॥ श्रीः ॥

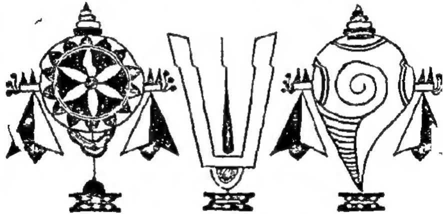
श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिँश्चिरन्तनगिरामिह तत्परत्व-

तत्तत्प्रजृम्भनविमूर्छितशोकहानम् ।

आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो

रामानुजार्यमुनिरेष जयत्यजस्रम् ॥

॥ श्रीः ॥

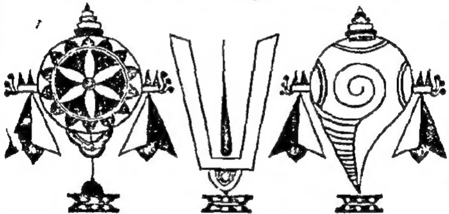
श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिंश्चिरन्तनगिरामिह तत्परत्व-

सत्तत्प्रजृम्भनविमूर्छितशोकहानम् ।

आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो

रामानुजार्यमुनिरेष जयत्यजस्रम् ॥

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भूमिका ।

अस्तीदमुपेयतमार्थनिरूपणपरं मध्यसिद्धान्तसिद्धार्थनिरूपणपरेभ्य उपेयार्थनिरूपणप्रचुरेभ्योऽपि सांख्ययोगादितन्त्रेभ्यः सारतमार्थप्रतिपादकमनन्यथासिद्धार्थविवेचनपरं वेदान्त*मीमांसाशास्त्रम् । यथाऽऽह पुराणाचार्यो भगवान् व्यासः

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं भुजमुत्थाप्य चोच्यते ।
न वेदान्तात्परं शास्त्रं न देवः केशवात्परः ॥ इति,

उचितं चैतद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयेऽभ्यर्हिततमस्य मोक्षस्यैव फलोपायपर्यन्तस्य विंशत्या-ध्याय्या मीमांसितत्वात् ।

सन्ति चानेकव्याख्यानानि ब्रह्मसूत्राणां तावताऽपि न तानि सूत्राक्षरार्थानुरोधीनि । न चैवं भगवतो बोधायनस्य ब्रह्मसूत्रवृत्तिकारस्य मतमनुरुन्धन्ति । प्रत्युत केचन

---

* अन्त स्वरूपे निकटे नाशनिश्चययोरपीत्याभिधानिकानुस्मरणादन्तशब्दस्य निश्चयार्थकत्वेन वेदानां संहिता-ब्राह्मणोपनिषदारण्यकादिस्वरूपाणामन्तोऽर्थनिश्चयो येनासौ वेदान्त इति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तरभागात्मक षोडशाध्यायी-चतुरध्यायात्मक जैमिनीय-बादरायणीय संहत्य मीमांसा-शास्त्रम् । अत एव ऐकशास्त्र्यव्यवहारेण पृथक्त्वेऽपि पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसे इति व्यवहरन्ति । स्वरूपमस्य श्रीमुखे शास्त्र-दीपिकाभूमिकायामिति तत एव परीक्षणीया विचक्षणैः ।

† जैमिनीयषोडशाध्यायीसङ्कलितोत्तरमीमांसाचतुरध्यायी विंशत्यध्यायीति तद्विदः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यकाराः सूत्राक्षरविप्रतीपं स्वतात्पर्यविपर्यीभूतमेवार्थं स्वसंदर्भेषु बलान्निबबन्धुः । निरङ्कुशैश्च हेत्वाभासोदाहरणभूताभिरतिदुर्बलदुर्युक्तिभिरुपाधिशताकुलाभिः परस्परव्याहताभिर्जगद्व्यामोहनपर्यवसानाभिर्भगवतो बोधायनस्य वृत्तिग्रन्थम् । अत एव तु ब्रह्माज्ञानवादं क्षिपन्तोऽद्वयवादिनो भास्कराचार्यास्तत्सयूथ्याः सन्तोऽपि स्वभाष्ये आदावेव बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातितया–

सूत्राभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनाद् ।
व्याख्यातं यैः*रिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥

इति स्फुटं वस्तुवृत्तमनुसरन्तः शाङ्करव्याख्यायाः सूत्राभिप्रायसंवरणहेतुतामुदक्षरतां निजनयनिरूपणपरतां च समगरिषत । स्वा†यमपि चानन्दमयाधिकरणे शेषे स्वनिरूपितार्थे असंतुष्यन्तः "सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि" इत्यारभ्य अतिश्लथमर्थं निबद्धश्रद्धशिष्यबुद्धिसंग्रहाय कथंचिदुपदर्शयाञ्चक्रुः । अतएव रत्नप्रभादिशाङ्करभाष्यटीकासु "वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राण्यन्यथा‡नेतव्यानीत्याह। 'सूत्राणीति'" एवं तच्छिष्याः स्फुटमुपववृंहिरे । किमेते मूलटीकाकृतो ब्रह्मसूत्राक्षराणां वेदविरोधमुद्भावयन्तो ब्रह्मसूत्राणां स्वप्रतिपाद्यार्थजाते प्रातिकूल्यं विश्वसन्ति? यदि तथा, तर्हि त्रैलोक्यविजयिन एते बौधायनीयवृत्तेरिव ब्रह्मसूत्राणामपि खण्डने यन्न प्रववृतिरे तच्चित्रं । दिष्ट्या सौभाग्यमेव वा पाराश-

* यैः=शङ्कराचार्यैः ।

† श्रीशङ्कराचार्याः ।

‡ सूत्राक्षरस्वरसलभ्यादर्थात्प्रच्याव्य कुशा-ग्रायमानेन मिथ्याभिप्रायनाय केवलं नेतव्यानीत्यर्थः ।

यस्य कृष्णद्वैपायनस्य । किंवा पाराशर्यस्य सप्तचिरंजीव्यन्तःपातितामुपश्रुत्यैव न ते तद्धाताय समुदयुक्षतेति मन्यामहे । अथवा ब्रह्मसूत्राणामतिसंक्षिप्ताक्षरतया यथा कथंचिदर्थनिरूपणेनादृढव्युत्पत्तेर्लोकस्य प्रतारयितुं शक्यतया न तन्निराकरणावश्यकतां मेनिरे, सूत्रवृत्तेस्त्वतिस्फुटार्थतयाऽन्यथयितुमशक्यत्वेन उद्युयुजिरे तन्निराकरणायैवेति ज्ञायते । भगवद्गीतां त्वयथाविधां निजग्रुरेव ब्रह्मसूत्रैरित्यतिस्फुटम् । अस्तु किमप्येतत्तथाऽपि ते किमज्ञासिषुर्जनाश्च तान् कथमन्वबीभृतन्, व्यश्वसिषु*र्वेति परवृत्तिनिरूपणे सर्वथा परागवृत्तयो वयमिति किं, कथं वा, निरूपयितुमीशीमहि । तथाऽऽप्यात्मतत्त्वं जिज्ञासमानैः प्रमाणपरायत्तचेतोवृत्तिभिरवश्यमार्षः प्रमाणसिद्ध एवार्थो ब्रह्मसूत्राणामनुसर्तव्य इत्यार्षवृत्ति-ब्रह्मसूत्राक्षरार्थानुसारिणोः श्रीभाष्य-वेदार्थसंग्रहयोर्मुद्रणे प्राक् प्रावर्तिष्महि । परं तु महाकरग्रन्थेषु सहसा जनानां नावगमसिद्धि-

---

* एवमेव तु ब्रह्मणो निर्गुणवादो वैषम्यनैर्घृण्यादिलक्षणदोषगुणानभ्युपगमपरो ब्रह्मणः सर्वशुभगुणास्पदत्वेन गुणानामियत्तावधिराहित्यपरश्च परैस्सूत्राणामनुपपत्ती कृतपरिष्कारैरत्यन्तनैर्गुण्ये निर्विशेषसत्स्वरूपत्वपर्यवसायिनि बलादेव नियोजितः तथा हि ब्रह्मसूत्रं प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । अध्या ३ । पा २ । सू २२ । इति विस्पष्टं ब्रह्मगुणानां भूयोऽभिधानयुक्त्या बुद्ध्यधिरोपितानां तथा आनन्त्यादिपदार्थाहृत्य व्यवस्थापयति । आह च तन्मात्रमिति अध्या ३ पा २ । सू १६ । सूत्रं तु प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति अध्या । ३ । पा २ । सू । १५ । पूर्वसूत्रार्थस्यास्यानुरोधेन सन्मात्रतामेव ब्रह्मणः श्रुतिर्ब्रूते इत्येतदर्थकं न भवति किं तु सन्मात्रतामेव निर्दिशति, न तु तद्व्यतिरिक्त सर्वथाऽनन्यसिद्ध श्रुत्येकसमधिगम्य गुणजात प्रतिषेधयति ब्रह्म-तद्गुणानामवाङ्मनसगोचरत्वाविशेषेण बुद्ध्यधिरोपितत्वात् । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति हि सूत्रं प्रकाशस्यधर्मादृष्टस्य परस्यापि गुणजातस्य ब्रह्मणि सत्त्वम् वगमयति इतरथा परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादि ब्रह्मगुणबोधकशास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत न च गुणबोधकस्य शास्त्रस्य व्यावहारिकप्रामाण्याभिधानादपि वैयर्थ्यमस्ति प्रकाशवदिति दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रकाशस्येव परेषामपि गुणानां याथार्थ्यबोधकतया आवश्यकत्वात् । चतुर्थाध्यायस्तु सर्वोऽपि परेषामुत्सूत्र इत्यधिकं प्रथमसन्दीपवदृत्तिग्रन्थे द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण जातपदम् ।

रिति जातेऽपि श्रीभाष्यादिमुद्रणे जनस्यालब्धप्रवृत्तेर्न तत्राधिकार इत्यधिकारसिद्धये तत्त्वमुक्ताकलापः सर्वार्थसिद्धिसहितोऽञ्जसा बोधसिद्ध्यै पर्याप्नुयादिति प्रकाश्यते।

अस्य च ग्रन्थरत्नस्य शोधनं तैलङ्गाक्षरपुस्तकमेकमपरं च देवाक्षरपुस्तकं श्रीमतामतिविसृत्वरस्वकीर्तिधवलीकृतसर्वदिङ्मण्डलानामसन्मश्वरत्नाचार्याणां पूज्यपादानामतिप्रकृष्टवाग्वैभवानामशेषशास्त्राचार्याणां वृन्दावनधामस्थजगद्गुरुश्रीदेशोवर्द्धनरङ्गाचार्याणां सुप्रसिद्धपुस्तकागाराच्छ्रीमतो लक्ष्मणाचार्यस्य साहाय्येनासाद्य निरवहम् । एतस्य ग्रन्थस्य निर्माता चावधीरितधिषणधिषणो वेदान्ताचार्यापराभिधः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो वेङ्कटनाथदेशिको द्राविडब्राह्मणो वादिहंसाम्बुदाचार्यशिष्यः श्रीदेमदनन्ताचार्यपुत्रो विश्वामित्रगोत्रः श्रीदेपुण्डरीकाक्षाचार्यस्य विततमखविधेः पौत्रः श्रीदेतोतारम्मागर्भमहोदधिमहारत्नम् ।

अस्य स्थितिसमयस्तु शाङ्करमतानुवर्तिनां श्रीमाधवाचार्याणां मध्वसंप्रदायानुवर्तिनामक्षोभ्यमुनीनां च समान एव । अस्ति चात्र प्रसिद्धिः कदाचिदक्षोभ्यमुनिना माधवाचार्याणां शास्त्रविचारे प्रवृत्तेऽङ्गीकृतमाध्यस्थ्याः श्रीवेदान्ताचार्याः ।

असिना तत्त्वमसिना परजीवप्रभेदिना ।
विद्यारण्यमरण्यानीमक्षोभ्यमुनिरच्छिनत् ॥

शास्त्रार्थावसाने इति श्लोकं पेठुः । माधवाचार्या एव चतुर्थाश्रमावलम्बने विद्यारण्यपदेन प्रसिपिधुरिति तु सुप्रसिद्धमेव, ततश्च स्फुटमिदं यदेते अक्षोभ्यमुनिविद्यारण्यापरनाममाधवाचार्य-वेदान्ताचार्याः समसमयावस्थाना इति ।

आशासे चामुना मुद्रणादियत्नेन एतस्मिन् देशे सत्यवेदार्थप्रचारमनेकपुरुषायुषदुरवापमध्यात्मतत्त्वज्ञानं भक्तिमार्गसमुद्रेकं च।

अभ्यर्थ्यते चात्र साहाय्यमनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकस्य जगदुद्धरणे समुद्यतस्य तत एव परिगृहीतानेकैच्छिकदिव्यविग्रहस्य विचित्रानन्तशक्तिमतः शीलौदार्यगुणौघमहोदधेर्भगवतो देवतासार्वभौमस्यास्मत्कुलसमाराध्यपरमदैवतस्य विष्णोः॥

इति काश्यामगस्त्यमुन्याश्रमाश्रमो राममिश्रशास्त्री,
वैक्रमेऽब्दे १९५३। पौषकृष्णप्रतिपदि
रवाविति शम्।

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

सर्वार्थसिद्धिसहितस्य तत्त्वमुक्ताकलापस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ॰ । पं॰
स्व	स्व	६ । ६
अभेदत्वसि	अभेदसि	१० । ५
सभा. स्य	सभास्य	१३ । ५
बाद्य	बाद्ये	१४ । ५
ततोप	ततोय	,, । १०
धर्मस्त	धर्मास्त	,, । ६
त्व	त्वे	१६ । ७
साधर्म्या	साधर्म्ये	२५ । २
पसिद्ध	प्रसिद्धि	३३ । १२
कत्वे	कत्वे	३४ । १०
निष्ठति	निष्ठेति	५५ । १
भावे	भावो	५८ । ११
व्यवस्थिति	व्यवस्थितिः	५८ । ४
निमित्तति	निमित्तेति	,, । ११
यन्था	यन्था	५६ । ६
विशिष्ट	विशिष्टे	६० । ११
घत्व	घत्वे	,, । ३
मसत्वं	मसत्वे	८० । ५
न ष्टि	स ष्टि	८६ । ६
दस	दसतया	,, । १०
दययति	दूषयति	८८ । ५
तेजकया	तेज कया	१०३ । ४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ॰ । पं॰
विपरा	विपरी	११३ । ७
स्य	स्यं	१२५ । ८
स्थिरस्त	स्थिरतर	१४ । ८

द्वितीयसरः

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ॰ । पं॰
तद्भस	सद्भुत	१५७ । ८
मेघत्	मेघत	१६६ । १
परमानि	परमात्मनि	१७५ । ६
निष	निष्ट	२०४ । १२
स्यय	स्यस्य	२१२ । १
नतथा	तथा	२१४ । १
विनाश	विनाशं	,, । ५
हिंसाः	हिंसा	२२० । ६
सङ्कीर्ते	सङ्कीर्तं	,, । ११
यथन्	यथन्	२२२ । ६
प्रतिक्ति	प्रतियक्ति	२२५ । ११
तदि	सद्दि	२२६ । १
घाट्य	घाट्ये	२३३ । ६
ताति	सोति	२३७ । २
म्यत	म्येत	२३८ । ११
क्रिया	क्रिय	२४० । ३
तन्मा	सन्या	२४१ । १०

तृतीयस्य नायकसरस्यारम्भः ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ० । पं०
व्यामै	व्यामो	२५२ । १०
व्याख्यान	व्याघात	२६१ । ८
दृष्टिदा	दृष्टिर्दा	३११ । १
यस्यति	यस्यति	३२६ । ७
समन्तथ्या:	संमन्तथ्या:	३२१ । १
दोदुयष्टम	दोषदुष्टम	३३० । १
यात्रीदाविति	दीयादाविति	३७६ । ७
घत्रत	घतेवत	३८६ । ८
पदयति	पदर्यंयति	,, । १३
भाव: म	भावम	४४७ । ११
यथं	यदयं	४४७ । ४
प्रमुष	प्रमुष्ट	४५४ । [illegible]
त्याम	त्याग	४५६ । ७
व्यनु	व्यनू	४७० । २
लोकांतेन	लोकितेन	४८६ । ११
स्याख्या	स्यख्या	४६० । ११
तादिभि	ताभि	४६२ । ३
पुरोमश्वरे	मपुनरीश्वरे	५३३ । १०
अन्विधा	अन्विताभिधा	५३६ । ४
सद्पदो	सद्पदोति:	५६२ । ७
काटा	काटार	५६४ । २
सादपदो	सादपदो	५६५ । २
म्यत	म्यात्	५७६ । [illegible]

श्री: ।   श्री: ।   श्री: ।

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

सर्वार्थसिद्धिसहितस्य तत्त्वमुक्ताकलापस्य विषयसूचीपत्त्रम् ॥

प्रथमस्य जडद्रव्यसरस्यारम्भः ॥

जीवसरः समाप्तः ॥

तृतीयस्य नायकसरस्यारम्भः ॥

अद्रव्यसरः समाप्तः ॥

सन्तु न शुभाशिष पूर्वाचार्या सत्याभिसन्धा, कमलानायकश्चेति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे ॥

॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वमुक्ताकलापः—सर्वार्थसिद्धियुतः ।

नमोऽवोधायनाय गुरुवराय । नमः पूर्वाचार्यपरम्पराभ्यः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

जयति सकलविद्यावाहिनीजन्मशैलो जनिपथपरिवृत्तिश्रान्तविश्रान्तिशाखी । निखिलकुमतिमायाशर्वरीबालसूर्यो निगमजलधिवेलापूर्णचन्द्रो यतीन्द्रः ॥ १ ॥ ताराकल्पे स्फुरति सुधियां तत्त्वमुक्ताकलापे दूराद्‌दृन्यां दुरधिगमतां पश्यतां सर्वसिद्धये ॥ नातिव्यासव्यतिकरवती नातिसंकोचखेदा वृत्तिस्सेयं विशदरुचिरा कल्यते ऽस्माभिरेव ॥ २ ॥ चारिप्सितस्य प्रबन्धस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये मङ्गलमाचरन्नेवाद्वक्ष्यमाणं द्रव्याद्रव्यविभागप्रतितन्त्रविशेषांश्च संग्रहेण सूचयति । लक्ष्मीति ॥

मू० लक्ष्मीनेत्रोत्पलश्रीसततपरिचयादेष संवर्धमानो नाभीनालीकरि*ङ्खन्मधुकरपटलीदत्तहस्तावलम्बः ॥ अस्माकं सम्पदोघानविरलतुलसीदामसञ्जातभूमा कालिन्दीकान्तिहारी कलयतु वपुषः कालिमा कैटभारेः ॥ १ ॥

टी० यत्तद्विद्येत्यादिना सर्वविद्यानां तादर्थ्योक्त्या सा व्याप्येति लक्ष्मीरादौ संकीर्त्यते । नित्ययुक्तत्वसूचनाय सततपरिचयोक्तिः । नाभीत्यादिना पद्मभुवः कार्यत्वकर्मवश्यत्वसूचनात्ततोऽर्वाचामनीश्वरत्वं कौ†मुत्यसिद्धम् । अस्माकमिति । जीवानामीश्वरादन्यो-

---

* रिङ्खिच्च इति पु० पा ।   † कैमुतिकसिद्धमिति पु० पा ।

न्यश्च भेदः प्रत्यक्त्वमहं-शब्दार्थत्वञ्च प्रख्याप्यते, तेन स्थालीपुलाकन्यायेन परमतनिरासमप्युदाहरति । सम्पदोघानिति । तत्त्वज्ञानादिकाः स्वप्राप्तिपर्यन्ताः सिद्धिपरम्परा अविरलेत्यादिना सत्त्वाधिकप्रशस्ततमद्रव्याचनीयतया ऽन्येभ्यो व्यावर्तनीयत्वमनुवर्ण्यते कालिन्दीकान्तिहारीत्यनेन तद्गुणानां परगुणतिरस्कारकत्वमुपलक्ष्यते कैटभारेर्वपुष इति व्यतिरेकविभक्त्या शुद्धसत्त्वमयविग्रहयोगस्य*-त्स्वरूपादन्यत्वञ्च ख्याप्यते वपुषः कालिमेति द्रव्याद्रव्यविभागप्रदर्शनार्थम् । एवं जडाजडादावपि यथास्थानमूह्यम् ॥ चिकीर्षितस्य श्रद्धेयत्वाय वक्तृसम्प्रदायवैलक्षण्यं दर्शयति । नानेति ।

मू० नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधियोऽनन्तसूरेस्तनूजो वैश्वामित्रस्य पौत्रो विततमखविधेः पुण्डरीकाक्षसूरेः ॥ श्रुत्वा रामानुजा†र्यात्सदसदपि ततस्तत्त्वमुक्ताकलापं व्यातानीद्वेङ्कटेशो वरदगुरुकृपालम्भितोद्दामभूमा ॥ २ ॥

टी० सत् प्रामाणिकं मुमुक्षोरुपादेयञ्च तदन्यदसत् सतस्सत्त्वेनासतश्चासत्त्वेन श्रवणमिहेष्टम्, ततः=श्रवणादेव हेतोः ॥ २ ॥

प्रबन्धस्य स्वरूपातिशयादपि सुधीभिस्स्वीकार्यत्वमाह ॥ प्रज्ञेति ॥

मू० प्रज्ञासूच्याऽनुविद्धः क्षतिमनधिगतः कर्कशात्तर्कशाणाच्छुद्धो नानापरीक्षास्वशिथिलविहिते मानसूत्रे निबद्धः॥ आतन्वानः प्रकाशं

* तस्य स्व० पु० पा० । † श्रीमद्रामानुजाचार्यश्वाकरादौ यदभिहितं तदेवेह मयोच्यते न किंचिन्नूतनमिति भावः ।

बहुमुखमखिलत्रासवैधुर्यधुर्यो धार्यो हेतुर्जयादेः स्वहृदि सहृदयैस्तत्त्वमुक्ताकलापः ॥ ३ ॥

टी० ज्ञातस्यातिशयाधायिनी धीः प्रज्ञा, कलापस्यानुविद्धत्वादि प्रत्येकद्वारा । तत्त्वानां प्रज्ञया अनुविद्धत्वं सम्यङ्निर्धारितत्वं रत्नान्तरेषु शाणचतिसम्भवो न मुक्तासु· प्रमाणतर्कैर्याथात्म्यान्वेषणं परीक्षा । तन्नानात्वं तर्कादिभेदात् । मुक्तासु स्वानुगुणपरिमाणयुक्तं सूत्रं मानसूत्रम् । अन्यत्र प्रमाणमेव सूत्रं तस्याशिथिलविधि*र्निर्बाधत्वेन विशेषतो धीस्थत्वम् । प्रकाशमालोकं बोधश्च । बहुमुखं सर्वतोदिक्कं सर्वविषयञ्च । त्रासो मणिदोषः प्रतिपक्षाद्भीतिश्च । जयादेरित्यादिशब्देन क्वचिदैश्वर्यादेरन्यत्र तत्त्वनिर्णयस्य च सङ्ग्रहः । हृच्छब्दो वक्षश्चित्तं च वदति । सहृदयैस्सारासारविवेचनार्द्रहृदयवद्भिः, धार्यः क्वचिदाभरणतया ऽन्यत्राप्रमोषेण ॥ ३ ॥ नन्वपवर्गसिद्धौ यदन्तरङ्गन्तदेव विशदं तदर्थिभिरवगन्तव्यं तावदेव शिष्यादिभ्योऽपि प्रवर्तितव्यं किमन्यैरिह कीर्त्यमानैरित्यत्राह ॥ शिष्टेति ॥

सू० शिष्टा जीवेशतत्त्वप्रमितियुतपरोपासना मुक्तिहेतुश्शक्यास्तत्तत्प्रकारावगतिविरहिभिर्नैव याथात्म्यबोधः ॥ ते ते चार्था विदध्युः कुमतिविरचितास्तत्त्वबोधोपरोधं तस्मान्निर्धूतसर्वप्रतिमतविमतिं साधये सर्वमर्थम् ॥ ४ ॥

---

* यद्यपि या सकर्मकोऽशिथिलमिति पाणिनिस्मरणात् स्त्र्यधिकारस्थेन क्तान्तस्योपसर्गे पुनरनुशिष्टेन भवेच्च भाव्य न तु स्त्रिया क्तिना उभयोरपि स्त्र्यधिकारस्थत्वेन क्तिनोऽपवादत्वाभावात्तथाऽपि धान हितिरिति क्तिनोऽनन्तरमुपसर्गयोग इति नोपसर्गनिमित्तकस्याक्- प्राप्तिरिति । धाधातोर्भिदादिगणपाठस्तु संविधाश्रद्धादिसिद्ध्यर्थमिति सुहृद्भिरीक्ष्यताम् ।

न्यञ्च भेदः प्रत्यक्षमहं—शब्दार्थत्वञ्च प्रख्याप्यते, तेन स्थालीपुलाकन्यायेन परमतनिरासमप्युदाहरति । सम्पदोघानिति । तत्त्वज्ञानादिकाः स्वप्राप्तिपर्यन्ताः। सिद्धिपरम्परा अविरलेत्यादिना सत्त्वाधिकप्रशस्ततमद्रव्यार्चनीयतया ऽन्येभ्यो व्यावर्तनीयत्वमनुवर्ण्यते कालिन्दीकान्तिहारीत्यनेन सद्गुणानां परगुणतिरस्कारकत्वमुपलक्ष्यते कैटभारेर्वपुष इति व्यतिरेकविभक्त्या शुद्धसत्त्वमयविग्रहयोगस्य* त्स्वरूपादन्यत्वञ्च स्थाप्यते वपुषः कालिमेति द्रव्याद्रव्यविभागप्रदर्शनार्थम् । एवं जडाजडाद्यपि यथास्थानमूह्यम् ॥ चिकीर्षितस्य श्रद्धेयत्वाय वक्तृसम्प्रदायवैलक्षण्यं दर्शयति । नानेति ।

मू० नानासिद्धान्तनीतिश्रमविमलधियोऽनन्तसूरेस्तनूजो वैश्वामित्रस्य पौत्रो विततमखविधेः पुण्डरीकाक्षसूरेः ॥ श्रुत्वा रामानुजार्यात्सदसदपि ततस्तत्त्वमुक्ताकलापं व्यातानीद्वेङ्कटेशो वरदगुरुकृपालम्भितोद्दामभूमा ॥ २ ॥

टी० सत् प्रामाणिकं मुमुक्षोरुपादेयञ्च तदन्यदसत् सतस्त्वेनासतश्चासत्त्वेन श्रवणमिहेष्टम्, ततः=श्रवणादेव हेतोः ॥ २ ॥ प्रबन्धस्य स्वरूपातिशयादपि सुधीभिस्स्वीकार्यत्वमाह । प्रज्ञेति ॥

मू० प्रज्ञासूच्याऽनुविद्धः क्षतिमनधिगतः कर्कशास्तर्कशाणाच्छुद्धो नानापरीक्षास्वशिथिलविहिते मानसूत्रे निबद्धः॥ आतन्वानः प्रकाशं

* तस्य स्व० पु० पा० । † श्रीरामानुजाचार्यैराकरादौ यदभिहितं तदेवेह मयोच्यते न किञ्चिदुत्तरमिति भावः ।

बहुमुखमखिलत्रासवैधुर्यधुर्यो धार्यो हेतुर्ज-
यादेः स्वहृदि सहृदयैस्तत्त्वमुक्ताकलापः ॥ ३ ॥

टी० ज्ञातस्यातिशययाथायिनी धीः प्रज्ञा, कलापस्यानुविद्धत्वादि प्रत्येकद्वारा । तत्त्वानां प्रज्ञया अनुविद्धत्वं सम्यङ्निर्धारितत्वं रत्नान्तरेषु याथाघतिसम्भवो न मुक्तासु प्रमाणतर्कैर्याथात्म्यान्वेषणं परीक्षा । तन्नानात्वं तर्कादिभेदात् । मुक्तासु स्वानुगुणपरिमाणयुक्तं सूत्रं मानसूत्रम् । अन्यत्र प्रमाणमेव सूत्र तस्याशिथिलविहि*तिर्निर्बाधत्वेन विशेषतो धौरेयत्वम् । प्रकाशमालोकं बोधश्च । बहुमुखं सर्वतोदिक्कं सर्वविषयञ्च । त्रासो मणिदोषः प्रतिपक्षाद्भीतिश्च । जयादेरित्यादिशब्देन क्वचिदैश्वर्यादेरन्यत्र तत्त्वनिर्णयस्य च सङ्ग्रहः । हृच्छब्दो वक्षश्चित्तं च वदति । सहृदयैस्साराऽसारविवेचनार्हहृदयवद्भिः, धार्यः क्वचिदाभरणतया ऽन्यत्राप्रमोषेण ॥ ३ ॥ नन्वपवर्गसिद्धौ यदन्तरङ्गं तदेव विशदं तदर्थिभिरवगन्तव्यं तावदेव शिष्यादिभ्योऽपि प्रवर्तितव्यं किमन्यैरिह कीर्त्यमानैरित्यत्राह ॥ शिष्टेति ॥

सू० शिष्टा जीवेशतत्त्वप्रमितियुतपरोपासना
मुक्तिहेतुश्शक्यस्तत्तत्प्रकारावगतिविरहि-
भिर्नैव याथात्म्यबोधः ॥ ते तेचार्या विदध्युः
कुमतिविरचितास्तत्त्वबोधोपरोधं तस्मान्नि-
र्धूतसर्वप्रतिमतविमतिं साधये सर्वमर्थम् ॥ ४ ॥

* यद्यपि या सरूपोऽस्त्रियामिति पाणिनिस्मरणात् कर्त्रधिकारस्थेन आतश्चोपसर्गे इत्यनुशिष्टेन अङैव भाव्यं न तु स्त्रियां क्तिना उभयोरपि ह्यधिकारस्थत्वेन क्तिनोऽङा बाधायप्रसक्त्या तथाऽपि धानं हितिरिति क्तिनोऽनन्तरमुपसर्गयोग इति नोपसर्गनिमित्तत्वस्याङः प्राप्तिरिति । धाधातोर्भिदादिगणपाठस्तु श्रद्धाधाद्यादिसिद्ध्यर्थमिति सुसूक्ष्ममीक्ष्यताम् ।

टी० शिष्टा चोदितेत्यर्थः । जीवेशावेव तत्त्वे जीवेशतत्त्वे तयोः प्रमितिरिहागमजन्या । परोपास्तेस्तत्त्वज्ञानमितिकर्तव्यता न तु स्वयं साधनम् । प्रमितियुता प्रमितिजनिताऽनुस्मृतिपूर्विकेत्यर्थः तदभिप्रायेणोक्तं जीवपरमात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्विकेत्यादि । परोपासनेति सर्वविद्याभिप्रायं परस्य ब्रह्मण उपासनेति वा शक्य इत्यादि न हि द्रव्याद्रव्यविभागाभावे शिष्टोपासनमूलकतत्त्वप्रतीतिसिद्धिः तत्त्वनिरूपणाभावे च तत्त्वनिर्णयोपयुक्तयोस्तर्कानुमानयोर्व्याप्तिः शङ्काकलङ्किता स्यात् परोक्तानुमानानामन्यतरासिद्धनैकान्तिकत्वाद्युद्भावनं च कथं स्यात् परो वा कथमस्मत्सिद्धान्तानभिज्ञः कथायामस्माभिरधिकुर्यात् । परकल्पितार्थभङ्गेन तदहङ्कारखण्डनञ्च तत्त्वाध्यवसायरक्षणार्थं । ततदिति प्रस्तुतो जीवेशौ गृह्येते । अथवा तत्तत्प्रकृत्यादिप्रकारबोधाभावे तत्तत्प्रतिसम्बन्धिक तयोरपि याथात्म्यं नावगम्येत ति ते चार्थाः ब्रह्मविवर्तपरिणामभिन्नाभिन्नत्वादयः कुमतिविरचिताः कुदृष्टिभिः कल्पिता भ्रान्तिविजृम्भिता इति वा अत एव कुमतिभिरर्थ्यन्त इत्यर्थाः न तु परमार्थाः प्रतिमतौविमतिविवादः तत्प्रसूता या विरुद्धबुद्धिस्तर्वमर्थं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं परम्परयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तथाऽपि निर्धूतसर्वप्रतिमतविमति सर्वमर्थं साधये इत्यशक्योक्तिः त्रैकालिकसिद्धान्तभेदानन्त्यादित्याशङ्कोत्पाटनपूर्वकं प्रयोजकाविच्छया कृत्स्नानिष्टनिरासः कृत्स्नाभीष्टसाधनञ्च शक्यमिति स्थापयति ॥ आवापेति ॥

मू० आवापोद्वापतस्स्युः कति कति कविधी-
चित्रवत्तत्तदर्थेष्वानन्त्यादस्तिनास्त्योरनव-
धिकुहनायुक्तिकान्ताः कृतान्ताः ॥ तत्त्वा-

लोकस्तु लोप्तुम्प्रभवति सहसा निस्समस्तान्समस्तान्पुंस्त्वे तत्त्वेन दृष्टे पुनरपि न खलु प्राणिता स्थाणुतादिः ॥ ५ ॥

टी० एकस्मिन्नेव हि दर्शने व्याख्यातृभेदात्केषाञ्चित्प्रमेयानामावापोद्वापौ दृश्येते यत्र एकदेशिव्यपदेशः कविधीविषयत् कवीनां धीभिः कृतं काव्यादिकं कविधीविषं तद्वन्मतभेदा अप्यनन्तास्सम्भवन्ति तत्तदर्थेष्वस्तिनास्त्योरानन्त्यादित्यन्वयः अस्तिनास्त्योरिति प्रयोगपरं कुहना छद्म तत्सम्बन्धिन्यो युक्तयः कुहनायुक्तयो हेत्वाभासच्छलजातिरूपाः ताभिः क्रान्ताः सम्यक्त्वेनेव भाताः तत्त्वालोकः यथार्थाध्यवसायः *प्रस्तुतशङ्कानिरासार्थमपेक्षणीयान्तराभावात्सहसेत्युक्तम् । निस्सम इति निरवधिकत्वोपलक्षणं प्रतिरोधबाधरहित इत्यर्थः । उक्तस्यापकं अप्यन्तार्थविशेषव्यञ्जकमप्यर्थान्तरं न्यस्यति । पुंस्त्व इति । पुनर्न प्राणिता संशयविपर्ययसामग्रीलोपान्न भासेतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति । तत्त्वज्ञानप्रयोजनम् । अथ निरूपणीयजातं साधर्म्यवैधर्म्यभेदैस्संगृह्य विभज्य च निर्दिशति द्रव्येति ॥

सू० द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तत्त्वमाहुर्द्रव्यं द्वेधा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ॥ अन्त्यम्प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदान्नित्या भूतिर्मतिश्चेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहुः ॥ ६ ॥

* प्रस्तुत पु० पा ।

टी० अत्र तत्त्वमिति पदार्थमात्रोक्तिः मितं प्रमितं तथात्वं च सर्वसाधारणं तदपि हि सामान्यतः प्रमितमन्ततस्त्वपरनिर्वाहा-न्नानवस्था इदं च साधर्म्योक्तिमात्रं व्यवच्छेद्याभावेन लक्षणत्वासि-द्धेरित्येके । निर्दिष्टव्यापित्वे सति तदन्यवृ*त्तित्वविरहाल्लक्षणमपि स्यादित्यन्ये । बाह्यकुदृष्टिव्यावृत्तास्तद्भिदः अत्र तत्तदन्यरूपेण विभागेषु न नीलपीतादिवत्कोट्यन्तरावकाशः द्रव्यत्वात्यन्ताभाव वत्त्वरूपेण तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वाद्द्रव्यलक्षणं वक्ष्यति । जड मिह स्वगोचरज्ञानत एव प्रकाशमानमव्यक्तशब्देन व्यक्तमपि लक्ष्यते तदनन्यद्रव्यत्वज्ञापनार्थं प्रत्यक् स्वस्मै भासमानं पराक् परस्मा एव भासमानं भूतिर्विभूतिः स्वातिशयाधानार्थं नियन्त-व्यद्रव्यम् । नित्या भूतिरिति नित्यप्राचुर्येतशुद्धसत्त्वमुपलक्ष्यते । इहादिमां नित्यभूतिं केचिज्जडामाहुरिति सयूथ्यमतभेदोक्तिः ॥ ६ ॥ इति द्रव्यविभागः ॥ प्रस्तुतस्य द्रव्यस्य द्रव्यावान्तरभेदानां च लक्षणमाह ॥ तत्रेति ॥

सू० तत्र द्रव्यन्दशावत्प्रकृतिरिह गुणैस्सत्त्वपूर्वैरुपेता कालोऽब्दाद्याकृतिस्स्यादणुरवगतिमाञ्जीव ईशो ऽन्य आत्मा ॥ सम्प्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव ज्ञातुर्ज्ञेयावभासो मतिरिति कथितं सङ्ग्रहाद् द्रव्यलक्ष्म ॥ ७ ॥

टी० तत्र द्रव्याद्रव्ययोर्मध्ये द्रव्यं दशावत् विकारधर्मवदित्यर्थः । ईश्वरादावपि मूर्तसंयोगा आगन्तुकास्सन्ति संचरति हि

* वृत्तिरहितत्वा पु पा ।

मूर्तं तस्य विभुनश्च संयोगा विद्यन्त एव । प्रकृतिशब्दः प्राग्वद्विकृतीनामप्युपलक्षकः त्रिगुणशब्दाभिलप्यद्रव्यमित्यर्थः तत्स्वगुणैरेव लक्षयति. गुणैरित्यादिना । इहाव्यक्तकालयोर्मध्ये त्रिगुणस्य रजस्तमसी पृथग् लक्षणे. सत्त्वन्तु बन्धकत्वेन विशेषितं । कालोऽब्दाद्याकृतिरिति । उपाधिकृतविभागैरब्दादिव्यवहारविषय इत्यर्थः तत्परिणामवान्काल इति पक्षोऽपि वक्ष्यते ईश्वरादचेतनादणोश्च व्यवच्छेदायाणुरवगतिमानित्युक्तम्, ईशो ऽन्य आत्मा अणुव्यतिरिक्तश्चेतन इत्यर्थः जीवे विभुत्वोक्तिरीश्वरे ऽणुत्वोक्तिश्चान्यपरेति सूत्रायुक्तम् । सम्प्रोक्ता तत्परैश्शास्त्रैरिति शेषः त्रिगुणसमधिका त्रिगुणद्रव्यादन्या सत्त्वयुक्ता सत्त्वाख्यगुणविशेषवती त्रिगुणान्यत्वं कालादेरप्यस्तीति तद्व्यवच्छेदोऽनेन कृतः एतावन्मात्रेण त्रिगुणसाधर्म्यमित्यभिप्रायेण तथैवेत्युक्तं रजस्तमस्समानाधिकरणसत्त्वस्यापि तत्र सत्त्वात् सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमित्यादि समानमिति वा ज्ञातुर्विषयावभासो मतिः अहमिदं जानामीत्यहमर्थाश्रयतया सिध्यन्सकर्मकः प्रकाशो मतिरित्यर्थः सादृश्यावस्थयापि तद्विशिष्टं गृह्यते द्रव्यलक्ष्म सामान्यतो विशेषतश्चेति शेषः ॥ ७ ॥ इति द्रव्यतद्विशेषलक्षणम् ॥ ननु द्रव्यमद्रव्यमित्युभयमसिद्धं रूपादेराश्रयाभावात् रूपादितया विकल्प्यमानस्येतरस्यैवासत्त्वादिति पक्षद्वयमेकेनैव प्रतिक्षिपति ॥ एकार्थेति ॥

सू० एकार्थप्रत्यभिज्ञा भवति दृढतरा दर्शनस्पर्शनाभ्यां संघातादेरयोगादवगमयति सा वस्तुरूपादतो ऽन्यत् ॥ एकस्मिन्दूरतादेरविशदविशदप्रत्यभिज्ञादि तद्वन्नैकत्वेऽप्यक्षभेदाद्विदुरमिव मिथस्संश्रयादिप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

एवमाहुर्वैभाषिका निराधारा निर्धर्मकाश्च रूपादयश्चत्वारः पदार्थाः । ते चक्षुराद्येकैकेन्द्रियग्राह्या इति ।

वात्सीपुत्रास्तु शब्दादीन् पञ्च वैभाषिका विदुः ।
शब्दात्मानश्चतुर्ष्वेव केचिदित्यपरेऽब्रुवन् ॥

तत्र निराधारत्वं तावत्प्रतिसन्धानविशेषेण निरस्यति अस्ति हि दृष्टमेव स्पृशामीति द्वीन्द्रियग्राह्या* धीः सा तावन्न संशयात्मा विरुद्धानियतकोट्य†नवलम्बनात् न च विपर्ययः स्वारसिकबाधादृष्टेरनन्यथासिद्धेश्च तदेतदुभयं दृढतरेति संगृहीतं ग्रहणमिति वक्तव्ये प्रत्यभिज्ञेत्युक्तिर्ज्ञातृज्ञेयस्थैर्यस्यापि व्यक्त्यर्था सेयं न रूपमात्रगोचरा तस्य स्पर्शनविषयत्वाभावात् अन्यथाऽन्धस्यापि स्पर्शनेन रूपोपलम्भनप्रसङ्गात् न च स्पर्शमात्रगोचरा तस्यापि दृग्विषयत्वाभावात् तथात्वे चाऽस्पृशतोऽपि दृशा स्पर्शधीप्रसङ्गात् न चोभयविषया दर्शनस्पर्शनयोः प्रत्येकविषयत्वादेव अत एव प्रत्यभिज्ञा रूपाद्यतिरिक्तं तदाश्रयभूतं वस्तु प्रकाशयति इदं रूपस्पर्शवदिति । ननु रूपस्पर्शयोर्नियतासवेद्यत्वेऽप्यवस्थाभेदात् प्रतिसन्धानं स्यात्, न स्यात् न ह्यस्माकमिव स्थिरमवस्थान्तरभाक्किंचित्त्वन्मते विभज्य वैभाषिकपक्षस्त्वतिमन्दः. तदिह संहतासंहतस्वलक्षणभेदमात्रन्तु स्यात् तत्र संघातस्वरूपन्तस्य प्रतिसन्धानविषयत्वं च न युज्यते इत्याह । सङ्घातादेरयोगादिति । सङ्घातोऽपि सङ्घातिस्वरूपस्तदन्यो वा पूर्वत्र न प्रतिसन्धानपदं, द्वितीये सत्योऽसत्यो वा आद्ये द्रव्यवाद एव वरं संसर्गाख्यधर्मस्वीकारो वा तेन परस्परविशिष्टस्वरूपमेवेत्यपि निरस्तं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धा-

* ग्राह्यविषयाधीरिति पु. पा. । † कोट्यनुपलम्भादिति पु. पा.

तिरिक्तविशिष्टायोगात् । द्वितीये कथं प्रत्यभिज्ञात्मकार्थक्रियाकारित्वं निरन्तरस्वरूप संज्ञात इति पक्षेऽपि प्रत्येकपक्षवद्रेन्द्रियान्तरेण प्र*तिसिद्धिः स्यात् अन्यथा रसादिष्वपि संहतेषु तत्प्रसङ्गात्. एतेन देशैक्यमेव संघात इत्यपास्तम् एकदेशान्वयिनां-त्रैकालिकानामेव संघातत्वप्रसङ्गात्. देशोऽपि तदा, तदभिन्न एवेति चेन्न क्षणभङ्गस्य निरसिष्यमाणत्वात्. न च ते देशा आकाशादिरूपास्तस्य युष्माभिरावरणाभावादिमात्रत्वज्ञापनात्. न चोपादानरूपः स्पर्शरूपादीनां भिन्नभिन्नक्षणोपादानत्वाभ्युपगमात् एकोपादानत्वे तदेव द्रव्यं पृथिव्यादिदेशैस्यात्संघातत्वे तु तत्संघातस्यापि सघातान्तरापेक्षायामनवस्था अन्योन्याश्रयो वा. । त्वन्मते पृथिव्यादिः रूपादिसंघातातिरिक्तो न तथा पृथिव्यादेरपि देशैक्यं पृथिव्यादिसंघातातिरिक्तं न अतिरिक्तं चेत्पृथिव्यादेर्देशैक्येऽपि तद्द्वयसंघातातिरिक्तं पृथिव्यादिदेशानां देशान्तरैक्यमेव प्रयोजकं स्यात् एवं सत्यनवस्थेत्यर्थः । एवं च पृथिव्यादिसंघातप्रयोजकैकदेशानपेक्षायां रूपादेस्संहतत्वे पृथिव्यादिसंहतत्वमेव प्रयोजकं स्यात् पृथिव्यादेस्संहतत्वे तु रूपादेस्संहतत्वमेवेत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । अथ स्यात् गृहीतेन रूपेण पूर्वमेव स्पर्शोऽनुमितः तच दृष्टरूपानुमितमेव स्पृशामीत्येव प्रतिसन्धानमिति चेन्न । द्वयोरेकाश्रयत्वग्रहणमन्तरेण व्याप्तिग्रहणासम्भवादनुमानासिद्धेः । दृष्टे रूपे स्पृष्टे च स्पर्शे भेदाग्रहात् दृष्टमेव स्पृशामीति बुद्धिरन्धाविति चेन्न. भेदेनैव तयोर्गृह्यमाणत्वात् रसादिष्वपि प्रसङ्गाच्च. । ननु निर्विषयैवेयं प्रत्यभिज्ञा वासनावशात्स्यादिति चेन्न. योगाचारनीत्या रूपादेरपि निह्नवप्रसङ्गात्. बाधाबाधाभ्यां विशेष इति चेन्न. स्वारसिकबाधा-

* प्रतिसन्धिरिति पु. पा. ।

दृष्टेर्यौक्तिकबाधस्य समत्वाच्च अतो रूपस्पर्शावदिदमिति मिथो भिन्नाविशेषणमेकं विशेष्यं सर्वलोकसिद्धं दुरपह्नवम् । यत्तु मतान्तरं स्पर्शमात्रस्वरूपो वायुः स्वलक्षणः तेजआदयस्तु द्वित्रिचतुःस्वभावाः अतस्तेजःप्रभृतीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमिति तदप्यसत्, एकस्यानेकस्वभावत्वायोगात् तदभ्युपगमे च जैनमतावतारात्, अनेकधर्मत्वे त्वस्मन्मतसिद्धेः । एकस्मिन्नेव रूपादिस्वभावभेदकल्पनेति चेन्न । सर्वेषामसिद्धस्य कल्पनायोगात् क्वचित्सिद्धौ द्रव्यवादसिद्धेश्च । एतेन भेदोपलम्भाभावादभेदसिद्धिरिति प्रत्युक्तं विपरिवर्तस्यैव सुवचत्वात् न हि रूपमिदमिति घटादौ*क्वचित्प्रत्येति किन्तु तद्वदिति सहोपलम्भनियमादिति हेतुचतुष्टयं च निरसिष्यामा†हे, न च रूपादेर्धर्मिणश्च सहोपलम्भनियमः पीतशङ्खादिभ्रमे रूपमन्तरेण रूपिणस्तदन्तरेण तस्य चोपलब्धेः । न चात्रान्यशङ्खस्तदानीमुत्पन्नः, नापि शङ्खरूपोऽयं पित्तविवर्तः स्पर्शनेन च एवायं शङ्ख इति गृहीतेः । एवं स्पर्शादावपि । यदि चासौ हेतुरङ्गीक्रियते किमपराद्धं सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति वदद्भिः, अतस्सहोपलम्भनियमाद्धर्मधर्मिभेद एव सिद्ध्यति । किंच रूपस्पर्शयोस्सहधीनियमस्त्वयापि दुस्साधः अतस्तयोरयुगपदुपलम्भादभेदासिद्धावेकस्य प्रत्यभिज्ञाविषयस्य ततोऽन्यत्वं ‡स्पष्टम् । यत्तदन्यच्च युष्माभिरुक्तम् ।

अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्यये ।
न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥

---

* कश्चित्प्रत्येतीति पु॰ पा ।
† निरसिष्याम इति वक्तव्ये आत्मनेपदं चिन्त्यम् ।
‡ प्रस्पष्टमिति पु॰ पा ।

तदिह प्रतिसन्धेयम्· बुद्ध्यन्तराणि च तद्बाधकान्यभिनेन्द्रियजन्यान्याह· एकस्मिन्निति आसन्नदेशे दृष्ट्वा दूरं गतस्याविशदा प्रत्यभिज्ञा दूरे दृष्ट्वा समीपं गतस्य तु विशदा एवं क्रमात् बहलविरलालोकादिवशादप्युभयथा ग्राह्या अल्पधर्मविशिष्टतया ग्रहणम् अविशदग्रहणं भूयोधर्मविशिष्टतया तु विशदग्रहणं न तु न्यूनाधिकदर्शनमात्र तथा सति घटपटदर्शने घटमात्रदर्शने च विशदाविशदव्यवहारप्रसङ्गात् न चात्र रूपमेवाविशदं विशदं च भाति पीतशङ्खादिभ्रमे रूपान्तरवत्तया भातस्यापि तथा प्रत्यभिज्ञानात् नापि परिमाणं तस्यापरमार्थस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्· दूरे च परिमाणान्तरवत्तया वस्तुनः स्फुरणात् । अत एव नैकत्वसख्या· दूरासन्नयोरेकानेकत्वबोधे तदेवेति दर्शनात्· अथोत्तरेणादिशब्देन संशयविपर्ययधियोर्ग्रहणं संशयविपर्ययौ तावदधिष्ठानग्रहे विशेषाग्रहात् समानधर्मग्रहाच्च भवतः तथा दृष्टिनियमश्च नान्यथयितु शक्यः ।

अधिष्ठानस्य कार्त्स्न्येन भाने ऽभाने च न भ्रमः ।
भाताऽभाताकृतिभिदा कथ निर्धर्मके भवेत् ॥

बाधकधीश्चाधिष्ठानातिरिक्ततदसाधारणधर्मविषया तत्स्वरूपग्रहस्यारोपासहत्वात् जिज्ञासा च नात्यन्तानुपलब्धे अदर्शनात् न च निश्शेषविदिते वेद्याभावात् अतस्तद्विषये विदिताविदिताकारकत्वं सिद्धं तदिदं सर्वमभिप्रेत्य भिन्नाभिन्नवादिभिरप्युक्तम् ।

आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ।
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवेत् ॥ इति ।

अत्रागृहीताशेषधर्मधर्मिग्रहणन्तु न मृष्यामहे ।
यत्तु बोद्धैरुक्तम् ।

धर्मोपकारशक्तीनां भेदे तास्तस्य किं यदि ।
नोपकारस्ततस्तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ।
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चित इति ॥

तदपि मन्दम् अन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणवैचित्र्यनिबन्धनस्वभावभेदवतामुपाधीनां परस्परव्यभिचारिधृतिनियतसामग्रीबोध्यत्वेन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तेरिति । नन्वस्तु प्रतिसन्धानबलाद् द्वीन्द्रियग्राह्यं किञ्चित् तत्तु रूपरसाद्यात्मकमिति वा तदाश्रय इति वा न मृष्यामहे तेषामेवाभावात् एकस्मिन्नेव ग्राहकभेदात्तद्धर्मधीः यथा मणिकृपाणदर्पणादिव्यञ्जकभेदान्मुखादेरणुत्वपृथुत्वमलिनत्वविमलत्वादिधीः सव्यदक्षिणविपर्यासश्चेति तमिमं पक्षं प्रतिक्षिपति नैकत्वेऽप्यवभेदाद्विदुरमिवेति । इह तावत्सर्वथासिद्धस्य कल्पनाऽनुपपत्तिरुक्ता । बाधकान्तरमाह । मिथ इति । चक्षुरादिग्राहकवैजात्यं हि ग्राह्याकारभेदात्कल्प्यते तदसिद्धौ कथं तद्ग्राहकभेदक्लृप्तिस्तदभावे च कथन्तरां एव ग्राह्याकारभेदक्लृप्तिरिति इह तु मध्ये बुद्धिभेदप्रवेशे चक्रकम् । अस्तु कारणभेदादिन्द्रियभेदक्लृप्तिरिति चेन्न इन्द्रियवैजात्यव्यवस्थापकस्य तस्यानुपलम्भात् तत एव तत्क्लृप्तौ तथापि मिथस्संश्रयात् । ननु दर्पणादिग्राहकभेदाद् ग्राह्ये सव्यदक्षिणविपर्यासः पृथुत्वाणुत्वविमलत्वमलिनत्वकल्पना च दृष्टेति चेत्सत्यं दर्पणादेस्तद्धर्माणां च भेदेन दृष्टत्वात्तदधीनाध्यासभेदो यथादर्शनमङ्गीक्रियतेऽत्र तु न तथा अक्षेषु च ते बहिः कल्पनीयानां रूपादीनामसम्भवात् उपाधिज्ञाननिरपेक्षेयमौपाधिकभेदधीरस्तु मण्डूकवसाक्तदृष्टेर्वंशेषूरगबुद्धिवदिति चेन्न तत्तद्दोषवत्तया तत्तद्भ्रान्तिभेदसिद्धेः कल्प्याकारस्य क्वचित्सम्भवाच्च चक्षुरादिस्वभावा एवाथापि रूपादिभ्रान्तिहे-

दोषा इति चेन्न । सर्वकल्पनाधारे स्वलक्षणेऽप्यनाश्वासप्रस-
ततश्चेन्द्रियस्वभावभेदोऽपि दुर्वचः अधिष्ठानाकाङ्क्षायामपि
र चरितार्थत्वात् तथा चेन्द्रियस्वभावभेदोऽपि नापेक्ष्यः पूर्वपू-
दृशक्तिभेदादेवान्तरोत्तरविचित्रभेदोपपत्तेः । ननु स्पर्शनेन्द्रियस्या-
भोगभेदैः करतलप्रकोष्ठादिवर्तिभिरेकस्यैव दुरालभाः स्पर्शस्योल्ले
दा भवन्तीति चेन्न । स्पर्शस्याच भेदेनानुल्लेखात् दुरालभावय-
न्तु वह्निजयवच्छरीरमाविधतान्तद्विकृतिजनकत्वमाश्रप्रदेशभे-
विकृतितारतम्यं च वह्न्यादिभिरिव नानुपपन्नम् । ननु मनुष्य-
गृगादीन्द्रियभेदाद्द्रव्यादिष्वानुकूल्यादिवैपरीत्यं तत्तारतम्यं च
ते । न च वस्त्वेवानुकूलप्रतिकूलस्वभावं विरोधात् सर्वेषामवि-
ष सर्वदोभयविधानुपलम्भात् अनेकान्तवादानभ्युपगमाच्च । एवं
रादिभेदाद्रूपादिभेदभ्रमस्स्यादिति तदपि न तत्तत्कर्मशक्तिवैचि-
तत्तदनुकूलत्वादिव्यवस्थोपपत्तेः वस्तुषु चानुकूलत्वप्रतिकूलत्वे
दुःखजनकत्वे एव तथाऽपि सुखदुःखे बुद्धिभेदावेव भवद्भिरपि
रीक्रियेते ततश्चाच विषयभेदाद्धीभेदस्तस्मादेव च स इति प्रसङ्गः
दिति चेन्न । विषयभेदस्य स्वकारणाद्यधीनत्वात् तदुत्पाद्यबु
भेदस्य तत्कारणत्वाभावाद् द्वयोरपि परस्परप्रतीतिनिरपेक्षप्रमाण-
दुत्वाच्च एवमुपाधिभेदैरेकस्मिन्नेव ह्रस्वत्वदीर्घत्वधीनिदर्शनान्यपि
व्यानीति अथादिशब्देन पूर्ववत् सयथाद्यसम्भवो नीलपीतशीतो-
मधुराम्लादिभेदासम्भवश्च गृह्यते । न हि नीलादिभेदेष्विन्द्रियभे-
पाधिकत्वं शक्यं वक्तुं रूपादिभेदमिथ्यात्वे तदन्तःपातिनीलादि-
देऽपि मरीचिकावीचिकान्यायेन मिथ्येव स्यादिति चेन्न । असि-
स्यासिद्धेन दुस्साधत्वात् । मिथो निदर्शनेन साधने मिथस्संश्र-

* स्वीकृतावित पु॰ पा॰ ।

यात् निदर्शनमात्रेण निश्शेषनिह्नवप्रसङ्गाच्चेति । तथाऽप्येकमनेकस्वभावमिति व्याहतमिति चेन्न । स्वरूपभेदस्यानभ्युपगमात् धर्मभेदस्याविरुद्धत्वात् ।

वेद्यहेतुफलाकारैर्भिन्नैरेका समेति धीः ।
तथा बाह्यऽपि दृष्टत्वाद्युगपत्क्रमयोऽपि नः ॥
प्रतिसम्बन्ध्यनेकत्वं यथा नैकस्य बाधकम् ।
तथा सम्बन्ध्यनेकत्वं स्वाभीष्टे च समत्वतः ॥

॥ इति द्रव्यसिद्धिद्रव्याद्वैतभङ्गौ ॥

एवमेकाश्रयानेकदृष्टावन्यतरनिन्हवार्थिनौ पुनरपि धर्मधर्मिभावभङ्गमुखेन प्रवृत्तौ प्रतिहन्येते अन्यथा अन्तस्तद्धर्मापदेयादित्याद्यनिष्ठप्रायं स्यात् । नन्वनुमानं प्रमाणमिच्छन्न धर्मधर्मिभावं बाधितुमर्हति तस्य हेतुसाध्यधर्माश्रयावश्यम्भावात् आह च धर्मकीर्तिर्हेतुबिन्दौ ।

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः ।
अविनाभावनियमाद्धेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥ इति ।

अन्येऽपि ग्राह्यधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुरिति सत्यम् काल्पनिकहेतुसाध्यधर्मद्वारा अनुमानप्रवृत्तिः पारम्पर्येण तु स्वलक्षणविश्रान्त्या भाक्तमनुमानप्रामाण्यमिति हि बौद्धानां रहस्यम् तत्त्वगत्या चतुर्विधानामपि तेषां धर्मधर्मिभावःचेष्यः अतस्तद्धङ्गमनूद्य प्रत्याह धर्म इत्यादिना ।

मू० धर्मो निर्धर्मकश्चेत्कथमिव भविता सोऽभिलापादियोग्यो धर्मेणान्येन योगे न च भवति तथेत्यव्यवस्थेति चेन्न ॥ कश्चिद्धर्मोऽपि धर्मी स्फुटमतिमथने स्वान्यनिर्वाहकत्वं

तन्निष्कर्षप्रयोगेष्वपि भवति पुनस्तस्य धर्मी विशेषः ॥ ९ ॥

अयमर्थः यस्त्वया कश्चिद्धर्म इष्यते स निर्धर्मकः सधर्मकोवा आद्ये तस्य शब्दवाच्यत्वं न स्यात् अविशिष्टस्य व्युत्पत्त्याद्यगोचरत्वात् सर्वधीशब्दानां विशिष्टविषयत्वं च भवतां भाष्यादिपूक्तम् । द्वितीये तु येन धर्मेण धर्मः सधर्मकः सोऽपि पूर्ववद्धर्मान्तरेण धर्मी स्यादित्यपरापरापेक्षायामनवस्था द्वित्रादिपर्वमात्रे विश्रम इति व्यवस्थाभावात् धर्मत्वञ्च धर्माणामभावः अतस्तस्यापि धर्मत्वं वाच्यम् । न चैततस्यात्मैवात्माश्रयात् न चान्यत् अनवस्थानादेवेति चेत् तन्न सर्वेषां धर्माणां निर्धर्मकत्वानङ्गीकारात् कश्चिद्धर्मोऽपि धर्मी स्फु*ष्टं स्फुटदृष्टं हि नापन्होतव्यम् त्वयाऽपि हेतुसाध्यादिधर्माणां पक्षधर्मत्वादिधर्माः स्वीकार्याः अन्यथाऽनुमानासिद्धौ क्षणभङ्गादिसाधनायोगात् । अतिमथने अत्यन्तापेक्षायाम् । यद्वा स्फुटमतिमथने विशदबुद्ध्या सावधानं विमर्शे सतीत्यर्थः । स्वान्यनिर्वाहकत्वं स्वपरव्यवहारादिव्यवस्थापकत्वम् । यत्र ह्यनवस्थाभयाद्धर्मान्तरं नेष्यते तत्र निमित्तान्तरनिरपेक्षौ तद्व्यवहारौ यथा गोशब्दस्य व्यक्तिवृत्तावित्यम्भावभूतं गोत्वं निमित्तम् गोत्वे तु न निमित्तान्तरमपेक्षते आनन्त्यव्यभिचाररूपानुपपत्त्यभावात् एवं शुक्लादिशब्देष्वपि । ननु गौः शुक्ल इत्यादिविशेष्यपर्यन्तोक्तौ तथा स्यात् क्वचिद्गुणमात्रविषयेषु शुक्लादिशब्देषु भावप्रधानेषु द्व्येकयोरित्यादिषु त्वतलाद्यन्तेषु जातिर्गुणः क्रियेत्यादिषु च वाच्यानां तत्तद्धर्माणामिदन्त्वेन निर्देशादित्यम्भावसापेक्षत्वे ऽनवस्था अनपेक्षत्वे त्विदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरिति भाष्यादिवि-

* स्फुटमिति पु. पा. ।

रोध इत्यचाह तन्निष्कर्षप्रयोगेष्वित्यादि। अयं भावः उदाहृतेषु नियतिनियतनिष्कर्षकशब्देषु जातिगुणादेः प्रधानतया निर्देशेऽपि सन्ति केचिद्यथाप्रमाणमित्यभावाः त्वयाऽपि हेतुसाध्या*दिधर्माणां पक्षधर्मत्वादिधर्माः स्वीकार्याः अनवस्था च कथञ्चिदुपशमनीया स्वीकृतञ्च संवेदनसंवेदने शब्दशब्दादौ स्वपरनिर्वाहकत्वम्। न चाच कर्मकर्तृविरोधः स्वोत्पादकत्वादाविव पौर्वे पर्यादिविरोधस्याभावात्। किञ्च स्वलक्षणादीनां जात्यादीनाञ्च संवृतिसिद्धानां निर्धर्मकत्वे ऽपि कथञ्चिदभिलापार्हत्वम् त्वयाऽपि ग्राह्यमन्यथा तत्तत्संव्यवहारेण कथादिप्रवृत्त्ययोगात् अतो निर्धर्मकं शब्दवाच्यं न भवतीति स्वसिद्धान्तविरोधः स्ववचनव्याघातश्च। आस्तामेतत् समानाधिकरणस्येव व्यधिकरणस्यापि व्यावर्तकत्वादित्यभावत्वं सिद्धमिति तथा च नियतनिष्कर्षकप्रयोगेष्वप्येतेषु धर्मी धर्मं विशिनष्टि यथा पटस्य शौक्ल्यं खण्डस्य गोत्वमित्यादिषु धर्मिविशेषो धर्मस्य स्वेतरनिष्ठाद्व्यावृत्तिधीहेतुरित्यर्थः। न चाच मिथः संश्रयः विशेषणविशेष्यधियोस्तद्व्यवहारयोश्च मिथो जन्यत्वाभावात् निष्कर्षानिष्कर्षव्यवहारयोश्च विवक्षाभेदायत्तत्वात् उभयथा व्यवहारस्य सर्वेच सर्वैरपि दुरपह्नवत्वात्। यश्चाच समानाधिकरणप्रयोगे विशिष्टत्वेनावस्थितोऽप्यर्थतः स्वधर्ममन्यनिष्ठाद् व्यवच्छिनत्ति स एव पटस्य शौक्ल्यमित्यादिप्रयोगे गुणीभवन् कण्ठोक्तेन स्वसम्बन्धेन विशिनष्टि गोत्वं शौक्ल्यमित्यादिपदेष्वपि तस्य भावस्त्वतलावित्यादिविहिततद्धिताप्रत्ययवाच्यत्वेन धीस्थ एवार्थो निष्कृष्यमाणः स्वविशेषणनिरूपकतया ऽनुशिष्यते एवं विशेष्यस्येव द्विधा विशेषणयोग इति व्यञ्जनाय पुनः शब्दो नि-

* साध्यादीनामिति पु॰ पा॰।

स्वार्थप्रयोगेषु विशेषं वा द्योतयति । पुनरपि धर्मस्य धर्मिणि वृत्तिं विकल्प्य तदुभयमपन्हुवानमप्रत्याह । तच्छून्ये इति । ६ ।

सू० तच्छून्ये तस्य वृत्तिः कथमिव घटते तद्वि-
शिष्टे तु वृत्तौ स्वाधारत्वप्रसङ्गस्तत इह न
गुणो नापि धर्मीत्ययुक्तम् ॥ तद्वृत्तिर्धर्मिमात्रे
न भवति तत एवास्य तच्छून्यताऽतो नोक्तौ
दोषौ स्वधीवाग्विहतिरितरथा तद्वदन्ये ऽपि
जल्पाः ॥ १० ॥

टी० योऽयं रूपादिः द्रव्यस्य गुणत्वेनेष्टस्स किं स्वशून्ये वर्तते स्वविशिष्टे वा नाद्य व्याघातात् अन्यथा सर्वस्य सर्वत्र वृत्तिः किं न स्यात् खपुष्पादीनामपि कथं निषेधः योग्यानुपलब्ध्येति चेन्न तदुपलब्ध्यनुपलब्ध्योरपि विरोधाभावात् किं चानुपलब्धिरभावोपस्थापनेन भाव विरुन्ध्यात् तदा कथं तच्छून्ये तस्य वृत्तिः । न द्वितीयः आत्माश्रयापातात् विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरिक्तं न किञ्चित् तस्मिन् प्रमाणाभावात् । न चोक्तेषु त्रिष्वन्यतममात्रं तावति विशिष्टधीव्यवहारयोरभावात् अत. सम्बन्ध्युभयं विशिष्टशब्दार्थ इति स्यात् । तथा च स्वविशिष्टे वर्तमानो गुणस्स्वविशेष्यमिव स्वात्मानमपि स्वाधारीकुर्यात् किमथानिष्टं स्वस्य स्वस्मादन्यत्वम् अभेदे कथमाधाराधेयभावः प्रतिसम्बन्धिभेदाभावात् न चात्र भिन्नाभिन्नत्वं दृष्टं युष्मदिष्टं वा एवं वृत्त्यनुपपत्त्या वा गुणगुणिनोरन्यतरपरिशेषः स्यात् उभयपरित्यागो वेति परोक्तमयुक्तं । कथमित्यत्राह- तद्वृत्तिर्धर्मिमात्र इति । न वयं तच्छून्ये तद्विशिष्टे वा तस्य वृत्तिं ब्रूमः अपि तु वस्तुतस्तद्विशिष्टे विशेष्ये तद्विशि-

प्रवृत्त्यभावे तच्छून्ये वृत्तिरस्या इवेति चेनचाह । न भवति तत्र यथास्य तच्छून्यतेति । यत्र यद्वर्तते तस्य कथन्तच्छून्यत्वं न च तद्वृत्ति वर्तमानस्य तस्मिन्नपि वृत्तिरिति नियमः घटवति भूतले वर्तमानानां गुणादीनां घटे ऽपि वृत्तेरदृष्टेः । एवं घटस्याऽपि । ननु सर्वेषु वृत्तिविकल्पेन विशिष्टं दूषयतः किं निदा*नं किं क्वचिदपि विशिष्टप्रतीतिरेव नास्ति सत्यपि वा निष्कारणिका सकारणाऽपि वा दुर्निरूपकारणा निरूपितकारणापि वा निर्विषया सविषयापि वा बाधितविषयेति । नाद्यः लौकिकपरीक्षकबहिष्कारप्रसङ्गात् सर्वशून्यवादिना ऽपि हि संवृत्या विशिष्टधीरिष्यते । न द्वितीयः कार्यस्य कारणावश्यम्भावात् तदनभ्युपगमे तु लोकायतमायतनारात् । इष्यते चाविद्यावासनादिभ्रान्तेरपि निदानं भवद्भिः । अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः स्वपरलोकव्यवहारविरोधादेव । कथं किलासौ विशिष्टप्रतीतिः कथं च निर्विषया । न पञ्चमः अद्यापि बाधस्याशमोदक्षायमानत्वात् । विकल्पप्रामाण्यं च वक्ष्यते । अतो यथादर्शनं क्वचित्किञ्चिद्वर्तते न स्वस्मिन्निति व्यवस्थिते त्वदुक्तौ व्याघातात्माश्रयदोषौ न स्त इत्याह । अतो नोक्तौ दोषाविति । अन्यथाऽनिष्टमाह । स्वधीवाग्विहतिरितरथेति । स्वधीविहतिः स्ववाग्विहतिः स्वधीवाग्विहतिरिति प्रत्येकसमुदायपरं योज्यम् । कथन्तवापि विशिष्टधीविरहे तद्विषयव्याहारव्यवहारौ उदाहरणोपनयौ च वस्तुतस्तद्धर्मविशिष्टविषयौ । बुद्धिस्स्वप्रकाशा अभिन्नदेशकालं स्वलक्षणं कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् । प्रतिवादिवाक्यमसाधकं विशिष्टन्नास्तीत्यपि विशिष्टमास्य तच्च विशिष्टविषयस्वधीविहत्तुमिति । सन्त्यन्ये ऽपि धर्मधर्मिभावभञ्जकाः परेषां सम्प्रमङ्गास्ते कथमुद्धार्या इत्यचाह । तद्वद-

---

* निदर्शनमिति पा०

न्येऽपि जल्पा इति । अन्ये ऽपि नित्यसमादिरूपाः शुष्कप्रलापास्तद्वन्निरस्तवाक्यैस्तुल्या वर्तन्ते । उत्थानपरिहारप्रकारभेदेऽपि स्वव्याघातादिदोषाविशेषादित्यर्थः ।

घटकुड्यवदन्यत्वेऽनन्यत्वे तु स्वरूपवत् ।
न गुणस्य गुणत्वं स्यादित्यसत्स्वोक्तिबाधतः ॥
दूष्यादन्यदनन्यद्वा दूषणं न तु दूषणम् ।
गर्दभादिवदन्यत्वे ऽनन्यत्वे दूषणीयवत् ॥

एवं सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वसमानकालत्वासमानकालत्वयुगपद्ग्राह्यत्वायुगपद्ग्राह्यत्वादिविकल्पस्य बाधास्तदुद्धाराश्च विशुद्धबुद्धिभिरवधातव्याः । दूषणेऽपि सम्बन्धादिविकल्पदोषसाम्यात् । इति धर्मधर्मिभावः ॥

टी० एवं द्रव्याद्रव्ये सामान्यतः प्रसाध्य द्रव्येषु प्रथमोद्दिष्टं त्रिगुणमादौ परीक्ष्यते । तत्र कश्चिदाह धीमन्निदर्शनतया प्रसिद्धसुरगुरुलोकायतशास्त्रमारभ्य पृथिव्यादीनि चत्वार्येव तत्त्वान्याह अधिकानि तु तावन्मात्रविभागोद्देशादपोढानि अतिरिक्तचेतननिषेधाच्चेति अथ किं लोकायतसूत्राणि स्वयम्प्रमाणतयोपादीयन्ते तदुपस्थापकतया वा । नाद्यः असम्मतेः गुरूक्तेश्च विरोचनोपदेशवदसुरमोहनार्थत्वात् । न द्वितीयः उक्तेषु विवादाभावादधिकानां निषेधस्य निष्प्रमाणकत्वात् अनुपलब्ध्या निषेध इति चेन्न । योग्यानुपलब्धेरभावादितरस्य निषेधकत्वायोगात् उपलब्ध्या चेच्चतुर्णामुपादानमाकाशेन किमपराद्धम् । अस्ति ह्यासंसारं तदुपलम्भः । न चास्य शून्यत्वादिभिर्बाधः अरूपवत्त्वादिना वाय्वादेरपि निह्नवप्रसङ्गात् शेषं च वक्ष्यामः । अथोपलम्भबलादस्त्वाकाशमपीति चेत् तथैव भिन्नाभिन्नभवानुभूतार्थप्रतिसन्धाताऽप्यभ्युपगन्तव्यः । अस्तु तर्हि षड्धा-

तुवादः अध्वर्युभिस्तथाऽध्ययनादिति चेत्तर्ह्युद्गातृभिश्चतुर्थामध्ययनाच्चतुर्थानुवादः स्यात् । अनुक्रमविरुद्धमन्यतो ग्राह्यमिति चेत्समान भूयस्त्वं च प्राबल्यादुपबृंहणप्राचुर्याच्च न चात्र मिथो विरोधान्नरर्थक्यार्थवादमात्रता सम्यग्न्यायानुग्रहमात्रेण बलाबलदृष्ट्या विरोधशान्तेः । केचित्तु प्रकृत्यादिशब्देरदृष्टादिकं कथ्यत इत्याहुः यथाऽऽहोदयनः "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात्प्रकृति" रित्यादि तदेतदपष्ठु । नियतक्रमानुपूर्वप्रकृतिविकृतिपरम्परोपदेशात् बाधाभावे भाक्तत्वायोगादन्यथा सर्वत्र श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह ॥ स्वच्छन्देनेति ।

मू० स्वच्छन्देनागमेन प्रकृतिमहदहङ्कारमात्रा-द्यसिद्धिर्नाध्यक्षेणाप्रतीतेर्न पुनरनुमया व्याप्तिलिङ्गाद्यसिद्धेः । सत्त्वाद्युन्मेषभिन्नान्महत इह तथा स्यादहङ्कारभेदः प्राच्यादक्षाणि मात्राः प्रजनयति परो मध्यमस्तूभयार्थः ॥ ११ ॥

टी० साधकबाधकप्रमाणाभावे विशिष्टार्थबोधनसामर्थ्यमागमस्य स्वाच्छन्द्यम् । आगम इह श्रुतिस्मृतीतिहासादिः करणदोषबाधकप्रत्ययविरहादस्मदाद्यतीन्द्रियविषयं शास्त्रमपि प्रत्यक्षवच्छुद्धेयमेव । अत आगमिकानामपि सद्भावनिश्चय इति सिद्धिशब्दाभिप्रायः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्यादितत्त्व तच्च कार्यावस्थं प्रकृतिद्रव्यमेवेति ब्रूथ तथा सति कारणावस्थमपि तदेवेति कथन्तस्याप्रत्यक्षत्वम् । अश्रुतागमैरप्रतिसंहितव्याप्तिभिश्च बालादिभिरपि चक्षुरादिकरणानि व्यवह्रियन्ते अतः कथन्तेषामागमिकत्वन्तत्राह । नाध्य-

घेयेति । प्रत्यक्षविरुद्धेयं प्रतिज्ञेत्यत्राह अप्रतीतेरिति । न हि प्रकृत्याद्यवस्थस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतिरस्ति अवस्थादिभेदैरेकस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। प्रत्यक्षत्वे बहुन लोकदृष्टे चक्षुरादिव्यवहाराश्च लौकिकानान्तत्तदधिष्ठानमात्रविषयाः । मनसा जानामीत्युक्तिरपि धीविशेषविषया अहमिति प्रत्यक्षन्तु न महत्तत्त्वविषयमहङ्कारविषयं वा प्रत्यगात्मन एवाहमिति भानात् । अध्यवसायादयोऽपि वस्तुत आत्मधर्माः करणभेदायत्ततया तु तत्तद्वृत्तित्वोपचाराः दृष्टेषु पृथिव्यादिष्वपि शास्त्रैकवेद्याः कति कति न सन्त्याकाराः किम्पुनरन्येषु अतो लोकातीतप्रकारेण त्रिगुणस्य शास्त्रवेद्यत्वम् । यथा च तत्त्वानां तदवान्तरभेदानां च यथागमं यथादर्शनं च लक्षणं ग्राह्यं केशुक्षीरगुडादिरसभेदवद्बहुवेधा अपि भेदास्त्वनुभवादिसिद्धा दुरपह्नवाः । ननु सांख्योक्तैरनुमानैः प्रधानादिसिद्धिः स्यादित्यत्राह । न पुनरनुमयेति । न त्वनुमानैरित्यर्थः तत्र हेतुः व्याप्तिलिङ्गाद्यसिद्धेः यथासम्भवं व्याप्तिलिङ्गपक्षदृष्टान्तानामसिद्धेरित्यर्थः । तथा हि यत्तावदुक्तं कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमिति अयमर्थः यत्कार्यन्तत्कारणगुणात्मकं यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादि तथा महदादि कार्यजातमपि सुखदुःखमोहात्मकतया स्वकारणगतसुखदुःखाद्यात्मकं भवति अतस्तत्कारणं सुखदुःखाद्यात्मकम्प्रधानमिति तत्र पटादेः किमिदं कारणगुणात्मकत्वं किं कारणगुणतादात्म्यमुत कारणं प्रति गुणभूतत्वम् । अथाप्रधानत्वं कारणगुणैर्गुणित्वं वा तत्सजातीयगुणवत्त्वं वा अन्यद्वा किञ्चित् । नाद्यः असिद्धेः । न खलु तन्त्वादिगुणैः शौक्ल्यादिभिः पटस्य तादात्म्यं दृष्टं तथा सति गुणवत्तन्तुनिष्पत्तिमात्रेण पटनिष्पत्तिप्रसङ्गात् न चायमिष्टः प्रसङ्गः अभिव्यक्तिवादादेरपाकरिष्यमाणत्वात् । अत एव न द्रव्यस्य गुणतादात्म्यं शुक्लः पट

इति च न पर्यायः । न द्वितीयः अदृष्टैरेव तन्तुसमवेतत्वात्पटस्य तन्तुगुणत्वोक्तिरिति चेन्न । अवयविसमवाययोस्त्वयाऽप्यनभ्युपगमात् । पटस्य तन्तुनिष्ठत्वमुपलब्धमिति चेत्किमतः कार्यावस्थानां कारणद्रव्यवर्तित्वमात्रसाधनापत्तेः । तथा च न कारणावस्थस्य सुखाद्यात्मकत्वसिद्धिः कारणमात्रन्तु सिद्धत्वान्न साध्यम् । तृतीयेऽपि किमिदं कार्यस्य कारणप्रत्यप्रधानत्वं तत्कार्यत्वमिति चेन्न । सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । न ह्यकारणेन किञ्चित्कार्यमिच्छामः कारणसहकारित्वादिसाधनेऽपि न विवक्षितसिद्धिः । न चतुर्थः अवयविवादे तन्तुपटोदाहरणायोगात् तत्र हि तन्तुगुणैः पटगुणा जन्याः द्रव्यनित्यत्ववादे सिद्धसाधनात् कार्यावस्थस्य कारणावस्थानियतगुणसाधने विरोधात् । पञ्चमस्तु विजयमहत्त्वाद्यधिकरणत्वान्निरस्तः । सजातीयगुणसद्भावमात्रे साध्ये सिद्धसाधनात् सर्वगुणसजातीयत्वसाधने कार्यकारणयोरविशेषप्रसङ्गात् मृत्सुवर्णादिवत्कार्यविशेषव्यवस्थापककारणस्वभावसाजात्यविवक्षायां गोमयगोमयवृश्चिकाद्यारब्धवृश्चिकादिषु व्यभिचारात्तदभिप्रायं च सूत्रं दृश्यते त्विति । नापि षष्ठः तस्य त्वद्बुद्धिमात्रारूढस्याद्रूप्यत्वात् लोकदृष्टस्य तु कस्यचिदुक्तोत्तरप्रायत्वात् । अतःकर्मणां स्वविषयस्वरूपफलप्रदत्वानुमानवत्कार्याणां स्वगुणसरूपगुणकारणकत्वानुमानमप्यनैकान्त्यदुःस्थमिति । ये च भेदानाम्परिमाणादित्यादिना हेतव उक्तास्तत्र साध्यत्परिमितं तत्सकारणकमित्यत्र न व्याप्तिर्जीवाणुत्वनित्ययोस्साधयिष्यमाणत्वात् महदादीनां स्वरूपमनुमानसिद्धं वा पक्षीक्रियते आगमसिद्धं वा । नाद्यः तल्लिङ्गासिद्धेः । ननु चिच्छक्तेरेव स्वतो विषयप्रवणतायामनिर्मोक्षप्रसङ्गात् अस्ति किञ्चिद् द्वारं तत्तु न चक्षुरादिमात्रं तदुपरमेऽपि संकल्पाद्युत्पत्तेः नापि मनोमात्रविभ्रमः तत्प्रयान्ता-

यदि स्वप्ने मनुष्यस्य स्वात्मनि व्याघ्राद्यभिमानात् । नाप्यहङ्कारे पर्यवसानं तद्विगमे सुषुप्तौ प्रश्वासनिश्वासहेतुभूतप्रयत्नाधारस्य महतस्सिद्धेः न च तदवधिस्तत्त्वपङ्क्तिस्तस्यापि परिमितत्वेन कार्यत्वात्तत्कारणस्याप्यव्यक्तं न परिमितमित्यत्र प्रमाणमस्ति तत्कल्पनायामनवस्थापातः, अतोऽव्यक्तमपरिमितमादिकारणमिति वृत्तिभेदसिद्धेर्महदादिभिरव्यक्तानुमानं स्यात् तदेतत्कथामात्रं स्वतस्सर्वपदार्थयोग्याऽपि हि पुंसां चिच्छक्तिस्संसारावस्थायां कर्मणा संकुचन्ती कर्मात्मन्तैरेव द्वारैर्यथाकर्म प्रसरतीति तु प्रत्यक्षदृष्टाः । नापि सङ्कल्पादिभिर्मनःक्लृप्तिः संस्कारप्रनाद्यापि तदुपपत्तेः अन्यथा मनसोऽपि तदुत्पादनायोगात् करणस्य च द्रव्यत्वमवश्यापेक्षितं न च स्वप्ने व्याघ्राद्यभिमानादहङ्कारक्लृप्तिः मनसैव तादृशसंस्कारसध्रीचा तदुपपत्तेः । निश्वासादिहेतुभूतप्रयत्नाधारतया महत्क्लृप्तिरप्ययुक्ता अदृष्टवशादेव बाह्यस्येवान्तरस्यापि मरुतस्स्पन्दोपपत्तेः न चादृष्टस्यापि महत्त्वाश्रयत्वमितिः पूर्वं सिद्धं यदा चेश्वरप्रयत्नाधीनत्वमुच्छ्वासादेस्तत्त्वमिति तदा देहस्यापि न जीवनपूर्वकः प्रयत्नः कल्प्यः किमुत कस्यचिदचिद्द्रव्यस्य परिमितत्वन्तु महतः कुतस्त्यमन्तर्दृष्टमेव तत्प्रवृत्त्युपलम्भादिति चेन्न स्वप्ने विभोरप्यात्मनः शरीरावच्छिन्नप्रदेश एव व्यापारायोगवद्विभोरपि महतस्तदप्यादिविशेषसामर्थ्यात् क्वाचित्कप्रवृत्तिसम्भवात् न च वृत्तिभेदमापादयन्तःकरणभेदक्लृप्तिर्युक्ता कामस्सङ्कल्प इत्यादिना मनस्येव बहुविधवृत्तिश्रुतेः कामादीनां मनस्सामानाधिकरण्य"मायुर्घृत"मितिवद्वाक्तं महदादय एव त्वया मिथो मनस्येव विरुद्धमायाप्रकृतिबुद्ध्यर्थाश्रयत्वस्वीकारात् बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्कारादीनामालोचनादिवृत्तिभेदाश्रयत्वमप्ययुक्तं महत एव सङ्कल्पादिभेदात् सर्ववृत्त्यविरोधात् ।

इति च न पर्यायः । न द्वितीयः अदृष्टैरेव तन्तुसमवेतत्वात्पटस्य तन्तुगुणत्वोक्तिरिति चेन्न । अवयविसमवाययोस्त्वयाऽप्यनभ्युपगमात् । पटस्य तन्तुनिष्ठत्वमुपलब्धमिति चेत्किमतः कार्यावस्थानां कारणद्रव्यवर्तित्वमात्रसाधनापत्तेः । तथा च न कारणावस्थस्य सुखाद्यात्मकत्वसिद्धिः कारणमात्रन्तु सिद्धत्वान्न साध्यम् । तृतीयेऽपि किमिदं कार्यस्य कारणप्रत्यप्रधानत्वं तत्कार्यत्वमिति चेन्न । सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । न ह्यकारणेन किञ्चित्कार्यमिच्छामः कारणसहकारित्वादिसाधनेऽपि न विवक्षितसिद्धिः । न चतुर्थः अवयविवादे तन्तुपटोदाहरणायोगात् तत्र हि तन्तुगुणैः पटगुणा जन्याः द्रव्यनित्यत्ववादे सिद्धसाधनात् कार्यावस्थस्य कारणावस्थानियतगुणसाधने विरोधात् । पञ्चमस्तु विलक्षणमहत्त्वाद्यधिकरणत्वान्निरस्तः । सजातीयगुणसद्भावमात्रे साध्ये सिद्धसाधनात् सर्वगुणासजातीयत्वसाधने कार्यकारणयोरविशेषप्रसङ्गात् मृत्सुवर्णादिवत्कार्यविशेषव्यवस्थापककारणस्वभावसाजात्यविवक्षायां गोमयमाक्षिकाद्यारब्धवृश्चिकादिषु व्यभिचारात्तदभिप्रायं च सूत्रं दूष्यते त्विति । नापि षष्ठः तस्य त्वद्बुद्धिमात्रारूढत्वाद्रूप्यत्वात् लोकदृष्टस्य तु कस्यचिदुक्तोत्तरप्रायत्वात् । अतःकर्मणां स्वविषयस्वरूपफलप्रदत्वानुमानवत्कार्याणां स्वगुणसरूपगुणकारणकत्वानुमानमप्यनैकान्त्यदुःस्थमिति । ये च भेदानाम्परिमाणादित्यादिना हेतव उक्तास्तत्र साधयत्परिमितं तत्सकारणकमित्यत्र न व्याप्तिर्जीवाणुत्वनित्ययोस्त्वाधयिष्यमाणत्वात् महदादीनां स्वरूपमनुमानसिद्धं वा पक्षीक्रियते आगमसिद्धं वा । नाद्यः तल्लिङ्गासिद्धेः । ननु चिच्छक्तेरेव स्वतो विषयप्रवणतायामनिर्मोक्षप्रसङ्गात् अस्ति किञ्चिद् द्वारं तत्तु न चक्षुरादिमात्रं तदुपरमेऽपि संकल्पाद्युत्पत्तेः नापि मनोमात्रविश्रमः तत्प्रधान्ता-

यपि स्वप्ने मनुष्यस्य स्वात्मनि व्याघ्राद्यभिमानात् । नाप्यहङ्कारे पर्यवसान तद्विरामे सुषुप्तौ प्रश्वासनिश्वासहेतुभूतप्रयत्नाधारस्य महतस्सिद्धेः न च तदवधिस्तत्त्वपङ्क्तिस्तस्यापि परिमितत्वेन कार्यत्वात्तत्कारणन्त्वव्यक्त न परिमितमित्यत्र प्रमाणमस्ति तत्कल्पनायान्त्वनवस्थापातः, अतोऽव्यक्तमपरिमितमादिकारणमिति वृत्तिभेदसिद्धेर्महदादिभिरव्यक्तानुमानं स्यात् तदेतत्कथामात्र स्वतस्सर्वग्रहणयोग्याऽपि हि पुंसां चिच्छक्तिस्संसारावस्थायां कर्मणा संकुचन्ती कर्मोत्पन्नैरेव द्वारैर्यथाकर्म प्रसरतीति तु वयमन्ववृद्धाः । नापि सङ्कल्पादिभिर्मनःक्लृप्तिः संस्कारप्रवाहस्यापि तदुपपत्तेः अन्यथा मनसोऽपि तदुत्पादनायोगात् करणस्य च द्रव्यत्वन्त्ववश्यापेक्षित न च स्वप्ने व्याघ्राद्यभिमानादहङ्कारक्लृप्तिः मनसैव तादृशसंस्कारसध्रीचा तदुपपत्तेः । निश्वासादिहेतुभूतप्रयत्नाधारतया महत्क्लृप्तिरप्ययुक्ता अदृष्टवशादेव बाह्यस्येवान्तरस्यापि मरुतस्स्पन्दोपपत्तेः न चादृष्टस्यापि महत्तत्त्वाश्रयत्वमितः पूर्वं सिद्धं यदा चेश्वरप्रयत्नाधीनत्वमुच्छ्वासादेस्तेत्यपि तदा देवदत्तस्यापि न जीवनपूर्वकः प्रयत्नः कल्प्यः किमुत कस्यचिदचिद्द्रव्यस्य परिमितत्वन्तु महतः कुतस्त्यमन्तर्देहमेव तत्प्रवृत्त्युपलम्भादिति चेन्न त्वन्मते विभोरप्यात्मनः शरीरावच्छिन्नप्रदेश एव व्यापारावेशवद्विभोरपि महतस्सहकारिविशेषसामर्थ्यात् क्वाचित्कप्रवृत्तिसम्भवात् न च वृत्तिभेदमात्रादन्तःकरणभेदक्लृप्तिर्युक्ता कामस्सङ्कल्प इत्यादिना मनस्येव बहुविधवृत्तिश्रुतेः कामादीनां मनस्सामानाधिकरण्य"मायुर्घृत"मितिवद्भाक्तं महतश्च त्वया मिथो मनस्येव विरुद्धभावाष्टकसुखदुःखाद्याश्रयत्वस्वीकारात् बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराणामालोचनादिवृत्तिभेदाश्रयणमप्ययुक्तं महत एव सहकारिभेदात् सर्ववृत्त्यविरोधात् ।

अत एव शास्त्रतो महदादितत्त्वसिद्धावपि तेषां पृथक्कारणत्वं वृत्त्या प्रयत्नं वा न कल्प्यम्। एवं चक्षुरादिष्वालोचनोक्तिरपि नेया। न द्वितीयः महदादीनामागमतस्सिध्यतां साक्षात्परम्परया वा प्रधानजन्यत्वसिद्धेः अनुमानव्याभावात्। एकप्रमाणवेद्यत्वे कार्यकारणयोर्मिथो बोध्यबोधकत्वे न स्तः सहदृष्टाग्निधूमवत्। विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानं सार्थमिति चेत् न महदादीनभ्युपेत्यानभ्युपेत्य वा तेष्वव्यक्तकारणकत्वविप्रतिपत्त्ययोगात् यदप्याहुः कार्याणां स्वाधिकपरिमाणादुत्पत्तिर्नियतेति तदप्ययम् वस्त्रादिषु वैपरीत्यदृष्टेः। अव्यक्तस्य च परिच्छिन्नत्व "तमसः परस्तान्मृत्युं भिनत्ती"त्यादिशास्त्रगतसिद्धम्। व्याप्तिवचनं तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चेत्यादिकमपि विभुत्वमन्तरेणापि स्यात् घटादीनामपि स्वन्यूनपरिमाणैः दिवलाद्यवयवैरेवोत्पत्तिरिति समन्वयश्च क्व केषां कीदृशः सुखादिरूपेषु कार्येषु सत्त्वादीनां समनुगतिरिति चेत् किमतः। न हि यद्येनानुगतं तत्तेषां कारणमिति नियमः गोत्वयोगित्वादेरनेकानुगतस्य तत्कारणत्वाभावात् अन्यथा व्यक्ताव्यक्तसाधारणधर्माणां तदुभयकारणत्वप्रसङ्गात् तथा च तत्त्वाधिक्यप्रसङ्गः। एतेन विगीतं स्वानुगतकारणकं कार्यत्वात् घटशरावादिवदित्यपि निरस्तम्। घटादिष्वनुगतस्य मृत्त्वस्य तत्कारणत्वासिद्धेः मृद्द्रव्यस्य तु घटाद्यात्मना विभक्तस्याविभक्तस्य वा तेष्वनुगतत्वादृष्टेः। यदप्येकरूपान्वितत्वादेकोपादानत्वमिच्छन्ति। तदपि स्वपरमतनिर्धूतं सर्वथा सारूप्ये हेतौ तत्त्वभेदभङ्गप्रसङ्गात् यथाकथंचित्सारूप्ये तु व्यभिचारात्। साक्षादेकोपादानत्वसाधने सृष्टिक्रमादिशैथिल्यं स्यात् मृत्तन्त्वाद्युपादानभेदश्च निन्हूयते परम्परयेति तु मृद्घटादिनिदर्शनविरुद्धं नित्येषु च पुरुषेषु साक्षित्वादयो धर्मा-

स्साधारणा गुणाभिरेव पठ्यन्ते न तु तेषां हेतव इष्टाः । व्यक्ता व्यक्तयोश्च "त्रिगुणमविवेकी"त्यादिसाधर्म्यपाठादेकोपादानत्वप्रसङ्गः । कार्यत्वे सतीति विशेषणेऽपि मृत्पिण्डद्व्यारब्धघटादिभिः गोमयादिनोपादानवृश्चिकादिभिश्चानैकान्त्यं *तन्त्वारब्धपटादिभिश्च तेषामपि पञ्चीकरणे दृष्टान्तासिद्धिः †व्यतिरेकिहेतुविवक्षायामपि न दुष्टः कारणभेदोऽपन्होतुं शक्यः । नापि कारणान्तरमेकं विधातुं दृष्टैरेव हेतुभिरदृष्टघटितैः कार्याणां चरितार्थत्वात् न च शास्त्रमन्तरेण जगतस्त्रैगुण्यसमन्वयसिद्धिः येन तन्मयं कारणमुन्नीयेत । ननु सुख्यामि दुःख्यामि मुह्यामीति स्वानुभवसिद्धास्तावत्सुखादयस्ते च कार्यभूताः स्वानुरूपं कारणमाक्षिपन्ति तथा तथा तेषु तेषु विषयेषु कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रीत्यप्रीतिविषादजनकत्वं दृष्टं तदपि तत्तद्गतविचित्रगुणविशेषहेतुकं युक्तमिति तन्न । सम्प्रतिपन्नदृष्टादृष्टहेतुष्वतस्यैव सर्वोपपत्तौ तदतिरिक्तत्रैगुण्यक्लृप्त्ययोगात् गुणानां कार्यैकनिरूपणीयत्वभाषणमपि शास्त्रोपजम् । अन्यथा त्रैगुण्योन्मेषभेदस्याप्यतिरिक्तनिर्वाहकत्वेऽव्यक्लृप्तावनवस्थाप्रसङ्गात् सामग्र्यनवस्था तु सिद्धा न क्वापि दोषाय प्रत्युत गुणायेति सर्वैरेष्टव्या गुणत्रयात्मकं च कारणमिच्छतस्ते विश्वस्यैकोपादानत्वं दुर्वचम् । ननु साम्यावस्थानां सत्त्वरजस्तमसां सङ्घातः प्रकृतिः अतः कारणैकत्वं स्यात्तन्न । चित्रपटारम्भकशुक्लकृष्णरक्ततन्तुसङ्घातन्यायेन सूक्ष्मदृष्टौ कार्याणां यथास्वं कारणभेदस्यैवाङ्गीकारात् ततश्च भेदानां भिन्नत्वे सति विकारत्वादभिन्नहेतुकत्वक्लृप्तिश्च निरस्ता सत्त्वादीनां भिन्नत्वाद्विकारित्वाच्च । अथ तथाभिन्नकार-

---

* घट्टा पु॰ पा॰ ।
† व्यतिरेकिनि पु॰ पा॰ ।

रावृतानावृतत्वसिद्ध्या भवत्यव्यक्तव्यक्तावस्थाभेदः न तूपादानोपादेयभावात् न च तत्र कस्यचिदवयवनाशोत्पत्तिव्यवहारः अतो न कथंचिदप्यनुमानादव्यक्तादिसिद्धिः ।

आगमेन विना सिद्धिस्तन्मात्राणां च दुर्वचा ।
उद्भवानुद्भवाद्योस्तु लोके सूक्ष्मादिकल्पना ॥

अक्षेषु वचनादीनामनुपहतैस्सहकारिभिद्भिस्तादवयवविशेषैरेवोपपत्तौ न तावत्कर्मेन्द्रियक्लृप्तिः रूपादिज्ञानादीनां च तत्तदधिष्ठानभेदैरेव तदनुगुणदशाविशेषितैस्सम्भवात् तदतिरिक्तकल्पनेऽपि काणादादिकल्पितन्यायेन स्मृतिविशेषानुगृहीतेन भौतिकत्वोपपत्तेराहङ्कारिकेन्द्रियसिद्धिरनागमतो न भवति ॥

कल्पनागौरवभयात्कलाकाष्ठाद्यकल्पयन् ।
अविशेषात्प्रधानादिकल्पनामप्यपास्य तु ॥
षड्विंशतत्त्ववादश्च यदि युक्त्या समर्थ्यते ।
साध्यवत्प्रतिवक्तव्यो न विस्रम्भस्तदागमे ॥
तं षड्विंशकमित्याहुस्सप्तविंशमथापरे ।
इत्यत्र न विरोधस्स्याच्छ्रुतिमात्रानुसारतः ॥

एवमागमिकेषु महदादिषु कालभेदनियतविकारभेदाधीनं विशेषमाह । सत्त्वादीति । गुणत्रयाश्रयात्प्रधानात्सत्त्वादिगुणोन्मेषभेदेन सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति त्रिधा महानुत्पद्यते त्रिभ्यश्च महद्भ्यस्तथैव त्रिविधोऽहङ्कारः तत्र प्राच्यादेकादशेन्द्रियाणि चरस्तु भूतादिसंज्ञस्तन्मात्राः क्रमाज्जनयति मध्यमस्तैजसाख्यः पूर्वापरयोरनुग्राहकतया तदुभयसाध्यसृष्टिद्वयार्थः । तुशब्दो मतान्तराद्व्यवच्छिनत्ति । कल्पितं हि कैश्चित्तन्त्रान्तरनिष्ठैः कर्मेन्द्रि-

याथाग्प्रवृत्तिशीलतया राजसाहङ्कारजन्यत्वं तद्वायुक्तं शब्दैकगम्येर्थे युक्तिभिरन्यथा करणायोगात् ॥ ११ ॥ इति प्रकृतिमहदाद्यागमिकता-सृष्टिप्रकारौ ॥ एवम्प्रकृत्यादीनामागमगम्यत्वं सृष्टिप्रकारं च संजगृहे । अथ तेषु तन्मात्रसृष्टौ श्रुतिस्मृतिविप्रतिपत्तेस्संशयं विपर्ययं वा निरस्यति । तत्रेति ॥

सू० तत्राहङ्कारजन्यं भजति परिणतेः शब्दमात्रं नभस्त्वं तद्वत्तन्मात्रपूर्वास्तदुपरि मरुदग्न्यम्बुभूम्यः क्रमात्स्युः ॥ सूक्ष्मस्थूलस्वभावस्वगुणसमुदयप्रक्रियातारतम्यात्तन्मात्राभूतभेदः कललदधिनयात् कल्पितस्तत्त्वविद्भिः ॥ १२ ॥

श्रूयते हि तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इति । न च श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरादरीयेत अतः पञ्चानामपि तन्मात्राणां तामसाहङ्कारादुत्पत्तिः बहुवचनात् बहुत्वस्य च प्रसिद्धितो नियमः भूतानां तु यथास्वं तन्मात्रेभ्यः क्रमादुत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्यते तम्प्रति ब्रूमः न ह्यनुपबृंहणा श्रुतिराश्रुतमा अन्योन्यघटितानेकोपबृंहणाविरोधे तदनुगुणं नेतव्या । अतः पाठवद्बहुवचनमनादरणीयम् । अथाभूयस्त्वव्यतयर्थे वा तस्माच्छब्दतन्मात्रमेकमहङ्कारजन्य तच्च परिणतिविशेषादाकाशत्वं भजते एतेन सर्वेश सृष्टौ द्रव्यानुवृत्तिस्सूच्यते । तद्वत् । आकाशवत् । तन्मात्रपूर्वाणि वाय्वादिभूतानि स्युः । ननु यदि शब्दाद्याश्रयतया तत्तद्भूतत्वं तर्हि कथन्तत्र पञ्चकद्वयकॢप्तिरित्यत्राह । सूक्ष्मेति । स्वगुणा इह शब्दादयः तेषां समुदय उत्पत्तिः तत्प्रक्रियातारतम्य सूक्ष्मस्थूलस्वभावतयैव तच्च शास्त्रगम्यं कलल-शब्दोऽत्र दुग्धदधिमध्यावस्थाविषयः तत्र हि निवृत्तभूयिष्ठमाधुर्यमी-

अधीयते हि केचिदाथर्वणिकाः "अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इति" अत्र तावदव्यक्तमहदहङ्कारतन्मात्राणां प्रकृतित्वमविगीतम् । इन्द्रियेभ्यस्तत्त्वान्तरोत्पत्तिः श्रुत्यन्तरेषु पुराणेषु वा न क्वचिद्दृश्यते सोबाले च लयानुक्रमे पूर्वापरवाक्यवदिन्द्रियतन्मात्रवाक्यस्थाने लीयन्त इति पदमाश्रुतम् एव वाक्यवैरूप्ये सत्यनुषङ्गात् चरमश्चिकरणविभक्त्याऽपि संसर्गमात्रग्रहणमिति स्थिते प्रकरणान्तरैकरूप्यं भवतीति केवलविकृतित्वमिन्द्रियाणां युक्तं भूतानां चाकाशादीनां चतुर्णां साक्षात् तन्मात्रद्वारेण वा तत्त्वान्तरोपादानत्वे प्रकृतयो विकृतयश्च पृथग् द्वादश स्युः । नन्वेवंबृंहणविशेषानुसारादिन्द्रियाणि शब्दादिगुणाश्च षोडशविकाराः भूततन्मात्रभेदानादरेण प्रकृतयश्चाष्टावभ्युपगम्यन्तां नैवं द्रव्यतत्त्वप्रकरणे गुणपरिगणनाऽनौचित्यात् गुणशब्देन च क्वचिद्गुणाश्रयविवक्षा स्यात् गत्यभावे गुणविवक्षायामप्यत्र द्रव्यविवक्षोपपत्तेः आकाशाद्वायुरित्यादीन्यपि स्थूलसूक्ष्मभेदानादरेणेति समाधानम् । एवं स्थिते तामसाहङ्कारोत्पन्ने तन्मात्रपञ्चके भूतान्येकद्वित्रिचतुःपञ्चभिस्तन्मात्रैरारभ्यन्त इति सांख्याः पूर्वपूर्वतन्मात्राणि उत्तरोत्तरतन्मात्रमेकैकं भूतं जनयन्ति इति पौराणिकाः तथाप्युत्तरोत्तरभूतसृष्टौ पूर्वपूर्वेषां तन्मात्राणां भूतानां वा सहकारित्वमिति पक्षभेदः । एवमन्योऽपि यथामति तदिदमाह दृष्टेति । एतत् इतरत्सर्वं वाक्यजातमित्यर्थः किमिति पूर्वाचार्यैरुपेक्षितं तत्राह "चिन्त्येति ।

न प्रधानविरोधः स्यादीदृशानवधारणे ।
इति निश्च*यितुं शिष्याग्र्याणां क्वचिदनिश्चयः ॥ १५ ॥

---

* निश्चेतुमिति पाठे निश्चाययितुमिति नामधातुद्वारा निर्वोढव्यम् अथवा विचाययितुमित्येव पाठः ।

इति प्रकृतिविकृतिविभागचिन्ता ॥ प्रक्रान्तेषु प्रकृत्यादिकार्येषु पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणमिति वदतस्सांख्यस्यानन्यथासिद्धश्रुत्यादिभिर्बाधमाह । "निश्शेषमिति" ।

मू० निश्शेषं कार्यतत्त्वं जनयति स परो हेतुतत्त्वैश्शरीरी तत्तत्कार्यान्तरात्मा भवति च तदसौ विश्रुतो विश्वरूपः । तेजोऽबन्नाभिधेयैर्बहुभवनमभिध्यानलिङ्गं च दृष्टं तस्मादीशाननिघ्नाः प्रकृतिविकृतयस्स्वस्वकार्यप्रसूतौ ॥ १६ ॥

यत्किंचित्सृज्यते येन जगत्सर्वे शरीर ते इत्यादिभिरेतल्लिङ्गम् । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादेरर्थमाह । तत्तदिति । अन्तर्यामिब्राह्मणसुबालोपनिषदादिप्रसिद्धमपि संवादयति तदसाविति विश्रुतः प्रधानपुरुषविलक्षणत्वेन विश्वशरीरकतया प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धः क्वचिद्विश्वरूपशब्देनापि तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्यामेति वाक्यविशेषाभिप्रेतं तद्व्यनक्ति । तेज इति । न ह्यचेतनमात्रस्य अनुत्पन्नकरणकलेवरस्य कर्मिणो वा तदानीं बहुभवनसंकल्पाश्रयत्वं युक्तं, गौणत्वं चात्रापि गौणश्चेन्नात्मशब्दात् इति सूत्रन्यायेन निरस्तं, प्रकृत हि मुख्यमीक्षणमत्रापि तत्सम्भवे नान्यथा गतिर्युक्तेति भावः । उक्तनिगमनव्याजेन ।

विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ।
ध्यायते ध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥
सूयते पुरुषार्थश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् ।
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम् ॥

यत्किंचिद्वर्तते लोके सर्वन्तन्मद्विचेष्टितम् ॥

इत्यादिकमपि प्रख्यापयति । तस्मादिति ॥ १६ ॥

इति सर्वतत्त्वानामीश्वराधिष्ठानत्वेन कार्यकरत्वम् । तत्त्वान्तराणामीश्वराधीनत्वं व्यष्ट्याद्यारम्भवृत्तान्तैरपि व्यनक्ति ॥ द्वेधेति ॥

सू० द्वेधा भूतानि भित्त्वा पुनरपि च भिनत्त्यर्द्धमेकं चतुर्धा तैरेकैकस्य भागैः परमनुकलयत्यर्धमर्धं चतुर्भिः । इत्थं पञ्चीकृतैस्तैर्जनयति स जगद्धेतुरण्डादिकार्याण्यैदम्पर्यन्त्रिवृत्स्वश्रुतिरधिकगिरामक्षमैका निरोद्धुम् ॥ १७ ॥

स खल्वादिकर्ता स्वसृष्टानि पञ्च भूतानि द्विधा कृत्यैकैकभागं स्थापयित्वाऽर्द्धान्तराणि चतुर्धा विभज्य तत्तद्भागैश्चतुर्भिर्भूतान्तराणामविभक्तान्यर्द्धान्तराण्यनुकलयति यथोक्तम् ॥

एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः ।

चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्धमर्धेन्ततः स्थितम् ॥

व्योम्नोऽर्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् ।

अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥ इति ।

ततः पञ्चधा विभक्तानां भागानां पञ्चस्वर्द्धान्तरेषु योजनमिति परोक्तं निरस्तम् । एवं पञ्चीकृतानां व्यष्टिकार्येषु विनियोगमाह । इत्थमिति । महदादिभिश्चेति भाव्यं महदाद्या विशेषान्ता इत्याद्युक्तेः । ननु हन्ताऽहमिमास्तिस्रोदेवता इत्याद्यारभ्य तासां त्रिवृतन्त्रिवृतमेकैकां करवाणि त्रिवृतन्त्रिवृतमेकैकामकरोत् इति त्रिवृत्करणे श्रुते पञ्चीकरणादिस्मृतिरन्यपरा स्यादित्यत्राह ।

ऐदम्पर्यमिति । तात्पर्यमित्यर्थः अशानन्यपराणां भूयसां च बलीयस्त्वमनुक्तानामविरुद्धानामपेक्षितानामन्यतोऽपि ग्राह्यत्वं स्थापितम् । अभाष्यत च त्रिवृत्करणे पञ्चीकरणप्रदर्शनमिति ॥ १० ॥

इति पञ्चीकरणप्रक्रिया ॥

ननु पञ्चीकरणाभिधानात्पञ्चसु भूतेषु स्वतस्सभागत्वं, व्यष्टिसमष्टिभावो भूतांशानां चात्यन्तभिन्नत्वं समानन्यायतया प्रकृतिपर्यन्तेषु तत्त्वान्तरेष्वपि तत्सर्वं सिद्धम् । भूतभागानां चात्यन्तभेदो वेणुरन्ध्रश्लोके भाष्यत एवं सत्यणुसमाहार एव प्रकृतिरिति स्थिते महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामित्यौलूक्योपालम्भो न युक्त इत्यत्राह ॥ कार्यमिति ॥

सू० कार्यं नैवारभेरन्समधिकमणवस्सर्वतस्सम्प्रयुक्ता
दिक्संयोगैकदेश्यान्न घटत इह ते दिक्कृ-
तोऽप्यंशभेदः । बुद्धेस्त्वंशानपेक्षा स्फुरति
विषयिता विश्रमस्त्वस्तु दृष्टेर्नो चेदारम्भ-
कांशप्रभृतिषु नियता दुर्निवाराः प्रसङ्गाः ॥१८॥

अयम्भावः अनन्यपरशास्त्रसिद्धेष्वर्थेषु श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायेन गत्यन्तराभावे काचिद्गमनिका स्वीकार्या अनुमेयेषु तु यथादृष्टान्तं सिद्धिः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ततश्चावयविवादिनामवयवास्स्वभागैर्मिथस्संयुज्यावयविनमारभन्त इति सिद्धान्तः एतच्च द्व्यणुकावधि निर्विवादं द्व्यणुकारम्भे तु निरवयवा अवयवोऽवयवा इति कल्पितं तत्रैव प्रसङ्गावतारः । यदि परमाणवस्स्वांशतस्संयुज्यावयविनमारभेरन् तदा तदंशोऽवयवरूपस्तदन्यो वा आद्ये तस्यापि तथेत्यनवस्था । अन्यस्तु स्वाभाविक औपाधिको वा पूर्वत्र

भिन्नाभिन्नता स्यात् उत्तरत्रोपाधिसंबन्धेऽप्यंशभेदो दुर्वचः परिशेषात्तन्निरपेक्षसंयोगैरन्योन्यानाघातभागभेदरहितैरणुभिरारम्भः स्यात् त्यक्तस्तर्हि सप्रतिघत्वविरोधः । सर्वेषु च परमाणुष्वेकपरमाणुप्रदेशमात्रावस्थितेषु स्वाधिकदेशव्यापिकार्यारम्भो* न स्यात् न ह्यवयववास्पृष्टे कुत्रचित् प्रदेशे ऽवयवी तिष्ठेत् अदृष्टेरनिष्टेश्च, अवयवनाशादवयविनाशे त्वयमनाधारोऽवयवीति चेत् तथा कल्पयताऽपि त्वया पूर्वं तन्तुसंतानविच्छिन्नप्रदेशे पटस्य वृत्तिर्न कल्पिता एवमधिकारम्भानुपपत्तौ मेरुसर्षपादिविविधभेदासिद्धिः सेयमसिद्धं सिषाधयिषतस्स्वसिद्धहानिस्तथा चासिद्धसाधनं निर्मूलम् । ननु परिमितानां सर्वेषां दिग्भेदेन भागभेदे दृष्टे परमाणुष्वपि तथाऽङ्गीकारो दुर्वार इत्यत्राह । दिक्संयोगेति दिक्संयोगायत्तोऽपि हि भागभेदस्सावयवेष्वेव दृष्टः त्रसरेणोरपि त्वया सावयवत्वक्लृप्तेः निरवयवेषु तु विश्वव्याप्त्येकदिक्त्ववादिनस्ते तन्निबन्धना भागक्लृप्तिरत्रस्या तदुपाधिसंयोगात्तु स्यादपि यदि तत्राप्यंशानंशविकल्पदोषो ऽतिलङ्घ्येतातस्सर्वदिगुपाधिसंयोगानां परमाणुषु पृथक् प्रदेशरहितानां कथमौपाधिकभागभेदापादकत्वं यदि चानंशभेदेन संयुक्ता उपाधयः क्वचिद्भागभेदकास्तर्हि परमाणव एव तथा किं न स्युः वृथा चैवमंशक्लृप्तिरभागेन संयोगावस्थितेरिति तदिदं सर्वमभिप्रेत्याहुः

षट्कोण† युगपद्योगात् परमाणोष्षडंशता ।
षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥ इति ॥

ननु बुद्धिः तावत्सर्वतन्त्रसिद्धा सांवृतीत्यपि हि ताम्माध्यमिको मन्यते सा चैकाऽप्यनेकविषया दृष्टेष्टा च निरंशा सा प्रत्येकं

* न सिद्ध्येदिति पु० पा० ।
† षट्केनेति पा० ।

कार्त्स्न्येनांशतो वा विषयीकुर्यात् नाद्यः अन्यानुल्लेखप्रसङ्गात् । न द्वितीयः निरंशत्वादेव । तच्चेत् कश्चित्समाधिः अणुष्वपि तथा स्यात् तत्राह । बुद्धेस्त्विति । तुशब्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थः विषयित्वं ह्यंशानपेक्षतयैव दृष्टं न ह्यन्यतोऽपि तस्यान्यथादृष्टिरतो यथोपलम्भमेकवदनेकोऽपि विषय एकस्या बुद्धेः । एवमेकस्य निरंशस्यानेकबुद्धिविषयत्वमपि निष्कलम् । अवयव्यारम्भकसंयोगस्तु त्वयाऽपि न क्वचिदंशनिरपेक्ष उक्तः क्वचिद्वयोपाङ्गीकारे नियामकाभावः । अथ संघातारम्भकसंयोगेऽपि समः प्रसङ्ग इति न समः संयोगसाध्यसंघाताभावात् तत्स्वीकारे ह्यवयविवाद एव वरं संयोगस्तर्ह्यंशो ऽनेकवृत्तिस्तत्रांशानंशविकल्पदोषं नातिक्रामेत् । न ह्यसौ नास्त्येव सिद्धयोस्तथ्यतया दृष्टेरिति तदपि न विषयित्ववन्निस्तारात् योऽपि हि द्वयोर्न स्वांशाभ्यां वर्तत इति दृश्यते एवं स्वामित्वादयोऽपि न प्रतिबन्दिः । अस्तु तर्हि संयुक्तप्रतिबन्दिः मूर्तविभूनां संयोगोऽस्ति न वा न चेदन्यतरकर्मजसंयोगलोपः अविशेषात् । अस्ति चेत् यदि कार्त्स्न्येन विभुद्रव्यमेकेन स्पर्शवता संयुज्यते कथं स्पर्शवदन्तरेण तस्य संयोगः स्यात्, अंशतश्चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः । न हि विभुद्रव्यस्यावयवित्वं संघातत्वं वा सुवचं पूर्वोक्त स्पर्शवत्त्ववृत्तत्वकार्यत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गात् । उत्तरत्र नानात्वभेदाभेदयोरन्यतराणातात् तत्र च विभुद्रव्यांशानां मिथस्संयोगोऽस्ति न वा अस्ति चेत् तथापि स एव प्रसङ्गः नास्ति चेदसंहतरूपता स्यात् । औपाधिको विभूनामंशभेद इति चेन्न । उपाधिसंयोगेऽपि अंशादिविकल्पानपायात् । निरंशेऽपि संयुज्यमाने स्वरूपेण तद्भेदोपाधिरिति चेन्न । स भेद उपाधिनाच्छिन्ने चेदवयवविश्लेषात्मा स्यात्, अच्छिन्नेतु भेदाभेदवाद एव शरणम् । अत एव स्वसमानपरिमाणेषु विभुप्रदेशेषु तत्तदुपाधिसम्ब-

न्यव्यवस्थेति निरस्तं तत्प्रदेशभेदस्यैव मृग्यमाणत्वात् । विभुद्रव्यमेव तत्तन्मूर्ततुल्यपरिमाणं जायत इति चेन्न । विरोधादुक्तदोषानतिक्रमाच्च । काल्पनिकांशभेदेन मूर्तसंयोग इति चेत्तर्हि वस्तुतस्त्वखण्डेनेत्युक्तं स्यात् । अंशभेदकल्पना च किं विभुद्रव्यस्वरूपमात्रे उत सदंशे एवेति दुस्तरो गर्तः । निरंशानामपि स्वभावत एव विभूनामनेकमूर्तसंयोगक्षमत्वमिति चेदणूनामपि तदस्तु अविशेषात् एवन्त्रसरेणुप्रतिबन्दिश्च भाव्येति । अत्रोच्यते यदि वयं प्रदेशवत्तैगुणनिह्नवाय प्रवर्त्स्यामस्तदा विभुप्रतिबन्द्या ऽण्वपि तत्सम्भवः प्रदर्श्येत किन्त्ववयव्यारम्भकाणामवयवैरेव संयोग इति नियमस्य त्वयैवान्येषु सर्वेष्वङ्गीकारात् कल्प्येऽपि तत्प्रसङ्गो दुर्वार इति ब्रूमः न चान्यथैवायं नियम इति स्थाप्यः तादृशानामणूनामदृष्टेः अनन्यथासिद्धलिङ्गाभावाच्च । यदि विभज्यमानेष्वभावपरिशेषायोगात् परमाणुरपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वापकृष्टस्स्यात इति सांख्यमतस्य निर्मूलत्वात् महत्परिमाणतारतम्यविश्रान्तिवत् परिमाणतारतम्यत्वादणुपरिमाणतारतम्यविश्रान्तिरपि क्वचित्कल्प्येत तथाह । विश्रमस्त्वस्तु दृष्ट इति । दृष्टे त्रसरेणौ विश्रमसम्भवे न मृग्य ह्यन्यत् तथा च सिद्धसाध्यता । यदि त्रसरेणुरेव परमाणुस्स्यादप्रत्यक्षस्तर्हि स्यादिति चेत् । हन्त कुण्ठा व्याप्तिः ।

सा*ध्यो ह्यन्यत्र दृष्टान्तस्साध्ये त्वन्योन्यसंश्रयः ।
त्रसरेणुः पराणुस्सन् किं नाध्यक्षो पराणुवत् ॥

चाक्षुषत्वप्रकर्षनिकर्षयोर्महत्त्वप्रकर्षनिकर्षानुविधानात् द्रव्यस्य चाक्षुषत्वं महत्त्वनियतमिति चेत् चाक्षुषावयवकस्यैव द्रव्यस्य

* सिद्धोह्यन्यत्रेति पु पा० ।

चाक्षुषत्वनियमदर्शनादचाक्षुषावयवकस्य त्रसरेणोरप्यचाक्षुषत्वप्रसङ्गे कस्ते निस्तारः अगत्येति चेत् भवतु कुतश्चिन्महत्त्वाभावेऽपि क्वचिदेवम् अत एव मूर्तत्वे सति महत्वात् त्रसरेणुः कार्यद्रव्यारब्ध इति कल्पनाऽपि निरस्ता अस्तु बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादेव तत्साध्यमिति चेन्न । विपक्षे बाधकाभावात् । अन्यथा त्रसरेण्वारम्भकस्यापि कार्यद्रव्यारब्धत्वकल्पनायां निवारकाभावात् । तत्र विपक्षे बाधकं नास्तीति चेत् अत्रापि तथेत्युक्तमेव अतो न द्व्यणुकमित्यपि किञ्चित् एवमारम्भकपरम्परायास्सावयवत्वं तद्व्यापकतयाऽभिमतमनित्यत्वं कुतश्चिन्महत्त्वं च प्रसज्यमानमनिवारणीयं स्यात् एतत्सर्वमभिप्रेत्याह । नो चेदिति । अणुषु स्वाभावसमानाधिकरणसंयोगविद्विरोधाधिकांशवत्त्वस्वीकारात् श्रुप्रसक्ता परिहर्तुमारम्भकशब्दः ॥ १८ ॥ नन्वेवं सर्वेषामवयवानन्त्यप्रसङ्गे सर्षपमहीधरादिपरिमाणवैचित्र्यं न स्यादिति शङ्कते । स्यादिति ॥

मू० स्याद्भागानन्त्यसाम्ये परिमितिसमता सर्षपक्ष्माभृतोश्चेन्नैवं भागेष्वनन्तेष्वपि समधिकता स्थौल्यहेतुर्गिरेः स्यात् । व्यक्त्यानन्त्येऽपि जात्योः परतदितरतापत्तमासाद्यनन्तं श्रौतोपादानसौक्ष्म्यं न भवदभिमतं तत्त्रयिस्त्रश्रुतत्वात् ॥ १९ ॥

प्रसञ्जकस्याप्रयोजकत्वमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति । नैवमिति । आनन्त्यसाम्येऽप्यवयवाना न्यूनाधिकभावेन परिमाणवैषम्योपपत्तिमाह ॥ भागेष्विति ॥ तच्चोत्तरमनन्तभागाभ्युपगन्तॄणां तत्प्रसञ्जकानां च समानम् ।

व्यक्त्यंशानामनन्तत्वे गन्तॄणां तदतिक्रमः ।
कदाऽपि न स्यात्किं न स्याद्वेगातिशयवैभवात् ॥
द्युमणेरातपस्स्पर्शनुदयाद्रिशिखामणेः ।
सत्वरं किं न निर्भाति पश्चिमाद्रिशिखण्डकः ॥

आनन्त्याविशेषे कथं न्यूनाधिकभाव इत्यत्राह । व्यक्तीति । सत्ताप्रभृतिघटत्वादिपर्यन्तानां सर्वासां जातीनां त्रैकालिकानन्तव्यक्तिवृत्तित्वमविशिष्टं तथाऽपि न्यूनाधिकवृत्त्येव परापरभावो युष्माभिः कल्पितः तद्वदिहापि स्यादिति भावः । निदर्शनान्तराण्यप्याह । पक्षेति । अनन्ताः पक्षा मासाश्च तथाऽपि मासापेक्षया द्वैगुण्यं पक्षाणामेष्टव्यम् आदिशब्देन वर्षप्रभृति परार्धादिसंग्रहः । अन्यच्च घटसमुदायाद् घटपटसमुदायोऽधिकः हिमवद्विन्ध्यदेशान्मेरुदक्षिणदेशः एकात्मदुःखजातादनन्तात्मदुःखजातमित्यादि स्वयमूह्यम् नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति जगदुपादानं निरतिशयसूक्ष्मं श्रूयते अस्मदाद्यग्राह्यो दुस्त्यजः परमाणुरित्यत्राह । श्रौतेति । न हि सर्वन्यूनपरिमाणत्वं तत्सूक्ष्मत्वं पूर्वोक्तसर्वगतशब्देन श्रुत्यन्तरैश्च विरोधात् न च आत्यभिप्रायो ऽसावेकस्य सर्वोपादानत्वोक्तेस्सर्वव्यापित्वतस्सर्वेश-जगत्कर्तृविषयत्वाच्च वाक्यस्य सूक्ष्मशब्दश्च न परिमाणविशेषनियतः । उक्तं च विष्णौ प्रकृतिं महीयसश्च महदादीन् प्रक्र*म्य सांख्यैस्सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिरिति । ननु चसरेणोरष्टमः षष्ठोवा भागः परमाणुरिति सर्वानुमतेश्शिल्पिनां शास्त्रैर्धर्मशास्त्रैस्तन्मूलश्रुत्या च परमाणुसिद्धिः स्यात् तत्र शिल्पादिशास्त्राणां परमाणावतत्परत्वात् मानोन्मानादिविशेषनिर्धारणं हि तत्र विवक्षितं ततोऽहे-

* प्रकृत्येति पु० पा० ।

तुकानुवादमात्रमिह स्यात् तत्र च चरमेशुनः किंचित्सूक्ष्मं भवतु मा वा, मूर्द्ध दृष्टोपक्रमं विवक्षितासिद्धिरित्यभाकूतं शास्त्रतश्च क्वचिदनन्यथासिद्धात्परमाणुसिद्धावपि तदनुमानभङ्गात्परस्य मानभङ्गः यथा प्रकृत्याद्यनुमायिनस्सांख्यस्य ।

शास्त्रैकविषयत्वे च परमाणो र्न सिध्यति ।
नित्यस्यशब्दादियोगित्वं भूतानां विकृतित्वतः ॥
अस्यशांवशसंघात्वात्कतिचित्प्रकृतेरतः ।
एकैकावयवभागेऽपि भागानन्त्यं प्रपद्यते ॥
निरंशा प्रकृतिस्तेन परिणामविभागिनी ।
अनन्तांशात्मिका चेति व्याहतं मातृभाषितम् ॥
अत्यन्तभिन्नसत्त्वादिद्रव्यसंघातप्रधानतः ।
यथांशं विश्वसृष्टौ च न स्यात्त्रिगुणता क्वचित् ॥ १६ ॥

इति परमाणुकारणतावादभङ्गः ॥ एवं पृथिव्याद्युपादानं चिन्तितम् । अथोपादानातिरिक्तं कार्यद्रव्यं नास्तीति साध्यते तत्रावस्थाभेदमात्रं स्वीकृतम् अयमेव च सत्कार्यवाद आरम्भणाधिकरणसाध्यः ।

विरुद्धोल्लासविक्षेपाः कार्याणां कथिताः क्वचित् ।
कल्पनीया न सर्वत्र परिणामोक्त्यबाधतः ॥
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ।
नित्यं जगदिति स्मृत्या व्यवस्थाद्वयमीरितम् ॥

तदिह प्रत्यक्षागमबलादेकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाभेदादुपादानोपादेयभाव इति स्थिते द्रव्यान्तरं प्रागसदागन्तुकं वदतः प्रतिवक्ति । कार्येति ।

मू०॥ कार्योपादानभेदे न कथमधिकता गौरवादेस्स्वकार्ये नान्यत्वं नामसंख्याव्यवहृतिधिष-

णाकारकालादिभेदैः। द्रव्याभेदेऽप्यवस्थान्तरत इह तु ते पत्रताटङ्कवत्स्युः नोचेदंशांशिनोस्स्यात्प्रतिहतिरुभयोः स्पर्शवत्त्वाविशेषात् ॥ २० ॥

कार्यद्रव्यस्य स्वोपादानद्रव्याद्भेदे सति द्विपलिकैकपलिकन्यायेन तन्तुगुरुत्वं समं न्यूनमधिकं वा पटगुरुत्वं च सम्भूय पतनातिरेकं कथं न कुर्यात् तदकरणे कश्चिदपि हेतुर्न सिध्येदित्यर्थः तथा हि न तावदवयविनि गुरुत्वं न जायते परमाणुगुरुत्वपरिशेषप्रसङ्गात् तथा च त्वया ऽनभ्युपगमात् श्रयुक्तेश्च। कार्यगुरुत्वादेव ह्यणुगुरुत्वं कल्पयसि जातस्य च न स्वाभाविकः पतनहेतुत्वाभावः प्रतिबन्धात्कार्यानतिरेक इति चेत्। किमयम्प्रतिबन्धोऽवयविगुरुत्वस्योतावयवगुरुत्वस्य नाद्यः परमाणुगुरुत्वस्यैव *अपतनहेतुत्वप्रसङ्गात् तथा सति गुरुत्वात् पतनं द्रवत्वात्स्यन्दनमिति तत्तत्क्रियावन्निष्ठगुरुत्वादिकल्पनभङ्गापाताच्च अतो वरमवयविनि गुरुत्वाद्यनुत्पत्तिकल्पनं तच चोक्तोदोषः। न द्वितीयः कदाचिन्निष्कम्पे अवयविनि शाखाफलहस्तादिलम्बनाभावप्रसङ्गात् तथा च कथमवयव्यपि तत्र लम्बेत संयोगान्तरादर्शनात् लम्बमानो ऽवयवी स्वावयवमपि लम्बयतीति चेन्न सर्वावयवलम्बनप्रसङ्गात् सङ्घातवादिनस्तु यथार्हं प्रतिबन्धांशेऽलम्बनोपपत्तिः कार्यगुरुत्वोत्पत्तौ कारणगुरुत्वं नश्यतीति चेन्न। अपसिद्धान्तात् रूपादिष्वपि तथात्वप्रसङ्गात्। अथ कार्यगुरुत्वस्यातिमन्दत्वात्सूक्ष्मं पतनवैषम्यन्दुर्ग्रहमिति तदपि न। मान्द्यकारणादृष्टेः कल्पकासम्भवाच्च अतस्तन्तुतत्कार्यपटसमुदा-

* पतनेति पु॰ प॰।

योन्माने पटद्रयोन्मान इव गुरुत्वान्तरकार्यन्दुस्त्यजमादिशब्देन द्रवत्वगन्धादिसंग्रहः स्वकार्यं *तत्तदुचितं कार्यमित्यर्थः तथाऽप्य नन्यथासिद्धभेदकभूम्ना भेदसिद्धौ गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनं कथंचिदन्यतरप्रतिबन्धेन नेयमित्यभिप्रायेण शङ्कमानमत्याह । नान्यत्वमिति । यद्यपि नामभेदाभेदावर्थभेदाभेदयोरप्रयोजकौ तथाऽपि पर्यायातिरिक्तो विशेषणविशेष्यभावानर्होवाचकभेद इह नामभेदः स च सिंहव्याघ्रशब्दवत् स्ववाच्यं भिन्द्यात् संख्याभेदोऽप्येकस्यैव द्वितीयादियोगाद्यद्यपि स्यात् तथाऽपि नैवमत्र बहवस्तन्तव एकः पट इति विभजनात् व्यवहृतिरिहार्थक्रियासिद्ध्यर्थो व्यापारः पटार्थं तन्त्वादय उपादीयन्ते पटादयस्त्वाच्छादनाद्यर्थे न च तन्त्वादिमात्रे पटादिधीः पटादिषु वा तन्त्वादिधीरिति धिषणाभेदः, आकारभेदस्च व्यवस्थिताश्रयो वृत्तचतुरस्रत्वादिः पूर्वकालीनास्तन्त्वादयः पटादयस्तु पश्चाद्भाविन इत्येवंविध इह कालभेदः आदिशब्देन कारणभेदादिसंग्रहः अंशुप्रभृतयस्तन्त्वादीनां पटादीनान्तु तन्त्वादय इति नियतोऽत्र कारणभेदः कार्यभेदश्चैव नियत एव कारणस्यैव च कार्यत्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं स्यादितिमे दशहेतवः । एषामन्यथासिद्धिमाह द्रव्यभेदे ऽपीति । तुशब्दोऽवधारणे उपादानोपादेयतया ऽवस्थाद्वयवति द्रव्ये घटपटयद्भेद साधयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ दुस्तरप्रतिबन्द्यभिप्रायेण निदर्शयति । पत्तनाटङ्कवदिति । पत्रस्य हि कुण्डलितस्य नियत नामान्तरं दृष्टं सफलश्चावस्थान्तरेण कारकव्यापारः न ह्यत्रावयव्यन्तरोत्पत्तिः आकुञ्चनप्रसारणपद्मसंकोचविकासादिष्वपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात् न चैकेनावयवेनावयव्यारम्भः असम-

* तदुचितमिति पु पा० ।

वायिकारणासम्भवात् अवयवावयविसंयोगस्तत्रासमवायिकारणमिति चेन्न । तस्यान्यार्थत्वात् अन्यथा अंशूनां तन्तुवत् पटाश्रयत्वमपि स्यात् न च तदुक्तम् आरब्धकार्यैरवयवैस्तद्देशावयव्यन्तरारम्भानभ्युपगमात् तत्र हि सप्रतिघत्वविरोधाद्विभेऽपि एवं सम्प्रतिपन्नावस्थाभेदमात्रानादरेण द्रव्यान्तरकल्पनेऽपि तमेव विरोधं प्रसञ्जयति । नो चेदिति । अंशांशिनोः अवयवावयविनोरित्यर्थः उक्तप्रसङ्गे तदभिमतमेव हेतुमाह । उभयोरिति । द्वयोर्द्रव्ययोरन्यतरस्य वा स्पर्शहीनत्वे मिथः प्रतिरोधो नास्ति इह तु न तथेति अभिप्रायेणोभयोरित्युक्तम् अवयवावयविनोरेकत्र वृत्तिर्नास्तीति चेत्समवायिदेशैक्याभावेऽपि संयोगिदेशैक्यमङ्गीकरोषि तत्र कथं तन्त्ववष्टब्धनभःप्रदेशे पटसंयोगः, माभूदिति चेत् मूर्तामूर्तसंयोगविलोपप्रसङ्गः मेरुमन्दरादीनामप्यविभक्ताकाशप्रदेशवृत्तावविरोधः स्यात् नीरक्षीरादिमेलने का वार्ता हन्त स्वसिद्धान्तं प्रस्मृत्य पृच्छसि एतेन भूमावुन्मज्जति निमज्जतीत्यादिबुद्बुदनिदर्शनमपि निहतम् । तस्मादवयवावयव्यतिरिक्तविषय एव सप्रतिघत्वविरोधव्यवस्थापनमपि निर्मूलमिति ॥ २० ॥ परपक्षे प्रसञ्जितानां दोषाणामभावात् स्वपक्षस्य सम्यक्त्वमाह । इत्थमिति ।

मू० इत्थं वृत्त्यादिखेदो न भवति न च नः कल्पनागौरवं स्याद्वस्त्रे दीर्घैकतन्तुभ्रमणविरचिते वस्त्रधीर्नापि बाध्या । देशाधिक्यं समेतेष्वणुषु न हि ततः स्थूलधीबाधशङ्का संसर्गादेर्विशेषादवयविपरिषद्राशिवन्यादिवादः ॥ २१ ॥

इत्थमवस्थाभेदमात्रेण निर्वाहे सतीत्यर्थः । यद्वा त्वत्पक्षव-दिति उक्तस्याप्रतिघत्वविरोध इह वृत्तेः खेदः अवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्वा यदि प्रत्यवयवमविभागेनावयवी वर्तते तदेकावयवदर्शनेऽप्यवयव्युपलभ्येत जातिरिव प्रत्याधारम्, अथ विभज्य अवयवानिरिक्ताशभेदेनानवस्थापातः बलवत्प्रमाणोपनीतेऽर्थे सम्प्रतिपन्नवद्वृत्त्यनुपपत्तिर्विलीयत इति चेन्न । प्रमाणबलस्यात्र निरस्तत्वात् आदिशब्देनोत्पत्तिनाशानुपपत्तिस्सगृह्यते तथा हि पृथुतरपटनिर्माणक्रमे द्वितन्तुकादिपटपङ्क्तिरुत्पद्यते न वा । न चेत् बुद्धिशब्दान्तरादिरवस्थाभेदादेवेति सिद्धं स्यात् । उत्पद्यते चेत् त्रितन्तुकाद्यारम्भदशायां पूर्वपूर्वनिवृत्तिः न वा पूर्वत्र तदनारम्भः, आरब्धकार्यैस्तदानीमवयव्यन्तरानारम्भात् । न च द्वितन्तुकादिस्तन्त्वन्तरसहितस्त्रितन्तुकाद्यारम्भक इति युक्तम् इह तन्तुषु पट इत्यादिस्वाभिमतव्यवहारविरोधात् ।

पूर्वसिद्धपटैस्सार्धं तन्तुभिः पटसम्भवे ।
पटपङ्क्तिस्समीक्ष्येत क्रमादाधिक्यशालिनी ॥
प्राक्सिद्धानां पटादीनामुत्तरोत्तरजन्मनि ।
अहेतुको विनाशश्च स्थिरपक्षे न युज्यते ॥

न चैवमुपलम्भविरुद्धनाशसन्ततिकल्पनाप्रसङ्गः एवमेकद्वित्रादितन्त्वपकर्षेणाट्यायामपि खण्डपरम्परोत्पत्तिनाशपरम्पराक्लृप्तिः क्लिष्टतरा लाघवशालिनि सघातमात्रपक्षे राशिन्यायान्नासौ दोषः । ननु गौरवभयादवयविपरिहारे सौगतवत्स्वरूपविशेषमालम्ब्य तन्त्वादीनां सयोगोऽपि त्यज्यतामित्यत्राह । न चेति । अत्र हि परैरप्यसमवायिकारणतयाऽभिमता दृष्टा च संयुक्तावस्था स्वीकृतेति नास्माकमिह काचित्कल्पना कुतस्तद्गौरवं सम्भवेदिति भावः स्वलक्षणस-

देशस्तु आलोकाकाशादिर्यः कश्चिद्वायायोऽधमस्तु अत एव प्रधानाभावादणुषु स्थौल्यारोपोऽपि न स्यादिति चोद्यमपि निस्तीर्णम् तथाऽपि यदि संसृष्टास्तन्तव एव पटस्ततस्तन्तुराशिमात्रेऽपि पटधीः स्यादित्यत्राह । संसर्गादेरिति । न हि त्वयाऽपि तन्तुसंसर्गमात्र पटस्यासमवायिकारणमिष्यते तथा सति कुविन्दादिव्यापारनैरपेक्ष्यप्रसङ्गात् अतो यादृशात्संसर्गविशेषादवयवी तवोत्पद्यते तादृशसंसर्गविशिष्टास्तन्तवः पट इति क्वातिप्रसङ्गः । आदिशब्देन संसर्गिद्रव्याणि देशकालौ च गृह्यन्ते द्वितीयेन त्वादिशब्देन यूथपङ्क्तिमण्डलसेनाव्यूहपूर्णचतुरस्रादिसंग्रहः परिषदाद्युपादानं दृष्टान्तार्थं मत्वर्थीयमपि शूरवती सेनेतिवत् प्रत्येकसमुदायभेदविवक्षया स्यादिति ।

भिन्नानामेव संश्लेषे संघातेऽस्यानुसारतः ।
संयुक्तौ द्वाविति प्रख्या राशिद्वित्वनयाद्भवेत् ॥
महत्त्वैकत्वयुक्तत्वप्रभृतेरपि राशिवत् ।
संयुक्तद्रव्यनिष्ठत्वान्न संयोगे प्रसञ्जनम् ॥
घनत्वश्यामतादीनां अनेकाधिकरण्यतः ।
न स्याद्बहुत्वादेर्घनत्वाद्योर्विशेषणम् ॥
तन्तवः सितरक्ताद्याः पटचित्रानुयायिनः ।
अवयव्यनपेक्षत्वं चूर्णसंहतिचित्रवत् ॥
रूपादीनामचित्रेऽपि वदन् वैषम्यदर्शनम् ।
अपह्नुवीत वैयात्यात्खपुष्पादेरदर्शनम् ॥
या चासौ धारणाकृष्ट्योरुपपत्तिरसूच्यत ।
तादृग्भूतावयव्यर्थे संघाते सा भविष्यति ॥
ऽवयविन्यपि ।
॥

धारणाकर्षणे चात्र धृताकृष्टानुबन्धतः ।
दृढावयवसम्बन्धसंहितेऽवयविन्यपि ॥
अर्थान्तरेषु* तेऽस्माकं सिद्धे जतुगृहीतवत् ।
तृणोपलादिजतुसङ्गृहीतं यदुदाहृतम् ॥
तत्राऽप्यवयवी नेष्टः कश्चिज्जतुतृणादिषु ।
पाषाणादेरपि पश्वादेर्धारणाकर्षणे समे ॥
किन्त्वत्र पशुपाशादिष्ववयव्यभ्युपेयते ।
सङ्ग्रहमत्र चात्र धारणाद्यनुभाव्य तु ॥
पक्षिलस्तन्मतस्थो वा नेतरः सम्यगब्रवीत् ।
आरब्धकार्यैरारम्भो मिथस्सप्रतिघत्वतः ॥
न्यायवार्त्तिकटीकादौ विप्रस्तमतिरेव नः ।
प्रत्यक्षातीन्द्रियोपात्ते प्रत्यक्षत्वं च दुर्भणम् ॥
चाक्षुषाचाक्षुषद्रव्यसंयोगे चाक्षुषत्ववत् ।
मुधा चोदाहृतं कैश्चिद्द्विमहत्परमाणुकम् ॥
टीकाकारस्तु तत्राह सूक्ष्मद्रव्योपलक्षणम् ।
विशेषाऽनुपलम्भेऽपि राश्येकत्वमतिर्यथा ॥
वनादिष्वपि तद्वत्स्यादाशादृष्टि व्यवस्थिते. ।
एकदेशे समस्ते च वृक्षलक्षणसम्भवे ॥
वृक्षधीरुपपद्येत संग्रहाद्वाऽपृथक्श्रुतिः ।
सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति सूचयन् ॥
प्रत्यक्षान्यनिरस्तान्तकृष्टिदोऽस्त्यपराहतः ।
सेनावनवदित्यादावप्रत्यक्षाणुसूचणम् ॥
त्रसरेण्ववधिस्थाणुस्थापकेषु न शोभते ॥ २१ ॥

* ते इत्यस्य द्विवचनान्तत्वे प्रकृतिभावावश्यम्भावेन तेऽस्माकमिति पूर्वरूप चिन्त्यमिति ।

देशस्तु आलोकाकाशादिर्यः कश्चिदयायोग्यमस्तु अत एव प्रधानाभावादणुषु स्थौल्यारोपोऽपि न स्यादिति चोद्यमपि निस्तीर्णम् तथाऽपि यदि संसृष्टास्तन्तव एव पटस्ततस्तन्तुराशिमात्रेऽपि पटधीः स्यादित्यत्राह । संसर्गादेरिति । न हि त्वयाऽपि तन्तुसंसर्गमात्र पटस्यासमवायिकारणमिष्यते तथा सति कुविन्दादिव्यापारनैरपेक्ष्यप्रसङ्गात् अतो यादृशात्संसर्गविशेषादवयवी तवोत्पद्यते तादृशसंसर्गविशिष्टास्तन्तवः पट इति क्लृप्तिप्रसङ्गः । आदिशब्देन संसर्गिद्रव्याणि देशकालौ च गृह्यन्ते द्वितीयेन त्वादिशब्देन यूथपङ्क्तिमण्डलसेनाव्यूहपूर्वचतुरश्रादिसङ्ग्रहः परिषदाद्युपादानं दृष्टान्तार्थं मत्वर्थीयमपि शूरवती सेनेतिवत् प्रत्येकसमुदायभेदविवक्षया स्यादिति ।

भिन्नानामेव संश्लेषे संघातेऽस्यानुसारतः ।
संयुक्तौ द्वाविति प्रख्या राशिद्वित्ववदाद्भवेत् ॥
महत्त्वैकत्वयुक्तत्वप्रभृतेरपि राशिवत् ।
संयुक्तद्रव्यनिष्ठत्वान्न संयोगे प्रसञ्जनम् ॥
घनत्वश्यामतादीनां ह्यनेकाधिकरण्यतः ।
न स्याद्गुणबहुत्वादेर्घनत्वाद्यैर्विशेषणम् ॥
तन्तवः सितरक्ताद्याः पटचित्रानुयायिनः ।
अवयव्यनपेक्षत्वं चूर्णसंहतिचित्रवत् ॥
रूपादीनामचित्रेऽपि वदन् वैषम्यदर्शनम् ।
अपह्नुवीत वैयात्यात्त्वगुणादेरदर्शनम् ॥
या चासौ धारणाकृष्ट्योरुपपत्तिरसूच्यत ।
तादृग्भूतावयव्यर्थे संघाते सा भविष्यति ॥
गाढावयवसंश्लेषरहिते ऽवयविन्यपि ।
धारणाकर्षणे न स्तस्तथा चाभ्युपगच्छसि ॥

क्षसिद्धोपलम्भविरोधः नाशकारणाभावे नाशानुपपत्ति अपि च तूल-
पिण्डमध्यस्थमंशु यदि कश्चित्सूच्याऽपकर्षेत् तदा तस्य परिमाण-
ह्रासो न दृश्यते न च तस्य नाशः । अथापि तत्र ते नाशः कल्प्यः
असमवायिविनाशात् समवायिविगमाद्वा सङ्घातवादे त्ववयवोत्कर्षाप-
कर्षणादमात्रात् किंचिद् द्रव्यमुत्पद्यते नश्यति वा केवलमापादिराधि-
विशेषपचयापचयमात्रमेव अतो यथोपलम्भं सङ्घातपक्ष एव साधीया-
नित्याह । अंशूत्कर्षेति । आदिशब्देनांशविदारणसन्धाने गृह्येते यदि
क्वाचित्कावयवभेदमात्रात्पूर्वद्रव्यनिवृत्तिरवयव्यन्तरोत्पत्तिः स्यात् त-
त्रानिष्टमाह । नो चेदिति । अव्यवस्थितेषु प्रदेशभेदेषु तैस्तैर्भङ्क्तैर-
णुद्वयविघटने द्व्यणुकविनाशादिक्रमेण महापृथिवीपर्यन्तनाशे सति
अवस्थितसंयोगैरपि पुनस्तदारम्भावसरो न सेत्स्यति तदेतत्समु-
द्रादिषु कैमुत्यसिद्धम् । यदप्येवं कल्प्यते द्वाभ्यामेवाणुभ्याम् आद्य
कार्यद्रव्यमारभ्यते एकस्यानारम्भकत्वात् असमवायिविरहात् संयो-
गो हि न स्वेन स्वस्य बहुभिरारब्धत्वे महत्त्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षत्वापा-
तात् बह्वारब्धस्याप्यणुत्वेऽतिप्रसङ्ग तत्परिमाणं चावयवसंख्या-
विशेषेणावयवमहत्त्वप्रचययोरसम्भवात् नित्यपरिमाणस्यानारम्भक-
त्वात् स्वातिशयपरिमाणारम्भकत्वनियमेनाणुतरपरिमाणारम्भकत्व-
प्रसङ्गाच्च सा च द्वित्वादिसंख्या सर्वत्रापेक्षाबुद्धिजन्या तद्विनाशकाभा-
वेऽपि कार्यत्वादनित्या एव त्रिभिरेव द्व्यणुकैस्त्रसरेणोरारम्भस्तावतैव
महत्त्वलाभात् द्वाभ्यामारम्भे त्ववयवप्रचयमहत्त्वरूपकारणान्तराभा-
वेन महत्त्वानुत्पत्तावदृश्यत्वप्रसङ्गात् स च त्रसरेणुः अप्रत्यक्षावयवक-
तद्रूपोऽपि स्वयं प्रत्यक्षः प्रत्यक्षरूपश्च । यद्वा अन्यरूपारोपेणालोच्यते
यथाऽऽहोदयनः दृश्यमेव ह्याग्निकरूपमारोप्य पिञ्जरस्त्रसरेणुश्चालो-
च्यत इति उत्तरावयविनाशे तु अनियतसंख्यैरारम्भः भावरूपस्य सर्वस्य

एवन्तन्तुपटादीनां भेदे बाधकं तत्साधकानामन्यथासिद्धत्वं चोक्तम् । तथाऽप्यभेदे किम्प्रमाणमिति वदन्तं प्रति स्थिरत्वे प्रमाणमेवात्र प्रमाणमित्याह । द्रव्यैक्यमिति ।

मू० द्रव्यैक्यं प्रत्यभिज्ञा प्रथयति परिमित्यन्तरेऽन्याप्रतीतेरंशूत्कर्षक्षयादिक्षममपि च ततो राशिवत्स्थूलमेकम् । नो चेदश्रान्तचण्डानिलजलधिधुनीदन्तिदावानलाद्यैः क्षोणीयं क्षुद्यमाना क्षणमपि चरमामण्ववस्थां न जह्यात् ॥ २२ ॥

परिमित्यन्तरे सत्यपीति शेषः इदं च भेदबाधकज्ञानामुपलक्षणं यथा प्रसारितस्याकुञ्चितस्य दीर्घत्वह्रस्वत्वे यथा च घनीकृतस्य विरलीकृतस्य च तूलपिण्डस्याल्पत्वविपुलत्वे दृश्येते एवं वृत्तचतुरस्रत्वादिविशेषे दृष्टेऽपि स्यात् कुतः अन्याप्रतीतेः, द्रव्यान्तरस्यादर्शनादित्यर्थः अन्यथा सर्वत्र यत्किंचिदवस्थाभेदमात्रेऽपि द्रव्यभेदोदृश्यते इति धृष्टवादे का प्रत्युक्तिः पद्मसकोचविकाशादिषु च द्रव्यान्तराभावो न्यायवार्तिकटीकायामुक्तः किंचान्त्यावयवित्वं पटादीनामिष्यते तैरनेकैरच्छिन्नावयवैरेकपटादिनिर्माणेऽवयव्यन्तरमुत्पद्यते न वा पूर्वत्र तेषामन्त्यावयवित्वव्याघात उत्तरत्र तन्त्वादिभिरपि तथा स्यात् अविशेषात् । अन्यस्तर्ह्यन्त्यावयवी भवत्विति चेन्न । सर्वत्रैवं कस्यचित्कार्यस्य सहकारिभेदैः सम्भवात् सन्ति चास्मदाद्यवस्थस्रष्टारः केचित् अन्ततः ईश्वरश्च । किं च योऽसौ गोपुरादिरन्त्यावयवी तत्र यदि कश्चित्सुधाभिरवयवान्तरं संघटयेत् तदा तत्पूर्वं गोपुरं तिष्ठति नश्यति वा पूर्वत्र कथमन्त्यः उत्तरत्रानन्य-

धासिद्धोपलम्भविरोधः नाशकारणाभावे नाशानुपपत्तिः अपि च तूल-पिण्डमध्यस्थमंशुं यदि कश्चित्सूच्याऽपकर्षेत् तदा तस्य परिमाण-ह्रासो न दृश्यते न च तस्य नाशः । अथापि तत्र ते नाशः कल्प्यः असमवायिविनाशात् समवायिविगमाच्च संघातवादे त्ववयवोत्कर्षाप-कर्षमात्रान्न किंचिद् द्रव्यमुत्पद्यते नश्यति वा केवलमापादिराशि-विशेषोपचयापचयमात्रमेव अतो यथोपलम्भं संघातपक्ष एव साधीया-नित्याह । अंशूत्कर्षेति । आदिशब्देनांशविदारणसन्धाने गृह्येते यदि क्वाचित्कावयवभेदमात्रात्पूर्वद्रव्यनिवृत्तिरवयव्यन्तरोत्पत्तिः स्यात् त-त्रानिष्टमाह । नो चेदिति । अव्यवस्थितेषु प्रदेशभेदेषु तैस्तैर्भेदकैर-णुद्वयविघटने द्व्यणुकविनाशादिक्रमेण महापृथिवीपर्यन्तनाशे सति अवस्थितसंयोगैरपि पुनस्तदारम्भावसरो न सेत्स्यति तदेतत्समु-द्रादिषु कैमुत्यसिद्धम् । यदप्येवं कल्प्यते द्वाभ्यामेवाणुभ्याम् आद्यं कार्यद्रव्यमारभ्यते एकस्यानारम्भकत्वात् असमवायिविरहात् संयो-गो हि न स्वेन स्वस्य बहुभिरारब्धत्वे महत्त्वप्रसङ्गेन प्रत्यक्षत्वापा-तात् बह्वारब्धस्याप्यणुत्वेऽतिप्रसङ्गः तत्परिमाणं चावयवसंख्या-विशेषेणावयवमहत्त्वप्रचययोरसम्भवात् नित्यपरिमाणस्यानारम्भक-त्वात् स्वातिशयपरिमाणारम्भकत्वनियमेनाणुतरपरिमाणारम्भकत्व-प्रसङ्गाच्च सा च द्वित्वादिसंख्या सर्वत्रापेक्षाबुद्धिजन्या तद्विनाशकाभा-वेऽपि कार्यत्वादनित्या एवं त्रिभिरेव द्व्यणुकैस्त्रसरेण्वारम्भस्तावतैव महत्त्वलाभात् द्वाभ्यामारम्भे त्ववयवप्रचयमहत्त्वरूपकारणान्तराभा-वेन महत्त्वानुत्पत्तावदृश्यत्वप्रसङ्गात् स च त्रसरेणुः अप्रत्यक्षावयवक-तद्रूपोऽपि स्वयं प्रत्यक्षः प्रत्यक्षरूपवत्त्व । यद्वा अन्यरूपारोपेणालोच्यते यथाऽऽहोदयनः दृश्यमेव स्थानीकरूपमारोप्य पिञ्जरस्त्रसरेणुश्चालो-च्यत इति उत्तरावयविनान्तु अनियतसंख्यैरारम्भः भावरूपस्य सर्वस्य

समवाय्यसमवायिनिमित्तसापेक्षत्वेऽपि प्रध्वंसस्तु निमित्तमात्रजन्य इत्यादि । एतादृशं कल्पनाजातं न विद्यावृद्धा बहु मन्यन्ते तथा च सूचम् अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षेति ॥ २२ ॥ इत्यवयविवादभङ्गः ॥

या चान्या कल्पना शरीरादिषु पृथिव्याद्यनेकभूतसद्भावेऽप्येकमेव भूतमुपादानमन्यत्संसर्गिमात्रमिति तामपि निरस्यति । संघात इति ॥

सू० संघातोऽनेकभूतैरपि भवति यथाऽप्येकभूतस्य भागैर्देहादिः पञ्चभूतात्मक इति निगमायुक्तिभिश्च प्रसिद्धम् । न त्वेवं संकरःस्याद्व्यवहृतिनियमस्त्रित्रितस्तारतम्याद्देहादौ येन भूतान्तरयुजि भवतो भौमतादिव्यवस्था॥२३॥

अवयविसद्भावे ह्येकप्रकृतित्वं नियन्तव्यं न वा त्वया संघातवादे तु यथादर्शनं सर्वमुपादानं न च विजातीयानां संहतिर्नास्ति दृष्टविरोधात् युष्मत्सिद्धान्तविरोधाच्च अन्यथा कथन्तैजसत्वाभिमते काञ्चनादौ गुरुत्वादिक्लृप्तिः किंच त्रिवृत्करणं नामरूपव्याकरणार्थे चतुर्विधाहारमयं शरीरमिति च गर्भोपनिषत् पञ्चभूतात्मकं वपुरित्यादि च स्मर्यते तदिदमाह देहादिरिति यथा विजातीयवृत्तपीतव्यतिषक्तोपचये घृतैकत्वधीः एवमेकस्मिन्ननेकभूतारब्धे विरुद्धजातिसमावेशगन्धोऽपि न स्यादित्याह न त्विति एवं शब्द उक्तहेतुपरोधा अपूर्वद्रव्यानुत्पादादित्यर्थः तदुत्पादेऽपि न जातिसङ्कर इत्याशयः नरसिंहादिन्यायेनोभयविलक्षणावयव्युत्पत्तिसम्भवात् कल्प्यते च युष्माभिश्चित्र रूपान्तरम् एतेन तज्जातीयोपात्त कथमतज्जातीयमित्यपि प्रत्युक्तं तन्त्वादिजातीयैरतन्त्वादिजातीयोत्पत्त्यभ्युपगमाच्च भवतु वा पृथिवीत्वतेजस्त्वादीनामेकत्र समावेशः तथाऽपि का हानिः परस्परप-

रिहार्युपाधिद्वयसमावेशन्यायेन दर्शनादर्शनाभ्यामेव सर्वातिप्रसङ्गशान्तेः । ननु पाञ्चभौतिकेषु कथमेकभूतशब्दस्तत्तदर्थक्रियानियमश्च वार्षितोऽपि भवद्भिरेव भूतान्तरोपष्टब्धेषु अपि देहादिषु पार्थिवाप्यादिविभागः कथं च मन्त्रार्थवादेषु पृथिवी शरीरमित्यादिविशेषव्यपदेश इत्यत्राह व्यवहृतीति । सूचितो ह्यसौ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति चात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति च अत्र प्रतिबन्दी प्रथयति देहादाविति । येनेति तारतम्यपरामर्शः तथाप्यनारब्धावयविकेषु विजातीयराशिषु भूयस्त्वव्यवहारो लोकसिद्धस्सम्मन्तव्यः विजातीयदारुशिलाद्यारब्धेषु च खट्वापुरादिषु क्वचिज्जातीयत्वनियमः तथावयव्यनारम्भे सर्वेषामस्मन्मतसिद्धिः ।

विभागादविभागाच्च भूतभौतिकभेदधीः ।
सत्येव यदि वा द्रव्ये सिद्धसाध्यदशाद्वयात् ॥
एकत्वं च बहुत्वं च मृत्पिण्डकरकादिवत् ।
समष्टिव्यष्टिनीत्येवं विगुणे वदति श्रुतिः ॥
ईदृक्सत्कार्यवादश्च वैदिकैः परिगृह्यते ।
द्रव्यस्य पूर्वसिद्धस्य साध्यावस्थाविशेषतः ॥

ननु यदि पूर्वं नित्यं सद् द्रव्यं तत्कथं साध्यमतमुच्यतः कार्यं स्यात् या त्वागन्तुकावस्था सा न प्रास्वती अतः कथं सत्कार्यवादं ब्रूथ । इत्यत्राहस्वदेव द्रव्यमवस्थान्तरविशिष्टवेषेण कार्यन्त्वेव लोकवेदव्यवहारस्थितिरिति ॥ ३३ ॥

इति देहादेः पाञ्चभौतिकत्वम् । ईदृशसत्कार्यवादमसहमानस्य साङ्ख्यस्य नित्यैकान्तवादनियतान्प्रयोगानन्वाह । सन्तीति ।

मू० सन्ति प्रागप्यवस्थास्सदितरकरणप्राप्तनिष्प-

स्यदृष्टेः शक्ताशक्तप्रभेदादिभिरपि यदि न स्वोचितात्कार्यदृष्टेः । तस्मिन्सत्येव तस्माज्जनिरपि नियता तन्निमित्तादिनीतेर्व्यक्तिर्व्यक्ता ऽनवस्थां भजति न च कृतामात्थ नैवं कृतौ नः ॥ २४ ॥

द्रव्यपक्षीकारेऽस्मान्प्रति सिद्धसाध्यताऽतोऽवस्थेत्युक्तम् । यदाहुस्सांख्याः "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति"। तत्रायं सदितरकरणादृष्टेरित्येको हेतुः अप्राप्तनिष्पत्त्यदृष्टेरिति द्वितीयः सदितरशब्देन प्रागसत्त्वमिह विवक्षितं न ह्यसत्खपुष्पादि क्रियेत मा भून्नित्यासतः करणम् । अथ प्रागसत्त्वमात्रमिति चेन्न । तद्वदेव कदाचिदसतस्सर्वदेवासत्त्वापातात् न चासतः कदाचित्सत्त्वापत्तिः विरोधात्, न हि चिच्छक्तेः कदाचिदपि जडत्वं जडस्य वा चित्त्वम् । एवं यद्यतोऽन्यत् न तत्सर्वं कदाचिदपि तत्स्यात् प्रमाणादेरपि कदाचिदप्रमाणत्वप्रसङ्गात् न चातीतादेर्वर्तमानतादिरीश्वरेणापि सुनिष्पादः असत्त्वं सत्त्व च वस्तुनोऽवस्थेति चेत् वस्तुनस्तर्ह्यनादितैव न च सन्निधावघटः प्रागुपलभ्यतेऽस्माकन्त्वव्यक्तावस्थयाऽनुपलब्धिरप्युक्ता न ह्यसन् घटादिर्न घटादिरिति तु कस्यचिद्वचनं बालप्रतारणमभावप्रतियोगिवचने विवक्षितविरुद्धोक्तेः अभावमात्रविवक्षायां विरोधादिति उपादानग्रहणादित्यनेन विवक्षितं हेतुं व्यतिरेकेण व्यनक्ति । अप्राप्तनिष्पत्त्यदृष्टेरिति । न हि घटादिकार्यमप्राप्तेरन्यत्र दण्डचक्रादिभिस्तस्योत्पत्तिः तन्त्वादिभिर्वा पटादेः अतोऽवगम्यते । स्वकार्यं प्राप्तैरेव निमित्तैरुपादानैश्च स्वसाध्यसाधनमिति । प्राप्तिश्च

द्विनिष्ठेति साध्यस्यापि साधनवत्पूर्वभावित्वात् सदेव साध्यमिति शक्तस्य शक्यकरणादित्युक्तहेत्वभिप्रायेण शक्ताशक्तप्रभेदवचनमसतोऽप्यप्राप्तस्यापि सृष्टिः हेतुशक्तिनियमात्स्यादित्यस्योत्तरमेतत् । अयम्भावः यदि कारणेष्वसत्तदप्राप्तं च कार्यमुत्पद्येत तदा तिलेभ्य एव तैलं किमुत्पद्यते न सिकतादिभ्यः शक्ताशक्तभेदादिति चेत् सिद्धमस्मदीहितं तिलानां तैलोत्पादनशक्तिर्हि तद्धर्मत्वमेवान्यादर्शनात् तदशक्तिश्च सिकताना तदभावः तथा सति तद्धतस्तन्निष्पत्ते. प्रागपि तत्सिद्धिरनिवार्य्येति आदिशब्देन कारणभावात् सर्वसम्भवाभावादिति हेतुद्वयग्रहणम् । कारणभावात् कार्यस्य कारणात्मकत्वादित्यर्थः प्रागेव सति कारणे कथं तदा तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत्। नन्वस्तु प्रागसदेव कार्यं मा च भूवन् हेतुप्राप्ति–तद्वृत्ति–तदैक्यानि तथाऽपि कस्यचिदेव किंचित्कार्यमित्यत्र सर्वसम्भवाभावादिति प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां प्रत्युक्तिः तथा हि यदि प्रागसत् हेतुभिरप्राप्तं हेतुवृत्तितादात्म्यरहितं च सत् उत्पद्यते सर्वस्मात्सर्वसम्भवः स्यात् न चासावस्तीति पक्षानामप्याभासत्वाभिप्रायेण प्रतिवक्ति । नेति । तत्र प्रथमस्य प्रतिषेधे हेतुः कार्यदृष्टेरिति । शेषाणान्तु स एव स्वोचितादिति विशेषितः न तावत्कार्यमिति किमपि न दृष्टं सर्वलोकवेदविरोधात् व्यक्तिसाधनस्यापि निराश्रयत्वप्रसङ्गाच्च । न च दृष्टमपि न सत्यं माध्यमिकादिमतानां निराकरिष्यमाणत्वात् । न च सत्यमपि न कारणाद्व्यतिरेकेण गृह्यते उक्तोत्तरत्वात् प्रकृतिविकृतीत्यादिविभागभङ्गप्रसङ्गाच्च अतः कारणाद्भिन्नत्वेन दृष्टं कार्यं तेनाकारेण पूर्वं नासीदिति त्वयैवाकामेनापि स्वीकर्तव्यं न हि घटाकारेण निष्पन्नस्य पुनरपि दण्डादिव्यापारनिष्पाद्यत्वमस्ति किंच कार्यव्यङ्ग्यशब्दौ च व्यवस्थितविषयौ लोके दृष्टौ कारकव्यञ्जकभेदश्च

कारकं समयमप्येकमुत्पादयति व्यञ्जकन्तु सहकारिसम्पन्नं समानेन्द्रियग्राह्याणि समानदेशस्थानि तादृशानि सर्वाण्यपि व्यनक्ति तदत्र घटादिव्यक्तिसामग्र्यैव तद्वन्मृत्पिण्डगतानां करकादीनामपि व्यक्तिः स्यात् व्यञ्जकत्वे सिद्धे ह्यवान्तरव्यङ्ग्यभेदप्रतिनियतव्यञ्जकभेदव्यवस्थाक्लृप्तिः न चेह तथा आगन्तुकाभावे च पुरुषयत्नाकृतिरपि ते निर्व्यापारैव स्यात् तथा च गतं सृष्टिप्रलयादिवादैः सिद्धान्तसृष्ट्यादिभिश्च । किंच सत्कार्यमिति कार्यस्य सन्मात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता कारकव्यापारात्प्रागपि सदिति साध्ये कार्यस्य कारकव्यापारस्य प्रागसत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । असदकरणात् शक्तस्य शक्यकरणादिति हेत्वोश्च करणशब्देनापूर्वोत्पादने विवक्षिते स्ववचनव्याघातः । व्यक्तिविवक्षायां तु व्यज्यमानत्वात्प्रागपि सदिति स्यात् । तदा अन्यतरासिद्धो हेतुः । ननु सतोऽभिव्यक्तौ घटतैलतण्डुलादिनिदर्शनमस्ति असत उत्पत्तौ न किंचिदिति चेत् किमतः, न हि निदर्शनमेव प्रमाणं हेतुनैष्फल्यप्रसङ्गात् । न च निदर्शनाभावे बाधकः, सर्वत्र प्रतिनियतस्वभावलोपप्रसङ्गात् । अपि च असदकरणादित्यत्र कार्यस्य प्राक्सत्त्वे क्रियमाणत्वादित्येव हेतुः स्यात् तथा च प्रतिज्ञाहेतुविरोधः विपक्षात् खपुष्पादेः सपक्षाच्च सर्वस्मात् व्यावृत्तत्वेन हेतोरसाधारणत्वप्रसङ्गश्च भावत्वेन तु प्राक्सत्त्वं साध्यमिति चेत् । तथाऽपि प्रत्यक्षविरोधः अन्यथा नित्यासतोऽपि कुतश्चिन्नित्यसत्त्वसाधने निवारकाभावात् । असतः सत्त्वापादनमशक्यमित्युक्तमिति चेन्न । अत्यन्तासत्त्वे विवक्षिते कार्येषु तदभावात् । प्रागसत्त्वे तु सृष्ट्यनुगुणस्यैव तद्विरुद्धत्वोपन्यासात् ।

प्रागसत्तुच्छमेव स्यात् सच्च नित्यं सदित्यसत् ।
अयथादृष्टि निर्णेतुरशेषाभीष्टविप्लवात् ॥

अन्योऽपि घटवान्कालः कालत्वादिति वादिनः ।
पक्षदृष्टान्तबाधादिप्रसङ्गः प्रणिधीयताम् ॥

यच्च कारकाणां कार्ये प्राप्तानामेव तदुत्पादकत्वमिति । व्याहतमेतत् । किंच किं दृष्टत्वादेवमङ्गीक्रियते अव्यवस्थाभयाद्वा । नाद्यः अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वादतिरिक्तायाः कार्यप्राप्तेः कारणानां मिथः प्राप्तिवत् त्वयाऽप्यदृष्टत्वात् तदिहानङ्गाङ्गीकारो युक्ताङ्गहानिश्च । प्रागसत्त्वस्य युक्तस्योपेक्षणात् । अविषयवृत्तित्वं वा कारकाणां सम्बन्धस्य । विरुद्धस्थले सञ्चरणात् । समस्त प्राप्तावप्यतिप्रसङ्गः, न हि प्राप्तयोरपि रज्जुघटयोर्जन्यजनकता । तत्र नित्यप्राप्तिर्नास्तीति विशेष इति चेत् । निमित्तानामपि घटादिभिर्नित्यप्राप्त्यसम्भवात् । उपादाने तु स्यादिति चेन्न । निमित्तवदेव नित्यप्राप्तेरपेक्षत्वात् । त्वत्पक्षेण च यद्येन नित्यप्राप्तं न तत्तस्योपादेयं यथा पटस्य तन्तुः तथा च पटः तस्मान्न तन्तूपादेय इति प्रसङ्गात् । प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यप्राप्तयोर्नोपादानोपादेयभावः अतो यद्येन नित्यप्राप्तं न तत्तस्योपादेयं यथा प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यमिति पटादिकमपि येन नित्यप्राप्तं कथं तस्योपादेयं स्यात् । तयोरन्योन्यप्राप्तिर्नास्तीति चेन्न । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति स्ववचनविरोधात् । अजसंयोगपक्षे विभूनामपि नित्यप्राप्तेः ।

व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।

दारुण्यग्निर्यथा—

इत्यागमविरोधाच्च । जहात्येनां भुक्तभोगामिति श्रुत्या मुक्तस्य प्रकृतिप्राप्तिर्निवर्त्स्यतीति चेन्न । तदाऽपि परस्परधर्माध्यासाधिकारभूतदर्शनमात्रनिवृत्तेः त्वदिष्टत्वात् । यद् ब्रूय । या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति । अतः कार्यप्राप्तिः कारणा-

नह्यम् उक्तं चाचपादेन घटादिनिष्पत्तिदर्शनात्पीडने च व्यभिचारादप्रतिषेध इति । अत्र कार्यमप्राप्तेः इत्युपस्कार्यम् एतेन ।

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः का*रणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

इति साङ्ख्यवृद्धगाथाऽपि प्रत्युक्ता । इह तु स्वोचितात्कारकचक्रात् तत्सम्बन्धतश्च कार्योद्गतिरित्यव्यवस्थामूलघातः । एतेन विमत पूर्वापरकालयोरपि सत् प्रमेयत्वात् सत्त्वाद्वा आत्मवत् । विगीतः काल एतद्घटादिमान् कालत्वात् एतत्कालवदित्यादिनिरस्त सर्वलोकप्रत्यक्षादिबाधात् ।

कारकव्यञ्जकानां च व्यवहारव्यवस्थितिः ।
किन्निमित्तेति वक्तव्यं सर्वनित्यत्ववादिना ॥
न हि व्यक्तौ विशेषोऽस्ति न चावरणवारणम् ।
तयोरपि भवत्पक्षे नित्यत्वात्साध्यता कथम् ॥
आवारकं च नित्यं चेन्नित्यमावरणं भवेत् ।
अन्यथा त्वपसिद्धान्तस्तिरोधिश्च दुर्वचः ॥
तिरोधिं तन्निवृत्तिं च नानित्यो तस्य मन्यसे ।
मिथस्त्वाभिभवाद्युक्तिर्गुणेष्वेवमनर्थिका ॥
समानदेशकालत्वमभावप्रतियोगिनोः ।
इच्छन्ते क्वाप्यगत्यैव न तथाऽत्रान्यथा गतेः ॥
अपि चाऽशेषनित्यत्वे पौर्वापर्ये न कुत्र चित् ।
व्यक्तिभोगापवर्गादिसाध्यतोक्तिरतो मुधा ॥
स्वप्रवृत्त्यादिनैष्फल्यं शास्त्रादेरप्यनुत्थितिः ।
साध्यधावकयोस्त्याला साध्यसाधनबाधनात् ॥

* कारकैरिति पा ।

अयोग्यत्वं तिरोधानं योग्यत्वं व्यक्तिरित्यपि ।
तन्नित्यानित्यताभ्यां ते विवक्षितविघातकृत् ॥
इन्द्रियप्रतिघातेन भागैर्भागान्तराप्तितः ।
यथाऽन्यत्र तथा नाऽत्र कादाचित्कदशात्ययः ॥
असम्भवनिरस्तं च ग्रसनोद्ग्रसनादिकम् ।
मृत्पिण्डादिषु दुस्साधं शास्त्रमप्यनिदम्परम् ॥
अप्राप्तावव्यवस्थोक्ता प्राप्तावपि तथापतेत् ।
व्यक्तिवादोऽत एवेत्यप्ययुक्त तन्निरासतः ॥
सत्त्वादिगुणभूयिष्ठभागभेदाव्यवस्थितेः ।
त्रिगुणद्रव्यसम्बन्धः प्रवाहानादिरात्मनाम् ॥
सार्वज्ञ्यप्रागभावात्मा तिरोधिरपि कर्मणाम् ।
धीविकाससङ्कोचप्रवाहान्नातिरिच्यते ॥
तत्तत्कर्मप्रवाहेण तयोरेवं व्यवस्थितेः ।
न हि स्वरूपतोऽनादेर्हेतुरस्माभिरिष्यते ॥

यत्तु कारकशक्तिर्नाम तद्गतं सूक्ष्मं कार्यमिति कल्प्यते तत्प्रतिबन्द्या प्रतिरुणद्धि । तस्मिन्निति । तस्मादित्यत्राऽपि स्वोचितादिति विशेषणीयं यथा सर्वेषु द्रव्येषु तिला एव तैलगर्भाः स्वकारणशक्त्या सृज्यन्ते तथा तत्तत्कार्यनियतपूर्वभावितया तत्तदुत्पादकस्वभावास्ते ते भावास्तथैवेति स्वीकार्यम् । अन्यथा दृष्टहानमदृष्टकल्पनं च । प्रतिबन्द्यन्तराणि स्वव्याघातं चाभिप्रेत्याह । तन्निमित्तेति । निमित्तादीनां कार्योत्पादनशक्तिरस्ति वा न वा न चेत्कथं तन्निमित्तत्वम् अन्येषां वा कथमतन्निमित्तत्वम् । अस्ति चेत्सा किं कार्यस्य सूक्ष्मावस्था अन्या वा । न पूर्वः अपसिद्धान्तात् । उपादाने हि तत्सत्त्वमङ्गीकरोषि । अन्यथा प्रकृतेरिवात्मनोऽपि

प्रपञ्चगर्भत्वेन प्रकृतित्वप्रसङ्गात् । आत्मा ह्यन्ययस्कान्तवन्निर्व्यापारोऽपि सन्निधिमात्रेण निमित्तमिष्यते तथा सति निमित्तोपादानवैषम्यविलयाच्च । नाशकेषु च नाश्यवृत्तिरस्ति न वा । अस्ति चेद्वह्नितूलवद्विरोधः न चेत्कथं सदेव तस्य नाशकं न ह्यतद्वृत्तिस्तेन नाश्यते शुक्त्याविद्यमानस्य कुप्यस्य तथा नाशप्रसङ्गात् सर्वत्र वाऽतिप्रसङ्गात् दूषणेषु च दूष्यं वर्तते न वा । पूर्वत्र दूषणत्वादेरिव तद्वृत्तिस्तेन दूषणायोगः । उत्तरत्र तद्वृत्तिरहितस्य घटादेरिव तद्दूष्यत्वं न स्यात् । अथैतेषु यथादर्शनं व्यवस्थेष्यते । प्रकृतेऽपि तथा स्यात् । एवं निमित्तादिप्रतिबन्द्योत्र कार्यस्य कारणभावः सर्वत्र सर्वसम्भवप्रसङ्गश्च निरस्तः । यानि च सांख्यानामवस्थातद्वतोरभेदसाधकानि तेषु यदेतत् पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्मत्वादिति । अत्र तावत्प्रतिज्ञाहेतुविरोधः स्पष्टः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिश्च नास्ति यद्यतो भिद्यते न तत्तस्य धर्म इति व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीति चेन्न । सपक्षेभ्यस्तन्तुभ्योऽपि व्यावृत्तत्वेन केवलव्यतिरेकित्वायोगात् । यदपि तदुपादेयत्वात्तदभिन्न इति । एतदपि पूर्ववदेव । तदुपादेयत्वं च तज्जन्यत्वमात्रं वा तद्विकारत्वं वा तत्सम्बन्धित्वं वा तद्धर्मत्वं वा तदभिन्नत्वं वा अन्यद्वा यत्किंचिदिति नाद्यः । निमित्तेष्वप्यभेदप्रसङ्गात् न द्वितीयः तद्धर्मत्वहेतूक्तदोषादेव । उभयत्र पटावस्था तन्त्वात्मा न भवति तन्तुभ्यो भिन्नत्वात् घटवदिति प्रतिप्रयोगस्य शक्यत्वाच्च । दृष्टो हि त्वयापि तत्र भेदोऽपि । न तृतीयः कारणेषु परस्परसम्बन्धिषु व्यभिचारात् त्वत्पक्षेणाऽसिद्धेश्च । न हि धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यवादिनः तत्सम्बन्धित्वसम्भवः समवायस्यानभ्युपगमात् अन्यतरस्याद्रव्यत्वे तु संयोगायोगाच्च । न चतुर्थः प्रागेव दूषितत्वात् न पञ्चमः तस्यैव साध्यत्वात्, न षष्ठः अभेद-

व्याप्यस्य कस्यचिदन्यस्य त्वयाऽप्यदर्शनात्। इति यच्चैतत्पटस्तन्त्वात्मकः तत्संयोगतदप्राप्तिरहितत्वात् तादात्म्याभावे हि कुण्डवदरयोरिव संयोगो वा स्यात् हिमवद्विन्ध्ययोरिवाप्राप्तिर्वा तदुभयमिह निवर्तमानं तादात्म्यविरहमपि निवर्तयति इति तदपि मन्दं तादात्म्यविरहेऽपि अन्यतरस्याद्रव्यत्वात् संयोगाभावः तद्धर्मस्वभावत्वादेवाप्राप्तिपरिहार इत्यन्यथासिद्धस्यासाधकत्वात् अन्यथा तादात्म्याभाव इव भेदसद्भावेऽपि घटपटयोरिव धर्मधर्मिभावो न स्यादिति प्रसज्येत। गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनन्तु द्रव्यान्तरोत्पत्तिं प्रतिरुन्ध्यात् न त्ववस्थातद्वतोरभेदं सिद्धयेत। ननु जनिरपि व्यक्तिरेव जनी प्रादुर्भावे इति धात्वर्थपाठात्। न। जनिव्यक्तिशब्दयोरर्थभेदेनैव निरूढेः प्रादुर्भावपाठोऽप्युत्पत्तिपरस्स्यात् निर्वर्त्यप्राप्यभेदसिद्धेश्च। जन्यं हि निर्वर्त्यं व्यङ्ग्यं तु प्राप्यम् अभूततद्भावादिषु च प्रागसतस्सत्त्वमनुसृतमेव। भवतु वा जनिशब्दो व्यक्तिपरः।

न व्यक्तिरुपलब्धिस्ते दृष्टाऽदृष्टदशान्वयात्।
अयोपलब्धियोग्यत्वं न तद्व्यापकत्वतः॥
सत्त्वलक्षणपूर्तिश्चेदभिव्यक्तिस्तदप्यसत्।
साऽपि वः प्राक्तनी नो चेन्न सिद्धोद्धेतुरप्यसन्॥

किं च व्यक्तिरपि नित्या कार्या वा। पूर्वत्र कारकाणामिव व्यञ्जकानामपि नैष्फल्यम्। उत्तरत्र अर्धजरतीयः सत्कार्यवादः व्यक्तेरपि व्यक्त्यर्थं कारकापेक्षेति चेत् तत्रानवस्थाप्रसङ्गमाह। व्यक्तिरिति। व्यक्तेः कार्यत्वपक्षे अपसिद्धान्तमसदकरणादित्यादिहेतुविरोधं चाभिप्रेत्याह। न चेति। ननु कार्यस्य कृतिः तावन्न कार्यस्वरूपमेव। कार्यं क्रियते घटः क्रियत इति सामान्यतो विशेषतश्च सह प्रयोगात् अतिरिक्ता च सा तथा सति कार्यव्यक्तौ कः प्रद्वेषः कृतिरपि

कृता वा व्यक्ता वा पूर्ववानवस्था उतरच कारकनैष्फल्यापसिद्धान्तौ व्यक्तिरपि कृता व्यक्ता वेत्युभयथाऽप्यनवस्था तत्राह। नैवमिति। कृतिर्हि कारकाणां व्यापारः स चागन्तुस्वकारणव्यापारेण जन्यते सोऽपि तथैति सिद्धाऽनवस्थैषा। सा च सर्वसम्मता न दोषः स्वयाऽप्यभिव्यञ्जकव्यापारो व्यञ्जकान्तरव्यापारव्यङ्ग्य इति वाच्यं। ननु व्यक्तिर्न व्यज्यते न क्रियते च अव्यक्तैव नित्यं स्वयं व्यक्तैव वा कार्याणा व्यक्तिः स्यात्। न स्यात्। तदर्थकारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् कार्याणां नित्यव्यक्तिप्रसङ्गाच्च। ननूत्पत्तिर्नाम सत्तासमवायो वा। स्वकारकसमवायो वा स च नित्यः न तदर्थश्च कारकव्यापारः कृतिरिति समा नश्चर्चा। न। समवायस्यास्माभिरनभ्युपगमात् तदेतदस्मच्छब्दान्वादेशेन सूचितं। का तर्ह्युत्पत्तिः कृतिरेव। अन्यधर्मः कथमन्यस्योत्पत्तिरिति चेत्तादर्थ्येन तद्धर्मतोपचारात् यदा हि तन्त्वादयो व्याप्रियन्ते तदा पट उत्पद्यत इति व्यवहरन्ति आद्यक्षणावच्छिन्नपटत्वावस्थैव वा पटोत्पत्तिरुच्यते सैव तदवस्थस्योत्पत्तिरिति भाष्यमपि तदभिप्रायमेव स्यात्। अत एव हि सह प्रयोगोपपत्तिः न चेदृश्या उत्पत्तेरुत्पत्त्यन्तरमस्ति। तथाऽपि प्रागसिद्धस्वरूपलाभादुत्पत्तिशब्द उपचाराद्भवतु वा मा वा तदा कार्योत्पत्त्यर्थः कारकव्यापार इति सिद्धाति स एव यदोत्पत्तिर्विवक्षिता तदा कार्यार्थ. कारकव्यापारइत्येव वक्तव्यम् अन्यथा तूपचारः।

क्रियैव कारकाणां स्यात् प्रतिसम्बन्धिनीत्यसत्।
प्राक्सत्त्वासत्त्वपक्षोभयस्यामपि हि दुस्तरः॥
क्रियावद्भिः पटादेश्च कारकैस्तादृशोऽन्वयः।
प्रधाने भागनिष्पत्त्या भागैरैक्याच्च भागिनः॥

प्राक्सत्त्वं सर्वभावानां मिथश्चैक्यमिति त्वसत् ।
भिन्नांशपूर्वसत्त्वे हि नाभिन्नाद्भेदसम्भवः ॥
भिन्नाभिन्नाद्यदि व्यक्तिभेदानां प्राक्तनी भवेत् ।
एकस्य प्रागसन् भेदो यदि स्यादस्मदिष्टवत् ॥
प्राक्स्वतोऽस्याप्यवस्था चेत्तथाऽप्यस्मदभीष्टवत् ॥ २४ ॥

इति सांख्यसत्कार्यवादभङ्गः ॥

अथ वैनाशिकनिरासाय सत्कार्यवादे साधिते तुल्यन्यायतया सर्वनित्यत्ववादेन समुत्थितः सांख्यो निरस्तः । अथ पक्षत्रयप्रतिपन्नं वैनाशिकमतं निरस्यति । वस्तुस्थैर्यमिति ।

सू० वस्तुस्थैर्यं विरुद्धानुपहितविषया साधयेत् प्रत्यभिज्ञा नैकस्मिन् शक्त्यशक्ती कृतितदितरयोः सा ह्यभेदेन सिद्धिः । एकस्मिन् कालभेदाद्भवति च सहकार्यन्वयानन्वयादिर्नोचे न्नो देशभेदादपि सुपरिहरस्तेन नैकं क्वचित्स्यात् ॥ २५ ॥

वस्तुशब्देन सत्त्वानुमानसूचनं यथाऽऽहुः यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इति । यदक्षणिकं तदवस्तु यथा खसूनम् । अक्षणिकत्वे चामीषां तद्वदसत्त्वप्रसङ्ग इति भावः । विरुद्धानुपहितविषयेति । विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयेत्यर्थः दीपस्रोतःप्रभृतिषु अनन्यथासिद्धभेदकबलात् बाधः विप्रतिपन्नैकत्वधीः प्रमा विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वात् सम्मतैकत्वधीवत् न हि स्वलक्षणानां प्रत्येकमेकत्वं नास्ति तथा सत्येकानेकसर्वविकल्पलोपेन माध्यमिकविजयप्रसङ्गात् । रूपादिधीवदित्येव वोदाहर्तव्यं तदियं प्रमितिः सतो

प्रत्यभिज्ञा पूर्वापरकालवर्तिविषयं साधयति दीपनदीप्रवाहकृत्तपुनः-प्ररूढकेशादिषु नु सम्प्रतिपन्नसामग्रीभेदादिबाधकबलात् तस्या न साधकत्वम् । ननु स इति धीः स्मृतिः अयमित्यनुभवः निरन्तरोत्पत्तेः ज्वालाद्वयीष्विव तयोर्भेदाग्रह इति तन्न । समानाधिकरण्यबोधात् यद्यपि सोऽयमिति व्यवहारे तादृशधीभेदेन वैयधिकरण्यशङ्का । तथाऽपि तमिमं पश्यामीत्यादिषु उभयाकारविशिष्टस्यैकस्य दृशिकमैत्यदृष्टेर्बुद्धेश्च दुरपह्नवम् । अत एव ग्रहणस्मरणात्मकमिदं ज्ञानमिति वदन्तः प्रत्युक्ताः । ननु कथमिन्द्रियासम्बद्धः तदंश इदानीमिन्द्रियेण गृह्येत मनोऽसम्बद्धोऽननुभूतविषयः कथं मनसा तदनुभवजन्यसंस्कारसहकारादिति चेत् समानमत्राऽपि । दृष्टत्वात् तथैव तथेति चेत् अत्राऽपि तथैव । वेद्याकारैकदेशादुत्पन्नस्य प्रत्यक्षत्वे शुक्तिरजतधीरपि मानं स्यादिति चेन्न । आरोपानारोपाभ्यां विशेषात् । किं च संस्कारोपनीतरजताद्यारोपे च इदं रजतमिति चाक्षुषबुद्धिरेका । न हि तत्र रजताद्युत्पत्तिः तस्यासन्निहितत्वात् । अर्थजत्वेन त्वदुक्ताविसंवादित्वप्रसङ्गाच्च । इन्द्रियजन्यतया प्रत्यक्षत्ववत् संस्कारजन्यतया स्मृतित्वमपि दुर्निवारमिति चेन्न । तमेतमनुभवामि पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षविरोधादेव । अत एव संस्कारप्राधान्यमुत्प्रेक्ष्य केवलस्मृतित्वशङ्काऽपि निरस्ता । भवतु वा स्मृतित्वमपि । तथाऽपि स्मृत्यनुभवात्मकमेकं ज्ञानं स्वविषयस्य स्थिरत्वं साधयत्येव । कथमप्रमा स्मृतिरर्थं व्यवस्थापयेदिति चेत् किमत्राप्रमात्वं ज्ञानव्यतिरिक्तत्वं वा । अनुभवव्यतिरिक्तत्वं वा अयथार्थत्वं वा । नाद्यः अविद्धेः । न द्वितीयः चितयप्रकाशशादिभिः स्मृतेरप्यात्मस्वात्मविषयेऽनुभवत्वस्वीकारात्, त्वया च स्वसंवेदनांशेऽपि । विषयांशेऽनुभवव्यतिरिक्तत्वं स्मृतेरिति चेत् । तथाभूताऽपि स्वकार-

णानुभवात् स्वविषयमबाधितं व्यवस्थापयेत् अस्वातन्त्र्यादिविचारस्त्वत्र प्रकृतानुपयुक्तः । न तृतीयः यथार्थस्मृतौ विरोधाभावात् सर्वाऽपि स्मृतिरयथार्था अतीतस्य वर्तमानतयाऽवभासादिति चेन्न । अतीततयाऽपि प्रायशः स्मृतिभिरुल्लेखात् प्रच्युततदाकारस्य तद्रूपतया भासनादयाथार्थ्यमिति चेन्न । स्मृतिप्रमोषे तदभावात् अतीतादिविषयानुमानानामपि तत्प्रसङ्गाच्च । तर्हि पाकरक्तेऽपि श्यामत्वधीरयथार्था स्यादिति च मन्दम् । प्राचीनश्यामताबुद्धौ विरोधाभावात् । एतेन स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति वदन्तोऽपि निरस्ताः । एवमप्रत्यभिज्ञा स्थिरविषयेति सिद्धे सोऽहमिति धीश्चात्मनः स्थिरत्वमुल्लेखेति तदहं स्मरामीति स्मृतिमात्रेण चेतत्सिद्धम् । ननु विरुद्धानुपहितविषयेत्यसिद्धं कुर्वदकुर्वत्त्वयोः शक्त्यशक्तिभ्यां वैजात्यादित्यत्राह । नैकस्मिन्निति । कुर्वतोऽकुर्वतश्चैकत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽपि शक्त्यशक्तिरूपविरुद्धधर्माध्यासो न स्यादित्यर्थः शक्तश्चेत्कुर्यादेव न करोति चेदं कुसूलनिहितं बीजमिति प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां शक्त्यशक्तिसिद्धिरिति चेन्न । शक्तस्यापि करणाकरणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वात् तदाह कृतितदितरयोरिति । साह्यं सहभावः कदाचित्पुष्कलैः सहकारिभिः साह्यं कदाचिद्विकलैरिति प्रयोजकभेदेनेत्यर्थः । अकुर्वत्स्वभावस्य कथं सहकारिभिरपि कुर्वत्ता कुर्वत्स्वभावस्य वा कथं तद्विरहात् तदभाव इति चेन्न । सहकारिसन्निधौ कुर्वत्तया तदभावे चाकुर्वत्तया स्वभावव्यवस्थासिद्धेः । परसापेक्षः कथं स्वभाव इति चेन्न । स्वहेतुसापेक्षत्ववदुपपत्तेः । अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति युष्मदुक्तिविरोधात् अर्थजत्वं च प्रामाण्यं ब्रूषे छन्दानुवर्तनार्थमुक्तानजाप्यमिति चेन्न । अतिप्रसक्तया सिद्धान्त-

स्थितेर्दुर्निरूपत्वप्रसङ्गात् । शक्तं चेदन्यतन्तुसंयोगादिवदवश्यसिद्ध-सहकारिचक्रं स्वकार्यं कुर्यादिति चेन्न स्वकारणादापततां सहकारिणामेतदधीनत्वाभावात् पराधीनत्वेऽप्यवर्जनीयं तत्सन्निधानमिति चेन्न । अन्यथाऽपि दृष्टेः । अस्तु सहकारिसम्बन्धासम्बन्धादिकमेव विरुद्धत्वाद्भेदकमित्यत्राह । शक्तिस्मिन्निति । आदिशब्देन प्रस्तुतकरणाकरणादिसंग्रहः कालभेदाद्विरुद्धस्वीकारे किं कुत्र नाभीत् न स्या द्वेति सर्वेषाव्यवस्थितिरिति चेन्न । दर्शनादर्शननियमाभ्यामेव सम्भवासम्भवस्थितेः । एवमनभ्युपगममनुवदन्प्रतिवन्दिमाह । नो चेदिति । अत्रास्ति करोति च अन्यत्र नास्ति न करोति चेत्यादिनिर्देशभेदेन सत्त्वासत्त्वादिसमुच्चयः सुदुष्परिहरः स्यात् । अविविधयभेदाद्यनुक्त समुच्चये विषयादिभेदादपि हि विरोधः परिह्रियते क्वचिच्छक्तं क्वचिदशक्तं केनचिज्जन्यते व्यज्यते बाध्यते वा नान्येन कस्य चित् प्रतियोगी व्याप्यः व्यापकः पूर्वः परोवा नान्यस्येत्यादि । एवं विषयभेदादिभिरपि विरोधस्ते दुष्परिहरः । ततः किमित्यत्राह । तेनेति । विरुद्धानां देशकालाद्यसमाहितविरोधत्वेन स्वलक्षणस्यापि विरुद्धशतसुणतया नानात्वे तत्त्वोदानां च तथा तथा चोदे किंचिदप्येकं न सिद्ध्येत् तदभावे च कुतोनेकमिति माध्यमिकमतापातः सैव तर्हि सुगतमतकाष्ठेति तत्र तिष्ठाम इति चेत् तन्निष्ठेन त्वयाऽस्मन्मत बाधकानुपन्यासे विवादाभावः । तदुपन्यासे तु तत्र तत्र तद्बाधाबाध-विकल्पदोषस्थं दुष्परिहरमिति भावः ॥ २४ ॥ पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञाबाधकं विरुद्धधर्माध्यासं प्रतिवन्दिविशेषमप्याशङ्कते । तत्त्वेदंत्वे हीति ।

सू० तत्त्वेदन्त्वे हि कालान्तरघटनमये नैककाले
घटेतां कालद्वैतेऽनवस्थाद्यत इह न मितिः

**प्रत्यभिज्ञेति चेन्न । स्वस्य स्वाभावकाले वि-
हतिनियमनात्स्वेन चात्रैककाल्यात्काले का-
लानपेक्षे कथमपि सुवचौ नानवस्थाविरोधौ ॥ २६ ॥**

अतीतकालसम्बन्धस्तत्त्वं वर्तमानकालसम्बन्ध इदन्त्वं न
ह्यतीतं वर्तेत इति सम्भवति सर्वदा नित्यत्वप्रसङ्गात् वर्तमानं च
यद्यतीतं कथमस्मदादिप्रत्यक्षेण गृह्येत किं च कालद्वयान्वयरू-
पयोः तत्त्वेदन्त्वयोरेकवस्तुसम्बन्ध एकस्मिन्काले भिन्ने वा पूर्वव
विरोधः तस्मिन्नेतस्मिंस्तदुभयपूर्वापरे वा क्वचिदपि काले कालान्त-
रसम्भेदायोगात् अन्यथा त्रैकाल्ययौगपद्यप्रसङ्गात् एतेन विरुद्धानु-
पहितविषयेति विशेषणं चासिद्धम् । उत्तरत्र कालद्वयनिर्वाहककालभे-
दाश्रयणे तयोरपि तथेत्यनवस्थापातः । न चैवं दृष्टमिष्टं वा न च
देशद्वयप्रतिबन्दिः अस्माभिस्तदनभ्युपगमात् तस्मात्कालद्वयविशिष्ट
वस्तुनि प्रवृत्ता कृत्स्ना प्रत्यभिज्ञा न प्रमितिः विरुद्धविषयत्वात् शुक्ति-
रूप्यधीवत् प्रत्यभिज्ञात्वादेव वा दीपादिप्रत्यभिज्ञावदिति चेत् अत्र
न कालद्वयमात्र वस्तुनि विरुद्धं विरुद्धकालान्वयस्तु नास्तीत्यभि-
प्रायेण प्रतिवक्ति नेति ।

अतत्तामनिदन्तां च तत्त्वेदन्त्वे निरस्यतः ।
अन्योन्यप्रतिषेधस्तु न ततः सेद्धुमर्हति ॥
एकस्य भिन्नकालाभ्यां वैशिष्ट्यं विहतं यदि ।
तथा स्यात् भिन्नदेशाभ्यां युक्तबुद्धिस्ततो न ते ॥

तर्हि कालद्वयविरोधः कुत इत्यत्राह । स्वस्येति । नियमनात्
यथाप्रमाणं व्यवस्थापनादित्यर्थः । अत एवातीतस्य वर्तमानत्व वर्त-

मानस्य वा ऽतीतत्वमिह न प्रवर्तनीयं । ननु तत्त्वेदन्त्वे तावत् विरुद्धे अन्यथा यौगपद्ये विरोधाभावप्रसङ्गात् तत एव कालद्वयमप्येकस्य विरुद्धमिति तत्राह । स्वेनेति । पूर्वापरकालयोगोहि विरुद्धः स्वेनोपाधिना ऽवच्छिन्नस्यैकस्य कालस्यावान्तरोपाधिभिर्नानात्वेऽपि तत्तदुपाधीनामेव तत्तदवान्तरकालद्वयान्वयविरोधः अन्यापेक्षया पूर्वापरकालयोरन्यस्य विरुद्धत्वे क्षणकालस्याप्यन्यापेक्षया पौर्वापर्यात्तत्कालवर्तित्वमपि वस्तुनो विरुद्धेत क्षणकालसम्बन्धो वस्तुनः काल्पनिक इति चेत् ततोऽपि माध्यमिकोत्थानम् । ननु स्वरूपप्रत्यक्षणसम्बन्धित्वं च साध्यते न केवलं क्षणकालमात्रसम्बन्धित्वम् । अतस्तुर्येवोद्धात् पक्षाणां विशेष इति तर्हि सिद्धसाधनम् अतः क्षणिकपक्षे स्थिरपक्षे वा स्वाभावकाले वृत्तिर्विरोधाद्वारणीया न तु स्वकालवृत्तिरिति भावः । अत्र च विरोधानवस्थयोः शङ्कापि नास्तीत्याह । काल इति । न ह्ययमपि काल एतस्मिन्काले किमुत कालान्तरं तत्कालोऽपि न तस्मिन्काले किमुतायम् अत एव तत्कालतत्कालौ वा कालान्तरं वाऽनपेक्ष्य एकस्मिन्वस्तुनि कालद्वयं सम्बध्यत इति स्थिते कथं चिदप्यनवस्थाविरोधयोर्नावकाशः तथाऽपि कालद्वयं परस्पराभावनान्तरीयकं तदात्मकं वा कथमेकत्र स्यादिति चेन्न । कालद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नभावेऽपि तदुभयसम्बन्धिनि वस्तुन्यभावाभावात् यस्तु तस्मिन्वस्तुन्यसम्बद्धः कालः तस्य तत्र सद्भावं न ब्रूमः न हि वयं नित्यानित्यविभागं निराकुर्मः ॥ २६ ॥ अथ प्रत्यक्षेणैव प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्य विरोधं भावानां क्षणिकत्वसिद्धिं च शङ्कते । प्रत्यक्षमिति ।

सू० प्रत्यक्षं वर्तमानं प्रथयति यदिहावर्तमानाद्विभक्तं तस्मात्तेनैव सिद्धं क्षणिकमिति न

सत्तावदित्यप्रतीतेः । तत्कालसत्त्वमेव ह्यपनयति सतो वर्तमानत्वबोधः कालेऽन्यत्रापि सत्त्वं प्रमितमिति कथं तद्विरोधप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

अस्मदादिप्रत्यक्षं तावद्वर्तमानमात्रविषयमिति सर्वसंमतम् । अन्यथा दृश्यमानानां पदार्थानां तत्क्षणापेक्षया पूर्वापरविशेषाणामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् तस्मादगृहीतपूर्वापरविशेषं वर्तमानग्राहि प्रत्यक्षमवर्तमानाद्व्यावृत्तमेव स्वविषयं गृह्णाति एतदेव च क्षणिकत्वं वस्तूनां यदपूर्वानपरत्वम् । अतस्संस्कारनिरपेक्षप्रत्यक्षबाधिता प्रत्यभिज्ञा देशान्तरस्थग्राहिशुक्तिरूप्यधीवत् संस्कारोपनीतकालान्तरस्थभेदसंवृत्या तस्मिन्निदन्त्वमस्मिन्वा तत्त्वमारोप्य कल्पितैक्यविषयेति अत्र प्रत्यक्षवृत्तान्तानभिज्ञोक्तिरियमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति न वदिति । प्रत्यक्षस्य कालान्तरसम्बन्धप्रतिक्षेपकत्वाभावमाह । तावदिति । वर्तमानत्वविधिरेवावर्तमानत्वनिषेधात्मा तावन्मात्रकालवर्तित्वं नियच्छेदित्यत्राह । तत्कालेति । तत्कालसत्त्वविधिर्हि तदानीमसत्तां निरुन्ध्यात् न तु कालान्तरसत्तामित्यर्थः तथाऽपि इदङ्कारसत्ता प्रत्यक्षेण कालान्तरसत्त्वस्यानालम्बनात् तत्प्रतिक्षेप इति चेत्तत्राह । कालेऽन्यत्रापीति । अयम्भावः यथेदमिति तत्कालसत्ता गृह्यते तथा तदिदमिति कालद्वयसत्त्वमपि प्रत्यक्षेणैव गृहीतम् । एवं सति न्यूनाधिकविषयतामात्रमिह प्रत्यक्षयोर्न विरुद्धविषयत्वम् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति अल्पविषयस्य प्राबल्यमालम्भविधौ दृष्टमिति चेन्न विरोधे सत्येव बलाबलविमर्शात् इह तु विरोध एव न समस्ति अपि च प्रत्यक्षं किं वर्तमानत्वेन स्वविषयं गृह्णाति उत वस्तुवृत्त्या वर्तमानं नाद्यः त्वन्मते प्रत्यक्षतयाऽभिमतस्य निर्विकल्पकस्य

वि*शिष्टबोधनाशक्तेः सविकल्पकस्य तु प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् । न द्वितीयः इन्द्रियसंयुक्तक्षणस्य तज्जन्यज्ञानकालेऽतीतत्वात् तदुत्तरक्षणस्य स्वपूर्वक्षणेन्द्रियसम्प्रयोगाद्ययोगेन तज्जन्यधीविषयत्वासंभवात् तदातनाविसम्प्रयोगस्य तु तात्कालिकबुद्धिहेतुत्वासिद्धेः अतस्ते कथं प्रत्यक्षं वर्तमानग्राहि अस्मन्मते त्विन्द्रियसम्प्रयोगस्य तद्विशिष्टवस्तुनस्तदुपहितकालांशस्य च स्थायित्वेन धीक्षणानुवृत्तौ तद्विषयतया प्रत्यक्षोदयात् सम्प्रयोगानन्तरक्षणे धीरपि निर्वर्त्यते अतो नासम्प्रयुक्तं नास्थिरं नावर्तमानं वा प्रत्यक्षमिति ।

पूर्वापरबहुव्यक्तिव्याप्तिग्रहणसम्भवा ।

न काचिदपि युक्तिः स्यात् सर्वक्षणिकवादिनः ॥ २० ॥

ननु जातस्य हि ध्रुवोमृत्युरिति प्रसिद्धम् अतस्सतां सत्तानुबन्धी विनाशः स्वरूपवन्न हेत्वपेक्षः झटित्येवापतेत् तस्मात् सर्वं क्षणिकमित्यनूद्य परिहरति । उत्पन्नानामिति ।

सू० उत्पन्नानां विनाशे ध्रुवभवितृतया हेत्वपेक्षाविहीने जन्मन्येवोपरोधात्क्षणिकमिह जगत्सर्वमित्यप्यसारम् । लिङ्गं ह्यध्यस्त्वमात्रं जननविधुरता तल्लक्षणानुलक्षत्वे तत्त्वं तज्जन्यता वा तदिदमनियमासिद्धिबाधादिदूष्यम् ॥ २८ ॥

असारं न्याय्यादन्यदित्यर्थः । तत्र हेतुं विकल्पयति । लिङ्गमिति । एवं विकल्पिते यथासम्भवं दोषानाह । तदिदमिति । तथा हि तत्राद्ये साधयत् यस्य ध्रुवं भविष्यति न तत्तस्य हेत्वपेक्षं नाशश्च

* विकल्पेति पु० पा० ।

जातानां ध्रुवभावीत्युक्तं स्यात् तदा कस्यचिदङ्कुरस्य सामग्रीप्रवाह-
वशात् ध्रुवं भविष्यद्भिः पत्रपुष्पादिभिर्घटादीनां कपालादिभिरव्य-
भिचारानैकान्त्यं सर्वत्र चैकसन्तानोत्तरक्षणैः । न हि ते तन्निरपेक्षाः तथा-
सति प्रागेवोपनिपाते कथं तत्र सन्तानत्वमपि पूर्वक्षणानामर्थक्रि-
याविरहात् असत्त्वं च स्यात् चार्वाकवादः । द्वितीये तु यदास्यानु-
त्पन्नमनुबन्धि न तद्धेत्वपेक्षं यथा गोरश्वापोह इति स्यात् तथाच
हेत्वसिद्धिः प्रतियोगिवत्स्वोचितहेतुजन्यत्वात् मुद्गरादयोऽपि सभा-
गसन्तानमात्रारम्भकाः न तु नाशजनका इति चेन्न दीपादिसन्ताना-
न्ति*मध्वंसकेषु तदसिद्धेः । न हि तत्र विभक्तसूक्ष्मावस्थान्तरापत्ति-
मिच्छसि अन्वयव्यतिरेकाविशेषे व्यवस्थापकाभावात् निःस्वभाव-
तया तुच्छस्य हेत्वपेक्षाविरहो व्यवस्थापक इति चेन्न । प्रतियोगि-
वदेव नियतकालतया प्रमितस्यात्यन्ततुच्छत्वायोगात् खपुष्पसञ्जा-
नादित्वप्रसङ्गेन सर्वभावासिद्धिप्रसङ्गात् । ध्वंसस्य च तुच्छत्वे
तत्कालेऽपि स्वकाल इव भावानां सत्त्वप्रसङ्गाच्च । तथा च क्षणभङ्गं
प्रतिज्ञाय स्थिरवादं साधयसि कीदृशं च ध्वंसस्य निःस्वभावत्वं
यदि यत्किंचित्स्वभावविरहः तत्स्वलक्षणेऽपि समानं सर्वस्वभाव-
विरहस्तु ध्वंसेऽप्यसिद्धः अन्यथा कथमस्य पक्षीकारः ध्वंसरूपतया
सिद्धस्येति चेत् । तर्हि तत्स्वभावस्य कथं सर्वस्वभावविरहः
अपि चास्य प्रागसत्त्वे हेत्वपेक्षा दुर्वारा प्राक्सत्त्वे तु भावापह्नवः
तत एवाभावस्याप्यभाव इति सर्वाभावः स्यात् तृतीये च स एव
क्षणो यस्य स तत्क्षणः तस्य भावस्तत्क्षणत्वं तदा ध्रुवभावि सह-
भावीत्यर्थः । अयमपि हेतुरसिद्ध एव न च प्रध्वंसप्रतियोगिनोर्योग-
पद्यसम्भवः सम्भवे वा भावः पश्चादपि किं न स्यात् । अनुक्षण-

* सन्तानानामन्तिमध्वंसकेष्विति पा० ।

शब्दोपचरितस्तु हेतुरनन्तरक्षणवर्तित्वं तथापि भावोत्पत्त्यपेक्षया-नन्तर्यविवक्षायामसिद्धिः भावस्वरूपापेक्षया त्वानन्तर्यनियमे भाव एव हेतुः स्यादिति कथं हेतुनैरपेक्ष्यं तदतिरिक्तनैरपेक्ष्यं विवक्षितमिति चेन्न । तद्वदेव सहकारिणामप्यवर्जनीयत्वादिति पञ्चमे त्वसिद्धिर्व्याघातश्च । ननु कथं ध्रुवभाविशब्देन तत्त्वविवक्षा शङ्क्यते इत्थं यद्यतो भिद्यते न तत्तस्य ध्वंसः यथा रूपस्य रसः ध्वंसस्तु कस्यचिदेव भवतीति तदात्मकः । अतः स्वोत्पत्तावेव स्वात्मनि ध्वंसे सन्निहिते कथं क्षणान्तरं प्राप्नुयादिति तत्रेदं ब्रूमः ततो भिन्नस्यापि तत्प्रध्वंसत्वं यथादर्शनं स्यात् अन्यथा भिन्नस्य भिन्नकालस्य च कारणत्वादिकमपि हीयेत । अविशेषात् । स्वात्मन एव स्वनाशात्मकत्वे पश्चादिवस्वकालेऽपि स्वाभावसिद्धेः स एव सर्वोपप्लवस्स्यादिति तज्जन्यत्व हेतौ प्रतिज्ञाविरोधः तज्जन्यत्वं हि तद्धेतुकत्वं तेन कथं हेतुनैरपेक्ष्यसाधनं हेत्वन्तरनैरपेक्ष्यमपि च दुर्वचमित्युक्तम् । अतः क्रमभाविसहकारिविशेषात् कार्यान्तरमिव स्वनाशमपि स्वयमुत्पादयतु नाम न ततः क्षणिकत्वं सिद्ध्येदिति बाधश्चामीषां प्रागुक्तप्रत्यभिज्ञया स्पष्टः । आदिशब्दः प्रदर्शितयोरपसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधयोः संग्रहार्थः ॥ २८ ॥ प्रतिकूलतर्कप्रतिहतिमप्याह । कालानन्तर्येति ॥

मू० कालानन्तर्यसाम्ये क्षणिकवपुषि ते देशकालाद्युपाधौ सर्वे पूर्वे भवेयुस्तदुपरि भवतां कारणानि क्षणानाम् । सन्तानैक्यव्यवस्था निजफलनियतिर्वासनानां च न स्यात् कार्पासे रक्ततादिक्रमविपरिणमत्संस्कृतद्रव्यतस्स्यात् ॥ २९ ॥

आदिशब्देन दिक्परिग्रहः । अयमर्थः सर्वे क्षणिकमिति यद्‌ तस्ते कस्यचित्किञ्चित्प्रति कार्यत्व किमनन्तरकालभावित्वमा त्रात् उत तद्विशेषात् । आद्ये त्रैलोक्योदरवर्तिनः पूर्वक्षणास्सर्वे तदनन्तरभाविनां सर्वेषां क्षणानां कारणानि स्युः । द्वितीयेऽप्यसौ विशेषः किं देशाद्युपाधिनिरपेक्ष, तत्सापेक्षो वा नाद्य अतीन्द्रियस्य तु तस्यादर्शनात् दृश्यस्य तु वह्निधूमत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । न द्वितीयः यस्मिन्देशादौ यद्वर्तते तस्मिञ्जायमानस्य तत्कारणमिति नियमो न सम्भवति कार्यक्षणस्य कारणदेशादिवर्तित्वे कारणदेशादेः क्षणद्वयापत्तेः तथा चानन्तरक्षणयोगेऽपि को बाधः । अत स्थिरदेशादिकमनभ्युपगच्छतस्तत्प्रयुक्तनियमायोगात् अतिप्रसङ्गस्त दवस्थ एव । ननु यद्देशादिक्षणवर्ती कारणक्षण तत्कार्यदेशादिक्षणे स्वकार्यमारभत इति नियम इति चेन्न । देशादिक्षणद्वयेऽपि कार्यकारणव्यवस्थाया दु सा*ध्यत्वात् तदेतदभिप्रेत्याह । सन्तानैक्यव्यवस्था न स्यादिति । यदप्याहु. ।

यस्मिन्नेव हि सन्तान आहिता कर्मवासना ।
फल तत्रैव बध्नाति कार्पासेरक्तता यथा ॥ इति ।

कर्मवासनेत्यनुभववासनाया उपलक्षणं तदपि दूषयति निजफलनियतिर्वासनानां च न स्यादिति । सन्तानैक्ये सिद्धे हि यस्मिन् तस्मिन्निति निर्देशः स्यादिति भावः । दृष्टान्तस्तर्हि कथमित्यत्राह । कार्पास इति । रञ्जकद्रव्यविशेषसंस्कृतबीजावयवानुवृत्त्या कार्यस्रोतोविशेषनियमे यथादर्शन तत्र तादृशफलसिद्धिर्युक्ता त्वन्मते तु तदेतत् सततिव्यवस्थापकाभावात् तत्रैव फल बध्ना-

* दुःस्थत्वात् ।

तीति दुरथको नियम इति भावः ॥ २९ ॥ क्षणभङ्गसाधनान्तरं दूषयितुमनुवक्ति । मेयत्वादेरिति ॥

मू० मेयत्वादेर्विगीतं क्षणिकमिह जगत्स्यात्क्षणो-पाधिवच्चेद् बाधो दृष्टान्तहानिः स्थिर इति विदितो यत्क्षणस्याप्युपाधिः ॥ सामग्रीकार्य-शून्या क्षण इयमपि तद्धेतुसंघो न चासौ हे-तुर्नान्यः स्थिरास्ते क्रमवदुपधिवत्स्यात्क्षणत्वं स्थिरेऽपि ॥ ३० ॥

इह पक्षदृष्टान्तविकल्पार्हं वस्तुजातं विगीतं क्षणिकं मेय-त्वात् सत्त्वात् भासमानत्वाद्वा । अत्र स्यादित्यनेनाक्षणिकतायामस-त्त्वप्रसङ्गः सूच्यते । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वं तच्च कुर्वत्क्षणस्यैवा-स्ति अकुर्वत्क्षणस्य तु तदभावादसत्त्वं प्राप्तमिति घटजलधरादौ दृष्टान्तिते साध्यवैकल्यं क्रमेण कथंचित्परिहर्तव्यम् इह तु न तथेत्यभिप्रायेण क्षणोपाधिवचनम् इतिरौचित्यादाकृष्यः । अत्र बाधोक्तिस्साध्यविकल्पेन बहुधा भाव्या तथा हि क्षणिकत्वं नाम क्षणसम्ब*न्धवत्त्वं वा क्षणकालसम्बन्धित्वं वा क्षणमात्रवर्तित्वं वा क्षणद्वयसम्बन्धशून्यत्वं वा क्षणकालत्वं वा तदुपाधित्वं वा नाद्यः सिद्धसाधनात् स्थिरमपि न स्वामध्या क्षणे सम्भवतीति । न द्वितीयः तत एव कालमेवानिच्छतस्ते कोऽसौ क्षणकालः कश्च तत्सम्बन्धः त-दभ्युपगमे सिद्धान्तबाधः । अत एव न तृतीयोऽपि प्रत्यभिज्ञया च बाधः प्रागुक्तः । न चतुर्थः उक्तबाधादेव क्षणेतरस्य तथात्वे खपुष्पवद-सत्त्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् त्वन्मते च खपुष्पनिदर्शनेन प्रसञ्जनं युक्तम् एवमपि हि ब्रूथ ॥

* क्षणसंभवत्वमिति पाठान्तरं युज्यते ।

तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।
तदभावे च तन्नेति वचनादेव तद्गतेरिति । अन्येऽपि केचिदाहुः ॥
यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते ।
तस्मिन्यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥ इति ॥

• न पञ्चमः तद्देशतद्वर्तिनोरिव कालतद्वर्तिनोरैक्यस्य प्रत्यक्षेण बाधात् । तत एव न षष्ठः यदा हि घटादयः स्वरूपेण क्षणोपाधयः स्युः कालतारतम्यधीः कुत्रापि न भवेत् तथा च स्थिरशङ्काया एवानुदयात् निर्विषयमनुमानं स्यात् सर्वस्य च विलोकस्य स्वप्रयोजनेच्छया*ऽपि प्रवृत्तिः सा फलार्थिनः फलिनश्च भेदे बाध्यते ॥

न च त्वमपि कृत्येषु निरन्वयविनाशवत् ।
मत्सन्तानसमृद्ध्यर्थमिति मत्वा प्रवर्तसे ॥

तदिह स्वाभिप्रायादिबाधश्च आत्मदृष्टान्तेन च प्रत्यनुमानबाधः । तत्र साध्यवैकल्यं च घटादीन्निदर्शयद्भिः युष्माभिरिव क्रमात्प्रथमनीयम् ॥ अस्ति च सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञयाऽस्माकं तत्सिद्धिः आलयविज्ञानसन्ततिविषयेयमिति चेत् इदमपि परिभाषामात्रं प्रमाणाभावात् । नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति परिभाषया निर्बाधत्वाच्च निरर्थकं चेदमालयविज्ञानसन्ततिकल्पनं तस्य प्रवृत्तिविज्ञानेन सह सर्वप्रकारसम्बन्धायोगादिति । अथ क्षणोपाधिवदित्युक्तं प्रतिवक्ति । दृष्टान्तहानिरिति । अक्षणिकत्वे कथं क्षणोपाधिरित्यत्र गूढाभिप्राय आह । सामग्रीति । कार्यशून्या कार्यप्रागभावसमन्वितेत्यर्थः । क्षणः क्षणोपाधिरिति यावत् तथाऽपि तस्य क्षणिकत्वं न प्रतिविप्रमित्यत्राह । इयमपीति । ननु हेतूनां संघोऽपि हेत्वनति-

* प्रयोजनेच्छया हि वा ।

रिक्तश्चेत् तेषां भवत्पक्षे स्थिरत्वात् न क्षणोपाधित्वम् । अतिरिक्तोऽप्यक्षणिकः क्षणोपाधिर्न स्यादित्यभाह । न चेति । अयमभाव: संघशब्दो न सम्बन्धमात्रवाचकः संबन्धशब्दपर्यायत्वाप्रसिद्धेः न च तत्तत्सम्बन्धिस्वरूपवाचकः प्रत्येकमप्रयोगात् अतः केन चिदुपाधिना संगृहीतास्त एव संघशब्दार्थः । तत्र यदि त एव क्षणोपाधितया दृष्टान्तीक्रियन्ते तथा सति स्थिरास्त इति । ननु तत्संहतिहेतुरुपाधिदृष्टान्तः स्यात् नैवम् । न हि नः केवलनित्यात् केवलानित्याद्वा कस्यचिदपि कार्यस्योत्पत्तिः किन्तु तत्समुदायात् तत्र नित्यांशे तावत्क्षणिकशङ्काऽपि नास्ति अनित्येऽपि यतश्चिरोत्पन्नाद्धेतोस्संघभावः सोऽपि स्थिरतरः । यस्तु चरमस्सहकारी स च स्थिर एव सन् स्वकार्यप्रागभावोपहितरूपः कालमवच्छिन्दन् क्षणोपाधिरित्युच्यते तदुपधानं च तस्य प्रत्यक्षादिसिद्धम् । न चात्र क्षणिकं किंचित्सिध्यति अनवच्छिन्नस्य कालतत्त्वस्य कालपरिच्छेदलक्षणानित्यताभावात् ॥

क्रियादिरव स्थिरोऽप्येवं क्षणोपाधिर्विशेषकैः ।
तत्प्रकर्षनिकर्षैस्तु तत्तत्कालप्रकल्पना ॥

इयं तावत्सर्वलोकसाक्षिकी क्षणकालावच्छेदकयोः प्रागूर्ध्वव्यापिनोरक्षणिकत्वात् तदवच्छिन्नस्य कालस्य तु क्षणत्वादेव न क्षणिकत्वमिति वस्तुस्थितिः । त्वत्पक्षे तु क्षणकालावच्छेदः क्षणोपाधिरसिद्धः कालस्यैवाभावात् न चासिद्धोऽपि साध्यः स्वमतविरोधात् । यथाहुः ।

योऽपि तावत्पराऽसिद्धः स्वयं सिद्धोऽभिधीयते ।
भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रियेति ॥

अनन्यावच्छेदार्थेन स्वरूपेणैव कश्चित् क्षणशब्दवाच्य इति चेत् तर्हि क्षणभङ्गसाधनात्पूर्वमसिद्धः कथं दृष्टान्तः स्यात् ।

उत्तरप्रागभावाग्रपूर्वध्वंसैककालतः ।

मध्यमक्षणतादृक्त्वं व्यवस्थाप्य त्वयाऽप्यतः ॥

ननु क्षणक्षरणस्वभावा प्रकृतिरिति हि भवत्सिद्धान्तः अत्र प्रतिक्षणमुदयविलयिनोविकाराः क्षणिका एवेति तद्दृष्टान्तेनान्येषां युष्माभिः किं नानुमीयत इति चेत् अयमत्वादयं सुष्ठुपदेशस्त्यज्यते सर्वक्षणिकत्वं साधयितुमुपक्रम्य स्थिरद्रव्यवृत्तिक्षणिकविकारवदिति कथं दृष्टान्तयेम तेषु च न त्वदभिमतं क्षणिकत्वं प्रदीपादिवदाशुतरविनाशित्वमात्रेण क्षणिकतोक्तेः तदेतदभिप्रेत्याह । क्रमवदिति । क्षणत्वं क्षणोपाधित्वमित्यर्थः ।

द्वयोरयुगपदृष्टिर्युगपच्च यथायथम् ।

अयत्नापन्हवा तस्मादस्मदुक्तैव पद्धतिः ॥

इह च प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः निरन्वयविनाशत्वे परोक्तं निदर्शनं दूषयति । दीपादीनामिति ॥

सू० दीपादीनां कदाचित्सदृशविसदृशाशेषसन्तत्यपेते ध्वंसे दृष्टेऽप्यशक्या तदितरविषयेऽनन्वयध्वंसक्लृप्तिः । बाधादेर्दर्शितत्वादपि च दृढमिते सान्वयेऽस्मिन्घटादौ दुर्दर्शावस्थया स्युः पयसि लवणवल्लीनदीपादिभागाः ॥ ३१ ॥

आदिशब्देन चक्षर्चिर्बुद्बुदादिसंग्रहः ।

स निरन्वयनाशस्याद्गुणो धर्म्यपि वा पुनः ।

पूर्वसंघातभागो वा यद्भावेनानुवर्तते ॥

उत्पत्तिश्च तथाभूता निरन्वयसमुद्भवा ।
तावुभौ सर्वभावानां नियताविति सौगताः ॥

यो विनाशस्स निरन्वयः यथाऽन्त्यदीपस्य, अस्ति च विनाशो ज्वालानाम् अतस्सोऽपि निरन्वय इति निरन्वयध्वंसक्लृप्तिर्न शक्या तदुपपादयति बाधादेरिति । प्रत्यभिज्ञाबाधस्य प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तीनां च दर्शितत्वात् विपरिवर्तश्च युक्त इत्याह । अपि चेति । अन्त्यदीपविनाशस्सान्वयः विनाशत्वात् घटादिविनाशवत् । साध्यविकलोदृष्टान्त इति चेन्न । संघातांशानां वा गन्धादिधर्माणां वा श्यामरक्तादिधर्मिणां वा यथासंभवमनुवृत्तेर्दृढोपलब्धत्वात् प्रत्यक्षबाधपरिहाराय दुर्दर्शावस्थत्वोक्तिः । स्युरित्यनेन दृश्यावस्थनिवृत्तावपि स्वरूपसत्त्वं सूच्यते । ननु यद्यपि लवणवदित्ययुक्तं तथापि निरन्वयविनाशात् तन्न रसेन सूक्ष्मावयवानुमानात् । दीपावयवेषु लिङ्गमपि नास्तीति चेन्न । दीपोर्ध्वदेशिनां किञ्चिदोष्ण्ययोपलब्ध्यादीपावयवसंक्रान्तेस्सुगमत्वात् प्रभूतदीपपार्श्ववर्तिनां च तापस्वेदादिस्तत एव एवमन्त्यदीपनाशेऽप्यदृश्यावयवविसर्पस्सिद्धः । अतो विनष्टदीपभागानुपलब्धेरदृश्यावस्थानिबन्धनत्वादनन्यथासिद्धप्रत्यक्षसिद्धः सान्वयविनाशदृष्टान्त एव साधीयान् । अन्त्यदीपादेश्च यदि न किञ्चिदुपादेयं ततोऽर्थक्रियाविरहादसत्त्वं स्यात् । बुद्ध्यादिरर्थक्रियाऽस्त्विति चेन्न । तस्यानियतत्वात् विनाशस्तर्ह्यर्थक्रियास्त्विति चेन्न । तस्य ते तुच्छत्वात् ध्रुवभावित्वेन वा अहेतुकत्वाभ्युपगमाच्च एवमन्त्यदीपासत्त्वे च तत्कारणपरम्परायाः अपि तथात्वं स्यादिति ॥ ३१ ॥ इति क्षणभङ्गनिरासः ॥

ननु साध्यसाधनभावे सिद्धे हि प्रस्तुतं पक्षचतुष्टयं सिद्ध्येत् स एव नास्तीति चार्वाक उत्तिष्ठते । सत्त्वे सत्त्व इति ।

मू० सत्त्वे सत्त्वेऽपि पूर्वं किमपि गगनतत्पुष्पवन्नैव साध्यं हेतुप्राप्तिर्न पश्चाद्भवितुरघटितोत्पादनेऽतिप्रसङ्गः । जन्यं जन्मान्यथा वा द्वयमसदनवस्थानकार्यत्वतिभ्यामित्याद्यैर्हेतुसाध्यं न किमपि यदि न स्वक्रियादेर्विरोधात् ॥ ३२ ॥

यदि कार्यं कारकव्यापारात्पूर्वमस्ति तदा पूर्वसिद्धगगनादिवत्किमपि न कार्यं स्यात् अथ तथा नास्ति तदाऽपि खपुष्पवन्न कार्यं न चासतः सत्त्वापादानसम्भवः । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि सितीकर्तुं शक्यम् इति कार्यं च कारणेन सह पूर्वं पश्चाद्वा जायते । आद्ये किं कस्य कारणं कार्यं वा स्यात् द्वितीयेऽपि ततः पूर्वस्य कथं तज्जन्यत्वं वैपरीत्यापातश्च लोकव्यवहारानुरोधात् । तृतीये हेतुः स्वेन प्राप्तं साधयेत् अप्राप्तं वा आद्ये प्राप्तत्वादेव पूर्वसिद्धेर्न साध्यत्वं, न चोत्तरकालीनस्य पूर्वकालीनेन प्राप्तिः उभयस्वरूपसिद्ध्यपेक्षत्वात्तस्याः । तदिदमाह । हेतुप्राप्तिरिति । द्वितीयमपि दूषयति । अघटितेति । अप्राप्तोत्पादने सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्येत प्रकाश्यमप्राप्य वा दीपः प्रकाशयेत् दाह्यमप्राप्य वा दहनो दहेत् पुनर्विकल्पान्तरेण विहतिमाह । जन्यमिति । घटो जायत इत्येतौ तावन्न पर्यायौ सह प्रयोगात् यावद्विनाशं जायत इति प्रयोगप्रसङ्गान्न पटो जायत इति प्रयोगश्च न स्यात् घटपटशब्दयोरपर्यायत्वात् अतः कार्यस्वरूपातिरिक्तं जन्म तच्च जन्यमजन्यं वेति विकल्प्य द्वयमप्ययुक्तमित्याह । द्वयमसदिति । क्रमात् बाधकमाह । अनवस्थानकार्यत्वतिभ्यामिति । जन्मनो जन्यत्वं हि जननकर्मतया अतस्तस्यापि जन्म स्वीकर्तव्यम् एवं तस्यापीत्यनवस्था । अजन्यत्वे तज्जन्मनोऽनादित्वात् तद्वतो

घटादेरपि तथात्वं स्यात् तथा च कार्यत्ववार्त्तिः स्यादिति। आदिशब्देन भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पक्षोभसंग्रहः। हेतुश्च साध्यं च हेतुसाध्यं हेतुना साध्यं वा ईदृशानां तर्काणां युक्ताङ्गहान्यादिकमभिप्रेत्याह। नेति। साधारणदुष्टत्वमाह। स्वक्रियादेरिति। इह तावदनिष्टकोटिभङ्गेन प्रत्याख्येयः अन्यथैवमुत्तरगतिः। यदत्र पूर्वमसत्त्वे कार्यत्वं न स्यादिति तद्विरुद्धभावितं प्रागसत्त्वविशेषितं सत्त्वमेव हि कार्यत्वं तत्र च प्रागसत्त्वे प्रागसत्त्वमेव न स्यादिति वा तद्विशिष्टं न स्यादिति वा सत्त्वमात्रं न स्यादिति वा प्रसङ्गार्थस्स्यात् तत्र न प्रथमः कस्यापि स्वाभावेन व्याप्त्यभावात् अन्यथा शून्यवाद एव स्यात्। अनेकान्तवादो वा। न द्वितीयः तदसत्त्व एव तद्विशिष्टसिद्धेः न हि विशेषणसत्त्वं विशिष्टविरोधि। न तृतीयः असत्त्वस्य स्वकालसत्त्वेन विरोधग्रहणात् अन्यथा देशान्तरसत्त्वेऽपि विरोधप्रसङ्गेन स एवान्त्यबौद्धपक्षस्स्यात्। यत्तु पश्चाद्भाविनः कारणप्राप्तिर्नास्तीति तत्र पौर्वापर्यनियमलक्षणा प्राप्तिरदुष्टत्वादनिवार्या। संयोगादिलक्षणा तु माभूदसङ्गत्वात्। ततश्च नातिप्रसङ्गः नियामकस्य सिद्धत्वात् प्रकाश्यदाह्यादिषु च यथादर्शनं कारणानां* मिथः-प्राप्तिरेवाङ्गं न तु कार्येण ज्ञानेन सह भस्मादिना वा। यस्तु जन्मनो जन्यत्वाजन्यत्वविकल्पैर्नातिप्रसङ्ग उक्तः नासावस्मत्पक्षे युक्तदोषः न हि वयमभिव्यक्तिं वा कारणसमवायादिकं वा जन्मेति ब्रूमः किन्तूपादानावस्थाविशेषं तस्य कार्यावस्थासामानाधिकरण्यव्यपदेशः तादात्म्येन तदाश्रयवृत्तेः, एवं ध्वंसादिसामानाधिकरण्यमपि यथायथमूह्यम्। ईदृशस्य जन्मन उपादानावस्थान्तरसाध्यत्वे कारणानवस्थामात्रमापतति सा च न दोष इति सर्वाविगीतं, यत्तु भिन्नत्वे

* कारकाणामिति पु॰ पा॰।

गवाश्वयोरिव कार्यकारणता न स्यात् अभिन्नत्वे च कथं सिद्धस्य साध्यत्वमिति, तन्न । कारणात्कार्यस्य भिन्नस्यैवोत्पत्तिदर्शनात् ॥

अन्यथा बुद्धिबोध्यादौ भिन्नत्वादिविकल्पतः ।
बोध्यत्वादिघतेर्न स्यात् स्वमतस्थापना ऽपि वः ॥

अथ किञ्चित्कारेणाकिञ्चित्कारेण वा कारणत्वं, पूर्वेच हेतूनां किञ्चित्कारजनने ऽपि किंचित्कारान्तरापेक्षयाऽनवस्था, किञ्चित्कारस्यापि किञ्चित्कारजननापेक्षया उत्तरत्रातिप्रसङ्ग इति, अत्रापि ब्रूमः, यत्र किञ्चित्कारेण हेतुत्वं दृष्टम्, यथा कृष्टादेर्जलादिना, तत्र तथा, न चानवस्था । हेतुसम्पत्तिपरम्पराया दोषत्वाभावात् अतिरिक्तस्याचानिरूपणात्, यत्र तु द्वारनिरपेक्ष हेतुत्वं तत्रापि दर्शनबलात् किञ्चित्कारान्तरं न जनयितव्यं यतोऽनवस्था स्यात्, न चातिप्रसङ्गः, नियतपूर्वत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव तन्निवारणात् अन्यथा तदपि ते प्रमाणं न स्यादिति विश्वापह्नवः । यत्तु कार्यं कुर्वतोऽकुर्वतो वा कारणत्वम्, आद्ये कार्यस्यापि पूर्वसिद्धतया कार्यत्वाभावः द्वितीये विरोधातिप्रसङ्गाविति, तदप्यपुष्टं, भाविकार्यानुगुणव्यापारवत्त्वमेव कारणस्य कुर्वत्त्वम् तत्र कथं कार्यस्य स्वस्मात् पूर्वसिद्धिः कुर्वत्त्वनिरूपणन्तु भाविनाऽपि कार्येण बुद्ध्यारोहिणा सिद्ध्येत् । एतेन निर्व्यापारस्सव्यापारो वा हेतुरित्याद्यपि दत्तोत्तरम्, कार्यकारणत्वयोः स्वभावत्वे पटत्वनीलत्वादिवत् सर्वे प्रत्यपि स्याताम्, अस्वभावत्वे कस्यचिदपि न स्यातामित्यपि नियतप्रतिसम्बन्धिकस्वभावत एव तदुभयसिद्धेर्निरस्तम्, दण्डादिकार्यत्वं घटादिकारणत्वं वा नीलादिवदेव पुरुषभेदेऽप्यविपर्यस्तमेव । अथ स्यात्कार्यकारणभावस्य द्विष्ठत्वे द्वयोरपि द्वैरूप्यादविशेषविरोधभेदापत्तयस्स्युः, एकस्थत्वेऽपि यत्रास्मिंस्तत्रैवमिति, तत्र ब्रूमः, कार्ये कार्यत्वं कारणे कारणत्वं च

यतते तथाप्यन्योन्यनिरूप्यतया सम्बन्धव्यवहारादिसिद्धिरिति । स्यादेतत्, न तावद्दण्डादयो मृदाद्यवयवाश्च प्रत्येकं घटाद्युत्पादनशक्ताः अदर्शनात् । अत एव न समुदिता अपि, न हि नद्यस्समेत्यापि दहेयुः न च सिकतास्सम्भूय तैलं जनयेयुः शक्तानामेव सम्भूय करणे सर्वे कृतकरास्स्युः शक्तस्य कुर्वतोऽप्यन्याकाङ्क्षायां सर्वैरपि स्यात् तथा च देशादिव्यवहितानामसन्निधेः कथं कार्यारम्भः न हि कार्ये कारणानां साध्यांशभेदः विभक्तदशायां समुदाये वा तस्यादृष्टेः निरंशे गुणादौ च दुर्वचमेतदिति । अत्रोच्यते, समुदितानां कार्यकरत्वमेव हि प्रत्येकमपि हि शक्तिः कथमन्यथा वियुक्तैः कार्यकारणं कथं च समेतेषु कृतकरता । अतश्शक्तस्यापि सहकार्याकाङ्क्षायामतिप्रसङ्गश्च निरस्तः । यावत्कार्यसिद्धिनियतविषयत्वात्तस्या इति । ननु पूर्वं कारणमित्युक्ते नष्टं कारणमित्युक्तं स्याद् दृष्टा च मृदिते मृत्पिण्डे घटोत्पत्तिः तथा च स्वात्मानमलभमानस्य कथं परसाधकत्वम् अन्यथा चिरातिक्रान्तस्य च स्यादेव कारणत्वं तुच्छस्य च कारणत्वे कार्यमपि तुच्छं स्यात् नित्यं वेति । तदपि, न पूर्वक्षणसत्त्वमेव हि कारणस्य कार्योपयोगि । न च तत्तदा नास्ति कार्यक्षणे तु कस्यचित् असत्त्वं न कारणत्वविरोधि । पूर्वं नष्टमित्यप्यसाधु, स्थिरवादे तदयोगात्, पिण्डस्य तु न साक्षात्कारणत्वम् । न च पिण्डस्तत्प्रध्वंसो वाऽत्यन्ततुच्छः स्वकाले सद्भावात्, कालान्तरासत्त्वेन तुच्छत्वे प्रत्यक्षविषयोऽपि तथा स्यात् तथा चेयं माध्यमिकगतिः । अथ ब्रूषे पूर्वत्वमेव कारणस्य दुर्निरूपं पूर्वकालवृत्तित्वं हि तत्, काले च पूर्वत्वमुपाधिकृतं, स चोपाधिर्द्वयमेव तदा तदधीनं कालस्य पूर्वत्वं कालाधीनं चोपाधेरित्यन्योन्याश्रयः अन्यापेक्षायां चक्रकम् अनवस्थाऽपि । कालस्य

क्रमवदुपाधिसम्बन्धभेदाद्भेदश्च कृत्स्नैकदेशविकल्पदुःस्थ इति । एवं ब्रुवता किं पौर्वापर्यमेव न दृष्टं दृष्टमपि वा बाधितं नाद्यः स्वाभ्युपेतलोकव्यवहारविरोधात् । न द्वितीयः सर्वेषां नित्यत्वतुच्छत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् अतः काले सत्यसति वा क्रमस्तावद् दुरपह्नवः ॥

क्रमेणोपाधिभिर्योगस्साकल्येनांशतोऽपि वा ।
कालस्य न घटेतेति स्थिरवादी कथं वदेत् ॥
प्रत्यक्षप्रतिरुद्धश्च क्षणभङ्गपरिग्रहः ।
अपसिद्धान्तमादध्यान्मानमन्यदनिच्छतः ॥
अथ लोकायतान्तस्थमनुमानं च मन्यसे ।
आगमोऽप्यविसंवादी तदन्तस्स्थातुमर्हति ॥
यत्र प्रवृत्तिसामर्थ्यं न लोकादुपलभ्यते ।
अनुमीयेत तत्रापि प्रामाण्यमविशेषतः ॥

अस्त्वेवम्, तस्य नियमो न ग्रह्यः अस्मादेवेदमनन्तरमिति, तदेतन्नियतपूर्वत्वं हि न जातेर्व्यक्तिमपेक्ष्य, द्वयोरपि त्रैकालिकत्वान्न च जातेर्व्यक्तिमपेक्ष्य सर्वासां जातीनां पूर्वत्वेन कारणनियमासिद्धेः जात्यन्तरापेक्षया कार्यत्वं न दृष्टमिति चेत् किमतः पूर्वमेतज्जातिकार्यत्वमपि दृष्टम् । एकव्यक्तेश्च नियमो दुर्ग्रहः अननुवृत्तेः, कृत्तिकारोहिण्योरपि ह्युदयभेदेष्वेव व्याप्तिर्गृह्यते एतेन व्यक्तेर्जात्यपेक्षया वा व्यक्त्यपेक्षया वा पूर्वत्वनियमोऽपि प्रत्युक्त इति अयमप्यनुक्तोपालम्भः । एतद्धर्मकादेतद्धर्मकमुपजातमिति जात्युपाधिक्रोडीकृतरूपेण व्यक्तिषु नियमसिद्धेः यथादर्शनं चेयत्तानियमरहितनिरुपाधिनिर्व्यभिचारभूयोदर्शनबलेन व्याप्तिसिद्धिश्चानुमाने वक्ष्यते । न च सर्वस्मात् दृष्टात् दृष्टं सर्वमनियतं वा स्यादिति शङ्कनीयम् तथा व्याप्त्यग्रहणात्, तद्वि-

शक्त्या च* ते प्रार्थना मोघैव, तृणारणिमण्यादिषु च वह्न्याद्युत्पत्तौ सामान्यतो विशेषतश्च हेतुकार्यभावो मन्तव्यः तत्र कार्यवैजात्यं न दृश्यत इति चेन्न अनुपलब्धवैषम्याणामप्यायुर्वेदादिषु शक्तिभेदसिद्धेरवान्तरवैजात्यस्य स्वीकार्यत्वादिति ।

सांख्यसौगतचार्वाकैरन्यैऽप्येवमुपप्लवाः ।
प्रयुक्ताः प्रतिवक्तव्याः प्रतिष्ठितनयस्थितैः ॥
यदत्र माध्यमिकम्†तस्येहच्यते ।
पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ॥
हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।

इति तत्रोच्यते ।

प्राक्कालनियतत्वेन कारणं प्रमितं न वा ।
आद्ये तदेव तत्सत्त्वमन्यथा नियमोऽपि न ॥

अन्यदपि यदुक्तम् ।

अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ।
नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्तत इति ॥

अत्र सदसत्तत इति स्थाने सदिदं तत इति पाठम् विशेषणतयोपलक्षणतया वा सत्तासम्बन्धिनि नासत्त्वारोपः शक्य इति ।

सत्त्वञ्च सदसद्वेति विकल्प्यानिष्टकल्पने ।
असत्त्वं सदसद्वेति विकल्प्योत्तरमूह्यताम् ॥

---

* अत्रत्यचकारस्य भिन्नक्रमेणान्वयितया न च वा हा हैव येाे इति पाणिनीयेन सूत्रेण ते आदेशो न स्यादिति न शङ्कनीयम् ।

† माध्यमिकमतमास्थाय पूर्वकालवृत्तित्वज्ञानमात्रस्य कारणत्वे तन्त्रतां निरूपद्भिः खण्डनकारैः सोढव्यमिदं, पूर्ववृत्तित्वस्य कारणत्वेऽतन्त्रताऽभिधानात् ।

स्वक्रियादिविरोधश्च सूचप्रभृतिदुस्तरः ।
गुरुशिष्यादिवाक्यानाम्परबोधार्थता यतः ॥
तेभ्यश्चैतन्यमित्यादि वदता गुरुणा स्वयम् ।
क्रिण्वादिभ्यः प्रसिद्धान्तौ मदशक्तिर्निदर्शिता ॥
प्रत्यक्षाल्लोकशब्दोक्तादधिकञ्च तदायतम् ।
अभाष्यत भवत्पूर्वैः प्रत्यक्षञ्चार्थसाधकम् ॥
अर्थकामौ पुमर्थौ च दृष्टोपायैरुदीरितौ ।
प्रीयसे दूयसे च त्वं बिभेषि च ततस्ततः ॥
इष्टं प्राप्नुमनिष्टञ्च निवर्तयितुमुद्यतः ।
तत्सिद्धौ चरितार्थस्त्वं लोकवत्किं न मन्यसे ॥
बुभुक्षुरन्नमादत्से स्वभक्ष्यादि जहासि च ।
परोक्त्या प्रतिपद्यार्थम्प्रतिब्रूषे जिगीषया ॥
तत्त्वावधारणार्थं वा वादे किं न प्रवर्तसे ।
स्वयं वा मानतर्काभ्यां किं न किञ्चित्परीक्षसे ॥ ३२ ॥

ननु परिवेषादिषु नियतपूर्वसत्किञ्चिन्न दृश्यते न च घटादिदृष्टान्तेन तदनुमेयम् विपरिवर्तस्य दुर्वारत्वात् अतो दृश्यमाना अप्यवधयः केषुचिद्रसोत्पत्तौ रूपादिवद्यदृच्छासिद्धा इत्यत्राह । कादाचित्कस्येति ।

सू० कादाचित्कस्य कालावधिनियतिकरं पूर्वसत्कारणं स्यात् भावोपष्टम्भशून्यो न खलु तदवधिं प्रागभावोऽपि कुर्यात् । कार्यं निर्हेतुकं चेत्कथमिव न भवेन्नित्यता तुच्छता वा कादाचित्कस्वभावाद्यदि न नियमनादन्यथातिप्रसङ्गात् ॥ ३३ ॥

अयम्भावः यदि परिवेषादीनामपि कादाचित्कत्वं दृष्टं तच्च निपुणं निरूपयतां देशकालादृष्टविशेषादातपादिकारणविशेषसिद्धः तदनुपलम्भेऽपि सन्दिग्धपरिवेषादिदृष्टान्तेन नान्यत्र हेत्वभावश्शक्योऽनुमातुम् । अनिश्चितसाध्यस्य दृष्टान्तत्वायोगात्, निश्चितसाध्यविपर्ययस्य पक्षत्वाद्यतिपातात्, निश्चितनिदर्शनादनिश्चितानुमानं युक्तमेव न च त्वद्विवादमात्रेण घटादिषु सर्वलोकसम्मतः कारणसद्भावस्सन्दिह्यते । एतेनाहेतुतो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् इत्यादि च प्रत्युक्तम्, अस्तु हेतुनिरपेक्षो नियतकालः प्रागभाव एव कार्यस्य पूर्वावधिः न हि स्वभावविलम्बाय कार्यकालमनपेक्ष्य प्रागभावस्तत्पूर्वया एवेति सिद्धम् । अतः किमन्यैरित्यत्राह । "भावोपप्लम्भेति" । भावान्तरमभाव इति स्थापयिष्यते, इह त्वपिना पक्षान्तराभ्यारोहस्सूच्यते । अयम्भावः यदि कार्येण प्रागभाव एव केवलोऽपेक्षणीयस्तद्वदेतेनाप्यनादिना भाव्यम् । अतः प्रागवधिः सन्नप्यभावस्तत्सद्भावशेषहरित एव स्वात्मानमवधित्वेन नियच्छेदिति । नित्यस्वभाववत् कादाचित्कस्वभावस्यापि हेतुनैरपेक्ष्यं स्यादित्यत्राह "कार्ये निर्हेतुकं चेति" । विषयं निदर्शनमित्याकूतम् । तदेवानिष्टप्रसङ्गेन व्यनक्ति "कथमिति" । निरवधित्वे गत्यन्तरं न सम्भवतीति भावः । कार्यस्य निर्हेतुकत्वे सतोऽसतो वेति विकल्पे पूर्वत्र नित्यता अन्यत्र तुच्छता स्यादिति* विभाव्यम् पूर्वावधिवदुत्तरावधेरप्यसत्कल्पत्वान्नित्यत्वं न ह्यतः परं न भवितव्यमनेनेत्यपि नियमोऽस्ति । ननु कादाचित्कत्वं स्वभावो न वा आद्ये नित्यस्वभाववन्निरपेक्ष एव स्यात् द्वितीये कथमतत्स्वभावः कारणसहस्रेणापि तत्स्वभावतां नेतुं शक्यः स्वभावस्य च हेतु-

* विभाव्यमिति पुस्तकान्तरस्थः पाठः ।

मत्वे निर्हेतुकमिति किञ्चिन्न स्यात् अतो नित्यस्वभाववन्नियतकालस्वभावता स्यादिति शङ्कते "कादाचित्केति"। कादाचित्कस्वभावत्वेऽपि हेत्वधीनतां तत एव नित्यस्वभाववैधर्म्यं चाभिप्रेत्याह "न नियमादिति"। न हि यतः कुतश्चिदनन्तरमनेन भवितव्यमिति कादाचित्कत्वम् अनियमादृष्टेः अस्मादनन्तरमेवेदमिति कालविशेषव्यवस्थादृष्टेरित्यर्थः। उक्तनियमानभ्युपगमे सर्वत्र सर्वदा सर्वतः कार्यं स्यादिति तर्कबाधं व्यनक्ति "अन्यथेति" न हि धूमादिना यदा कदाचिद्भवितव्यमित्यस्य कादाचित्कत्वं नियम्यते तथा सति गर्दभादेरनन्तरं तदुपलब्धिर्वा सामग्र्यनन्तरमनुपलब्धिर्वा स्यादिति ॥ ३३ ॥

कार्यकारणभावादिसमर्थनम्। प्रकृतस्य प्रकृत्यादिकारणवादस्य प्रतिपक्षा निरस्ताः तत्र देहादिवदिन्द्रियाणामपि भौतिकत्वं वदतः प्रतिवक्ति। "नेत्रादेरिति"॥

सू० नेत्रादेर्दीपिकादेरिव नियमयुतं तैजसत्वादिसाध्ये रूपादिग्राहकत्वं यदि करणतया स्यादसाधारणत्वम्। तत्साहाय्यन्त्वसिद्धं भवति गमकतामात्रमप्यञ्जनादावहाहङ्कारिकत्वं श्रुतिपथनिपुणैर्घोषितं नैव बाध्यम् ॥ ३४ ॥

नियमयुतं सावधारणं, रूपादिषु मध्ये रसाद्यग्राहकत्वेन विशेषितमित्यर्थः। चक्षुस्तैजसं रसाद्यग्राहकत्वे सति रूपग्राहकद्रव्यत्वात् दीपवदिति, एवं त्वगिन्द्रियं वायवीयं स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव ग्राहकद्रव्यत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकवायुवत् रसनस्याप्यत्वे रसस्यैवेति दन्तान्तस्तोयदृष्टान्तः घ्राणस्य पार्थिवत्वे

गन्धस्यैवेति चन्दनकुङ्कुमादिगन्धाभिव्यञ्जकनिम्बत्वगादिनिदर्शनम् श्रोतस्य तु नभस्त्वे श्रोत्रं गुणावान्तरजात्या स्वगुणसजातीयगुणग्राहकं बाह्येन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवदिति शब्दो गुणावान्तरजात्या सजातीयगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकगुणत्वाद्रूपादिवत् शब्दो भूतेन्द्रियग्राह्य इति वा बहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वादित्येव हेतुः तथा श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवत् आकाश इन्द्रियारम्भकः भूतत्वात् भूतान्तरवदिति । शब्दोपलब्धिर्वा भूतेन्द्रियकरणिका बाह्येन्द्रियव्यवस्थापकोपलब्धित्वात् रूपोपलब्धिवत् । तथाद्येषु चतुर्ष्वनुमानेषु हेतुविकल्पमनूद्य दूषयति यदि करणतयेत्यादिभिः" । यस्मिन्सति कार्यं भवत्येव तत्करणम् तच्च सन्निकर्षविशेषविशिष्टतयेन्द्रियाणाम् ।

ननु

उद्भिन्नोह्यन्धकारेण कश्चिदेवं ब्रवीत्यपि ।
किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया ॥

इति दीपादिषु साधकतमत्वं कश्चिद् ब्रूयात् अतस्तपसवृतेर्हेतोः कथमसाधारणत्वम्, इत्थम् आलोकेन विनापि जन्तुभेदेषु चक्षुषो रूपादिग्राहकत्वं सिद्धम् अन्धकारे च मनुष्यादीनां तत्त्वतोऽन्यथा वा अत ईदृशं प्राधान्यमपेक्ष्य इन्द्रियेषु करणत्वं दीपादिषु सहकारित्वं च प्रख्यातमनुसृत्य विकल्पप्रवृत्तेरविरोधः कोऽप्यन्तरन्दयति । "तत्साहाय्यं त्वसिद्धमिति" । करणभूतेन्द्रियापेक्षया तेषामेव दीपादिवत्सहकारित्वमनुपपन्नमित्यर्थः दीपादीन्प्रति सहकारित्वान्नासिद्धिरिति चेत्तर्हि प्रमातृप्रमेययोरपि तथात्वात्तत्सिद्धिः स्यात् तयोः सतोरपि कदाचित्कार्यं नास्तीति चेत्तावता करणत्वं माभूत् तत्सहकारित्वन्तु सिद्धमेव दीपे च सति भावएवेति नियमो

नास्ति सम्प्रयोगविशेषसाहित्यात्स्यादिति चेत्तर्हि तयोरपि ततस्स्यादेवेत्यनैकान्त्यम् एतेन करणत्वादिविकल्पनादेरपि रूपादिबोधकद्रव्यत्वमात्रं हेतुरित्यपि निरस्तम् । तद्व्यनक्ति "भवतीत्यादिना" । आदिशब्देन प्रमात्रादिसङ्ग्रहः अञ्जनस्य शक्ये प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वमात्रमिति चेन्न । अशक्ये गूढनिदर्शनादौ यत्नाधानेन सहकारित्वदृष्टेः, यत्नाधानं हि सहकारीति चेन्न । दीपादावपि तथा क्लृप्तिप्रसङ्गात् सत्तयैव हेतुत्वं तत्र दृष्टमिति चेद्यापि तथाऽस्तु अविशेषात् । ये च तत्तदिन्द्रियदोषैरपि रूपादिधीरस्तीति मत्वा शरीरयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनमिति लक्षयन्ति तन्मते तत्तद्दोषैरप्यनैकान्त्यम् तेषां तैजसत्वानभ्युपगमात् दन्तान्तस्तोयदृष्टान्तश्चायुक्तः विषयसंस्कारस्य व्यञ्जकत्वायोगात् । न हि ग्रस्यमानं किंचिदसंस्कृत्य दन्तान्तस्तोयस्योपकारकत्वं तावता च रसव्यञ्जकत्वे रसगन्धाद्युद्भवहेतोरग्न्यादेरपि किन्न स्यात् वायुश्च वेगेनाभिघ्नन् सूक्ष्मान्सलिलकणानन्तश्शरीरं प्रवेशयति शैत्यन्तु तेषां त्वगिन्द्रियप्रवेशवैषम्याद्विशदमनुभूयते तावता स्पर्शव्यञ्जकत्वे गन्धोपहारकस्य तस्य तद्व्यञ्जकत्वमपि किं नेष्यते तथा च घ्राणपार्थिवत्वानुमानं दुःस्थमिति । एवं चक्षुषो भौतिकत्वासिद्धौ तद्दृष्टान्तेन श्रोत्रभौतिकत्वानुमानान्यपि छिन्नमूलानि, आकाश इन्द्रियारम्भक इति चायुक्तम् श्रोत्रस्य त्वन्मते तदारब्धत्वाभावात् भूतत्वादिति च घटादिभिरनैकान्तिकम् । किञ्चात्र लोकसिद्धनयनबुद्बुदादिपक्षीकारे रूपादिविशेषैस्तेषां पार्थिवत्वसिद्धेः कालात्ययापदेशः, अनुमानतस्त्विन्द्रियसिद्धिरशक्येति वक्ष्यते सामान्यतो दृष्टादधिष्ठानादतिरिक्तेन्द्रियसिद्धावपि तदाहङ्कारिकत्वं श्रौतमबाध्यम् इन्द्रियाण्यहङ्कारविशेषा इति हैरण्यगर्भोक्तिरपि तदाहङ्कारिकत्वानुगुणा, अतः श्रुतिसिद्ध-

पञ्चीकारेऽपि बाध एव प्रतिप्रयोगाश्च, बाह्येन्द्रियाण्यभौतिकानि इन्द्रियत्वात् मनोवत् प्रत्येकपञ्चीकारेण वा चतुरतैजसमित्यादितावेव हेतुदृष्टान्तौ परस्परं वा घ्राणादयो दृष्टान्ताः विपक्षे बाधकसदसद्भावश्च समः। यत्किंचिद्दृष्टान्तमात्रानुसारेण प्रसङ्गस्य सुलभत्वादिति। परोक्तानुमानानामागमबाधमभिप्रेत्याह। "अत्राऽहङ्कारिकत्वमिति" श्रुतिपथनिपुणैः—मनुपराशरपाराशर्यादिभिः चोदितं बहुषु प्रदेशेषु स्पष्टोक्तं नैव बाध्यमशक्तैरनुमानैरन्यपरैश्च वाक्यैरिति शेषः ॥ ३४ ॥ नन्विन्द्रियाणि तन्मात्रेष्विति श्रुत्या भौतिकत्वममीषां भातीत्यत्राह। तन्मात्रेष्विति।

सू० तन्मात्रेष्विन्द्रियाणि श्रुतिरिह न लयं वक्ति किन्तु प्रवेशं नो चेत्पृथ्व्यादिवाक्येष्विव हि लयपदं व्योम्नि चाक्षेषु च स्यात् ॥ भूतैराप्यायितत्वात्क्वचिदुपचरिता भौतिकत्वोक्तिरेषामन्नाम्भोमयत्वं श्रुतिरपि हि मनःप्राणवाचामुवाच ॥ ३५ ॥

पूर्वापरपर्यायेष्विव आकाशेन्द्रियादिपर्याययोर्लयो न पठ्यते न चात्रानुषङ्गः कार्यः सति गत्यन्तरेऽध्याहारवत्तस्याप्ययोगात् अन्यथा द्वितीयादिषु सर्वेषु पर्यायेष्वप्यनुषङ्गेण भाव्यम् वेत्यप्ययोगात्। इन्द्रियाणामाकाशप्रकृतित्वञ्च सर्वोपबृंहणविरुद्धम् अस्याञ्चोपनिषदि भूतादेराकाश आकाशाद्वायुरित्यादिः सृष्टिक्रम उक्तः षोडश विकारा इति श्रुतेश्चासामञ्जस्यं स्यात् अतोऽवरमधिकरणत्वोक्तिमात्रानुसारादाकाशस्येन्द्रियेषु तेषाञ्चाकाशारम्भकतन्मात्रेषु प्रवेशविशेषाभिधानमित्यभिप्रायेणाह। "किन्तु प्रवेशमिति"। अयम्भावः

यद्यप्याकाशस्येन्द्रियैः प्रागपि सम्बन्धः तथापि तत्तदिन्द्रियाप्याय-कभूतांशानां स्वकारणलयक्रमात् आकाशदशापन्नत्वात्तदानीमिन्द्रियेष्वाकाशस्यैव संसर्गः अनन्तरमाकाशे च शब्दतन्मात्रावस्थे तानीन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रसंसर्गीणि भवन्ति अतस्तन्मात्रान्तराणामपि तदवस्थापत्त्या तत्तदंशभेदविवक्षया बहुवचनोपपत्तिः अतस्तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इत्यपि बहुवचनकृतार्थम् अनेवं व्याख्यातम् इन्द्रियाप्यायकभूतांशानां सर्वेषामाकाशतापन्नत्वादाकाशस्यैव इन्द्रियसंसर्गे आसीत् पञ्चानामपि भूतानां शब्दतन्मात्रापन्नत्वादिन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रांशभेदेषु संसृष्टान्यासन्निति एवमनभ्युपगमे वाक्यभेदप्रसङ्गदोषं व्यनक्ति "नो चेदिति" । ननु श्रोत्रं न भो घ्राणयुक्तं पृथिव्या इत्यारभ्य वाय्वात्मकं स्पर्शनमामनन्ति इत्युच्यते नभः श्रोत्रं च तन्मयम् इत्यादि च अत आहङ्कारिकत्ववाक्यं परम्परया नेयमित्यत्राह । भूतैरिति । तदिदं व्यवस्थापितम् वेदार्थसंग्रहे, भूतैस्त्वाप्यायनं महाभारत उच्यते इति । एवमेव न्यायम् अन्नमय हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् इत्यादिष्वपि योजयितुमाह । "अन्नाद्येजोमयत्वमिति" । न खलु हेतुकैरपि मनसः पार्थिवत्वं कल्प्यते वायुरूपस्य प्राणस्याप्यत्वं तस्माद्दाप्यायनपरत्वमेव तत्र ग्राह्यमेवमन्यत्रापि, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदित्यादिषु तत्तद्देवताधिष्ठाने तात्पर्यम्, अग्निं वागप्येति इत्यप्ययश्रुतिश्चाधिष्ठातृदेवतांशापक्रमणपरेत्यभाप्यत ओषधीर्लोमानीत्यादिना अनधिष्ठिर्लोमादिभिस्सह पाठात् ॥ ३५ ॥ इतीन्द्रियाणामभौतिकत्वाहङ्कारित्वे ॥

अथ मनप्यग्रान्यैवेन्द्रियाणि वागादिष्विन्द्रियशब्दो भाक्त इति वदतः प्रतिबन्दिपूर्वकेण प्रमाणेन प्रतिक्षिपति । "रूपादीति" ॥

सू० रूपादिज्ञानसिद्धौ यदि करणतया कल्पनं धीन्द्रियाणां तद्वद्गत्यादिकर्मस्वपि करणतया सन्तु कर्मेन्द्रियाणि ॥ कर्मज्ञानात्तहेत्वो-स्समपरिहरणा ह्यन्यथासिद्धिशङ्का तस्मादेकादशाक्षाण्यपि निगमविदो मन्वते न्यायपूर्वम् ॥ ३६ ॥

अयम्भावः यद्यागमः प्रधानीक्रियेत तदा इन्द्रियाणि दशैकं चेति व्यवतिष्ठेत यदा तु क्रिया करणपूर्विकेति व्याप्त्या रूपादेः सुखादेश्चोपलब्धिः स्मृतिश्च क्रियात्वात्करणपूर्विकेति कल्प्येत तदा वचनादानक्रियाऽपि तत्पूर्विका कल्प्या स्यात् । अथ तावताऽधिष्ठानातिरिक्तं न सिद्ध्यतीति मन्यसे ज्ञानेन्द्रियेष्वपि तथैवालोकादिभिरधिष्ठानैश्च सिद्धसाध्यता । गोलकादिसद्भावेऽपि कदाचित् कार्यं न जायते इत्यतिरिक्तसिद्धिरिति चेत् समं वागादावपि । सामग्रीवैकल्यात् प्रतिबन्धकाद्वा तत्र तथेति चेत् चक्षुरादावपि तथैव । सत्यप्यालोकादौ दोषादर्शनेऽपि गोलकादितः कदाचित्कार्यं न जायत इति चेतदपि समम् । दोषस्सूक्ष्मस्तत्रेति चेत् अन्यत्राप्येवमस्तु ज्वालाघातबीजन्यायेन विशेषादर्शनेऽपि दोषस्य कल्प्यत्वात्, कल्पिते ऽपि ह्यतीन्द्रिये तदानीं तद्भ्रंशहेतुस्सूक्ष्मो दोषस्त्वयाऽप्यङ्गीकार्यः अन्यथा कथं कर्मेन्द्रियक्लृप्तेरन्यथासिद्धिः । ननु च यदि चक्षुर्गोलक एवेन्द्रियं कथं तर्हि दूरस्थं व्यवहितं वा न प्रकाशयति इत्थम् यथाऽयस्कान्तादेरव्यवहितानतिविप्रकृष्टाकर्षकत्वं तथेह प्रकाशकत्वम् आभिमुख्यविशेष एव च बाह्यैस्तत्सम्बन्धोऽस्तु । नन्वयस्कान्तादिवदाभिमुख्याभावेऽपि दर्पणादिभिः

स्वमुखादेः पश्चाद्भागवर्तिनां च दर्शनं कथं स्यात् भवतो वा कथम्, चाक्षुषस्य तेजसः प्रतिलोमवृत्त्येति चेत् सा कुड्यपाषाणादौ कथं न जायते मणिसलिलदर्पणादिषु च कथं भवति अपर्यनुयोज्यतद्वस्तुस्वभावविशेषादिति चेत् अस्तु तर्हि स एव सन्निधिविशेषसामर्थ्यादनभिमुखवस्तुनिदर्शनस्य हेतुः द्रव्यान्तरकल्पनाद्वरं सिद्धद्रव्यसामर्थ्यविशेषस्य प्रतिफलनादौ सम्मन्तव्यस्य कार्यान्तरयोजनामात्रम् अतो धीन्द्रियाणां कल्प्यत्वे कर्मेन्द्रियाणामपि क्लृप्तिरनिवार्या अन्यथासिद्धिशङ्कापरिहारौ च समाविति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । "कर्मेति" । त्यज्यतां तर्हि वर्गद्वयमिति चार्वाकोत्थानं प्रतिसमाद्धि । "तस्मादिति" । अतीन्द्रियेन्द्रियकल्प्यत्वासंभवादप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वादिति भावः । निगमविद् इत्यनेन श्रुतिस्मृत्यनुविधानसूचनम्, एका कन्या दशेन्द्रियाणि इत्यादेर्न हि कश्चिद्बाधो दृश्यते न च कणभक्षाक्षपादाद्यनुसारेण पञ्चावच्छिन्नेन्द्रियलक्षणक्लृप्तिर्युक्ता यथाहुः ।

सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनमिति ॥

यत्यते चानुवृत्तं तल्लक्षणं सात्त्विकाहङ्कारोपात्तत्वं न च कर्मेन्द्रियाणां तत्त्वान्तरसिद्धं राजसत्वमनुमन्तव्यम् शब्दप्रमाणके यथाशब्दं व्यवस्थापनात् सांख्यैरप्येव शास्त्रमेवानुसृतम् "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारादिति" साधितञ्च सप्रगत्यधिकरणसिद्धान्ते हस्तादीनामपि तादृशमिन्द्रियत्वं न्यायपूर्वं क्रियाकरणपूर्वकेति व्याप्त्यनुसारेण तत्तत्करणमात्रानुमानेऽपि अलौकिकाविशेषप्रतिपत्तिश्शास्त्रत एवेति भावः । एवं च शास्त्रयोन्यधिकरणे भाष्यम् अतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणमिति चन्द्रबिम्बपरभागाद्यु

व्यवधानविप्रकर्षादिभिरस्मदादीन्द्रियग्रहणानर्हेषु नानुमानं तस्य पक्षाग्रयहेतुधर्मव्यापकान्वयमात्रातिरिक्तेषु प्रवृत्त्ययोगात् साध्यसामान्यस्य तु विवक्षितविशेषविरुद्धव्याप्तत्वेन तदाकर्षकत्वायोगात् अतोऽतीन्द्रियधर्मकल्पनाद्वरं दृष्टेषु केषुचिद्वैषम्यमात्रस्वीकार इति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥ इत्येकादशेन्द्रियसिद्धिः ॥

उक्तेष्विन्द्रियेषु एकमेवान्तःकरणमिति तत्त्वं सांख्यास्त्वाहुः "करणं त्रयोदशविधमिति"। "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यमिति"। अन्ये तु चित्ताख्यमन्तःकरणमन्यदाहुः तदनुभाषते। "सांख्यैरिति" ॥

मू० सांख्यैस्त्रेधोक्तमन्तःकरणमिह मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदाच्चित्तं चान्ये चतुर्थं विदुरुभयमसत्तादृशश्रुत्यभावात्। तत्तत्त्वोक्तिमात्रं न हि करणभिदामाह क्लृप्तिस्तु गुर्वी बुद्ध्याद्याख्यानिरूढा क्वचिदिह मनसो वृत्तिवैचित्र्य*योगात् ॥ ३७ ॥

तदिदं मतद्वयं निष्प्रमाणकमित्याह। "उभयमसदिति"। कथमित्यत्र श्रुत्या कल्पनया वा तत्सिद्धिरिति विकल्पे प्रथमस्यासिद्धिमाह। "तादृशेति"। ननु तान्यपि त्रीणि सुबालोपनिषदि पृथिव्यादितत्त्वपङ्क्तौ मनसोऽनन्तरं पठ्यन्त इत्यत्राह "तत्तदिति"। अयम्भावः न हि तत्त्वपङ्क्तिपाठमात्रान्मनस्सहपाठमात्राद्वा करणत्वं सिद्ध्येत् तथा सत्यव्यक्तादीनामपि तत्प्रसङ्गात् इति। द्वितीयं दूषयति "क्लृप्तिरिति"। एकस्यैव हि मनसः स्मृत्यनुभवभेदेन वा

* वैचित्र्यमात्रादिति पाठान्तरम्।

संकल्पविकल्पभेदेन वा वृत्तिभेदमन्येऽप्याहुः श्रूयते च कामस्संकल्प इत्यादावेतत्सर्वं मन एवेति अवायुर्धृतमित्यादिवत्सामानाधिकरण्यं पुरुषधर्मा एव हि वस्तुतः कामादयोऽध्यवसायादयश्च तदिह पुरुषबुद्धिभेदनियतसामग्रीभेदव्यवस्थितं वृत्तिभेदमा न करणभेदकल्पकमिति भावः । ननु चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च नारायण इत्यादिना पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनश्च मन्तव्यं च नारायणः बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायण ऽहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यञ्च नारायणः चित्तञ्च चेतव्यञ्च नारायण इत्याम्नातम् अनन्तरञ्चैवं कर्मेन्द्रियाण्यधीतानि अतः करणगणमध्यपाठादध्यायनयेन बुद्ध्यादीन्यपि करणानि स्युरित्यत्राह । "बुद्ध्याद्याख्येति" । तथा च भाष्यम् अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति । अतस्तत्त्वगणमध्ये मनोऽनन्तरं बुद्ध्यादिचित्तान्तपाठोऽपि मनस एव हि वृत्तिभेदविशिष्टस्येति नेतुं शक्यम्, न च चि॰ नाम तत्त्वान्तरं सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु पठ्यते अयमेव त्वहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुरित्यादि प्रथमसूत्रभाष्यमहमर्थहेयत्वनिरासपरतयाऽन्यार्थम्, अन्वरुह्याप्युपपत्तेः, अनुग्राहकत्वमात्रेण परम्परया वा गर्वहेतुत्वोक्तेर निरोधादिति ॥ ३० ॥ इत्यन्तःकरणवैविध्यभङ्गः ॥

नन्वेवं बाह्यकरणभेदोऽप्यपोहितुं शक्यः मनोवदेकस्य वृत्तिभेदात्पृथक्कार्यव्यपदेशोपपत्तेः । आहुश्च बाह्येकदेशिनः एकैकदेहेष्वेकमेवेन्द्रियं प्रदेशभेदैस्तु रूपादिप्रकाशनशक्तिनियमः षडायतनागमोऽपि तथैव स्थाप्यः स्वरूपभेदप्रयोजनाभावात् ।

कल्प्यते शक्तिभेदश्चेच्छक्तिरेवेन्द्रियम्भवेत् ।

इति चायुक्तम्, धर्मिकल्पनातो वरं हि धर्मकल्पनम् प्रदेशानामेव तत्तत्करणत्वोपपत्तौ प्रदेशकॢप्तिरनर्थिकेति चेन्न । देहव्यापिनः

स्पर्शस्योभयसंमतेः, तस्य च करतलप्रकोष्ठ नेत्रादिषु स्पर्शग्रहण-शक्तिवैषम्यदृष्टेः । अतश्चैकस्यैव सर्वत्र देहे स्पर्शनत्वं तत्र तत्र चक्षुरादित्वं चेति तदेतदाह । "एकमिति" ।

मू० एकं तत्तत्प्रदेशप्रतिनियततया शक्तिभेदं प्रपन्नं देहव्यापीन्द्रियं चेत्प्रथममिह भवेदागमेनैव बाधः ॥ नो चेत्स्याद्देहभेदप्रतिनियततया सर्वजन्तोस्तदेकं भेदाम्नानादक्लृप्तेरपि न च भजते देह एवेन्द्रियत्वम् ॥ ३८ ॥

किमेकेन्द्रियस्य श्रुतस्य कल्पितस्य वा शक्तिभेदव्यवस्थापनमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति । "प्रथममिति" । बाधस्य दूषणान्तरादौद्धत्यसूचनाय प्राथम्योक्तिः । आगमेनैव धर्मिग्राहकेणैवेत्यर्थः । गौरवदोषस्त्च क्लृप्तिपक्षे वक्तव्यः नास्मत्पक्ष इति चाभिप्रेतम् इन्द्रियक्लृप्तिः प्रागेव निरस्ता । अथ तदेकत्वक्लृप्तावतिप्रसङ्गमाह । "नो चेदिति" । यथैकमेवाकाशं तत्तत्पुरुषादृष्टोपार्जितकर्णशष्कुल्यवच्छेदभेदैः प्रतिपुरुषं व्यवस्थितोपकारकमिति वैशेषिकादिभिः कल्प्यते तथा त्वयाऽप्येकमेवेन्द्रियं तत्तद्भोगायतनभेदनियतशक्तिकं सर्वोपकारकं कल्प्यमिति भावः । न चैवमस्त्विति वाच्यम् अप्रसिद्धान्तात् । ननु च नानादेहमध्येषु वसतः कथमेकत्वमिति चेत् यथा गोलकाद्यवच्छिन्नानामिन्द्रियप्रदेशभेदानां कथम् न कथञ्चिदिति चेत्तर्ह्यनेकेन्द्रियवादः । गुणैकत्वमस्त्विति चेत् किमतः, ग्राहकांशानां मिथो विभक्तत्वात् ।

न च तत्ता तदन्यस्य न च तस्य ततोऽन्यता ।
सत्ताद्यैर्जैनवद्बाध्या सर्वमानविरोधतः ॥

स्पर्शनस्य पुच्छस्य भागाच्चक्षुरादय इत्यप्यसत् नियामकाभावात् अवावयविसामान्यसादृश्यापोहादिभिरैक्यकल्पने अपसिद्धान्तातिप्रसङ्गौ, देहातिरिक्तेन्द्रियकल्पनञ्चास्मिन्पक्षे अपार्थम् । न ह्यत्र दृष्टहानिरदृष्टकल्पना वा कुतस्तद्गौरवम् । अतिरिक्तेन्द्रियकल्पनेऽपि देहावयवाना नियतोपकारकत्वमिष्यते । अस्तु तर्ह्ययमेव पक्ष इत्यत्राह । भेदाम्नानादिति । अय भाव. भौतिकाद्देहात् इन्द्रियाणां सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वेन भेदाम्नानात्—क्रुमिप्रसङ्गाभावात् बाधाच्च मुधाऽत्र लघुपक्षोक्तिरिति ॥ ३८ ॥

इत्येकेन्द्रियवादभङ्गः ॥

यदेतेष्विन्द्रियेषु मनसः केश्चिन्नित्यत्वमुक्तम् । तदिन्द्रियोत्पत्तिश्रुत्यैव निरस्तम् । प्रकृत्येकदेशपरिणतिमेन इति सिद्धे विभुत्वानुमानानि च बाधितानि, यत्तु मनो विभु सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, ज्ञानासमवायिसंयोगाधारत्वात् नित्यत्वे सति द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वात् आत्मादिवदित्यादि तदेतत्सर्वमात्माणुत्ववादिनम्प्रति न शोभते ज्ञानासमवायिसंयोगाधारत्वञ्चात्ममनसोरसिद्धम् । ज्ञाननित्यत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् नित्यत्वे सति द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वादित्येतच्चोत्पत्तिश्रुत्याऽपहृतविशेषणम् । द्रव्यानारम्भकत्वं च भवतामवयव्यनारम्भकत्वं, तच्चास्माकमणुष्वपि विद्यते । यदपि सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवदिति । असिद्धमिदमौपनिषदानाम्, त्रिगुणद्रव्ये मनसि सत्त्वादिविशेषगुणसम्मतेः, दूरस्थस्मृत्या मनोविभुत्वकल्प्यमिति चेन्न । अनुभवसंस्कारप्रत्यासत्त्यैव तदुपपत्तेः । एवमन्यदपि, तदिहैकादशानामणवश्चेति सूत्राभिप्रेतमविभुत्वमातिष्ठते । "सूक्ष्माणीति" ॥

मू० सूक्ष्माण्येकादशाक्षाण्यपि न यदि कथं देह-
तो निष्क्रमादिश्चित्ताणुत्वे तु सर्वेन्द्रियसमुद-
यने धीक्रमोऽप्यस्तु मानम् ॥ वृत्त्यात्वादे-
र्दवीयः प्रमितिजनकता वृत्तिराप्यायनार्थैः
भूतैर्जातप्रसर्पः श्रुतिमितमपि चानन्त्यमेषां
स्वकार्यैः ॥ ३९ ॥

विपक्षे बाधकं यदन्वेशाच प्रमाणमाह । "न यदीति" । परोक्षानुमानानाञ्च विपक्षे दण्डश्च नास्ति सर्वेच कार्योपलब्धेरिन्द्रियान्तराणामिव सञ्चारादप्युपपत्तेः, तमुत्क्रामन्तं शरीरं यदवाप्नोति इति श्रुतिस्मृतिसंवादाच्च, आदिशब्देन देहान्तरावाप्तिगत्यागतिसङ्ग्रहः न चैतेषां जीववदणुत्वं विशेषतोऽदृश्यते तथा सति श्रोत्रादीनामनेकाधिष्ठानवर्तित्वं स्पर्शनरसनयोश्च पृथुप्रदेशव्यापित्वं न स्यात् सिद्धेऽपि ह्यणुत्वे वि*कासतया वृत्तिविशेषद्वाराप्यायकप्रचयाद्वा पृथुत्वमङ्गीकार्यम् । अन्यथा पिपीलिकादिशरीरस्थस्य स्पर्शनस्य गजादिशरीरप्रवेशे तादृशपृथुत्वासिद्धिप्रसङ्गात् गजादिभ्यः कीटादिशरीरप्रवेशे तु तादृशस्सङ्कोचः । मनसस्तु परमाणुत्वेऽपि सद्द्वारकविषयसम्बन्धसिद्धेरविरोधः । तच "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिङ्गमिति" परोक्तं मनोविभुत्ववादप्रतिषेधोपयोगादनुमन्यते । "चित्ताणुत्वे त्विति" । अयम्भावः व्यासङ्गदशायां समयेऽपि बाह्येन्द्रियैर्युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते दीर्घशष्कुलीभक्षणादिषु च व्यासङ्गदृष्टान्तेन धीक्रमोऽनुमेयः क्रमभाविकारणान्तरसापेक्षो ह्यसौ, न चादृष्टभेदोऽपेक्ष्यः तस्य दृष्टोपहारेण चरितार्थत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् प्रतिबन्धकाभावे ह्यदृष्टोप-

* विकासवत्त्वेति पाठान्तरम् ।

नीतदृष्टसामर्थ्येव कार्यसिद्धिर्नियता तदिह कारणान्तरं यदि विभु स्यात् युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धितया युगपत्पञ्चविषयज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, यथं देहपरिमाणत्वेऽपि । न च मनसस्ततोऽपि सूक्ष्ममध्यमपरिमाणत्वे प्रमाणमस्ति विभुनोऽपि मनसः केनचिच्छरीरावयवेनावच्छिन्नतयैव कार्यकरत्वमिति चेन्न । तस्य निष्कम्पत्वेऽन्यत्र कार्याभावप्रसङ्गात् सञ्चारित्वे तु तादृशवेगवतस्तस्य देहातिरिक्तत्वमणुत्वं च साधीयः किमन्तर्गडुना व्यापकेन मनसा । यस्तु सर्वदा देहावयवानां यथासम्भवमवच्छेदकत्वं ब्रूयात् तस्य प्रागुक्तप्रसङ्गानतिवृत्तिः, अतिगोचराश्च यद्येवमिन्द्रियाणि देहान्तस्थानि तथा कथं चक्षुःश्रोत्रयोर्दूरस्थग्राहकत्वमित्यत्राह । "वृत्त्येति" । वृत्तिद्वारा सम्बन्धादित्यर्थः । ननु वृत्तिर्यदि स्वरूपं देहपरिच्छिन्नत्वान्न दूरस्थे वृत्तिः धर्मोऽपि न धर्मिणमतिवर्ततेत्यत्राह । "वृत्तिरिति" । भूतैः सहेति वा चारैः पश्यन्तीतिवद्वा योज्यम् । यद्यप्यप्राप्यकारित्वं हेतुकगत्या हठा*त्कारेण वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि दिवीव चक्षुराततमित्याद्यागमिकव्यवहारस्वारस्यबाधाभावाद्वृत्तिद्वारा प्राप्युक्तिः । नयनरश्मिगतिप्रतिघातादिकञ्च भाष्योक्तम् । ननु प्राणशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाणि प्रक्रम्य सर्व एवानन्ता इति श्रुत्या सर्वेषामिन्द्रियाणां विभुत्वं ग्राह्यमित्यत्राह । "श्रुतिमितमिति" । यथोक्तं भाष्ये हृदयस्थानाञ्चेन्द्रियाणां तत्तन्नाडीभेदैस्तत्तत्प्रदेशविशेषप्रसर्पात् तत्रतत्र कार्यकरत्वञ्चावधातव्यम् । अत्र सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति श्रुतेस्सङ्कोचकाभावात् मनष्षष्ठानीत्यादेश्च न्यूनसंख्याव्यवच्छेदमात्रेणाप्युपपत्तेः कर्मेन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशं व्यष्टिसमष्टिभावराहित्यञ्च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ ३६ ॥ इतीन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वम् ॥

---

* हठात्कारेणेति पाठश्चिन्तनीयः हठादित्यानुपूर्वीकस्याव्ययस्यानुपलभ्यमानत्वात् । बलात्कारेणेतिवद्वा साधुभावः समर्थनीयः ।

यदुक्तं "वृत्त्याद्यादेर्दर्शोप: प्रमितिजनकतेति," तत्र चाद्ये-रेवमुच्यते वृत्तिप्रसरणे क्रमयौगपद्यविकल्पायोगाद् दूरस्थविषया प्राप्तिर्न भवतीति अतो यद्रूपग्राहकं यच्छब्दग्राहकमिन्द्रियं तदप्राप्य न हि यथा मन इति तत्र तावत् प्रत्यनुमानमाह । "प्राप्येति" ।

सू० प्राप्यग्राहीन्द्रियत्वाद्विमतमितरवत्प्राप्तिरुक्त-प्रकारा वृत्तिं दृष्टेर्निरुन्द्धे विरलपटनयाद-म्बुकाचादिरच्छः । नो चेद्गृह्णेत योग्यं समभि-ह निखिलं निष्फले छादकादौ स्थैर्ये तद्यो-ग्यभावो न हि गलति समा सन्ततिस्त्व-न्मतेऽपि ॥ ४० ॥

ननु गृह्यमाणस्य वर्तमानक्षणस्य पूर्वक्षणवर्तीन्द्रियसम्ब-न्धायोगादिन्द्रियान्तराणामप्यसम्बन्धग्राहकतया साध्यविकलो दृष्टा-न्त: । मैवम् क्षणभङ्गकु*दृते: प्रागेव निरासात् ॥

क्षणिप्रसङ्गोऽसम्बन्धग्रहणे स्यात्समन्त्विदम् ।
सम्बन्धग्रहणेऽपीति न सद्योग्यान्वितग्रहात् ॥
गृहीतस्येष्यते कश्चित्सम्बन्धोऽव्यभिचारत: ।
न सम्बन्धस्य सर्वस्य ग्रहणं व्यभिचारत: ॥

नात्र कर्मेन्द्रियैरनैकान्त्यं यथा स्वं व्यापारेण स्पृष्टग्राहित्व-च्छेदेन विवक्षितत्वात् तस्य च सर्वत्र प्राप्तविषयत्वात् न च मनसा तस्यापि बाह्येन्द्रियद्वारा बहिर्विषयप्राप्ते:, यद्वा बाह्यज्ञानेन्द्रियत्वा-दिति मन: कर्मेन्द्रियव्यवच्छेद: । ननु उन्मिषितमात्रं चक्षुश्चन्द्रं गम-

* दुर्मतस्येत्यर्थ: ।

यति । न चैकस्मिन्नपि तावान्देशो वृत्त्या लङ्घयितुं क्षमः क्रमे प्रति-परमाण्ववच्छेदं विलम्ब्य गमनात् प्रतीतिरपि विलम्बेत दूरासन्न-ग्रहणकालतारतम्यं च स्यात् । नैवम् उदयत्येव सवितरि सकल-दिग्व्यापिन्यां प्रभायामिव इन्द्रियवृत्तेस्तादृशवेगातिशयस्याविस्म-यनीयतया पद्मपत्रशतवेधनीत्या यौगपद्याभिमानोपपत्तेः । ननु सिद्धे गमने यौगपद्याभिमानक्लृप्तिः नात्र तत्सिद्ध्यतीति चेन्न स्वाभ्युप-गतसाम्यात् बुद्धिसन्ततेश्शरीरान्तरगमनं दीपालोकादिगमनञ्च दृष्टं कल्प्यं वा नाद्यः, त्वयाऽप्यनभ्युपगमात्, द्वितीये तु तथेहापि किं न स्यात् न देहान्तरादौ गतिः प्राप्तिर्वा किन्तु तत्र तत्र देशकालनै-रन्तर्येणोत्पत्तिमात्रमिति चेत्तथेहापि त्वया कल्प्यताम् अविशेषात् । ननु प्राप्तिः कल्प्या तदभावस्त्वनुपलम्भमात्रेण सिद्ध्यतीति चेन्न । योग्यानुपलब्धेरभावात् अतीन्द्रियस्य हि प्राप्तिरपि तथैव अतो नात्र बाधशङ्का । ननु दूरस्थत्वाद्विषयेन्द्रिययोः प्राप्तिर्बाधितेत्यत्राह । "प्राप्तिरिति" । वृत्तिद्वारेति शेषः । उक्तप्रकारेति पुनरनुवचनं वाद्यन्त-रोक्तप्राप्तिप्रकारनिरासार्थम् । अथापि क्वचिद्व्यवहितग्रहणदर्शनात्प्रमा-णतस्तर्कतश्च बाधः स्यादित्यत्राह । "वृत्तिमिति" । अच्छः—आ-लोकाद्यनुप्रवेशानुगुणसन्निवेशशालीत्यर्थः । दृश्यते ह्यनाविलसलिलमू-लप्रविष्टस्सूर्यालोकः तत्सत्त्वं च तत्प्रतिफलनदीप्तशिलाविशेषादि यथा-वत्प्रसरमत्यन्तनिरोधं च परिहर्तुं विरलपटनिदर्शनम् । अत एव हि तत्राविशदप्रतिभासः सरन्ध्रत्वे स्फटिकादिषु सलिलगलनादिप्रसक्तिः स्यादिति चेन्न । आलोक*प्रकाशवत्सु सर्वेषु सलिलप्रवेशस्य त्वया दुर्वचत्वात् अच्छिद्रपत्त्रकसंपुटस्थगितकर्पूरकस्तूरिकादिगन्धनिस्स-रणन्यायाच्च द्रव्यविशेषप्रवेशानुगुणसन्निवेशवत्त्वं काचादेरङ्गीकार्यम्

* प्रवेशवत्स्विति पाठान्तरम् ।

अप्राप्यग्रहणेऽपि हि कुड्यादिव्यवहितं न ग्राह्यं काचादिव्यवहितन्तु ग्राह्यमिति वस्तुस्वभाववैचित्र्यं त्वयाऽपि स्वीकृतम् ।

नीरन्ध्रेऽप्यम्बुकाचादौ दृक्प्रभादेः प्रवेशनम् ।
वस्तुस्वभाववैचित्र्यादिति केचित्प्रचक्षते ॥

सर्वत्र स्वरूपयोग्यत्वायोग्यत्वाभ्यामेव ग्रहणाग्रहणे । तत्र च्छादकतदभावौ निरर्थकौ इति यदुक्तं बाधकं स्वोक्तानुमानस्य विपक्षे बाधकम् अयस्कान्तनिदर्शनेऽपि च्छादकनैष्फल्येऽतिप्रसङ्गमभिप्रेत्याह । "नो चेदिति"। इह योग्यं निखिलं सर्वस्मिञ्जगति स्वरूपयोग्यं सर्वं समं गृह्येत अविशेषाद्युगपदेवेत्यर्थः । आदिशब्देन अतिदूरत्वकालविप्रकर्षादिकं दृष्टान्ततया गृह्णाति । छादकाभावः स्वरूपतस्सहकारि न तु प्राप्तिविरोधिप्रत्यनीकतयेति चेन्न । आलोकादिप्राप्तिविरोधिच्छत्रादिन्यायस्याबाधनपायात् । न च यत्र क्वचिच्छादकाभावः सह कुर्यात् अतिप्रसङ्गात् किन्तु नयनादेर्यदेशे अयं च नियमः प्राप्तिविरोधिनिवृत्तिरूपतयेति युक्तमुत्पश्य । रूपग्रहणसामग्र्यामेव प्रदीपादि च्छादकं प्रभाप्रतिघातार्थं दृष्टम् । उन्मीलितनिमीलितचक्षुषः पिठरकावृतदीपप्रभान्यायेन पूर्वप्रसृतनयनप्रभाया विनाशादतिक्रमाद्वा ग्राह्यग्रहणाभावः अत्र गृहीतच्छन्नमपि गृह्येतेति प्रसङ्गारूढम् । तदा सममिति पूर्वमिवेत्यर्थः तच्च क्षणभङ्गेन योग्यायोग्यभेदकल्पनया परिजिहीर्षतः सर्वलोकप्रसिद्ध्यनुसारिणा स्वमतेनोत्तरमाह । स्थैर्ये इति । अयम्भावः छादनदशायां पूर्वगृहीतस्य स्वरूपयोग्यत्वं स्थितं नष्टं वा । आद्ये कथं न गृह्येत प्राप्तेरप्रयोजकत्वात् । द्वितीये नाशकं न दृष्टं छादकमेव स्वरूपयोग्यतानाशकमिति चेन्न । अव्यवहितदेशस्थैरप्यग्रहप्रसङ्गात् यं प्रति व्यवधिस्तमप्रति योग्यता नष्टेति चेत् छादकापगमेऽप्यग्रहप्रसङ्गात्

तदपगमात्पुनरुत्पद्यत इति चेन्न हन्त अदृश्यमानानन्तोत्पत्तिनाश-
कल्पनात् प्रतिपुरुषनियतानन्तयोग्यताभेदकल्पनाच्च वरं प्रदीपप्रभा-
न्यायेन प्राप्तिविघातकतया छादकसाफल्यस्वीकारः । परपक्षेणाऽपि प्रस-
ङ्गस्थैर्यमाह । समेति । अपिरन्वारोहद्योतकः क्षणभङ्गपक्षेऽपि योग्य-
क्षणादयोग्यक्षणोत्पत्तौ कारणक्षणस्य सर्वैर्दृष्टस्तत्स्वरूपातिरिक्त-
शक्तिभेदो वा सहकारिभेदो वा कल्प्यः उभयमपि स्वमतबाधकं
दृष्टं छादकमेवायोग्यक्षणोत्पादनसहकारीति चेन्न अपसिद्धान्तात्
छादकस्य किञ्चित्करत्वानपायात् तोयादिव्यवहितेऽप्यग्रहप्रसङ्गात्
छन्नस्य च सर्वादृश्यत्वप्रसङ्गात् नेत्रसन्निकृष्टेन पद्मकरतलादिना
दवीयस्तरदिवाकरे क्षणोत्पत्तेरत्यद्भुतत्वाच्च तस्मादस्मदुक्तमेव च्छाद
कसाफल्यम् उक्तातिप्रसङ्गस्सांख्यादिपक्षेऽपि समः । यदि ह्यहङ्कारविका-
रयोश्चक्षुश्श्रोत्रयोर्यावद्दूरस्थविषयग्राहित्वं दृष्टं तावत्पृथुत्वं तत्तच्छ-
रीरोत्पत्तिसमयसिद्धं तदधिष्ठानाद्बहिरवस्थितयोर्वृत्तिरित्युच्यत इति
तदा निमीलनाद्यवस्थायामपि ग्राहकत्वप्रसङ्गः प्राप्तेरनपायात् । अथ
पृथ्व्यपि संतताऽपि बहिर्वृत्तिर्दीपप्रभान्यायेन विनश्यति अत एव छन्न-
ग्रहणाभाव इति तथात्वेऽप्येकस्यादृश्यमानपृथुत्वाणुत्वाद्यनन्तावस्था ।
स्वतोभिन्नाभिन्नवृत्त्युदयनाशः तन्नाशेऽपि स्वरूपावस्थानमित्यादिबहु-
विधकल्पनापात इति । यत्तु कैश्चिदुच्यते निष्क्रान्तमात्रमेव चाक्षुषं
तेजो बाह्येन बहुदेशव्यापिना चन्द्रसूर्यादिज्योतिषा सम्प्लुतं
तावत्प्रथिमानमवयविनमारभते तेन च सम्बन्धादुन्मिषितस्य
दूरस्थग्रहणं दूरासन्नयोर्युगपद्ग्रहणं च सिध्येदिति तदयुक्तं निष्क्रम-
णकल्पनस्य गुरुत्वात् । अनिष्क्रान्तमेव किं नावयविनमारभेत
आन्तरनिष्क्रमणवद्बाह्यप्रवेशोपपत्तेः । अपि चास्मिन्पक्षे त्रिभुवनविव-
रव्यापिना तेजसा सह चाक्षुषतेजस्संवलनात्तेन सम्बद्धं सर्वं युगप-

द्रावेत पश्चाद्भागादिस्थितं च । अथार्जवावस्थानमपेक्षणीयमित्युच्येत तदाऽस्मद्प्राप्तिसिद्धत्वात् अन्यथा दर्पणतरङ्गादिसन्निधाने स्वमुखादिग्रहणं न स्यात् । किं च निमीलितावस्थायामपि प्राङ्निष्ठ्यूतनयनमहस्सम्भवबाह्यालोकानुवृत्त्या दृश्यदर्शनानुवृत्तिः स्यात् अतः प्रागुक्तप्रकारैव प्राप्तिरिति ॥ ४० ॥ इति चक्षुरादेः प्राप्यकारित्वम् ॥

अथास्तु चक्षुषस्तैजसत्वाप्यायितत्वान्मणिप्रभान्यायेन काचिद्वृत्तिः श्रोत्रस्य त्वाकाशाप्यायितस्य सा कथमित्यत्राह । शब्दमिति ॥

सू० शब्दं गृह्णाति दूराभ्युदितमपि वहिस्सन्तता श्रोत्रवृत्तिर्दिग्भेदासन्नतादिग्रहणमपि तदा तत्र तत्सन्निधानात् । इत्येकेऽन्ये तु दूरान्तिकगतजनताशब्दधीकालभेदात् श्रोत्रायातस्य तस्य ग्रहमनुमितिमप्याहुरस्मिन्दिगादेः ॥४१॥

विकारिद्रव्यस्य तावत्स्वरूपत आप्यायकद्वारा वा तत्र तत्र वृत्तिरविरुद्धा न चानुपलम्भविरोधः योग्यत्वाभावात् अन्यथा स्वेष्टमपि भज्येत । तथापि हि बुद्धिसन्ततेः शरीरान्तरगमनमालोकादिगमनं च दृष्टं कल्प्यं वा । नाद्यः अशक्यत्वादनभ्युपगमाच्च । न द्वितीयः तद्वदत्रापि कल्पनोपपत्तेः, न हि तत्र गतिः प्राप्तिर्वा कल्प्यते किन्तु तत्र तत्रोत्पत्तिमात्रमिति चेत्तथात्रापि त्वया कल्प्यताम् अविशेषात् न च शब्दात्मकाः पुद्गलाः श्रवणदेशमायान्तो दृश्यन्त इति युक्तं शब्दस्य रूपादिवद्गुणत्वोपपत्तेः पुद्गलत्वायोगात् । नापि शब्दस्यैवागमनं बाह्येकेन्द्रियग्राह्यतया श्रुत्यादिभिश्च रूपादेरिवाद्रव्यस्य क्रियानुपपत्तेः । न च शब्दस्य तद्व्यञ्जकस्य वा वीचीतरङ्गन्यायकल्पनात्यन्तगौरवात्, न च व्याप्तं श्रोत्रं युगपत्सार्वत्रिकशब्दोपलम्भप्रस-

ङ्गात्, न च प्रतिनियतैः प्रदेशैरागतं नियामकाभावात् श्रोत्रसमवायेन शब्दो गृह्यत इति यत्त्वस्तु इन्द्रियाणामभौतिकत्वस्थापनयाऽपास्तः अतोऽप्येोपलम्भे तत्तज्जन्तुः स्ववृत्त्या तावद्देशव्याप्तं श्रोत्रं तत्तद्देशे शब्दं गृह्णातीति । एवमनभ्युपगमे दोषमभिप्रेत्याह । दिग्भेदेति । यदि श्रोत्रवृत्तिस्तत्रतत्र न स्यात् कथं तद्विशिष्टः शब्दो गृह्येत न ह्यत्र प्राच्यादिप्रतिनियतं लिङ्गं दृश्यते । नापि दूरासन्नत्वनियतम्, अतस्था-न्दस्वरूप एव तदुत्पत्तिदेशविशेषेष्वपि श्रोत्रवृत्तेः श्रुतिः कार्यकल्प्या आवर्तितारतम्यानुरोधेन विशदाविशदावभासश्च चक्षुर्वृत्तिनयेन नेतव्यः । अथ पक्षान्तरं स्थापयितुं सांख्यानुसारिणां पक्षोऽयमिति निगमयति । इत्येक इति । बुद्धान्तरानुगुणमतान्तरमाह । अन्ये त्विति । दूरस्थस्ताड्यमानभेर्या दण्डकोणाभिघातात्परत्वाद्विलम्बेन शब्दं गृह्णीति वादकास्तदासन्नाश्च विलम्बितं तदेतद्वन्ध्याश्रयविपर्ययन्यायमन्तरेण कथं स्यात् अत एवानुवातप्रतिवातयोरतिदूरानतिदूरश्च शब्दो गृह्यते बहिरन्तर्गृहगतानाञ्च दूरस्थशब्दग्रहणे स्फुटास्फुटधीश्च अतः श्रोत्रप्रदेशायातभूतधर्मस्य शब्दस्य ग्रहणं तस्यायातत्वमाश्रयद्वारकं शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो धर्म्यतिवर्तिनो गतिमन्तश्च इत्यात्मसिद्धिवाक्ये शब्दशब्दो गन्धशब्दवदाश्रयलक्षकः ।

गुहासौधादिसंक्षोभः प्रतिशब्दश्च जृम्भते ।
निस्साणादिप्रणादेन तदेतत्पक्षसङ्गतम् ॥

नन्वेवं दिगादिविशिष्टोपलम्भः कथमित्यत्राह । अनुमितिमिति । आदिशब्देन दूरासन्नत्वग्रहः दृष्टान्तप्रदर्शनं च ।

यथा मयूरकेकादेः शब्दोऽयमिति गृह्यते ।
तथा प्राच्यादिजातोऽयमिति लिङ्गात्तथाविधात् ॥

तत्र यद्यपि शब्दस्य विशेषः कोऽपि दुर्वचः ।
तथाऽपि विदितस्तैस्तैर्लिङ्गं स्यात्सम्मतेष्विव ॥

नन्विमौ द्वावपि पक्षौ हाटि*कौ पूर्वत्र दिगादिषु श्रोत्रस्य शक्तिकल्पनागौरवात् उत्तरत्र दुर्वचलिङ्गदर्शनकृप्तिरिति । हन्त एवं वदन् किं शब्दग्रहे दिगादिग्रहणमेव नास्तीति मन्यते सदपि वा निष्कारणक सकारणमपि वा कारणान्तरसिद्धमिति । नाद्यः सर्वलोकधीविरोधात् सामग्रीवैकल्यात् कदाचिद्दिगादिरहितधीः न द्वितीयः आगन्तोरहेतुकत्वविरोधात्, न तृतीयः आगमादेरसम्भवात् । भ्रान्त्याऽत्र दिगादिरिति चेन्न । प्रतिपुरुषनियतदिगध्यासहेतुभूतधर्मविशेषग्रहाभावात्, भावेवा तत एव तत्तदनुमानोपपत्तेः तद्वदेव च दिगादेरपि उपलम्भोपपत्तेः । न चाबाधितार्थे भ्रान्तिकृप्तिर्युक्ता अतःप्रत्यक्षतोऽनुमानतोवा च दिगादि ग्रह इत्यन्यतरपक्षोऽनतिक्रमणीयः । शब्दस्य नित्यविभुत्वात्तद्वाश्रितत्वाद्वा श्रोत्रेण नित्य सम्बन्ध इति वादस्त्वद्रव्यसरे निरसिष्यत इति ॥ ४१ ॥ इति श्रोत्रवृत्तिशब्दाप्रयागमनपक्षो ॥

इन्द्रियचिन्तानन्तरं भूतचिन्ता प्राप्ता प्रथममाकाशे चार्वाकेऽपि सम्मन्तव्य प्रमाणविशेष पुरस्करोति । प्रत्यक्षमिति ॥

सू० प्रत्यक्षं व्योम नीलं नभ इति हि मतिश्चक्षुषैवास्मदादेः कूपोऽसौ रन्ध्रमेतत्पतति खग इहेत्यादिधीश्चात्र मानम् । आधारोऽत्रातपादिर्यदि भवति कथं तस्य चेहेति बोधस्तस्यांशेश्च तयोा तच्छ्रियिलगति न च व्योमवागातपादौ ॥ ४२ ॥

* घटपरिग्रहीतावित्यर्थः ।

कथमित्यत्राह । नीलमिति धूमादेरुपलक्षणमेतत् आरोपितं नभसि तलत्वाद्विवन्मलिनत्वादिकमिति चेत् असावारोपश्चाक्षुषोऽन्यो वा । आद्येऽधिष्ठानमपि चाक्षुषमेष्टव्यम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् द्वितीयस्त्वसम्भवी निमीलितावस्थ तादृशारोपादृष्टेः, अत एव अनुमिते नभसि नैल्यारोप इत्यपि निरस्तम् । न च नीलं नभ इति धीरेव नास्ति विश्वविसंवादात् नाप्यसावचाक्षुषः अस्मदादिचक्षुर्व्यापारानुविधानात्, नभसि विसृतानां पार्थिवांशयवानां कृष्णगुणमात्रं चक्षुषा गृह्यत इति चेन्न । नीलं नभ इति धर्मिपर्यन्तबुद्धेः, गुणिलिङ्गत्वाच्चात्र नीलादिशब्दानां एतेन नीलद्रव्यस्मृतिप्रमोषोऽयमिति पक्षोऽपि निरस्तः । ननु नभसि स्वतो नैल्याभावात् पञ्चीकृतेऽप्यस्मिन्नैल्यस्य पार्थिवांशमात्रनिष्ठत्वात् तस्मिन्नेवांशे स्यादसौ चाक्षुषधीः । मैवम् । तस्य नभश्शब्दार्थत्वायोगात् नीलपटन्यायस्य चात्र ग्राह्यत्वात् बालातपसन्निधावरुणं नभ इत्यादिबुद्धेः । तथाप्यरूपालघयद्रव्यमात्रमिति चेत्कस्तर्हि तत्र नभश्शब्दार्थः । न ह्यनेकार्थोऽयं शब्दः अनुवृत्तमनतिप्रसक्तं च निमित्तं दुर्लभं पृथिव्यूर्ध्वत्वादेस्तथात्वाभावात् चन्द्रिकादिविशेषानादरेण विरलावस्थितद्रव्यमात्रं नभ इति चेन्न वियति विरला चन्द्रिकेत्यादिपृथग्व्यपदेशात् । वैरल्यदर्शनमपि नभःप्रत्यक्षतामन्तरेण न घटते तत्तन्मध्यप्रदेशानां तैस्तैरस्पृष्टता हि विरलता । तथा च मध्यदेशभूतं नभः प्रत्यक्षम् । परस्परासंयोगमात्रं वैरल्यमिति चेन्न भिन्नकालेषु गुणादिषु च विरलधीप्रसङ्गात् वर्तमानानामासन्नदेशस्थानां द्रव्याणामसंयोगो विरलतेति चेन्न । चन्द्रिकादिष्वसंयुक्तेन कणानाम् आसन्नदेशतया नभस एव ग्राह्यत्वात् विरलविरलतरादिबुद्धौ असंयोगाविशेषे मध्यदेशाल्पत्वभूयस्त्वग्रहणमन्तरेण का गतिः । दूरदूरतरादिस्थितिरिति चेत् तथाऽपि दूरासन्नदेशतया नभः प्रत्यक्षमेव ।

द्रियस्तत्र देशत्वं स्यादिति चेत्, तथाऽप्यतिरेकिण्यामपि तस्यां प्रत्यक्षत्वस्य नभस्समानचर्चत्वात् दीर्घेण ह्रस्वेन च स्पृष्टं योग्यत्वमेव दूरत्वमासन्नत्वं च यतीनाञ्च प्रदेशगुरुत्वापेक्षेति चेन्न । तयोस्तत्स्वरूपत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अतिरेके तु देशविशेषस्येन्द्रियोपलम्भमन्तरेण तदसिद्धेः । अत्र चाक्षुषमेवोपलम्भान्तरमप्युदाहरति । कूपोऽसाविति । कूपरन्ध्रादयो हि तत्तद्देशविशेषतया सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धाः आवरणाभावमात्रं तु निरसिष्यते । पक्षिणश्च पतनदेशतया नभः प्रत्यक्षयाम. तत्र इहप्रत्ययस्यान्यथासिद्धिमाशङ्कते आधार इति । इहेति प्रतीयमानत्वमात्रमिहाधारत्वम् । परिहरति । कथमिति । इह नभस्यातपादिरिति व्यतिरेकनिर्देशान्नातपादिरिह शब्दार्थः स्यादिति भावः अचोदयनाद्युक्तमाशङ्कते । तस्यामेरिति । आतपाद्यंशास्तदाधारीकृत्येत्यर्थः । दूषयति । त्र्यणुकेति । परैस्त्र्यणुकानामप्रत्यक्षत्र्यणुकादित्स्वीकारादयोरिह प्रतीतिनिर्वाहस्तत्र कुण्ठित इत्यर्थः । माभूत्त्वायोः त्र्यणुकानामिहेति धीः त्र्यणुकसमुदायमिहेति निर्दिश्य प्रत्येकं तदाधेयतयोपचर्यतामित्यत्र क्लिष्टगतो लोकव्यवहारं प्रतिपद्धयति । न चेति । इह नभसि त्र्यणुकम् इह व्योम्न्यातपः इत्यादि व्यवहारे त्र्यणुकतत्समुदायादिव्यतिरिक्ते कुत्रचिन्नभःपर्यायाणां प्रयोगः प्रसिद्धः सर्वलोकप्रतीतिव्यवहारोल्लङ्घनं तु सर्वतोमुखं साहसमिति भावः । चशब्दद्योतकोऽवधारणार्थो वा ॥ ४२ ॥ आकाशस्य प्रत्यक्षत्वे परोक्तं बाधकं शङ्कते । रूपेति ॥

मू० रूपस्पर्शोज्झितत्वान्न भवति गगनं दर्शनस्प-
शर्नार्हं घ्राणश्रोत्रे रसज्ञाऽप्यवगमयति न द्र-
व्यमन्यत्त्वबाह्यम् । तस्मान्नाध्यक्षवेद्यं विय-
दिति-यदि न प्रत्ययस्यापरोक्ष्यात् पञ्चीका-

रेण नैल्यं पटमलिनिमवद्भाषितं वोपकुर्यात् ॥ ४३ ॥

नभो न चाक्षुष रूपशून्यद्रव्यत्वात् नापि स्पार्शनं स्पर्शशून्यद्रव्यत्वादिति हेतुद्वयविभागः । अन्येषां तु बाह्येन्द्रियाणामबाधभवमाह । घ्राणेति । घ्राणादीनि हि स्ववेद्यगुणाश्रयमपि नावगमयन्ति किं पुनर्द्रव्यान्तरमिति भावः । मानसप्रत्यक्षमिह दूरनिरस्तमित्याह । अन्यदिति तुशब्दोऽत्यन्तासम्भवपरः । अबाह्यम् आत्मतद्धर्मव्यतिरिक्तेषु न स्वातन्त्र्येण प्रवर्तत इत्यर्थः । सङ्कलितमाह । तस्मादिति । अस्मदादीति विशेषणीय चोद्यस्य दत्तोत्तरत्वाभिप्रायेण प्रतिवक्ति । नेति । अभिप्रेत व्यनक्ति प्रत्ययस्येति । अयम्भावः न रूपादिविरहाच्चाक्षुषत्वहानिः रूपादिप्रत्यक्षत्ववद्यथादर्शन व्यवस्थोपपत्तेः । प्रतिप्रयोगश्च विगीतमस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्य बाह्यत्वे सत्यस्मदाद्यपरोक्षधीविषयत्वात् अविगीतवत् । नाच हेतुरसिद्धः परिशेषप्राप्तेः । न तावदागमिकी नभःप्रतीतिः तदनभिज्ञानामपि सम्भवात् । नाप्यानुमानिकी सिद्धेऽपि तदनुमाने अनधिगततादृशानुमानाना नभःप्रतीतेः । तदेवमाकाशस्यागानुमानादिविषयत्वायोगात् आबालपण्डितमनुभूयमानत्वाच्च तद्बुद्धिरपरोक्षेति सिद्धम् । नन्वसिद्धस्य सिद्धस्य वा नभसः प्रत्यक्षत्वसाधनं नाद्यः अनुमानकथाबाह्यत्वात्, न द्वितीयः अनुमानतस्तत्सिद्धेस्त्वदनभ्युपगमात् प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धेरस्मदनभ्युपगमादिति मैवम् उभयसम्मतादागमतोऽपि तत्सिद्धेः । आस्तामागमः पृथिव्याद्यतिरिक्तस्य नभःप्रतीतिविषयस्य कस्य चिदुभयसमत्या पक्षीकारोपपत्तेः । अन्यथा कथमन्यच्च त्वदुक्तप्रत्यक्षत्वानुमानं जीवेत् सर्वलोकप्रत्यक्षविरुद्धं च तत् । तथापि तत्स्वीकारे बुद्धिव्यतिरिक्ततया बाह्यार्थसर्वोऽप्यप्र-

त्यक्ष इति वदन्नौपाधिक एव समर्थः स्यात् । तदेवं नीरूपस्यापि नभसश्चाक्षुषत्वं निर्व्याघातं भाष्ये त्वस्य पञ्चीकरणेन रूपवत्तया चाक्षुषत्वाविरोधवचनं वेम*वात्स्यात् । यथारूपरूपिरूपसमवेतरूपैकार्थसमवेतानां चाक्षुषत्वमभिशिष्टमङ्गीक्रियते तथा रूपिद्रव्यसम्वलितस्यापि क्वचित्स्यात् न चातिप्रसङ्गः समचर्चत्वात्, न हि रूपिद्रव्यं रूपैकार्थसमवेतं वा चक्षुर्ग्राह्य योग्यतानियमस्य दुर्लङ्घत्वादिति । तदेतदभिप्रेत्याह । पञ्चीकारेणेति ॥ ४३ ॥ इत्याकाशस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वम् ॥

अथाकाशस्यानुमानतस्सिद्धिं निराकरोति । शब्दस्येति ॥

मू० शब्दस्याधारभूतं कथमपि गगनं शक्यते नानुमातुं स्वेच्छातः पारिशेष्यक्रम इह कथितोऽतिप्रसङ्गादिदुःस्थः ॥ निष्क्रान्त्यादेर्न तद्वीस्सति नभसि यतोनास्ति कुड्यादिकेऽसौ रोधस्त्वावारकैश्चेत्तदभवनवशान्निष्क्रमादिश्च सिध्येत् ॥ ४४ ॥

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादित्येतावता तावन्न पृथिव्याद्यतिरिक्तशब्दाश्रयसिद्धिः सर्वस्य किञ्चिद्भावात् परिशेषहेतूनां तु विपक्षे बाधकाभावात् न हि शब्दस्य पृथिव्याद्याश्रितत्वे किञ्चिदनिष्टं स्यात् पुष्पादिगन्ध इतिवद्वीणादिशब्द इति सर्वलोकबुद्ध्यनुविधाने कल्पना च लघ्वी । शब्दो विभुगुणो न भवति बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वादिति विपरीतपरिशेषस्यापि सुशकत्वात् स्पर्शो न पृथिव्यादिधर्मः नीरूपेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यादिभिः पृथिव्याद्यतिरिक्तस्पर्शना-

* विदुषां किमशोभनमिति रीत्या विस्तरकपाटवकर्त स्यादित्यर्थः ।

धारकल्पनप्रसङ्गाच्च । तदेतदभिप्रेत्याह । स्वेच्छातइति । आदिशब्देन विपरीतप्रसङ्गसंग्रहः । निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशलिङ्गमिति परोक्त प्रतिवक्ति । निष्क्रान्त्यादेरिति । उपपादयति । सतीति । यत्राकाशस्तत्र सर्वत्र निष्क्रमणादिकं न सिद्ध्यतीति आकाशव्याप्ते कुड्यादौ निष्क्रमणादेरशक्यत्वात् । न च कुड्यादिष्वाकाशो नास्तीति वाच्यम् तस्य सच्छिद्रत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । सहकारिवैकल्यात्कुड्यादिषु निष्क्रमणादिकार्यप्रतिरोध इति शङ्कते । रोध । इति । तुशब्दः केवलाकाशाद्विशेषद्योतकः । एवं सति निष्क्रमणादेरन्यथासिद्धत्र निर्मूलं नभःकल्पनमित्यभिप्रायेणाह । तदभवनेति । न हि निष्क्रमणादेराकाशं समवायि देहादिक्रियाया नभोनिष्ठत्वाभावात् नाप्यसमवायि । द्रव्यस्य तथात्वानभ्युपगमात् समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वायोगाच्च । निमित्तं तु ईश्वराद्यतिरिक्तमपूर्वमिह नापेक्ष्यमिति भावः ॥ ४४ ॥ इत्याकाशानुमेयत्वभङ्गः ॥

ननु शरीरादिष्वाकाशोऽवकाशदानेनोपकरोतीति तत्तच्छास्त्रविद्धमतोऽस्य निष्क्रमणादिलिङ्गत्वं ग्राह्यं तदिदमनुभाषते । यत्त्विति ॥

मू० यत्त्वाकाशोऽवकाशप्रद इति कथितं शास्त्रतस्तत्र योऽसावन्योन्यस्पर्शभाजां विहतिरिह न सा प्राच्यतत्त्वेष्विव स्यात् ॥ इत्थैदम्पर्यमूह्यं न यदि कथमिवान्येषु लभ्योऽवकाशः सिद्धादेः स्वप्रभावाज्जल इव कथितो युज्यते मज्जनादिः ॥ ४५ ॥

शास्त्राभिप्रेतमस्योपकारकत्वं विवृणोति । नचेति । पृथि-

ध्यादिचतुष्कस्येव स्पर्शवत्प्रतिघातित्वमाकाशस्य नास्ति तत्पूर्वेषामिवाहङ्काराादितत्त्वानाम् अतः प्रतिसञ्चारादिप्रतिघातकत्वाभावादस्योपकारकत्वकथनमिति तात्पर्यं निपुणनिरूपणीयम् । न ह्याकाशेन द्वेयमवकाशाख्यं द्रव्यान्तरमस्तीति भावः । आकाश एव तर्ह्यवकाशः स्यादित्यत्राह । न यदीति । अस्पर्शत्व विशेषान्महदादिप्रदेशानामप्यवकाशत्वं ग्राह्यम् । ननु स्पर्शवतां मिथःप्रतिघातकत्वनियमो नास्ति भूमावुन्मज्जति निमज्जतीत्यादिसिद्धप्रतिपादनादित्यत्राह । सिद्धादेरिति । अनेन जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिभूतसिद्धिमतां ततद्रुपप्रुथ्व्यानां च संग्रहः । जलदृष्टान्तेन विभज्य प्रवेशनं पुनरश्लेषसंभेदश्च सूच्यते । केचित्तु सिद्धादीनां प्रभावविशेषेण भूम्यादिषु प्रवेशप्रतिघात एव नास्तीति मन्यन्ते काचादिषु नीरन्ध्रेषु नयनप्रभादेरिवेति ॥ ४५ ॥ इत्यवकाशनिरूपणम् ॥

अथ केचिच्चार्वाकास्सौगताश्च प्राहुः चत्वार्येव भूतानि आकाशस्त्वावरणाभाव एव स च निस्स्वभावः तुच्छतयैवोपलम्भात् यच्चावरणं न तथाकाशः अभित्वा दुर्दर्शत्वात्, भेदे स्यावरणाभावस्येव सिद्धेः । यदि तथाकाशः स्यात् निरवकाशं न किंचित्स्यात् अतो घटतदभावन्यायादावरणेष्वसत्त्वादयमावरणाभावस्तदिह शून्यधातुसंज्ञिते च निस्तत्त्वेऽप्यावरणाभावे खपुष्पादिषु ततच्छ*ब्दादिवन्मिथ्याजले मृगतृष्णिकादिशब्दवच्च व्यामोहैकनिबन्धना व्योमादिशब्दाः । अथ नक्षुपश्लेषाभावादषद्रूपतातिरस्कारः, अथ च तलत्वविपुलत्वमलिनत्वादिकमध्यासमन्तरेण न कथंचिदप्युपपद्यते प्रतियोगितानां च स्मर्यमाणानां गृह्यमाणेऽस्मिन्नध्यासः । अस्ति चात्रो

* ततच्छब्दघटितेति पा० ।

सिद्धः दुःखाभावे सुखाभिमानात् आलोकाभावे च नीलत्वबहलत्वाद्यध्यासस्य वैशेषिकादिभिरङ्गीकारात् शशशृङ्गं तीक्ष्णमित्यादिशब्दजन्याध्यासदृष्टेश्च । वदन्ति च शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति एष वन्ध्यासुतो यातीत्यादिषु अतो नास्त्येव नभ इति तत्राह । सद्रूपेणेति ॥

सू० सद्रूपेणैव भानान्न भवति वरणाभावमात्रं विहायः संसर्गाभावमात्रं न च भवति यतो नास्ति संसर्गिबोधः । अत्यन्ताभावनाशावजननिरपि वा सत्सु तेष्वेव न स्युस्तादात्म्याभावसिद्धिः कथमपि च भवेत्तं तमर्थं विहाय ॥ ४६ ॥

अयमभावः, सर्वं हि वस्तुजातं संविद्व्याप्यं, संविद्यते च भावरूपतयैव नभः, भावान्तरमेवाभाव इति स्थापयिष्यते । अन्यथाऽपि ब्रूमः, नाभावस्य निःस्वभावता, अभावस्वभावतयैव तत्सिद्धेः स्वान्यस्वभावतया सिद्धिस्तु न कस्यापि । न च स्वेन स्वभावेन सिद्धस्य परस्वभावविरहादसत्त्वमतिप्रसङ्गात् । उक्तं च न्यायभाष्ये असच्चासदिति गृह्यमाणं तथाभूतं विद्यमानमविपरीतं च तत्त्वमिति । तुच्छतयैवोपलब्ध्यापि निरस्तं निःस्वभावत्वं, तुच्छता ह्यभावप्रतियोगित्वम्, अभावत्वं वस्त्वन्तरशून्यत्वमन्यद्वा किञ्चित् । न प्रथमः, स्वकालादिषु सतामभावप्रतियोगिनां यथाप्रमाणं तत्तत्स्वभावविशिष्टत्वात् । न द्वितीयः, उक्तोत्तरत्वात् । न तृतीयः, ईदृशतुच्छत्वस्य स्वरूपाविरोधिनस्सर्वत्र सुलभत्वात् । न चतुर्थः, अस्मन्मतविरोधिनस्त्वदिष्टस्य कस्यचित्कुतश्चिदप्यसिद्धेरिति । यत्त्वावरणोऽप्याकाशो नास्तीति, तदसत्,

स्यदुक्तियुक्त्यैव तत्सिद्धेः। अभित्त्या दुर्दर्शत्वं हि व्यवहितत्वात्। अत एव तत्र नास्तीति न निश्चाय्यम्। भित्त्या तु प्रेक्ष्ये नभस्तत्र दृश्यत एव। न चावरणाभावमात्रोपलम्भः इहावरणं नास्तीति साधिकरणस्य तस्योपलम्भात् इहाकाश इतिवत्स्वात्मन्येव भेदोपचारात्स्यादिति चेन्न। बाधकाभावात्। अधिकरणानवस्थाप्रसक्तिः बाधक इति चेन्न। आकाशादेस्साधिकरणत्वेनोपलम्भ इत्यनभ्युपगमात्। इहाकाश इतिवदित्यत्र चाकाशशब्देनावरणाभावविवक्षायां पक्षदृष्टान्तभेदाभावः, त्वदनभ्युपगतस्य परमतसिद्धस्य त्वया दृष्टान्तीकर्तुमयोग्यत्वात्, प्रतिबन्दिग्रहणमात्रमिदमिति चेन्न इह मूर्ते वस्तुनि आकाशमन्यन्य इति प्रतीतौ विरोधाभावात् आवरणाभावधीरपि तथैव स्यादिति चेत्, अस्त्वेवं, तथाऽपि कदाचिदिह तारकेत्यादिवन्निरधिकरणतया गगनोपलम्भे तदतिरिक्तनभस्सिद्धिनिषेधः। आवरणेषु निरवकाशत्वं च विशेषणराहित्यात्,आवरणरहितमेव ह्याकाशमन्यद्वा किञ्चिदवकाशः, न त्वाकाशमात्रमावरणेष्वविद्यमानतया तदभाव आकाश इति चायुक्तं सर्वेषां स्वस्मिन्नविद्यमानतया स्वाभावत्वप्रसङ्गात्। यत्तु व्योमादिशब्दा व्यामोहैकनिबन्धना इति तदसत् प्रमाणसिद्धे क्वचिद्वस्तुन्येव सर्वशब्दानां व्युत्पत्तेः तद्विषयतयैव च व्यवहारात् खपुष्पादिषु त्वयोग्यसमभिव्याहारादन्यथा धीः। मृगतृष्णादिशब्दा अपि जलाध्यासादिकरणहेमरीचिव्यूहादिविषयाः। यद्यपि तलत्वादिकमाकाशेऽध्यस्तम् अल्पत्वविपुलत्वादिकं त्ववच्छेदकभेदायत्तं तथाऽपि सत्येवारोपः यत्क्वचित दुःखाभावे सुखाध्यासोदृष्ट इति तदभेकवाक्यं सत्येव दुःखाभावे सुखारोपात् अभावस्य भावान्यत्वमात्रमेव ह्यसत्त्वं सिद्धं तेन च स्वरूपसत्त्वेन भेदो। आलोकाभावे नीलत्वाध्यासस्त्वस्माभिर्नोदाहर्तव्यः। अत एवाध्यस्तनैल्यमालोकाभावमात्रमेव नीलं नभ इति

भातीति निरस्तम् । आलोकदेशे च नभःप्रतीत्यनुवृत्तेः । नन्वस्मदिष्टक्षणिकत्वादिकं क्वचित्ते सिद्धमसिद्धं वा उभयथापि कथं तत्प्रतिक्षेपः कथं वा तस्मिन्केषां चित्सत्यताभ्रमं निर्वहि*ष्यसि इत्थम् एतदुत्तरलक्षणवृत्तित्वाभावो हि यत्र क्वचिदन्यत्र सिद्धः स सर्वस्मिन्कुतश्चिदारोप्यते प्रतिक्षिप्यते चेति सुस्थमेतत् । एवमन्यत्सर्वमपि चिन्त्यम् । शशशृङ्गं तीक्ष्णमित्यादिषु च प्रमिते शशादौ शृङ्गवत्त्वारोपः शृङ्गादौ च प्रमिते सत्या ऽसत्या वा तीक्ष्णधीः इत्येतावत्सहृदयहृदयाङ्कं नावहति किञ्चिदारोप्यते । एवमनभ्युपगमे वर्णक्रमनिर्देशवत्स्यात् एतेन शशस्तीक्ष्णशृङ्गवानित्यपि निरस्तम् । भूतेषु भाविषु च कथं भ्रम इति चेत् कथं वर्तमानेषु । तेषां सत्त्वादिति चेन्न । स्वकालसत्त्वस्य कालान्तरासत्त्वस्य च साधारणत्वात् इति आवरणाभावश्च सत्योऽसत्यो वा संसर्गाभावादिविभागं नातिक्रामेदिति मत्वा तत्र तत्र दूषणमाह । संसर्गेत्यादिना पद्यशेषेण । संसर्गाभावस्तावन्निरूप्यमाणः संसर्गिनिरूप्यसंसर्गप्रतियोगिकतयाऽधिकरणप्रतियोगिभूतसंसर्गिबोधाभावे कथं बुद्ध्येत । अत्यन्ताभावोऽपि संसर्गाभावभेद एव यथा अश्वे गोत्वस्य शशे वा शृङ्गस्य तथा च आवरणं नास्तीति साधिकरणभूताभावधीरनिवार्या । खपुष्पवदावरणानामत्यन्तासत्त्वे शून्यवादशरणम् । वर्तमानेषु चावरणेषु तत्प्रध्वंसप्रागभावौ दुर्वचौ । तौ हि किमन्यत्र विद्यमानानामुताविद्यमानानाम् । नाद्यः तेषां तदुभयायोगात् । न द्वितीयः तत एव, न हि शशे शृङ्गस्य नाशप्रागभावौ सदिष्टौ ।

---

* अत्र वहधातोरनिट्कत्वेन निर्वक्ष्यसीत्येव पाठो युक्तो न त्वन्याय्युक्तस्यः छेदकपाठः । दहित्वा च वहित्वा चेत्यादौ तु भेदकपाठः स्मार्त इति न स दृष्टान्तयोर्विनिविष्टः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वमाश्रित्य तथा पाठसमर्थनं तु तथाप्रयोगसत्त्वनिश्चयनिबन्धनमित्यकिञ्चिदेतत् । अन्तर्भावितण्यर्थकत्वेनार्थसमर्थनसंभवेऽपि पदसमर्थन सर्वथाऽसंभव्येवेति विचारयन्तु विद्वांस स्वयमेवेति कृतमधिकप्रपञ्चेन । निर्वाहयिष्यसीत्येव वा पाठः स्यात् च णिजिति न बहुदोषावतार इति पुरुतरमुद्रयामहे ।

सर्वावरणनाशादिकं दुर्वचमसम्भवात् कतिपयावरणनाशादिकं चावरणादेशोऽप्यस्ति इति तथापि निष्क्रमणादिप्रसङ्गः । ननु संसर्गे तु विधिरेकेनापि तन्निषेधस्तु सर्वप्रतियोगिकः तद्वदत्रापि सर्वावरणाभावे व्योमधीः स्यात् । न असम्भवस्योक्तत्वात् । एवं सति च संसर्गाभाव एव नामान्तरेणोच्यते तत्र च दत्तमेवोत्तरम् । अस्तु तर्ह्यावरणतादात्म्याभावो ऽसौ स्यात् । स ह्यसिद्धप्रतियोगिकतया स्वयमप्यसिद्धः तदात्मनश्चाकाशस्य तुच्छत्वं युक्तमिति तत्राह । तादात्म्येति । चो दूष्यसमुच्चये श्रुत्यादिविरोधकृण्दूषणसमुच्चये वा । असिद्धप्रतियोगिकत्वमस्य क्वचिदपि तादात्म्यपदार्थाभावाद्वा । आवरणद्वयस्य तदभावाद्वा । नाद्यः अभावप्रतियोगित्वेन तत्कल्पनस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । न हि क्वचित्सिद्धिमन*पेक्षकस्य क्वचिदपि कल्पना माध्यमिकमतोत्थाप†नप्रसङ्गात् । नोत्तरः संसर्गाभावस्याप्यसिद्धप्रतियोगिकत्वापातात् न ह्येतत्कालीन एतद्भूतलघटसंसर्गो निषिध्यमान इहान्यत्र च सिद्धः घटसंसर्गमात्रं यत्र क्वचित्सिद्धमिति चेत् घटतादात्म्यमपि तथैवास्तु तर्ह्युभयथाप्यसिद्धप्रतियोगिकत्वं किं नश्छिन्नमिति चेन्न । अतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् अत्यन्ताभावोऽप्यसिद्धप्रतियोगिक इति पक्षश्च निरस्तः ।

तत्रतत्र स्वतादात्म्यं सिद्धमन्यत्र कल्प्यते ।
बाधकैः क्षिप्यते चेति नास्माकमिह विप्लवः ॥

सर्वत्र तादात्म्याभावस्तत्तद्वस्तुनिष्ठतयैव सिद्धोऽत् न [illegible] तन्मध्यादिदेशतया यथा मिथस्संयुक्ते वियुक्ते वा सिंहे गजान्यत्वं गजे च सिंहान्यत्वमिति । इदमावरणं न भवतीति तादात्म्यनिषेधश्च कस्यचिदावरणस्य वा अनावरणस्य वा आद्ये विरोधः

* क्वचित्सिद्धिमनपेक्ष्य कस्यचिदिति पाठोयुक्तः ।
† मतोत्थानप्रसङ्गादिति पाठान्तरं युक्तम् ।

आवरणान्तरं न भवतीति विवक्षायामविरोध इति चेत् सत्यं तथाऽपि न तथाकाशप्रतीतिविषयावरणाभावसिद्धिः । द्वितीये त्वावरणान्यद्रव्यमिदङ्कारास्पदं सिद्धत्येव । नन्वावरणाभाव एवेदङ्कारगृहीतः आवरणतादात्म्याभावाधिकरणतया बुध्यतां, न हि तत्तदभावयोस्तादात्म्यमिति मैवं न ह्यावरणतादात्म्याभावस्यावरणान्यत्वं बुध्वा कश्चित्तत्र नभःपर्यायान्प्रयुङ्क्ते निष्क्रमणादौ वा प्रयतत इति अलमतिविस्तरेण । आकाशे चाविशेषादिति सूत्रभाष्ये चेतत्सर्वमनुसन्धेयमिति ॥ ४६ ॥ इत्याकाशस्यावरणाभावमात्रत्वभङ्गः ॥

सोऽयमाकाशस्सर्वव्यापी नित्यश्चेति वैशेषिकादयः । जैनास्तु तत्र लोकाकाशः आलोकाकाशश्चेति विभागमप्याहुः । मूलप्रकृतिविभ्वति सांख्याः । मनोविभ्वति बौद्धाः । तेषां पक्षं सहेतुकमनुभाषते । नित्यत्वादीति ।

सू० नित्यत्वाद्यम्बरादेर्यदि निरवयवद्रव्यताद्यैः
प्रसाध्यं कः स्याद्बाधो विपक्षे कथमिव
निगमे बाधकोऽत्रानुमा स्यात् । बाधस्सामान्यदृष्ट्या श्रुतिसमधिगते नैव कुत्रापि शक्यस्तेनामूर्तत्वलिङ्गान्न सृजति विमतो मूर्तमित्याद्यपास्तम् ॥ ४७ ॥

नित्यत्वं व्यापित्वं च पृथक्साध्यं प्रत्येकं तयोरेते हेतवः विगीतं नित्यं विभु च निरवयवत्वे सति महत्त्वात् सर्वदा निष्प*न्दत्वं सति महत्त्वात् सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् इत्यादयः निरवयवेन्द्रियग्राह्यगुणत्वादित्याकाशस्यैव । ज्ञानासमवायिसंयोगाधारत्वात्

* नि स्पन्दत्वे सतीत्येव पाठोयुक्तो न तु मूर्धन्यघटितसत्वापाठविनीयत्वात् ।

इति मनस एव। एतेषां साधारण्यमप्रयोजकत्वमभिप्रेत्याह। कः स्यादिति। न ह्येतेषामनित्यत्वादौ किञ्चिदनिष्टं स्यात् स्याच्चन्द्रोनानिष्टकल्पने विपरीतकल्पनस्यापि शक्यत्वात्। अथोऽन्यं दूषणान्तरमाह। कथमिवेति। येष्वनित्यत्वम् अविभुत्वं चेति सृष्ट्यादिवादैस्तत्त्वान्तरावृतत्वादिवाक्यैश्च सिद्धं तेषु तद्विरुद्धसाधनमागमबाधितमित्यर्थः। उक्तेषु च हेतुषु निरवयवत्वादिकं पञ्चीकरणवादिशास्त्रविरुद्धं सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिति विभुत्वसाधने अणुत्वेन श्रुतिसिद्धैर्जीवैरनैकान्त्यं ज्ञानासमवायिसंयोगाधारत्वम् आत्ममनसोरसिद्धं च। ज्ञानद्रव्यत्वादेर्वेद्यमाणत्वात् ज्ञानावस्थानां चात्ममनस्संयोगासमवायिकारणकत्वाभावात्। किं चात्र नित्यत्वसाधनमाकाशादिद्रव्यपक्षीकारेण वा। आकाशत्वाद्यवस्थापक्षीकारेण वा। आद्ये सिद्धसाध्यता द्वितीये तु स्वानभ्युपगतपक्षीकारेण युक्तः श्रुत्यैव तदङ्गीकारे तयैव बाधः। अनुमानेन श्रुतिबाधे तु हेतुकलापेऽश्रुतिप्रमाणस्य निश्शेषोच्छेदप्रसङ्गमभिप्रेत्याह। बाधइति। प्रत्यक्षविरोधरहितानन्यपरश्रुत्या यथावदधिगतेऽर्थे येन केन चित्सामान्यतोदृष्टेन बाधशङ्कायां श्रौतहिंसा न धर्मः हिंसात्वात् सम्मतवत् विगीतमस्थि पवित्रम्। अस्थित्वात् शङ्खवत्। इत्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति भावः। उक्तं दूषणं प्रस्तुते पक्षे साध्यान्तरविषयहेत्वन्तरेष्वपि दर्शयति। तेनेति। आकाशो न स्पर्शवदुपादानं स्पर्शशून्यत्वात्। एवं वाय्वादिकमपि न तेजःप्रभृत्युपादानं रूपशून्यत्वात् रसशून्यत्वात् इत्यनुमानजातं श्रुत्यादिविरोधादपास्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥
इत्याकाशादेरनित्यत्वाव्यापित्वादि ॥

अथ पराभिमतां विश्वव्यापिनीं दिशमनभ्युपगच्छंस्तत्कल्पकानामन्यथासिद्धिमाह। प्रागिति।

मू० प्राक्प्रत्यक्त्वादिभेदं भजतु वियदिदं भा-
नुयोगादिभेदादस्यैवोपाधिभेदादधिकदिश-
इव स्तां परत्वापरत्वे ॥ व्योमोत्तीर्णेऽपि
देशे प्रभवतु तदुपाध्यन्वितैस्तत्तदर्थैर्दूर-
त्वादिव्यवस्था स्वयमुत विभुना ब्रह्मणा
किं परैर्नः ॥ ४८ ॥

यदि प्रागादिधीव्यवहारसिद्ध्यै दिक् तत्त्वं कल्प्यते तत्सम्प्रतिपन्नं व्योमैव भवतु । सूर्योदयाद्युपाधिभेदेन तद्विभागात् पूर्वदक्षिणपश्चिमाद्युपाधिक्लृप्तिश्चाधिकेऽनधिकेऽपि समाना । अप्रत्यक्षायां च दिशि प्रत्यक्षैरुपाधिभिरवच्छेदधीर्दुर्लभा । सूर्योदयादिविशेषितातपादिभिरेव प्रागादिधीव्यवहारसिद्धौ किं तदन्यकल्पनया । शाखाचन्द्रनयाच्चातपादेस्सूर्योदयादेश्च सम्बन्धधीर्युज्येत उपहितस्य शब्दार्थत्वान्न दिक्शब्दस्य व्योमातपादिपर्यायता स्यात् । ननु साक्षात्सम्बन्धरहितयुक्तसंयोगभूयस्त्वाल्पत्वनिबन्धने दूरासन्नपरत्वापरत्वे तत्तत्सम्बन्धोपनायकव्यापकद्रव्ययोगमन्तरेण कथं स्यातामित्यत्राह । अस्यैवेति । न हि त्वया कल्प्यमानमपि दिक् तत्त्वं तदुपाधियोगमन्तरेण परत्वापरत्वे जनयेत् । तथा सति तैरेवोपाधिभिरुपहितं व्योमाद्येव परत्वादिसिद्धौ पर्याप्तम् । अधिकशब्देन कल्पनागौरवं सूच्यते । नन्वाकाशं परिच्छिन्नमिति भवत्सिद्धान्तः. तथा च कथमाकाशरहितप्रदेशे दूरत्वादिक्लृप्तिरित्यत्राह । व्योमेति । दूरत्वादिसिद्ध्यनुगुणोपाधिमद्भिर्महदादिभिस्तत्सिद्धिः स्यात् व्योमोत्तीर्णे इत्युपलक्षणं व्योमसम्पृक्तद्रव्यादिभिरपि तदुपपत्तेः । अनियमेन बहूनां दिक्त्वकल्पने गौरवं स्यादिति चेन्न । असिद्धकल्पनादनेके-

रपि सिद्धेरेव निर्वाहस्य लघुत्वात् । यद्येकमेव सर्वत्र दिग्व्यवहारकारणमिष्यते तदा सर्वव्यापिना सर्वहेतुभूतेन परमात्मनैव सर्वं सिद्ध्येत् तस्यैव सन्तु उपाधिभेदास्सहकारिणः । अथ वा तत्तदुपाधयस्तावत्प्रत्यक्षाः तत्सम्बन्धोऽपि साक्षात्परम्परया वा दूरासन्नादेर्दृष्ट एव तद्दृष्ट्या च परत्वादिसिद्धौ किं तदुपहितगवेषणया कार्यविशेषाणामन्यतस्सम्भवे च न क्वचित्तदतिरिक्तं कल्प्यमित्यभिप्रायेणाह । किं परैर्न इति । परैर्व्यापकेश्वरव्यतिरिक्तैः उपाधिमात्रव्यतिरिक्तैर्वेत्यर्थः । नः ईश्वरमिच्छतां गौरवभीतानां चेति यावत् ॥ ४८ ॥

ननु यद्याकाशादयः परधर्मं परत्र घटयेयुः ततः पाण्ड्यदेशस्थितेन जपाकुसुमेन पाटलीपुत्रस्थितं स्फटिकमणिमुपरञ्जयेयुः । विश्वमपि व्यामिश्रसर्वस्वभावं स्यादिति प्रसक्तिमुद्भाव्य परिहरति । अन्यस्मिन्निति ॥

मू० अन्यस्मिन्नन्यधर्मान् घटयतु वियदाद्यत्र
नातिप्रसक्तिः सिद्ध्यत्कार्योपयुक्तोपनयन-
नियमोपेततच्छक्तिक्लृप्तेः । एवं ह्येवाधिका-
यामपि दिशि भवतोऽतिप्रसङ्गोनिषेध्योध-
र्मी धर्मश्च कल्प्यौ तव तदितरता स्यात्तु
काले स्वमानात् ॥ ४९ ॥

हेतुमाह । सिद्ध्यदिति । यथा कलमबीजस्याङ्कुरजननशक्तिकल्पनेऽपि न कोद्रवाङ्कुरजनकत्वं दृश्यमानकार्यानुगुणकारणशक्तिकल्पनात् । तथा वियदादिष्वपि परत्वादिसिद्ध्युपयुक्तोपनायकतयैव तच्छक्तिक्लृप्तेरित्यर्थः । अथ प्रतिबन्दिमभिप्रेत्याह । एवं ह्येति । नन्वधिकाया दिशस्तावदर्थतया धर्मिग्राहकेण सिद्धिः न तथा

वियदादेः तत्स्वरूपस्यान्यतस्सिद्धत्वादिति चोद्यं विपरीतफलमित्यभिप्रायेणाह । धर्मीति । नावश्यं धर्मिग्राहकेणैव सर्वत्र शक्तिसिद्धिः गृहीतेष्वपि धर्मिषु तत्तत्कार्यदर्शनेन तन्नियतशक्तिकॢप्तेः अत एव नातिप्रसङ्गः अयस्कान्तादिवत्तन्नियमात् यन्निबन्धनस्त्वतिप्रसङ्गः स सिद्धे कल्प्येऽपि समसमाधिः । एवं स्थिते वरमुभयकल्पनादेककल्पनम् । ननु शक्तिरपि कल्प्यमाना न निराधारा कल्प्यते तस्मात्साधारशक्तिकल्पने शक्तिविशिष्टाधारकल्पने वा समं गौरवं तन्न । यद्यपि शक्तितद्वन्तौ मिथोऽवच्छिन्नौ तथाऽपि सिद्धांशस्य कल्प्यत्वायोगादसिद्धांशनियतैव कॢप्तिरिति विशेषसिद्धिः स्यादिति भावः । नन्वेवं वियदादेरेव सूर्यपरिस्पन्दाद्युपनायकत्वसम्भवात्तदन्यः कालो न सिद्धेदित्यत आह । तदितरतेति । न हि वयं परत्वादिलिङ्गैराकाशाद्यतिरिक्तं कल्पयामः किन्त्वागमिकमभ्युपेमः अतो न तस्यासिद्धिरिति भावः ॥ ४६ ॥ यदि पृथक्त्वेन लोकवेदादिप्रसिद्धा दिगपन्हूयेत तथा वायुरपि । अस्य ह्युपलभ्यमानः स्पर्श उष्णाश्मीतोऽनुष्णाशीतो वा वेधापि न ह्यान्दोग्याधीततेजोऽबन्नातिरेकस्सिद्ध्येत् तिर्यक्पवनमप्यदृष्टवशात्तेषामेव स्यात् शब्दधृतिकम्पेरपि नातिरिक्तमनुमातव्यं तैरेव तत्सम्भवात् ।

वातोपनीततत्तद्भूतान्तरावयवन्यायादनुद्भूतरूपतया दुर्दर्शत्वं स्यादित्यत आह । संख्यानमिति ॥

मू० संख्यानं तत्त्वपङ्क्तौ क्वचिदपि न दिशः कालवद्वा न भेदः कण्ठोक्तौ व्याक्रियादिव्यवहरणमपि ह्यन्यथैवोपपन्नम् । श्रोत्रादुक्तस्तु लोकप्रभृतिवदुदयस्तस्य तत्रा-

पर्ययो वा नैतावत्तत्त्वभेदं गमयति न च तच्छ्रोत्रतामान्यपर्यात् ॥ ५० ॥

अयम्भावः न हि यत्प्रत्यक्षस्य वायोः स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैस्सिद्धिरिति वदामः येन तेषामन्यथासिद्धिरुच्येत किन्तु तेषु तेषु शास्त्रेषु तत्त्वपङ्क्तौ परिगणनात् नैवं दिक्तत्त्वं गम्यत इति। तत्र कालप्रतिबन्दिं निस्तरति। कालवद्वेति। अस्ति हि रूपान्तरं तद् द्विजकालसंज्ञम् इत्यादि। ननु दिग्देशकालेष्वस्तातिः इत्यादिषु देशाद्भिन्ना दिक् कालवच्छास्त्रेषु व्यवह्रियत इत्यत्राह। व्याक्रियेति। प्रमाणसिद्धदिक्तत्त्वानुसारेण तत्कार्यविशेषविधायिनां शास्त्राणां तत्स्वरूपनिष्कर्षे तात्पर्याभावान्न ततस्त्वदिष्टसिद्धिरित्याशयः। अथ स्यात् प्राणाद्वायुरजायत इत्यादौ वाय्वादितत्त्वेस्वह दिशः पृथक्सृष्टिरुच्यते अतस्तद्वद्दिशोऽपि तत्त्वान्तरत्वं स्यात्। एवं दिशः श्रोत्रम् इति तद्वदप्ययोऽपि श्रूयत इत्यत्राह। श्रोत्रादिति। लोकप्रभृतिवदिति प्रतिबन्दिवचनम्। अत्र हि नाभ्यादासीदन्तरिक्षम्। इत्यादिभिर्न तत्त्वतस्सृष्टिरश्रूयते किन्तु ब्राह्मणक्षत्रियचन्द्रसूर्यादिव्यष्टिसृष्टिप्रकरणे अन्तरिक्षस्वर्गादिकल्पनम्। अतोदिक्सृष्टिरपि व्यष्टिविषया न तत्त्वान्तरं कल्पयितुं शक्नुयादित्याह। नैतावदिति। अथापि दिशः श्रोत्रोपादानस्य व्यष्टिविशेषत्वं स्यादित्यत्राह। न चेति। श्रोत्रतां—श्रोत्रोपादानतामित्यर्थः। न हीन्द्रियाणि कस्य चिदुपादानानीति प्रागेवोक्तम्। गत्यभावाच्च विशेषः कल्प्यतामित्यत्राह। आन्यपर्यादिति। अत्र हि दिगुपाधीनां तद्देवतानां वा भगवतः श्रोत्रात् चन्द्रादेरिव सृष्टिः स्यात् अतस्तत्त्वान्तरकल्पनं निर्मूलमित्यर्थः ॥ ५० ॥ इति दिश आकाशादावन्तर्भावः ॥

आकाशे चिन्तिते प्रसङ्गाद्दिगन्तर्भाव उक्तः। अथाकाशानन्तरभाविनि वायोस्वरूपतस्सम्प्रतिपन्ने प्रमाणविप्रतिपत्तिं निरस्यति। वातो वातीति ॥

मू० वातोवातीति साक्षान्मतिरितरसमा स्पर्शतोऽनानुमा नासावन्धेऽन्येषु प्रसङ्गान्न पुनरगमकं स्पर्शनं रूपशून्ये ॥ अन्यातद्ग्राह्यतादृग्विधगुणविरहो ह्यन्यदक्षं न रुन्द्धे निर्गन्धो नीरसोऽपि स्फुरति यदनलो दर्शनस्पर्शनाभ्याम् ॥ ५१ ॥

त्वगिन्द्रियपवनसंयोगे सति सावधानस्य वातो वातीति धीस्तावद् दुरपलपा सा साक्षात्काररूपा क्षित्यादिधीसमत्वादित्यर्थः । यदत्र गुणेन गुण्यनुमानमाहुः तत्प्रतिषेधति । स्पर्शत इति । न हि गन्धादिवदिह गुणमात्रोपलम्भ इति भावः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गमाह । अन्ध इति । अन्धे पुरुषे अन्येषु पृथिव्यादिषु भूतेषु त्वगिन्द्रियेण या स्पर्शधीस्सा स्पर्शमात्रविषया तत्तद्द्रव्यानुमितिहेतुस्स्यात् अन्धोक्तिश्चक्षुषा द्रव्यग्रहणनिवृत्त्यर्था उपलक्षणमेतदन्धतमसमध्यस्थस्य । सा ऽऽलोकेऽपि निमीलितचक्षुषः, न चैतद्युक्तं दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाभ्युपगमात् अन्यथा द्रव्यापन्हवप्रसङ्गाच्च । ननु नीरूपं कथं प्रत्यक्षम् आत्मादीन् पश्य कथं बाह्यावग्राह्यं रूपादीन्निरूपय, कथं स्पर्शनवेद्यं स्पर्शमेव परामृश, इत्यभिप्रायेणाह । न पुनरिति । तथाऽपि नीरूपद्रव्यं कथं बाह्येन्द्रियग्राह्यं त्वगिन्द्रियग्राह्यं वेत्यत्राह । अन्यात इति । इन्द्रियाणां स्वग्राह्यविशेषगुणोपधानेन हि द्रव्यग्राहकत्वमिति-वदकल्पना । ततश्चेन्द्रियान्तरग्राह्यविशेषगुणविरहेऽपि वायोस्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः । यदि रूपशून्यद्रव्यत्वाद्वायुरप्रत्यक्ष इत्युच्येत तदा रसशून्यद्रव्यत्वात्तेजोऽपि किं तथा गन्धशून्यद्रव्यत्वाद्वा अतोऽवादि इन्द्रियान्तरग्राह्यविशेषगुणविरहो नेन्द्रियान्तर-

वेद्यत्वविरोधीति । अथाविगीतमुदाहरणमाह । निर्गन्ध इति ॥ ५१ ॥ वायुप्रत्यक्षतायां परोक्तमनिष्टं शङ्कते । संख्येति ॥

मू० संख्याद्यास्स्पर्शनास्स्युस्तदधिकरणकास्स्पर्शने गन्धवाहे तेषां द्रव्योपलम्भप्रतिनियतनिजाध्यक्षयोग्यत्वतश्चेत् ॥ इ*ष्टस्त्वंशेन चात्मप्रभृतिषु सहते तैः प्रसिद्ध्यन्ति सर्वे तद्वाह्ये व्याप्तिरिष्टा यदि सततगतेरप्यसावस्तु वाह्ये ॥ ५२ ॥

वायौ त्वगिन्द्रियग्राह्ये तन्निष्ठसंख्यापरिमाणादिष्वेन्द्रियग्राह्यवर्गोऽपि तेन सह त्वचा गृह्येत तेषां संख्यादीनां स्वाधारद्रव्योपलब्धियोग्यतासमानयोग्यताकत्वादित्यर्थः । अथांशत इष्टप्रसङ्गतामाह । इष्टमिति । उपलभ्यते ह्येका वह्निशिखा एका वारिधारेत्यादिवत् एकोऽयं वायुरिति । रन्ध्रभेदनिष्क्रान्तेषु च वायुषु सावधानं स्पृशतो द्वित्वद्विपृथक्त्वादयोभान्ति यावता च त्वगिन्द्रियभागेन वायुस्सम्बध्यते तावदवच्छिन्नं तत्परिमाणं च गृह्यत एव न हि घटादावपि त्वगिन्द्रियसम्बद्धप्रदेशाभ्यधिकवर्तिपरिमाणं तेन गृह्यते, स्पृष्टापसृते वायौ संयोगविभागौ स्फुटौ एकस्मिन् शरीरे अनेकैर्वंशरन्ध्रादिभिरनेकेषु वायुपोतेषु प्रवर्तितेषु तत्तदपेक्षया परत्वापरत्वे अपि सुलभे कर्म च वातीति प्रत्ययात् । अन्यथा सरित्प्रवाहे स्यन्दनं च त्वचा न गृह्येत यस्तु वायोः संमूर्च्छनाद्यवस्थासु संख्यादेरग्रहः स तोयादावपि समः । प्रसङ्गस्य व्याप्तिभङ्गमप्याह । न चेति । आत्मनि तावदहमहमेक इति धीस्स्यात् तथाऽपि तत्परिमाणं न गृह्यते अत

* इष्टं स्वंशेनेति पा० ।

यव न ह्यणुत्वविभुत्वदेहपरिमाणत्वसन्देहः । एवमन्यदपि । तथा बाह्येष्वपि द्रव्योपलम्भेऽपि द्वित्वचित्वाद्यग्रहो दृष्टः । उक्तव्यतिरिक्तेष्वयं नियम इति शङ्कते । तद्ग्राह्य । इति । सान्तर्होक्ष्माह । संततगतेरिति । यथादर्शन व्यवस्था त्वयाऽपि दुस्त्यजेति भावः ॥ ५२ ॥ इति वायुप्रत्यक्षत्वम् ।

अथ राजवमहान् प्राण इति वदतः प्रतिवक्तुं प्राणस्य वायुविशेषतां विवक्षुस्तत्र विशेषापह्नवं प्रतिषेधति । न प्राण इति ॥

मू० न प्राणोवायुमात्रं सह परिपठनान्न क्रिया द्रव्यतोक्तेस्तेजोवद्वा न तत्त्वान्तरमगणनतोवायुताऽनुजज्ञनाच्च ॥ तस्माद्वातो विशेषं घनजलकरकान्यायतः प्राप्य कंचिद्देहान्तर्दशविध्यं भजति बहुविधोपक्रियोवृत्तिभेदैः ॥ ५३ ॥

वायुत्वप्रसिद्ध्याऽसौ वायुमात्रमिति चेन्न । सर्वत्र सामान्यप्रसिद्धा विशेषत्यागप्रसङ्गात् । अयोग्ये च नानुपलम्भबाधः । श्रुतिप्राप्तं हेतुमाह । सहेति । एतस्माज्जायते प्राणोमनस्सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः इति सृष्टिवाक्ये वायुप्राणयोस्सह पाठात् । न चात्र प्राणशब्दोऽन्यार्थे । अबाधे अप्रसिद्धत्यागायोगात् । न च वायुसामान्ये प्राणशब्दप्रसिद्धिः । जगत्प्राण इति समाख्या तु न तदंशस्य शक्तिं गमयेत् देहावच्छेदमात्रेण विशेषात्पृथगुक्तिरिति चेन्न । तत्स्रष्टुक्तेः प्रयोजनमान्द्यात् । अस्तु तर्हि वायोः क्रियाविशेषः प्राणः । स्तिमितवायौ प्राणशब्दप्रयोगाभावात् उच्छ्वासादौ प्रयोगाच्चेत्यत्राह । न क्रियेति । हेतुमाह । द्रव्यतोक्तेरिति । वायुर्द्रव्यमिति ताव-

त्सिद्धं प्राणे च तदुक्तिस्सार्वेचिकी प्राणस्पन्दत इति च पृथग्व्यपदिशन्ति । उक्तश्च सह पाठो न तत्क्रियाया: अध्यप्रायनयविरोधात् । न च मन:प्रभृतीनां क्रिया तैस्सहात्र पठ्यत इति भाव: । यद्यसौ वायुविकारविशेष: षड्विंश तत्त्वान्तरं स्यादित्यत्राह । तेजोवदिति । यदि तत्त्वपङ्क्तौ निविष्ट: प्राण: भूतान्तरवत् पृथक्संख्यायेत न ह्येवमत्रावित्याह । अगणनत इति । तत्त्वपरिगणनं च पूर्वपूर्वनियतस्वभावपरित्यागेन विकारान्तरसृष्टौ न तु विकारमात्रे पृथिव्या ओषधय इत्यादिषु प्रसङ्गात् प्राणे च वायुत्वं न निवृत्तम् । अतश्च न तत्त्वान्तरमित्याह । वायुताऽनुचक्रनाच्चेति । तथाऽपि देहोपादानत्वावस्थापन्नोवायु: प्राणस्स्यात् किमधिककल्पनयेत्यत्राह । तस्मादिति । अयम्भाव: यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणोवसति तावदायु: अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित: प्राणापानसमायुक्त: पचामीत्यादिषु देहात्पृथक्त्वेन प्राणवायु: प्रसिद्ध: । अतो न देहोपादानवायुरसौ । किन्तु योगाद्युपयुक्तशास्त्रवेद्यविशेषवान् कश्चिद्वायुरयमिति वायुत्वानुवृत्तिव्यक्त्यै जलमकरकानिदर्शनम् । दशविध्यं प्राणापानादिभेदैर्नागकूर्मादिभेदैश्च दशविधत्वं, तत्तद्वृत्तिभिरुपकारप्रपञ्चस्तत्तदागमेषु ग्राह्य: । अयं चार्थो न वायुक्रिये पृथगुपदेशादित्यधिकरणसिद्ध: आपोमय: प्राण इति तु अन्नमयं हि सोम्य मनस्तेजोमयी वागिति वदाप्यायनपरम् अन्यथाऽनेकशास्त्रविरोधात् ॥ ४३ ॥ इति प्राणस्य वायुविशेषत्वम् ।

अथ कश्चिदाह प्राणसंज्ञादादिष्विन्द्रियैस्सह प्राण: पठित: प्राणशब्दश्च साधारण: प्रयुक्त: चेतन्नोपकरणत्वं च समानम् ॥ अत: प्राण इन्द्रियमिति । एतदनूद्य परिहरति । प्राण इति ॥

मू० प्राणोऽक्तं प्राणशब्दादुपकरणतया क्षेत्रिण-
श्चेत्ययुक्तं शब्दैक्यं ह्यैकजात्यं व्यभिच-
रति न च प्राणताऽक्षेषु मुख्या ॥ देहस्या-
नक्षभावेऽप्युपकृतिरधिका तत्समावोक्त्यदृ-
ष्टिर्न प्राणे सात्त्विकाहंकरणविकृतिता
लक्षणं तद्धि तेषाम् ॥ ५४ ॥

सहपाठमात्रं न तज्जातीयत्वसाधकमित्यभिप्रायः । प्राणशब्द-वाच्यत्वं नेन्द्रियत्वसाधकमित्याह शब्दैक्यमिति । अन्यथा अनेकार्थशब्दलोपप्रसङ्ग इति भावः । अत्र च प्राणशब्दः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्भाक्तः । एवमप्येकशब्दप्रयोगमात्रात्साजात्ये वैजात्यमेव जगति लुप्येतेत्यभिप्रायेणाह । न चेति । क्षेत्रज्ञोपकरणत्वस्य व्यभिचारमाह । देहस्येति । क्षेत्रज्ञोपकारकत्वं देहे संदृश्यते न तत्रेन्द्रियत्वमिष्यते । इन्द्रियशब्दप्रयोगाभावात्तत्रानिन्द्रियत्वमित्यत्राह । तत्समेति । इन्द्रियत्वोक्तेरदर्शनेन देहे प्राणेऽपि समम् । अतः प्राणोऽपि नेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रियलक्षणनिवृत्त्या च प्राणे तच्छब्दवाच्यत्वनिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह । न प्राण इति । सात्त्विकाहङ्कारोपादानकत्वमेवेन्द्रियलक्षणं परोक्तलक्षणानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह । लक्षणमिति । यत्तु शरीरयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम् इन्द्रियमिति । अत्र कर्मेन्द्रियेष्वव्याप्तिस्तावदास्तां स्वेदादिशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातादेरुक्तलक्षणयोगादतिव्याप्तिर्दुर्वारा शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियमिति विशेषणेऽपि वायुतेजःकणानां चूर्णविक्षेपवद्विसर्पे मूलस्कन्धस्य प्रमितिसाधनत्वाभावात् अग्रस्कन्धस्य शरीरसंयुक्तत्वायोगात् नोभयथाप्येतद्विशिष्टमिन्द्रियलक्षणमस्ति परम्परया सम्बन्धस्त्वतिप्रसञ्जकः । आ दष्टुरा-

चन्द्रमसश्च कश्चिच्चक्षुरिन्द्रियावयवी तदानीमेव निष्पन्न इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमन्यत्र सम्प्रदायात् । इन्द्रियदोषवदिन्द्रियगुणाश्च शरीरसंयुक्तास्वाधात्म्यमितिबाधकास्सन्ति तैश्चानैकान्त्यं सुवचं शुद्धेष्वपि परोक्तलक्षणेषु न प्रस्तुते तत्सिद्धिरिति ॥ ५४ ॥ इति प्राणस्यानिन्द्रियत्वम् ॥

वायोरनन्तरं वह्निनिरूपणे प्राप्ते प्राणसङ्गत्या वैश्वानरं तावच्छिक्षयति । प्राणेति ॥

सू० प्राणापानाख्यभस्त्रारभसविसृमरः प्राप्य वैश्वानराख्यां मध्ये देहं हुताशो वसति जलनिधावौर्ववत्सर्वभक्तः । तत्तद्विद्यासु वेद्यं त्वन इव हि परज्योतिषः सोऽपि रूपं नात्मानौ तौ जडत्वाज्जनिविलयमुखैर्भेदकण्ठोक्तिभिश्च ॥ ५५ ॥

तस्य मध्ये महानग्निरित्यादिकमिहानुसन्धेयं वारिनिर्वाप्यत्वनिवृत्त्यै वाडवनिदर्शनं प्राणवैश्वानरविचारस्य प्रधानशास्त्रार्थोपयोगमभिप्रेत्याह । तत्तदिति । त्वनः प्राणः । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यारभ्य इदं वाव तत् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरित्याद्यामनन्ति छन्दोगाः । प्रसङ्गान्नास्तिकयोगिजननिरासाय द्वितीयचरणवक्तव्यमुपक्षिपति । नात्मानाविति । अजडो नित्यो भूतभौतिकविलक्षणश्चात्मा स्थापयिष्यते ॥ ५५ ॥ इति प्राणवैश्वानराग्न्योस्साङ्गत्यमनात्मत्वं च ॥

अथाच धर्मधर्मिणोः सजातीयत्वे निदर्शनार्थं लोकबुद्ध्यनुगुणं भाष्यस्थं प्रभानिरूपणं प्रदर्शयति । धर्मे इति ॥

मू० धर्मो भाति प्रभैका बहलविरलतायत्र
दृष्टानुसारात् सा दीपांशा विशीर्णा इति
यदि बहुधा कल्पनागौरवादिः । रत्नादीनां
स्थिराणां विशरणविहतेर्निष्प्रभत्वादि च
स्यात् तेजस्तत्प्रभाकं तिमिरहरतया
सापि तेजोविशेषः ॥ ५६ ॥

प्रदीपादिधर्मभूता तद्वत्स्वयमप्येका विष्वक्प्रसृता सूक्ष्मांशुक-न्यायेन सुघटितसङ्घातलक्षणा प्रभा सर्वेषां भाति तत्र मूलाग्रयोर्बहलत्वविरलत्वे यथात्वोत्पन्नत्वाद्युपलम्भस्तत्तदवस्थान्तरेऽपि नैक्यबाधक इत्यभिप्रायेणाह । बहलेति । अन्यथा स्थूलमूलत्वादिना दीपादिष्वपि नैक्यं सिद्ध्येदिति भावः । अवयवविशरणवादमनूद्य प्रतिवक्ति । सेति । विशरणक्रिया तत्स्वभावाना वेगवतां तेजोऽवयवानामनुपशान्तवेगानामेव संभूय किञ्चिदुद्गमनेन दीपाद्यवयव्यारम्भेण घनीभूतानामनन्तरक्षणे विशरणम् । ऊर्ध्वगमनशीलानां च तेषां तत्तद्देशतश्च तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रसरणे तादृशप्रसरणहेतुवैचित्र्यं बहलविरलत्वादिसिद्धौ केषांचिद्वेगानियमः इत्याद्यनुपपन्नार्थविधायकल्पनागौरवं प्रसज्यते । आदिशब्देन सर्वलोकोपलम्भशास्त्रविरोधसङ्ग्रहः । बाधकान्तरमाह । रत्नादीनामिति । प्रत्यभिज्ञाविषयप्रभानोदाहरणतया प्रसिद्धेषु स्थिरतरेषु रत्नादिषु प्रतिक्षणविनाशोऽवयवविशरणं च न कल्पयितुं शक्यम् । अतस्तेषु त्वदुक्तप्रकारेण प्रभोत्पत्तिकल्पनायोगान्निष्प्रभत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । परिशेषतः स्वाभिमतामाह । तेज इति । तदनुपपत्त्या । दीपादितेजः प्रभाविशिष्टमेवोत्पद्यते इत्यर्थः । ननु प्रभा द्रव्यं न तत्त्वान्तरे गण्यते तद्बहिर्भावस्था-

पसिद्धान्तः । अन्तर्भावश्च न वायुपर्यन्तेषु रूपवत्वात् । न तोयपृथिव्यो रसगन्धादिरहितत्वान्न तेजसि तद्धर्मतयाऽभ्युपगमादः, अतो विशीर्णतेजोऽतिरिक्ता प्रभा नास्तीत्यत्राह । तिमिरहरतयेति । तिमिरहरत्वं तेजस्त्वमात्रे हेतुः विशेषणशब्दस्तु प्रतीतिसिद्धावान्तरवैषम्यव्यञ्जनार्थः । तिमिरहरत्वं चात्र भास्वररूपविशिष्टतया न तेजस्त्वमात्रेण अतो न साध्याविशेषशङ्का । एवं नीरसत्वे सति रूपवत्त्वादित्यपि हेतुः । ४६ । इति प्रभायाः प्रभावद्रव्यव्यतिरिक्ततेजस्त्वे ॥

अथ ग्रन्थान्तरसिद्धमतान्तरमाह । भाष्य इति ॥

मू० भाष्ये भास्वत्प्रभादौ प्रतिहतिबहलीभावपूर्वं यदुक्तं तेन स्रोतस्समाधिं परमतनयतः प्राहुरेके प्रभायाम् ॥ वस्तुन्यन्ते विकल्पैः स्फुटविघटनयोर्वक्तुराप्तस्य वाचोस्तात्पर्यं तर्कमानानुगुणमधिगुणैश्चिन्त्यमन्ते वसद्भिः ॥ ५७ ॥

करतलेनाहिमकररश्मीनां गतिप्रतिहतिः । तथैव तत्र बहलतया स्फुटोपलम्भस्याभाव्यत्व । प्रतिबिम्बनिरूपणे च नयनरश्मीनां दर्पणे प्रतिहतिरुक्ता तदेतत्प्रभाप्रभावतां सहोत्पत्तिनाशपक्षे नोपपद्यते । दृश्यते च रत्नप्रभादेरपि प्रतिघातकसन्निधौ सङ्कोचस्तदपगमे विकासश्च । अतः पाञ्चभौतिकस्य रत्नादेः पार्थिवाद्यंशेन दृढावस्थितस्यापि तेजोंऽशेन गन्धादिन्यायवत्ता विशरणप्रसरणादिकं युज्यते आतपवारणादिवृत्तान्तश्च वर्षवारणादिन्यायात्किरणगतितत्प्रतिघाताद्यनुमापयति निवृत्ते चातपे क्षितिजलयोरोष्ण्योपलम्भात्तेजोऽवयविशरणसङ्गमश्च गम्यते । प्रभातद्वतोराश्रयाश्रयित्वादि

भाष्ये तु परसम्मत्येव तन्मतनिदर्शनं प्रभा हि प्रदीपादिना सह सन्निध्यविनीति केचित् । तथाऽपि सांख्या इन्द्रियवृत्तिनिदर्शनतया आहुः ।

दीपप्रभा यथा तस्मिन्विनश्यति विनश्यति ।
तथा बहिर्गताऽप्येषा मूलच्छेदाद्विनश्यति ॥ इति ॥

ननु विरुद्धभाषणादुभयं त्यक्त्वा सौगतगतिरिह स्यादित्यत्राह । वस्तुनीति । न तावदिह सिद्धे वस्तुनि विकल्पः । न च वाक्ययोरैकार्थ्ये क्लिष्टगत्या कल्प्य विरोधस्फोटयात् । आप्तवाक्ये च नोभयत्याग. सहजसाक्षिकमुख्यद्वयपक्षस्य सप्तभङ्गनिरासेनैव निरस्तत्वात् । अतोऽन्यतरवाक्यस्य अन्यपरत्वे प्राप्ते प्रमाणतर्कानुगुण परमार्थतात्पर्ये प्रज्ञादिशालिभिस्त्वाद्यैः प्रतिबोद्धव्यमिति ॥ ५० ॥ इति प्रभाविषयमन्यद्वयगमनिका ॥

ननु दीपादीनां स्थिरतया गृहीतानामपि क्षिप्रविनाशित्वमभ्युपगत तद्वा ऽवयवविशरणपक्ष एवोपपद्यते तथाऽऽह । अवयवविरलिङ्गबोधसहायेन चक्षुषा भेद ज्वालेषु निर्णयाम इति ॥

पक्षान्तरेषु तु प्रत्यभिज्ञा दुर्बोधेत्यत्राह । प्राच्य इति ॥

मू० प्राच्ये स्नेहादिनाशे चरम इव दृढोऽनन्तरं दीपनाशः सामग्र्यन्यान्यकार्यं जनयति च न चानेकदीपप्रतीतिः । साम्यादेः स्यात्तु तद्धीः प्रबहुलभिदुरास्तप्रभास्तत्प्रदीपा निर्बाधा भास्करादौ प्रथयति नियतं प्रत्यभिज्ञा स्थिरत्वम् ॥ ५८ ॥

दाह्यविनाशानन्तरं वह्नि*नाश इति चरमदीपादिषु दृष्टम् इदं च सर्वथा प्रतिक्षणं च दीपदशादिप्रचयो दीपादिषु प्रत्यक्षः । प्रयोगश्च प्राच्यस्नेहदशादिनाशः स्वानन्तरभाविस्वजनकदीपनाशवान् दीपारम्भकस्नेहादिनाशत्वात् अन्त्यवत् इति । सावधानं प्रपश्यद्भिश्च प्रवाहवर्ती दीपो दृश्यते दशाग्रमारभ्य तन्मूलपर्यन्तं प्रतिकलमन्यो ऽन्यो दीपः प्रवर्तमानो निवर्तमानश्च दृष्टः । प्रयोगान्तरमभिप्रेत्याह । सामग्रीति । द्वितीयादिस्नेहादिसामग्री दीपजनिका अविकलदीपजनकजातीयसमुदायत्वात् आद्यवत् । अन्यथा प्रथमापि नोत्पादयेत् तथा च जिता चार्वाकैः । नन्वस्तु प्रतिक्षणदीपारम्भः प्रतिक्षणविनाशस्तु कुतस्त्य इत्यत्र पूर्वानुमानसिद्धेऽपि युक्त्यन्तरबाधमाह । न चेति । यदि द्वितीयादिक्षणे पूर्वपूर्वदीपनाशो न स्यात् अनेकघटाद्युत्पत्तिनयाद्युगपदनेकदीपोपलब्धिः स्यात् न चैवमस्ति । निगमयति । साम्यादेरिति । प्रभया सहोत्पत्तिपक्षेऽप्येवं दीपादेराशुतरविनाशित्वं सिद्धं यत्र तु सामग्र्यनुवृत्त्यादिहेतुविरहः तत्र स्थिरत्वप्रसङ्गो न दोष इत्यभिप्रायेणाह । निर्वाधेति ॥ ५८ ॥ इति स्थिरास्थिरतेजोविभागः ॥

यत्तु हेमादेस्तैजसत्वमाहुः त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णाना तैजसानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिस्सामान्यमिति तत्प्रागेव पाञ्चभौतिकत्वसाधनात्प्रत्युक्तम् ।

विशेषणस्य परोक्तेर्भङ्गाय ब्रूमः । वर्णानामिति ॥

मू० वर्णानां तादृशत्वादतिकठिनतया गौरव-

---

* नात्र शाङ्कुराणामिव वह्निनाशः स्वयमेवेत्यभिप्रायस्तस्य चस्यातिशयानवृद्धि विलक्षितत्वेन तथा दुर्वचत्वात् । किन्तु दाह्यनाशे वह्नेर्वह्निनाशे च दाह्यनाश इत्ययमर्थः । एतत्तत्त्व शास्त्राभिज्ञैर्[illegible] [illegible] द्रष्टव्यम् ।

स्यापि भूम्ना । धात्रीभागैः प्रभूतैस्स्फुटमिह घटिता धातवो हाटकाद्याः ॥ तादृक्त्वेऽपि स्फुरत्वाद्यनितरसुलभं किंचिदन्वीक्ष्य तज्ज्ञैः व्याख्यातं तैजसत्वं विधितदितरयोस्तन्त्रसौकर्यसिद्धौ ॥ ५९ ॥

हेमरूप्यादिधातवः पार्थिवत्वाभिमताभ्रकशुक्त्यादिसमाः दृश्यन्ते अन्यथा कथं तत्तद्भ्रमः काठिन्यं च तेष्वधिकं तच्च स्वतः पृथिव्या एव काठिन्यवान् यो बिभर्ति इत्यादिदर्शनात् गुरुत्वं च तेषु तेषु भूयिष्ठं तेजोमात्रे तु न तत्प्रसङ्गः । जले तु तदप्येतन्नैव क्वचिदसिद्धमिति न चाऽऽप्यत्वं तेषामिच्छसि तदिह पञ्चीकृतारब्धव्यष्टिप्रपञ्चे हेमादिषु पार्थिवांशः प्रभूत इति निश्चीयते । कथमन्यथा निष्के तु सत्यवचनमित्यादि निरुह्येत तथात्वे तैजसत्वसमर्थनं कथमित्यत्राह । तादृक्त्वेऽपीति । स्फुरत्वादि तेजस्समानं धर्मविशेषं स्वतन्त्रगुरुत्वं चेत्यर्थः । तज्ज्ञैः तथाभूतवेदिभिः व्याख्यातं विशेषतः प्रकाशितम् । किमर्थमित्यत्र तैजसत्वसमाख्यानेषु विधिनिषेधशास्त्रस्य सौकर्यार्थमित्यत्राह । विधीति । ननु सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामत्यन्ततापलुप्तद्रवत्वं दृष्टं न तथा हेमादौ ततस्तेषामपार्थिवत्वं मैवम् एवमपि तोयान्यत्वस्य दुस्साधत्वात् द्रवत्वविशेषात्तैजसत्वसाधने च न कश्चिद् दृष्टान्तः । पाकजद्रवत्वेन पार्थिवत्वसाधने तु सर्पिरादयस्सन्ति अलुप्तद्रवत्वं च हेमादेस्तदुपष्टम्भकपार्थिवांशेऽप्यस्ति । अन्यथा तत्र तदर्दे काठिन्यानुवृत्तिप्रसङ्गात् अतः वर्णविशेषमात्रकृतमित्याद्विरुद्धम्

अर्थान्तरविशेषाच्च नातन्वाणीयसा भवेत् ।
अतिप्रसङ्गसामान्याद्दोषापह्नवेन वा ॥

न च हेमादिशब्दानां युक्तं दृष्टप्रमाणतः ।
आलोकव्यवहारार्हे कुत्रचिद्वृत्तिकल्पनम् ॥ ५९ ॥

इति हेमादितैजसत्वोक्तितात्पर्यम् ॥

तेजोऽनन्तरं तोये विप्रतिपन्नार्थाभावात्तदुल्लङ्घनेन तमसः पृथिव्यामन्तर्भावमाह । नैल्यादिति ॥

मू० नैल्याद्भौमं तमिस्रं चटुलबहुलताद्यन्वया-
त्तन्न नैल्यं छायावत्पारतन्त्र्यं त्वयस इव
मयी दृष्टिसिद्धात्स्वभावात् ॥ स्पर्शा ख्याति-
र्न रूपं हरति हरिशिलालोकवत्तत्र चा-
क्ष्णोर्नालोकोऽर्थ्यस्तसिद्धाञ्जननयनदिवाभी-
तदृष्ट्यादिनीतेः ॥ ६० ॥

तमः खलु चलं नीलं परा*परविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हतीति ॥

ये एवं वदन्ति तान्प्रत्युभयसम्मतेन नीलत्वेन पार्थिवत्वं साध्यते द्रव्यान्तरकल्पने गौरवात् । अवान्तरविशेषश्च न वैजात्यहेतुरित्युक्तं प्रभातुल्यत्वपक्षे पित्तवद्रूप्रभावपर्यवसेऽपि नीलत्वाद्भौमत्वं सिद्धमेव । ये त्वाहुः वियति विततानां सूक्ष्माणां पृथिव्यवयवानां कृष्णो गुणस्तम इति तेषां निराधारनैल्योपलम्भोऽशक्यसाधनं इत्यभिप्रायेणाह । तत्र नैल्यमिति । हेत्वन्तरमाह चटुलेति । चटुलत्वबहुलत्वविरलत्वादिकं हि द्रव्यधर्म एव न च तदुपलम्भो नास्ति नीलोपलम्भो वा । विश्वविरोधात् । न चाचालोकापसर्पणादिहेतुभेदैश्चटुलत्वमारोपितं प्रत्यक्षभ्रमेषु गुणमात्राधिष्ठानत्वादृष्टेः ।

* पराऽपरविभागवदिति पा० ।

गन्धो घातीत्यादिष्वपि द्रव्याभिप्रायेण प्रयोगः । यदि स्वतन्त्र-द्रव्यं तमः तदा तत्कृत्यागत्यनुविधानं कथमित्यत्राह । छायाव-दिति । यथाऽयस्कान्तस्थितिगत्यनुविधानं पृथग् द्रव्यस्याप्ययसो दृश्यते तथा ऽत्रापि स्यात् यथादृष्टि स्वभावव्यवस्थापनात् । ननु पार्थिवत्वरूपवत्त्वे स्पर्शवत्त्वव्याप्ते। न च ध्वान्ते स्पर्श उपलभ्यते अतस्ते उभे तस्य न स्त इत्यत्राह । स्पर्शाख्या निरिति । तमःस्पर्शस्यायो-ग्यत्वादित्यभिप्रायेण नीलत्वसाम्याच्च हरिशिलालोकदृष्टान्तः, यन्नील तदालोकसहकृतचक्षुर्ग्राह्यं तमश्च न तथा ततश्चाक्षुषप्रत्ययाभावे नीलत्वाभिमान इत्यत्राह । तच्च चेति । आलोकोपलब्धावालोका-न्तरं न सहकारि तथा ऽत्र स्यात् विषयस्य सतस्तत्र सहकारित्व-मिति चेत् । अर्थाद्वि वस्तुभेदे वैरूप्यं सिद्धम् । एवं ध्वान्ते ऽप्यालोक-नैरपेक्ष्यं स्यात् । अलङ्घनीयनिदर्शनान्तरमाह । सविद्धाञ्जनेति । अञ्ज-नविशेषसहकृतं हि चक्षुरन्धतमसेऽपि पदार्थान्दर्शयति तथेहापि स्यात् तत्र सहकार्यन्तराभावादिति चेत् अत्राप्यालोकाभावस्य सहकारिणः प्रभावादित्यङ्गीकुरुष्व । यथा च किं चिद्बहलालोकग्राह्यं किंचिन्मन्दालोकेनापि तथा किंचिदालोकग्राह्यं किंचिन्न तथेति यथादर्शनं नियमः । दृक्स्वभावाच्च यथा दिवाभीतादिदृष्टेरालोक-नैरपेक्ष्यं तथा दृश्यस्वभावादिहापीति किं नेष्यते । अस्त्वेव तथाऽप्या-लोकमध्ये किं नोपलभ्यत इति चेत् आलोकनाश्यत्वादिति केचित् तस्यातिरस्कृतत्वादित्यन्ये मध्यन्दिनोल्काप्रकाशादिवदभिभवादित्यपरे ।

अद्रव्यत्वादिपक्षाणामपासम्भवसिद्धये ।
आद्यमेव तमोध्वान्तमिति केचिदुपाचरन् ॥

किंच तेजस इव तमसोऽपि शरीरत्वाम्नानादालोकमध्ये तमस्सृष्टिवचनादेकस्मिन् काले तमस्तेजःप्रलयपाठाच्चास्य द्रव्यत्वप्रा-

कृतत्वसिद्धौ रूपवत्त्वेन वाय्वपर्यन्तव्यपोहः । कृष्णरूपवत्त्वात्तु वह्निजलव्यावृत्तिः सिध्येत् यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुत्यनुसाराच्च । तदिदं तमः परब्रह्माच्छादकाविद्यानिदर्शनतया विषयावारकं केश्चिदुक्तं तदसत् ।

तमोऽव्यवहितालोकस्थितनानार्थदर्शनात् ।
दृग्गतेरविरुद्धस्य दृश्यच्छादकता कथम् ॥
अतो म*र्त्यादिदृष्टीनां दृश्यसम्बन्धमात्रतः ।
दर्शनप्रतिघातित्वं स्वभावात्तमसि स्थितम् ॥ ६० ॥

इति तमसः पार्थिवत्वम् ॥

ये त्वाहुः आलोकाभाव एवालोकविरोधित्वलक्षणसमानधर्मस्मारितनैल्योपरक्तो नीलन्तम इति गृह्यते नञुपश्लेषरहितशब्दवाच्यत्वन्तु प्रलयवादिशब्दन्यायेन स्यादिति तान्प्रतिवक्ति नालोकेति ।

मू० नालोकाभावमात्रं तिमिरमविरतं नील-
मित्येव दृष्टेर्नैल्यं त्वारोपितं चेत्कथमिव
न भवेत्क्वापि कस्यापि बाधः । आरोपे
चात्र नैल्यं न भवति नियतं भास्वरान्य-
त्वसाम्यान्नात्राऽदृष्टं नियन्तृ प्रतिनियतगु-
णारोपक्लृप्तेर्गुरुत्वात् ॥ ६१ ॥

अबाधितं नीलोपलम्भं हेतुमाह । अविरतमिति । आरोपितं नीलरूपत्वं नाभावस्य विरोधीत्यभिप्रायेणाशङ्कते । नैल्यन्त्विति । आरोपस्य कालभेदेन पुरुषभेदेन वा बाधव्याप्तिमभिप्रेत्याह । कथमिवेति । अविरतमिति सूचितमेतेन व्यञ्जितम् । ननु तमो न नीलम् असत्यालोके चक्षुषा प्रतीयमानत्वादिति बाध इति चेन्न ।

* मार्जारमूषकादेः चक्षुषे तमो न प्रतिबन्धकमिति मर्त्यपदम् ।

दृष्टान्तासिद्धेः आलोकाभाव एव दृष्टान्त इति चेन्न । त्वन्मते पक्षदृष्टान्तभेदाभावात् अस्मन्मते तु भावातिरिक्ताभावासिद्धेः, आलोकाभावे दिवाभीतादिचक्षुषोर्नीलिम्नो व्यभिचाराच्च दृग्वैषम्यवद्दृश्यवैषम्यं च व्यवस्थापकं स्यादित्युक्तम् । अतोऽस्मदादिविशेषणेऽप्यनिस्तारः तमोधर्मभूतनैल्यादिदृष्टान्तस्तु तदभावसाधने विरुद्धः । आरोपितनैल्यादिदृष्टान्तस्तु शुक्तिरूप्यशशशृङ्गादिवदनादेयः अनारोपितं तु सत्येवालोके चक्षुषा गृह्यते तथाऽपि भ्रान्तिदशायां गृह्यमाणारोपाभावेऽपि चाक्षुषभ्रान्तिविषयत्वादेवायं हेतुरसिद्ध इति चेन्न । तमसि नैल्यारोपसिद्धिमन्तरेणास्य हेतोरनुत्थानात्, भवति हि बाधाद्दृष्टान्तलाभः तेन च स इति मिथस्संश्रयः अस्पर्शत्वादिबाधकान्तरं तु निरस्तम् । अथ नीलमित्येवेत्यवधारणतात्पर्यभेदसिद्धं दूषणान्तरमाह । आरोपे चेति । अयम्भावः आरोप एवात्र न सम्भवति अभावस्य हि स्वरूपमेव हि भेद इति मन्यसे अतस्तद्ग्रहे तदग्रहे वा कथमारोपः एवं च ब्रूमे । आलोको हि भास्वरः तद्विरोधी च तदभावः कृष्णद्रव्यमपि भास्वरान्यत्वादेव अत आलोकविरोधित्वसाधर्म्यादकृष्णे कृष्णधर्माध्यास इति । एवं सति रक्तपीतादीनामपि तथात्वाविशेषात्तत्र तदारोपः किं न स्यादिति । अथ यदुक्तं काणादैः आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति तदयुक्तम् । आरोपे सतीत्यसिद्धेः निमित्तस्य चानतिप्रसक्तिनोऽनुसरणायोगात् यथा च रज्जौ सर्पाध्यासः तथा कदाचिदम्बुधाराध्यासोऽपि किं न भवति सत्यां च सामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिरिति न लौकिकमेतन्न च यौक्तिकं यस्त्वक्रमदृष्टादिकं चात्र नियामकमपेक्षेयमिति तद्दूषयति । नापीति । विचित्रादृष्टभेदविषमिते जगति सर्वजन्तुसाधारणस्य दुरुपपादमतावन्मात्रभ्रमहेतोरदृ-

दृष्टवशात्तादृशभ्रमणोपपत्तेः । स्यादेवं किं नश्छिन्नमिति चेन्न । उपलम्भानुसारस्य च्छिन्नत्वात् । अत एव अनन्ततारायहभ्रमणकल्पनादेकभ्रमणकल्पनं वामित्ययुक्तं ताराभ्रमणादेरागमिकस्याकल्प्यत्वाच्च तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । तद्भ्रान्ताविति । भूपतने दोषमाह । पात इति ॥ अयं भावः पातोहि भुवो न तावदुपलम्भागमाभ्यां तयोरिह तद्विपरीतत्वात् । नाप्यनुमानतः गुरुत्वात्पतनस्य प्रतिबन्धके निरोधोपपत्तेः निरालम्बने ने निरवधौ नभसि नित्यं निपतन्तीमलब्धप्रतिष्ठां भुवं कः प्रतिहन्यादिति चेन्न वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानीत्यादिना तत्सिद्धेः । भूपतने चोत्क्षिप्तशिलादयो न कदाचिद्भुवं प्राप्नुयुः गौरवप्रकर्षकाष्ठाभूताद्भूमण्डलादतिलघीयसां रजःप्रभृतीनामधिकपतनकल्पनं चोपहास्यं पीतवालुकादिन्यायस्त्विह दुर्वचः उपष्टम्भकादिविशेषस्यानभ्युपगमात् तत्कल्पने च तस्याप्यन्यत्कल्प्यम् इत्यनवस्थानात् वायुविशेषस्योपष्टम्भकत्वकल्पने तेनैव नित्यमपतनमिति किं न रोचते तदिह युक्तिमात्रशरणानां निराधारापि स्वभावादेव तिष्ठति भूमिः आगमानुविधायिनां तु सर्वाधारेण ब्रह्मणा सोपधान निरुपधानं च विधृतेति अतएव । पृथिव्याधारस्थिरतकर्परक्लृप्तिर्निरस्ता कर्परस्यापि निराधारस्य स्थित्यनुपपत्तेः चतुरुदधिसंक्षोभसहत्वस्य पृथिव्यामेव कल्पयितव्यत्वात् । ये च पतनोत्पतनस्वभावभूतचतुष्टयमयत्वान्न पतति नोत्पतति च भूपिण्ड इत्याहुः तेषामन्यूनानतिरिक्ततादृशावस्थानोचितपरिमाणैर्भूतैरारब्धः परिदृश्यमानमृच्छिलादिविलक्षणस्वागत्यान्य एव भूपिण्ड इत्यादिकल्पना केवलमागमापसिद्धा अन्ये दक्षिणोत्तरध्रुवयोरयस्कान्तसमाधिं भूगोलस्येव हि तादृशशक्तिकल्पनं युक्तं न तु दवीयसोरात्मस्थितिनिर्वाहापेक्षयोः ध्रुवयोः केचिद्भूगोलघनमध्यदेश एव

सर्वेषामधोऽधोदेशः तदभिमुखदलचरणा एव स्थलजलचराः सर्वे जन्तुवर्गाः भूमिस्तु सदाश्रिता नानाकेसरपरिवृतकदम्बकुसुमग्रन्थिवत् मक्षिकावृतमधुगोलवच्च तिष्ठति भ्रमरा नराश्च परस्परमधःस्थिता मन्यन्ते । पतनं च सर्वेषां भूगोलमध्यदेशाभिमुखमेव पृथिव्यवकाशस्यावकाशालाभात्र तत्र तत्र प्रविशन्ति अतो महापृथिव्या न कदाचित्पतनं तामपेक्ष्य कस्यचिदधोदेशस्याभावात् इति तदेतद्वयोऽधस्तादुपरि च लोकानुपदिशद्भिर्व्यासैरुपरुध्येत । यत्तु—

पातालदेशाः क्षितिगोलमध्ये सप्तोपदिष्टास्तलपूर्वकास्ते इति ।

यदपि मेरुर्योजनमात्रः प्रभाकरो हिमवता परिक्षिप्तः ।

नन्दनवनस्य मध्ये रत्नमयस्सर्वतोवृतः ॥ इत्यादि ।

तदिदं गणितविसंवादाभावेऽपि शास्त्रान्तरविरुद्धं न कल्प्यं न चोपदिष्टमिति मन्तव्यम् ॥ ६३ ॥ इति भूभ्रमणादिवादभङ्गः ॥

भूपरिधिकल्पनादिषु वैदिकशास्त्रद्वयविरोधं परिहर्तुमाह । ज्योतिरिति ॥

**मू० ज्योतिश्शास्त्रं पुराणाद्यपि न हि निगमग्रा-
ह्यमन्योन्यबाध्यं विद्यास्थानं तु सर्वं प्रति-
नियतनिजोपक्रियांशे प्रमाणम् । तात्पर्यं
तर्कणीयं तदिह बहुविदा भूपरिध्यादिभेदै-
र्दुर्ज्ञानं सर्वथा यन्मुनिभिरपि परैस्तत्र तूदा-
सितव्यम् ॥ ६४ ॥**

निगमग्राह्यमिति हेतुगर्भं, यद्युभयबाधोऽन्यतरद्वै... तत्र बाधितस्य वेदोपकारकत्वं स्यादिति भावः । कथं ... येऽस्माकमन्येन प्रामाण्यमित्यत आह । विद्यास्थानमिति ।

प्रकारेण दशविद्यास्थानानि वेदैरुपजीव्यन्ते तथांशे विरोधाभावात्प्रामाण्यं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । अंशान्तरे कथमित्यत्राह । तात्पर्यमिति । न ह्यन्यपरवाक्यैरप्राप्तप्रतीतार्थस्थापनं यत्र च तात्पर्यं तत्र च न विरोध इति भावः । ननु ज्योतिरागमे पञ्च सिद्धान्ताः प्रवृत्ताः पुराणेष्वप्येवं मतभेदा दृष्टाः तथान्यतमप्रतिक्षेपे मुनयोऽपि यदि मुह्यन्ति किं कर्तव्यमित्यत्राह । दुर्ज्ञानमिति । परैः—ऋषिव्यतिरिक्तैरस्मदादिभिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति भूपरिमाणादिविरोधपरिहारः ॥

बुद्धिस्थलक्षितेषु विगुणानन्तरं कालः परीक्ष्यते तत्रापरस्मिन्परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि इति परोक्तेरानुमानिकः काल इति मन्वानः साङ्ख्ययोगतच्चार्वाकदेशिकः कश्चित्कालं निह्नुते । सूर्येति ।

मू० सूर्यावृत्त्याद्युपाधिव्यतिकरवशतः कालतास्त्वम्बरादेरन्यस्मिन्नन्यधर्मापनयननियमः प्रागवदत्रेति चेन्न । कल्पान्तेऽप्येककालः प्रकृतिपुरुषवद्ब्रह्मणोरूपमन्यन्निर्दिष्टोऽनाद्यनन्तो मुनिभिरिति ततः कार्यता चास्य भग्ना ॥ ६५ ॥

आदिशब्देन विमुद्रव्यान्तरम् उपाधिविशेषाश्च सङ्गृह्यन्ते स्थविरयुवादिषु परत्वापरत्वनिर्वाहाय तत्कारणभूतबुद्धिविशेषविषयसूर्यपरिस्पन्दप्रकर्षनिकर्षादिघटकतया कालः कल्प्यते तत्र सम्प्रतिपन्नैराकाशादिभिरेव तत्तदुपाधिव्यतिकरितैः उपाधिभिरेव वा बुद्धिसन्निकर्षघटितैः तादृशोपाधिबुद्धिभिरेव वा, अपेक्षितसिद्धौ किमिह तदतिरिक्तकल्पनया । यद्यतिप्रसङ्गभयाद् बुद्धिविशेषसम्बन्धानादरेण कालोऽन्यः कल्प्यते तथाऽप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थः यथादर्शनं व्यवस्था

च समानेति भावः । कालता परत्वादिनिर्वाहकतेत्यर्थः अथ दिङ्निरूपणे दर्शितमतिप्रसङ्गं तद्वदेव परिहरति । अन्यस्मिन्निति । शास्त्रोक्तं न लाघवतर्कबाध्यमित्यभिप्रायेणाह । नेति । कथं शास्त्रे तदुक्तिरित्यत्राह । कल्पान्तेऽपीति । उक्तं हि वैष्णवे पुराणे विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे इत्यारभ्य रूपान्तरं तद्द्विज कालसंज्ञम् । इति कार्यभूताकाशाद्यन्तर्भावश्चानेन भग्न इति व्यनक्ति । तत इति । एतेन त्रिविधा प्रकृतिः कालः परमाकाशोऽव्यक्तमिति केषांचित्कल्पनापि निरस्ता । ननु जैननिराकरणे कालस्य त्वित्यादिना भाष्येण कालो निराकृत इव भाति । नैवं सर्वप्रतिपत्तिषु तत्तत्पदार्थविशेषणतया सर्वलोकानुभूतस्य न बौद्धादिभिर्नास्तित्वं वक्तुं शक्यं न त्वया पृथक् तदस्तित्वं साध्यं कालोऽस्मीत्यादिपृथग्व्यवहारस्तु पृथक्सिद्धविशेषणानां निष्कृष्य व्यवहारवदिति तन्निर्धारणे तात्पर्यात् अन्यथा शास्त्रैः स्वग्रन्थान्तरैस्सम्प्रदायैश्च विरोधस्स्यादिति ॥ ६५ ॥

इत्याकाशाद्यतिरिक्तकालसिद्धिः ॥

एवमपि कालस्य परमात्मव्यतिरिक्तत्वं न सिद्ध्यति रूपान्तरमिति स्वरूपविवक्षोपपत्तेः तत्स्वरूपैक्ये प्रमाणसद्भावाच्चेत्यभिप्रायेणाह । काल इति ॥

मू० कालोऽस्मीति स्वगीता कथयति भगवान्का-
ल इत्याप्तवया हेतुः सर्वस्य नित्यो विभुरपि
च परः किम्परेणेति चेन्न । कालान्तर्यामि-
तादेः स खलु समुदितः सम्प्रतीते तु भेदे
साधर्म्यं नैक्यहेतुः स हि तदितरवद् घोषित-
स्त्वद्विभूतिः ॥ ६६ ॥

स्वशब्दोऽत्र परमात्मविषयः गीयते हि कालोऽस्मि लोक-

सप्रकृत्यर्थः इत्यादि । तदुक्तम् अनादिर्भगवान्काल इति पराशरोक्त-मपि व्याचष्टे कथयन्तीति आप्तवर्णयत्वमस्य देवतापारमार्थ्ये च इत्यादिभिस्सिद्धम् । नित्यविभुना परमात्मनैव चैकालिकसार्वत्रिक-सर्वव्यवहारसिद्धिमभिप्रेत्याह । हेतुरिति । तदतिरिक्तकालकल्पनस्य निरर्थकत्वमाह । किं परेणेति । रूपान्तरमित्यत्र क्रमशनियुक्ते-त्यभिप्रायेण प्रतिपत्तिः । नेति । कालेऽपि सामानाधिकरण्यं तनत्य-दार्थान्तरेष्विव निर्वहतीत्याह । कालान्तर्यामिनादेरिति । आदित्य-त्वेन कालाभिमानिदुष्यसद्ग्रहः । सन्ति हि जीवमनोऽहङ्काराभिमा-ननियतानुबन्धानि सद्रूपेण्यादिरूपाणि तद्वदिहापि स्यात् कोभवा-नुपरूप इति प्रश्नसंघटनात् सर्वकार्यहेतुत्वनित्यत्वविभुत्वैस्तदै-क्यसाधनं निरस्यति । सम्प्रतीते त्विति । यस्त्वन्तर इव भेद-कण्ठोक्तिं व्यनक्ति । स इति । ब्रह्मा दक्षादयः काल इत्यादिभि-रिति शेषः । विष्णुमन्वादयः काल इति अत्र तु विष्णुशब्दोऽवता-रपरः तस्य तद्विभूतित्वं च तादृग्रूपेण ॥ ६६ ॥ इति कालस्येश्व-रैक्यशङ्कानिरासः ॥

ये तु महदादिवत्कालतत्त्वमुत्पत्तिनाशवदिति तन्त्रान्तरा-नुसारिणो वदन्ति तान्प्रतिविपत्ति कालस्येति ॥

मू० कालस्योत्पत्तितः प्राक्परमपि च लयात् का-लनास्तित्ववादी स्वोक्तिव्याघातभग्नो न व-दति यदि तत्कोवदेत्कालसृष्टिम् ॥ आ-म्नस्तत्सृष्टिवादस्तदुपधिपरिणत्यादिभिस्सा-र्थकस्यान्नोचेत्तत्रापि पूर्वापरवचनहतिर्दु-र्निवारप्रसङ्गः ॥ ६७ ॥

उत्पत्तेः पूर्वं नाशतः पश्चाच्च कालो नास्तीति वदन् किं तत्र पूर्वशब्दस्य पश्चाच्छब्दस्य निरर्थकत्वं मन्यते सार्थकत्वं वा

पूर्वत्र निरर्थकनिग्रहस्थानापत्तिः । उत्तरत्र कालस्यैव तदर्थत्वात्तत्र कालनिषेधे स्ववचनविरोधः । अथ काले कालो नास्तीत्यविरोधं मन्येत तर्हि सृष्टिप्रलयमध्यकालेऽपि कालाभावात्तथापि कालनास्तितां ब्रूयादिति कथं कालसिद्धिः । गत्यभावान्मौनमाश्रित्य यः पूर्वं पश्चाच्चैनास्तीति न ब्रूयात् तदाऽस्मन्मतं न निषेधतीति नास्माभिरुत्तरं देयम् । अथ पार्श्वस्थो यदि कश्चिद् ब्रवीति तस्याप्युक्तदोषस्सम इत्यभिप्रायेणाह । तत्कोवदेदिति । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् । इत्यादिश्रुतिविरोधश्चाभिप्रेतः । विद्याकालौ भवत्कृतौ इत्यादिषु कालोत्पत्तिवचनं कथमित्यत्राह । आप्त इति । आप्तवाक्यस्य इत्यर्थः । यथा निमेषादिसंवत्सरान्तजनिश्रुतिः पक्षमासादिष्वागमापायितात्प्रत्याख्यातिश्च उपाधीनां तत्संयोगादिपरिणतीनां तदभिमानिदेवतानां वा सृष्टा अर्थवती तथा उक्तावित्यर्थः । अन्यथा तत्रापि विरोधमाह । नोचेदिति । पूर्वापरवचनहतिः पूर्वं परं च कालो नास्तीति वचनस्य बाध इत्यर्थः । अथ वा पूर्वापरग्रन्थविरोधः प्रलयादिकालमनूद्य हि प्रकृतिविकारास्सर्वे सृष्टिवाक्येषु प्रतिपाद्यन्ते ।

कालोपश्लिष्टवेषेण ह्यभूदस्ति भविष्यतीन् ।
प्रयुञ्जते ऽर्थभेदेषु सदा चास्तिमनेहसः । ६० ॥

इति कालोत्पत्तिवादपरिहारः ॥

नीरूपद्रव्यस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवः प्रागेव साधित इति कृत्वा कालप्रत्यक्षत्वं लोकोपलब्ध्या नियमयति । काल इति ॥

मू० कालोऽध्यक्षावसेयः क्षणलवदिवसाद्यंशतोऽर्थान्विशिंषन् साक्षाद्धीस्तत्तदर्थेष्विव भवति

ह्मि नः क्वापि कालान्वयेऽपि । तत्संयोगाः परत्वादय इति च ततो ऽप्येष नैवानुमेयो नो चेन्न क्वापि लोकव्यवहृतिविषयोऽव्यक्तवत्स्यादनेहा ॥ ६८ ॥

अवसीयमानप्रकारमाह । यथेति । यथायमयं तिष्ठतीत्यादिप्रकारेण तत्तदर्थविशेषणतयाऽवसीयत इति यावत् अभिज्ञायां यथारूपेण प्रत्यभिज्ञायां दिवसादिरूपेण चेति विभागः । अनुमीयमानो निर्विंश्यादित्यत्राह । साक्षादिति । प्रत्यक्षप्रतीतौ विशेषणतया दृश्यमानस्य कालस्यानुमेयत्वे तत्तत्पदार्थानामपि वैशेषिकोक्तनयादानुमानिकत्वं प्रसज्यत इति भावः । न चासावनुमातुं शक्य इत्याह । तत्संयोगा इति । कालमनभ्युपगच्छतां बुद्धिविशेषसंघटितसूर्यावृत्त्याद्युपाधिभिरेव वैशिष्ट्यं वस्तूनां परत्वादि अभ्युपगच्छतां तु तत्तदुपहितकालसंयोगाः । न च तदतिरिक्तं दृष्टं कल्प्यं वा इत्यद्रव्यसरे स्थापयिष्यते । कालस्यानुमेयत्वेऽनिष्टं प्रसञ्जयति । नो चेदिति । न हि परत्वापरत्वादिभिः कश्चित्कालोऽस्तीत्यनुमाय तद्विशिष्टतया पदार्थान्व्यवहरन्ति लौकिकाः अतः कालोऽप्यव्यक्तवच्छास्त्रैकवेद्य इति तद्वदेव लोकव्यवहारविषयो न स्यादित्यर्थः । नन्वस्मदादिप्रत्यक्षमप्रत्यभिज्ञारूपं वर्तमानमात्रविषयमिति सम्मतम् । अतोऽस्य पूर्वापरकालविशिष्टविषयत्वमसंभवि पूर्वापरव्यतिरिक्तं तु वर्तमानं न पश्यामः अतः कथं कालप्रत्यक्षत्वम् । इत्थं किं भवान्वर्तमानधियमेव नानुमनुते सतीमपि वा निर्विषयां सविषयां वा कल्पितविषयां, न प्रथमः इदं पश्यामीत्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव न द्वितीयः । असद्विषयधियामस्यानभ्युपगमाच्च । न तृतीयः क्वचित्सिद्धस्यैवान्यत्र कल्प्यत्वात् । तथा च तत्सिद्धेत् । रूपादिषु दृष्टं वर्तमानत्वं काले

कल्प्यतामिति चेन्न । क्षणिकरूपादिसन्ततावपि पूर्वापरातिरिक्तवर्तमानत्वस्य त्वया दुर्वचत्वात् अन्यथा कालेऽपि तदुपपत्तेः कालमनिच्छतश्च ते* काले कथं कल्पना। निरधिष्ठानाऽसौ कल्पनेति चेन्न। ईदृशकल्पनाभ्युपगमे माध्यमिकागमप्रवेशप्रसङ्गात् । स्थिरवादे च रूपादिष्विव केनचिद्रूपेण कालेऽपि वर्तमानत्वं सिद्धम् । ननु रूपादीनां वर्तमानकालसम्बन्धोवर्तमानत्वं नाऽसौ कालस्य स्यात् मैवं त्वयैव कालस्य वर्तमानत्वेन रूपादिवर्तमानत्वनिर्वाहात् ॥

वर्तमाननिषेधे च भविता विश्वनिन्हुतिः ।
न ह्यतीतं भविष्यद्वा प्रत्यक्षविषयोऽस्ति नः ॥
वर्तमानभ्रमश्चाथ तत एव न सिद्ध्यति ।
पौर्वापर्यातिरिक्ता तु दुस्त्यजा वर्तमानता ॥
अतीतागामिधीरेव वर्तमानमतिर्यदि ।
भूतभाविसमस्ताप्त्या न शोकादिसमुद्भवः ॥
पूर्वापरत्वसम्भेदे वर्तमानमतिर्यदि ।
त्रिकालस्थेऽपि तत्सिद्धेः क्वातीतागामिता भवेत् ॥
प्रारब्धस्यासमाप्तश्च वर्तमानो य उच्यते ।
व्यापारसमुदायोऽसौ विवक्षितफलावधिः ॥
तथापि क्षणभेदेन नष्टत्वादिविकल्पतः ।
वैवदिकमिहान्यच्च वर्तमानत्वमव्रतम् ॥

ननु सतोविनाशप्रागभाव एव वर्तमानत्वं तद्विशिष्टेषु पदार्थेषु दृश्यमानेषु किं सतोवा ऽसतोवा कालस्य दृश्यमानतया । मैवं कालासत्त्वपक्षस्य निरस्तत्वात् । तत्सत्त्वे च तत्साध्याना पूर्वापर-

* नच वाहादेव योगे । इति पाणिनीयेऽमनादेशशङ्का च नेह प्रसरति च-वा स्यस्य विधान्त्वपाङ्गीकारादित्यवधार्यत ।

युगपद्वादिव्यवहारविशेषाणां तत्प्रतीतिपूर्वकत्वस्य स्वरसप्राप्तत्वात् किंचाव सत इति वर्तमानत्वविवक्षायां किं विनाशप्रागभावोपश्लेषेण वर्तमानत्वमेव च वर्तमानत्वमित्युक्तं स्यात् । अथ प्रमाणसिद्धत्वादिरूपं सत्त्वं तदाऽपि विनाशस्य प्रागभावः प्रतियोगिस्वरूपमेवेति तेन रूपेण योगिभिर्गृह्यमाणं त्रैकालिकमपि वर्तमानं स्यात् अतोऽन्यदेव वर्तमानत्वं तच्च कालोपश्लेषेणैव गृह्यते वर्तमानकालोपाधिसम्बन्ध एव वस्तूनां वर्तमानत्वमित्यपि न वाच्यम् उपाधो तदभावादवर्तमानत्वप्रसङ्गात् उपाधिभिरेव सर्वव्यवहारनिर्वाहे किमप्रत्यक्षकालकल्पनया ॥ ६८ ॥ इति कालप्रत्यक्षत्वम् ॥

यदि नित्य एकः कालः तस्य कथं परिच्छिन्नानेकस्वरूपत्व मित्यत्र प्रसिद्धं पक्षमाह । कालस्येति ॥

सू० कालस्योपाधिभेदात्कतिचिदभिदधत्यब्दमासादिभेदं तत्तद्रूपेण कालः परिणमत इति प्राहुरेके तदा तु । ये तत्रोपाधयः स्युस्त इह परिणतिं प्राप्नुयुस्तानुबन्ध्या नित्यो-व्यापी च तादृक्परिणतिभिरसौ सर्वकार्ये निमित्तम् ॥ ६९ ॥

आदिशब्देन भूतभविष्यत्त्वादेरपि सङ्ग्रहः । नित्यस्यापि कालस्य द्रव्यान्तराणामिवावस्थाभेदैस्सर्वमिदं स्यात् अवस्थाश्चाेपाधिसम्बन्धमात्ररूपा इति लघीयान्पक्षः । पक्षान्तरमाह तत्तद्रूपेणेति । यादव*प्रकाशैरभ्युपगतोऽयं पक्षः कालोऽनाद्यनन्तोऽजस्र-

* यादवप्रकाशप्रणीतं ब्रह्मसूत्रभाष्यं मया स्वयं आल्ये अलवरराकीयविद्याम न्दिरे दृष्टम् ।

णपरिणामी मुहूर्ताहोरात्रादिविभागयुक्तस्तेषां परिणामस्पन्दहेतुः इति वचनात् । अयं भावः क्षणरूप एव कालस्य सर्वदा परिणामः तत्संख्याप्रकर्षतारतम्यान्मुहूर्तादिविभागः तत एव चाब्दादीनामाद्यन्तमध्यमाद्युत्पत्तिक्षणविकल्पचोद्यं निस्तीर्णं प्रतिपुरुषमिष्टक्षणारम्भे चाब्दादिगणनापि युक्तैव । अत्र च स्वतः क्षणादिभेदानभ्युपगमे कथमुपाधिभिरपि भेदः स्यात् तेषां कालमात्रेण सम्बन्धे तद्विशेषकत्वायोगात् । तदंशेन सम्बन्धे तु स्वत एव कालांशभेदसिद्धेः । ननु कालविकारेष्वपि कृत्स्नैकदेशसम्बन्धविकल्पदोषस्समानः, विकारान्तरेण भेदे ऽनवस्थाप्रसङ्गश्चेति चेन्न । आश्रयैकदेशवृत्तिगुणादिन्यायेन निर्वाहादिति । अयं परिहार उपाधिसम्बन्धमात्रपक्षेऽप्यविशिष्ट इत्यन्ये मन्यन्ते ॥

स्पन्दसन्ततिसिद्ध्यर्थं कालस्याणुत्वकल्पनम् ।
आणावणानतीकानां दुराशामात्रजृम्भितम् ॥
क्रियासन्ततिवत्काले परिणामपरम्परा ।
किं न स्यात्स्वप्रकर्षाद्यैः परत्वादिप्रसाधिका ॥
एकाश्रयक्रियासंख्याकाल इत्याप्रभाषितम् ।
कालोपाधिविशेषाणां सर्वेषामुपलक्षणम् ॥

अथ परिणतिपक्षमनूद्य तत्राप्युपाधिव्याप्तिमाह । तदा त्विति । अनुबन्धाः ऋतुलिङ्गादयः आनन्तर्यनियमादुत्तरोत्तरकार्याणामुपाधिमूलत्वं च सिद्धम् । ऋतुलिङ्गादीनां तु न कालकार्यहेतुनियमः । ये तु शैवादयः कालमनित्यमव्यापिनं परिमितकार्यहेतुं च प्राहुः तान्प्रत्याह । नित्य इति । क्षणाद्यंशस्यागन्तुकत्वेऽपि स्वरूपतो नित्यः । नित्यत्वं चात्र प्रध्वंसविरहमात्रं, न तु सर्वदा सत्ता कालान्तराभावात् । व्यापित्वं तु क्षणतोऽपि स्यात् सार्वत्रिकाकाणामपि केषांचिद्योगपद्यसिद्धेः नित्यत्वे प्रागेव प्रमाणं दर्शितं

व्याप्तिश्च काले स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः इत्यादिभिस्सिद्धा त्रिगुणविभूतिवत्कालप्रतिनियतविकारास्तत्र न सन्तीत्यर्थः। स्वविकाराणामुपादानतयाऽन्येषां निमित्ततया वाऽस्य सर्वहेतुत्वं कालः पचति भूतानीत्यादिभिर्गम्यते तदपि सर्वत्र सन्निहितस्य। ननु "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः। सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिषु एकस्य सर्वव्यापकत्वं श्रूयते। अतस्तद्व्याप्यस्य कालस्य कथं विभुत्वम्। इत्थं। न हि न्यूनदेशवर्तित्वमेव व्याप्यत्वं तथा सति समव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात् तर्हि तद्वदन्योन्यव्याप्यत्वमिह स्यादिति चेत् किमत्रानिष्टं परस्परप्रवेशयत्वाद्यनभ्युपगमात्। द्वयोरपि सर्वसंयोगित्वे विरोधाभावात् अतो यत्र कालस्तत्र सर्वत्र परमात्माऽस्तीति तस्य कालव्यापकत्वम् इदं च तस्य धर्मभूतज्ञानेऽपि द्रष्टव्यं परमात्मस्वरूपैकदेशे विश्वं व्यवस्थितमित्येतदपि तादृशव्यतिरिक्तविषयम् अन्यथा तस्य ज्ञानानन्दत्वादेरपि एकदेशित्वप्रसङ्गात्। न चैवं सति सर्वजीवानां व्यापित्वेऽप्यविरोधः स्यादिति वाच्यम् अणुत्वश्रुत्या तत्प्रतिषेधात् इति। ननु कालतो देशतो व्यतिरेकग्रहणस्याशक्यत्वान्नित्यविभूनां कारणत्वमेव न सिद्ध्यति कुतस्सर्वकारणत्वमित्यनुयोगश्च धर्मिग्राहकेणैव निरस्तः। अस्ति हि लोकेऽप्युपदेशतोऽपि तत्तद्वस्तुषु कारणत्वग्रहणम्। अथ स्यात् नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं नियमश्चास्मिन्सत्येवेदं भवतीत्येवंरूपः तथावधारणसिद्धोऽन्यदा नास्तीत्ययमर्थो नित्येषु च विभुष्वग्रहण इति मैवं प्रसक्तोऽपि नियमसिद्धेः। तथा हि, इदं सर्वकारणमिति बोधयतामयमाशयः, यद्येतन्न स्यात् सर्वं नोत्पद्येत अतस्सर्वोत्पत्तिप्रयोजकमेतदिति न पुनर्यदा यत्रेदं नास्ति तदा तत्र सर्वं नास्तीति अतस्सूक्तं नित्यव्यापिनः कालस्य सर्वकार्यहेतुत्वम् ॥ ६६ ॥

इति कालस्यावच्छेदप्रकारविभुत्वसर्वकार्यहेतुत्वानि ॥

प्रकृतचिन्ता*वर्गस्य परब्रह्मवैभवव्यञ्जकतया सार्थकत्वं प्रथयति । वायुरिति ॥

मू० वायुर्दोधूयते यद्भयमुडुगणो बम्भ्रमीति द्रुतं खे तेजो जाज्वल्यते यद्भयदपि न जलधिर्माधवीं दोधवीति ॥ भूर्यद्वा बोभवीति स्थिरचरधृतये तच्च तादृक्च सर्वं स्वायत्तात्मोपसत्तास्थितियतनपरब्रह्मलीलोर्मिचक्रम् ॥ १० ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
तत्त्वमुक्ताकलापे जडद्रव्यसरः प्रथमः ।

माधवीं पृथिवीं मेघोदयस्सागरसन्निवृत्तिरित्यादिसूक्तं स्मारयति तच्च तादृक्चेति । यतनं व्यापारः सुपष्टमन्यत् ॥ १० ॥ इति सर्वतन्त्रस्थितिप्रवृत्तीनामीश्वरेच्छायत्तत्वम् ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु सर्वार्थसिद्धौ
जडद्रव्यसरः प्रथमः ।

* निरूपितस्यामुष्य सर्वार्थस्य परब्रह्मशरीरतया परब्रह्मनिरूपकरूपतास्तीति तु परमतात्पर्यार्थः ।

तत्त्वमुक्ताकलापे द्वितीयो जीवसरः प्रारभ्यते ।

मू० यो मे हस्तादिवर्ष्मेत्यवयवनिवहाद्भाति भिन्नस्स एकः प्रत्येकं चेतनत्वे बहुरिह कलहो वीतरागो न जातः ॥ तत्सङ्घातातिरिक्तेऽप्यवयविनि कथं तेष्वसिद्धा मतिस्स्यात् सङ्घातत्वादिभिर्वा घट इव तदचित्स्यान्ममात्मेत्यगत्या ॥ १ ॥

सर्वार्थसिद्धौ द्वितीयो जीवसरः प्रारभ्यते ।

अथ प्रत्यगर्थो जीवस्तावन्निरूप्यते तत्र चार्वाकेणापि दुरपह्नवं प्रमाणमाह । य इति । हस्तादिवर्ष्म हस्तादिरूपं शरीरमित्यर्थः मम हस्तादि मम वर्ष्मेति वा पृथगुदाहर्तव्यम् । अस्ति तावदयं व्यतिरेकप्रत्ययः तत्र न तावदेकोऽवयवोऽवयवान्तराणि ममेत्यभिमन्यते तथाऽनुपलम्भात् व्यवस्थापकाभावाच्च । सर्वावयवविषयश्चासौ ममकारः । न चावयविनोऽयं स्वावयवाभिमानस्तन्निरासात् । नापि सङ्घातस्सङ्घातिनोऽभिमन्यते संसर्गस्य तदयोगात् । संसर्गिणां तु दत्तोत्तरत्वात् । एवमवयवेषु बहुष्वभिमन्तव्येष्वबाधितैकप्रत्ययविषयोऽभिमन्ता हस्तादिभ्यस्तत्सङ्घाताच्चान्य इत्यभिप्रायेणाह । स एक इति । स्मर्यते च पिण्डः पृथग्यतः पुंसश्शिरःपाण्यादिलक्षण इत्यादि । अवयवोपचयापचयविनाशादिकालेष्वपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयः कालभेदेऽप्यभिन्न इति चात्र भाव्यम् । अन्यथा पाण्याद्यवयवच्छेदे हि तदनुभूतस्मरणं न स्यात् अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणायोगात् । न च तदनुभववासनासङ्क्रमादन्योऽपि स्मरति मात्रादि-

नुभूतस्य गर्भादिभिः स्मरणप्रसङ्गात् । न च संसर्गे वैषम्यं कल्प्यं नियामकाभावात् । वासनासङ्क्रमश्च पटादिषु मृगमदादेर्द्रव्यस्य सङ्क्रमः न चेह तथा त्वयैवानभ्युपगमात् गुणसङ्क्रमो न क्वचिदपि । न चात्र रुमा*विप्रकाण्डन्यायः दुःखादेरपि तथोत्पत्तिप्रसङ्गात् । कल्प्येषु च नियामकादृष्टेः ।

सर्वबोधेश्च हृत्कोशे संस्काराधानमित्यपि ।
न दृष्टं न च तत्क्लृप्तौ लिङ्गं किमपि दृश्यते ॥
न च संस्कारकोशस्ते सङ्घातात्मा प्रतिक्षणम् ।
प्रचयापचयाभ्यां स्याद्भिन्नः स्मर्ताऽत्र को भवेत् ॥

प्रत्येकचैतन्यपक्षे दूषणान्तरमाह । प्रत्येकमिति । अयम्भावः बहूनां हि चेतनानां कार्यवशात्संहतानामपि परस्परमीर्ष्यासूयादयो दृश्यन्ते नात्र कदाचिदपि तथा । मिथश्चैते किमर्थमुपकुर्युः न तावददृष्टार्थं त्वया तदनभ्युपगमात् । न चैकग्रामवर्तिनामिव कार्यतोऽन्योन्यमुपकारः क्वचिदपि देहे तादृगभिसन्धेरदर्शनात् एक एवाहं सर्वैरवयवैर्यथार्हमधिष्ठितैः स्वात्मन उपकरोमीति सर्वेषां स्वसंवेदनसिद्धमिति । ननु स्वोपकारनिरपेक्षपरोपकर्तारः पराभ्यसूयारहिताः स्वपाण्यादयः स्वहेतुवशाद्यदृच्छातो वा सिद्धा इत्यत्राह । वीतराग इत्यादि । जातः कश्चिच्चेतनः स च रागद्वेषादिरहितः तदा सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिभङ्ग इति भावः । आवृत्त्याऽन्योऽप्यर्थः । जातमात्रो हि जन्तुः स्तन्यादिवाञ्छायुक्तस्तदर्थं च निश्चीयते तदवस्थस्य च रागादयो भवान्तरीयसंस्कारोद्बोधनं विना न युज्यन्ते ततश्च देहतदंशव्यतिरिक्त आत्मेति । एवम् शरीरप्राप्तिदशायामदृष्टविशेषात्पूर्वजन्मानुभवसंस्कारभेदै

* रुमा लवणाकरः ।

भेदाश्च युज्यन्ते । अवयविवादमन्वारुह्याप्याह । तत्सङ्घातेति । अयं भावः अवयवगतविशेषगुणपूर्वका एव ह्यवयविविशेषगुणास्तद्वादिभिरिष्यन्ते प्रत्यवयवचैतन्यं च निरस्तमेव । नन्ववयवनिष्ठं चैतन्यं सूक्ष्मवर्तित्वात्सूक्ष्मम् । अवयविनिष्ठन्तु स्थूलवर्तित्वात्स्थूलं तदेव व्यवहारयति मैवम् । त्रसरेणुकल्पानामपि जन्तूनां प्रवृत्तिदर्शनात् अतोऽपि स्थूलतमानाम्मनुष्यमातङ्गाद्यवयवानां पृथक्स्वधीपूर्वप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च मनुष्याद्यवयवेषु चैतन्यमनुद्भूतमिति वाच्यम् । अनुद्भूतैरुद्भूतारम्भायोगात् । यत्तु सूचितं सुरगुरुणा पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति । इदमपि प्रत्येकसमुदायादिविकल्पदोषेोत्तया दत्तोत्तरम् । अस्ति हि प्रत्यवयवं किण्वादीनां संसर्गविशेषे मदशक्तिः अम्लकर्पूरादिषु विषशक्तिश्च । एतेन चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागादयोऽपि निरूढाः । ननु चैतन्यमिति न कश्चिद् गुणः यस्याधारोऽपेक्ष्यः किन्तु याऽसो युष्माकं चैतन्यसामग्री सैव चैतन्यपदार्थः स्यात् । व्याहारव्यवहारयोस्तयैवोपपत्तौ मध्ये गुणविशेषकल्पने गौरवादिति तन्न । तस्याः प्रत्यक्षत्वायोगात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमुदायो हि सर्वेष सामग्री प्रत्यक्षश्च जानामीति बोधः । न च तद्धीरानुमानिकी त्वया कथमप्यतीन्द्रियानुमानानभ्युपगमात् प्रवृत्तिरहितदशायामपि जानामीति सद्भावाच्च ।

देहधातुविशेषो वा विकासो वाऽस्य कश्चन ।

ज्ञानमित्यपि वक्तुं ते न युक्तं तददर्शनात् ॥

हृदयस्थः पित्तविशेषः प्रकाशक इति वेद्यागमस्त्वन्यपरः ये तु लोकायतमित्यत्रायतशब्दविवक्षितमनुमानमपि प्रत्यक्षान्तर्भावेण तत्फलतया वा गृह्णन्ति तान्प्रत्यनुमानान्यप्याह । सङ्घातत्वादिभिरिति । तदिति धर्म्मपरामर्शः अचित् न चैतन्याश्रय इत्यर्थः

विमतमचेतनं सङ्घातत्वाद् घटवत् आदिशब्देन बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वा-
चाक्षुषत्वाद्भूतत्वाद्रूपवत्त्वादित्यादीनां ग्रहणं, तथा विमता धीः चैत्र-
व्यतिरिक्तविषया धीत्वात् मैत्रधीवत् इति । न चैषां प्रत्यक्षबाधः
शङ्क्यः देहात्मबोधस्यान्यथासिद्धिसंभवात् व्यतिरेकधीप्राबल्याच्च ।
ननु भेदधीबलादेषां प्रत्यक्षविरोधः परिजिहीर्षितः सा तु न भेदसा-
धिका ममात्मेत्यभेदेऽपि तद्दृष्टेरित्यत्राह । स्यादिति । अयम्भावः मम
हस्तः शरीरमित्यादिप्रत्ययाः मम गृहमित्यादिवद्व्यक्तव्यतिरेकाः
ममात्मेति धीस्तु घटस्य स्वरूपमितिवदभेदेऽपि निर्दिष्टविशिष्टांश-
निष्कर्षगोचरतया तन्मात्रभेदस्यापेक्षाऽगत्या स्वीकृता नान्यत्रापि
अतिप्रसङ्गादिति ॥ १ ॥

अथ स्यात् अस्ति तावत् स्थूलोऽहं जानामीत्यादिधीः तत्र
स्थौल्यं शरीरस्थं ज्ञानादिकं तदन्यनिष्ठमिति दुर्विवेचं ममेति भेद-
धीश्च नाभेदधियं बाधितुमर्हति अविशेषात् । अनुमानानि च
वह्नेरनुष्णत्वानुमानवत्स्युः तत्र निषेध्यं ह्युष्णत्वं वह्नावेव सिद्धमिति
चेत्तथापि निषेध्यं चेतनत्वं देह एव ग्राह्यम् । न च प्रत्यक्षप्रतिपन्ने
वादिविमतिमात्राद्बाधकानुमानावकाशः, अतिप्रसङ्गात् । विप्रतिपत्त्या
सन्देहः सन्देहे न्यायप्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न । दृष्टे कस्मिंश्चिद्विगा-
यति वह्नावनुष्णत्वानुमानप्रसङ्गात् । एतेन शास्त्रतोऽतिरिक्तबोधात्स-
न्देहः ततश्चानुमानमिति निरस्तम् । तत्प्रामाण्यव्यवसायात्प्रत्यक्षशा-
स्त्रयोश्च सन्देहानुदयात् सन्दिग्धशास्त्राद्दृढप्रत्यक्षं हि बलीयः अन्यथा
अग्निरनुष्णः इति कस्यचिद्वाक्येनापि सन्देहेऽनुष्णत्वानुमानस्य निर्बा-
धत्वप्रसङ्गात् । ऐक्यभेदधीभ्यामेव सन्देह इति चेन्न । अग्नेर्ज्वालेति
भेदधियाऽग्नेरुष्णत्वेऽपि केनचिद्धेतुना ज्वालानुष्णत्वानुमानप्रसङ्गात्

सांख्याद्युक्तान्यनुमानानि त्वबाधकतमानि । पठन्ति हि सङ्घातपरार्थत्वादिति अयाद्ये पत्न्यादिशरीरार्थैर्भार्यादिशरीरैस्सिद्धसाधनता । न च तावदतिरिक्तं खट्वादिदृष्टान्तेऽपि दृष्टं स्वाभिमतात्मपरार्थ्यसाधने त्वप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, दृष्टान्तश्च साध्यविकलः, खट्वादौ च संहतपरार्थत्वनियमदृष्ट्या तत्रापि संहतः परः प्रसज्येत अनवस्थाभयात्स्यासंहतत्वकल्पनाद्वरं शरीरस्या*नन्यार्थत्वकल्पनम् । एवमधिष्ठेयत्वभोग्यत्वाभ्यामधिष्ठातृभोक्तृकल्पनं चायुक्तम् स्वाभिमतात्माधिष्ठेयत्वभोग्यत्वयोस्स्वेनासिद्धेः साध्याविशेषाच्च । अधिष्ठेयत्वादिमात्रे हेत्वावाकारभेदेन स्वेनैव स्वस्य तदुभयसम्भवात् । अधिष्ठेयत्वं हि कस्य चिच्छापारेण व्यापार्यत्वं तच्च स्वस्य परस्य चेति न विशेषः भोग्यत्वमप्यनुकूलबुद्धिविषयत्वं तच्च स्वेनैव स्वस्य देहातिरिक्तत्वेऽप्यनुमतम् । यच्चाहुः नेदमनात्मकं जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति तत्र जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादिति प्रसङ्गानुग्राह्यः प्रयोगः तस्मिन्नप्रसिद्धविशेषणः पक्षः त्वदिष्टस्यात्मनः क्वचिदप्यसिद्धेः । आत्मशब्दवाच्ययत्किञ्चिद्योगविवक्षायां स्वभावयत्नादियोगात्सिद्धसाधनता । किञ्चानेनैव हेतुना जीवच्छरीरं खपुष्पवदित्यपि साधयन्नपि दुर्वारः स्यात् । अप्रसिद्धसाधनस्याभ्युपगमात् । अस्ति किञ्चित्खपुष्पादि†शब्देनोपस्थाप्यं तदेवात्मेति चेन्न । असत आत्मत्वसाधनायोगात् यत्किञ्चिन्मात्रस्य साधने च सिद्धसाधनता

---

* प्रत्यक्षतः शरीरस्यान्यार्थत्वेन अनन्यार्थत्वकल्पने बाध इति । नाभिज्ञाभिधानं शरीरान्यार्थतायाः पति-भार्यादिशरीरस्थले परस्परार्थतयैव अन्यार्थस्यानुमानचारितार्थ्ये तदतिरिक्तान्यकल्पकत्वायोगात् । एवं चानन्यार्थतायाः परस्परार्थतापर्यवसानायाः संभवे किमधिककल्पनयेति भावः । दृष्टं चान्योन्यार्थत्वेनान्यार्थत्वं लोके स्वामिभृत्यशरीरयोरपि । अनन्यार्थत्वन्योऽप्याप्यसिद्धः । स्वाभिमतान्यार्थत्वसाधने त्वप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति स्पष्टमेव ।

† खपुष्पशब्देनेति पु॰ पा॰ ।

विवक्षितविशेषस्य दुस्साधत्वात् । अपि च सर्वेषु वस्तुषु तत्तदसाधारणधर्मेण सात्मकत्वं साध्यं स्यात् विपक्षे तत्तदसाधारणधर्मविरहप्रसङ्ग इत्यनुग्राहकसिद्धेश्च । अनुपलम्भबाधादिकन्तु न मानम् अतोऽनन्याधिष्ठितस्वयंवाहकयन्त्रन्यायाद्विचित्रभूतपरिणतिविशेषसम्भवोऽयं देहयन्त्र इति ॥ अथ प्रत्येकसमुदायाविकल्पदोषस्यादिप्रागुक्तप्रबलप्रतिक्षेपेऽपि पक्षे गाढाभिनिवेशस्य सोपपत्तिकं भेदबुद्धेरनुमानानां च बलीयस्त्वं पुनरनुद्घाटयन्निष्कम्पामैक्यधियमन्वाहृत्य मानान्तरेण विबाधयिषुः परेष्टं तद्वलमन्वाह । स्यादिति ।

मू० स्याद्वाऽसौ चर्मदृष्टेरयमहमिति धीर्देह एवात्मजुष्टे निष्प्रे लोहपिण्डे हुतवहमतिवद्भेदकाख्यातिमूला ॥ श्रुत्यर्थापत्तिभिश्च श्रुतिभिरपि च नस्सर्वदेवोऽभिमताभिर्देही देहान्तरान्विताम इह विदितस्संविदानन्दरूपः ॥ २ ॥

अन्यथासिद्धिसूचनाय चर्मदृष्टेरिति मोक्षपरम् । अयमिति गुणक्रियादिविशेषविशिष्टपिण्डावमर्शः संसर्गविशेषादयं भ्रम इति बोधयितुमात्मजुष्टत्वोक्तिः तन्निदर्शनेन शोधयति । निष्प्र इति । संसर्गवत्वात्सम्भावितान्यथासिद्धिकमैक्यप्रत्ययं शास्त्रेण बाधितुं शक्यमित्याशयः । संसृष्टेष्वपि सर्वत्र कथं न भ्रम इत्यत्राह । भेदकेति । यत्र हि सामग्री तत्र कार्यं स्यादिति भावः । नन्वैक्यधीरिह दृष्टा तदन्यथासिद्धिस्तु शङ्किता नेतावता विवक्षितसिद्धिरित्यत्राह । श्रुतीति । श्रुत्या भाविता अर्थापत्तयः श्रुत्यर्थापत्तयः ताभिः । श्रुतार्थापत्तिभिरिति यावत् । सन्ति हि देहान्तरानुभाव्यस्वर्गस्वारा-

ज्यादिसाधनविधायिन्यो यमनरकादिप्रापकश्रुतयश्च न च तचाना-श्वासः श्रुतिप्रामाण्यस्थापनात् अतोऽर्थादापद्यते देहान्तरानुयायी भोक्ताऽस्तीति, पश्वादिदृष्टफलसाधनविधयश्च तत्तत्फलोपायदशा-नुवृत्तभोक्तृसापेक्षाः । न चात्र सङ्घातस्य भोक्तृत्वम् उपायसाधकसङ्घा-तस्योपचयादिना भिदुरस्यानुवृत्त्यसम्भवात् अहमुपायानुष्ठाता तत्फलं भुञ्ज इति च स्वरूपतः कालतश्चाभिन्न एकः प्रतिसन्धीयते, मुक्त्यु-पायविधयश्च सर्वबन्धनिवृत्तिमदात्मस्थित्याक्षेपकाः । देहात्मभेदं कण्ठोक्त्याऽप्याह । स्मृतिभिरपीति । चः श्रुतिवदनन्ताः स्मृतीस्समु-च्चिनोति स्वतःप्रामाण्ये प्राप्ते बाधकासम्भवार्थं सर्वदोषोज्झितत्वोक्तिः देही नित्यमवध्योऽयम् । वासांसि जीर्णानि इत्यादिस्मारणाय देही-त्यादिकथनम् । व्यावर्तकधर्मवर्गप्रदर्शनार्थं सम्विदानन्दरूपतोक्तिः । रूपशब्दः स्वरूपपरः निरूपकधर्मपरो वा ॥ २ ॥

इत्यात्मनो देहातिरेकः ॥

ये पुनरेवमाहुः चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिरूपादिज्ञानं तन्निष्ठमेवोचितं व्यपदिशन्ति च चक्षुः पश्यतीत्यादि तथा स्पर्शेन सुखो वायुः श्रवणकटुश्शब्द इति इन्द्रियेषु च विकलेषु विकलोऽह-मिति धीर्जायते सकलेष्वन्यथा, परस्परानुभूतार्थप्रतिसन्धानमपि संस्कारवैचित्र्यात् तच्चैकशरीरानुप्रवेशायत्तम् । अतो हेत्वादिप्रतिस-न्धानमपि सिद्धम् अहं पश्याम्यहं शृणोमीत्याद्यपि सर्वेषामिन्द्रिया-णामहमर्थत्वात्सिद्धं पञ्चानामपि व्यवहारहेतुभूतं सुखं प्रकृतिकारणं शरीरञ्च साधारणं तेनैक एवायं व्यवहरतीति लौकिकाचगमः । अनुमानमपि चक्षूरूपग्रहणाधिकरणं चक्षुष्ट्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽन्य-दिति एवं श्रोत्रादिष्वपीति तान्प्रत्याचष्टे । बाह्याक्षेभ्य इति ॥

मू० बाह्याद्येभ्योऽन्य आत्मा तदखिलविषयप्रत्यभिज्ञातुरैक्यात् कर्तुः स्मृत्यादिकार्ये करणमिति मनोमानसिद्धं ततोऽन्यत् ॥ प्राणास्सङ्घातरूपा वपुरुदितनयान्न ध्रुवं चेतयन्ते ज्ञानं च ज्ञातृधर्मः क्षणिकमपि च वस्तेन नास्यात्मभावः ॥ ३ ॥

पाण्यादिषूक्तां प्रतिसन्धानानुपपत्तिमिन्द्रियेष्वपि दर्शयितुमाह । तदखिलेति । तेषां चक्षुरादीनां प्रतिनियता विषयाः रूपादयः अखिलानां तेषां प्रतिसन्धाता त्वेकः, योऽहं द्रष्टा स एव शृणोमीति भ्रान्त्या यत्तच्छब्दाभ्यां द्वयोरैक्यीकार इति चेन्न । द्वयोरप्येकस्यदेकत्वमोहायोगात् अन्यस्य मुह्यतोऽनभ्युपगमात् । एकश्चाहं बहुभिरिन्द्रियैरनुभवामीति भेदेन चेति । न च कस्यचिदहं चक्षुरित्यादिधीः स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्मबुद्धेरवेन्द्रियात्मवादेऽपि तुल्यत्वाद्वरमिह देहात्मवादः रूपादिज्ञानस्य चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं तत्करणतयाऽपि स्यात् तथा चाभिमानः चक्षुषा पश्यामि श्रोत्रेण शृणोमीति । अत एव चक्षुः पश्यतीत्यादिकं भाक्तं वैकल्यादिधीश्च चक्षुषा विकलोऽहमित्यादिरूपा न तु चक्षुरहं नास्मीति विरोधात् न हि नष्टमिन्द्रियं स्ववैकल्यमनुसन्धत्ते असत्त्वात् नाप्यन्यत् तस्यावैकल्यात् अन्यथा तथापि विरोधात् । यदि परमिन्द्रियान्तरविरहमिन्द्रियान्तराण्यनुसन्दधीरन् तथापि गतस्येन्द्रियस्य नाहमर्थत्वसिद्धिः अन्यथा पाण्यादिविकलोऽहमिति बोधेऽपि पाण्यादीनामात्मत्वप्रसङ्गात् अनुमानतोऽपि बोद्धुस्तस्य रूपाद्यनुपलम्भात् तद्बोधककरणाभाव एव अनुमेयः ततश्चैक एव तत्तत्करणाधीनरूपादिग्रहणोऽहमर्थस्सिद्धः ।

मिथोऽनुभूतप्रतिसन्धानार्थं च संस्कारवैचित्र्यं किमिति चिन्त्यं, यद्यात्मान्तरेषु स्मृत्युत्पादनशक्तिः तन्न सर्वेषु तत्प्रसङ्गात् । तच्छरीरवर्तिष्विति चेन्न । श्रोदरकृम्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गात् । शरीरान्तरवर्तित्वात्तत्र न प्रसङ्ग इति चेन्न । भिन्नावयवस्थित्यापि प्रतिसन्धानाभावप्रसङ्गात् तन्निधानस्य चाविशेषात् संस्काराणां सर्वेन्द्रियसाधारणहृत्कोशादिवर्तितया शरीरैक्याच्च विशेष इति चेन्न त्वदिष्टसंस्कारकोशे मानाभावात् अनेकेषामहमर्थानाम् एकशरीरयोगे च ततश्च वरं यथोपलम्भमेकस्मिन्नहमर्थे सर्वसंस्काराधानम् । न चोपदेशचेष्टाभिर्मिथोबोधनेनान्योन्यसंस्कारार्पणम् अदर्शनात्, अविचारितरमणीयोऽयं पक्षानां . परस्परसंस्कारादिलाभ इति, तत्त्वादृशेष्वेव वक्तव्यं । यदपि शरीराद्यैक्यादेकत्वावगम इति स किं तत्रत्यानामेवान्येषां वा, नाद्यः परस्परानभिज्ञत्वात् अनुमानतस्तु भिन्नतयैव सिद्धेः चक्षुःश्रोत्रादिरूपोऽहमिति भ्रमादर्शनाच्च । न द्वितीयः स्वशरीरसिद्धप्रकारेण परशरीरेऽपि बहुत्वानुमानात् केवलव्यतिरेकिभिरिन्द्रियाणां ज्ञातृत्वाद्यनुमानमतिप्रसङ्गाद्यनेकदोषोपहतं ततश्चैकस्यैव सर्वग्रहणाधिकरणत्वे त्वस्मन्मते कः प्रद्वेषः । अन्धबधिराद्यभावश्च स्यात् ज्ञानकरणतयैव चक्षुरादीनां सिद्धेस्तद्विपरीतानुमानानां धर्मिग्राहकबाधश्चेति । अस्तु देहाच्चक्षुरादिभ्यश्चात्माऽन्यः स तु मन एव स्यात् देहादेरन्यत्वात् एकत्वेन प्रतिसन्धानोपपत्तेः असङ्घातरूपत्वेन प्रत्येकादिविकल्पानवकाशाच्च तदतिरिक्तात्मकॢप्तौ तु गौरवम् अतो मम मन इति भेदोक्तिः क्लिष्टगत्येति तत्राह । कर्तुरिति । अयम्भावः किमत्र स्मृत्यादिकरणस्य मनसस्तत्कर्त्रा तादात्म्यं साध्यते तेन वा कर्तुः, न तावदाद्यः ततोऽन्यतयैवानुमानतश्शास्त्रतो वा तत्सिद्धेर्धर्मिग्राहकबाधात् । अत एव न द्वितीयः स्वस्य स्वयमेव स्मृत्यादिकरणमित्यत्र

मानाभावात्, करणमङ्गीकृत्य कर्तृनिरासः क्रियत इति चेन्न । ज्ञातृमात्रापह्नवे मनसोऽपि ज्ञातृत्वाभावप्रसङ्गात् तदन्यज्ञातृनिरासे कल्प्येन क्लृप्तत्यागायोगात् । अथ कर्तारमङ्गीकृत्य करणत्यागः तदा मनस आत्मत्वं न साधितं स्यात् । किन्तु तस्यासत्वं तच्च तद्ग्राहकमाने सति न शक्यमिति । अन्यस्त्वाह प्राणाधीना देहेन्द्रियमनसां प्रवृत्तिः आत्मशब्दश्च प्राणे दृष्टः प्राणशब्दश्चात्मनि प्राणस्थितिगमनाभ्यां च जीवति म्रियत इति व्यवहारः सुषुप्तावुच्छ्वासनिश्वासप्रवृत्तौ सत्यामपि सामग्र्यभावाद्बोधाभावः मम प्राणा इत्येतदपि कथं चिन्नेतव्यमिति । अत्र देहात्मवादे निदर्शितान् दोषानतिदिशति । प्राणा इति । अधिकाशङ्का तु प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा इति श्रुतिस्वारस्यात् । परिहारदार्ढ्याभिप्रायेण ध्रुवशब्दः, देहादिव्यापारहेतुत्वमनैकान्तिकम् । आत्मप्राणशब्दयोर्व्यतिहारोऽनेकार्थतया स्यात् प्राणस्थित्यादौ जीवत्यादिव्यवहार आत्मान्यत्वेऽप्यविरुद्धः प्राणोऽस्मीति तद्वैशिष्ट्यपरम् । एवमन्यपरवाक्यान्तरैरपि वायुत्वरूपत्वमात्मनो न शङ्क्यम्, साङ्ख्ययोगिमतन्तु बहिष्कार्यमेव । अन्ये तु मन्यन्ते न देहेन्द्रियादिकं भोक्तृ न च नित्यः कश्चिदन्यः सुषुप्त्यादौ तेषां भोक्तृत्वादृष्टेः सति ज्ञाने भोक्तृत्वमिति चेत्तर्हि तस्यैव तदस्तु, किमन्तर्गडुभिरन्यैः । तस्य च भोक्तृत्वमनुकूलप्रतिकूलविषयावगाहित्वं तच्च यदृच्छावैचित्र्यादिति नादृष्टाद्यपेक्षा । न च सुषुप्त्यादौ निर्विषयसन्ततिसद्भावे किञ्चिन्मात्र प्रबोधारम्भसामग्रीवैचित्र्याद् यदृच्छयैव वा जागराद्यज्ञानोपपत्तेरिति । बौद्धास्तु ग्राहकाभिमानारूढोऽनादिधीसन्तान एवात्मा अहं जानामीत्यादिबोधस्त्वालयविज्ञानवशादाश्रयकल्पनया वा स्यात्, अतिरिक्तस्तु बाधितत्वादनादेय इत्याहुः तदेतन्मतद्वयं तन्त्रेण निरस्यति । ज्ञानमिति । संविदधीना हि सर्व-

वस्तुव्यवस्था ज्ञानं च ज्ञातृधर्मतयैव वेद्यते, न च ज्ञानस्य भोक्त
त्वम् अनुकूलप्रतिकूलविषयावगाहेऽपि तस्य भोगात्मकत्वं सिद्धे
मम भोग इति मन्यमानस्तु ज्ञातैव भोक्ता आनुकूल्यादिकं हि तद
पेक्षयैव उपलम्भविरुद्धकल्पनायोगात् आलयविज्ञानक्षणिकश्च निष्प्रम
णिका उपलब्धस्य च बोद्धुः कुतो बाधः, धर्मधर्मिभावायोगादि
चेन्न । आदावेव तत्साधनात् प्रत्यभिज्ञातुरेकस्यासम्भवादित्यप्यु
क्तम् । क्षणभङ्गादेरपि निरस्तत्वात् । ज्ञानेतरमिथ्यात्वं च निरसि
ष्यते अनुपलम्भस्तु बाधकः स्वस्य चेदसिद्धः परस्य त्वबाधक
अन्यथा धीसन्ततिभेदादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात् बुद्धेस्त्वात्मत्वानुमान
मिन्द्रियादेरिवायुक्तम् । ननु वर्तमानक्षणमात्रविशिष्टतयात्मोपल
भ्यते पूर्वापरकालतदुपाध्यादीनामप्रत्यक्षतया तद्विशिष्टवस्तुप्रत्यक्ष
त्वायोगात्, अन्यथा परभागस्थितवह्निनाऽपि पर्वतस्य विशिष्टोपल
म्भप्रसङ्गे ऽनुमानादिप्रमाणभङ्गः स्यादिति । तदप्यसत् । प्रत्यभि
ज्ञायाः प्राक्कालविशिष्टग्रहणस्य दर्शितत्वात् । नित्यत्वादीनामपि
ततत्प्रमाणैरुपस्थापनात् । न च नित्योऽहमित्युपलम्भे सर्वकालोपा
धिप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः प्रमाणसिद्धिमात्रेण तथा व्यवहारात् दृष्टं चेत
न्यत्रापीति ॥

इत्यात्मन इन्द्रियाद्यतिरेकः ।

मा भूदस्थिरज्ञानानां प्रतिसन्धानाद्यनर्हत्वादात्मत्वं यस्य आ
त्मवत्तद्धर्मभूता धीर्नित्या सा प्रसरणभेदैस्तत्तदर्थान्प्रकाशयतीति पक्ष
तस्य किं तदाश्रयभूतेन नित्यात्मनेति चोद्यमनूद्य प्रत्याह । धीरिति ।

मू० धीर्नित्या यस्य पक्षे प्रसरति बहुधाऽर्थेषु सैवे-
न्द्रियाद्यैस्तेनात्मा ऽजागलस्थस्तन इव किमि-

ह स्वीक्रियेतेति चेन्न ॥ कल्प्यं चेदात्मतत्त्वं कथयितुमुचितं लाघवं तत्र युक्त्या नित्या सा यस्य तद्वानपि निगममितौ गौरवं नास्य भारः ॥ ४ ॥

धीतद्वन्तौ तावत्पृथग् दृष्टौ तत्र न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते तथा हेयगुणध्वंसात् इत्यादिभिर्द्वयोरपि नित्यत्वं यस्य सिद्धं तस्य कल्पनागौरवरूपो भारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति नित्यबुद्ध्यतिरिक्तात्मसिद्धिः ॥

ननु द्रष्टा श्रोता इत्यारभ्य विज्ञानात्मा पुरुषः इत्यादिषु जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वं श्रूयते अतस्तस्य ज्ञानादतिरेको दुस्साध इत्यत्राह । ज्ञानत्वमिति ॥

मू० ज्ञानत्वं वक्ति पुंसः श्रुतिरिह न पुनर्बुद्धिमात्रस्य पुंस्त्वं प्रत्यक्षादेः प्रकोपादनुगतकथने ज्ञानमर्थप्रकाशः ॥ स्वस्यैवात्मा तु सिद्धिं मतिरनुभवति स्वान्ययोस्सिद्धिभावं ज्ञातुर्ज्ञाप्यप्रसङ्गव्युदसनविषया ज्ञानमात्रोक्तयोऽपि ॥ ५ ॥

न ह्यत्र स्वधर्मतादात्म्यं विधीयते अशक्यत्वात् किन्तु धर्मवद्धर्मिणोऽपि विज्ञानात्मत्वं नाम धर्मान्तरमुपदिश्यते । ज्ञानानुवादेनात्मत्वस्य विधिः स्यादित्यत्राह । न पुनरिति । अन्यथा बाधकमाह । प्रत्यक्षादेरिति । आदिशब्देनानुमानशास्त्रयोस्सङ्ग्रहः ज्ञानत्वविधानेऽपि तद्विरोधस्स्यादित्यत्राह । अनुगतेति । कस्य-

चिदर्थस्य प्रकाशरूपत्वमुभयथानुवृत्तं ज्ञानशब्दनिमित्तं तद्विधौ न विरोध इत्यर्थः । अर्थप्रकाश इत्युक्तं विषयतो विभजते । स्वस्येति । स्वासाधारणेन केनचित्स्वभावेन विशिष्ट इह स्वशब्दार्थः, धर्मभूत ज्ञाने तु तावदतिरिक्तग्राहित्वं विशेषमाह । मतिरिति । विज्ञानघन एवेत्यादिभिर्ज्ञानमात्रत्वोक्त्या ज्ञातृत्वनिषेधात्कथमुभयथानुवृत्तधर्मकॢप्तिरित्यत्राह । ज्ञातुरिति । नात्रावधारणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं किन्तु विज्ञानघन इत्यादिपूर्ववाक्यपरामर्शादयतोऽपि ज्ञानस्यायोगव्यवच्छेदपरमिति भावः ॥ ५ ॥

इत्यात्मनो ज्ञानमात्रत्वोक्तिनिर्वाहः ॥

सिद्ध्यतु देहादिभ्योऽन्य आत्मा स कथमनन्यसाधनः, स्वानुभवबलादिति चेन्न । धर्मतोऽपि तद्दुपपत्तेः आत्मत्वादित्यनुमानादिति चेन्न । युष्माभिः केवलव्यतिरेक्यनभ्युपगमात् ज्ञानस्य च सपक्षस्याभ्युपगमात्, स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेरिति चेन्न । ज्योतिश्शब्दस्यार्थ भाक्तत्वात् चक्षुस्सहकारिणि तेजोविशेषे हि तन्मुख्यता स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति त्वौपाधिकरूपनिवृत्तिपरम्, इष्टं च भवतामपि स्वधर्मेणात्मनो भानम् । तावतैवान्यथादृष्टेन स्वयम्प्रकाशत्ववादोऽस्त्विति यतत्प्रत्याह । आत्मेति ॥

मू० आत्मा स्वेनैव सिद्ध्यत्यहमिति निगमैर्यत्स्वयंज्योतिरुक्तः स्वापेऽप्यस्य स्वसिद्धावशयिषि सुखमित्यत्रजा प्रत्यभिज्ञा ॥ चेतश्चान्यानपेक्षं मतिषु न हि भवेत्किं च वेदान्तदृष्ट्या ज्ञानत्वादेव धीवत् स्वविषयधिषणानिर्व्यपेक्षस्वसिद्धिः ॥ ६ ॥

प्यकारोऽच परप्रकाश्यत्वनियमनिवृत्तिपरः । यद्यहन्त्वादिरहितः स्वयं प्रकाशते तदा परमतं स्यादित्यत्राह । अहमिति । अहमयं आत्मेति सेत्स्यति अतस्तत्प्रकाशे कथं परेष्टापकाश इति भावः । प्रतिज्ञाते मानमाह । निगमैरिति । बहुवचनेन ज्ञानत्ववादिनोऽपि निगमास्तत्परा इति व्यज्यन्ते । यद्यपि हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यत्रापि ज्योतिश्शब्दो भाक्तः तथाऽपि स्वप्रकाशे प्रदीपादिवद्बाह्यदृष्ट्याऽन्यनिरपेक्षत्वं स्वरसावगतं न बाध्यम् । स्वधर्मेणान्यप्रकाशकत्वमुपचारनिमित्तं स्यादिति चेन्न । बाह्यज्योतिषि स्वधर्मेनिरपेक्षप्रकाशस्यापि स्वतः प्रतीतेः, स्वधर्मेण भासमानत्वमेव ज्योतिश्शब्दोपचारनिमित्तमिति चेन्न । आद्ये तदभावात् स्वधर्मतः प्रकाशकत्वं च योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु इति पदान्तरसिद्धतया पुनरुक्तं स्यात्, उपचारनिमित्तव्यञ्जनमात्रं पदान्तरकृत्यमिति तु मन्दम् । स्वयं प्रकाशत्वे सुषुप्त्यादावपि प्रकाशेतेत्यत्राह । स्वापेऽपीति । अयम्भावः प्रत्यभिज्ञाबलात्सुषुप्तावप्यहमर्थोऽऽस्तीति सिद्धं श्रुतिस्वारस्याच्च प्रकाशमानत्वमपि ग्राह्यं तथा च सुखमहमस्वाप्समिति प्रबुद्धपरामर्शस्वारस्यं च न बाध्यमिति । ननु यदि सुषुप्तावात्मा प्रकाशते तन्मनसैवास्तु कृतं स्वप्रकाशत्वेनेत्यत्राह । चेत इति । अयम्भावः । बाह्यविषयेषु तावच्चक्षुरादीन्यनुमानागमसंस्कारान् वा संगृह्य प्रवर्तन्ते, आत्मनि च तत्तदुपहितं जनितं वा किंचिदुपधायैव, स्वापे तु दृष्टविरुद्धमनोवृत्तिकल्पनाद्वरं श्रुतिस्वारस्यानुरोध इति, अनुमानरुचीनां तदप्यस्तीत्याह । किं चेति । वेदान्तदृष्ट्येति ज्ञानत्वहेतोरसिद्धिपरिहारः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं साधयिष्यत इति तद्दृष्टान्तोक्तिः ॥ ६ ॥

इत्यात्मनः स्वयंप्रकाशत्वम् ॥

कश्चिद्वीरः प्रत्यगात्मानमेवत् इत्यादावात्मनः प्रत्यक्त्वं गम्यते तत्किमिति विमर्शे प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेक इति केचिदुक्तं तावदाह । प्रत्यक्त्वमिति ।

मू० प्रत्यक्त्वं पुंसि केचित् स्वविषयधिषणाऽऽधारतामात्रमाहुः स्वस्मै स्वेनैव भानं तदिति समुचितं तत्स्वतस्सिद्धिसिद्धेः ॥ प्रत्यङ् स्वापेक्षया ऽसौ त्वमयमिति मितः स्वेतरैः स्वस्य बुद्ध्या भातं नित्यं परस्मै जडमजडमपि स्यात्परागर्थ एव ॥ ७ ॥

स्वप्रकाशपक्षे तु प्रत्यक्त्वद्वैविध्यमाह । स्वस्मा इति । यदि प्रत्यक्त्वमात्मनः स्वभावः तदा परेणापि गृह्यमाणोऽहमिति गृह्येतेत्यथाह । प्रत्यङिति । स्वेतरबुद्ध्या गृह्यमाणत्वं न स्वस्मै भासमानत्वम् अतस्तद्बुध्या गृह्यमाण आभिमुख्ये त्वमिति अन्यदाऽयमिति च गृह्येत । स्वापेक्षया तु स्वबुद्ध्या स्वरूपेण वा भासमानतया प्रत्यङ्ङित्युच्यते तेन रूपेणाहमर्थ इति दृष्या अहन्त्वं च सर्वात्मानुवृत्तं त्वंभावादिना तु न तस्य बाधः । तर्हि तत्र पराक्त्वव्दोऽपि किं न प्रवर्तेत इत्यथाह । भातमिति । जडमजडं वा यन्नित्यं परस्मै भासते तत्परागर्थं यत्र । न तस्य स्वस्मै भासमानत्वप्रसङ्गः व्यपदेशनियमश्च तत एवेति ॥ ७ ॥

इति प्रत्यक्त्वादिप्रकारः । अथ केचिदाहुः ज्ञातृत्वादिकमन्तःकरणस्यैव आत्मनस्तु साक्षितामात्रम् । यद्वा प्रकृतेः कर्तृत्वम् आत्मनो भोक्तृत्वमात्रं गीतं चैतत् कार्यकारण इत्यादिनेति तान्प्रत्याह । बोद्धेति ॥

मू० बोद्धा कर्ता च भोक्ता दृढमवगमितः प्रत्य-
गर्थः प्रमाणैः कर्तृत्वाभाववादे स्वयमिह
भगवानान्यपर्यं त्वगायत् ॥ कर्ता शास्त्रार्थ-
वत्त्वात्कृतिषु च स पराधीन आभाषि सूत्रै-
श्चित्रैः कर्मप्रवाहैर्यतनविषमता सर्वतन्त्रा-
विगीता ॥ ८ ॥

त्रिभिरपि प्रमाणैर्ज्ञातृत्वादिप्रकारत्रयवानात्मा निस्संशयं बोधितः अतो न तवैकमपि निन्होतुं शक्यं किं पुनस्त्रितयं कुतर्कैस्तु किन्नाम दुरपलपमिति भावः । शास्त्रैरात्मनः कर्तृत्वनिषेधे का गतिरित्यत्राह । कर्तृत्वेति । स्वयमिति कर्तृत्वनिषेधक एव स्ववाक्यतात्पर्यमाहेति भावः । भगवानित्याप्ततमत्वव्यञ्जनम् अगायत् पञ्चैतानीत्यारभ्य न स पश्यति दुर्मतिरित्यन्तेनेति शेषः । शारीरके च कर्तृत्वं प्रसाध्य तस्य पराधीनत्वमात्रं संस्थापितमित्यत्राह । कर्तेति । यदि कर्तृत्वमात्मधर्मः स चेत्पराधीनः तस्य तद्वदात्मत्ववदेकरूपः किन्न स्यादित्यत्राह । चित्रैरिति । नात्र केनापि चोदनीयमिति । भावः ॥ ८ ॥

इत्यात्मनः कर्तृत्वादि ॥

अथ यदभावि न तद्भावि यद्भावि न तदन्यथा इति मन्यमानैरुक्तं यत्ननैष्फल्यं तदिदमनूद्य परिहरति । यद्भव्यमिति ।

मू० यद्भव्यं तन्न न स्यादसदभविन्न तद्यत्नकोट्या-
पि सिद्ध्येद्द्वेधापि व्यर्थयत्नो नर इति यदि
नस्स्वोक्तियत्नादिबाधात् ॥ यद्यत्नेनैव भव्यं
भवति यतनतस्तत्स्वहेतूपनीताद्दुस्साधा यत्न-
लभ्ये प्रति यदि यतते तत्र नैष्फल्यमिष्टम् ॥ ९ ॥

नर इति बहुवचनम् । हेतुमाह । स्वोक्तीति । सर्वेयत्ननैष्फल्यं यदन्क्रिमिति साफल्यवादिनं चेप्रुमीहते, नैष्फल्यवाक्यं च किमर्थं प्रयुङ्क्ते किमर्थं च स्वयं भीतो बुभुक्षुर्वा धावति अतोऽन्वयव्यतिरेकाद्यवसितं यत्नफलमप्रणोद्यम् । आदिशब्देन प्रमाणावयवसङ्ग्रहः । बाधं सिद्धसाध्यतां च वक्तुं सफलनिष्फलयत्नौ विभजते । यद्यत्नेनेति । यत्नमयत्नतस्सिद्धमिति शङ्कां परिहर्तुं स्वहेतूपनीतादित्युक्तं, प्राचीनयत्नजनितादृष्टतो हि तत्सिद्धिरिति भावः । दुस्साधेत्यादिना दुष्कर्ममूलनिष्फलयत्नानुवादः । तत्र नैष्फल्यमिष्टं तस्मिन्नंशे नैष्फल्यं त्वया न साध्यं साध्यमपि तद्विषयमिति भावः ॥ ९ ॥ इति यत्नसाफल्यम् ।

जीवः परस्य ब्रह्मणः औपाधिकांशः घटाकाशमहाकाशवत्तयोर्भेदः जीवानां मिथोभेदस्तु घटकरकाद्याकाशवदिति पक्षं दूषयति । भिन्ना इति ॥

मू० भिन्ना जीवाः स्वतस्स्युः प्रतिनियततया धीस्मृतीच्छासुखादेः चेतोभेदाद्व्यवस्था न तु भवति यथा देहबाह्याद्यभेदात् ॥ नित्यान् भिन्नांश्च जीवान्कथयति निगमस्तद्धि नोपाधितस्स्यात् आत्माद्वैतश्रुतीनामितरहृदयता तत्र तत्रैव सिद्धा ॥ १० ॥

स्वतः न तूपाधितः हेतुमाह । प्रतिनियततयेति । ननु कोऽयं प्रतिनियमः न तावद्बुद्ध्यादीनां स्वरूपभेदः एकस्मिन्नप्यात्मनि तदुपगमात्, नापि भिन्नाधारत्वं तस्यैव साध्यत्वात्, अत एव नासाधारण्यं तत्स्वस्वाश्रयभेदसापेक्षं, नापि परस्परप्रतिसन्धाना-

भावः परस्परभावस्यैवासिद्धेरिति । अत्र ब्रूमः यथैकशरीरावच्छिन्नबुद्ध्यादीनामेकाश्रयतयैव प्रतिसन्धानं न तथा शरीरान्तरजानाम् अन्यथा गुरुशिष्यभावादयोऽपि न स्युः, तदेवं गम्यते चेचात्मा मेवतादात्म्यरहितः तदनुभवजन्मस्मृत्यनाधारत्वात् कदाचिदपि तद्गतसुखादिप्रतिसन्धानरहितत्वादित्यादि अथ परोक्तामन्यथासिद्धिं परिहरति । चेतो भेदादिति । तुरवधारणे अस्ति हि *कल्पभेदे—चेतोभेदः सन्ति च कल्पादौ जातिस्मराः* स्वयमागतविज्ञानाः इत्यादेः तत्र प्रतिबन्ध्यभिप्रायेणाह । यथेति । न हि देहभेदेन प्रतिसन्धानाभावः पूर्वजन्माभ्यस्तप्रतिसन्धानदृष्टेः न च बाह्येन्द्रियभेदे सर्वधीविरोधात् तद्वच्चेतोभेदोऽपि न व्यवस्थाहेतुरिति ईश्वरात् मिथश्च जीवाना निरुपाधिकभेदः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं नित्यो नित्यानाम् इत्यादिश्रुतिस्वारस्यसिद्ध इत्याह । नित्यानिति । मुक्तावपि भेदश्रुतिमभिप्रेत्याह । तद्धीति । ननु अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि इत्यादिभिर्जीवब्रह्मतादात्म्ये सिद्धे भेदस्यौपाधिकत्वं ग्राह्यमित्यत आह । आत्माद्वैतेति । अयं भावः शरीरशरीरिभावेन सामानाधिकरण्यं स्थापयिष्यते आस्तामेतत् यथा यूपादित्यसामानाधिकरण्यं प्रत्यक्षविरोधादन्यपरं तथेहापि स्वरूपैक्यविधानं तावदशक्यमिति तत्त्वतेति क्वचिद्वीप्सायाः क्वचिद्विशिष्टश्रुतिः क्वचिन्नूपचार इत्यादितात्पर्यभेदस्सूच्यते ॥ १० ॥ इत्यौपाधिकभेदवादभङ्गः ॥

अथ स्वाभाविकजीवांशभेदाभेदं दूषयति । जीवा इति ।

मू० जीवाः पृथ्व्यादि भूतेष्वणव इव मिथो भेद-
वन्तः स्वतोऽमी सन्मात्रब्रह्मभागास्तदिह नि-

यतयस्तुस्थिता इत्ययुक्तम् ॥ ऐक्यस्याप्यद्व-तत्वादनवधि च सति ब्रह्मणि स्यादवद्यम् सत्यं तच्चेत्यभिज्ञैर्बहिरगणि मृषावादतोऽप्येष पक्षः ॥ ११ ॥

उक्तं विरोधमेव बाधहेतुमाह । ऐक्यस्यापीति । पक्षद्वयसाधारणं दूषणान्तरमाह । अनवधीति । सति ब्रह्मणि सर्वात्मकस्वरूपे ब्रह्मणीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे निरवद्यत्वादिश्रुतिर्निर्विषया स्यात् ईश्वरस्यापि सर्वतादात्म्यप्रतिसन्धायिनः क्लेशादिनिषेधायोगादिति भावः । यतत्पक्षद्वयादविद्याकृतदुःखादिभेदवादो वरमित्यभिप्रायेण सत्यं तच्चेत्याद्युक्तम् ॥ ११ ॥ इति ब्रह्मस्वरूपस्वाभाविकांशजीवभेदभङ्गः ॥

अन्ये त्वाहुः अविद्याशबलं ब्रह्मैव जीवः स च सर्वशरीरेष्वेकः अप्रतिसन्धानम् अविद्यावैचित्र्यात् प्रतिबुद्धास्तु योऽहं स स त्वमिति प्रतिसन्दधते प्रमाणं चात्र श्रुतिस्मृतय इति एतदपि पूर्वोक्तनीत्या दत्तोत्तरम् । अविद्यास्वरूपादिकं दूषयिष्यते । अथ चैको व्रीहिरित्यादिवज्जीवैक्यवादास्साजात्यात्स्युः पण्डितास्समदर्शिन इत्यादिभिस्तथात्वावगमात् मिथामिथकथा कुतः इत्यादिकं रागादिपरिहारपरं यदान्योऽस्ति इत्यादिकं स्वरूपेऽन्यादृक्त्वनिषेधार्थम् । एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ इतीश्वरविषयम् आकाशमेकं हि यथा एक एव हि भूतात्मा इत्यादिनिदर्शनमपि तत्तत्संसर्गशङ्कितवृद्धिह्रासादिनिषेधार्थं घटध्वंसे घटाकाशो न भिन्नो नभसा यथा इत्यादिकमौपाधिकवैषम्यनिवृत्ता वत्यन्तसाम्यं व्यनक्ति, न हि घटध्वंसेघटावच्छिन्नः आकाशांशोऽशान्तरैरेकीभवति, आकाशतामात्रं तु घटस्थि-

तावपि सिद्धुमित्येषा दिक् तदिह प्रतिसन्धानादिप्रसङ्गे शास्त्रतात्पर्ये च वक्तव्यशेषाभावात्तदुक्तमनुमानादिकमनूद्य दूषयति । देहत्वाद्यै रिति ।

मू० देहत्वाद्यैर्विगीतं निखिलमपि मयां ह्यात्म-वत्किंच पुंस्त्वात्सर्वे जीवा अहं स्युर्न यदि भवति ते गौरवादीत्यसारम् ॥ श्रुत्यध्यक्षादि-बाधात्प्रसजति च तदा तत्तदैक्यं घटादेः पद्मादेर्वादिनोश्चेत्यलमिह कलहैस्तज्जिगी-षादिमूलैः ॥ १२ ॥

निखिलं सर्वक्षदेहप्रभृति पिपीलिकादिदेहपर्यन्तं । सर्वे जीवाः ब्रह्मादिस्थावरान्ताः न यदि इत्यादिना विपक्षे बाधकोक्तिः असारत्वे हेतुमाह । श्रुतीति । सर्वैर्हि प्रमाणैर्जीवानामिथस्तादात्म्यप्रसङ्गः प्रतिक्षिप्तः । उक्तानुमानवर्गस्याभाससमानत्वमाह । प्रसजतीति । देशा न्तराणि एतद्घटेन घटवन्ति देशत्वात् एतद्देशवत् अन्येऽपि घटा एतद्घटात्मानः घटत्वात् एतद्घटवत् इत्यादौ किं वाच्यम् । अध्य-क्षादिविरोध इति चेत् समम् । अविद्ययाऽऽत्मनि भेदधीः, ऐक्य न्तु स्वभावः स्यादिति चेत् घटादावपि तथाऽस्तु । न चायमिष्टप्र-सङ्गः विवर्तद्वयस्य तादात्म्यानभ्युपगमात् अन्यथा व्यावहारिक-व्यवस्थाविलोपात् प्रयुक्तानुमानावयवेष्वपि वाक्यत्वादिना तादात्म्य-सम्भवेऽन्यतमपरिशेषः स्यादित्यभिप्रायेण पद्मादेरित्युक्तम् । वादि-नोरिति अचेष्टप्रसक्तत्वसम्भवेऽपि विवादोच्छेदादौ तात्पर्यान्न वैयर्थ्यं तद्विवृणोति इत्यलमिति ॥ १२ ॥

इति सर्वशरीरैकजीववादभङ्गः ॥

अथैकशरीरैकजीववादमनुभाषते । साविद्यमिति ॥

मू० साविद्यं ब्रह्म जीवस्स च न बहुतनुर्नेतरे सन्ति जीवाः स्वप्नादेकस्य लोके बहुविधपुरुषाध्यासवद्विश्वक्लृप्तिः ॥ नेतः प्राक्कोऽपि युक्तो न परमपि स तु प्राप्स्यति श्रेय एको मायोत्थौ बन्धमोक्षाविति च मतमसत्सर्वमानोपरोधात् ॥ १३ ॥

साविद्यं ब्रह्म जीव इति पूर्वस्यास्य च साधारणं, स चेत्यादिविशेषोक्तिः वक्ष्यमाणपचाद्वैषम्यं व्यनक्ति । नेतर इति । विविधजीवोपलम्भं निर्वहति । स्वप्नादिति । एकमेव शरीरं जीववत् स्वप्नदृष्टशरीरन्यायादन्यानि निर्जीवानीत्यर्थः । युक्तो मुक्त इत्यादिवैषम्यं परिहरति । नेतः प्रागिति । पूर्वं मुक्ता न सन्ति चेत्पश्चादप्यद्वैतविदो न मुच्येरन्नित्यचेष्टप्रसङ्गतामाह । न परमपीति । तर्हि मोक्षशास्त्रं व्यर्थं स्यादित्यत्राह । स इति । नित्यमुक्तस्यैकशरीरे बन्धमोक्षभ्रमं साधयति । मायोत्थाविति । उक्तं प्रागुक्तहेतुना दूषयति इति चेति । आत्मभेदो हि सर्वप्रमाणैस्सिद्धः तत्र यदि देहान्तरं निर्जीवम् एकमपि तथैव भ्रान्तिसिद्धजीवत्वस्याविशेषात्, एकचात्मास्ति जीवत्वं तु नास्ति अत्र तूभयं नेति चेन्न । तेष्वप्यध्यासाधिष्ठानतया आत्मसत्त्वस्य त्वया दुस्त्यजत्वात् अन्यथा, निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गात् स्वप्ननीत्या लाघवमिच्छतस्तदेव लभ्यं स्वप्नस्य तद्द्रष्टुश्च सत्यत्वात् । इह तु तन्मिथ्यात्वस्य त्वयैवोक्तेरिति ॥ १३ ॥

एकस्य जीवस्योपदेष्टृत्वासम्भवादनिर्मोक्षप्रसङ्गमाह । स्वस्येति ॥

सू० स्वस्य स्वेनोपदेशो न भवति न परब्रह्मणा निष्कलत्वान्नाविद्या चेतयित्री स्वतनुसमधिकं वर्ष्म निर्जीवमात्थ ॥ कश्चित्तत्त्वं ब्रवीतीत्ययमुपनिपतद्भ्रान्तिरुन्मुच्यते चेत् तादृग् भ्रान्तिः पुरापि ह्यभवदिति न ते किं तदैवैष मुक्तः ॥ १४ ॥

अथ स्वात्मैव वा स्वस्योपदेष्टा । अशरीरं वा परं ब्रह्म । विश्वाध्यासहेतुरविद्यैव वा । देहान्तरप्रतीतो जीवो वा । इति विकल्पमनुस्मृत्य पूर्वार्धेन क्रमाद् दूषणम् । ननु अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते इति वचनादुपदेशनिरपेक्ष एव कदाचिद्बोधोऽस्तु । मैवं नैरपेक्ष्यानुक्तेः, जीव इत्येकत्वोक्त्या जीवान्तरासम्भवान्नैरपेक्ष्यं सिद्धमिति चेन्न । एकवचनस्य जात्यैक्यपरत्वात् नैरपेक्ष्येऽपि निस्सारं शङ्कते । कश्चिदिति । शुकादिषु मुक्तिहेतुतया पूर्वमपि तादृशभ्रमजननात्तदानीमेवास्य मोक्षः स्यादित्याह । तादृगिति । परस्मै ब्रवीतीति तदा भ्रान्तिरिति चेत् तथाऽपि अद्वैतं ब्रवीतीत्यवगतेरर्थतः स्वार्थोपदेशभ्रमफलसिद्धेः तदेवं हेत्वनुपपत्त्या नित्यमनिर्मोक्षः, अहेतुकमोक्षे नित्यमुक्तो च शास्त्रनैष्फल्यमिति तदभ्युपगमे सिद्धान्तत्यागात्कृतं वादेनेति ॥ १४ ॥

इत्येकशरीरैकजीववादभङ्गः ॥

अथ बहुजीवकृप्तिपक्षं शङ्कते । तोयेति ॥

सू० तोयाधारेषु दोषाकर इव बहुधोपाधिषु ब्रह्मशुद्धं छायापन्नं विशेषान्भजति तनुभृतस्तत्प्रतिच्छन्दभूताः ॥ इत्यप्यत्यन्तदुःस्थं

प्रसजति च तदा जीवनाशोपवर्गश्छायाच्छायावदैक्यं न भजति न च तद्दर्शनं ब्रह्मणस्ते ॥ १५ ॥

नित्यशुद्धस्य ब्रह्मणो न भ्रान्तिः यथा नित्यशुद्धेऽपि चन्द्रमसि तत्प्रतिबिम्बेष्वाधारभेदानुगुणा विशेषाः काल्पनिकाः एवमविद्याविवर्तेषु पृथगभिव्यक्तं ब्रह्म तत्तदनुगुणविचित्रविशेषवदिव भाति चेद्दृश्यभेदक्लृप्त्या मुक्तादिसमस्तव्यवस्थोपपत्तिः इमं पक्षं दूषयति । इत्यपीति । अयं भावः यदि ते बद्धमुक्तबद्धमोचकादिव्यवस्था भ्रान्तिसिद्धा सा तर्ह्येकजीववादेऽप्यविशिष्टेति किं बहुजीवबह्वविद्याकल्पनेन । ब्रह्मणो जीवभावानुपपत्त्या पृथग्जीवाः कल्प्या इति चेन्न । मिथ्याभूतजीवत्वस्य विरोधाभावात् अन्यथाऽध्यासाधिष्ठानत्वस्य विरोधप्रसङ्गात् । न च निरधिष्ठानं भ्रममिच्छसि दुर्घटत्वमविद्याया भूषणमिति च पश्यन् ब्रह्माज्ञानं किं नानुमन्यस इति । अस्मिन्पक्षे दूषणान्तरमाह । प्रसजतीति । यथा प्रतिबिम्बाधारनिवृत्तौ तत्रोत्पन्नस्यानिर्वचनीयस्य प्रतिबिम्बस्य नाशः तथा तत्तदविद्यानिवृत्तौ तेते जीवा नश्येयुः, मुक्तौ जीवानां ब्रह्मणैकीभावमात्रं न तु नाश इत्यत्राह । छायेति । छायावत्कल्पिता जीवा इति मन्यसे तत्र हि बाधदशायामाधारनिवृत्तिदशायां वा छायायां छायावता सहैक्यापत्तिर्न दृश्यते तद्वदिहापि । तैमिरिकचन्द्रभेदन्यायेनाप्यैक्यं न भवति तत्रापि बाधदशायां द्वितीयादिचन्द्राणां प्रथमचन्द्रैक्यापत्तेरनभ्युपगमात् दूषणान्तरमाह । न चेति । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्द्वितीयादिचन्द्राणां चन्द्रद्रष्टा कश्चिदन्यसिद्धः इह तु न कश्चित् ब्रह्मणो द्रष्टाचक्षुष्ट्वाङ्गीकारात् अविद्यायास्तु द्रष्टृत्वप्रसङ्गाभावात् प्रतिबिम्बस्थानीयानां जीवानां स्वाध्यासहेतुत्वायोगात् अनादिर-

ध्यासो हेतुनिरपेक्ष इति चेन्न । स्वरूपानादेरविद्यायाऽपि नैरपेक्ष्यप्रसङ्गात् । प्रवाहानादित्वे जीवानां भङ्गुरत्वप्रसङ्गात्, तथा च धीसन्ततिवादसमत्वम् । अकृताभ्यागमादिप्रसङ्गः श्रुत्यादिविरोधश्च स्यात् ईदृशभ्रमनिरासाय सूचितं च स्वप्नोत्थितं प्रति स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इति ॥ १५ ॥ इति ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीववादभङ्गः ॥

ब्रह्मदत्तादिभिरुक्तं जीवानां स्वरूपतस्सृष्टिसंहृतिविषयत्वमनूद्य दूषयति । एकमिति ॥

मू० एकं ब्रह्मैव नित्यं तदितरदखिलं तत्र जन्मादिभागित्याम्नातं तेन जीवोऽप्यचिदिव जनिमानित्यनध्येतृचोद्यम् ॥ तन्नित्यत्वं हि साङ्गश्रुतिशतपठितं सृष्टिवादः पुनः स्याद्देहादिद्वारतोऽस्येत्यवहितमनसामाविरन्त्यैकरस्यम् ॥ १६ ॥

जनिमानिति तयोपलक्षणम् अनध्येतृचोद्यं, कतिपयाध्येतुस्तात्पर्यानभिज्ञस्य वा चोद्यं साङ्गशब्दः सोपबृंहणपरः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः प्रकृतिं पुरुषं चैव इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतमिह भाव्यम् । सृष्टिवादः तोयेन जीवान्व्यससर्ज इत्यादिः पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमानि इत्यादिलयवाद उपलक्ष्यते ब्राह्मणो जायते क्षत्रियो जायते इत्यदातनजन्मादौ दृष्टं तद्वत् प्राकृतिकनैमित्तिकसृष्ट्यादावप्यविदुपसृष्टेन निर्वाह देहादिशब्दग्राह्यः । अवहितमनसां श्रुतितात्पर्यैकाग्रमनसामित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति जीवनित्यत्वम् ॥

आत्मानित्यत्ववादिनश्चतुर्विधाः तेषु ज्ञानात्मवादिनश्शरीरस्थितावप्यात्मनो भिदुरत्वमाहुः प्राणेन्द्रियात्मवादिन आत्मानमाश-

रीरस्थायिनम् । वैशेषिकैकदेशिनस्तु प्रलयान्तम् । औपनिषदाभासास्तु मोक्षावधिकम् । एतेषु दूषणवर्गः किंचिदुद्वहयैनोपलक्ष्यते । स्थैर्यमिति ॥

मू० स्थैर्यं चेन्नाभ्युपेतं भवभृति न भवेदैहिकार्थप्रवृत्तिः देहान्तत्वे तु धर्म्ये पथि निरुपधिका विश्ववृत्तिर्न सिद्ध्येत् ॥ आकल्पस्थायिपक्षे कृतमफलतया मुक्तिमार्गोपदेशैरामोक्षस्थायितायां श्रुतिरनभिमुखी पूरुषार्थे चतुर्थे ॥ १७ ॥

तत्र स्थैर्यं चेन्नाभ्युपेतमित्याशुतरविनाशित्वानुवादः बाधकमाह । न भवेदिति । आत्मानमुत्तरकालानवस्थायिनं मन्यमानोन किंचिदुद्दिश्य प्रवर्तेत तत्क्षणस्थायत्यां सुखं दुःखनिवृत्तिं वा ऽभिसन्धाय । तत्कथं घटेत फलकाले स्वाभावात् स्वकाले फलाभावात् सन्तानैक्यादिकुसृतयस्तु प्रागेव निरस्ताः । द्वितीयपक्ष दूषयं देहान्तत्व इति । यदि देहावधिरात्मा तदा देहात्मवाद इव प्रेक्षावतो महाजनस्य धर्मादनपेते मार्गेऽनादिस्सार्वेविकी दृष्टफलाद्युपाधिरहिता प्रवृत्तिर्न घटेत तदाहुः विफ*लाविश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि च । दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृश इति । तृतीयं दूषयति । आकल्पेति । अयं भावः यदि सर्वदुःखनिवृत्तियुक्त आत्मनाश एव मोक्षः स तर्हि स्वः कल्पान्ते स्वयमेवैष्यति । न चासौ पूर्वं साध्यः त्वरया मध्ये स्वनाशार्थमुपाययाह इति चेन्न । स्वनाशस्य सर्वप्रमायोरपि पुमर्थत्वासिद्धेः । एवं च भाषितम् । अहमर्थवि†नाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति । अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः

* कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ।
† सिद्धित्रये भगवद्भिर्यामुनाचार्यपादैः ।

इति । चतुर्थं बाधकमाह । आमोचेति । अनभिमुखीति स्वनाशरूपं चतुर्थपुरुषार्थं न वक्ति स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्य भोगादीनप्याह । ननु विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति जीवविनाशः श्रूयते मैवम् । लोकधीरूढानुवादमात्रत्वाददर्शनमात्रपरत्वाद्वा । स्मर्यते च । अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गत इति । अन्यथा कथम् अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा इति तन्नित्यत्वसाधनम् । ननु न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मुक्तस्य निस्सम्बोधत्वश्रुत्या नाशस्सिद्ध्येत्, न । देहादिभिरेकीकृत्य बुद्धेः तन्निबन्धनाख्याभेदस्य वा निवृत्तौ तात्पर्यात्, ब्रह्मण्यात्यन्तिकलयः कथम् अनात्यन्तिकवत्, स्वविशिष्टे ब्रह्मण्यौपाधिकरूपेण विशेषत्यागेन एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा मुक्तिदशायां भेदोक्तिभिर्विरोधात्, यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय इति निदर्शनान्मुक्तोऽप्यस्तमेष्यतीति चेन्न । प्रविष्टजलस्य स्वरूपनाशाभावात्, अन्यथा पयःप्रस्थद्वयसम्भेदे प्रस्थशेषत्वप्रसङ्गात् यथोदकम् इत्यारभ्य तादृगेव भवतीति श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, घटध्वंसे घटाकाशोऽपि न नश्यत्येव घटसंयोगनाशात् नश्यतीत्युपचरन्ति मुक्तिदशायां भेदनिवृत्तिवादाश्च कर्मकृतवैषम्यनिवृत्तिपराः साधर्म्यवादिभिरप्येतदेव व्यवस्थाप्यते, ब्रह्मैव भवतीत्यवधारणाज्जीवनिवृत्तिर्गम्यत इति चेन्न । अत्यन्तसाम्ये तात्पर्यात्, यथा वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकाञ्जय*तीति तदेतत् मात्रा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च साम्य इति सूत्राभिप्रेतमिति ॥ १७ ॥ इत्यात्मानित्यत्वादिवादानामध्यवादिविरोधः ॥

---

* लोकानभिजयतीति पु० पा० ।

नित्यस्सर्वगत इति श्रुत्या आत्मनां नित्यत्वे तत्सह चरितं सर्वगतत्वमपि स्यादिति शङ्कते । व्याप्ता इति ॥

मू० व्याप्तास्सर्वत्र जीवास्सुखतदितरयोस्तत्रतत्रोपलम्भान्निर्वाह्ये देहगत्यागतिरिह वितथा तद्गतोऽपीति चेन्न ॥ वक्ती पञ्चाग्निविद्याप्रभृतिषु भविनां स्वस्वरूपेण सिद्धं याताऽयातप्रकारं श्रुतिरगतिरिमां लाघवोक्तिं शृणोतु ॥ १८ ॥

आगमस्यानुग्राहकमाह । सुखेति । तदितरशब्दोऽत्र दुःखवत् .धीच्छादीनामपि सङ्ग्राहकः । अविभुत्वे सर्वत्र दुःखाद्युपलम्भो न स्यादित्यर्थः । आत्मगत्या सर्वत्र सुखादीति शङ्कां गौरवप्रसक्त्या वारयति । निर्वाह्ये इति । अत्र श्रुतेरन्यपरत्वाभिप्रायेण प्रतिवक्ति । नेति । सर्वगतत्वोक्तिस्तावत् "अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टः "वायुस्सर्वगतो महान्" इत्यादिवदेकजातीयानां सर्वत्रानुप्रवेशान्नेतुं शक्या । गतेश्च श्रुतत्वान्न कल्पनागौरवमित्याह । वक्तीति । प्रभृतिशब्देन "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादयस्सङ्गृह्यन्ते, न च तासां श्रुतीनां प्राणानूत्क्रमणादिभिरन्यथासिद्धिराशङ्क्या इत्यगति शब्दाभिप्रायः ॥ १८ ॥

अविभुत्वे सिद्धेश्वरयोणां युगपदनेकशरीराधिष्ठातृत्वं न स्यादित्यत्राह । अव्यापित्वेऽपीति ।

मू० अव्यापित्वेऽपि पुंसोऽभिमतबहुवपुःप्रेरणे यौगपद्यं ज्ञानव्याप्त्योपपन्नं बहुषु च वपुषां-

ऽशेषु निर्वाह एषः ॥ यच्चादृष्टं क्रियां स्वाश्रययुजि तनुतेऽन्यत्र तत्कृद्गुणत्वादित्येतत्सिद्धसाध्यं विभुन इह हि तद् ब्रह्मणः प्रीतिकोपौ ॥ १९ ॥

बहुवपुःप्रेरणं किं द्रव्यान्तरद्वारकम् उत कर्मनिमित्तम्, आद्ये यथा पाणिपादादिद्वारनियतं युगपद्बहूनामुदकाद्यधिष्ठानं न तथाऽत्रेति भावः । द्वितीये स्वकर्मनियतमनेकशरीराधिष्ठानं कर्मणः स्वसन्निधिविरहे कथं स्यादिति । ज्ञानव्याप्त्या स्वरूपसन्निधानाभावेऽपि ज्ञानस्य युगपदनेकदेहाधिष्ठानानुगुणशक्त्येति भावः । स्वरूपव्याप्तिज्ञानतोऽधिष्ठानाभावेऽनार्थिका तर्हि तत एव कुड्यादीनामप्यधिष्ठानं स्यात् । न स्यात्, तदधिष्ठानानुगुणकर्मातिशयविशेषाभावात् ये [illegible] तादृशातिशयवन्तः ते कुड्यादीन्यप्यधितिष्ठेयुः यथा परकायादीन्, देहैकदेशवर्तिन आत्मनो युगपदनेकावयवाधिष्ठानं कथमित्यत्रापि प्रत्येतव्यमेतदेवेत्याह । बहुष्विति । धर्माधर्मौ स्वाश्रयसंयुक्त स्वाश्रयान्तरे क्रियां जनयतः क्रियाहेतुगुणत्वात् गुरुत्ववत् इति परोक्तमनुवदति । यच्चेति । तत्र सिद्धसाधनतामाह । इत्येतदिति । तद् व्यनक्ति । विभुन इति । इह हि धर्माधर्मशब्दः कर्मनिमित्तेश्वरप्रीतिकोपरूपबुद्धिद्योतकः । अस्ति हि शुभे स्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु न तुष्यतेऽसौ परमशरीरी इति ।

न च प्रीतेरपूर्णत्वं न च कोपात्सदुःखता ।

फलप्रदित्वाद्रूपत्वादुभयोरपि कर्मणः ॥ अतो न दोषः ॥ १९ ॥

उक्तानुमानस्य दूषणान्तरमाह । इष्टमिति ॥

सू० इष्टं प्रादेशिकत्वं विभुषु जनिमतां बुद्धि-

व्दादिकानां तेनादृष्टं च तादृक् न यदि तव सुखाद्याश्रयव्यापकं स्यात् ॥ तस्मात्तत्त्वप्रदेशान्वयवति जनयेत् स्वं फलं यत्ननीत्या भ्रातृव्यादौ च पीडां न घटयितुमलं किं विभुत्वेन भोक्तुः ॥ २० ॥

विभुत्वात्माकाशादिषु जायमानानां बुद्धिशब्दादिकानां स्वाश्रयैकदेशवर्तित्वं युष्माभिरिष्यते सार्वत्रिकत्वे प्रत्यक्षादिबहुप्रमाणविरोधात्, अदृष्टं च तादृशमिष्टं तच्च स्वाश्रयसंयोगिनि क्रिया जनयत् स्वावच्छिन्नप्रदेशप्रयुक्त एव जनयेत् अन्यथा प्रयत्नेनापि दूरस्थप्रेरणप्रसङ्गात्, न चादृष्टं तत्र तत्र गच्छति अमूर्तत्वात् अतोऽदृष्टकारिदूरस्थकार्याणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ननु प्रत्यात्मनियतान्यनन्तान्यदृष्टानि विप्रकीर्णवृत्तीनि विद्यन्ते अतस्सर्वक्रियोपपत्तिरित्यत्राह । भ्रातृव्यादाविति । अयं भावः, श्येनाभिचारक्रियानिष्पाद्यमानमदृष्टं कर्तुरात्ममनस्संयोगावच्छिन्ने प्रदेशे स्यात् तच्च भ्रातृव्यदेहभेदादीन्करोति एवं देशान्तरानुभाव्यस्वर्गादिफलसाधनेऽपि भाव्यम् । न च दूरस्थवेदमदृष्टमुत्पद्यते, असमवायिदेशावच्छेदेन तदुत्पत्तेः स्थापनात् । अतः कथं देशान्तरस्थे भ्रातृव्यशरीरादौ पीडां जनयेत् तस्मादात्मनस्सर्वत्रावस्थानं निरर्थकमिति निगमयति । किं विभुत्वेनेति ॥ २० ॥ इति जीवविभुत्वभङ्गः ।

यदि सर्वे जीवास्सर्वशरीरव्यापिनः सर्वे देहास्सर्वेषां भोगायतनानि स्युः इति प्रसङ्गे परोक्तं परिहारमनुवदति । स्वादृष्टेति ।

मू० स्वादृष्टोपार्जितत्वाद्विभुषु यदवदन्विग्रहादेर्व्यवस्थां तन्नैवं निर्निमित्तं तत इह न कथं

सर्वतस्सर्वभोगः ॥ आराध्ये विश्वसाक्षिण्यनुगुणफलदे त्वस्ति राजादिनीतिस्तत्साम्ये भोगसाम्यं न हि भवति यथाकर्मभोगप्रदानात् ॥ २१ ॥

दूषयति । तन्त्वेति । अयं भावः यद्यदृष्टं स्वावच्छिन्नप्रदेशे देहादिसृष्ट्या फलं जनयेत् तदा अणुः स्वर्गादिकमिहैव स्यात् प्रदेशान्तरे तु प्रयत्नरीत्या जनयितुं नालमिति । अतस्त्वत्पक्षे प्रतिनियतादृष्टजन्यत्वस्यैवासम्भवाद्व्यवस्थाभङ्गो दुर्वार इत्याह । तत्र इति । नन्वणुपक्षेऽपि फलानां जीवगतादृष्टाजन्यत्वात् परगतस्य व्यवस्थापकत्वानभ्युपगमादनियमस्तदवस्थ इत्यत्राह । आराध्य इति । परगतत्वेऽपि राजादिषु दृष्टेन न्यायेन तत्तदाराधकादिप्रतिनियतानुग्रहादिवैचित्र्यात्तत्तदुचितफलसमर्पणे यथाप्रमाणं व्यवस्था सिद्ध्येदिति भावः । सर्वफलप्रदानानुगुण्यार्थं विश्वसाक्षितोक्तिः साक्षी चेता च कर्माध्यक्षत्वसाक्षित्वे । ननु समोऽहं सर्वभूतेषु इति वदतः कथं विषमफलप्रदत्वमित्यत्राह । तत्साम्य इति । भोगसाम्यं सेवकानामन्योन्यमिति शेषः । सूत्रादिसिद्धं हेतुमाह । यथाकर्मेति ॥ २१ ॥ अथाऽप्यणुत्वे किम्प्रमाणमित्यत्राह । देहान्तरिति ।

मू० देहान्तर्मात्रदृष्टेः पृथगिह विषयिप्राणजीवोत्क्रमोक्तेर्भूयोवाक्यानुसारादणुरिति वचने तादृशोपाध्यनुक्तेः ॥ ईशादाराग्रमात्रो ह्यवर इति भिदावर्णनात्स्पन्दवाक्याद्भास्युक्तिर्ज्ञातिधर्मप्रतिहतिविनिवृत्त्यादिमात्रेण जीवे ॥ २२ ॥

अयं भावः यद्यात्मा विभुः स्वयं प्रकाशश्च किमिति सर्वत्र सर्वदा न प्रकाशते, अहमिति सार्वत्रिकः प्रकाशत एवेति चेन्न अस्मिन्देहेऽहं वर्त इत्येवं सर्वत्र प्रतीतिप्रसङ्गात् सार्वत्रिकस्याविषदप्रकाशोऽस्तीति च न प्रमाणं, व्यञ्जकान्तरसापेक्षत्वाद्व्यञ्जकदेशे व्यक्तिरिति नियमहेतुरिति चेन्न। स्वप्रकाशत्वविरोधात्। अथ मानसप्रत्यक्षः तथाऽपि कथं क्वाचित्कोपलब्धिः। यद्यपि सामग्रीदेशानुविधानेन ज्ञानोत्पत्तिः तथाऽपि विषयत्वं न तन्नियतं* तथा अदृष्टेः, अगृहीतपरिमाणस्य स्वरूपतोग्रहणे देहात्मभ्रमात् क्वाचित्कत्वोपलम्भ इति चेन्न। भ्रमव्यतिरिक्तमानसप्रत्यक्षेष्वपि तद्दृष्टेः विवेकतस्समाहितानामपि परिच्छिन्नतया तदुपलब्धेः "हृदि ह्ययमात्मा" इत्यादिदृष्टेश्च। हेत्वन्तरमाह। पृथगिति। इन्द्रियादीनां पृथगुत्क्रमणोक्तेरात्मोत्क्रमणं न भाक्तमिति भावः। सर्वगतत्वोक्तिसद्भावेऽप्यणुत्वोक्तीनां बलीयस्त्वं व्यनक्ति। भूय इति। सन्तिहि "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवस्स विज्ञेय" इत्यादिका बह्व्यः। ननु विभोरपि परमात्मनोऽणुत्वं श्रूयते तथेह स्यात् तन्न। तत्र हि "एष आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा" इत्यादिष्वौपाधिकाणुत्वव्यक्तेः, जीवाणुत्वश्रुतौ तादृशोपाध्यनुक्तेः प्रत्युत स्वरूपनिर्देशेनैव बालाग्रसूक्ष्मभागसमत्वं ख्याप्यते। यद्यौपाधिकं जीवस्याणुत्वं तस्य जीवेश्वरसाधारणत्वात् "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इति परव्यावर्तकपरिमाणोक्तिर्विहन्येतेत्यभिप्रायेणाह। इत्यादिति। स्वप्नसुषुप्त्यादिवाक्येषु "आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इत्यादिभिर्जीवस्य तत्र तत्र स्वरूपेण संचरणं श्रूयत इत्याह। स्पन्दवाक्यादिति। एतैर्बलीयो-

* तन्नियमिति पु॰ पा॰।

भिर्जीवब्रह्मप्रवचनानामन्यपरत्वमाह । व्याप्त्युक्तिरिति । "तस्यात्मपरदेहेषु सतः" इत्यादौ जातितः "स चानन्त्याय कल्पते" इत्यत्र धर्मतः, तथा च सूत्रं "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति" इति । सर्वगत इत्यत्र क्रमेण सर्वविधाचेतने प्रवेशाद्वा शिलादिष्वपि प्रतिहत्यनर्हतया वा तथा च भाषितम् "अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः" इति । आत्मनोऽणुत्वे पृथिव्याद्यणुवत्प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति चेन्न, विभुत्वेऽपि ते विभ्वन्तरवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । यथादृष्टि व्यावृत्तिरस्तीति चेत् अणुत्वेऽपि समम् । न चास्माकं पृथिव्याद्यणूनामप्रत्यक्षत्वनियमः यथमणुत्वे मानसप्रत्यक्षत्वं न स्यादिति प्रसङ्गोऽपि श्रुतिविरोधादिभिः प्रत्याख्येयः ॥ २२ ॥ इति जीवाणुत्वम् ॥

चेनास्त्वाहुः सर्वाणि द्रव्याणि पर्याययन्ति आत्माऽपि द्रव्यम् अतस्सोऽपि तत्तद्भोगायतनानुगुणाणुत्वमहत्त्वादिपर्याययानिति तान्प्रतिक्षिपति । नात्मेति ।

मू० नात्मा देहानुरूपं विविधपरिणतिर्निर्विकारोक्तिबाधात्स्थूलोऽहं मूर्ध्नि जातं सुखमिति च मतिस्तस्य देहात्ममोहात् ॥ नानादेहश्च योगी प्रसजति भिदुरः पुंसि देहप्रमाणे मुक्तौ देहात्ययात्स्यात्परिमितिविरहस्तत्प्रयुक्तोऽस्य माने ॥ २३ ॥

यो यद्भोगायतनवर्ती स तत्समपरिमाण इति नियमस्तावन्न दृष्टः न च कल्प्यः कल्पकासिद्धेरिति भावः । नैगमिकाभीष्टं हेतुमाह । निर्विकारोक्ति । वृद्धिह्रासौ देहस्यावेवोच्येते आत्मनि तु न क्वचित् प्रत्युतान्यथा । ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति सामानाधिक-

रण्यात् मूर्ध्नि मे सुखमित्यादिना सर्वावयवेष्वहमर्थवृत्तिदर्शनाच्च परिमितिभेदः कल्प्यः इत्यत्राह । स्थूल इति । सामानाधिकरण्यं तावद्देहोऽहमित्यादिष्वप्यस्तीत्यनैकान्त्यं देहद्वारैव आत्मनि गौरत्वादिवादः, भ्रमाद्वा तथेहापि, देहावयवेषु सुखाद्युत्पत्तिधियश्च देहात्मभ्रमेण, सर्वत्र सन्निधानारोपात् सत्सन्निधानेऽपि भ्रमाङ्गीकारः । ननु "एकां शाखां जीवो जहाती"त्यादिना छान्दोग्ये जीवस्य वृद्धिसङ्कोचौ श्रूयेते तन्न । चेत्रादिष्विवाभिमानत्यागेनापि तदुपपत्तेः तत्र तत्र अभिमानसदसद्भावौ च कर्मनियतौ । खण्डितारोपितशाखाप्ररोहस्तु तादात्त्विकजीवान्तराभिमानात् छिन्नजन्त्ववयवविकम्पः प्राणायत्तोभमावात् न हि तत्र वेदनायां प्रमाणमस्ति, बाधान्तरमाह । नानादेह इति । एकस्मिन्नेव काले योगिनां विरुद्धधर्माध्यासेन स्वरूपभेदः प्रसज्येत । प्रसङ्गान्तरमाह । मुक्ताविति । देहप्रयुक्ते पुंसः परिमाणे मुक्तिदशायां देहाभावादात्मनः परिमाणविरहः स्यात् तथा च गुणवद्द्रव्यत्वमेव हीयेत अपरिमितस्यापि द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्तीति चेन्न । विभुत्वप्रसङ्गादिति ॥ २३ ॥

भवतु विभुर्मुक्तः को दोष इत्यत्राह । निर्मुक्त इति ।

सू० निर्मुक्तस्त्वन्मते स्यात्कथमपरिमितो नित्यमूर्ध्वं प्रधावन् देहः कश्चित्तदानीमपि यदि नियतस्स्यात्तु तन्निघ्नताऽस्य ॥ इच्छातो देहमेकं विशति स परिमित्यर्थमेवेति हास्यं तस्मादास्माकनीत्या परिमितिरिह सा स्थायिनी या विमुक्तौ ॥ २४ ॥

मुक्तस्य हि पृथिव्या नित्यपतनवन्नित्योर्ध्वगमनं युष्माभिरु-

च्यते आलोकाकाशावधि वा उभयथाऽप्यपरिमितस्य गमनं न सिद्ध्येत् । देहविशेषपरिमित एवोत्पततीति शङ्कते । देह इति । नियतः अवश्यम्भावी स्वकर्मनियत इति वा । तत्र बाधकमाह । स्यादिति । कर्मनियतदेहत्वे परतन्त्रस्य कथं मुक्तत्वमिति भावः । अस्तु घातिकर्मचतुष्टयरहितस्याघातिकर्मचतुष्टयप्रभावात् गत्यर्थो देहः तत्परित्यागक्षणे झटिति परिमाणसिद्ध्यर्थं सकललोकमस्तकस्थायिनं कञ्चिद्दिगम्बरं देहं सर्वे मुक्ताः प्रविशन्ति पृथग्वा शरीराणि परिगृह्णत इति वदन्तमुपालभते । इच्छात इति । न हि मुक्तस्येच्छाभोगो युष्माभिरिष्यते । न च स्वच्छन्दव्यापाराः अतः परिमाणमात्रसिद्ध्यर्थं देहं परिगृह्णातीति निर्मूलकल्पनं निपुणैर्हास्यम् । तर्हि का गतिरित्यत्राह । तस्मादिति । मुक्तौ काचित्स्वाभाविकी स्वीकार्या सैव बद्धदशायामपि स्थिरेति नित्याऽणुर्जीवः तथा च सूत्रम् अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः इति । उभयमिह जीवस्वरूपं परिमाणं च ॥ २४ ॥

इत्यात्मनो देहपरिमाणत्वभङ्गः ॥

यदि यथा कर्मफलप्रद ईश्वरः कर्माणि चानन्तान्यपरिमितकालभोग्यानि तदा प्रागिव पश्चादपि कथं मोक्षोपायादिसिद्धिरित्यत्राह । कर्मेति ॥

सू० कर्माविद्यादिचक्रे प्रतिपुरुषमिहानादिचित्रप्रवाहे तत्तत्काले विपक्ति*र्भवति हि वि-

* यद्यपि डुपचष् पाके इति पचेः पाकार्थस्य षित्त्वेन षिद्भिदादिभ्योऽङ् इति पाणिनीयेन या षकपोऽस्त्रियामिति निषेधात् विपचेत्येव न तु विपक्तिरिति नापि इकश्तिपौ धातुनिर्देशे इति श्तिपा निर्वाहस्तथा सति श्तिप्येव यापि विपचतिरिति स्याच्च त्विष्टम् । तथापि स्थागापापचोभावे । ३ । ३ । ९५ । इति पाणिनीयेन विशेषविधानात्साधु । क्तिकरणसामर्थ्याच्च विपचेरपि । चत्रस्थाव्यवस्थाविक ॥ व्यवस्थापमसत्त्वापामिति ज्ञापकात्साधु ।

**विधा सर्वसिद्धान्तसिद्धा ॥ तल्लब्धस्वावका-
शप्रथमगुरुकृपागृह्यमाणः कदाचित् मुक्त्यै-
श्वर्यान्तसम्पन्निधिरपि भविता कश्चिदित्थं
विपश्चित् ॥ २५ ॥**

विपाकहेत्वानुक्तिः परिहारकाकुगर्भा । तल्लब्धेत्यादिना कस्यचित्कर्मणः प्रागलब्धप्रजापतिप्रभृतिपदनिदर्शनं । विपक्तिः कर्मणां सहकारिलाभः फलविशेषोद्गतिर्वा तथा च पातञ्जलम् "जात्यायुर्भोगा विपाकाः" इति, चार्वाकव्यतिरिक्तास्सर्वे सामग्रीप्रवाहवैचित्र्यात्संसरतां मुक्तिहेतूपनिपातमिच्छन्ति अतो नाशानादिसंसारवादिना केनापि विमन्तव्यमित्यभिप्रायेण सर्वसिद्धान्तसिद्धत्वोक्तिः तच्छब्देनानुकूलविपक्तिविशेषः परामृश्यते, स्वशब्दः कृपाविषयः, सम्पदिह विवेकवैराग्यादिरूपा । अपिस्सम्भावनार्थस्समुच्चयार्थो वा । इत्थमिति । प्रकृतिपुरुषादितत्त्वचिन्ताप्रकारेण । यद्वा हिरण्यगर्भादिविपाकवदित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भादिपदविपक्तिः स्वस्य प्रागसिद्धाऽपि पुरुषान्तरसिद्धजातीयेति चेत् तत्त्वज्ञानवैराग्यादिसम्पदपि तथैव । दृष्टं चैतद् गुरुशिष्यक्रमे । आद्यमुक्तस्य ततः पूर्वमदृष्टजातीयेति चेन्न । आद्यमुक्तानिरुक्तेः यद्यसौ पूर्वमुक्त एव उक्तोत्तरमेतत् । अथ मुक्तेष्वादिः स कथं त्वया विदितः, ततः पूर्वं मुक्ताभावादिति चेत् तमपि कथं वेत्थ । अनादिमुक्तौ व्याघातादिति चेत् न । मुक्तप्रवाहे व्याघातः स्यात् न ह्यनादिमुक्तः कश्चिदुच्यते । साध्य मोक्षो वा भवेत् येन व्याघातस्स्यात् किन्त्वनादिबद्धास्सर्वेऽपि लब्धोपायाः क्रमेण मुच्यन्ते तत एव मोक्षशास्त्रप्रामाण्यं निर्बाधमिति ॥ २५ ॥ इति संसरतां प्रत्यापत्तिहेतुविशेषः ॥

निर्वेदं सन्धुक्षयन् मुमुक्षोत्पत्तिप्रकारमाह । कृच्छ्रादिति ।

मू० कृच्छ्रात्संवर्तकष्टाद्यपगमजनितस्थूलदेहस्य जन्तोर्जाग्रत्स्वप्नस्सुषुप्तिर्मरणमथ मृतेरर्थसम्पद्द्वशास्स्युः ॥ सर्वं दुःखान्धकारस्थगितमिह सुखं त्वत्र खद्योतकल्पं त्यक्त्वा शुद्धाशयास्तन्निरवधिकसुखां निर्विविदन्ति मुक्तिम् ॥ २६ ॥

मृतेरर्धसम्पत् मूर्छा । तथा च सूत्रं मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषादिति । सर्वम् अनुकूलतया भाव्यमानमपि । ननु स्वर्गस्वाराज्यादिप्रभूतसुखमप्यस्तीत्यत्राह । सुखं त्विति । अल्पास्थिरत्वाभ्यां खद्योतदृष्टान्तः तद्विषमधुकल्पं वैषयिकसुखं, निरवधिकत्वोक्त्या निर्दुःखत्वमपि लभ्यते । निर्विविदन्तिभोक्तुमिच्छन्तीति ॥ २६ ॥ इति मुमुक्षोत्पत्तिप्रकारः ॥

इह सदृष्याः परे च केचिदाहुः इतः पूर्वमिव कारणाभावात् केचित्परस्तादपि न मोक्ष्यन्ते "एकं पादं नोद्धरति सलिलाद्धंसः समुद्धरस्तं चेत्" "सततश्च मृत्युजन्मनाभूतं भवेत्"- "क्षिपाम्यजस्रमशुभान्" मामप्राप्येव" इत्यादि भरैतत्सिद्धं तस्मिन्पक्षे बाधकं शङ्कते । कश्चिदिति ।

मू० कश्चिच्चेन्नित्यबद्धः किमयमहमिति स्यान्मुमुक्षोरुपेक्षा मैवं युक्तस्य मुक्तिर्भवति दृढमिति प्रत्ययात्तत्प्रवृत्तेः ॥ नोचेत्स्यामन्त्यमुक्तः किमहमिति न के ऽप्यदः मुक्तौ यते-

रन् सर्गस्थित्यादिसन्तत्यविरतिरत इत्येव-
मेकेऽन्यथाऽन्ये ॥ २७ ॥

सन्देहेऽपि प्रवृत्तिस्सम्भवतीत्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति । नैवमिति । अयं भावः ।

स्वरूपे योग्यभावेऽपि सहकार्यव्यवस्थितेः ।
विमुक्तिर्मम सिद्ध्येद्वा न वेति विचिकित्सते ॥
अनिर्धार्यापि यः कश्चित्तथ्यमात्ममनोरथः ।
पाक्षिके फलभूयस्त्वे सांयात्रिकवदीहते ॥
यथाकथञ्चिदारब्धेऽप्यापवर्गिकवर्त्मनि ।
प्रसीदन्नीश्वरो बुद्धिं प्रयच्छेन्निश्चलामिति ॥

उपायविधानशास्त्रार्थनिश्चयात्स्वस्य च तदानुगुण्यदर्शना-न्निस्संशयेऽपि कश्चित्प्रवर्ततेत्याह । मुक्तस्येति । अन्यथा कथञ्चि-न्निष्फलप्रयत्नोऽप्यस्तीति निश्चयात्तु किमहमिति कृष्यादावपि न प्रव र्ततेति भावः । नोचेदित्यादिनापि प्रतिबन्द्यन्तरोक्तिः, स्वात्मन्य-मुक्तत्वशङ्कायामपि कृताशः फलिष्यत्येवेति शास्त्रतोऽवगमात्प्रव-र्ततेति चेत् एवं नित्यबद्धसद्भावनिश्चयेऽपि स्वयं निवृत्तिधर्मयो-ग्यतया दृष्टः कृतमपि फलिष्यतीति किं न प्रवर्तेत एवं नित्यबद्धे सम्भवति "अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः" इत्यादि-शास्त्रस्यार्थवत्त्वसिद्धिरित्याह । सर्गेति । अयमेव सिद्धान्त इति निश्चयव्युदासायाह । इत्येवमेक इति । पक्षान्तरमाह । अन्यथा-ऽन्य इति । स्वरूपयोग्यानां शुकादिवत्कदाचित्सहकार्यागमान्मुक्ति स्स्यादेव तदा संसारपान्थस्य याति मोहभ्रमः श्रममित्यादेस्सङ्को-चकाभावादिति भावः ॥ २७ ॥

इति नित्यसंसारिसदसद्भावपक्षौ ॥

द्वयोरपि पक्षयोर्दोषमाशङ्क्य प्रत्याह । निश्शेषेति ॥

मू० निःशेषात्मापवर्गे विरतविहरणो विश्वकर्ता सदा स्यात् नित्यं चेत्कोऽपि दुःख्येन्निरुपधिकदयाहानिरस्येति चेन्न ॥ पक्षः पूर्वो यदि स्याद्विहरणविरतिः स्वेच्छया नैव दोषश्शिष्टे पक्षे निरुद्धा निरुपधिकदया कुत्रचिन्नित्यमस्तु ॥ २८ ॥

उत्तरार्थे पक्षद्वयदोषपरिहारार्थे, पुरुषान्तरप्रतिरोधादिना लीलाविरतौ हि दोषः न तु स्वेच्छया, प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरप्येच्छन्यात्क्वचिन्नित्यं दयारोधोऽपि तत्तज्जीवकर्मवशात् । अतः प्रतिबन्धरहितेषु सावकाशा कृपा, अल्पव्याजेनानन्तापराधसहनाच्च ॥ २८ ॥ इति पक्षद्वयोक्तप्रसङ्गपरिहारः ॥

धर्मस्य तत्वं निहितं गुहायां किम्पुनर्निवृत्तिधर्मस्य, अतः कथं कश्चिदपि मोक्ष्यत इत्यत्र मोक्षोपायस्वरूपं निष्कर्षति भक्तिरिति ।

मू० भक्तिर्मुक्त्युपायः श्रुतिशतविहितस्सा च धीः प्रीतिरूपा तन्निष्पत्त्यै फलेच्छाद्युपधिविरहितं कर्म वर्णाश्रमादेः ॥ ज्ञानध्यानादिवाचां समफलविषया सैव युक्ता प्रतिष्ठा सामान्योक्तिस्समानप्रकरणपठिता पर्यवस्येद्विशेषे ॥ २९ ॥

श्रुतिशतविहितो मुक्तेरुपायो भक्तिरित्यन्वयः । ननु ब्रह्मविद्ययैव मुक्तिरिति सिद्धान्तः भक्तिशब्दस्त्वष्टविधत्वादिवचनैरन्यार्थः भज सेवायामिति च सामान्यतः पठ्यते क्वचित्तु रूढिकूपो गोरथमित्यत्राह । सा चेति । धीरित्यनेन ब्रह्मविद्यात्वाविरोधस्थापनं, प्रीतिरूपेति रूढिनिमित्तसूचनं महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः प्रीत्यादयश्च ज्ञानविशेषा इति वक्ष्यते । "स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिः इति चोपायोचिशेष्यते । अपाम सोमममृता अभूम इत्यादि दर्शनात्कर्मभिरेव मुक्तिः किं न स्यादित्यत्राह । तदिति । केवलधर्माणां क्षयिफलत्वनिश्चयात्तत्रामृतत्वादिवचनमन्यपरं विद्याङ्गेषु तु मुक्तिसाधनत्वश्रुतिः स्तुत्यर्था अतः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इत्यादिभिरभिप्रेतं सन्निपत्योपकारकत्वमिह युक्तमिति भावः फलशब्दोऽत्र स्वर्गादिविषयः, फलसङ्गकर्तृत्वाभिमानत्यागे हि स्वरूपानुरूपफलसाधनाङ्गत्वमित्यभिप्रायेणोपाधिरहितत्वोक्तिः उत्तरेणादिशब्देन गुणनिमित्तादिसङ्ग्रहः । ननु वेदनध्यानोपासनादिशब्दैर्मुक्त्युपायोक्तौ यथार्हं विकल्पः स्यादित्यत्राह । ज्ञानेति । समफलविषयेति एकत्र विश्रमोचित्यप्रदर्शनं सम्भवति गत्यन्तरे ऽष्टदोषविकल्पो न न्याय्यः न चैकस्मिन्नधिकारिणि गुरुलघुविधिः स्यात् नापि ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिवदिह फलतारतम्यसम्भवइति भावः । प्रतिष्ठा तत्तत्सामान्याकारैः प्रतिपाद्येत्यर्थः । ननु "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति" कठवल्लीवाक्यात् भक्तेर्ज्ञानहेतुताऽवगम्यतेगीयते च "भक्त्या मामभि जानाति" इत्यादि, सञ्जयश्चाह "शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम्" इति अतो भक्तिसाध्यज्ञानविशेषान्मुक्तिः स्यादित्यत्राह । सामान्येति । अय भावः भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वश्रुतिः पर्वभेदनानेकफलतया स्यात्

अन्यत्र हि "भक्त्या त्वनन्यया शक्यः" इत्यादिना ज्ञानदर्शनप्राप्तिसाधनत्वोक्तिः. "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" इति च नियम्यते भक्तिसाध्यं प्रापकज्ञानमपि भक्तिलक्षणोपेतम् अतोवेदनादिसामान्यशब्दानामिह पश्वादिन्यायात् सन्निहितविशेषपर्यवसानं सिद्धम् ॥ २९ ॥

ये तु मन्यन्ते "तमेव विद्वान् "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" इत्यादिषु यथा श्रुति वित्तिमात्रस्य मुक्तिसाधनत्वविधिः कल्प्यः सकृत्कृतश्च शास्त्रार्थः अतो न विशेषपर्यवसानं युक्तमिति तान्प्रति सफलत्वाद्युक्त्या सूचितं व्यनक्ति । ध्यानादीति ॥

मू० ध्यानाद्युक्त्या ध्रुवानुस्मृतिरिह विहिता ग्रन्थिमोक्षाय सैव स्पष्टा दृष्टिस्तथैव श्रुतफलविषया सेवनत्वादुपास्तिः ॥ क्वाप्यैक्यं विद्युपास्त्योर्व्यतिकरितगिरा भक्तिमेवाह गीता सर्वं तद्वित्तिमात्रे फलवति विफलं तेन सैवं विशिष्टा ॥ ३० ॥

अत्र हि मुक्तिसाधनवित्तेः प्रत्ययावृत्तिरूपचिन्तावाचिध्यानशब्दवत्तया नावृत्तिरूपत्वं निरस्तं । न्यायस्तु न वचनविरोधे । आदिशब्देन ज्ञानवेदनादिशब्दसङ्ग्रहः ध्रुवानुस्मृतिशब्दस्तु चिन्ताया निरन्तरस्मृतिरूपत्वमाह । ग्रन्थिमोक्षायेति फलैक्यव्यञ्जनम् । तत्फलार्थे वाक्ये दृष्टिशब्दस्तु स्मृतिमेव वैशद्येन विशिनष्टि । ननु चाक्षुषज्ञानं प्रत्यक्षमात्रं वा ब्रूयादित्यत्राह । तथैवेति । विशदध्यानुस्मृतौ उपास्तिशब्दनिमित्तमाह सेवनत्वादिति । यस्तद्वेद इत्यादिषु केषु चिद्वाक्येषु एकस्मिन्नेव विषये वेदनोपासनशब्दयोर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् वेदनमेवोपासनतया विशेष्यत-

इत्याह । क्वापीति । एतेषु क्वचिदपि वाक्ये भक्तिशब्दो न मोक्षोपायविषयः श्रूयत इत्यत्र "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति श्रुत्यभिप्रेतं गीयत इत्याह । भक्तिमेवेति । फलितमनिष्टप्रसङ्गमाह । सर्वे तदिति । निगमयति । तेनेति । सा मुक्तिसाधनतयोक्ता हि वित्तिः भक्तिरूपत्वपर्यन्तविशेषणविशिष्टेत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति भक्तिस्वरूपमोक्षोपायत्वे ॥

यदि भक्तिरेका मुक्त्युपायः कथं परविद्याभेदक्लृप्तिरित्यत्राह । विद्या इति ॥

विद्याः पञ्चाग्निवैश्वानरदहरमधुन्याससत्पूर्वसंज्ञा नानाशब्दादिभेदात्तुलितफलतया तद्विकल्पश्च शिष्टः ॥ कर्मज्ञानाख्ययोगौ त्विह परभजनाधिक्रियार्थौ स्वदृष्ट्या धर्मैर्वर्णाश्रमाणां त्रयमिदमवदन् सेतिकर्तव्यताकम् ॥ ३१ ॥

नाना मिथोभिन्ना इत्यर्थः शब्दादिभेदात् द्वितीयाद्वेदकवगेत् । किमेतासां ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिवत्फलभूयस्त्वार्थमेकस्मिन्नधिकारिणि सम्भवइत्यत्राह । तुलितेति । परिच्छिन्नेषु स्वर्गादिफलेषु तारतम्यवत्सु तद्भूयस्त्वापेक्षयोपायसमुच्चयसम्भवः । इह तु न तथा अविशिष्टफलत्वात् स्वात्मप्राप्तौ सालोक्यादिमात्रे च मुक्तिशब्दोभाक्तः मुक्तितारतम्यं वदद्भिस्तु मुक्तिरेव शिक्षणीया । सर्वकर्मनिवृत्तौ स्वतःप्राप्तब्रह्मानुभवतारतम्यायोगात्, कतिपयकर्मनिवृत्तेः स्वर्गादावपि समत्वात् शिष्टः,"विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इति सूत्रे। ननु कर्मज्ञानयोगयोरपि मुक्तिसाधनत्वं शिष्यते गरिष्ठस्य च भक्तियोगस्य अतोमुक्तितारतम्यं युज्यत इत्यत्राह । कर्मेति । स्वदृष्ट्या

स्वात्मावलोकनद्वारेणेत्यर्थः, तदुक्तमात्म*सिद्धौ उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः । इति, । यदि कर्मयोगोऽधिकारार्थः तर्हि लब्धाधिकारस्य कर्मनैरपेक्ष्यं स्यादित्यत्राह । धर्मैरिति । अयं भाव. कर्मयोगोनाम नियमयुक्तः कर्मविशेषः तन्निवृत्तिदशायामपि न वर्णाश्रमधर्मनिवृत्तिः कर्मनिषेधोऽप्यन्यविषयः अतस्त्रयोऽपि योगा वर्णाश्रमधर्माङ्गका इति । तथा च सङ्गृहीतम् ॥

त्रयाणामपि योगानामाथयाऽन्योन्यसङ्गमः ॥
नित्यनैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ॥ इति ॥ ३१ ॥
इति विद्याभेदतद्विकल्पादिः ॥

ननु मुमुक्षुमधिकृत्योपनिषदामुत्थानमतस्तत्पत्यानां सर्वासां विद्यानां विकल्पः स्यादित्यत्र मुक्तिसाधिकास्तदन्याश्च विषयतोऽधिकारतश्च विभजते । विश्वेति ॥

मू० विश्वान्तर्यामितत्त्वं स्वयमिह चिदचिद्विग्रहैर्वा विशिष्टं यस्यामालम्बनं सा भवभयशमनी वीतरागस्य विद्या । यस्तूपास्ते यथोक्तं तदितरदखिलं ब्रह्मदृष्ट्या स्वतो वा नैतस्य ब्रह्मनाड्योद्गतिरपि न पदव्यर्चिरादिर्न मोक्षः ॥ ३२ ॥

स्यय स्वरूपनिरूपकैर्निरूपितस्वरूपविशेषकैश्च धर्मैर्विशिष्टं स्वासाधारणदिव्यविग्रहैर्वा चिदचिद्विग्रहैः इन्द्रप्राणादिचिदचिद्रूपैः शरीरैः, वीतरागस्येति विशेषणात् परभजनमपि रागिणः परिमितफलसाधनमिति सूच्यते । सङ्ग्रहे च—भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रै-

* परमगुरुभिर्भगवद्भिर्यामुनाचार्यपादैः सिद्धित्रयान्तर्गतायामात्मसिद्धौ ।

स्वर्गसाधनम् इति। यथोक्तं चिदचिद्रूपेण विभक्तं यद्वा तत्तद्विद्याविहितप्रकारेणेत्यर्थः। स्वतः ब्रह्मपर्यन्ततां ब्रह्मदृष्टिं च विहाय। नैतस्येत्यादि। नाडीभेदोहि तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति विभज्यते। स्मर्यते च ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषाम् इत्यादिना। अर्चिरादिगतिश्च ब्रह्मविद एवाधिकृत्य तत्रतत्र श्रूयते तथा च सूत्रम् अप्रतीकालम्बनान्नयति इत्यादि। मोक्षश्च तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति इत्यवधारितः॥ ३२॥

इति त्रिवर्गापवर्गार्थविद्याविभागः॥

अथ कर्मणां सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् इति सूत्रसिद्धं विद्यार्थत्वं द्वारप्रदर्शनेन प्रापयन् समुच्चयवादं च निरस्यति। स्वान्तेति॥

मू० स्वान्तध्वान्तप्रसूतं दुरितमपनुदन् योगिनस्सत्त्वशुद्ध्यै सर्वाश्रमवर्णादिधर्मश्शमदममुखवत्सन्निपत्योपकारी॥ विद्यां चेत्यादिवाक्येऽप्यनुकथितमिदं नैकवाक्यानुरोधात्कर्मापेक्षाभिसन्धिं क्वचन विवृणुते तत्समुच्चित्य वादः॥ ३३॥

ध्वान्तशब्द इह तमोगुणे भाक्तः सत्त्वस्य शुद्धिः गुणान्तरसम्भेदाभावः, शमदमादीनां चित्तैकाग्र्यहेतुत्वस्य दुरपन्हवत्वात्तन्निदर्शनम्। सन्निपत्योपकारी—करणशरीरनिष्पादक इत्यर्थः। वाक्यान्तरयोजनाव्यावृत्त्यै श्रुत्यन्तरस्याप्युक्तार्थपरत्वमाह। विद्यां चेति। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा इति सत्कर्मणा विद्योत्पत्तिविरोधिकर्मतरणं विवक्षितम्। धर्मेण पापमपनुदति। कषायपक्तिः कर्माणि। इत्याद्यने-

कृपास्यानुरोधात् मृत्युं प्राप्य स्थित इति तु क्लिष्टगतिः, मृत्युतरणम- मृतप्राप्तिरिति साध्यद्वित्वाभावादत्र साधनद्वित्वादिश्चायुक्तः ब्रह्म- विद्यामधिष्ठाय ततुंमृत्युमविद्यया इत्युपबृंहणेन चैतत्सर्वं व्यक्तम् । हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाज्ञानिनां क्रिया इत्यादिषु द्वयोस्समु- च्चितपक्षवादः कुदृष्टिमतनिवृत्त्ये । कर्मसापेक्षत्वाभिसन्धिं व्यनक्ति ।

निषिद्धकाम्यत्यागेन नित्यनैमित्तिकाग्रहः ।

अधिकाराश्रमाद्यासु यथार्हमवतिष्ठते ॥ ३३ ॥

इति कर्मणां विद्योपकारकत्वप्रकारः ।

एवं केचिदूचुः कर्मानुष्ठाता जीवः स्वाध्यायसाध्येन स्वविष- यज्ञानेन संस्क्रियते ते एव ज्ञानद्वये वेदान्तेषु प्रशस्येते इति तन्नि- रस्यति । संस्कार इति ।

मू० संस्कारः कर्मकर्तुर्न भवति विहितं मुक्तये ज्ञानमन्यन्नाप्येतत्कर्मणोऽङ्गं न च सकृदस- कृत्त्वाप्रयाणानुवृत्तम् ॥ अङ्गं तस्यासनाद्यं प्रणिधिसमुचितौ देशकालप्रभेदावित्याद्यं साङ्ख्ययोगप्रकरणवितत्तं सूत्रभाष्यादिषू- क्तम् ॥ ३४ ॥

विहितं मुक्तये ऽन्यदिति हेतुपरं न हि वाक्यजन्यं ज्ञानं विधीयते तस्य विधानमन्तरेण रागप्राप्तविचारसिद्धत्वात् । न च वाक्यजन्यज्ञानान्मोक्षः निरसिष्यमाणत्वात् । अन्यदेव हि वाक्या- र्थज्ञानाद्विहितमुपासनाद्यात्मकं ज्ञानं जीवातिरिक्तविषयतया चान्यत्वं भाव्यमिति तथाऽपि तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म च इति सहपाठाविशेषे कर्म चेत् ज्ञानाङ्गं विपरीतं किं न स्या दित्यत्राह । नापीति । न

हि सहोक्तिमात्रादर्थ्यं सिध्यः किन्तु अनन्यथासिद्धैर्विनियोजकैरिति भावः । कर्तृसंस्कारत्वविरोधव्यत्ययमन्यविध्यर्थं च पूर्वोक्तमेवाह । न च सकृदिति । असकृदावृत्तमपि ध्यानमेकदिने ऽध्यस्यमित्यत्राह । असकृदिति । प्रयाणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम् इत्यादिश्रुतिसिद्धमाप्रयाणत्वम् । सदा चिन्तनविधानाद्गमनादावपि स्यादित्यत्राह । अङ्गमिति । निरन्तरस्मृतिरासीनस्यैव स्यात् गमनादौ तु तद्विधिस्स्यान्तरविषयः आदिशब्देन समकार्यविरोधीत्वादिसङ्ग्रहः । प्रणिधिः—चित्तैकाग्र्यम् आद्यशब्देन प्रयान्तात्मकत्वविगतभीतित्वादि गृह्यते सूत्राद्यय आवृत्तिरसकृदुपदेशादित्यादीनि ॥ ३४ ॥ इति विद्यायाः कर्मकर्तृसंस्कारत्वभङ्गः ।

वर्णाश्रमधर्माणामङ्गित्वाभिमतविद्याविरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरति ।

मू० ब्रह्मण्यैकान्त्यभाजां मुहुरनुकथितोमोक्षधर्मेऽपवर्गस्तस्मान्नानाऽमरेज्या न भवति परभक्त्यङ्गमित्यप्ययुक्तम् ॥ ऐन्द्रीप्रातर्दनादिप्रथितनयविदामन्तरात्मैकलक्ष्येष्वग्नीन्द्रादिप्रयोगेष्वखिलमपि विभुः कर्म भुङ्क्ते स एकः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मणीति ।

ऐकान्त्यभाजामनन्यदेवताकानामित्यर्थः तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । इति स्थापनात् तत्रैव च प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् इति नियम्यते ब्रह्माणम् इत्यारभ्य प्रतिबुद्धा न सेवन्ते

इत्यन्तेन चेतस्थितम् । यागादयस्त्वग्नीन्द्रादिनानादेवताकाः श्रुत्याद्यविरोधे च न्याय्योऽङ्गत्याग इत्येतदपि न युक्तं कुत इत्यत्राग्न्यादिशब्दानां ब्रह्मणि श्रुतिद्वयेन विरोधं परिहरति । ऐन्द्रीति । यथा ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति विनियोगादिन्द्रशब्दः कयाचिद्वृत्त्या गार्हपत्यार्थः एवं । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य इत्यादिभिस्तत्तद्देवताशब्दानां क्वचिदवयवशक्त्या ब्रह्मणि वृत्तिः, क्वचित्तु प्रतर्दनविद्योक्तन्यायेन प्रसिद्धविदधिलिङ्गान्यथासिद्धेः तत्तद्विशिष्टविश्रान्तिरिति अग्न्यादिशब्दानामन्तरात्मविषयतया प्रतिबुद्धेः प्रयोगादेक एव सर्वकर्मसमाराध्यः । ऐकान्त्यं च तेषामबाधम् । अव्यवहितार्चने लभ्ये किं व्यवहितेनेति चेन्न । अधिकारव्यवस्थितेरवोध्यत्वादिति ॥ ३५ ॥ इति वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधपरिहारः ।

परोक्तभङ्गाय त्यागविशेषं निष्कर्षति । त्यागत्रैविध्यमिति ॥

मू० त्यागत्रैविध्यमुक्त्वा स्वमतमिह जगौ सात्त्विकत्यागमीशस्तस्माद्वर्णाश्रमादित्यजनमपकृष्टं तामसं मोहमूलम् ॥ योगारूढस्य कर्मच्यवनमपि तदा सद्यमङ्गार्थवाक्यैर्योगं त्वन्त्याश्रमिभ्यः परममिति वचो वक्ति मोक्षाश्रमेण ॥ ३६ ॥

स्वमतम्—एतान्यपि च कर्माणि इति श्लोकोक्तं कार्यमेव इति श्लोकोऽपि तदर्थः । तत्फलितमाह । तस्मादिति । मोहात्तस्य परित्यागस्तामस इत्यस्यार्थोऽपकृष्टमित्यादिना दर्शितः । ननु योगदशायां कालादिक्रमजानतः कर्तव्यलोपः स्यादेव, अतः कर्मत्यागोऽपि न तामस इति तत्राह । योगारूढस्येति । योगदशायां बहिर-

प्रवृत्तमनसो न धीपूर्वकर्मत्यागः अबुद्धिपूर्वकं तूत्थानकालेऽपि न लिप्यतीति नियमितं किमुत समाधौ अङ्गार्थवाक्यैः कर्मणां समाधिरूपाङ्गिशेषत्ववाक्यैरित्यर्थः । ततश्चाङ्गप्रधानविरोधेऽङ्गिना अङ्गोपमर्दो न दोषाय । अन्त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच इत्यत्रातिशयिताश्रमयोगो विवक्षित इत्याह । योगं त्विति । अन्यथा मत्वर्थीयवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

इति वर्णाश्रमादिधर्मस्वरूपत्यागभङ्गः ॥

प्रव्राजिनामेव मुक्तिस्तत्साधनी विद्या चेति पक्षमनूद्य प्रतिक्षिपति ॥ तुर्यं इति ॥

मू० तुर्यानिष्कृष्य मोक्षाश्रम इति कथितस्तेन नान्येषु विद्या शान्त्यादिव्याहते श्चेत्यसदिह गुणिनां सर्वतोमुक्त्यधीतेः ॥ यावज्जीवं द्वितीयाश्रमवति पुनरावृत्त्यभावोऽप्यधीतः स्मृत्याद्यैश्चैवमुक्तं भवति तु चरमे योग्यताधिक्यमात्रम् ॥ ३७ ॥

विशेषविधौ परिशङ्ख्यया शेषनिषेधः सिद्ध्येदिति भावः । अतस्तदन्येषु विधु तत्साधनी विद्या नेत्याह । तेनेति । अधिकारिविरोधादप्याह । शान्त्यादीति । प्रवृत्तिरूपा वेदानुवचनयज्ञादयः । शमादयस्तु निवृत्तिरूपाः ते कथमेकत्र स्युरिति भावः । अत्र बाधकमाह । गुणिनामिति । दया सर्वभूतेषु क्षान्तिः इत्याद्युक्तगुणवतामित्यर्थः । त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्यत्र बव्हाश्रमप्रस्तावे ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति इत्युच्यते सम्भवति चाधीतवेदेषु सर्वेषु ब्रह्मनिष्ठा सा च गृहस्थानामेवोपास्ति—याज्ञवल्क्यप्रभृतीनामुपनिषत्सु प्राचुर्येण दृश्यते

न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विरोधः भिन्नविषयत्वात्, नित्यनैमित्तिकेषु प्रवृत्तिः निषिद्धकाम्यनिरर्थकेषु निवृत्तिरिति । अन्यथा प्रव्राजिनां स्वाश्रमधर्मेणापि विरोधः स्यात् । अपि च छान्दोग्यान्ते कुटुम्बे शुचौ देशे इत्यादिना गृहस्थं प्रक्रम्य स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इत्युक्त्वा न च पुनरावर्तते इति चोक्तं तदाह । यावज्जीवमिति । अथोपबृंहणभूयस्त्वमाह । स्मृत्यादेरिति । गृहस्थोऽपि हि मुच्यते इति स्मर्यते । जनकदिलीपादयश्च गृहस्था एव मुक्ता इतीतिहासादिषूक्ताः । अत एव न सोपानवत्क्रमनिबन्धः, कस्यचिन्मोक्षाक्षमत्वोक्तिः किन्निमित्तेत्यत आह । भवतीति ॥ ३० ॥

इति सर्वाश्रमिणां ब्रह्मविद्याधिकारः ॥

कथं नित्यकर्मणां विद्याङ्गत्वं नित्यत्वे ह्यकरणेदोषः काम्यकृत्वे ऽसौ न स्यात् अतोनित्यकाम्ययोरभेदायोगात्प्रकृतं विरुद्धमित्येतदनूद्य परिहरति । यन्नित्यमिति ॥

मू० यन्नित्यं तन्न काम्यं तदपि न तदिति स्थापिते कर्मभेदेऽप्येकं विद्याश्रमाङ्गं भवति हि विनियुक्त्यन्तरेणोपपत्तेः॥ तत्रानुष्ठानतन्त्वं विदुषि तु घटते कर्तृकालाद्यभेदात्प्राजापत्यादिलोकार्थिनि च तदितरोऽनर्थरोधाय तद्वान् ॥ ३१ ॥

हि—शब्दः सम्मवप्रसिद्धिपरः ।

ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादौ विनियोगपृथक्त्वतः ।
नित्यकाम्यस्वरूपत्वं दृष्टं तद्वदिहास्तु नः ॥
विध्यैक्येऽपि क्वचिद्दृष्टा काम्यनैमित्तिकात्मता ।
विधिभेदे तु किं न स्यादत्र कैमुतिकी गतिः ॥

एवं चिद्रूपत्वमपि क्वचिद्ग्राह्यम् । तर्हि विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विरनुष्ठानं प्रसज्यत इत्यत्राह । तथेति । तत्त्वम्—उभयार्थं सकृत्करणं, तच्चैकादशे स्थापितम् । नित्यस्य विद्यानङ्गतयाऽपि काम्यत्वे तत्त्वमुदाहरति । प्राजापत्यादीति । उक्तव्यतिरिक्तेषु निष्फलतया नित्यकर्मनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत्राह । तदितर इति ॥ ३८ ॥

इति नित्यकर्मणां विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्वादिः ॥

सर्वचेतनप्रवृत्तीनां यत्किंचित्प्रयोजनानन्वयान्नित्यादिविभागो न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । मन्दस्येति ।

सू० मन्दस्यापि प्रवृत्तिः किमपि फलमनुद्दिश्य कस्यापि न स्यात् नित्येऽनर्थोपरोधप्रभृति फलमतः काम्यतैवेति चेन्न ॥ नित्येष्टोनर्थरोधस्तदितरदतथा किंच शिष्टैः विधीनामाज्ञानुज्ञाविभागस्सुगम इह निरुक्त्यैव नैमित्तिकांशः ॥ ३९ ॥

प्रभृतिशब्देन पापेभ्योरक्षन्ताम् इत्यादिप्राप्तदुरितक्षयसंग्रहः । अतः—कर्षभीष्टफलवत्त्वादित्यर्थः । काम्यतैव—नित्यनैमित्तिकयोरिति शेषः । सफलत्वाविशेषेऽपि नित्ये तावत्फलविशेषापेक्षया विभागाभिप्रायमाह । नित्येष्ट इति । अनर्थपरिहारस्य सर्वेषां सर्वदाऽभीष्टत्वात्तदर्थं कर्माप्यकरणानर्हतया नित्यत्वेन विभागः । तदितरत् सुखम् अतथा सर्वदाऽभीष्टं न भवति सुखरहितायास्सुषुप्तेराकाङ्क्षणात्, अतस्सुखार्थे काम्यतोक्तिः । उक्तमेव विभागं मुखभेदेन द्रढयति । किं चेति । राजादिन्यायादीश्वराज्ञानुज्ञारूपविधिभेदाद्विधेऽविभागस्सिद्ध इत्यर्थः ॥ ननु द्विविधं नैमित्तिकं तच प्राय.

श्चित्तमुपात्तानर्थहेतुनिरासार्थम् अन्यदप्यकरणनिमित्तानर्थपरिहाराय अतस्तयोरपि नित्यराशिप्रवेशप्रसक्त इत्यत्राह । सुगम इति ॥ ३९ ॥

इति नित्यकाम्यादिविभागः ॥

कोऽयं निवृत्तिः कीदृशश्च नैमित्तिकोंश इत्यत्राह । कर्तव्यमिति ।

सू० कर्तव्यं यन्निमित्ते सति तदुभयधा पापशान्त्यर्थमेकं तत्स्यात्काम्येन तुल्यं परमकरणतो दोषकृन्नित्यतुल्यम् ॥ सत्यां कामश्रुतौ संवलितमपि भवेत्तद्बलादेतदेव त्यागे च प्रत्यवायस्त्वनधिकृतिमुखस्तत्रतत्रावसेयः ॥ ४० ॥

एकं प्रायश्चित्तरूपं तस्याकरणनिमित्तप्रत्यवायाभावात्काम्यतुल्यत्वम् । परं केवलनैमित्तिकं तस्याकरणे दोषान्नित्यतुल्यत्वं जातेष्टेर्नैमित्तिकत्वेऽपि पुत्रगतपूतत्वादिसाधनतया संवलिताधिकारत्वमुक्तं तदाह । सत्यामिति । नित्ये केवलनैमित्तिके चाकरणे दोषोऽधिकारभ्रंशादिरूपस्तत्तत्प्रकरणेषु ग्राह्य इत्याह । त्यागे चेति ॥ ४० ॥

इति नैमित्तिकावान्तरविभागः ॥

यस्तु मन्वादिभिरुक्तो विभागः इह चाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं निष्कामस्य ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति स कथं घटते सर्वेषामपि धर्माणां यत्किञ्चित्फलकाममधिकृत्यैव विधेः । यद्यपि निराशीःकर्मकारिणां परमात्मप्रीतिरेवोद्देश्या तथाऽपि तत्कामत्वं सिद्धं, परप्रीतेरुद्देश्यत्वं च तस्याः स्वप्रीतिपर्यन्तत्वमभिसन्धायतृणामेव । अतस्तेषामपि स्वप्रीतिकामत्वं दुस्त्यजमित्याक्षेपमनूद्य प्रत्याचष्टे । निष्काममिति ।

मू० निष्कामं चेन्निवृत्तं तदिह न घटते मुक्ति-
कामाधिकारात्स्वप्रीतिस्पर्शहीना न च भव-
ति परप्रीतिरिष्टेति चेन्न । युक्ता यस्मान्निवृ-
त्तिर्बहुभयशबलात्तन्निवृत्तं निवृत्तं सूते यत्र
प्रवृत्तिस्त्वभिमतमहितं तत्प्रवृत्तं प्रवृत्त-
म् ॥ ४१ ॥

नात्र निष्कामशब्दः इच्छामात्रनिवृत्त्यर्थ इति निषेधाभिप्रायः । कुतस्तर्हि विभाग इत्यत्राह । युक्तेति । अनर्थाविनाभूतसुखकामनातो निवृत्तं कर्म निष्कामं निवृत्तमिति चाहुः । अनेवंविधं तु काम्यं प्रवृत्तमिति च इति भावः ॥ ४१ ॥

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिविभागः ॥

यदि यज्ञादिभिरेव विद्योपकारः तर्ह्याश्रमान्तराणां वा न स्यात् । अथ यथार्हं स्ववर्णादिधर्मैः तदा शूद्रस्यापि स्यात् ततश्च कायद्वयोक्तापशूद्रनयविरोधः । तत एवानधिकारे मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । इति शर*ण्योक्तिविरोध इत्यत्राह । पुम्भिरिति ॥

मू० पुम्भिः सिद्धाधिकारैः क्रतव इव निराकाङ्क्ष-
भावं भजन्त्यः प्रोक्तास्त्रैवर्णिकार्हाः श्रुतिन-
यवशतो यद्यपि ब्रह्मविद्याः ॥ अस्तेयाद्यैः
प्रपत्त्या परिचरणमुखैरप्यधीतैः स्वजाते-
स्सर्वेऽपि प्राप्नुयुस्तां परगतिमिति तु ब्राह्म-
गीतादिसिद्धम् ॥ ४२ ॥

* शरण्यो भगवान्कृष्णः

सिद्धाधिकारैः अधीतवेदतयाऽनुष्ठानोपयुक्तज्ञानवद्भिरपेक्षितमन्त्रविद्भिश्चेत्यर्थः । श्रुतिनयवशतः—अध्ययनविधिसिद्धन्यायसामर्थ्यात्, तथा हि अग्निविद्यासापेक्षाः क्रतुविधयो यथाधीतवेदैरग्न्याधानार्हैर्निराकाङ्क्षाः स्वसिद्धौ नान्येष्वन्यतोऽधिकारं प्रयुञ्जते एवं विद्याविधयोऽपि गुणस्य इत्यधिकरणे यद्यपि प्रोक्ताः तथाऽपि शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् । इति ब्राह्मवचनात् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । इति चातुर्वर्ण्यविषयभगवदुक्त्या च शूद्रस्यापि शास्त्रसिद्धेः फलसङ्गत्यागवद्भिर्निवृत्तिधर्मैर्योगो न विरुद्धः । स च मुक्तिपर्यन्त एव स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

इति त्रैवर्णिकाधिकारसर्वाधिकारविभागः ॥

अद्वैतिनः केचिदाहुः तत्त्वमस्याद्युपदेशलब्धब्रह्मात्मभावावबोधस्य तदेकध्यानसाध्यादृष्टजन्यसाक्षात्कारेण विश्वभ्रमबाध इति तदनूद्य दूषयति । ध्यानेति ॥

मू० ध्यानादृष्टेन साक्षात्कृतिरुपजनिता बाधते चेत्प्रपञ्चं तत्तुल्यार्थैव शाब्दी प्रमितिरपि न किं बाधते पूर्वमेव ॥ ज्वालैक्यादौ परोक्षादपि हि निजगदुर्बोधमध्यक्षबुद्धेर्नोप्यत्राऽदृष्टरूपामहितविमथनीं भक्तिमङ्गीकरोषि ॥ ४३ ॥

अयं भावः—ध्यानजनकं वाक्यजन्यं ज्ञानं ध्यानादृष्टजन्यं च समानविषयकं न वा आद्ये किमन्येन वाक्यजन्यज्ञानादेव मुक्तिस्स्यात्, उत्तरत्र ब्रह्मणि सविशेषत्वं स्यात् वेद्याकारवैषम्यात् । आका-

रभेदः कश्चिदस्ति इति चेन्न। तयोर्भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इति चाङ्गीकारात्, अन्यथा श्रवणान्तवैयर्थ्यात्। अस्तु प्रागेव बाधः बाधितानुवृत्तिपरिहाराय तु साक्षात्कार इति चेन्न। साक्षात्क्रियमाणेऽपि तत्त्वे दोषानुवृत्तौ बाधितानुवृत्तेर्लोके बहुलमुपलम्भात्। दोषनिवृत्तौ तु बाधितानुवृत्तेरेवाभावात् सदेहानां च यावज्जीवं सा दुर्वारा देहनिवृत्तौ चक्रभ्रमन्यायात्स्वयमेव निवर्त्स्यतीति किं तद्बाधकेन। ननु प्रत्यक्षभ्रमस्य परोक्षं कथं बाधकमित्यत्राह। ज्वालैक्यादाविति। अनुमानतोऽप्यत्र ज्वालैक्यप्रत्यक्षं बाध्यते देहात्मभ्रमस्त्वानुमानतश्शास्त्रतो वा तथेहापि स्यात्, अन्यथा कथमद्वैतवाक्यार्थविस्रम्भपूर्वकध्यानादिसिद्धिः, ध्याननियोगजन्यज्ञानस्य गरुडादिदृष्टिन्यायादनिष्टनिवर्तकत्वमिति चेत् तत्राह। नापीति। विरुद्धविषयावगाहनशक्त्या बाधितस्य हि मिथ्यात्वसिद्धिः विषहरणधीन्याये तु विषादिवदेव निवर्त्यसत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४२ ॥ इति ध्याननियोगवादभङ्गः ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति नित्यशुद्धमप्यद्वितीयं ब्रह्म गगनमिव गन्धर्वनगरवत्तया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चीकुर्यादिति विधिविषयानुष्ठानजनितनियोगविशेषेण विश्वाविद्यानिवृत्तिरिति तान्प्रत्याचष्टे। निर्दिष्ट इति ॥

मू० निर्दिष्टो निष्प्रपञ्चीकरणविधिरसौ गौ*डमीमांसकाद्यैर्दृष्टो न क्वापि दुर्निर्वहमपि करणाद्यत्र साध्याविशेषात् ॥ मुक्तिर्नैयोगिकी चेज्जगदपि न मृषा नश्वरी सापि ते स्यात्

* गौडमीमांसका–मैथिला।

ध्वंसात्मत्वेऽपि तस्या न च वदसि भिदां ब्रह्मणस्तच्च नित्यम् ॥ ४४ ॥

अनधीतमधीतविरुद्धं च कल्पयन्तीति व्यतये गौडमीमांसकाप्रत्योक्तिः क्वापि श्रुतिषु स्मृतिषु चेन्यर्थः, । न क्वापि दृष्ट इत्ययुक्तं न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः इत्यादिदर्शनादिति चेत् न ह्यत्र वाक्ये दृष्ट्यादिप्रध्वंसं कुर्वीतेति विधीयते किन्तु जीवस्यौपाधिकं रूपं नानुसन्धत्स्वेति वा करणायतत्वाने जीवं परत्वेनापश्यन् स्वतस्तत्स्वरूपं पश्येदिति वा प्रकारान्तरेण वा नेतुं शक्यत्वात्, निषेधश्रुतयश्चान्यपराः न च विधिप्रसङ्गस्त्वत्यः । दूषणान्तरमाह । दुर्निर्वेदमिति । नियोगस्य हि कर्त्तेतिकर्तव्यतादि वक्तव्यं यदि प्रपञ्चध्वंसेन नियोगं भावयेदिति करणक्लृप्तिः तदा नियोगसाध्यसाधनयोरविशेष इत्यन्योन्याश्रयः । अथ नियोगमनागन्तस्तनीकृत्य निष्प्रपञ्चभावनयैव निष्प्रपञ्चीकरणं तदा आत्माश्रयः । इतिकर्तव्यता च करणानुपपत्त्यैव निरस्ता प्रयोक्ता चासौ दृष्टा न स्यात्तदानाय नियोगकृत्यामुत्पादयेत् तदा च शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न स्यात् । अथ शुद्धस्य ब्रह्मणः फले तत्र तस्य प्रमाध्याससून्यत्वाङ्गीकारात् तदर्थित्वाभावाच्छास्त्रार्थप्रयोक्तृत्वायोगाच्च । अस्मिन्पक्षेऽपसिद्धान्तापत्तिमाह । मुक्तिरिति । यस्माद्दृष्टसाध्यो नाशस्तस्य चानयाध्यस्याभावात् । प्रपञ्चमृषात्वं न स्यात् नियोगसाध्यं च सर्वं काल्पनिकत्वादनित्यमिति मन्यसे अतो मुक्तिरपि नश्वरीति बन्धोन्मज्जनप्रसङ्गः अभावाभावस्य भावत्वात् । ध्वंसस्य च ध्वंसप्रसक्त्यापत्तिः । न च ते तत्क्रमे हेतुरस्ति । ननु ध्वंसो स्तुतरावधिरहितः प्रायश्चित्तनियोगात्पापध्वंसवत् मुक्तेरनश्वरत्वं स्यादित्यवाह । ध्वंसात्मत्वेऽपीति । ध्वंसरूपा मुक्तिर्ब्रह्मणोऽन्याऽनन्या वा नाद्यः कार्यस्य सर्वस्य घटस्तद्ध्वंसादेः

स्वप्नप्रपञ्चतद्ध्वंसादेरिव बाध्यत्वाभ्युपगमात् । अबाधे च मुक्तावपि भेदसिद्धिप्रसङ्गात् भावाद्वैतपक्षश्च न युक्तः क्वचिन्निर्बाधितभेदसद्भावेऽन्यथापि तदविरोधात् तत्र चोक्तानां बाधकानां त्वदिष्टेऽपि संचारयितुं शक्यत्वात्, न द्वितीयः ध्वंसस्य बाध्यत्वात् ब्रह्मणस्तु नित्यत्वात् तयोस्तादात्म्यायोगात् तदिदमभिप्रेत्याह । तन्नु नित्यमिति ॥ ४४ ॥ इति निष्प्रपञ्चीकरणनियोगवादभङ्गः ॥

यस्त्वाह किं ध्याननियोगेन नियोगान्तरेण वा तत्त्वावेदकवाक्यजन्यज्ञानादेव कल्पितबाधोपपत्तिः दृष्टश्च दृढप्रतीतस्यापि वाक्यतो बाधः । ज्ञानमात्रादेव च मुक्तिरमृतशब्दो भवति वाक्यादद्वैतधीः अतस्येव द्वैतनिवर्तिकेति सोऽयमनुयोक्तव्यः किं श्रवणजन्यज्ञानमात्रात्प्रतिष्ठापितान्मुक्तिः उताद्वैतज्ञानजनितविकल्पवैमुख्यस्य तेनैव वाक्येन जनिताद्विशदज्ञानादिति तत्राद्यं निरस्यति । वाक्यार्थेति ॥

मू० वाक्यार्थज्ञानमात्रादमृतमिति वदन्नुच्यते किं श्रुतेऽस्मिन् बाढं चेन्मानबाधस्त्वदनुभवति प्रागिवाद्यापि दुःखम् । ध्यानादीनां विधानं भवति च वितथं तन्न युक्तं न चेष्टं ध्यानादसङ्गाद्यशब्दोदितचरममतेर्नाधिकं वः प्रकाश्यम् ॥ ४५ ॥

बाधकज्ञाने सति बाधः कथं न स्यादिति शङ्कते । बाढं चेदिति । अथ प्रमाणचयविरोधमाह । मानबाध इति ।' स्वात्मनि प्रत्यक्षेण स्वस्मिन् परत्र अनुमानागमाभ्यां ब्रह्मविदोऽप्यमुक्ताश्चिरजीविनः श्रुतिस्मृतिसिद्धाः बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रेऽविप्रतिषिद्धं बुद्धे

चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत इत्यापस्तम्बोक्तं प्रसङ्गमभिप्रेत्याह । स इति । प्रसङ्गान्तरमाह । ध्यानादीनामिति । बहुवचनम् । उपासनात्मकत्वदर्शनरूपत्वादिविशेषणभेदात् । अत्र वेदोदितत्वान्न वैतथ्यं मोक्षार्थविद्यानां नान्यार्थत्वमित्यभिप्रायेणाह । तन्न युक्तमिति । अपसिद्धान्तत्वमप्याह । न चेष्टमिति । ध्यानस्य हि भेदवासनानिरासार्थत्वं हि ब्रूय । द्वितीयं दूषयति । ध्यानेति । अय भावः परचात्तन वाक्यार्थज्ञानं पूर्वोविधिष्ठविषयम् । अधिकविषयं वा उभयत्र प्रागेव दूषणमुक्तमिति ॥ ४५ ॥

इति वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायत्वभङ्गः ॥

प्रत्यक्षभ्रमस्य प्रत्यक्ष एव बाधक इति निर्बन्धो नेत्युक्तं तत्त्वद्वावेऽपि शब्दः प्रत्यक्षरूपबाधकधीजनक इति न शक्यं कल्पयितुम् अन्यथा क्वचिदनुमानेऽपि तत्क्लृप्तिः । न च कोद्रवबीजस्य स्वाभीष्टफलमाङ्कुरजनकत्वक्लृप्त्या तन्सिद्धिः । ननु दग्धवेत्रबीजस्य रम्भाङ्कुरारम्भकत्वं दृश्यते यदि दृश्यते कस्तन्निषेधेत् अथ नेदं निदर्शनं वाक्येष्वपि दशमस्त्वमसि सवित् स्वप्रकाशा इत्यादिषु प्रत्यक्षधीजनकत्वं दृष्टमिति चेत् कथमेतत् । दशमोऽहमस्मि मम सवित् स्वप्रकाशा इति मोतुरपरोक्षा धीरिति चेन्न सेय वाक्यश्रवणानन्तरजन्या तन्मूलस्वयपरीक्षणजन्या वा आद्ये धर्मिप्रत्यक्षत्वेऽपि दशमत्वविशिष्टवेषो न प्रत्यक्ष अन्यथा धर्मवांस्त्वमसीति केनचिद्वचनेनोक्ते तादृशोऽहमिति बुद्धेरप्यापरोक्ष्य स्यात् धर्मस्यातीन्द्रियत्वान्न तथेति चेन्न अयं पर्वतः परभागे वह्निमानित्याद्युपदेशे प्रसङ्गात् । स्वतोऽपरोक्षार्थविषयतयाऽत्र तादृशो विशेष इति चेन्न । नियामकाभावात् दशमत्वादिविशिष्टाकारेण स्वतोऽपरोक्षत्वासिद्धेश्च । तदिह वाक्यतो दशमत्वादिबोधे त्वमर्थस्य स्फुट-

प्रत्यक्षगृह्यमाणतया केषांचिद्दशमत्वादिविशिष्टाकारग्रहेऽपि प्रत्यक्ष
भ्रान्तिमात्रमित्याह । उद्देश्यांशमिति ।

मू० उद्देश्यांशं त्वमाद्यं स्फुटमनुभवतां सम्यगध्य-
क्षवित्त्या प्रत्यक्षत्वभ्रमोऽयं त्वमसि दशम
इत्यादिवाक्यार्थबोधे ॥ शब्दात्प्रत्यक्षबोधे
प्रसजति शिथिला तद्व्यवस्था ततोऽर्थे साक्षा-
त्कारं न शब्दो जनयति विमतस्तिध्यव-
च्छब्दभावात् ॥ ४६ ॥

एतेन विगीतं वाक्यं स्वार्थपरोक्षधीजनकं स्वतोऽपरोक्ष
विषयत्वात् दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवदित्यनुमानमपि निर
दृष्टान्ताद्ययोगात् । ननु घटं पश्यतोऽयं घट इति वाक्यप्रयोगे
प्रत्यक्षधीर्जायत इति चेन्न । युगपत्प्रमाणद्वयेन प्रमितिद्वयोत्पत्त
योगात् सम्भूयैकप्रमाणीभावस्यातिप्रसक्तित्वादनभ्युपगमाच्च । क्रमे
प्रत्यक्षज्ञानसमनन्तरभाविनि शाब्दज्ञाने प्रत्यक्षशिरस्के मात्रा
प्रविष्टमषी[1]न्यायेन तज्जातीयताभ्रमः दशमस्त्वमित्यादावपि कद
चिदेवमेव । प्रतिकूलतर्कमप्याह । शब्दादिति । ज्ञानकरणानां
परोक्षधीजनकत्वव्यवस्था शब्दप्रमाणस्याप्यन्यत्र व्याप्राङ्गीकृता तस्य
शैथिल्यं स्यात् । इष्टप्रसङ्गोऽयमिति चेन्न । तुल्यन्यायतयाऽन्यत्रा
तत्तन्नियतिवि रहदुकार्यानुमानप्रसङ्गस्यानिष्टत्वात् । विपक्षे बाधकाद्विशे
इति चेन्न शब्दजन्यप्रत्यक्षाभावेऽपि विरोधप्रसङ्गाभावात् तस्मै मृ
तकषायाय तमस, पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः इति उपदेश
दपरोक्षधी, श्रूयत इति चेन्न । दृशेः प्रत्यक्षविशेषरूढत्वात्

१ मषीन्यायेनेति गौडपाठ ।

पपत्त्या साक्षात्कारसामान्यपरत्वं कल्प्यमिति चेत् तर्हि विरुद्धकॢप्तित्यागेन वैशद्यार्थत्वकॢप्तिर्युक्ता । प्रतिप्रयोगमप्याह । तत इति । व्याप्तिबलादित्यर्थः । अर्थे—स्वप्रतिपाद्ये । एतेन स्वविषयसाक्षात्कारजनकतया बाधप्रसङ्गोऽपास्तः । अत्र तु, विपक्षे बाधकः प्रदर्शित एवातिप्रसङ्गः ।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुत्वं यत्त्वयाऽत्र प्रसाध्यते ।
निषेध्यमिदमस्माकं न नस्तच्छोधने भरः ॥ ४६ ॥

इति शाब्दप्रत्यक्षभङ्गः ॥

उपदेशो न प्रत्यक्षधीजनक इत्युक्तं स एव परस्य न घटत इति वक्तुं विकल्पयति । शिष्य इति ॥

सू० शिष्योऽजीवस्त्वसिद्धः किमु तव यदि वा भ्रान्तिसिद्धोमितो वा नासिद्धायोपदेशो भ्रमविषयमितौ नोपदेशार्हताऽस्य ॥ भेदेनैक्येन वाऽन्यः कथमुपदिशतु ज्ञातभेदोऽप्यभेदं तादात्म्ये जागरूके सति किमुपदिशेत्स्वात्मने तद्विदे सः ॥ ४७ ॥

त्वन्मते वक्तुः श्रोता किमप्रतीतः प्रतीतो वा भ्रान्तिसिद्धः प्रमितिसिद्धो वेति विकल्पः । अथाद्यं निरस्यति । नासिद्धायेति । अप्रतीत्य शिष्यं कस्मै उपदिशेत् । द्वितीयं दूषयति । भ्रमेति । यदि शिष्यं भ्रान्तिसिद्धत्वेन न जानाति स्वयमतत्त्ववित्कथं तत्त्वोपदेष्टा । अथ तथा प्रमिणोति तथाऽपि तस्मै कथमुपदिशेत् न ह्यसावुपदेशग्रहणार्हः स्वयमपि नोपदेष्टृत्वार्हः अस्येत्युभयार्थम् । एतेन प्रतिबिम्बवद्बाधितानुवृत्त्या प्रतीयमानेभ्य उपदेश इत्यपि निरस्तं तद्वदे-

वोपदेशानर्हत्वात् । न चानुन्मत्तः प्रतिबिम्बाय प्रब्रूते । तृतीयं विकल्पयति । भेदेनेति । आद्ये विरोधमाह । कथमिति । भेदप्रमितावभेदमुपदिशन् कुहकः स्यात् । द्वितीयेऽपि प्राग्वदसम्भवमाह । तादात्म्य इति । अद्वैतप्रमितिदशायां स्वभ्रान्तिसिद्धशिष्यो हि बाधितः स्वतादात्म्येन वा भातः तस्मै चेदुपदिशेत् स्वात्मानं प्रति नित्यमुपदिशेत् शिष्यस्य हि स्वतादात्म्यं पश्यन् तस्यापि तत्त्ववित्त्वं पश्यति तथा च तस्य किमुपदिशेदिति भावः ॥ ४० ॥

इत्यात्माद्वैतेन उपदेशानुपपत्तिः ॥

यदपि वर्ण्यते । अद्वैतवाक्यजन्यधीरेवाविद्यातत्कार्यकृत्स्नाध्यासबाधिका प्रत्यक्षादेर्भेदवासनामूलतया भेदस्वरूपमात्रबोधकत्वात् तत्त्वमस्यादीनां तु तत्त्वावेदकत्वात् पूर्वा च भेदबुद्धिः परा त्वद्वैतबुद्धिः, अतः अपच्छेदनयात्पूर्वबाधः स्यात् । आहुश्च पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति इति । एवं तत्त्वज्ञानादज्ञानबाध एव मुक्तिरिति तन्निरस्यति । नैवेति ॥

सू० नैवालं भ्रान्तिबाधे परमपि तदिदं तत्त्वमस्यादिवाक्यं भ्रान्तोक्तिर्यद्वदादौ श्रुतिकृतनिखिलभ्रान्तिमूलत्वबोधात् । रज्जौ सर्पभ्रमे किं जनयति विदितभ्रान्तवाक्सर्पबाधं स्वप्नेऽहिः स्वप्नबुद्ध्या किमु गलति यदा तत्र च स्वाप्नताधीः ॥ ४८ ॥

तदिदमित्यविद्यामूलत्वाभिप्रायं, न हि भवति पौर्वापर्यमात्राद् बाध्यबाधकभावः अतिप्रसङ्गात् उपक्रमनये च वैपरीत्यात् अद्वैतवाक्यानामपि माध्यमिकवाक्येन बाध्यप्रसङ्गात् । करणदोषतद-

माप्ताभ्यां विशेष इति चेन्न प्रत्यक्षादिष्वपि तदभावात् प्राचुर्य्येण दोषमूलत्वदर्शनादन्येष्वप्यनाश्वास इति चेन्न । वाक्येऽपि समत्वात् अविद्याभेदवासनामूलत्वस्य चाविशेषात् समानदोषेष्वपि भ्रमेषु पर बाधकं दृष्टमिति चेन्न । तथात्ववेदने तदयोगात् तत्र सन्देह एव स्यात् नित्ये वेदवाक्ये कारणदोष एव नेति चेन्न । वक्तृदोषाभावेऽप्यविद्यादोषमूलत्वस्य त्वयैवोक्तेः । अत्र प्रसङ्गे दृष्टान्तमाह । भ्रान्तेति भ्रान्तोक्तेरबाधकत्वं भ्रान्तिमूलत्वेन ज्ञातत्वादिति चेन्न । अविशेषात् । तदाह । आदाविति । प्रथममेव प्रयोजकशिक्षया ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येति श्रवणानन्तरश्च प्रत्यक्षधीजननार्थः प्रयासः तज्जनने कुहकशक्तिजनितप्रत्यक्षबुद्धाविव विश्वासश्च न स्यात् भ्रान्तिसिद्धवाक्यादपि पूर्वभ्रान्तिनिवृत्तिस्तत्फलनिवृत्तिश्च दृष्टेत्यत्र तदुभयमिह न सम्भवतीत्याह । रज्ज्वामित्यादिना पादद्वयेन । भ्रान्तोऽयमिति विदितेन नायं सर्प इत्युक्तेऽपि न विस्रम्भः स्वप्नसर्पभ्रमजनितं साध्वसं नायं सर्प इति स्वप्नभ्रमेण न शाम्यति यदा स्वप्नसर्पनिषेधेऽपि स्वाप्नबुद्धिर्बाध्येत, अतो न वाक्याद् भ्रमनिवृत्तिः तत्फलनिवृत्तिश्चाच वक्तुं न शक्यत इति ।

भ्रान्तिसि*द्धं च धूमादिस्वरूपासिद्धि दोषतः ॥
यदृच्छ†याऽर्थसद्भावेऽप्यमानमनुमन्यसे ॥ ४८ ॥

इति तत्त्वमस्यादेः प्रपञ्चबाधभङ्गः ॥

ननु व्यावहारिकमर्यादातिक्रमाल्लिङ्गविभ्रमे प्रामाण्यानादरः इह तु न तथा प्रागद्वैतबोधाच्छास्त्रे सत्यत्वाध्यवसायात् असत्याद्ध

* वाष्पे धूमभ्रमेण यत्र वह्निमति वह्न्यनुमितिस्तत्रापि विद्यत एव स्वरूपासिद्धिदोष इति भावः ।

† मम पार्श्वे सन्ति वराटिका इति कस्यचिद्वचने यत्र वस्तुत एव पञ्चवराटिकासत्त्वे पार्श्वे मे पञ्च वराटिका इति यादृच्छिकोत्तरं तत्रेत्यर्थः ।

सत्यधीर्दृष्टा यथा दर्पणादिस्थया छायया मुखादेस्सिद्धिः भूतलस्थय च गृध्रादेः । सन्ति चैवं बहून्युदाहरणानि असत्यादपि भयविस्मयादि सत्यं कार्यं दृश्यते । अतो मिथ्याभूतादपि तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तत्त्वप्रमितिर्मुक्तिश्च युज्यत इति तत्राह । छायादिरिति ॥

मू० छायादिर्न त्वसत्यस्सदवगतिकरस्तत्र हेतुर्हि तद्धीस्साध्यज्ञप्त्यादिवत्सा स्वयमिह न मृषा नास्ति धीरित्यबाधात् ॥ सत्येनैव प्रसूता घट इव विमता शेमुषीकार्यभावाद्धेतुत्वालीकभावौ कथमिव विहतावेकमेवाश्रयेताम् ॥ ४९ ॥

न हि मिथ्याभूतं प्रतिबिम्बादि मुखादिधीजनकं दर्पणे मुखप्रतीतेर्दोषमूलत्वात् परमार्थमुखप्रतीतेस्तु मुकुरविहितमिहिरकिरणन्यायेन प्रतिफलितनायनकिरणजन्यत्वात् स्वरूपच्छायया गृध्राद्यनुमानेऽपि नासत्यात्सत्यधीः छायास्वरूपस्य सादृश्यस्य च निर्बाधत्वात् मिथ्याभूतस्य च छायागृध्रस्य कार्यकरत्वे शुक्तिरूप्यादेरपि रजतादिकार्यं किं न स्यात् । युष्मद्दृष्ट्या च विमृशामः किं प्रतिबिम्बादिस्वरूपमेव सत्यधीहेतुः उत तद्धीः नाद्यः प्रातिभासिकसतोऽर्थक्रियाहेतुत्वानभ्युपगमात् । न द्वितीयः तद्बुद्धेस्सत्यत्वेन सत्यादेव सत्यसिद्धेः । तदिदमभिप्रेत्याह । तत्रेति । एतेनासत्यात्सत्योत्पत्तिरपि निरस्ता । कस्तर्हि भयादिहेतुरिति तत्राप्येतदेवोत्तरम् । तत्रेति । यत्रासत्यात्सत्योत्पत्तिं वदसि तत्रेत्यर्थः । ननु यदि धीः स्वरूपमात्रेण कार्यविशेषहेतुस्स्यात् बुद्ध्यन्तरेऽपि तत्प्रसङ्गः अविशेषात् अथ विषयविशिष्टो हेतुस्तदा विषयस्यापि हेतुत्वं दुस्त्यजं तत्राह ।

साध्येति । यथा साध्यघटादिबुद्धा तन्निर्माणे बुद्धेरेव कारणत्वं न तद्विषयस्य सिद्धत्वे साध्यत्वस्य असिद्धत्वे हेतुत्वस्यायोगात् अन्यथाऽऽत्माश्रयोच्छेदप्रसङ्गात् । तद्वदिहापि विषयस्यासिद्धत्वान्न हेतुत्वम् । आदिशब्देनातीतज्ञप्तिः कामना च गृह्यते । नष्टधीरपि यथाहं तत्तत्कारणं न तु नष्टं पूर्वत्वेऽप्यनन्तरपूर्वत्वाभावात् स्वर्गादिकामनाऽपि तदुपायनिष्पत्तिहेतुः न तु काम्यं चक्रकापत्ते, तद्वदिह भ्रान्तिसिद्धस्याहेतुत्वेऽपि तद्विषयस्तदुत्पत्तिः । अथ स्यात् सविषया हि बुद्धिरभ्युपगते अतः कथ विषयस्य मिथ्यात्वे विषयिणस्सत्यत्वमिति तदेतत्स्वाभीष्टं विरवसाक्षिणं पृच्छ । अथ सोऽपि मिथ्याभूतः तन्न स्वतस्सिद्धौ तदयोगात् अन्यथा तत्साक्ष्यन्तराऽपेक्षणेऽनवस्थादिप्रसङ्गात् विषयमिथ्यात्वे च व्यवहारसत्यत्वसद्धीसत्यत्व चाविरुद्धम् एतदभिप्रेत्याह । सेति । इह अन्यस्मिन्नन्यथा बुद्ध्यमाने । सा धीः स्वयं न मृषा विषयतस्तु कदाचित्तयात्वोपचारः । तदेतद्बाधकवृत्तान्तेन व्यनक्ति । नास्तीति । धीर्नास्तीत्येवद्रूपस्य बाधस्याभावादित्यर्थः आरोपित हि नजाऽन्वेति । न त्वारोपः नास्ति धीविषयत्वाभावे ह्यसद्व्यवच्छित्तिस्स्यात् न त्वनिर्वचनीयत्वहानिरिति चेन्न । ब्रह्मण्येवं प्रसङ्गात् । अथास्ति धिया तत्त्वत्वं प्रकृतेऽपि सम माभूदसत्यात्सत्यसिद्धिः साधनं त्वदिष्टस्य किं साधकमित्यत्राह । सत्येनेति । अन्तःकरणादिभिस्सिद्धसाधनत्वमवधारणेन व्युदस्यते । अथ व्यवच्छेद्यसिद्धासिद्ध्योर्विरोध इति चेन्न । स्वोत्पादकतयाऽवधृतसामर्थ्यसम्प्रतिपन्नसत्यवर्गातिरिक्तजन्यत्वनिषेधे प्रतियोगिसिद्धेः तथाऽप्यस्मदिष्ट शृङ्गग्राहिकया न निषिद्धमिति चेत्तथाऽपि वा किं तथा विहितं तथा हि असत्यात्सत्यसिद्धिं वदद्भिरप्यसत्यमिथ्यालीकादिशब्दाः किं क्वचिद्व्युत्पन्नाः प्रयुज्यन्ते । अव्युत्पन्ना वा ।

पूर्वत्र स्वदेशादिषु सतामेवान्यत्रारोप्यमाणतया बाध्यतया चासत्यादिशब्दवाच्यत्वमिति नासत्यात्सत्यसिद्धिः उत्तरत्र परानभीष्टं न किंचित्कारणमुक्तं स्यात्। यद्वा प्रतीतप्रतियोगिकनिषेधस्य त्वदिष्टत्वात् त्वदुक्यप्रतीतं व्यवच्छेद्यं त्वया चैवमनुमातुं शक्यमिति प्रसङ्गे तात्पर्यं यथानुरूपो बलिः पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमिति न्यायाच्च । प्रातिभासिकसतश्च हेतुत्वाभ्युपगमे कथमसतोऽपि न हेतुत्वं तदपि हि कुतश्चित्प्रतिभासते न ह्यस्ति खपुष्पं दर्पणमुखमित्यनयोर्विशेषः अथ व्याघातं च विपक्षे बाधकमाह । हेतुत्वेति । अनर्थक्रियाकारित्वात् प्रातिभासिकानामसत्यत्वम् । तानि चेद्ब्रह्मरूपामर्थक्रियां कुर्युः कथं तेषामलीकत्वम् ननु सर्वस्यापि सत्यानृतमिथुनादुत्पत्तौ साध्यविकलो दृष्टान्तः मैवं घटाद्युत्पादकमृदादेर्व्यावहारिकसत्यत्वाभ्युपगमात् तदपेक्षया च मृत्तिकेत्येव सत्यम् इत्यादिश्रुतिनिर्वाहाच्च । अनुमानमप्यत्र तावता निष्प्रतिघमिति ।

सत्यधीर्मम सत्येन तवासत्यादसत्यधीः ।
सत्यादसत्यधीर्वेति क्वासत्यात्सत्यधीर्भवेत् ॥ ४६ ॥

इत्यसत्यात्सत्यसिद्धिभङ्गः ।

विश्वबाधकमद्वैतज्ञानं कारणानुपपत्त्या दूषितम् । अथ स्वप्रध्वंसकारणाभावाच्च दूष्यते । यत्तदविद्याध्वंसकमन्तिमज्ञानं तत्केन विनाश्यं न तावत्तद्विषयेण ब्रह्मणा शुद्धस्य तस्य किंचित्प्रति हेतुत्वानभ्युपगमात् अशुद्धेश्च निश्शेषध्वंसात् अत एव नानिर्वचनीयान्तरेण एवं तत्प्रध्वंसेनेत्यपि दुःस्थं तस्य सदन्यत्वानन्यत्वसत्यमिथ्यात्वादिविकल्पक्षोभात् ज्ञानध्वंसस्याहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याघातः अनादित्वापाताच्च कथं प्रतियोगिसंभवः परिशेषात्स्वेनैव

स्वस्य नाश इत्यायातं तच्चायुक्तं न हि प्रतियोगिमात्रात्प्रध्वंसः क्वचिदपि दृष्टः एतत्सर्वमभिप्रेत्याह । ज्ञानस्येति ॥

मू० **ज्ञानस्याशेषभेदोदयविहतिकृतो न स्वनाश्यत्वयुक्तिर्वातादेरेव सद्यश्शममधिकुरुते दग्धदाह्योऽपि वह्निः ॥ तस्मात्तस्यान्यदेव प्रशमकमपरं तस्य चेत्यव्यवस्था तच्चेच्छान्तिं न गच्छेत्कथमिव भविता सर्वभेदोपमर्दः ॥ ५० ॥**

वन्हेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाश इति चेन्न । तथापि हेत्वन्तरादेव विनाशदृष्टेः निर्वाप्यते हि कदाचिद्वातेन दीपः कदाचिच्छलभादिभिः यदाऽस्य स्वयं विनाश इति मन्यसे तदाऽप्यदृष्टप्रेरितवेगवद्द्रव्यकर्मणा मिथोविभागात्सङ्घातशैथिल्यमात्र न तु क्वचिदपि द्रव्यनाशः अवस्थान्तरापत्त्या चादर्शन कतकरजोनिदर्शन च बालप्रलोभनं न हि पयसि पङ्कः कतकरजसा शा*म्यते विश्लेषमात्रदृष्टेः न च स्वयं तत्र नश्यति अवश्लेषमात्रसिद्धेः अस्तु तर्हि ज्ञानान्तरेण तन्निवृत्तिरित्यत्राह । तस्मादिति । ज्ञाननिवर्तकस्यापि ज्ञानस्य तुल्यतया ज्ञानान्तरेण निवृत्तावप्युपर्युपरि तथेत्यनवस्था उक्तदोषपरिहाराय निवर्तकज्ञानस्य स्वतोऽन्यतश्च नाश्यत्वं नेति शङ्कते । तच्चेदिति । परिहरति । कथमिवेति । ज्ञानं तावत्तिष्ठति तदनुबन्धादहङ्कारदेहानुबन्धश्च दुर्वार इति भावः ॥ ५० ॥

इति निवर्तकज्ञाननिवर्तकानुपपत्तिः ॥

---

* अत्र शमधातोर्णिचि मितां ह्रस्वस्याप्यर्थभावेन कर्मणि शम्यते एतेव प्रयोगो युक्तः । नापि कर्तरि शाम्यते इति प्रयोगस्तस्य परस्मैपदित्वेन तथा प्रयोगायोगादर्शनाच्च । ततश्च शाम्यते इति प्रयोगस्य अर्थासाधुत्वम् ॥

अथ निवर्तकज्ञानं सविषयं निर्विषयं वा सविषयत्वे ब्रह्मविषयं तदन्यविषयं वा ब्रह्मविषयत्वेऽपि शुद्धब्रह्मविषयं वा मायान्वितब्रह्मविषयं वा । अन्यविषयत्वे प्रपञ्चविषयं तन्मिथ्यात्वविषयं वेति विकल्पयति । बोधस्येति ॥

मू० बोधस्यान्त्यस्य वेद्यं किमु तव विशदं ब्रह्म
मायान्वितं वा किं वा भेदप्रपञ्चः किमु तद-
नृतता किन्तु वेद्यं न किञ्चित् ॥ आद्ये
स्याद्ब्रह्म दृश्यं तदुपरि युगले मोहसत्ताथ
तुर्ये सूते द्वैतं सती सा स्वविहतिमनृता
पञ्चमे स्यान्न धीत्वम् ॥ ५१ ॥

आद्यं दूषयति । आद्य इति । ब्रह्म दृश्यं स्यात् । शुद्धस्य दृग्विषयत्वेऽपसिद्धान्तः त्वदुक्तौ च दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः दृश्यत्वानुमानस्यानैकान्त्यं ब्रह्मणोऽपि वा मिथ्यात्वाभ्युपगमप्रसङ्गश्चेति भावः । द्वितीयतृतीयौ दूषयति । तदुपरीति । मायान्वितब्रह्मप्रतिभासः प्रपञ्चप्रतिभासश्च मोह एवेति भावः । चतुर्थे प्रपञ्चस्यानृतता सत्याऽसत्या वेति विकल्पे पूर्वत्राद्वैतभङ्गप्रसङ्गमाह । सूत इति । उत्तरत्र स्वव्याघातमाह । स्वविहतिमिति ।

मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।
सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं बाधितं भवेत् ॥

निर्विषयत्वे दोषमाह । पञ्चम इति । वृत्तिज्ञानं सर्वं सविषयमित्यभ्युपगच्छतां कथमस्य निर्विषयत्वं तथात्वे वा कथं वृत्तिधीत्वमिति भावः ॥ ५१ ॥

इति निवर्तकज्ञानवेद्यानुपपत्तिः ॥

बाधकज्ञानसाध्यं विकल्पयति । साध्येति ।

मू० साध्या वस्सर्वमायाविरतिरपि परं ब्रह्म
तस्मात्परा वा पूर्वत्र प्रागपि स्यात्परमपि
न भवेदुत्तरत्राभ्युपेते ॥ साऽपि स्याच्चेन्नि-
वर्त्या पुनरपि विलगेत्पूर्व एव प्रपञ्चो नो
चेत्सत्यैव सा स्यात्प्रसजति च ततो ब्रह्म-
तत्सद्वितीयम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मस्वरूपत्वेऽनादित्वान्न साध्यत्वमित्याह । पूर्वत्रेति । स्वरूपादन्यत्वे सर्वभेदनिवृत्त्यसम्भवमाह । परमपीति । निवृत्तिरपि निवर्त्येत्यविरोधं शङ्कते । साऽपीति । परिहरति । पुनरिति । लब्धस्वरूपस्य भावस्य ध्वंसो यदि न स्यात् स्वरूपं तदवस्थमेव स्यात् । प्रागभावस्य तु प्रध्वंसः भावश्च तत्प्रध्वंसश्च उत्तरत्वे सति विरोधित्वाविशेषात् । प्रध्वंसस्य च प्रागभावः भावश्च तत्प्रागभावश्च पूर्वत्वे सति विरोधित्वाविशेषात् इहापि प्रध्वंसस्तन्निवृत्तिश्च भावस्य प्रध्वंसः स्यातामिति चेत् तर्ह्यनवस्थितप्रध्वंसपरम्पराक्लृप्तिप्रसङ्गः तत्प्रध्वंसकज्ञानक्लृप्तिश्च । अस्मन्मते त्वनस्यापरम्परा प्रमाणसिद्धाऽङ्गीक्रियत इति न विरोधः । निवृत्तेरनिवृत्तौ सत्यत्वप्रसङ्गस्ततश्चाद्वैतभङ्गमाह । नो चेदिति । सत्याभावसाहित्यमदोष इत्येतच्च दूषितमेव ॥ ५२ ॥

इति प्रपञ्चनिवृत्त्यनुपपत्तिः ॥

विश्वबाधकबुद्धेराधारं विकल्पयति । अन्त्यज्ञानस्येति ।

मू० अन्त्यज्ञानस्य जीवः स्थितिपदमथवा केवलं
ब्रह्म ते स्यादाद्ये तेनैव बाध्यो न तदुप-
जनयेद्धीः स्थितौ किं ततोऽस्य ॥ अन्त्ये-

ऽप्यधर्मो भवति हि बहुधाऽधिक्रियादेर्विशेषाद्धर्मं त्रैवर्गिकन्तु स्वयमिह निगमः पाप्मकोटौ पपाठ ॥ ५५ ॥

न हि पुण्योद्देशेन क्वचिन्निष्कृतिविधिः धर्मेण पापमपनुदति इति च श्रूयते न तु धर्ममिति काम्यमपि अधर्मत्वाद्धर्मेणापनुद्यत इति चेन्न । फलोद्देशेन विहितत्वात् न चाच श्येनादिनयः स्वरूपतः फलतो वा निषेधानाघातत्वात् धर्मेष्वपि च यद्यधर्मत्वं तदा तदङ्गत्वं विद्याया न घटते सर्वा चतुर्थी हेतूनामन्यथासिद्धिमभिप्रेत्य प्रत्याचष्टे । मैवमिति । अधिकारिभेदेन पापप्राप्तौ तं प्रति निष्कृतिविधियुक्तः धर्मेण पापम् इत्यत्र च यथाहे पापशब्द उभयपाही विहितत्वं च कंचित्प्रति धर्मत्वं साधयेन्नान्यं प्रत्यधर्मत्वं निरुन्ध्यात् तेषामेव च कर्मणां फलसङ्गादित्यागवतां निवृत्तिधर्मतापत्त्या विद्याङ्गत्वोपपत्तिः । एतत्सर्वं व्यनक्ति । धर्मोऽपीति । स्मर्यते हि ।

स एव धर्मस्सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत् ।
पापकर्मविशेषेण देशकालावपेक्ष्य च । इति ॥

एवं सति न सुकृतम् इत्यादौ सुकृते पाप्मशब्दो न भाक्त इत्यभिप्रायेणाह । धर्ममिति । अत एव हि त्रैवर्गिकांस्त्यजेद्धर्मानिति मुमुक्षुं प्रत्यनुशिष्यते ॥ ५५ ॥

इति त्रैवर्गिकसुकृतस्यापि विद्यानाश्यत्वम् ॥

अस्तु विद्याऽपि प्रायश्चित्तान्तरवदुत्पन्नदुरितनाशिका उत्पत्स्यमाननिष्कृतिर्न स्यात् निमित्तानुदयेऽपि नैमित्तिकप्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् उदितत्वशङ्कयाऽपि क्वचिन्निष्कृतिः पाक्षिकोऽपि दोषः परिहार्य

ज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा कर्मानारम्भार्थत्वस्य स्थापितत्वात् कृतन्तु कर्म स्वफलत एव नश्यतीत्यविरोधः अथ कर्मणामवश्यभोक्तव्यत्ववचनमकृतप्रायश्चित्तविषयमित्यभिप्रायेण प्रत्याह । नेति । अथापि तर्ह्यकृतप्रायश्चित्तत्वाद्भोक्तव्यत्वमित्यत्राह । तादृगिति । चरमान्तविहितपरब्रह्मध्यानरूपेत्यर्थः । आम्नायवृद्धाः स्मर्तारः ते चेश्वरदर्शनं सर्वप्रायश्चित्तमित्याहुः इज्याचारदमाहिंसाः प्रायश्चित्तान्यशेषाणि प्रायश्चित्तं तुतस्यैकम् इत्यादि च । ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया विहितस्य योगस्य कथं नैमित्तिकत्वमित्यत्राह । नान्यदिति । स्वतःप्राप्ता हि सेश्वरतामपि ब्रह्मानुभूतिस्सूरिवत् तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्यै योग इति निष्कृतिरूपत्वं तस्य युज्यत इति । भावः । अथ दुरितशब्देन बन्धकं पुण्यमपि सङ्गृहीतं प्रतिबुद्धं प्रत्यनिष्टफलप्रदत्वाविशेषात् । एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मन इति स्वर्गादीनां निरयत्वस्मृत्या तत्साधनस्य पापत्वोपपत्तेः । न सुकृतम् इत्यारभ्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इति सुकृतस्यापि पापत्वेन सङ्कलय्याम्नानाच्च । तदेवं धीसङ्कोचककर्मध्वंसे धीविकास एव ब्रह्मानुभूतिरिति तत्कामनाव्यपदेशोऽपि न विरुद्धः अन्यत्र च प्रतिबन्धकनिरासवृत्तान्ते एवं प्रतिसन्धेयम् ॥ ४४ ॥

इति विद्यायाः पापनाशकत्वोपपत्तिः ।

ननु पुण्यस्य दुरितशब्देन सङ्ग्रहो न युक्तः विरुद्धत्वात् क्वचित्प्रयोगश्छत्रिन्यायात् इत्यभिप्रायेण शङ्कते । प्रायश्चित्तमिति ॥

मू० प्रायश्चित्तं न पुण्येन च सुकृतमनुश्रूयते
धर्मबाध्यं नाधर्मत्वं विधानान्न यदि सुच-
रितं त्वङ्गमस्याश्च न स्यात् ॥ मैवं धर्मा-

ऽप्यधर्मो भवति हि बहुधाऽधिक्रियादेर्विशेषाद्धर्मं त्रैवर्गिकन्तु स्वयमिह निगमः पाप्मकोटौ पपाठ ॥ ५५ ॥

न हि पुण्योद्देशेन क्वचिन्निष्कृतिविधिः धर्मेण पापमपनुदति इति च श्रूयते न तु धर्ममिति काम्यमपि अधर्मत्वाद्धर्मेणापनुद्यत इति चेन्न । फलोद्देशेन विहितत्वात् न चात्र श्येनादिनयः स्वरूपतः फलतो वा निषेधानाघ्रातत्वात् धर्मेष्वपि च यद्यधर्मत्वं तदा तदङ्गत्वं विद्याया न घटते एवा चतुर्णां हेतूनामन्यथासिद्धिमभिप्रेत्य प्रत्याचष्टे । मैवमिति । अधिकारिभेदेन पापत्वापत्तौ तं प्रति निष्कृतिविधिर्युक्तः धर्मेण पापम् इत्यत्र च यथार्हं पापशब्द उभयग्राही विहितत्वं च क्वचित्प्रति धर्मत्वं साधयेन्नान्यं प्रत्यधर्मत्वं निहन्यात् तेषामेव च कर्मणां फलसङ्गादित्यागवतां निवृत्तिधर्मतापत्त्या विद्याङ्गत्वोपपत्तिः । एतत्सर्वं व्यनक्ति । धर्मोऽपीति । स्मर्यते हि ।

स एव धर्मस्सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालावपेक्ष्य च । इति ॥

एवं सति न सुकृतम् इत्यादौ सुकृते पाप्मशब्दो न भाक्त इत्यभिप्रायेणाह । धर्ममिति । अत एव हि त्रैवर्गिकांस्त्यजेद्धर्मानिति मुमुक्षु प्रत्यनुशिष्यते ॥ ५५ ॥

इति त्रैवर्गिकसुकृतस्यापि विद्यानाश्यत्वम् ॥

अस्तु विद्याऽपि प्रायश्चित्तान्तरवदुपात्तदुरितनाशिका उत्पत्स्यमाननिष्कृतिर्न स्यात् निमित्तानुदयेऽपि नैमित्तिकप्रवृत्तावतिप्रसङ्गात् उदितत्वशङ्कयाऽपि क्वचिन्निष्कृतिः पाक्षिकोऽपि दोषः परिहार्य

विद्याऽङ्गस्य तदनङ्गस्य वा । अङ्गत्वे विरक्तकृतस्य अन्यकृतस्य वेति विकल्पः तत्र विद्याङ्गस्याश्लेषो न सम्भवति स्वफलभूतविद्याप्रदानात् । वीतरागस्य न फलान्तरार्थप्रवृत्तिः यतस्तदश्लेषोक्तिः स्यात् सरागकृतं तु स्वफलं दद्यादेव धीपूर्वस्याश्लेषायोगात् अधीपूर्वं तु सुकृतं न सम्भवत्येव चोदितानुष्ठानरूपत्वात् निषिद्धे त्वधीपूर्वत्वसम्भवः चोदनानपेक्षानुष्ठानत्वात् अतो ब्रह्मविदि पुण्याश्लेष उक्तो न सम्भवतीत्याक्षेपः । एवमाक्षेपेषु कश्चिदंशं विशेषयिष्यन्नाह । नेति । हेतुमाह । उपयुक्तेति । उपायविरोधिशमनेषु कर्मसु कानिचिदधिकानि सम्भवन्ति अन्येर्विद्यापूर्तेः, न च निष्फलत्वं युक्तम् । अतस्स्वानुगुणं फलान्तरं दातुमर्हन्तीति शङ्कायामश्लेषस्सूच्यते निष्कामानुष्ठितानां ह्येतेषां न फलान्तरसम्भव इति यच्चाधीपूर्वकाम्यं न सम्भवतीति तदपि न विष्ण्वायतनदीपाद्युपाख्याने तद्दृष्टेः स्वप्ने च विद्वानपि वासनाविशेषान्निषिद्धमिव काम्यमप्यनुतिष्ठेत् पित्रादयश्च निरपेक्षं प्रति हितबुद्ध्या काम्यमाचरेयुः तच्च प्रामादिकप्रायं सर्वं विदि न संश्लिष्यत इत्यभिप्रायेणाह । अमतिकृतमिति ॥ ५७ ॥

इति पुण्याश्लेषः ॥

अथ कश्चिच्चोदयति । कर्मेति ।

मू० कर्माश्लेषप्रणाशौ तदुपधिभगवन्निग्रहादेर्निवृत्तिर्नष्टा श्लिष्टातिरिक्तं न च किमपि ततः सङ्क्रमः कस्य नैवम् ॥ तत्तत्कर्मप्रसूतौ स्वभजनशमितौ निग्रहानुग्रहौ यौ तत्तुल्यावेव देवः प्र*यति विदुषि तच्छत्रुमित्रेषु धत्ते ॥ ५८ ॥

* मुक्तिमुपगच्छति ।

द्विविधं हि कर्म बन्धकं विद्योत्पत्तेः पूर्वमुत्तरं च पूर्वं च द्विविधम् आरब्धकार्यमन्यच्च तत्राद्यं चरमदेहावधिभोगनाश्यं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते इति सूत्रोक्तेः । द्वितीयं विद्यया नाशितम् । उत्तरं च द्वेधा प्रामादिकराशिप्रविष्टमन्यच्च । प्रथममिहाश्लिष्टम् । अन्यच्च निष्कृत्या भोगेन वा निश्शेषितम् । अथ मुक्तिविलम्बमनिच्छतां निश्शेषकर्मनिर्वेशार्थं युगपद्बहुदेहसङ्ग्रहोपयोगः । एवं स्थिते विदुषश्चरमदेहादुत्क्रान्तिकाले तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम् अस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते प्रियेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माऽप्येति सनातनम् । इत्यादेः को विषय इति तदेतत्सङ्क्रमश्रुतितात्पर्यानभिज्ञतामूलमित्यभिप्रायेण प्रतिक्ति । मैवमिति । श्रुतितात्पर्यं विवृणोति । तत्तदिति । अयं भावः न ह्यत्र मुख्यकर्मणां सङ्क्रान्तिः असम्भवात् अतः ।

> आदाय सुकृतं सर्वं तस्य गच्छेदरक्षितः ।
> शपता यत्कृतं पुण्यं शप्यमानमुपैति तत् ।
> शप्यमानस्य यत्पापं शपन्तमधिगच्छति ॥

इत्यादिन्यायात् अविरोगादिसङ्क्रमवत्तदवच्छायापि तादृक्फलोत्पादने तात्पर्यमिति ॥ ५८ ॥

इति प्रियाप्रियसङ्क्रमः ।

पुनरनिर्धारितश्रुतितात्पर्यश्चोदयति । अन्य इति ।

मू० अन्यश्चेदन्यकर्मप्रजनितफलभुक् शास्त्रवैयाकुली स्याद्ब्रह्मज्ञैरुज्झितानां क्वचिदपि न

ततः कर्मणां सङ्क्रमः स्यात् ॥ उद्वेलस्स्याच्च धातेत्यसदविषमतायन्वितेनैव धात्रा विद्या- निष्ठोपकारादुचितफलमिदं दीयते वर्ग- युग्मे ॥ ५९ ॥

अन्यस्यान्यकृतकर्मफलभोगे शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति व्यवस्थाभङ्गाच्छास्त्रस्य व्याकुलता स्यात् ऋत्विक्कृतं हितेपिकृतं चान्यार्थमेव करणात्परत्र फलतीति युक्तम् अभिचारकर्म च भ्रातृव्यस्य पूर्वदुष्कृतोत्थापितत्वात्तत्पीडाहेतुः अभिचरिता च स्वकृतफलं भ्रातृव्यमरणं स्वयं भुङ्क्ते इह तु नैवं सम्भवः । अतः परवित्कर्मणामश्लेषविनाशसम्भवेऽपि नान्यत्र स्वरूपत एव फलतोऽपि सङ्क्रमस्सम्भवतीति ईश्वरस्य स्वमर्यादाऽतिक्रमः स्यादित्याह । उद्वेल इति । उक्तं चोद्यद्वयं स्वकर्मफलभोगव्यवस्थयैव परिहृतमित्यभिप्रायेण प्रत्याह । इत्यसदिति । हार्दे विशृणोति । अविषमतेति । एतेन ब्रह्मविदुपकारापकारयोरपरिमितफलत्वं च सिद्धं भवति ॥ ५९ ॥

इति, प्रियाप्रिययोर्विद्वत्कर्मफलसमानसृष्टेः स्वकर्मफलत्वम् ॥

अथ विधूतपुण्यपापस्य विदुषः स्थूलशरीरान्मूर्धन्यनाड्या निष्क्रान्तस्यार्चिरादिपादोक्तमातिवाहिकक्रममाह । अर्चिरिति ।

मू० अर्चिर्घस्रोऽथ पक्षस्सित उदगयनं वत्सरो मातरिश्वा मार्तण्डस्तारकेशस्तडिदपि वरुणामर्त्यनाथप्रजेशैः ॥ आदिष्टो विश्वनेत्रा स्वयमतिवहने देवयानाङ्गानाम् । यः प्रोक्तो मानवाख्यस्स तदिदधिपतिर्विश्रुतो मानसोऽपि ॥ ६० ॥

तत्पुरुषोऽमानवस्स एतान्ब्रह्म गमयति इत्यव्यवहितब्रह्मगमयितृत्वेन निर्दिष्टस्य प्राधान्यसूचनार्थं चरणादिषु तृतीया । अमानवः किमिह नोक्त इत्यत्राह । य इति । वैद्युतपुरुष इह तटित्पतित्वात्तटिच्छब्दोक्त इति भावः । तथाऽपि वैद्युतात्पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान्गमयतीत्युक्तस्येह नोपादानमित्यत्राह । विद्युत । इति । शेषं भाष्यादौ । अत्रैव तत्त्वसारे सङ्गृहीतम् ।

अर्चिरहस्सितपक्षानुदगयनाब्दमरुदर्केन्दून् ।
अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः ॥

इति । अन्ये त्वाहुः ।

अर्चिर्वासरशुक्लपक्षषडुदङ्मासांश्च संवत्सरम् ।
वायुं भास्करचन्द्रविद्युदुदपान् सेन्द्रं प्रजानां पतिम् ॥

गत्वाऽथो विरजां विमुच्य च तनुं सूक्ष्मां ततोऽमानवस्पर्शात्क्षालितवासनास्सुकृतिनो गच्छन्ति विष्णोः पदम् ॥ इति ॥

अत्र वासनाशब्देन फलप्रदानरहितनष्टाक्लिष्टकर्मराशेरनुवृत्तौ धीसङ्कोचकस्यात्यशक्तान्नियतसूक्ष्मप्रकृत्यंशो वा विवक्षितः । अपरे तु ब्रुवते ।

भूलोकेऽथाग्नयेऽष्टौ प्रथममहरतः पूर्वपक्षस्स्वमात्मा ।
मासाष्षड्वत्सरोऽथो दशतनुपवनस्सैक आदित्यवर्गे ॥
चन्द्रो विद्युज्जलेशस्समरुदधिपतिस्स्वप्रजानामधीशस्ते
मार्गस्यार्चिरादेरतिवहनविधौ विश्वनेत्रा नियुक्ताः ॥ इति ॥

अत्र सैक इति पवनविशेषणम् । अत्र वायोरेकादश पुरुषस्य इत्यादिश्रुतेः ॥ ६० ॥

इत्यातिवाहिकक्रमक्लृप्तिः ।

एवं देवयानेन गतस्य यस्सर्वविशिष्टब्रह्मानुभवलक्षणो धीविकासः तत्र विकल्पतः पराभीष्टमाक्षेपमनुवक्ति । बुद्धेरिति ॥

मू० बुद्धेर्योऽसौ विकासः कवलितनिखिलोपस्कृतब्रह्मतत्त्वस्स प्राक्चेन्नित्यमुक्तिर्न यदि कथमसौ नश्वरत्वं न गच्छेत् ॥ मैवं प्रध्वंसवत्ते स खलु मम तथा शौनकाद्युक्तनीत्या शान्ताशेषापराधेन च भवति पुनस्तत्र सङ्कोचहेतुः ॥ ६१ ॥

स प्राक् चेत् स धीविकासः प्रागप्यस्ति चेदनादिश्चेदित्यर्थः तत्र बाधकमाह । नित्यमुक्तिरिति । बद्ध एव न स्यादित्यर्थः आगन्तुत्वकोटिमनुभाषते । न यदीति । तथापि जातानां विनाशध्रौव्यात् बाधक इत्याह । कथमिति । स्वपरसिद्धान्तविवेकविक्लबोऽसीत्यभिप्रायेण प्रत्याह। मैवमिति । तद्विवृणोति । प्रध्वंसवदिति । पूर्वावधिमानपि प्रध्वंस उत्तरावधिरहित इति मन्यसे एवं भावोऽपि कश्चित्तथा स्यात् अनुपपत्त्या तत्र तथात्वमिति चेत् अत्राप्यस्ति श्रुतिभङ्गानुपपत्तिः भावान्तरमेव च वयमभावं ब्रूमः निश्शेषविरोधिनिवृत्तौ हि ज्ञानस्य परसङ्कल्पसिद्धसर्वगोचरविकासवत्तया सदाऽभिव्यक्तिः स्मर्यत इत्याह । शौनकादीति । मुक्तविषयश्रुतिषु च परात्परं पुरुषमीक्षते सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिनिर्देशस्य सङ्कोचकादर्शनात् ईक्षणस्य सदानुवृत्तिर्हि स्वतः प्राप्तेति भावः । ननु यदि मुक्तोऽपि चेतयते पुनरपि सङ्कोचकमारभेतेत्यत्राह। शान्तेति । सङ्कोचहेतुकरणमपि हि कर्ममूलं निश्शेषितकर्मणः कथं तत्स्यादिति ॥ ६१ ॥

इति मुक्तयोर्विकासनित्यत्वम् ।

मुक्तस्य ज्ञानं चिन्तितम् अथ तस्य चिकीर्षाप्रयत्नशक्तिविषया चिन्ता तत्र मुक्तौ देहप्राणतद्व्यापारैर्मुक्तो न वेति विकल्पं भावयन् क्रमादापिपर्ति मुक्ताविति ।

सू० मुक्तौ देहाद्यभावे मुकुलितविषयो जक्षदादिप्रवादस्तत्सत्त्वे चाशरीरश्रुतिविहतिरतः का चिकित्सेति चेन्न ॥ इच्छातस्स्यादवस्थाद्वयमुभयविधश्रुत्यबाधाद्विमुक्तौ कर्मायत्तैर्वियोगः परमिह कथितस्तस्य देवोपमस्य ॥ ६२ ॥

आद्ये मुक्तमधिकृत्य प्रवृत्तः जक्षत्क्रीडन् इत्यादिप्रवादो निर्विषयः स्यात् । द्वितीये भूत्वा शरीरमशरीरं वाव सन्तम् इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् इति । अत्र द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । इति सूत्रोक्तप्रकारेण स्वेच्छाकर्मकृतदेहादियोगायोगाभ्यामवस्थाद्वयमिति मन्वानः प्रत्याह । नेति । प्रथमचोद्यपरिहारतयाऽभिप्रेतं प्रथयति । इच्छात इति । श्रुतिविरोधं तु विषयव्यवस्थातश्शमयति । कर्मायत्तैरिति । यत्र विषयभेदसम्भवः तत्र क्वचिद्बाधोऽतिप्रसङ्ग इति भावः । देवोपमस्य ईश्वरेण साम्यं प्राप्तस्येत्यर्थः एतेन परविषयशरीरविधिनिषेधश्रुत्योरिवात्रापि व्यवस्थोपपत्तिर्व्यज्यते ॥ ६२ ॥

इति मुक्तस्यैच्छिकशरीरयोगानियमः ॥

इच्छागृहीतदेहत्वं देवोपमत्वं च मुक्तस्य प्रसक्तं तस्य च शरीरकान्ते जगद्व्यापारवर्जमैश्वर्यं साधितं स किं शक्तोऽप्यनिच्छया जगत्सृष्ट्यादौ न व्याप्रियते उताशक्त एवेति विकल्पे पूर्वं यदीत्यादिनाऽनूद्य तत्र बाधकमाह । स्यान्मुक्त इति ॥

मू० स्यान्मुक्तो विश्वदेही यदि भवति जगद्व्या-
पृतौ तस्य शक्तिः स्वातन्त्र्यं क्वाप्यशक्तौ
विगलति स च नः स स्वराडित्यधीतः ॥
धत्तेऽनुच्छेदसारा तदियमुभयतः पाशतां
तर्करज्जुर्मैवं देवस्तदिच्छां क्वचिदपि न
विहन्त्येवमस्तु स्वराट् सः ॥ ६३ ॥

विश्वदेही स्यात् अन्यथा कथं बहु स्यामिति सङ्कल्पार्हत्वं विश्वदेहत्वं चानेकेषां नियामकं प्रमाणतर्कप्रत्यूढं च अत एव शक्तोऽपि प्राप्त्यभावान्न व्याप्रियत इति पक्षोऽपि प्रत्यादिष्टः । उत्तरस्योत्तरमाह । स्वातन्त्र्यमिति । क्वचिदशक्तौ ।

पारतन्त्र्यं परे पुंसि प्राप्य निर्गतबन्धनः ।
स्वातन्त्र्यमतुलं प्राप्य तेनैव सह मोदते ॥ इत्यादिप्रसिद्धं निस्सीमस्वातन्त्र्यं विगलेत् । श्रुतिविरोधमप्याह । स चेति । स स्वराड्भवति इति ह्याम्नायते द्वयोरपि दुरतिक्रमतया संशयदोलाकेलिवान्तत्यमित्यभिप्रायेणाह । धत्त इति । उत्तरकोटिपरिग्रहाभिप्रायेण प्रत्याह । मैवमिति । श्रुतिविरोधमुपशमयति । देव इति । अक्लेशस्याप्रतिहतेच्छत्वमिह स्वातन्त्र्यम् ईश्वरो हि बद्धानां यथाकर्म क्वचित्क्वचिदिच्छां विहन्ति मुक्तस्य तु न क्वचिदपि परिमिते पराधीनस्वदेहदृष्ट्यादावित्यर्थः ॥ ६३ ॥

इति पराधीनस्यापि मुक्तस्येच्छाविहतिराहित्यम् ॥

अथ कश्चित्सिद्धान्त्यभिमतायाम्मुक्तौ दोषं विवक्षुस्तामनुभाषते । आविर्भूतेति ॥

मू० आविर्भूतस्वरूपा निरवधिकसुखब्रह्मभुक्ति-

स्तु मुक्तिः सेवात्वाद्दुःखकृत्सा भवति यदि न तद्धर्मिमानेन बाधात् ॥ पाप्मा चास्मिन्नुपाधिस्स च न खलु तदा पुण्यपापव्यपाया-दात्मानो विष्णुशेषा इति च सुखमयी सा स्वरूपानुरूप्यात् ॥ ६४ ॥

परशेषतैकरसस्वरूपाविर्भावयुक्तेत्यर्थः बाढमित्यत्र बाधकं शङ्कते । सेवात्वादिति । अयमाशयः स्वामिभृत्यभावबुद्ध्यनुवृत्तिस्सेवात्मा प्रसिद्धा सा च दुःखात्मतया तद्धेतुतया वा व्याप्ता । तदत्राऽपि तथा स्यादिति । अत्र धर्मिण्यप्रसिद्धे हेतोराश्रयासिद्धिमभिप्रेत्याह । न तदिति । प्रमिते तद्ग्राहकेण बाधमाह । धर्मीति । श्रूयते हि रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति इति । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते इति । स्मर्यते च तदस्य त्रिविधस्यापि इत्यारभ्य निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ इति । सोपाधिकत्वमप्याह । पाप्मेति । नित्यानामनित्यानां वा दुःखकृत्त्वं हि सहकारिणि पापे सत्येव । अनित्यानान्तु पापजन्यतयाऽपि एवं साध्यव्यापकत्वं सिद्धम् । साधनाव्यापकत्वमप्याह । स चेति । पुण्यपापव्यपायादित्यनेन श्रुतिस्मृतिसूचनम् । अस्तु तर्हि सुखरूपत्वाभावे सेवात्वं हेतुः इत्यत्राऽपि धर्मिसिद्ध्यसिद्धिविकल्पदौःस्थ्यस्य तदवस्थत्वादव्यक्तमप्रयोजकत्वं व्यनक्ति । आत्मान इति । अयं भावः कर्मोपाधिकसेवा हि कर्मवैचित्र्यात्प्रतिकूला उदासीना किञ्चिदनुकूला च स्यात् इयं तु निरुपाधिकस्वामिसेवा यथाऽऽगमं निरवधिकसुखरूपेति । एतेन प्रसङ्गोत्थानमपि निरस्तं श्रुतिविरोधे व्याप्तिशैथिल्ये

च तस्याऽप्ययोगात् । ये च मुक्ते ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसुखदेहादियोगा दुःखादिसाधकाः प्रयोगाः तेऽपि यथोक्तप्रकारेण प्रतिषेध्याः ब्रह्मणा चानेकान्ता इति । अथाऽपि यदि मुक्तो सुखं तदा सुखरागान्मुमुक्षुः प्रवर्तेत इति कथं वीतरागाधिकारः रागाच्च प्रवृत्तः प्रागिव बध्येत । हन्त यदि रागसर्गो बन्धहेतुरिति मन्यसे तद्विशेषो वा आद्ये सर्वाभीष्टस्वरूपानिवृत्तिरागोऽपि तथा स्यात् । द्वितीये कोऽसौ विशेषः सुखविषयत्वमेवेति चेन्न । तादृस्यापि पापानारब्धत्वादेव दुःखहेतुत्वायोगात् । अथ तदप्यत्र शङ्क्येत तदा आगमबाध इति । एवं मुक्तस्य स्वदेहसृष्ट्यादिरागोऽपि व्याख्यात इति ॥ ६४ ॥

ननु यदि मुक्तस्सर्वज्ञस्स कथं न दुःख्येत् विषयविशेषे सन्दर्शनं हि बद्धस्यापि दुःखहेतुः अनुद्धिपूर्वकदुःखोत्पत्त्यसम्भवात् न चानुकूलमात्रविषया मुक्तधीः सर्वं हि पश्यः पश्यति इति श्रुतेस्सङ्कोचानभ्युपगमात् न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् इति पूर्वोक्त्या सोऽव्यस्सङ्कोच इति चेन्न । सङ्कोचकानां निरयोपचीयत्वात् न चात्र कारणता जनयेट्टोषो निम्बवृन्दाकरेणुमान् इतिवत्किञ्चिन्निमित्तमन्तरेण स्वतःप्राप्तप्रकाशैकदेशभङ्गः स्यात् । मण्डूकवसयाऽक्ताक्षा वंशानुरगबुद्धिभिः इतिवद्वा केनचिद्धेतुना प्रागनुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धिर्युक्ता इदानीं तु प्रतिकूलेष्वनुकूलधीर्यदि तादृशोपाधितस्स्यात् तथा सति भ्रान्त्यनुवृत्त्या कर्माद्यनुवृत्तिरपि दुर्वारा एतेन नित्यानां मुक्तानां च क्वचिदस्थानभयशङ्कावादोऽप्यन्यपरतया नेतव्य', एवम्मुक्तबुद्धेस्सङ्कोचासङ्कोचविकल्पापहतयाऽत्र पाषाणकल्पपक्ष एव ज्यायानिति तत्राह । सर्वस्येति ।

मू० सर्वस्याप्यानुकूल्यं स्वत इह जगतो वासुदेवात्मकस्य व्यक्तिं तन्मुक्तिकाले भजति

भवकृतज्ञानसङ्कोचहानेः ॥ प्राचीनप्रातिकूल्यक्रमविषयधिया नैष दुःख्येत्तदानीं प्रागप्येतत्स्वकर्मोपधिकृतभगवन्निग्रहैकप्रयुक्तम् ॥ ६४ ॥

यदि स्वतोऽनुकूलस्वामिभूततया दृश्यमानं हि सर्वमपि स्वतोऽनुकूलमेव भायात् तर्हि बद्धदशायामपि तथा भावेनेत्यत्राह । व्यक्तिमिति । तादृक्ष प्रतिबन्धकविगमे हि प्रकाशेत अनुकूलस्वभावं ब्रह्मतदात्मक सर्वमिदानी केश्चित्प्रतिकूलतया गृह्यत इति चेत् इत्थ कर्मसवृतधियां यथाकर्म भानभेदोपपत्तेः । यथाऽऽहुः ।

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ इति ।
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ इति च ।

अत उपाधिविगमे स्वत प्राप्ताभिव्यक्तिर्युक्ता । ननु बद्धत्यवस्थासिद्धं निरयाद्या प्रातिकूल्य स्वानुभूत च दुःख मुक्तः पश्यति वा न वा आद्य गन्धाश्मरजसा स्पृष्टो नष्टो वीवः पुनर्ज्वलेत् इति न्यायेन पुनरपि दुःखसन्ततिरुदियात् उत्तरत्र धीसङ्कोचाभ्युपगमप्रसङ्गः तथाऽपि दुःखित्वं स्यात्तस्य तद्ग्राह्यङ्गीकारादित्यत्राह । प्राचीनेति । क्रमशब्दः तदातनसन्तानसूचनार्थः कर्मानन्तर्यपरो वा । तदानीं मुक्तिकाले न हि प्राप्ताभिषेक प्राचीनकारागृहवासधीर्दुःखाकरोति । स्वाधारवर्तमानसुखादिसाक्षात्कारं च भोगमाहुः प्रसिद्ध च ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखीबभूवुरिति । पूर्वमपि प्रातिकूल्यं यत्प्रयुक्तं तन्निवृत्तौ कथं तत्स्यादित्यभिप्रायेणाह । प्रागपीति ॥ ६४ ॥

इति निर्गुणाधिकब्रह्मानुभवस्य दुःखरहितनिरतिशयानन्दत्वम् ॥

यत्तु तन्त्रान्तरस्थैरुच्यते । मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किं त्वेते यत्प्रसादतो मुक्ताः सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुः । इति तत्र श्रुतिविरोधमभिप्रेत्याह । अन्य इति ॥

सू० अन्ये चानादिशुद्धाः श्रुतिसमधिगतास्सूरयस्सन्त्यसङ्ख्याः कर्माभावादनादेर्न तु भवति कदाऽप्येष संसारबन्धः ॥ शेषाणां शेषिणश्च स्फुरति सुखतया सर्वदा सर्वतत्त्वे नित्यानाम्मुक्तिभाजामपि भुवनकृता भोगमात्रं समानम् ॥ ६६ ॥

श्रुतिसमधिगताः सदा पश्यन्ति इति श्रुत्या निर्बाधमधिगता इत्यर्थः । न ह्यसौ श्रुतिर्मुक्तविषया मुक्तानामेकैकशस्सदा दर्शनाभावात् । इयं हि दर्शन सदेति विशिंषत्यपि सदा दर्शनविशिष्टान् सर्वान् स्वरसतोऽवगमयति । न त्वादिमद्दर्शनप्रवाहसातत्यं तत्र बहुवचनस्य सङ्कोचकादृष्टेः उपबृंहणातश्च कपिञ्जलन्यायानवतारादसङ्ख्या इत्युक्तम् । ननु परतन्त्रचेतनानामस्मदादिवत्संसृतिरवर्जनीया । अथ कथमनादिसिद्धत्वमित्यत्राह । कर्माभावादिति । उक्तहेतुना कर्माप्यवर्जनीयमिति चेन्न । सदा दर्शनश्रुत्यैव मिथ्याज्ञानादिपूर्वकस्य कर्मणः प्रत्यासेधात् अन्यथा कथमीश्वरोऽप्यङ्गीक्रियते । माभूदिति चेत् । श्रुतिबाध इति शेषं पठ । सर्वप्रशासितुश्शास्त्रवश्यत्वाभावान्न कर्मवश्यत्वमिति चेन्न । पारतन्त्र्येऽप्यनादिसर्वज्ञानामपि तदभावं पश्य । अथापि कर्माभावो न तावदन्यो-

न्याभावः सद्रूत्यभावं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । न प्रागभावः तस्य भावशिरस्कत्वात् न प्रध्वंसः भावपूर्वकत्वात् न संसर्गाभावः । तस्यापि प्रागभावादिविकल्पदोषःस्यादिति चेत् । तन्न । कर्मात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा ईश्वरेऽप्येव विकल्पप्रसङ्गात् । नित्येषु च नाशकारणाभावान्नाशाभाव इत्यभ्युपगमस्य भङ्गप्रसङ्गात् । कस्य चिदनादिसिद्धत्वे कोहेतुरिति पृच्छन्तस्त्वहेतुविद्भिरनुग्राह्याः अत एव कथमीश्वरस्य क्वचिदिच्छा नित्या क्वचिदनित्येति वैषम्यानुयोगश्च विधूत. । न चाधिकारवैचित्र्यादनन्तादिष्वर्वाचीनेन्द्रादिवत् वैचित्र्यानुमितिश्शक्या स्वच्छन्देशावतारवत् । यदा हि मुक्तानां शिवत्वमुक्तं तत्किमीश्वरतादात्म्यं तज्जातीयत्वं वा तद्गुणसाम्यं वा । नाद्य. हेतुमुक्तस्यानादिमुक्ततादात्म्यासम्भवात् । न द्वितीयः न तत्समश्चाभ्यधिकश्च न त्वत्समोऽस्तीत्यादिविरोधात् । न तृतीयः पारतन्त्र्येऽपि शुद्धिमाङ्गल्यसार्वज्ञ्यादिमात्रेण तत्सिद्धेः । अथ नित्यानां मुक्तानामनीश्वरत्वे तद्भोगसाम्यं न स्यादिति मन्वीथाः तत्र ब्रूम. येषामिति । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्यथादृष्टिभोग्यसाम्यात् भोगसाम्यं युज्यते सूचितं चैतत् भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति ॥ ६६ ॥

इति नित्यसूरिसिद्धिः । नित्यमुक्तेश्वराणामपि भोगसाम्यं च ॥

नन्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसाधनविशेषात्तत्साध्यस्वर्गे तारतम्यमङ्गीकुमः तथा मोक्षेऽपि स्यादन्यथा कथमाप्तशास्त्रे क्वचित्सालोक्यादिमुक्तिभेदकथनमिति शङ्कते । सालोक्येति ।

सू० सालोक्याद्याः प्रभेदा ननु परिपठिताः क्वापि मोक्षस्य नैवं सायुज्यस्यैव तत्त्वात्तदितरविषये मुक्तिशब्दस्तु भाक्तः ॥ तस्मिंस्ते च त्रयस्स्युस्तदपि च सयुजोर्भाव इत्यैक-

रस्यं युक्तास्यं लोकसाम्यादिवदपरधिया-
न्तावतैवैक्यमोहः ॥ ६० ॥

तेषु मुक्तिशब्दो न मुख्य इत्यभिप्रायेणाह । मेवमिति । मुख्यं मुक्तिशब्दविषयमाह । सायुज्यस्येति । अन्यत्र प्रयोगः कथमित्यत्राह । तदितरेति । तथा च नियम्यते ॥

लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमिच्छन्ति च केचिदन्ये ।
अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ॥ इति ।

तर्हि सायुज्ये सालोक्यादिभोगाभावात् भोगसाम्यसूत्रं परिमितविषयं स्यादित्यत्राह । तस्मिन्निति । सायुज्ये हि सहस्रे शतादिकमिव सालोक्यादि विकमन्तर्भवतीति एकस्मिन्वाक्ये ब्रह्मसायुज्यसालोक्ययोस्सहपाठोऽप्येवमन्तर्भावविवक्षया मुख्यगौणमुख्यपेक्षी, पुरुषभेदानुरोधाद्वा यथार्हं निर्वाह्यः । ननु यदि सायुज्यमेव मोक्षः तदा पूर्वोक्तं भोगसाम्यं न स्यात् ऐक्यापत्तिरेव हि सायुज्यम् अतः कस्य केन भोगसाम्यमित्यत्राह । तदपीति । नन्वेकीभूतयोर्भावो हि सयुजोर्भावः तत्र परं प्राचीनब्रह्मानन्दानुवृत्तिमात्रमेव स्यात् अन्यूनत्वाप्यवृद्धिरवेति स्थापनात् अतो मोक्तृद्वित्वाभावाद्बोध्यं तदवस्यमित्यत्राह । युक्तास्यमिति । अत्र सालोक्यादिनयात् भुज्यमानं युक्शब्दार्थः तेन भोगसाम्यमाक्षिप्यते । सायुज्यसार्ष्टिसहपाठे तु कण्ठोक्तं, न हि सयुक्शब्द एकपर्यायः तथा क्वचिदपि प्रयोगाभावात् । द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते इति द्वयोरेव प्रयोगाच्च तयोरन्यः इत्युत्तरवाक्ये च स्पष्टमेतत् एतासामेव देवतानाःसायुज्यम् इत्यत्र बहुदेवतासायुज्यं युगपत् क्रमेण वा । नाद्यः भिन्नैकस्य युगपदेकतापत्त्ययोगात् । न द्वितीयः विभागाविभागविकल्पदोषःस्यात् विभागयोग्यत्वे हि संयोगविशेषमात्र

स्यात् तदभावे तु क्रमेणोत्तरोत्तरतादात्म्यादेकपरिशेषः स्यात् न चैतत्क्वचिद्दृष्टमिष्टं वा । यदि कश्चिन्नैषण्टुकः सैक्यं सायुज्यमिति पठेत् तत्तस्य स्वपक्षाभिनिवेशेन शब्दशक्तिग्रहणापरिबुद्धतया वा प्रयुक्तमित्युपेक्षणीयं द्वित्वे स्थितेऽपि सरित्समुद्रसलिलयोरिव सम्भेदविशेषप्रकृतमेकराशित्व वा विवक्षितम् ॥ ६० ॥

इति मुक्तानुभवस्य समानभोगत्वलक्षणसायुज्यैकरूपत्वम् ॥

यदि मुक्तोऽपि परतन्त्रः तर्हि स्वच्छन्दप्रवृत्तपरबुद्ध्या पुनरपि बन्धः किं भवेदिति नित्यं शङ्काकलङ्कितः स्यात् अतः पारतन्त्र्यादिपरिहारेण परब्रह्मसाम्यसिद्धिरवधार्या । अन्यथा निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति परमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यत्राह । विश्वाधारस्येति ।

मू० विश्वाधारस्य लक्ष्मेत्यभिहितमखिलं सम्भवेन्नापवृत्ते तन्निष्ठत्वादि सर्वं न हि विलयमियात्तच्छरीरस्य तस्य ॥ तन्निघ्नत्वेऽपि मुक्तो न भवति पुनरावृत्तिशङ्काकलङ्की तादृक्सौहार्ददृष्टेर्वयमिह तदनावृत्तिशास्त्रेण विद्मः ॥ ६८ ॥

अयं भावः ईश्वरस्य यल्लक्षणत्वेनोक्तं तत्सर्वं मुक्ते न स्यात् लक्ष्येतरगामित्वे लक्षणत्वायोगात् एकस्सर्वशरीरीति च शास्त्रसिद्धम् अतो मुक्तस्याप्याधेयत्वादिनियमो न निवर्तेत । परमत्वविशेषणं तु तुलाधृतसुवर्णपाषाणयोरिव न सर्वाकारसाम्यं साधयितुमर्हतीति । अतिशङ्कामपाकरोति । तन्निघ्नत्वेऽपीति । मुक्तस्य शङ्कानिवृत्तिहेतुमाह । तादृगिति । स्वतन्त्रोऽपि स्वाभाविकसौहार्दद-

र्शनात् कल्पकाभावात् । आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते इति श्रुत्या तथाऽङ्गीकुर्म इति चेन्न । अयमानन्दशब्दो जीवविषयः परविषयो वेत्यनिर्धारणात् स्वानन्दश्च साक्षात्क्रिया मात्रस्साधारो निराधारो वा भाति पूर्वेचानन्दमात्रविषयत्वव्याघातः परत्र अहं सुखीति मानाभावादानन्दाभिव्यक्त्यापि न पुरुषार्थभोक्तृत्वसिद्धिः सुखादेस्स्वसमवेततयाऽनुभवो हि भोग इति आस्तामेतत् यदि कश्चित्कौमारिल एवं प्रयुञ्जीत देवदत्तमुक्तिकालः एतज्ज्ञानवान्कालत्वादिति तस्य देवदत्तसुषुप्त्यादिकालैरनैकान्त्यं तेषामपि पक्षीकरणे तदातनज्ञानस्य निर्विषयत्वसविषयत्वादिविकल्पक्षोभः । अत एव ।

निजं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दोऽध्युष्यते च यः ।
यच्च नित्यविभुत्वादि तेनात्मा नैव मुच्यते ॥
मनःकरणकेनात्मा प्रत्यक्षेण प्रतीयते ।

इत्युपदेशोऽप्यश्रद्धेयः । यच्च कैश्चिच्चिन्मात्ररूप आत्मा चेतयितृत्वादिरहितः प्रकाशत इत्यनुशिष्यते तदपि निरस्तमायकम् आत्मसमस्तविशेषगुणशून्यात्मानुमानं निष्कम्पमिति तत्राह । स्यादिति । यद्यत्र कदाचिज्जीवः स्वधर्मभूतज्ञानरहित इति साध्यं तदा तन्नित्यत्वश्रुतिविरोधः । अथ तद्विकारविशेषरहित इति तत्राव्यवहिताधारत्वनिषेधे सिद्धसाधनं व्यवहिताधारत्वनिषेधे तु शास्त्रबाधः स्वमतेन साध्याप्रसिद्धिश्च । उत्पत्त्यवस्थघटदृष्टान्तश्च साध्यविकल इत्याह । दृष्टान्त इति । प्रागसद्द्रव्योत्पत्तेर्निरस्तत्वेनाश्रयहान्या तन्निदर्शनायोगात् नित्यस्य तु विगुणस्य द्रव्यस्य नित्यं यत्किंचिद्विशेषगुणवत्त्वादिति शेषः । अनुमानस्य बाधकतर्कमाह । क इवेति । अथेदमाकूतं केवलं दुःखनिवृत्त्यर्थी न क्वचिदपि कस्यचिदपि प्रवृत्तिर्दृश्यते

उत्तरसुखमभिसन्धायैव सर्वेषां दुःखनिरासप्रवृत्तिरिति लोकवादविदः । अन्यथाऽपि ब्रूमः सुषुप्तवस्थजीवमुपदिष्टवन्तं प्रजापतिमिन्द्रः प्राह । न खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापि इतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति । ततः प्रजापतिरपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणकं ब्रह्मसमं मुक्तमुपदिदेश, अतः केवलं दुःखनिवृत्तिर्न मुक्तिरिति जानन् कथं त्वदुक्तमुक्तिकामः प्रवर्त्स्यतीति हेतावपि विकल्पासमत्वं मत्वाह धीरिति । अनित्यविशेषगुणवत्त्वादिति वदता किं धीस्वरूपं तत्परिणतयो वा आत्मगुणत्वेन कथ्यन्ते स्वसिद्धान्तदृष्ट्या पुरुषगुणभूताऽऽगन्तुकचैतन्यादयो वा तथाप्यस्य दूषणम् । धीनित्येति । अनित्यविशेषगुणवत्त्वमसिद्धमित्यर्थः । द्वितीये त्वात्मनस्तद्वत्त्वं नेति । मतद्वयेऽपि स्वरूपासिद्धिमाह । इच्छादय इति । तृतीयेऽपि अप्यन्तसिद्धिरनङ्गीकारादसिद्धिस्सुगमेति तस्य पृथगनुद्धारः । एवं दुःखसन्ततिः अत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवत् इत्यनुमानमपि निरस्तम् आगमसिद्धाभिर्नित्यसन्ततिभिरनैकान्त्यात् प्रदीपावयवसन्ततेश्चास्मान्प्रति निदर्शनायोगात् अवयवसन्ततेश्चोच्छेदाभावात् दीपत्वावस्थासन्ततिवदिति त्वया निदर्शयितुमयुक्तत्वादिति ॥ ६६ ॥

इति पापापवर्गभङ्गः ॥

अथ साङ्ख्योक्तं चिदचिद्विवेकं संसारं तन्निवृत्तिप्रकारं च भङ्क्तुमाह । आत्मेति ।

मू० आत्मा चिन्मात्ररूपो विकृतिमति जडे विम्बितो बुद्धितत्त्वे तच्चास्मिंस्तद्विवेकाग्रहणविरचितः पुंसि संसारमोहः ॥ अन्त्या विज्ञा-

नवृत्तिः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतां गाहमाना तादृक्संसारभेत्त्री पुरुष इह सदा मुक्त एवेति साङ्ख्याः ॥ ७० ॥

चिन्मात्ररूप इति । पुरुषत्वरूपशोधनं नासावचित्स्वभावः, न च ज्ञातेत्यर्थः । विकृतिमपि जड इत्यचेतनधर्माणामुपलक्षणम् एवं हि विधि*श्रुते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥
त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ इति ।

बिम्बित इत्यादिना प्रकृतिपुरुषयोरितरेतरधर्माध्यासे हेतुविशेष उच्यते अप्रकाशमाने कथं तद्धर्माध्यास इत्यचोक्तम् । तस्मिन्निति । स चाध्यास एवं कथ्यते ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ इति ।

फलितमाह । तदिति । विवेकः—भेदः तदग्रहणशब्देन सामर्थ्यैकदेशोपादानम् ॥

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययात्तद्विपर्ययाच्च ।
वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात् ॥

इति कारणान्तरमपि हि सङ्गृह्यते कृपाणप्रतिफलितमुखमलिनतान्यायसूचनाय मोहशब्दः । अस्य किं निवर्तकमित्यत्राह । अन्त्येति । विज्ञानवृत्तिः—विज्ञानरूपान्तःकरणवृत्तिः विज्ञानस्य वा बुद्धितत्त्वस्य विवेकख्यातिरूपा परिणतिः ।

* व्युपसृष्टस्योभयपदिनोऽराधादिकस्य ।

विवेकख्यातिपर्यन्तमज्ञानं चित्तचेष्टितम् ।
एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ॥
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ।
तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ॥
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितस्स्वस्थः ।
प्रकृतेस्सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति ॥
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ इति ।

स्फटिकरागनिवृत्तिन्यायसूचनाय तादृक्छब्दः । यद्यपि संसारः पुरुषस्यारोपितः तथाऽपि तद्भ्रमो दुस्त्यज इत्यत्राह । पुरुष । इति । इह संसारे वर्तमानोऽपि पुरुषस्तु भ्रान्त्याऽप्यनाघ्रातस्सर्वदा पुष्करपलाशवन्निर्लेप इत्यर्थः । तथा चाहुः ।

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नाऽपि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाऽऽश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

इति समीचोक्तसंसारानुवादः ॥

एवमनूदितेष्वर्थेषु चिन्मात्ररूपत्वस्य प्रागेव ज्ञातृत्वसाधनेन निरस्तत्वात्तदनन्तरोक्तं बिम्बितत्वं दुदूषयिषुः तन्मुख्यममुख्यं वेति विकल्पं भावयन्मुख्यं दूषयति । नीरूप इति ।

मू० नीरूपे बिम्बितत्वं क्व नु भवति कथं रूपशू-
न्यस्य तत्स्यान्निर्लेपे संसृतिः का कथमति-
विशदो निष्क्रियश्चैव मुह्येत् ॥ नित्यं वा किं
न मुह्येदुपधिभिरितरैर्वस्तु भेदं कथं वा को
वा मोक्षोऽस्य पुंसः प्रथममपि न खल्वस्य
दुःखादिगन्धः ॥ ७१ ॥

मुकुरादीनाम्मुखादीनां च रूपवत्त्वनियमादात्मान्तःकरणयोस्तदुभयस्थानीयत्वं न घटत इति वाक्यद्वयाभिप्रायः । दृक्शक्तिरूपः संवरन् आत्मा पुरुषस्स्वभोगार्थं स्वनिष्ठां बुद्धिं व्यनक्ति, तेनाबोद्धाऽपि सन् बोद्धेव भवति, बुद्धिरपि सलिलादिवत्स्वच्छस्वभावतया स्वनिष्ठां चिच्छक्तिं व्यनक्ति, तेन स्वयमबोधी सती बोधी भवति । एतावतैव बिम्बितत्वयथायोयुक्तिरित्यमुख्यपक्षेऽपि संवरन्नात्मेति विशेषितं न तावदिदं निरर्थकं वाक्येऽनन्वयापत्तेः । मुकुरमुखयोरपि परस्पराभिव्यञ्जकत्वप्रसङ्गाच्च । सार्थकत्वे निर्लेपत्वसमर्थनविरोध इत्यभिप्रायेणाह । निर्लेप इति । एतेन शास्त्रारम्भहेतुभूता मुमुक्षा दुःखत्रयाभिघातजिज्ञासाऽपि च संभवतीत्यपि सूच्यते । संसृतिहेतुं भेदाग्रहं तन्मूलं भ्रममपि निरस्यति । कथमिति । चिद्रूपस्यात्मनो भेदः स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये चिद्रूपतयैवात्मनि चिदात्मा भातीति कथं भेदस्याग्रहः, तस्य तत्त्वात् । द्वितीये ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मस्त्वयैवात्मन्यपोढ इति न तादृशधर्माग्रहः प्रकृतिपुरुषाधारणयोस्तु नित्यत्वविभुत्वयोरग्रहो न ते भेदाग्रहः, कार्यप्रकृतौ तयोरभावाद्वैधर्म्यरूपत्वमिति चेन्न । कार्यकारणप्रकृत्योस्तादात्म्याभ्युपगमात् कार्येऽपि तयोरङ्गीकर्तव्यत्वादन्यथा कथन्नासत्कार्यवादः । धर्मधर्मितादात्म्यवादे च धर्मिभाने धर्मोऽपि भात्येवेति कथञ्चिदपि न भेदाग्रहसंभवः । अत एवात्मा न मुह्येन्निष्क्रियत्वाच्च ज्ञानमेव क्रियेति भीत्या जहतः कथन्तद्विशेषाग्रहः अमुह्यन्नप्यन्यमोहं स्वस्मिन्नध्यवस्यतीति चेत्तद्विदं शतमदित्सतश्शताद्धर्द्वयदानमिति । ननु विकृतिविशेषवद्गुणविषसंनिधानमेवास्य मोहोऽस्त्वित्यत्राह । नित्यमिति । ईदृशोपाधिसन्निधानस्य कालान्तरेऽपि सुलभत्वात् कदा मुक्तिः । निरधिकारप्रकृतिदशायामिति चेन्न सर्वनित्यत्ववादिभिरधि-

कारस्यापि ध्वंसपरिग्रहायोगात् । अनभिव्यक्तिश्च तस्य दुर्वचा अभिव्यक्तेरपि निवृत्त्यसंभवादेवेति मोहनिवृत्त्यर्थो भेदग्रहश्च न स्यादित्याह । वेन्विति । प्रकृतिधर्माध्यासश्च प्रत्यूढ इति भावः । क्रियावती प्रकृतिरेव चिच्छायापत्तिमती वेत्री भवतीति चेन्न छायापत्तेर्निरस्तत्वात् पुरुषस्य भेदग्रहाभावे च स्ववाक्यविरोधः यदात्य प्रकृतिं पश्यति पुरुषः दृष्टा मयेत्युपेक्षते यक्र इत्यादि भाक्तमिदं दृष्टत्वमिति चेत्तर्हि प्रागिव भेदाग्रह एव अस्तु वा प्रकृतिरनुपकारिणः पुंस उपकारिणी तदर्थं भेदग्राहिणी तथा ऽप्यनया तस्य न किञ्चिदुपकर्तव्यमित्याह । कोवेति । संसारनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह । प्रथममिति । पूर्वमित्यर्थः । माभूदुपकर्तव्यं का हानिरिति चेत्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति पुरुषविमोचनिमित्तन्तया प्रवृत्तिः प्रधानस्य । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति स्वोक्तहानिः । रूपैस्सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेणेत्यप्युक्तमिति चेत्तथाऽपि स्वोक्तहानिरेव पुरुषार्थं प्रतीत्यपि व्यर्थं वचः सृष्टिप्रलयबन्धमोक्षादयश्च त्वन्मते कथं पौर्वापर्य्यं भजेरन् सर्वनित्यत्ववादिनस्तत्तद्धेतुभूतगुणवैषम्यादेरपि क्रमभावित्वायोगादिति ॥ ७१ ॥

अथ नित्यं वेति वाक्ये वद्धमुक्तव्यवस्था न स्यादित्युक्तम् ।

अथ जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैवेति पुरुषबहुत्वसाधकतयोक्ता च व्यवस्था न सिद्ध्यतीत्याह । व्यापिनीति ॥

सू० व्यापिन्येकापि सांख्यैः प्रकृतिरभिहिता सर्वसाधारणी सा व्याप्ता जीवाश्च सर्वे प्रकृतिपरिणतिर्भाग एषामभीष्टः ॥ सर्वं सर्वस्य

**भोगाः स्युरिह तत इमे सन्निधानादिसाम्याद्
बुद्धीच्छाद्यञ्च सर्वं प्रकृतिगतमतो न व्यव-
स्था ततोऽपि ॥ ७२ ॥**

एकत्वं सत्त्वरजस्तमोरूपद्रव्यसंघातात्मकतया शेषन्तु पूर्वार्द्धं दूहन्ततः किमित्यत्राह । सर्वे । इति । इमे प्रत्यक्षानुमानागमैस्स्वैर्वेषामात्मसाक्षिकं प्रतिनियततया प्रख्याता इत्यर्थः । व्यवस्थापकानुपपत्तिमात्रे हेतुमाह । सन्निधानेति । स्वरूपसन्निधिस्तावत् सर्वेत्र सर्वैषां समः । तद्विशेषो दुर्वचः विशेषवतां सन्निधिरेव सन्निधिविशेष इति चेन्न औलूक्यपठितविशेषस्यानादरात्, अङ्गीकारे ऽपि तस्य भोगहेतुत्वाभावेन व्यवस्थापकत्वायोगाद्विहितनिषिद्धजनितादृष्टभेदैरेव हि भोगव्यवस्था अन्यथा निर्निमित्तभोगवादप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि तादृशनिमित्तोपश्लेषाद्व्यवस्था मैवं निष्क्रियस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानभ्युपगमेन कर्तृत्वाभावव्यवस्थापनात् । अकर्तुश्च न क्रियाजन्यादृष्टाश्रयत्वं तत्फलभोक्तृत्वं वा समस्ति ।

अस्वधर्मसमानीतैरन्यनिष्ठैर्गुणाधिभिः ।
यदि लिप्येत यः कश्चिन्न लिप्येरन् कथं परे ॥
प्रकृत्यंशगतैर्धर्मैर्यदि तादृग्व्यवस्थितिः ।
अजागलस्तनप्रायः पुमान् किमिति कल्प्यते ॥
तप्तायःपिण्डनीतिश्च नोदाहर्त्तुमिह क्षमा ।
तत्र संसर्गिसंसर्गभेदात् सर्वोपपत्तितः ॥
न सत् प्रच्यवते यस्य नासदात्मानमृच्छति ।
तस्य बन्धश्च मोक्षश्च कथं न सह सिध्यतः ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह । बुद्धीति । प्रकृतिगतमित्यनेन बाह्यगतत्व मूलप्रकृतौ नित्यस्थितत्वञ्चाभिसंहितम् ॥ ७२ ॥

इति सांख्यसंसारमोक्षवादिनिरासः ॥

अथ मुख्यामुख्यप्रयोगानभिज्ञकल्पितां जीवन्मुक्तिं दूषयति । मुक्तिरिति ॥

मू० मुक्तिः प्राणाद्यदेहादिभिरुपधिभिरत्यन्तविश्लेषरूपा जीवद्भावोऽपि तैस्संगम इति विहतेर्जीवतस्सा कथं स्यात् ॥ आपस्तम्बादयश्च श्रुतिगतिभिरिमां युक्तिभिश्च व्युदासुर्जीवन्मुक्तादिशब्दः क्वचिदुपचरितस्तत्समावस्थयैव ॥ ७३ ॥

यदि कतिपयनिवृत्तिमात्रे मुक्तिशब्दः तदाऽतिप्रसङ्ग इति भावः । नित्यविद्धस्य पुरुषस्य जीवनमपि ह्युपाधिविशेषसम्बन्ध इत्याह । जीवद्भाव । इति । फलितमाह । विहतेरिति । अथ महर्षिवाक्यविरोधमप्याह । आपस्तम्बादय । इति । प्रागेवैतत् प्रदर्शितम् अमृत इह भवति । जीवन्मुक्ता भवन्तीत्यादेः का गतिरित्यत्राह । जीवन्मुक्तादिशब्द इति । मुक्त्यादिव्यपगत्यामुपचारः स्वीकृत इति भावः ॥ ७३ ॥

इति जीवन्मुक्तिभङ्गः ।

अद्वैतिनस्त्वाहुः श्रवणमननाभ्यां भेदसत्यत्वविभ्रमे निरस्तेऽप्यविद्याबाधकमद्वैतज्ञानं नोदेति ध्यानेन तु निरस्तसमस्तभेदवासनस्याद्वैतवाक्यादविद्यानिवर्तकधीसम्भवः निवृत्ताविद्यस्यापि द्विचन्द्रदर्शनन्यायेन यावच्छरीरं बाधितानुवृत्तिः स्यात् तादृश्या

दशायां ब्रह्मविज्जीवति च मुक्तश्चेत्यव्याहतिरिति एतदपि दूषयति । चन्द्रैकत्वेति ॥

मू० चन्द्रैकत्वादिबुद्ध्या न हि विलयमियाच्चक्षुरर्थादिदोषस्स्याद् बाधे पि द्विचन्द्रप्रभृतिषु हि ततो भ्रान्तिमात्रानुवृत्तिः ॥ विस्रम्भाभावतः स्यात् फलमपि न तु ते जाघटीति द्वयन्तद् ब्रह्मान्याशेषबाधादनतिबलतया बाध्यतो बाधकस्य ॥ ७४ ॥

तच तावल्लोके बाधितानुवृत्तिर्युज्यते बाधकज्ञानेन भ्रमानुवृत्तिहेतोर्दोषस्याबाधितत्वात् न हि चक्षुर्गतास्तिमिरादयः शुक्त्यादिगता वा दूरत्वसादृश्यादयो बाधकज्ञानेनापह्रियन्ते सत्यत्वात् तत्प्रकाश्याकारविरोधित्वाभावाच्च बाध्यन्ते इति भावः । मायचाऽभिप्रेतं व्यनक्ति । विस्रम्भाभावत । इति । एवं बाधितानुवृत्तिर्बाधकधीबाफल्यञ्च त्वन्मते न सम्भवतीत्याह । न त्विति । प्रथमस्यासंभवं विवृणोति । । ब्रह्मान्येति । ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्येति हि बाधकप्रत्ययः । तत्र यदि महीयसी बलीयसी च मूलाऽविद्या विलीयेत कथन्तदा तूलकल्पस्तदेकदेशोविलयं न गच्छेद्यदि चास्य ज्ञानादन्यद् बाधकं तदाऽपवि द्धान्तःसत्यत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । अविद्याबाधकेनाबाधितञ्च कथमन्यदपि ज्ञानं बाधेत । अहेतुकनिवृत्तिश्च प्रागेव दूषिता । अन्त्यशब्दचरमसंस्कारादीनामपि हेतुविशेषत एव निवृत्तेश्च बाधकफलस्याप्यसंभवमाह । अनतिबलतयेति । अयं भावः श्रवणमननदशायामेव हि निषेध्यप्रपञ्चज्ञानं निषेधकज्ञानञ्चाविद्यामूलमित्यध्यवस्यति तथा सत्येकदोषप्रसूतत्वे परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् अन्यथा माध्यमिकविजयप्र-

भङ्गाच्च नोत्तरे बाधकत्वविस्रम्भः स्यादत एव न तदर्थध्याने प्रवर्तेत न च रागद्वयादिभिरुज्झितः स्यादिति ।

इति परोक्तबाधितानुवृत्तिभङ्गः ।

अथ मुक्तिविषये वादिनामलापान् संक्षेपेणोद्गृह्णन् प्रत्येक-दोषः श्रोतृभिः स्वयमूह्य इति मत्वा साधारणं श्रुतिविरोधन्तावत् सूचयति । स्वातन्त्र्यमिति ।

मू० स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणैक्यं पशुपतिसमतां वासनो-
च्छेदमात्रं धीसन्तानप्रणाशन्निजमतिसुख-
योर्नित्ययोस्सन्निकर्षं चित्तेन स्वात्मसौख्या-
नुभवमुपलवद्भावमूर्द्ध्वप्रयाणं शून्याद्वैतञ्च
मुक्तौ श्रुतिरुपकृतये कल्पतां जल्पतां
वः ॥ ७५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापे जीवसरो द्वितीयः ॥

सिद्धसाधनाशिताशितमनोभिरेतदिष्यते न च तद्युक्तम् । सर्वेषां सर्वनियन्तृत्वायोगात् ब्रह्मणैक्यन्तु वण्यन्तैकदेशिनस्त्वाहुरन्ते तत्र साम्यसाधर्म्यसहशब्दादिभिर्बोधः भेदसहं केवलं वा नित्यता-दात्म्यमिच्छतां किमिदानीमैक्यं साध्यम् एकत्वनानात्वविभाग विभा-गशक्तिमत्त्वपक्षश्च न प्रामाणिकैः मद्वेदः कल्पादौ उत्पन्नाः कल्पान्ते ब्रह्मणैक्यं लभन्त इति पक्षे त्वकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गोऽप्य-धिकः । पशुपतिसमतां तन्मतस्थाः प्राहुः तत्रावान्तरभेदेषु विशेषश्च द्रष्टव्यः प्रत्युक्तन्तन्मतं पत्युरसामञ्जस्यादिति । वासनोच्छेदमात्रन्तु

बौद्धैकदेशिनः तत्र सर्वज्ञानसन्तानैकतापत्तिः स्यान्न वेति विभाग-स्तत्र तत्प्रक्रियाप्रतिषेध एवोत्तरम् । जीवसन्तानप्रवाहस्तु प्रवाहरूपम-तस्याः तथान्तिमस्यार्थक्रियाविरहादसत्त्वे तत्पूर्वेषामपि तथेति शून्य-वादावतारः । निजमतिसुखयोर्नित्ययोस्सन्निकर्षस्तु न्यायैकदेशिनः । इदञ्च मतं प्रागेवापास्तम् । चितेन स्वात्मसौख्यानुभवं भाट्टाः । उपल-वद्भावस्त्वौलूक्याः । न्यायमीमांसैकदेशिनश्च । अनयोरपि बाधका-संभव उक्तः । ऊर्ध्वप्रयाणन्तु जैनाः । तत्र भूम्यान्नित्यपतनवन्नित्यो-र्ध्वगमनमेके । अन्ये तु लोकाकाशमतिक्रम्य सकललोकमस्तकस्था-यिन्यलोकाकाशे देहमेकमनेकं वा परिगृह्य वसन्त इति । इदन्तु तत्क्रयामात्रसिद्धं शून्याद्वैतन्तु माध्यमिकाः । तत्र सर्वतोमुखी व्याहतिरुक्ता तथा च तत्प्रतिक्षेपसूचं सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेति चकारो-ऽनुक्तान्मुक्तारसम्यविन्मात्रस्फुरणादिपक्षान् संगृह्णाति । एतत् सर्वं जल्पतां प्रतिरूपकृतये कल्पतामित्युपालम्भकाक्का बाधकत्यपरं, सर्वभूतदयालुत्वस्मरणादिदं सानुग्रहवाक्यं वा आयुर्वेदविद्भिरप्यन्वा-ख्यायते आत्मद्रोहममर्यादं मूकमुन्मुक्तसत्पथम् । सुतरामनुकम्प्येत नर*कार्चिष्मदिन्धनमिति । तदिह परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यु-पनिषत्सिद्ध एव मोक्ष इतिभावः ॥ ७५ ॥

इति परमते विरुद्धानामर्थानां मोक्षविरुद्धत्वप्रतिपादनम् ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापव्याख्यायां सर्वार्थसिद्धौ जीवसरो द्वितीयः ।

---

* नरकदुःखाग्नेर्ज्वलदिन्धनमित्यर्थः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते वेदान्तमहागुरवे नमः ।

अथ तृतीयो नायकसर आरभ्यते

सदेवं प्रत्यगर्थद्वये प्रथमोद्दिष्टो जीवश्चिन्तितः । अथेश्वरश्चिन्त्यते तत्र तावत् प्रमाणविशेषात् सिद्धं प्रस्तौति । व्याख्याद्यव्याकुलाभिरिति ॥

सू० व्याख्याद्यव्याकुलाभिः श्रुतिभिरधिगतो विश्वनेता स विश्वं क्रीडाकारुण्यतन्त्रः सृजति समतया जीवकर्मानुरूपम् ॥ रोषोऽपि प्रीतये स्यात् सुनिरसविषयस्तस्य निस्सीमशक्तेः स्वेच्छा*तस्सर्वसिद्धिं वदति भगवतोऽवाप्तकामत्ववादः ॥ १ ॥

धर्मप्रवृत्तियुक्तसर्वदेशकालव्यापितयाऽन्यथाकरणशङ्कानर्हाभिरित्यर्थः । यद्वा अनुमानवद्व्याप्तिपक्षधर्मतानिरूपणजनितव्यभिचारसंभवादिरहिताभिरिति । श्रुतिभिरिति भ्रमादिमूलत्वासंभवख्यापनम् शब्दानां सिद्धे व्युत्पत्तिस्तत्र तात्पर्यं च साधयिष्यते । विश्वनेता विश्वस्य यथेष्टं विनियोक्ता स कथं श्रुतिभिरधिगतः कारणवाक्येषु सदादिशब्दैस्तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिप्रदर्शितस्याव्यक्तापरपर्यायस्य प्रधानस्याभिधानादिति चेत् तन्न अव्यक्तस्य तदैक्षत सोऽकामयत इत्याद्युक्तस्वसंकल्पपूर्वकसृष्ट्याद्यसंभवान्न सत्त्वीक्षणादिशब्दो भाक्तः मुख्ये बाधकाभावस्य साधकभूयस्त्वस्य च शारीरके स्थापितत्वात्

---

* स्वेच्छायामिति पा ।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्याद्यचेतनसामानाधिकरण्यात् कारणमचेतनमिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्य स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टविषयतयाऽप्युपपत्तेः। सर्वेश्च जगत् कर्तुश्शरीरतयाऽऽम्नातम्। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति ईदृशी च सृष्टिस्सोऽभिध्याय शरीरात् स्वादित्युपबृंहिता। अधीयते चाथर्वणिकाः विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवां ध्यायते ऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः सूयते पुरुषार्थश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत्। गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनीति। अधीयत चैतद् मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरमिति अतस्साक्षात् संकल्पाश्रयत्वं व्यवधानेन तु विकाराधारत्वमिति सर्वाविरोधः। ननु सद्विद्यायां मृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनदृष्टान्तैर्यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्तीत्याथर्वणिकवाक्याच्चाचेतनमात्रोपादानत्वं जगतः प्रतीयत इति चेन्न मृत्पिण्डादिनिदर्शनानामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवचोद्यपरिहारपरत्वाद्यथा पृथिव्यामिति वाक्यस्य त्वेकस्माद्विचित्रानन्तोत्पत्तिसंभवार्थत्वान्न तु चेतननैरपेक्ष्यमेतैस्सूच्यमन्यथा यथा सतः पुरुषात् केशलोमानीति चेतनसन्निधिसापेक्षोत्पत्तिनिदर्शनायोगात्। अस्तु तर्हि तद्वदयस्कान्तादिनयेन निर्व्यापारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः प्रवृत्तिस्सर्वस्य च कार्य्यजातस्य जीवकर्महेतुकत्वात् अपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादीनाञ्च तस्मिन्नवस्थाभेदेनोपपत्तेरिति तन्न यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते चेति प्रथमोक्तदृष्टान्तविघटनात्।

प्रकृतिं पुरुषञ्चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययाविति॥

पुरुषस्यापि पराधिष्ठानेन जगत्सृष्ट्युपयोगोक्तेः। न च जीवस्य संवर्तसमयसंहृतकरणकलेवरस्य मुख्येक्षणादिसंभवः। मुक्तस्तर्हि प्रकृतिपुरुषयोरधिष्ठाता स्यात्। तस्य सत्यसंकल्पस्य स्वेच्छया पितृ-

लोकादिविविधकार्य्यप्रयुत्वाम्नानान्मुख्येश्वरसिद्धेः जीवान्यत्वश्रुतेः दाश्च सिद्धा*न्यत्वविषयाः स्युः । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्स नातन इति जीवस्यावस्थारूपत्वोक्तेः मुक्तस्यैव हिरण्यगर्भादिदेहाधिष्ठानेन सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वमिति सर्वपुराणादिसामरस्यमिति तदपि मन्दम् । एकस्यैवानाद्यन्तस्य सर्वमुक्तोपसृप्यत्वश्रवणात् मम साधर्म्यमागताः । स्वातन्त्र्यमतुलं प्राप्य तेनैव सह मोदत इत्याद्युपबृंहणविरोधाच्च । सायुज्यं प्रतिपन्ना ये तीव्रभक्तास्तपस्विनः । किङ्करा मम ते नित्यं भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ इति च भगवदुक्तिः । मोक्षधर्मे च अनेन साम्यं यास्यामीति मुमुक्षोरभिसन्धिवचनम् । प्रपश्चितश्चैतत् परेषां परधर्मैश्च भवत्येव समेत्य वै । इत्यादिभिरेकस्य च स†र्वप्रशास्तृत्वं निस्सीमत्वञ्च श्रुतिस्मृतिशतसिद्धम् । अपि च मुक्तास्सर्वे किं संभूय जगत् सृजन्ति उत प्रतिनियतकार्याः । नाद्यः स यदि पितृलोककाम इत्यादिभिरव्यवस्थितेच्छासृष्टेः, सर्वेषामेकरूपेच्छाकल्पने गौरवात् तथा चाश्रवणात् । न द्वितीयः इदं सर्वमसृजतेत्यादिभिरेकस्य सर्वकर्तृत्वोक्तेः समुदायैकत्वविवक्षा तु क्लिष्टा निर्मूला च श्रुत्या क्लृप्या वा तदयोगात् । अतः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति श्रुत एक एव सर्वकर्तेश्वरः ।

प्रयोजनादिविरहान्न कर्तेश इति ब्रुवन् ।
तस्य सिद्धावसिद्धौ च व्याघातादिपराहतः ॥

माभूदनुमानं प्रसङ्गस्तु स्यादिति चेत् न प्रयोजनशून्यत्वे कर्तृत्वं न स्यात् । अस्ति च कर्तृत्वमतः प्रयोजनशालीति विपर्ययपि-

* यद्वान्यत्वाविषया इति पा- ।

† प्रशासितृत्व-प्रशास्तृत्वशब्दयोः साधुभावं व्याकरणभावनाभावितान्तःकरणाः स्वयं विभावयन्तु ।

प्रमात् । तथा सति नेश्वरस्य बाधः प्रयोजनसाधकानुग्रहार्थत्वात् । अथ प्रयोजनवत्त्वे कर्मवश्यत्वप्रसक्तिः तदभावात् प्रयोजनशून्य इति । एवमपि प्रयोजनशून्यविश्वकर्तृत्ववादिनामिष्टप्रसङ्गः प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति चेत्तर्हि प्रवृत्तिदर्शनात् प्रयोजनं किञ्चिदङ्गीकुरुष्व । स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तते इत्यत्रोभयार्थमित्याह । स इति । विषमसृष्ट्या साम्यं दुःखसृष्ट्या कारुण्यञ्च भज्येतेत्यत्राह । समतयेति । साम्यकारुण्ययत् यथा कर्म फलदायित्वमपि श्रुतिबलादङ्गीकार्यम् । अतस्तदविरोधेन गुणान्तरं व्यवस्थाप्यमिति भावः । दुःखनिवर्तनार्थे कारुण्यसिद्धिः । ननु स्वसृष्टदुःखनिवर्तनेन कारुण्यलाभाद् वरं दुःखानुत्पादनमेव अतस्तु प्रेक्षतानं जनयेत् जगत् करुणया स जन्त्विति चेत् किमयमीश्वरं प्रत्युपदेशः अन्यान् प्रति वा । नाद्यः तस्य परोपदेशाधीनप्रवृत्तित्वाभावात् । न द्वितीयः तत्तत्प्रमाणसिद्धवस्तुस्वभावानामपर्य्यनुयोज्यत्वात् । स्मर्य्यते च ।

शक्तयस्सर्वभूतानामचिन्त्यज्ञानगोचराः
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णतेति ॥

ननु दयावैकल्यपरिहारायाऽनुग्रहार्थ एव भगवतः कर्तृत्वमङ्गीक्रियतां, स्यादेतदेवं यदि वयमेव स्वेच्छया वस्तु व्यवस्थापयामः किन्तु प्रमाणदृष्टेश्च अतो निग्रहार्थे ऽपि निरङ्कुशं कर्तृत्वम् अथ स्यात् क्रोधो हि निग्रहहेतुः स च स्वाश्रयदुःखाविनाभूतः अरोषणो ह्यसौ देव इति प्रसिद्धस्य च कथं क्रोध इति चेन्न ततो द्वौ विद्विषौ धर्मेष्टावित्यादिषु कण्ठोक्तेः । भाक्तोऽयं क्रोधशब्द इति चेत्तन्न प्रसादशब्दस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । अस्त्वेवमिति चेन्न भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन निरीश्वरवादावतारादतः क्रोधाद्यसम्भावादीश्वरस्यापि

दुःखावश्यम्भाव इत्यत आह । रोषेणेति । क्रोधरोषादिशब्दार्थो हि परपीडेच्छामात्रं स तावन्न स्वरूपतो दुःखं दुःखहेतुत्वमप्यस्याश्रयविषये तथा दृष्टेः स्मर्य्यते हि ।

द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ इति ।

न सर्वशक्तेरीश्वरस्य चिकीर्षितमशक्यं किञ्चिदस्ति, अतोऽस्य न दुःखाय क्रोधः प्रत्युत निग्रहो विहारेण प्रीतये स्यादिति । ननु इह विहारः क्रीडा सा चारतिपरिहारार्था लोके प्रसिद्धार्था जगतः स्रष्टारमधिकृत्य स एकाकी न रमेतेति श्रूयते अतः क्रीडायोगादरतियोगः तदभावाद्वा तदभावः स्यात् ,मैवं क्रीडा हि प्रीतिविशेषप्रभवः स्वयंप्रियो व्यापारः । अन्यथा तल्लक्षणमव्यापकं स्यादतोनारतिप्रसङ्गः । अरतिश्रुतिश्च तदानीमेकाकित्वमनिष्टमतोऽन्नहास्यादित्युद्बुद्धयुक्तेत्यभिसन्धत्ते न पुरुषान्तरवदप्रवृत्तिजन्यदुःखभयात् प्रावर्ततेति । अथास्ववशस्य दुःखानर्हत्वात् तथाऽपि क्रीडार्थं सृजतो विश्वं विहन्येत कृतार्थतेत्यत आह । स्वेच्छयामिति । अवाप्तसमस्तकामवादो हि न काम्यनिवृत्तिपरः अवाचकत्वात् सत्यकामत्वश्रुतिविरोधाच्च । नापि कामनानिषेधार्थः सोऽकामयत सत्यसंकल्प इत्यादिबाधादतो यथाकामं सर्वसिद्धिमभिसन्धत्ते इति ॥

सहकारिभिरारम्भे न स्वातन्त्र्यं विहन्यते ।
सत्त्वद्भावप्रवृत्त्योश्च स्वाधीनत्वव्यवस्थितेः ॥
कारकान्तरवैधुर्य्ये किमपेक्ष्य स्वतन्त्रता ।
शरीरमप्यधिष्ठेयं सहकार्येव कुर्वतः ।
निरपेक्षस्वतन्त्रस्य सहकारिमतस्सदा ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा नित्यं स्यादिति चेन्न तत् ॥

ततदिच्छाविशेषेण तत्क्रमस्योपपन्नितः ।
इच्छासन्तत्यनादित्वान्न च मूलक्षयः क्वचित् ॥
गुणेतरविपर्य्यासमन्योन्यसहकारिताम् ।
विघ्नघातः क्वचित् प्राहुः निस्समत्वान्निमित्तताम् ॥
प्राप्यः परमभोग्यत्वान्निषेव्यः स्वामिभावतः ।
शक्तिकारुण्यभूम्ना च शरण्यस्सीदतां प्रभुः ॥
बहिरन्तश्च तद्व्याप्तिस्तत्र यथोभयमभवेद् ।
विभोरणोश्च न बहिर्नान्तस्तस्मान्न सा तयोः ॥
विभोर्नेच्छिद्रमणुना नाणूनां विभुना च तत् ।
यथाप्रमाणं संबन्धमात्रमेव तयोर्भवेत् ॥
आकाशव्यतिभेदादेरसम्भाव्यस्य चोदना ।
आकाशादिकमिच्छद्भिरनिच्छद्भिश्च दुर्वचा ॥
न विभज्येत गच्छद्भिर्न विहन्ति गतिश्च यत् ।
अस्पर्शत्वात्तथाभूतं विभु वाऽविभु वाऽस्ति नः ॥
विभ्वणुप्रतिषेधेन मध्यमश्च निषेधता ।
सर्वासत्त्वञ्च दुस्साधं सदसत्त्वविकल्पतः ॥
समस्तमूर्तसंयोगस्सम्भवेद्यस्य तद्विभुः ।
तत्संभावोज्झितं द्रव्यं महत्त्वाणुत्वचिचितम् ॥
अणोरणीयान्महतोमहीयानित्यनुश्रवः ।
विश्वव्यापित्वतात्पर्य्यान्न मिथोबाधमृच्छति ॥
यदल्पपरिमाणेन पृथूनां ग्रसनं श्रुतम् ।
अचिन्त्यमिदमित्येके चिन्तनश्रमभीरवः ॥
इत्यागमिकेश्वरसिद्धिः ।

यदाङ्कुरादुत्पत्तौ कश्चित् कर्ता स कथन्न दृश्येत अतो यूपादित्यैक्यमिव प्रत्यक्षबाधितत्वान्न श्रुतिः प्रतिपादयतीत्याह । अप्रत्यक्ष । इति ॥

सू० अप्रत्यक्षः परमात्मा तदिह न घटते धातुरध्यक्षबाधो योग्यादृष्टेरभावान्न खलु न भवता स्वीकृतः स्वेतरात्मा ॥ तस्मिन्देहानपेक्षे श्रुतिभिर*वसिते देहबाधान्न बाधो वेदेभ्यो नानुमानं न च पुरुषवचस्तिष्ठते यद्धवैरम् ॥ २ ॥

सर्वेषां स्वव्यतिरिक्तस्यात्मनः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः ईश्वरेऽपि योग्यानुपलब्ध्यभावान्नाध्यक्षबाध इत्यर्थः । इह—दूर्वादिकार्योत्पत्तौ कर्तुरदृष्टस्य कथं सिद्धिरिति चार्वाकचोद्यं वारयति । न खल्विति । अयं भावः न तावल्लौकायतिकैर्द्वैतिभिरिवात्मभेदोऽनङ्गीकृतः । भिन्नाश्चात्मानः परस्परमप्रत्यक्षाः एवमीश्वरोऽपि स्वप्रत्यक्षोऽन्याप्रत्यक्षतया निषेद्धुं न शक्य इति । अनुमानादात्मान्तरस्वीकार इति चेत् आगमादीश्वरोऽपि स्वीकर्तव्यः प्रमाणत्वेन श्रद्धेयत्वाविशेषात् । परोक्षत्वेन न्यक्कारस्यानुमानेऽपि प्रसङ्गात् लौकायतिकानां तु यद्यपि भूतपरिणतिरूपः परमात्माऽपि प्रत्यक्षः तथाऽपि चैतन्यविशिष्टो न प्रत्यक्षेण गृह्यते यदान्यतस्तु कुतश्चित् तद्विशिष्टतया गृहीतः एवमीश्वरोऽपि किन्न गृह्येत बाधानर्हत्वात् शरीरतया परात्मग्रहणमिति चेत् आत्मनश्शरीरत्वे सिद्धे हि तथा

* अधिगते इति पा० ।

† प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति पाणिनीयेनात्मनेपदमिदं साधु अर्थसङ्गतिश्चेह स्फुटैव ।

यद्वयं तदन्यत्वसिद्धौ तु परशरीरेऽपि तथैव स्यादिति। अस्तु तर्हि व्यापकानुपलब्ध्या बाधः कर्तुर्हि शरीरं व्यापकम्। न चाङ्कुरादुत्पत्तौ शरीरं दृश्यते अतीन्द्रियन्तच्च शरीरमस्त्विति चेन्न अङ्कुराद्युत्पादकतया तादृशशरीरानभ्युपगमात्। तदभ्युपगमेऽपि करणकलेवरसापेक्षस्य कर्तुः कथमीश्वरत्वं तत्राह। तस्मिन्निति। देहानपेक्ष इत्युपलक्षणम्। श्रूयते हि पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेति यदि सर्वशरीरत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् सर्वेषु कार्येषु शरीरसापेक्षत्वमिति तथा सति न व्यापकाऽनुपलब्ध्या बाधः। सर्वकार्यानुगुणतत्तद्द्रव्यशरीरकतया शास्त्रेणोपलब्धेः। अथ विगीतमकर्तृकं कर्मवश्याजन्यत्वादित्याद्यनुमानैरीश्वरस्य बाध इत्युच्येत तत्राह। वेदैश्च इति। अयं भावः आप्तशास्त्रस्यानुमानैर्विरोधे शास्त्रेणैव तेषां बाधोपपत्तिः अन्यथा स्वर्गनरकादीनामतीन्द्रियाणां कुतश्चिदनुमानाद् बाधप्रसङ्गात्। शक्यं हि विगीतं न दुःखासंभिन्नसुखसाधनं साधनत्वात् किल्बिषवदिति। एवमन्यथाप्यूह्यम्। किञ्चात्र नैयायिकादिसम्मतैरीश्वरानुमानैर्बाधः प्रतिरोधो वा दुर्वारः विपक्षे बाधकसदसद्भावौ समपक्षौ। अस्तु तर्ह्योदिविदुषस्सिद्धस्य कपिलस्यागमेन ब्रह्मकारणवादभङ्ग इत्यत्राह। न चेति। नित्यनिर्दोषश्रुतिविरोधे हि स्मृतेरेव बाध्यत्वं विरोधाधिकरणसिद्धम् अन्यथा बौद्धाद्यागमैरपि किन्न कृत्स्नवेदबाधः। तेषां भ्रमादिमूलत्वसंभावनयेति चेत् सममेतत्। सर्वज्ञस्सांख्याचार्यः परमाप्त इति चेन्न समाधिजनितसार्वज्ञ्यानामपि कर्मभेदैः कदाचिद् भ्रमसंभवात्। न च सार्वज्ञ्यप्रमाणमस्ति। आहुश्च—

> कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा।
> तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं भवेत्॥ इति।

ननु ददृशुः कपिलन्तथ वासुदेवं सनातनमित्यादिभिः स्वतस्सर्वज्ञपरमकारुणिकावतारतया सिद्धस्य कथमनाप्तत्वशङ्केति चेन्न बुद्धेऽपि समत्वात्, आविष्टत्वमापन्नत्वेति चेदत्रापि तथा विरोधाभावात् अन्यथा बुद्धादीन् प्रेरयन् ईश्वरस्यासुरादिषु विप्रलिप्सा दुस्त्यजा मोहयिष्यामि मानवानित्यादि च स्वयमेवाह अतः पौरुषेयवाक्यमार्षमपि वेदाविरोधेन नेतव्यमिति । एवं निरीश्वरमीमांसका अपि निर्मूला निगमान्तविद्भिरनुग्राह्याः ।

य एवं स्यादसर्वज्ञः सर्वज्ञं न स बुद्ध्यते ।

इति ब्रुवाणाः सार्वज्ञ्यं लभन्तां तन्निषेधतः ॥

इतीश्वरस्य निर्बाधत्वम् ।

ननु श्रुतिभिरधिगत इत्याद्ययुक्तं स्वयंप्रकाशतया तत्सिद्धेः अतो वेद्यत्वमेव न यत्र तत्र कथं शब्दवेद्यत्वं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह यद्वाचाऽनभ्युदितमित्यादिभिश्च तदुभयं निषिध्यत इत्यत्राह । वाच्यत्वमिति ॥

मू० वाच्यत्वं वेद्यताञ्च स्वयमभिदधति ब्रह्मणोऽनुश्रवान्ता वाकूचित्तागोचरत्वश्रुतिरपि हि परिच्छिन्नस्वभावप्रयुक्ता । नो चेत् पूर्वापरोक्तिस्ववचनकलहस्सर्ववेदान्तबाधस्तत्सिद्धिर्हेतुभिश्चेत् प्रसजति विहतिर्धर्मिसाध्यादिशब्दैः ॥ ३ ॥

अयं भावः स्वप्रकाशत्वं तावन्निगमवेद्यत्वेऽपि घटते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणवदुपपत्तेः । अथाऽनन्यवेद्यत्वमेव स्वयंप्रकाशत्वं तदा कथन्ततस्तात्साध्यत्वमवेद्यत्वग्राहकात् साध्यत इति

चेत् किन्तद्ग्राहकं, न तावद् ब्रह्मस्वरूपं तस्य स्ववेद्यत्वावेद्यत्वयो-रुदासीनत्वात् अन्यथा तत्र तत्संशयाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि धृति-ज्ञानानि तद्ग्राहकत्वे तदभावे च तदवेद्यत्वसाधनायोगात् । एवं साक्षिण्यप्यवेद्यत्वग्रहणायुक्तिर्भाव्या ग्राहकान्तरैरग्राह्यं गृह्यत इत्य-विरोध इति चेत्तर्हि घटादेरप्यवेद्यत्वं सिद्धं स्वग्राहकेतराग्राह्य-त्वात् । येश्च श्रुत्यन्तैरवाच्यत्वादिकं सिषाधयिषसि ते एव स्वयं वा-च्यत्वादिकमभिदधति तस्योदिति नाम अथ नामधेयं सत्यमि-त्यादिषु तद्वाचकविधानात् । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व येना-क्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तान्तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामित्यादिषु वा-च्यतोऽन्यतश्च वेद्यत्वप्रतिपादनादिति तर्हि यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादेर्निर्विषयत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह । वाकुचितेति । सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्यादिना ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छेद्यताप्रतिपादने हि वाक्यतात्पर्यं गम्यते अन्यथा ब्रह्मविदाप्नोति परम् आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिपूर्वापरविरोधः स्ववचनविरोधश्च स्यात् तदिदमाह । नोचेदिति । ब्रह्मप्रतिपादकभागश्च सर्वो निर्विषयः स्यादित्याह । सर्वेति । उपलक्षणमेतत् वेदोपबृंहणशतबाधस्य वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । वचसां वाच्यमुत्तममित्यादिभि*श्च यतो वाचो निवर्तन्त इत्या-देरान्य†पर्यं ग्राह्य मास्त्वत्र श्रुतिभिरवाच्यत्वादिसिद्धिः अनुमा-नतस्तु स्यादिति शङ्कते । तत्सिद्धिरिति । श्रुतिवदेव विरोधग्रस्ततया परिहरति । प्रसजतीति । ब्रह्मावाच्यमवेद्यं वा एवन्त्वादिति हि प्रयो-क्तव्यं तत्र ब्रह्मपदं साध्याधारं ब्रूते न वा आद्ये कथन्तद्विरुद्धसाध्य‡-

* आदिपदेन तस्य वाचकः प्रणवः । इत्यादिपातञ्जलसूत्रमभिप्रेतं ।

† अन्यपरत्वमित्यर्थः । तद्धितप्रयोगन्निया दाक्षिणात्या इति प्राचामपि प्रवादः ।

‡ साध्यविधिरिति पा० ।

धीः । द्वितीये तु निरर्थ*कता निराश्रयसाध्योक्तिश्च । एवं साध्यपदमपि धर्मिपदसमानाधिकरणं न वा पूर्वेव स्वस्य धर्मिणं ब्रूते स्वव्यापारविरुद्धञ्च ब्रूत इति चित्रमेतत् उत्तरत्रानन्वयः । हेतुपदे च स्वपत्र धर्मत्ववाचिनि प्रकृत्यंशो धर्मिविषयः अन्यथा कथं प्रत्ययांशस्य तन्निष्ठभावाभिधायित्वम् अतो धर्म्युल्लेखनतद्भाववाचकं हेतुपदं न स्वप्रवृत्तिविरुद्धं साध्यं साधयेत् । एवमनुग्राहकतर्केऽपि धर्मिप्रसञ्जकप्रसञ्जनीयपदेषु विहतिरवधार्या । प्रतिप्रयोगोऽपि विगीतं वेद्यं वाच्यञ्च भासमानत्वादिति नात्र द्वितीय‡स्य व्यत्ययाऽनैकान्त्यं जातिवद्युक्तेरपि वाच्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युष्माकञ्च तत्र विमत्यभावात् । नन्वत्र धर्मिपदस्य धर्मिणि मुख्यवृत्तिरसिद्धा सिषाधयिषिताव्यत्वात् । उपचाराभ्युपगमे तु विवक्षितविरोधः स्यात् मैवं वृत्तिमात्रस्य स्वपरसम्मतत्वेन वाच्यत्वानिश्चयेऽपि प्रयोगोपपत्तेः ।

दुस्साधं क्वचिदप्येवमवाच्यत्वादि कस्यचित् ।
किं पुनस्त्वद्वचसां प्रतिष्ठा यत्र तत्र तु ॥

इत्यवाच्यत्वावेद्यत्वादिपरिहारः ।

ननु लक्षणया धर्म्यादिपदानि प्रवर्तन्तां मुख्यवृत्तिविषयत्वाभावस्तु साध्यत इति को विरोध इत्यत्राह । नित्यमिति ॥

मू० नित्यं ब्रह्मादिशब्दा निरुपधिकसतो लक्षका इत्ययुक्तं मुख्यस्यान्यस्य हानेर्न्न च निपुणधियो मुख्यमिच्छन्ति लक्ष्यम् ॥ मुख्यत्वे बाधकञ्च क्वचिदपि न वयं किञ्चिदालोक-

---

* निग्रहस्थानमेतदिति भावः । + पक्षासिद्धिरित्यर्थः ।
‡ प्रतिप्रयोगस्य ।

यामो मुख्यं लक्ष्यश्च वाचः पदमिति न च तद्गोचरत्वातिपातः ॥ ४ ॥

अयुक्तत्वं कुत इत्यत्राह । मुख्यस्येति । तीरं गङ्गापदलक्ष्यमितिवन्मुख्यवृत्त्यनर्हे किञ्चिन्न लाक्षणिकं दृष्टं सामान्यतो विशेषतो वा स्ववाचकपदान्तरनिर्दिष्टे हि पदान्तरस्य लक्षणा वाच्या अन्यथा ब्रह्मादिशब्दा लक्षणया प्रवर्तन्त इत्युक्ते परेष्टमाप्नोतिः स्यात् । व्यक्तिविशेषमनिष्कृत्य ब्रह्मशब्दवेद्यो लक्षणया प्रवर्तन्त इत्युक्तेऽपि प्रकृत्यादौ तथा प्रवृत्तेरुक्तदोषो दुर्वारः । अथ सर्वकारणत्वादिलक्षिते लक्षणावृत्तिर्ब्रह्मादिशब्दानां साध्येत तदा तत्र मुख्यवृत्तौ न काचिदनुपपत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यादुपपत्तिरेव अन्यस्य तु मुख्यस्य हानिः तद्गुणलेशयोगात् प्रयोगोपपत्तेः, वाच्यवाचकपदमप्यवाच्यसम्बन्धिनि लक्षणया वर्तत इति वक्तव्यं न चान्यत् किञ्चिदवाच्यं दृष्टमिष्टं वा तदभ्युपगमेऽप्यत्र ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धित्वं साधितं स्यात् न त्ववाच्यत्वं स्वयंप्रकाशत्वादिति हेतुपदन्त्वत्र स्वयं प्रकाशसंबन्धिपरं स्यात् तथा सत्यन्यत् स्वयं प्रकाशं ब्रह्म तत्सम्बन्धिमात्रमिति साधु सिद्धान्तस्समर्थितः । अथ काल्पनिकमुख्यवृत्तिविषयत्वं ब्रह्मणः स्यादित्यत्राह । न चेति । अयं भावः त्वन्मतेऽन्येषामपि हि मुख्यत्वं काल्पनिकमेव तथा सति यस्य पदस्य यन्मुख्यं ततस्य लक्ष्यमिति सर्वेदं शोभते लक्षणानिमित्तञ्चात्र नास्तीत्याह । मुख्यत्व इति । क्वचिदपि सद्ब्रह्मादिशब्देषु कुत्रचिदपीत्यर्थः । किञ्च श्रुतिविरोधपरिहाराय मुख्यवृत्तिबाध इष्टः लक्षणावृत्त्यङ्गीकारेऽपि तद्विरोधस्ते स्थित एवेत्याह । मुख्यमिति । विरोधशमनन्त्वस्मदिष्टमेव साधीय इति भावः ॥ ४ ॥

इति सद्ब्रह्मादिशब्दानां नित्यलक्षकत्वानुपपत्तिः ।

एवमीश्वरस्य वेदान्तवेद्यत्वं शब्दवाच्यत्वञ्च स्थापितं, स तु हिरण्यगर्भादिष्वन्यतम इति शङ्कायां पुरुषनिर्णयादि साधितं विशेषनिर्धारणं संगृह्णाति । निस्साधारणेति ॥

मू० निस्साधारणनारायणपदविषये निश्चयं यान्त्यबाधे सद्ब्रह्माद्यास्समानप्रकरणपठिताश्शङ्कितान्यार्थशब्दाः । अन्तर्यन्ता च नारायण इति कथितः कारणश्चान्तरात्मेत्यस्मादप्येककण्ठ्यं भवति निरुपधिस्तत्र शंभ्वादिशब्दः ॥ ५ ॥

बाधकबाधकाभ्यामप्राप्ते शास्त्रमर्थवदित्यभिप्रायेणोक्तम् । अबाध इति । सदादिशब्दानां कथं शङ्कितान्यार्थत्वम् इत्थं सच्छब्दस्तावत् सत्तायोगिषु सर्वेषु *प्रवृत्ततया न विशेषनिर्धारणार्हः ब्रह्मशब्द एकरूढोऽपि बहुषु रूढवत् प्रयुक्ततयाऽन्यार्थत्वशङ्कार्हः स्यात् आत्मशब्दश्च जीवपरादिसाधारणप्रयोगः एवं पुरुषप्राणाक्षरादिशब्दा अपि । नारायणशब्दस्तु न जात्युपाधिवचनो न चाऽनेकरूढः अतस्तेनान्येषां विष†यविशेषनिर्धारणं युक्तं तत्र च हेतुः समानप्रकरणपठितत्वमन्यथा एकाधिकरणादेरपि भङ्गः स्यात् प्रकारान्तरेणापि निर्दिधारयिषुराह । अन्तर्यन्तेति । यथा सुबालोपनि-

* सर्वजगत्सत्ताधायिनां सिद्धान्तिनां स्वस्वरूपविश्रान्तस्याऽहंसत्त्वयसत्त्वासत्त्वस्य जगत्साधारण्यमिति भावः । श्रुतिरजातादेश्चानङ्गीकारपराहतत्वेन युक्त्यसत्त्वेन च न तत्र व्यभिचारः शक्यः प्रदर्शयितुमिति तु परमार्थः ।

† संज्ञायामेव पूर्वपदात्संज्ञायामग इति पाणिनीयेन णत्वानुशासनान्नारायणशब्दस्य च विष्णुसंज्ञारूपतायाः सुनिर्धारिततयाऽयमर्थः स्फुट इति भावः ।

यदि एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति एतेनान्तर्य्यामिब्राह्मणमप्येतद्विषयमिति निर्धारितम् । ततः किमित्यत्राह । कारणमिति । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना हि सर्वस्रष्टुस्सर्वान्तर्य्यामित्वमप्याम्नातम् । फलितमाह । अस्मादिति । नारायणशब्देन सदादिशब्दानामिति शेषः । ननु कारणन्तु ध्येय इत्यत्र शम्भुराकाशमध्य इति समाख्यान्तरं दृष्टं ततः किं कारणानुवादेन ध्येयत्वविधिपरं हीदं वाक्यं पुरोवादे च नारायणत्वनिर्णये तस्मिन्निरुपाधिकावयवार्थभूम्ना तद्वृत्तिरुपपन्ना, तथा च नारायणानुवाकेऽपि विश्वशम्भवमित्युच्यते शाश्वतं शिवमिति च । अतोऽन्यपरवाक्यस्थसमाख्यामात्रमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ ५ ॥

शिवशब्दस्य न केवलं शुद्ध्या*दिपौष्कल्यमात्रान्नारायणे वृत्तिः किन्तु नामतयाऽपीत्याह । विष्णोरिति ॥-

मू० विष्णोरप्यस्त्वभिख्या शिव इति शुभता रूढि-
रत्रानुपाधिस्तस्माद्ध्येयः श्रुतोऽसौ शिव इह
शिव एवेति वाक्यन्त्वनुक्तिः । उक्तन्नाराय-
णाधिष्ठितमिति च तमोऽनेकबाधोऽन्यथा
स्यात् ब्रह्मेशादेर्महत्त्वामुपनिषदि तथास्तु-
क्तमेवन्तु नात्र ॥ ६ ॥

सर्वश्शर्वश्शिवः स्थाणुरिति हि तन्नामसहस्रे पठ्यते । ननु शुभतया तद्रस्य रूढिः स्यादित्यत्राह । शुभेति । शुभतया जनिता ह्यस्य रूढिः मङ्गलानाञ्च मङ्गलमित्यादिभिर्निरुपाधिकशुभत्वशालिनि भगवत्येव युक्ता । अन्यत्र तु तद्गुणयोगाद्वृत्तिः स्यात्, प्रसिद्धिप्रकर्षस्तु

* शुभादि इति पा० ।

प्रणववेदादिषु ब्रह्मशब्दवत् प्रचुरप्रयोगमात्रात् स्यात्, यत्र तु शिवस्य ध्येयत्वोक्तिस्तत्रापि शाश्वतशिवानुवादेन ध्यानं विधीयते नैतावता प्रसिद्धशिवस्य श्रुतिविरुद्धं कारणत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह । तस्मादिति । श्वेता—विष्णुरेव महापुरुषवेदनस्य हि मुक्तिहेतुत्वं प्रतिपाद्य नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति नियम्यते । ननु यदा तमस्तदिति वाक्ये शिव एव केवल इत्युच्यते अतः प्रसिद्धशिवः कारणमित्यत्राह । शिव एवेति । इदन्तावद्वाक्यं न कारणतमसः प्रतिपादकं यदेति कालविशेषप्राप्तानुवादात् । अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरन्तमसि लीयत इति सुबालोपनिषद्वाक्येन तत्प्राप्तिः सा चोपनिषन्नारायणस्यैव कारणस्योपास्यत्वादिकं बहुधा वक्ति । अव्यक्ताक्षरक्रमेण तमःस्थाने यस्य मृत्युश्शरीरमिति पठ्यते अतो नारायणाधिष्ठिततमोवाक्यमिह पुरोवादः नासदासीन्नो सदासीत्तदानीन्तम आसीदित्यादिवाक्यमत्र पुरोवादः किन्न स्यादिति चेत्तथाऽपि तस्य सौबालवाक्यसमानार्थत्वं ग्राह्यम् अतः कारणतमोऽधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धो नारायण एवात्र शब्दान्तरपरामृ*ष्टः अनन्तरञ्च तदक्षरन्तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिना तत्प्रकारविशेषोपदेशः मानवे च आसीदिदन्तमोभूतमप्रज्ञातमित्यारभ्य तेन नारायणः स्मृत इत्यन्तेन स एव कारणतमोऽधिष्ठातेति स्पष्टमुक्तं, तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । उक्तमिति । एवमनभ्युपगमे बहुश्रुतिस्मृतीतिहासादिबाधः स्यादित्याह । अनेकबाधेति । अपि च नारायणकारणत्वप्रतिपादिकाया महोपनिषदि न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी इत्यादिना नारायणात् ब्रह्मेशानयोरुत्पत्त्यादिकं श्रुतं यदा तम इति वाक्ये न दिवा न रात्रिरित्येतावदुक्तम् एतेन हिरण्यगर्भस्समवर्त्तताग्रे इति वाक्यमपि

* प्रकरणान्तरपठितशब्दान्तरनिर्धारितस्वार्थविष्णुदेवताक इत्यर्थः ।

निरुक्तम् अद्भ्यस्सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टाविति तद्विषयानुवाक्यान्तरसमानार्थत्वसिद्धेश्चेति ॥ ६ ॥

ननु यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदित्यादिना तेनेदं पूर्णं पुरुषेण विश्वमित्यन्तेन पुरुषसूक्तादिप्रसिद्धं पुरुषमनूद्य ततो यदुत्तरतरमित्यादिना तस्मात् परस्यैव वेदनममृतत्वादिसाधकमुक्तं स एव सर्वेश्वरः स्यादित्यत्राह । यः प्रोक्त इति ॥

मू० यः प्रोक्तस्सर्वकर्त्तुः परमखिलतनोर्नापरं किञ्चिदस्तीत्यस्यैव स्यादनूक्त्योत्तरतरकथनं न त्वितोऽन्यस्य बाधात् । विश्वव्याप्तस्य तस्योचितमुपधिपरिच्छेदनादुन्नितत्वं स्वस्यैव प्रापकत्वादशिथिलचिदचिद्धारणाच्चैष सेतुः ॥ ७ ॥

सर्वकर्तृत्वं पुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञया सिद्धम् । अखिलतनुत्वञ्च पुरुष एवेदं सर्वमितिवत् तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यनेन व्यञ्जितं यस्मात् अपरं किञ्चित् परन्नास्तीत्यन्वयः । तेन न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इत्ययमर्थोऽनूदितो भवति एवं समाभ्यधिकदरिद्रस्य विश्वव्यापिनोऽस्यैव सहेतुकमतो यदुत्तरतरमित्यनुवादः । अत एव तदरूपमनामयमित्यादिभिराकारान्तरोपदेशः प्रकार्य्यन्तरस्याविद्धुत्वाद्यदुत्तरतरमित्यनुवादायोगमभिप्रेत्याह । न त्वितोऽन्यस्येति । अयं भावः य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्तीति च तद्विषयमेव अन्यथा नान्यः पन्था अयनायेति पुंसूक्तवाक्येन व्याघातः । एकविषयत्व एव ह्युभयथान्यवेदनस्य मोक्षहेतुत्वाभावोक्तिस्संघटते । तच्च बहुधा विरोधमप्याह । बाधादिति । पूर्ववाक्ये

तावत् परान्तरनिषेधादुपक्रमनयेन तद्विरुद्धमुत्तरमुद्देतुं नालम्, उत्तरत्र सर्वाननशिरोग्रीवत्वादिना सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशीर्षं देवमित्याद्युक्तमिह प्रत्यभिज्ञातम् अतोऽपि न तदन्यस्योत्तरतरत्वोक्तिसंभवः । अन्यथा न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इत्याद्युपबृंहणस्य तदबाधश्चेति । ननु पादोऽस्य विश्वाभूतानि एष त आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यादिभिः कारणपुरुषस्य परिच्छिन्नत्वोक्त्या ततोऽन्यदपरिच्छिन्नं परतरमित्यत्राह । विश्वव्याप्तस्येति । अयं भावः यत्रयत्र परिच्छेदोक्तिः तत्रतत्र विश्वव्याप्तत्वमुक्तम् अतस्तत्यातयोपासनार्थमेषाधिकः परिच्छेद उच्यत इति सेतुत्वमुक्त्या तेनोपायेन कूलान्तरवत् प्राप्यान्तरं गम्यत इति अत्राह । स्वस्यैवेति । अमृतस्यैष सेतुरित्यत्र तावदमृतशब्देन श्रुत्यन्तरवत् ब्रह्माभिधाने स्वप्राप्तेः स्वयमुपाय इत्येतावदेव सिद्ध्येत् मोक्षाभिधानेऽपि तदुपायतयाऽन्यः परतरो न कल्पयितुं शक्यते एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेत्यत्र तु षिञ् बन्धने इति धातोः स्वस्मिन्नाधारे विश्वमसङ्कीर्णं बध्नातीति सेतुः । तथापि न ततः परसंभवः एतं सेतु तीर्त्वा अन्धस्सन्ननन्धोभवतीत्यादिपूत्तरवाक्येषु पुरुषस्य प्राप्यान्तरानभिधानात् तरतिः प्राप्तिवचनः इत्र नैत सेतुमित्यादावप्यन्यथासिद्धसेतुपदव्यपदेशो न प्राप्यान्तरकल्पनक्षम इति ॥ ७ ॥

अथ पुरुषसूक्तस्य विनियोगविशेषान्नारायणपरत्वे सिद्धेऽपि शब्दसाधारण्यात् सन्दिहानानां प्राकरणिकादनन्यथासिद्धलिङ्गाद्विशेषनिश्चयमुत्पादयति । पुंसूक्तमिति ॥

मू० पुंसूक्तं सर्ववेदप्रपठनमहितं यत्परत्वैकतानं तस्यैव श्रीपतित्वं विशदमभिदधे ह्युत्तरत्रानुवाके । आम्नातश्चैष नारायण इति

निखिलब्रह्मविद्यासु वेद्यस्तत्तद्विद्याप्रदेश-
श्रुतविविधपदप्रत्यभिज्ञाभिपूर्वम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदप्रपठनमाहितमित्यनेन परतत्त्वविषयप्रमाणानामविरोधस्फूर्तौ बलाबलचिन्तायां परिपठनविषयादेतस्य प्राबल्यं सूच्यते तच्च तदभिप्रायेण महाभारते । इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते । इत्युत्तरानुवाकः पुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषविषयः सन्निध्यनुगुणशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानात् तथ । ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति । तैत्तिरीयास्समामनन्ति वाजसनेयिनस्तु । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति । न चात्रानुवाकद्वये धातृप्रजापतिशब्दाभ्यामन्यविषयत्वमाशङ्कनीयं विश्वकर्मत्वष्टृशब्दाभ्यामपि प्रसङ्गात् । अतः प्रसिद्धतमलिङ्गानुरोधेन धातृप्रभृतिशब्दानां योगत एव मुख्यत्वमेष्टव्यम् । किञ्च नारायणानुवाके सहस्रशीर्षं देवमित्यादिभिः पुरुषसूक्तप्रभृतिसर्वपरविद्यावेद्यं पुरुषं प्रत्यभिज्ञाप्य तस्य नारायणत्वं बहुशोऽभ्यस्तम् । अतो यत्र यत्र परब्रह्मपरतत्त्वपरज्योतिःपरमात्मादिशब्दा दृष्टास्तत्र सर्वत्र नारायण एव प्रतिपाद्य इति निश्चीयते । अतः परतत्त्वनिर्णयेऽयमेवानुवाकः पर्याप्त इत्यभिप्रायेणाह । आम्नात । इति ॥ ८ ॥

तथाऽपि त्वाष्ट्रवधादिलिङ्गैः प्रसिद्धेन्द्रादिविषयासु मोक्षार्थविद्यासु का गतिरित्यत्राह । रुद्रेन्द्रादिरिति ॥

मू० रुद्रेन्द्रादिश्च यत्र स्फुरति परतयाऽनन्यथा-
सिद्धलिङ्गैस्तत्तत्त्वैर्विशिष्टो हरिरखिल-
तनुस्तासु विद्यासु वेद्यः । पारम्यं त्वान्य-
पर्यान्न* न भवति न किरित्यादिभिः स्तोत्र-

* अन्यपरत्वादित्यर्थः ।

वाक्यैरन्याकृतैर्नमस्यादिभिरपि न परः स्यादनैकान्त्यदुःस्थैः ॥ ६ ॥

प्रसिद्धेन्द्रादिलिङ्गानां परमात्मलिङ्गानां चानन्यथासिद्ध्युभयानुरोधेन भट्टारकभट्टारकस्य तत्तद्विधिप्रशंसोपाधनपरत्वं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । कर्मविधिप्रकरणेषु न किरिन्द्र त्वदुत्तर इत्यादिभिः प्राकरणिकदेवताप्रशंसापरैः न तासां परत्वसिद्धिरित्याह । पारम्यमिति । न किरिन्द्र इत्यस्य यस्त्वादित्यादिषु त्वदुत्तरो नास्तीति याथार्थ्यसिद्धिः एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे इति इदमपि तत्पत्यपशुविशेषद्वितीयानन्वयपरमिति मीमांसाभाष्यकारादिभिर्व्याख्यातम् । एवमीदृशवाक्यान्तराणि यथार्थे नेतव्यानि । यस्तु नमस्कारभूम्ना बहुप्रदेशबहुधाश्रयप्रतिपन्नतया तत्तद्वरप्रदानविशेषैश्चान्यत्र क्वचित्तत्परत्वं शङ्कते तमप्रत्याह । अन्याकृतेरिति । नमस्कारस्तावत् बाधभीत्या सान्त्वनाभिप्रायेण लोकवद्वेदेऽपि दृष्टः नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति, तद्वरस्त्वस्य भीतिभूयस्त्वादेरपि स्यात्, अस्ति च तेषुतेषु देवताविशेषेषु नमस्कारस्तद्भूमा बहुप्रदेशपाठादिकमतिशयितापदानञ्च । अतो नैतैरेकः परः स्यात् सर्वेषाञ्च सर्वस्मात् परत्वव्याख्यानदुःस्थमिति भावः ॥ ६ ॥

मन्ववतारेषु भगवतस्तत्स्वार्थानुष्ठानं तत्फलभोगश्च श्रुतिस्मृतिषु बहुधा दृश्यते अतस्तस्यापि कर्मवश्यत्वं स्यादित्यत आह । धर्माणामिति ॥

मू० धर्माणां स्थापनार्थं स्वयमपि भजते शासिता शासनं स्वं स्वस्यापि प्रत्यवायानभिनयति नृणां पापभीतिं विधित्सुः । शुद्धिस्त्वे-

च्छावतारैर्भजति सुलभतां तावतोत्पत्त्य- नुक्तिः प्रोक्तो विष्णुश्शिखायामपि हि स पुरुषः प्राप्ततारार्द्धमात्रः ॥ १० ॥

तदेतत् न मे पार्थास्ति कर्तव्यं, धर्मसंस्थापनार्थायेत्यादिभिस्सिद्धं यद्यपि जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोरित्येतत्प्रीणनद्रव्यप्रशंसार्थं तथाऽप्यथर्वशिखायां ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते इति ब्रह्मादेरिव भगवतोऽपि प्रसूतिः श्रूयते अतस्तदतिरिक्तं कारणन्तत्र ध्येयतयोक्तमत इत्यत्राह । शुद्धैरिति । अकर्महेतुकैरप्राकृतैरित्यर्थः । सौलभ्यार्थावतारानुवादस्तस्यैव सर्वकारणस्य ध्येयत्वविधानार्थमिति भावः । तत्रैव प्रणवनिरूपणं स्वार्थस्थापनं व्यनक्ति । प्रोक्त । इति । प्रणवस्य तिसृणाम्मात्राणां वर्णभेदांस्त्रिमूर्तिदेवताकत्वञ्चोक्त्वा तस्य चतुर्थ्या अर्द्धमात्रायास्सर्ववर्णत्वं पुरुषदेवताकत्वञ्चोक्तं स च पुरुषस्सृष्टिस्थित्यन्तकरणीमित्यादावुक्त एव जनार्दनः तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोप इत्यादिना च पुरुषस्य सुवर्णवर्णविग्रहः श्रुतः भारतादौ च विश्वरूपादिविग्रहे व्यक्तमेतत् ।

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।
निरुपाधिश्च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥

इति च स्मर्यते इति ॥ १० ॥

उक्तस्यार्थस्यानन्यथासिद्धस्थापकभूयस्त्वमाह । आद्यमिति ।

मू० आद्यं रामायणं तत्त्व च निगमगणो पञ्चमः पञ्चरात्रं सत्त्वोपज्ञं पुराणम्मनुमुखमुनिभिर्निर्म्मितं धर्मशास्त्रम् । त्यक्ताऽन्यो मूलवेदः कठ-

**परिपठिता वल्लिकास्तापनीयं सौबालब्रह्म-
विन्दुप्रभृतिकमपि नस्तत्परं तत्परत्वे ॥ ११ ॥**

मानवादिभ्योऽपि पूर्वमित्यर्थः । तदिति परिग्रहप्रसिद्धिव्यञ्जनं, स चेत्यपि तथैव निगमगणे पञ्चमत्वं च वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमानिति प्रदर्शितं, पञ्चरात्रस्य कार्त्स्न्येन प्रामाण्यं च महाभारतादिप्रसिद्धं शारीरके* स्थापितं च सत्त्वेन गुणेनादिभूतेन उपचीयमानत्वात् सत्त्वोपज्ञं वैष्णवादिपुराणं तेन मात्स्यादिषु विभक्तराजसतामसेभ्यः प्राबल्यं सूच्यते । मनुमुखमुनिभिरित्यनेन मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यत इत्युक्तं मानवप्राबल्यं व्यज्यते त्यक्ताऽन्यः परित्यक्तदेवतान्तरसद्धर्मः मूलवेदः अनन्यधर्ममूलंभूतो वेदभागः कठवल्लीषु–विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति प्राप्यविशेषदर्शनान्तासु पुरुषादिशब्दोक्त उपास्यो विष्णुरेवेति युक्तम् । तापनीयोपनिषत्तु नृसिंहरूपभगवदवतारैकविषया । सुबालोपनिषच्च नारायणस्यैव परत्वं बहुधा प्रपञ्चयति ब्रह्मविन्दूपनिषदप्यहं वासुदेव इत्यहंग्रहोपासनदर्शनाद्वासुदेवविषया प्रभृतिशब्देन नारायणोपनिषदादिसङ्ग्रहः तत्परत्वे तत्परं भगवत्पारम्ये प्रधानाभिप्रायवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तथाप्युत्तुङ्गयुक्तिमाह । मध्यस्थोक्तिरिति ॥

मू० मध्यस्थोक्तिर्विरुद्धे परमहिमपरे तत्र तत्रैतदुक्तिर्व्यक्तान्तास्ते विचित्राः स्वमतमभिहितं देवतातत्त्वविद्भिः । वैषम्यं शिल्पशास्त्रप्रभृतिषु विविधं वैदिकस्वीकृतत्वं प्रत्या-

* वेदान्तद्वितीयाध्याये द्वितीयपादान्तस्याधिकरणसूत्रैः ।

संस्कारभाजां भवति भगवति स्वप्रधाने प्रमाणम् ॥ १२ ॥

राजसादिपुराणान्यतमेन सात्त्विकपुराणे विरुद्धे तदुभयमध्यस्थपुराणान्तरोक्तिसंवादान्निर्णयः स्यात् ब्रह्मरुद्राद्येकैकमहिमतत्परे च पुराणे बहुषु प्रदेशेषु भगवत्पारम्यं दृश्यते रक्त*द्विष्टयोरपि दोषगुणोक्तौ प्रत्ययि†तत्वमाहुः। वृत्तान्ताः क्रान्त्या निगीर्य पुनरुद्गिरन्तीत्या‡दिभिस्सङ्गृहीताः। देवतातत्त्वविद्भिः पराशरपा§राशर्यादिभिः विष्णोस्सका||शादुद्भूतम्। आलोड्य सर्वशा¶स्त्राणि। सत्यं स**त्यं पुनस्सत्यमित्यादिभिः स्वमतमभिहितं शिल्पशास्त्रे च परावरभावेन वैषम्यं दृश्यते तत्र ह्युत्तममध्यमाधमविमानानि अधिकृत्योक्तम्।

स्यान्नागरद्राविडवेसरस्तु क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि।
महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदेवः ॥ इति।
विष्णोरन्ये राध्यमाना न वाचाक्ष्रीकरास्सुराः।
सर्वदेवास्पदे विष्णौ विधेयं†† संपत्सुखावहम् ॥

इति। प्रभृतिशब्देनायुर्वेदादिसङ्ग्रहः पठ्यते हरिं हरीतकीञ्चैवेत्यादि ज्योतिषे च धन्यन्तदेव‡‡लग्नमित्यादि वैदिकस्वी-

---

* रक्तोऽनुकूलः। द्विष्टः प्रतिकूल इत्यर्थः, रक्तेन दोषोक्तौ द्विष्टेन गुणोक्तौ प्रामाण्यावधारणमित्यर्थः।

† विश्वसनीयत्वमित्यर्थः।

‡ आलुवन्दारुस्तवे संगृहीतो ऽयं श्लोकः।

§ पाराशर्यो व्यासः।

|| जगत्तत्रैव च स्थितम्। स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः।

¶ विचार्य च पुनः पुनः। इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा।

** भुजमुत्थाप्य चोच्यते। न वेदान्तात्परं शास्त्रं न देवः केशवात्परः।

†† स्थानं विधेयं तत्र विष्णौ समर्पितं सर्वसुखसाधनमित्यर्थः।

‡‡ तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव। विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥

कृतत्वं-वेदविदुत्तमैः सर्वैर्बोधायन-टङ्क-द्रमिड़-गुहदेव-कपर्दि-भारुचिप्रभृतिभिर्भगवत एव परत्वेनाङ्गीकृतत्वम् । एतत्सर्वं सदाचार्य्यविद्याजनितप्रज्ञासंस्कारभाजाम् आत्मेश्वरमिति स्वप्रधानतयाऽधीते भगवति प्रमाणं भवतीति ॥ १२ ॥

कश्चिदाह ईश्वरशब्दो निर्विशेषवृत्तो महत्परमशब्दविशेषितस्य कस्यचित् समाख्या अन्यस्य त्वेवं विविधः पुरुषशब्दः अतस्तयोरवसीयते परावरभाव इति अत्रेन्द्रप्रतिबन्दि सहोक्तया सूचयन् प्रतिवक्ति । इन्द्रेशानादीति ।

मू० इन्द्रेशानाद्यभिख्या स्वयमिह महदाद्युक्तिभिर्वा विशिष्टा तत्तत्पारम्यमानं न भवति बलवद्भूमिमानोपरोधात् । नो चेत्स्यान्नैक ईशो न भवति यदि वा कश्चिदन्योन्यबाधाल्लोकेऽप्यन्वर्थभावं न हि दधति महावृक्षमुख्यास्समाख्याः ॥ १३ ॥

टी० अयं भावः इन्द्रशब्दो हि परमैश्वर्य्यशब्दधातुनिष्पन्नः केवलोऽपि परमेश्वरत्वं ब्रूते किमुत महत्पूर्वः तथाऽपि येन तत्र समाख्यासङ्कोचः स रुद्रेऽपि सम. कार्य्यत्वकर्मवश्यत्वयोस्समचर्चत्वादिति । समाख्यातः श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वं सूचयन् हेतुमाह । बलवदिति । एवमनभ्युपगमे बाधकप्रसङ्गद्वयमाह । नो चेदिति । समाख्यामात्रावलम्बने रुद्रेन्द्रादयो बहव ईश्वराः स्युः न वा कश्चित्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति भावः । नाममात्रस्याबाधकत्वं सर्वसम्प्रतिपत्त्या दर्शयति । लोकेऽपीति । महोपधमहानद्यादिग्रहाय मुख्यशब्दः ॥ १३ ॥

इति भगवत्परत्वम् ।

अथाच न्यायाभासमूलानि मतान्तराण्यनूद्य तेषां दत्तोत्तरत्वमाह । एकमिति ।

सू० एकं त्रेधा विभक्तं त्रितयसमधिकं तत्त्वमीशास्त्रयस्ते विष्णवन्या मूर्त्तिरीष्टे प्रभवननियमः कल्पभेदात्त्रयाणाम् । इन्द्रादीनामिव स्यान्निजसुकृतवशादीश्वराणां प्रवाहः स्यादेकस्येश्वरत्वं प्रतिफलनवदित्यादि चैवं परास्तम् ॥ १४ ॥

टी० एकस्यैव रामकृष्णादिवत् साक्षादवतारे त्रिधा विभाग इति पक्षः एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा*ऽस्येत्यादिषु विवक्षितः, तत्र मूलभूतानां विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदमिह पठ्यते । सृष्टिस्थित्यन्तकरणीमित्यादीनां तथान्तरात्मा मम चेत्यादिवाक्यान्तरानुविधानात् चेतनव्यवधानेन द्वयोरेकत्राव्यवधानेन च †प्रतीतिं व्याचख्युः त्रिमूर्त्युत्तीर्णं पुरुषान्तरं सच्चिन्मात्रं वा परतत्त्वमिति पक्षे स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः इत्यादिभिरपि बाधः परस्परं भिन्ना ईश्वरास्त्रय इति पक्षश्चैकस्य सर्वप्रशासितृत्वादिभिर्निरस्तः विष्णोरन्य एव ब्रह्मा रुद्र आदित्यो वा कश्चिदीश्वर इति वादोऽपि विष्णोरेव सर्वेश्वरत्वस्थापनादपास्तः । त्रय ईश्वराः सत्त्वादिगुणोन्मेषभिदुरकल्पभेदात्क्रमेणोन्नीत्या निम्नोन्नतैश्वर्या इति कल्पनाऽपि निरस्ता प्रवाहेश्वरपक्षश्च न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्यादिश्रुतिभिरवधूतः । अस्त्वेक एवेश्वरः तस्येश्वरत्वं नित्यसत्त्वविशेष-

---

* त्रिधा चेति पा० ।   † वृत्तिमिति पा० ।

सन्निधाननिबन्धनं प्रतिफलनकल्पमिति योगराद्धान्तश्च पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिभिरपोढः आदिशब्देन नित्यचिकीर्षाप्रयत्नवाञ्चिकीर्षारहितोऽपि वा ज्ञानप्रयत्नमात्रवानित्यादिमतभेदसङ्ग्रहः । यद्वं—श्रुतिलिङ्गादिप्राबल्यस्यापन्नप्रकारैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति विमूर्त्यैक्यादिपक्षनिरासः ।

श्रुतिसिद्ध ईश्वर इत्युक्तम् । अनुमानतो ऽपि सिद्ध इति वदन्तः प्रतिवक्तव्याः तत्र तावदुपदेशलिङ्गं दूष्यते । सर्गादीनामिति ।

सू० सर्गादीनामसिद्धौ न हि निगमगिरां भज्यते सम्प्रदायस्तत्सिद्धौ नानुमानं प्रभवति यदिदं बाधशून्यं विपक्षे । शास्त्रेभ्यस्तत्प्रसिद्धौ सह परिपठनाद्विश्वकर्ता ऽपि सिद्धोद्धर्मानुष्ठापनार्थं तदनुमितिरतो नैव शक्या कदाचित् ॥ १५ ॥

टी० किमस्मदादीनां धर्मोपदेशार्थमीश्वरः कल्प्यते उत कल्पादिसंभवानां पुरुषविशेषाणां नाद्यः. पित्रादिक्रमेण सम्प्रदायप्रवृत्तेरीश्वरनैरपेक्ष्यात् पित्रादिप्रेरणार्थमीश्वरोऽपेक्षित इति चेन्न तर्हीदमुपदेशलिङ्गं कार्यलिङ्गानुप्रवेशात् । न द्वितीयः सर्गाद्यसिद्धाविदानीमिवानादिसम्प्रदायाविच्छेदेन तत्प्रवर्तकानपेक्षणात् सिद्धिस्तु सर्गादेरनुमानात् आगमाद्वेति विकल्प्य पूर्वं दूषयति । तत्सिद्धाविति । अय भावः विश्वसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्यनुमानं तावत्सर्वात्ममोचमिच्छतामन्त्यमुक्तिसमयभाविना सर्वकार्योच्छेदेन चरितार्थं स्यात्, वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादि-

सप्रजातीयसन्तानान्तराः नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात् घटादि-परमाणुवदिति । अत्राप्युपचयापचयभिदुरब्रह्माण्डभेदेन तत्तत्पर-माणूनां प्रागपि ब्रह्माण्डसन्तान्यन्तरारम्भसंभवेनार्थान्तरत्वापातादिति साधारणदोषमाह । यद्विदमिति । न तावत् सर्गाद्यभावे काचिदनु-पपत्तिः यद्यप्यारब्धानां भावानां नश्वरत्वमात्रं गम्यते तथाऽपि तत्सन्ततीनामनुच्छेदोक्तौ न विरोधः । यदूक्तम् ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसंभवात् ।
तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्न विधातुरसंभवः ॥

इति । तथाद्यो हेतुर्बुद्धिसरे दूषयिष्यते द्वितीयस्त्विदानीं दूषितः । तृतीयोऽपि विमतः संभवन्ति हि सर्गादिकाले प्राचीनसु-कृतसङ्घविपाकवै*चित्र्यात् प्रतिबुद्धवेदराशयो देवा महर्षयश्च ते युष्माभिरपि वेदवक्तुराप्तख्यापनाय तदुपदेशग्रहणप्रवचनाद्यर्थंश्च स्वीकृताः ऋषित्वमपि सुप्तप्रबुद्धन्यायेन सुकृतवशात् प्रागधीत-प्रस्मृतवेदभागप्रत्यक्षीकरणमेव, श्रूयते हि अजान्ह्वै पृश्नींस्तपस्य-मानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् त ऋषयो ऽभवँस्तदृषीणामृषित्व-मिति । अतस्तैरेव सर्गोपपत्तौ किमन्येन । एतेन बहुपरिग्रहगौरवं चापास्तं विजातीयकॢप्तावेव हि गौरवं, न च बहुष्वनाश्वासः एक-स्मिन्निव तेष्वपि तत्परिहारस्य समत्वादिति । आगमात्सर्गादि-सिद्धौ सर्वकर्तुरपि तत एव सिद्धिमाह । शास्त्रेभ्य इति । सर्वकर्तारं पुरस्कृत्यैव हि सर्गादिकथनमतोऽनुमेयं नावशिष्यत इति भावः । विमतं प्रतिप्रयोगसंभवेऽप्यनुमानासामर्थ्यं दर्शितम् । सांख्यागमैः सर्गादिसिद्धिः स्यादिति चेन्न श्रुतिविरोधे बाधात् अन्यथा सेश्वर-

* वैचित्र्यादिति पा० ।

साध्येऽनुमेयाभाव पर्वेति । अनुमानान्तरेऽपि सर्गाद्यसिद्धं तत एवोपदेशलिङ्गस्य निर्मूलताञ्चाभिप्रेत्य निगमयति । धर्मेति ॥ १५ ॥

इत्युपदेशानुमानभङ्गः ॥

यानि च बहून्यनुमानानि संजगृहुः ।
कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्व*विदव्ययः ॥
इति तथान्वयिषु साधारण्यमाह । साध्यमिति ॥

मू० साध्यं यादृक् सपक्षे नियतमवगतं स्याद्धि पक्षेऽपि तादृक् तस्मात् कर्मादियुक्तः प्रसजति विमते कार्य्यताद्यैस्तु कर्त्ता । एतत्तत्सिद्ध्यसिद्ध्योर्न्न घटत इति न क्ष्मादिपक्षे सपक्षव्याप्ताकारप्रसङ्गात्तदनुपगमने न क्वचित् स्यात् प्रसङ्गः ॥ १६ ॥

टी० यादृक्सपक्षे नियतमवगतं येनाकारेण व्याप्तं प्रमितमित्यर्थः स्याद्धि पक्षेऽपि तादृक् न हि पर्वते वह्निरनुमीयमानः उष्णत्वमपहाय सिध्येदिति भावः । व्यवहितेऽपि पश्चादुष्णत्वदर्शनात् तत्सिद्धिरिति चेन्न प्रालेयमर्म्मरितेः पद्मपत्रादिभिः प्रालेयसन्निहितानुद्भूतरूपद्गतवह्न्यनुमाने तदसिद्धेः । न च तथानुष्णो वह्निरनुमीयेत मर्म्मरीभावस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । यद्यनुष्णो वह्निः कश्चित् पचेत् अन्वयव्यतिरेकवान्नीहार एव पाचकः किन्न कल्प्येत, एवं सामान्यलक्षितविततया व्याप्त्या प्रस्तुतेऽनिष्टप्रसङ्गमाह । तस्मादिति । कार्य्यत्वादिभिस्सर्वोद्भवादौ कर्त्ता यदि सिद्ध्येत् कर्त्तृव्यापककायकरणकर्म्मादिमान् स्यात् तथा च नाभ्युपगम्यत इत्यनिष्टता विपर्य्यये

* विश्वसदृव्ययः इति पा० ।

विश्रमस्य । नन्वनुमानवत्तर्कोऽपि धर्मिसिद्ध्यसिद्धिपराहतः अन्यथा प्रसञ्जकं कुत्राहार्य्यम् । अनिष्टं कुत्र वा प्रसञ्जनीयं, तदिहेश्वरसिद्धौ विदेहत्वयेव तत्सिद्धेः तद्विरुद्धप्रसङ्गानुत्थानं, तदसिद्धौ निराश्रयस्तर्कः कुत्र किं प्रसञ्जयेदित्यभिप्रायेण चोदयति । एतदिति परोक्तहेत्वाश्रय एव प्रतिकूलतर्काश्रय इत्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति नेति । विमृश्येति । क्ष्मादीति । अयं भावः यदि वयमीश्वरे धर्मिणि प्रसङ्गमवतारयामः तदा सिद्ध्यसिद्धिविकल्पदोषःस्यं स्यात् । यदि च पृथिव्यादावाश्रये कार्य्यत्वहेतुना कर्तारं देहादिमन्तमुपस्थापयेम तदा दूषादौ व्यभिचारात् न प्रतिसाधनं न प्रतितर्कश्चेति स्यात् किन्तु संप्रतिपन्नपृथिव्यादौ धर्मिणि साध्यधर्मस्वभावानङ्गापकप्रसक्तिं ब्रूमः अतो न कश्चिद्विरोध इति । अथ साक्षात्परसाध्यमाश्रयीकृत्य प्रसङ्गः प्रयोक्तव्य इति मन्येत तदा प्रसङ्गस्येवोच्छेद इति प्रसञ्जयति । तदनुपगमन इति । परेष्टसाध्यविशेषस्य स्वीकारे बहिष्कारे च व्याघातस्य दुष्परिहरत्वादिति शेषः ॥ १६ ॥

ननु कार्य्योत्पत्तौ कर्तुर्ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नमात्रमुपयुज्यते देहादेः कार्य्याव्यापकत्वादर्शनात् कार्य्यविशेषे तदुपयोगो दृष्ट इति चेद् यत्र दृष्टस्तत्र तथाऽस्तु न सर्वत्रातिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण शङ्कते । यदिति ।

मू० यत्कार्य्यस्योपयुक्तं तदिह भवतु नः किं परेणेति चेन्न ज्ञानादेरुद्भवे तद्विषयनियमनेऽप्यर्थनादिन्द्रियादेः। नित्यं ज्ञानं विभोस्तन्न नियतविषयं तेन नान्यार्थनङ्क्षेन्नानित्यस्यैव दृष्टेस्तव कथमजसंयोगभङ्गो ऽन्यथा स्यात् ॥ १७ ॥

टी० उपयुक्तं—ज्ञानचिकीर्षादिकं परेण कार्य्योत्पत्त्यनुपयुक्तेनेत्यर्थः । अनुपयोगो दुर्वचन इत्यभिप्रायेणाह । नेति । तत्साधयति । ज्ञानादेरिति । सपक्षव्याप्तप्रकारेण पक्षेऽपि कर्त्तुर्ज्ञानादिना कार्य्येण भवितव्यं ततस्तत्कारणतया कार्य्यकरणकर्मादियोगोऽपि दुस्त्यजः प्रयत्नस्य विषयनियमश्चिकीर्षया तस्याश्च प्रियाप्रियप्राप्तिपरिहारव्यापारकारणेन तावद् बुद्ध्या, सा च ततत्सामग्रीनियतविषयेति विषयनियमे स्थिते सामग्रीशून्यं ज्ञानं कथं सविषयं निर्विषये च तस्मिन् किञ्चित्कीर्षेत अचिकीर्षुश्च कुतः प्रयतेत । ननु कार्य्यस्यैव सामग्र्यपेक्षणं नित्यस्य तु स्वतस्सर्वविषयस्योत्पत्तिविषयनियत्योरभावात् किं सामग्र्येति शङ्कते । नित्यमिति । सर्व्यन्तिनामिव नित्यज्ञानसिद्धावेतद्वक्तव्यं नान्यथेति स्थापयितुमाह । नेति । अहेतुकं ज्ञानं किं दृष्टमुत कल्पितं नाद्यः अविद्धे', न द्वितीयः दृष्टविजातीयकॢप्त्ययोगादित्यभिप्रायेणाह । अनित्यस्येति । तादृग्ज्ञानकॢप्तौ परस्येष्टविरोधमाह । तवेति । मूर्त्तवद् द्रव्यत्वादिना विभूना विभुना संयोगे कल्प्यमाने संयोगकारणानामन्यतरकर्मोभयकर्मसंयोगानामसम्भवात्तन्निषेधः कृतः तथेहापि विज्ञानकारणानामिन्द्रियलिङ्गादीनामभावात्तदभावः स्यात् नित्यत्वान्निरपेक्षमजसंयोगोऽपि सुवचं विभूना मिथस्संयोगाभावे न किञ्चित्साधकमिति चेन्नित्यज्ञानाभावेऽपि किमस्मदाद्यशक्यकार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेत् न कारणान्तरैरेव तदुत्पत्त्युपपत्ते. कर्त्तृनिरपेक्षैः कारणान्तरैः कार्य्योत्पत्तिर्न दृष्टेति चेत् अन्यथादृष्टाऽप्यत्र तथा स्यात् प्रध्वंसस्येव निमित्तमात्रजन्यत्वं, परं हि कल्पितस्य ज्ञानादेः कारणनैरपेक्ष्यकल्पनात् सिद्धस्य हेतुवर्गस्य क्वचित् कर्त्तृनैरपेक्ष्याङ्गीकारः अजसंयोगस्वीकारो वेति स्वीक्रियतां का हानिरिति चेत् सिद्धान्तहानिरिति ॥ १० ॥

नन्वहेतुकप्रयोगमिच्छद्भिरहेतुकत्वान न दूष्यं तद्दूषणे वा सिद्धान्तहानिः स्यादित्यत्राह । किं वेति ॥

सू० किं वा धीच्छे गृहीते विषयनियतये ते हि यत्नोऽत्र नेच्छेन्निर्हेतुस्तत्प्रमेष्टा भवतु विषयवानेष तद्वत्स्वतस्ते । प्रोक्ते यत्ने स्वभावाद्विषयवति सधीः स्यादितीदं क्व दृष्टं यद्वा धीस्तं हि नित्यं न तु जनयति ते सा कथन्तन्नियन्त्री ॥ १८ ॥

टी० कर्तुरनुमाने ऽपि प्रयत्नमात्राधारत्वमनुमीयतां प्रयत्नव्यापकतया ते अपि सिद्धेतामिति चेन्न जीवनपूर्वकप्रयत्नमन्विच्छता तत्र व्याप्तिभङ्गात् अतः प्रयत्नकृप्तावपि ज्ञानचिकीर्षयोनैरपेक्ष्यमाह । विषयेति । सर्वकार्य्यविषयस्य हि प्रयत्नस्य विषयनियमाभावादेव न तदर्थे चिकीर्षाद्यपेक्षा । तत्प्रमये प्रतिबन्दिगत्न विधूयेति । निर्हेतुरिति । अय भाव' । अन्यत्र ज्ञानं सर्वं सकारणं तत्प्रामाण्यञ्च कारणगुणाधीनमिति स्थापयद्भिरीश्वरज्ञानं तत्प्रामाण्यञ्च निष्कारणकमिति दृष्टविपरीतं कल्प्यते अत्र ज्ञानचिकीर्षाव्यवधिं व्यतिरेकक्लृप्तिमपहाय प्रयत्नमात्रेऽन्यनिरपेक्षं विषयित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्।

नित्या चेश्वरबुद्धिस्ते नानुभूतिर्न च स्मृतिः ।
न प्रमा न भ्रमश्च स्यात्तत्कारणवर्जनात् ॥
अनुभूत्यादिहेतूनामभावे ऽपि तथा यदि ।
स्मृतिहेतोरभावेऽपि स्मृतिरेषा न किं भवेत् ॥

फुलश्चित् प्रमात्वादिकल्पनेऽपि तद्वदेव यत्नस्य विषयित्वेऽन्यनैरपेक्ष्यमपरिहार्यमिति । अथ परोक्तं प्रसङ्गमनूद्य प्रतिषे-

धत्ति । प्रोक्तः । इति । ज्ञानस्य स्वत एव सविषयित्वमित्येतदेव क्व दृष्टं सर्वत्र ज्ञाने सामग्रीनियतविषयत्वदर्शनात् नित्यस्य चेश्वरप्रयत्नस्य कार्यविशेषानुगुणसहकारिलाभमन्तरेण कार्यविषयत्वं नाम न किञ्चित् संभवति । न च विषयित्वमेव ज्ञानलक्षणं यत्नादीनामपि विषयधर्माणां धीत्वप्रसङ्गात् यस्त्विच्छामनङ्गीकृत्य बुद्धियत्नावीश्वरस्य ब्रूते सोऽपि प्रत्युत्पन्नवादी नित्ययत्नमात्रेणापि सर्वकार्यसिद्धेस्तत्त्वादबुद्धिपूर्वप्रवृत्तस्य कथं स्वतन्त्रः कर्तेति लक्षणयोगः कथन्तरामीश्वरत्वयोग इति चेदनिच्छापूर्वप्रवृत्तस्यापि समभेतत् । अत एव कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोक्तृत्वस्वरूपं कर्तृत्वं कथमचेतनस्येत्यपि निरस्तं, प्रयत्न एव प्रयोक्तृत्वसंभवात् तन्नित्यतया प्रयोज्यत्वाभावाच्च । ननु चेतनत्वमात्मलक्षणं तदभावे तत्त्वन्न स्यादिति चेत् मैवं यत्नवत्त्वेन तल्लक्षणसिद्धेः । अन्ययेच्छाविरहेऽपि तदसिद्धिप्रसङ्गः । इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मलिङ्गमित्याक्षपादो यह पठितिः । क्रियावद् गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमिति काणभक्षीव कथंचिन्नेया ज्ञानाद्यत्यन्तायोगव्यच्छेदवन्निरुद्रव्यत्वावान्तरजात्याधार आत्मेति । अस्तु तर्हि यत्नमात्रवानीश्वरः तथाऽप्यनुमानं न प्रतिक्षिप्रमिति चेन्न यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतियत्नविरोधादिति । दूषणान्तरमाह । यद्वेति । धीर्हि जनयित्री चिकीर्षाया विषयं नियच्छेत् साऽपि तादृशी यत्नस्य इह तु जनकत्वाभावान्न ततस्तद्विषयनियमः, सामानाधिकरण्यमात्रात्तन्नियमे जीवेश्वरगुणान्तराणामपि सविषयत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

अस्तु नित्यप्रयत्नवानीश्वरोऽनुमेयः संग्राह्योपगमादर्थापत्त्यागमिर्न स्यादित्यत्राह । निश्वासेति ।

**मू० निश्वासादिप्रयत्नक्रम इह भवतां जीव एवा-
स्त्वदृष्टैर्यद्वा तैरेव सर्वं घटत इति भवेत्त-
त्कृता सिद्धसाध्यम्। क्लृप्तावन्यस्य कर्तृद्वयमु-
पनमति त्वत्पक्षे तथा स्यात् पक्षेऽपीत्यव्य-
वस्था यदि विफलतया त्वत्क्रियाद्येऽपि सा
स्यात् ॥ १९ ॥**

टी० जीवनपूर्वकप्रयत्नन्यायाददृष्टविशेषजनितयत्नवद्भिर्जीवैः
श्वासादेः सकर्तृकत्वसम्भवे किं नित्ययत्नतदाधारकल्पनागौरवेण
यादृशैरेवादृष्टैः शरीरादिनिरपेक्षैस्सहकृत ईश्वरस्स्रष्टेति मन्यसे ता-
दृशैरेव तत्फलभोक्तृष्वेव यत्नक्लृप्तेर्लघुत्वात्। एतेन मनःकरणकाग-
न्तुकज्ञानादिमानीश्वर इति मतान्तरमपि निरस्तं, तथापि देहादि-
निरपेक्षमनःप्रवृत्तिक्लृप्तेर्गुरुत्वात्। अथवा कल्पनीये हि यत्ने सर्वमिद
चिन्त्यं तत्कल्पनैव न युक्तेत्याह। यद्वेति। व्यवस्थापकैरदृष्टैरेव
यत्नादिनिरपेक्षैरित्यर्थः। सर्वं द्व्यणुकादि पर्वतादि च घटते उत्पत्तु-
मर्हति। एतेनानुमानस्य किमायातमित्यत्राह। भवेदिति। तत्कृता-
चोदितमनुतिष्ठता तत एव फलद्वारभूतादृष्टकर्त्रा जीवेनेत्यर्थः, न च
क्रियाहेतुगुणेष्वन्यतमेन कार्य्यसंभवे तत्र गुणान्तरमपि हेतुतया
कल्प्यम् अदृष्टस्य च सर्वकार्य्यनिमित्तत्वे ऽपि विशेषतः क्वचित्
क्रियाहेतुगुणत्वं ब्रूथ अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक् पवनमणुमनसो-
श्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानीति तत्कस्य हेतोः नूनं क्रियाहेतुगुणा-
न्तरनिवृत्त्यै स्यात् एवं सति यत्नादृष्टप्रागल्भ्यं तत्र मुधा तत्पूर्वच-
यवर्तिज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नक्लृप्तिः प्राचीनैरेव तैर्जीवस्य तत्कर्तृत्वोपपत्तेः
अन्यथा शराभिचारकृत्यादिप्रयोगे वधपीडादिकर्तृत्वं प्रयोक्तुर्न स्यात्
माभूदिति चेन्न लौकिकवैदिकचित्तविसंवादात्।

नन्वदृष्टमचेतनं चेतनानधिष्ठितं कथं प्रवर्त्तेत इत्थं स्वकारणोपनीतसहकारिसम्पन्नतातिरिक्ततत्प्रवृत्त्यभावात्कारणानामपि तत्तत्करणोपनेयत्वात् तान्यप्यचेतनानि चेतनाधिष्ठेयानीति चेन्न ईश्वरप्रयत्ने तदभावात् चैतन्यायोगव्यवच्छेदवन्निष्ठतामात्रेण तस्यापि तदधिष्ठितत्वमिति चेन्न तावतोऽधिष्ठानशब्दार्थतया केश्चिदप्यनङ्गीकारात् मयैवमङ्गीकृतमिति चेत् अन्यैरपि तर्हि चैतन्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदवन्निष्ठत्वमेव चेतनाधिष्ठितत्वमदृष्टानामित्यङ्गीक्रियेत ईश्वरधीविशेषमदृष्टमिच्छता त्वया नैवमङ्गीकार्य्यमिति चेन्न तथाविधादृष्टे त्वयाऽपि चेतनाधिष्ठेयत्वस्यावाच्यत्वात् तन्मतेऽपि कारणवर्गानुप्रवेशिनो नित्यस्येश्वरज्ञानस्याचेतनस्य चेतनाधिष्ठितत्वकल्पने तादृशचेतनान्तरक्लृप्तिप्रसङ्गः ।

ईश्वराकूतभेदं च मौलादृष्टं यदीच्छसि ।
तद्गुणापूर्वक्लृप्तिस्ते निष्फलैव तदा भवेत् ॥

नन्वीश्वरप्रयत्नादेरसिद्धौ न त्वयाऽत्र व्यभिचार उदाहार्य्यः तत्सिद्धौ तद्व्यतिरिक्ताचेतनेषु चेतनाधिष्ठाननियमसिद्धिरिति चेदन्येषामपि तद्वदृष्टादिव्यतिरिक्तविषये तन्नियमः स्यादतोऽदृष्टवद्भिर्जीवैरेव जगदुत्पत्तिसिद्धिरिति सिद्धसाधनता दुर्वारा जीवातिरिक्तकर्तृकल्पनेऽनिष्टं प्रसञ्जयति । कृत्याविति । एककर्तृकतया प्रसिद्धे सपक्षे कर्तृद्वयं स्यात् । अनेककर्तृकेऽपि संप्रतिपन्नातिरिक्तकर्तृकत्वं कल्प्यमानो हि न केवलं क्षित्यादिमात्रकर्तृत्वेन कल्प्यते तत्प्रयत्नस्य परिच्छेदकाभावेन सर्वविषयत्वात् । ततः किमित्यत्राह । तथेति । अयं भावः क्षित्यादिकर्त्तरि साध्यमाने विश्वकर्त्रा तेन घटादेर्द्विकर्तृकत्वमायातं ततस्तद्दृष्टान्तेन पक्षस्य द्विकर्तृकत्वमापतेत् ततस्तप-

घस्य विकर्तृकत्वं स्यात् एवं क्रमेणोपर्य्युपरि क्रमप्राप्तानन्तेश्वरापत्त्या द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः एकश्शास्ता न द्वितीय इति व्यवस्था भज्येतेति । अत्र परोक्तं कल्पनागौरवं शङ्कते । यदीति । एकेनेश्वरेण विश्वकार्य्यसिद्धौ द्वितीयकर्तुर्निष्फलत्वात् तत्परित्याग इति तत्र गौरवभिया त्याग एकस्मिन्नपि स्यादित्याह । आद्येऽपीति । उक्तं हि जीवैरेव कर्तृभिरदृष्टद्वारा सर्वकार्य्यं सिद्ध्येदिति ॥ १९ ॥

पुनरपि विकल्पमुखेनानिष्टमाह । साध्य इति ।

सू० साध्यो हेत्वादिवेदी मत इह कलया सर्वथा वा तवासौ पूर्वत्रेशो न सिद्ध्येन्न कथमपि भवेद्व्याप्तिसिद्धिः परत्र । पक्षस्पर्शाद्विशेषान्न खलु समधिकं पक्षधर्मत्वलभ्यं कल्प्योऽन्यस्ते विशेषः सुकृतविषमिता जीवशक्तिस्तु सिद्धा ॥ २० ॥

टी० किमशेषोपादानादिज्ञानवन्मात्रं सिषाधयिषितमुतोपादानादिकृत्स्नगोचरज्ञानवानिति विकल्पः । तत्राद्यं दूषयति । पूर्वत्रेति । जानन्ति हि जीवा जगदुपादानं पृथिव्यादिद्रव्यं कुम्भाद्युपयोगिपरमाणुद्व्यणुकादिज्ञानाभावेऽपि कुम्भादिकर्तृत्वं सर्वानुमतं द्व्यणुकप्रभृतिजगदुपकरणं च यागादि जानन्त्येव जीवाः तच्छक्तेर्द्वारस्य वा साक्षात्काराभावेऽपि कुम्भादिन्यायाद्यागादिप्रवृत्तिरिष्टा सम्प्रदानञ्च भोक्तारं स्वात्मानमात्मीयान् वा प्रयोजनञ्चेष्टप्राप्तिमनिष्टनिवृत्तिं वा न हि ते न जानीयुः, अतः तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वमविरुद्धम् । उत्तरं दूषयति । न कथमपीति । न हि कुम्भादिसामग्र्यन्तर्गतं सर्वं कुम्भकारादयो जानन्ति योगिनां स्वकार्य्यसामग्रीसाकल्य-

ज्ञानमस्तीति चेत् किमतः योगसिद्धसार्वज्ञ्या अपि हि न कुतश्चित् कल्पयितुं शक्यन्ते अतो न तत्कार्यैस्सपक्षसिद्धिः, आगमतस्सिद्धौ तु तदीश्वरोऽपि तदनुविधेयस्सिद्ध इति नानुमेयं किञ्चित् अस्तु व्याप्त्या कर्तृमात्रमुपस्थाप्यं पक्षधर्मताबलात् सार्वज्ञ्यादिविशेषसिद्धिरित्यत्राह । पक्षेति । व्याप्यस्य पक्षधर्मतया हि व्यापकस्य प्रागविदितो धर्मिविशेषसम्बन्धस्सिद्ध्येत् ।

न तु सदपि सपक्षदृष्टवैजात्यम् अन्यथा धूमानुमिते वह्नौ तार्णत्वादिविषयविलोपप्रसङ्गात् सपक्षदृष्टाऽन्यतामात्रमपि नानुमेयनियतं जातिव्याप्यैजात्यनुमाने तदनभ्युपगमात् । अतो नात्र व्याप्यपक्षधर्मतया विवक्षितविशेषसिद्धिः परिशेषात्तर्हि तत्सिद्धिरिति चेन्न परिशेषानुमानमपि हि क्षित्यादिकं सामान्यतस्सिद्धं तत्कर्तारं वा पक्षीकृत्य स्यात् आद्ये किञ्चित्कर्तृकत्वनिषेधो वा स्वतस्सर्वज्ञकर्तृकत्वं वा साध्यं, नाद्यः तत्संभवस्य स्थापितत्वान्न द्वितीयः तद्धि कृत्स्नकार्ये पक्षीकृत्य कार्यत्वलिङ्गेन वा साध्यं प्रकृतपक्षमात्रनिष्ठेन वा केनचित्पूर्ववत् किमन्वयिपुरस्कारेण व्यतिरेकिणा एवास्य युष्माभिः पृथगुपन्यासात् । अत एव कार्यविशेषतोऽपि सर्वज्ञानुमाने तेनैवाल किमन्वयिना कार्यलिङ्गेन क्षित्यादिकर्तृपक्षीकारेण जीवासंभावितविशेषसाधनन्तु दुश्शकं तादृशविशेषसंभवेऽपि जीवानामेव तत्कर्तृत्वस्य दर्शितत्वात् तेषामेव तद्वृद्धविशेषानुमानयोगाच्च । ननु घटादिकर्तृव्यावृत्तो विशेषः क्षित्यादिकर्तॄणां स्वीकार्यः तदुत्पत्त्याऽऽसन्नपूर्वकाले तेषां तदनुगुणबुद्ध्यादिरहितत्वात् अतो दृष्टविपरीतकृप्यविशेषे किमीश्वरकृप्तिप्रद्वेषेणेत्यत्राह । कल्प्य इति । अयं भावः निश्वासादावपि पूर्वेषवेनापि कर्तृत्वं त्वयेष्टव्यं कालविप्रकृष्टबुद्ध्यापि कर्तृत्वमाभिचारिकशत्रुपीडादौ लोकवेदसिद्धं कुम्भा-

भावः । विपक्षे बाधकाभावं निगमयति । तस्मादिति । हेत्वभावे कार्य्यं न स्यात्, न तु कार्य्यमात्रानपेक्षितहेतुविशेषाभावे, तत्र तु कार्य्यविशेषनिवृत्तिर्वा यथा कलमबीजाभावे कलमाङ्कुरस्य हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवानिति न्यायात् । अथवा कारणान्तरैरेव कार्य्यसिद्धिः यथा धूमस्येति विशेषः । सोपाधिकत्वमपि दर्शयितुमाह । धर्म इति ॥

मू० धर्मो यावत्सपक्षानुगत उपधिरित्यभ्युपेतस्त्वयाऽपि त्यागे तस्यात्र तद्वच्छिथिलितनियमाः क्वापि नोपाधयः स्युः । तादृग्धर्मात्ययाच्च प्रकरणसमता स्यान्न चातिप्रसङ्गः पक्षादिस्थित्यबाधान्निरुपधिकतया स्यात्परात्मानुमा तु ॥ २२ ॥

टी० यावत्सपक्षानुगतः पक्षे विपक्षे चावर्तमानस्सपक्षाभिव्याप्त इत्यर्थः । अस्ति चात्र तादृशो धर्मः शरीरजन्यत्वं यद्यप्येषो पक्षीकृते शरीरगुणादिविशेषे वर्तते तथाऽपि साधनव्यापकत्वाभावात् स्वनिवृत्त्या साध्यनिवर्तनशक्तिश्चोपाधिः स्यादेव तादृशस्य धर्मस्याचोपाधित्वानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमाह । त्याग इति । न हि निषिद्धत्वादीनामेतस्य च विशेषोऽस्ति येन त एव तत्रतत्रोपाधयः स्युः, नायमवेति नियम्येत । एवं सोपाधिकत्वे मतभेदेन व्याप्यत्वासिद्धिः व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिर्वा स्यादिति भावः । शरीराजन्यत्वसमबलत्वाभिमाने प्रतिरोधमाह । तादृगिति । ननूपाधौ प्रतिसाधने च शरीरोपादानं व्यर्थम् । आत्मादिषु जन्यत्वनिवृत्ति-

सकर्तृकत्वनिवृत्तावुपपन्नायां विशिष्टनिवृत्त्यनपेक्षणात् । अतो

कार्य्यं न स्यान्न तु कारणविशेषाभावे अन्यथा क्वचिद् दृष्टस्य कर्मकारकादेरभावेऽपि क्रियाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। अतः कर्त्रभावेऽपि कारणान्तरैः कार्य्यसिद्ध्युपपत्तिरिति।

ननु कालो यथा सर्वकार्य्यनिमित्तं तथेश्वरोऽपि तत्परित्यागे समानन्यायः कालोऽपि त्यज्यतामित्यत्राह। कालवदिति। कालोऽप्युपाधिविशेषातिरिक्तो न वेति यथामतमस्तु स तावल्लोकशास्त्रसिद्धः कालप्रतीक्षया कर्षकादिप्रवृत्तेः काले कर्मचोदनात् शुभाशुभकालविभागे च कस्यचिद्दैवा*ज्ञस्य व्यापारात्। नन्वस्वधीनामप्यचेतनानाञ्चेतनानधिष्ठितत्वे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत्राह। ते चेति। अदृष्टप्रेरितानामेव प्रवृत्त्युपपत्तेः जिन्ताच प्रयत्नगवेषणेन अदृष्टस्याप्यचेतनस्य प्रवृत्तौ चेतनाधिष्ठानमपेक्षितमित्यत्राह। तदपीति। ईश्वरप्रयत्नो ह्यचेतनोऽपि जगत्स्रष्टा न प्रयोजकप्रयत्नाधिष्ठितः, न च कुम्भारम्भ इव जीवप्रयत्नसहकृतः। अतस्तत्र व्याप्तिसङ्कोचावश्यंभावाददृष्टेऽपि क्वचित्संकोचः स्यात्। अन्यथा गौरवात्, ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वात् प्रयत्नानधिष्ठितत्वमिति चेन्न नित्यानामपि परमाण्वादीनां तदपेक्षाङ्गीकारात्। अन्यथान्वयव्यतिरेकनियमवतामन्यतमस्य त्यागे सर्वहेतुत्यागोऽपि स्यादिति शङ्कते। एकेति। सर्वहेतुत्यागे कादाचित्कत्वविरोधं प्रकृते तदभावञ्चाभिप्रेत्याह। नेति। प्रतिबन्दिं सूचयन् अन्यहेत्वपरित्यागे हेतुमाह। ध्वंसवदिति। ध्वंसो ह्यभूत्वा भवन् हेतुमपेक्षमाणस्समवाय्यसमवायिनोरसंभवान्निमित्तमात्रनिष्पाद्यस्त्वया स्वीकृतः, तथा पक्षेऽपि जीवातिरिक्तस्य कर्तुः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथञ्चिज्जीवकर्तृकत्वं कर्तृनिरपेक्षत्वं वा स्वीक्रियतामिति

* ज्योतिश्शास्त्रस्य व्यापारात्।

द्युत्पत्तावपि कुम्भकारादेश्चक्रचीवरदण्डसूत्रादिव्यापारहेतुभूतस्वस्व-देहादिव्यापारे ह्यव्यवहितप्रवृत्त्युपयोगः नान्यथा समवायिनिष्पत्तौ वयं दृष्टान्तानुरोधेन व्यवहितव्यापारादपि कर्तृत्वं ब्रूमः भवद्भि-स्त्वदृष्टचरमेव वैधर्म्यं कल्प्यत इति अथ स्यात् कुम्भादिकृदसंभावि-तो गोपुरादिकर्तृषु बुद्धिशक्तिप्रकर्षो दृष्टः मनुष्यासंभावितश्च शकुन्त-लूतादिजन्त्वन्तरेषु मनुष्येषु च विश्वामित्रादिषु एवं देवासुरसिद्धा-दिषु पितामहपर्य्यन्तेष्विति स्थिते बुद्धिशक्तिप्रकर्षतारतम्यस्य क्वचि-द्विश्रमाद्यपासौ स ईश्वरस्स्यादित्युमर्हतीति तत्राह । सुकृतेति । कर्म-भेदस्तत्त्वमेव तारतम्यन्त्वया निदर्शितं जन्मौषधिमन्त्रतपःसमा-धिजाश्च सर्वास्सिद्धयः तत्तददृष्टव्यायतन्ते एवं सत्यदृष्टाधीनधी-शक्तिप्रकर्षतारतम्यं कालभेदेन कर्मैश्वर्येष्वेव केषुचिद्भवतु न विश्र-मस्थानान्तरं मृग्यमिति भावः ॥ २० ॥

अथात्र परेष्टं विपक्षे बाधं दूषयति । कार्य्यमिति ।

मू० कार्य्यं स्यात् कर्त्रभावेऽप्यवधिभिरितरैः कालवत्स ह्यसिद्धस्ते चादृष्टप्रयुक्तास्त-दपि पतनवत्स्यात्तु यत्नानपेक्षम् । एक-त्यागेऽन्यहेतुत्यजनमिति च न ध्वंसवत्साव-धित्वात्तस्माद्धेतोरभावे न फलमिति गति-स्तद्विशेषे विशेषः ॥ २१ ॥

टी० एवं हि मन्यते कारणाभावे कार्य्याभाव उभयाभ्युपेतः कारणान्तराणि न कर्त्रुपहितमर्य्यादानि कथं कर्त्रभावे व्याप्रियेरन् अतः कार्य्यस्य सांख्यसौगतचार्वाकवर्तन्या नित्यत्वमसत्त्वमाकस्मिकत्वं वा स्यादिति तत्रेदमुत्तरम् । कार्य्यमिति । अयं प्रतिविधिः कारणाभावे

कार्य्यं न स्यान्न तु कारणविशेषाभावे अन्यथा क्वचिद् दृष्टस्य कर्मकारकादेरभावेऽपि क्रियाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतः कर्त्रभावेऽपि कारणान्तरैः कार्य्यसिद्ध्युपपत्तिरिति ।

ननु कालो यथा सर्वकार्य्यनिमित्तं तथेश्वरोऽपि तत्परित्यागे समानन्यायः कालोऽपि त्यज्यतामित्यत्राह । कालवदिति । कालोऽप्युपाधिविशेषातिरिक्तो न वेति यथामतमस्तु स तावल्लोकशास्त्रसिद्धः कालप्रतीक्षया कर्षकादिप्रवृत्तेः काले कर्मचोदनात् शुभाशुभकालविभागे च कस्यचिद्वेदाङ्गस्य[*] व्यापारात् । नन्वप्रधीनामप्यचेतनानाञ्चेतनानधिष्ठितत्वे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत्राह । तैश्चेति । अदृष्टप्रेरितानामेव प्रवृत्त्युपपत्तेः किन्तत्र प्रयत्नगवेषणेन अदृष्टस्याप्यचेतनस्य प्रवृत्तौ चेतनाधिष्ठानमपेक्षितमित्यत्राह ,। तदपीति । ईश्वरप्रयत्नो ह्यचेतनोऽपि जगत्सृष्टौ न प्रयोजकप्रयत्नाधिष्ठितः, न च कुम्भारस्य इव जीवप्रयत्नसहकृतः । अतस्तत्र व्याप्तिसङ्कोचावश्यंभावाददृष्टेऽपि क्वचित्संकोचः स्यात् । अन्यथा गौरवात्. ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वात् प्रयत्नानधिष्ठितत्वमिति चेन्न नित्यानामपि परमाण्वादीनां तदपेक्षाङ्गीकारात् । अन्यथान्वयव्यतिरेकनियमवतामन्यतमस्य त्यागे सर्वहेतुत्यागोऽपि स्यादिति शङ्कते । एकेति । सर्वहेतुत्यागे कादाचित्कत्वविरोधं प्रकृते तदभावञ्चाभिप्रेत्याह । नेति । प्रतिबन्दिं सूचयन् अन्यहेत्वपरित्यागे हेतुमाह । ध्वंसवदिति । ध्वंसो ह्यभूत्वा भवन् हेतुमपेक्षमाणस्समवाय्यसमवायिनोरसम्भवान्निमित्तमात्रनिष्पाद्यस्त्वया स्वीकृतः, तथा पक्षेऽपि जीवातिरिक्तस्य कर्तुः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथञ्चिज्जीवकर्तृकत्वं कर्तृनिरपेक्षत्वं वा स्वीक्रियतामिति

---

* ज्योतिषशास्त्रस्य व्यापारात् ।

भावः । विपक्षे बाधकाभावं निगमयति । तस्मादिति । हेत्वभावे कार्यं न स्यात्, न तु कार्य्यमात्रानपेक्षितहेतुविशेषाभावे, तत्र तु कार्य्यविशेषनिवृत्तिर्वा यथा कलमबीजाभावे कलमाङ्कुरस्य हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवानिति न्यायात् । अथवा कारणान्तरैरेव कार्य्यसिद्धिः यथा ध्वंसस्येति विशेषः । सोपाधिकत्वमपि दर्शयितुमाह । धर्म इति ॥

सू० धर्मो यावत्सपक्षानुगत उपधिरित्यभ्युपेतस्त्वयाऽपि त्यागे तस्यात्र तद्वच्छिथिलितनियमाः क्वापि नोपाधयः स्युः । तादृग्धर्मात्ययाच्च प्रकरणसमता स्यान्न चातिप्रसङ्गः पक्षादिस्थित्यबाधान्निरुपधिकतया स्यात्परात्मानुमा तु ॥ २२ ॥

टी० यावत्सपक्षानुगतः पक्षे विपक्षे चावर्तमानस्सपक्षाभिव्याप्त इत्यर्थः । अस्ति चात्र तादृशो धर्मः शरीरजन्यत्वं यद्यप्यसौ पक्षीकृते शरीरगुणादिविशेषे वर्तते तथाऽपि साधनव्यापकत्वाभावात् स्वनिवृत्त्या साध्यनिवर्तनशक्तिश्चोपाधिः स्यादेव तादृशस्य धर्मस्यानुपाधित्वानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमाह । त्याग इति । न हि निषिद्धत्वादीनामेतस्य च विशेषोऽस्ति येन त एव तत्तत्रोपाधयः स्युः, नात्रावचेति नियम्येत । एवं सोपाधिकत्वे मतभेदेन व्याप्यत्वासिद्धिः व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिर्वा स्यादिति भावः । शरीराजन्यत्वसमबलत्वाभिमाने प्रतिरोधमाह । तादृगिति । ननूपाधौ प्रतिसाधने च शरीरोपादानं व्यर्थम् । आत्मादिषु जन्यत्वनिवृत्तिमात्रेण सकर्तृकत्वनिवृत्त्युपपन्नायां [illegible] निवृत्त्यनपेक्षणात् । अतो

निरुपाधिकं निष्प्रतिसाधनञ्च विश्वकृदनुमानम् । मैवं क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यत्र न हि कर्तृसम्बन्धमात्रं साध्यं सिद्धसाधनत्वात् सन्ति हि त्वत्पक्षे कुम्भादिकर्तारश्चेतनाः स्वकृतस्सर्वत्र संबद्धाश्च तैः क्षित्यादयः अस्मत्पक्षेऽपि ।

अङ्गुलस्याष्टमागोऽपि न सोऽस्ति द्विजसत्तम ।
न सन्ति प्राणिनोयत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥

दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपीत्यादिभिस्सर्वमचेतनं पुण्यपापकर्तृचेतनमिश्रमतस्सकर्तृकमिति चेतनव्यापारपूर्वकत्वं साध्यं तत्र व्यापारपूर्वकत्वनिवृत्तिमात्रेण कादाचित्कत्वनिवृत्त्युपपत्तौ तद्विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्, व्याप्त्ययोगाभावेऽपि सिद्धसाधनत्वनिवृत्त्यै तदुपादानमिति चेत्तर्हि शरीराजन्यत्वेऽप्यसिद्धिपरिहारे विशेषणं समर्थमाशङ्क्य एकामसिद्धिं परिहरतोऽद्वितीयापत्तेरित्युक्तं वितथं स्यात् ।

ननु ज्ञानादिचिकवान् कर्ता तत्पूर्वकत्वे साध्ये व्यापारगर्भतया न पृथग्व्यापारपदोपादानं येन विशेषणवैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न अन्यतमनिवृत्तिमात्रेण कार्य्यत्वनिवृत्त्युपपत्तौ विशेषोपादानवैयर्थ्यात् अन्यतमसाधने त्वदिष्टमसाधितं स्यात्, शेषं वास्तवतः सेत्स्यतीति चेन्न कार्य्यत्वनिवृत्तेर्हेतुपूर्वकत्वनिवृत्तिप्रयुक्ततया प्रयत्नादिनिवृत्तेरप्रयोजकताऽऽपातात् । तदिह तत्तद्विशेषव्यतिरेकस्यापि व्याप्तिनिर्वाहाङ्गीकारे शरीरजन्यत्वव्यतिरेकोऽपि न वैयर्थ्यं वाच्यमिति ।

नन्वेवमदृष्टपरत्वो*पादिदर्शने सावयवत्वात् कार्य्यत्वमनुमाय तत एव तदुचितकर्तृमत्त्वानुमाने कुलालादिपूर्वकत्वनिवृत्त्या बाध्येत प्रतिरुध्येत वेति मन्दशङ्कां वारयति । न चेति । व्याप्तितदभा-

* सुपथा संस्कृतं प्रासादि सद्दर्शने ।

पाभ्यां विशेषादिति शेषः । यद्यव्यापकधर्मस्य निवर्त्यतया प्रत्यवस्थीयेत तदा सर्वत्र तस्याः सुलभत्वात् क्वचिदप्यनुमाने पक्षो न स्यात् साध्यवत्तया वर्ण्यमानो हि पक्षः तदभावे तत्सापेक्षौ सपक्षविपक्षावपि न स्यातां ततोऽनुमानकथैवोत्सीदेत् । प्रस्तुतेऽपि नैवं प्रसङ्गः तद्व्याप्तेरुक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह । पक्षादीति । यद्वा शरीरजन्यत्वमुपाधिरित्यत्र पक्षव्यवच्छेदार्थं हि विशेषणं तथा सति पक्षेतरत्वमप्युपाधिः स्यादित्यत्रोक्तं न चेति नात्र पक्षान्यत्वेऽतिप्रसङ्गः उपाधेस्साध्यसमव्याप्तिस्वीकारपक्षे अन्वयव्यतिरेकिणि पक्षेतरत्वस्य साध्यातिव्याप्तित्वात्, केवलान्वयिनि साध्यसमव्याप्तत्वेऽपि पक्षेतरत्वान्यत्वेनाप्युपाधेर्विशेषणात् अन्यथाऽनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् इयमेव साध्यव्यापित्वमात्रमुपाधेरपेक्षितमिति पक्षेऽपि गतिः । ईदृशं चेदं शरीरजन्यत्वमिहोपाधिः स्यादेवेति । पक्षेतरत्वे तूपाधौ पूर्ववदेव पक्षादिव्यवस्था भज्येत । इह तु न तथेत्याह । पक्षादीति । ईश्वरानुमानाभावे तद्वत्स्वेतरात्मानुमानमपि न स्यात् स्वात्मसाध्येष्वेव व्याप्तिनियमप्रसक्तेरित्यत्राह । निरुपाधिकतयेति । यदि परशरीरस्थलिङ्गैः कर्तुर्भोक्तुश्चानुमाने स्वशरीरस्थतया स्वकर्तृकतया वा व्याप्तिरवच्छिद्येत तदा हृदयविसंवादः, चेतनान्तरानुमानाभावे व्युत्पत्तिरेव न स्यात् कुतश्शिष्याचार्यवादिप्रतिवादिशत्रुमित्रादिव्यवहारः ।

न च स्वेनान्यदेहादेरधिष्ठानादिसम्भवः ।
सौभरिन्या*यतस्तत्तत्प्रतिवन्दिप्रसङ्गतः ॥

* सौभरिर्महर्षी राजकन्यकासहस्रोद्वाहार्थं यथा तावन्त्येव शरीराणि परिजग्राहेति हि पौराणिकाः ।

न च स्वान्यानुमानेऽपि विजातीयत्वकल्पना ।
निरुपाधिकता तत्र भवेदनुमितेस्ततः ॥

तुशब्दः कल्पनागौरवनिवृत्त्यर्थः । उक्तबाधकतर्कसूचनार्थो वा । किञ्च ॥ २२ ॥

परदेहस्थलिङ्गानामन्यथासिद्धिकल्पने ।
स्वदेहेऽपि तथैवेति नैरात्म्यमवशिष्यते ॥
आगमादात्मनां सिद्धावीश्वरस्य तु किं पुनः ।
परमात्मनिश्चयाभावे त्वागमोऽपि न सेत्स्यति ॥ इति ।

अथ स्यात् अन्वयिनि हेतौ यावत्सपक्षान्वयिधर्मसम्भवेन सोपाधिकता शङ्क्येत केवलव्यतिरेकिणि तु सपक्षाभावान्न तच्छङ्केत्यत आह । सर्वस्येति ।

मू० सर्वस्यावीतहेतोरपि च निरसनं द्रक्ष्यसि स्वप्रसङ्गे स्मृत्याऽत्र व्याप्तिसिद्धावलमनुमितिभिर्निष्फलस्संप्लवोऽपि । तस्मादुल्लोकभूमा सकयमनुमया विश्वकर्ता प्रसिद्ध्येच्छास्त्रानुक्तित्वबाधद्वयपरिहृतये शास्त्रयोनित्वसूत्रम् ॥ २३ ॥

टी० स्वप्रसङ्गे–हेतुचिन्तावसरे, अयं भावः व्यर्थविशेषणत्वमर्थान्तरत्वञ्च केवलव्यतिरेकिणां सर्वेषां द्योत्यते तथा हि सर्वं कार्य्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकं कादाचित्कत्वादित्यत्र व्यतिरेके कर्तृपूर्वकत्वनिवृत्त्यैव कादाचित्कत्वनिवृत्तावुपपन्नायां किं सर्वविद्विशेषणेन सिद्धसाधनत्वनिवृत्त्यै तदुह इति चेन्न शरीराजन्यत्वहेतावसिद्धिपरिहारे विशेषणं समर्थमिति वदन्तं प्रति स्वरूपासिद्धिं परिहरतो द्वितीया-

पत्तेरिति युष्मदुक्तस्यापि दुर्वारत्वात् । तर्हि कर्तृपदं हित्वा सर्ववित्पूर्वकमित्येतावदुक्तौ न वैयर्थ्यमिति चेत् तथाऽपि वित्पूर्वकत्वनिवृत्त्या व्याप्तिसिद्धौ सर्वविशेषणवैयर्थ्यमेव । एवं नित्यज्ञानपूर्वकत्वादिनिर्देशेऽपि द्रष्टव्यं, न च विशेषणेऽपि सिद्धसाधनतापरिहारः सर्वैरप्यज्ञेतननां सर्वशब्दार्थवेदिनामसर्ववित्त्वायोगादन्यथा सर्ववित्साधनस्यापि दुश्शकत्वात् विशेषतस्सर्वं न सर्वे विजानन्तीति चेन्न विशेषणानामपि सर्वशब्दसङ्ग्रहात् सर्वसाक्षात्कर्तृपूर्वकत्वं साधयाम इति चेन्न योगिभिरर्थान्तरताऽऽपातात् नित्यसाक्षात्कारिपूर्वकत्वं साध्यमिति चेत्, एवमपि व्याप्तौ नित्यविशेषणवैयर्थ्यमेव अन्यतो विशेषणसाफल्ये शरीराजन्यत्वेऽपि साफल्यं सिद्ध्येदेव वेदास्सर्वज्ञप्रणीताः वेदत्वादित्यत्राप्येवमर्थान्तरत्वविशेषणवैयर्थ्ये बोद्धव्ये प्रणीतत्वनिवृत्तिमात्रेण सर्वज्ञप्रणीतत्वनिवृत्तिमात्रेण वा व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । अपि च केवलव्यतिरेकिणस्सपक्षे सत्याभासत्वं सङ्गिरध्वे, सन्ति चानन्तानि सर्वज्ञप्रणीतानि वेदेतरवाक्यानि भारतादिमध्यपातीनि स्मृतितन्त्ररूपाणि कल्पादिषु लोकवेदसंव्यवहारप्रवर्तनौपयिकानि च । न च तेषु वेदत्वं, प्रसिद्धिविरोधात् अवेदत्वेनैव महर्षिप्रभृतिभिर्व्यपदेशाच्च । अतस्तेषां न वेदत्वेन पक्षीकरणं शक्यं संग्राहकान्तरञ्च दुर्वचं, जीवप्रणीतेतरवाक्यत्वमीश्वरप्रोक्तत्वं वा नान्यतस्सिद्धम् इत एव तत्साधनेऽन्योन्याश्रयः तदिह तेषां पक्षीकारे तदभावे वा वेदत्वहेतुस्तेष्वसिद्धन् हेत्वाभा*सत्वं नातिक्रामेत् । एवं वक्ष्यमाणैश्च वेदनित्यत्वसाधकैर्बाधोऽप्यत्र मन्तव्यः एवं घटः सर्वज्ञकर्तृकः घटत्वात् यजुस्सर्वज्ञप्रणीतं यजुष्ट्वादित्यादिविशेषपक्षीकारेण प्रयोगाश्च निरस्ता वेदितव्याः ।

* हेत्वाभासकक्षामिति पा० ।

ननु कार्य्याणां सर्वेषां सपेक्षपूर्वकत्वव्याप्तिः श्रुत्या सिध्यति अविदितनिगमवृत्तान्तानां नालिकेरद्वीपवासिनामिव बौद्धे महेश्वरे माभूदनुमानम् अन्येषान्तु तत्प्रवृत्तिसम्भव इत्यत्राह । श्रुत्येति । व्याप्तिग्राहकेणैव साध्यसिद्धौ किमथानुमितिसाध्यमित्यर्थः संप्लव*वादे सिद्धेऽपि मानान्तरस्य प्रवृत्तिः स्यादित्यत्राह । निष्फल इति । मानान्तरसिद्ध वस्तुन्याकारान्तरसमर्पणे हि संप्लवयोगमेत अन्यथा सिद्धसाधनत्वं वा सर्वत्र सिद्धसाधनत्वदोषोच्छेदो वा स्यादिति भावः । यत्र ।

कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्संख्याविशेषात्तु साध्यो विश्वविदव्ययः ॥

इति न्यायाचार्य्यसंगृहीतानां सर्वेषां हेतूनां स्वारस्येनान्यायेन निरस्तप्रायत्वं विगमनयाप्तेन निश्चीयते । तस्मादिति । नन्वनिरस्तेऽपि जगत्कर्तुरनुमाने पतत्वत्तदोहिनरमनुरुषादेः शारीरकं निष्फलितवासम् अतः किमथ तन्निरासयत्नेनेत्यत्राह यास्त्विति । यदि जगत्कर्तुरनुमाने न प्रतिविध्येत तदा सर्वान्तर्यामित्वव्यवसायिनः कस्वित् इदं सर्वमसृजत यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिवाक्यानामनुमानसिद्धानुवादित्वं मन्यमानस्य जगत्कर्तृवादिवाक्यानामनुमानविरुद्धोपस्थापकत्वे प्रबाधकत्वात् तत्सिद्धमात्रबोधने नैरर्थक्यात् सिद्धोऽप्यनुमानानार्थ[illegible] सिद्धपरवाक्यविमर्शेन इत्थं इति मोहः स्यात् अतस्तदनुरोधेनानुमानं निरसनीयम् । किं विश्वकर्तुरनुमेयत्वाभ्युपगमे तत्तद्गुणादिकल्पिते हेत्वनुमितिबाधवैयर्थ्येन [illegible] आनन्द इत्यादिवाक्यार्थत्यागात् अप्रामाणिक[illegible] पूर्यैवेदकल्पनस्वीकाराद्युक्त्या प्रयुक्ताभ्यां प्रतिप्रमाणतर्के[illegible] वन्त्य-[illegible]

* एतस्य [illegible]मनुमितिसाध्य[illegible] इत्यर्थः ।

† विश्वकर्तेति पुस्तके पाठः ।

यमथवा अनुमितेस्स्वोपाधिकत्वाद्विकारणदोषात् साधादकर्तृत्वानुमानेन साध्यप्रतिषेधाच्च अपि वा विश्वकर्तर्यनुमानं प्रवर्तमानं स्वयन्तावन्नित्यप्रयत्नं समानन्यायतया स्वोपस्थापितानुमानेन नित्यशरीरादिरहितत्वञ्चोपस्थाप्यागमविषयमपहरेत् । तस्मादेवंविधानेकबाधशङ्काऽपनुत्तये नित्यनिर्दोषशास्त्रैकवेद्यत्वमिह सूचितम् ।

शब्दप्रमाणके तस्मिन् यथाशब्दं व्यवस्थितिः ।
सर्वैरनतिलङ्घ्येति न शङ्कातङ्कसम्भवः ॥

नन्वीश्वरानुमानदूषणे ।

विद्याचोरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः ।
त एते बहुपाप्मानस्सद्योदण्ड्या इति श्रुतिः ॥

इति शास्त्रविरोधःस्यादिति चेन्न अनुमानदूषणेऽप्यागमात् तत्सिद्धेः । अन्यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षवेद्यत्वनिषेधेन तथापि तद्दूषकत्वप्रसङ्गः । आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशे*न च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममित्यादिप्रोक्तिः कथम् इत्थं श्रवणमननध्यानानां योगहेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् मननञ्चात्रानुग्राहकयुक्तिभिः स्थिरीकरणं तदेवात्र श्रवणानन्तरभावितयाऽनुमानशब्देन ग्रहीतुमुचितमनुग्राहकयुक्त्यय एव वा यस्तर्केणानुसन्धत्त इति स्मरणात् तर्कानुमानयोरदूरविप्रकर्षात् समाख्याविपर्यासश्च दृष्ट इति ॥ २३ ॥

ईश्वरानुमानभङ्गः ।

तथा पि सांख्याधिकरणविरोधः स्यात्, तत्र हि परोक्तानां पक्षदृष्टान्तभूतानामचेतनानां सम्प्रतिपन्नवत् प्राज्ञाधिष्ठितत्वं सूत्रभाष्याभ्यां साध्यते अतश्शास्त्रयोनित्वसूत्रमन्यपरं न नेतव्यमिति शङ्कायां तावद्विरुद्धोक्तिमनुवदति । प्राज्ञेति ।

* ध्यानाभ्यासरसेनेति पा० ।

मू॰ प्राज्ञाधिष्ठानशून्यं न तु परिणमितुं शक्तमव्यक्ततत्त्वं वास्यादौ व्याप्तिसिद्धेरिति यदभिहितं सांख्यसिद्धान्तभङ्गे । सोऽपि प्राज्ञव्युदासेऽप्यनुमितिशरणान् प्रत्युपात्तः प्रसङ्गो नेष्टे तत्सिद्ध्यसिद्ध्योरनुमितिरिति खल्वाशयस्सूत्रकर्तुः ॥ २४ ॥

टी॰ तात्पर्यवृत्त्या विरोधं शमयति । सोऽपीति । तात्पर्यभेदं विवृणोति । नेति । प्राज्ञाधिष्ठितत्वमनुमातुं न शक्यमिति सांख्याधिकरणतात्पर्यं शास्त्रयोन्यधिकरणस्य त्वधिष्ठितत्वं नानुमातुं शक्यमिति अतस्साधकबाधकाभावे शास्त्रं निरङ्कुशप्रसरमिति सूत्रकाराभिप्रायं प्रथ भाष्ये दर्शितं इति ॥ २४ ॥

इति शास्त्रयोन्यधिकरणसांख्याधिकरणविरोधपरिहारः ।

श्रुतिसिद्धस्य निमित्तकर्तुः श्रौतमुपादानत्वमपि प्रस्तौति । अस्येति ॥

मू॰ अस्यैवाचिन्त्यशक्तेरखिलजनयितुस्स्यादुपादानभावस्सूक्ष्माव्यक्तादिदेहः परिणमति यतोऽनेकधा स्थूलवृत्त्या । निष्कृष्टेऽस्मिन् शरीरिण्यमल*गुणगणालङ्कृतानन्दरूपे सम्पद्यन्ते समस्तास्समुचितगतयो निर्विकारादिवादाः ॥ २५ ॥

टी॰ अखिलजनयितुरस्यैवेति विरोधशङ्कासूचनम्, अचिन्त्यशक्तेरिति परिहारनिदानगर्भं, विकाराद्युपपादनार्थं निषेधकशास्त्रविरोध-

* अखिलगुणगणालङ्कृत इति पा ।

शान्त्ये सर्वोपादानत्वं बालयुवपरिणतिवत् सद्द्वारकमित्याह । सूक्ष्मेति । सूक्ष्मस्थूलत्वोक्तिर्हेतुकार्य्यभावघटनार्था। अनेकधेत्युक्त्या तम एकीभवतीत्यादिप्रसिद्धः प्राच्यावस्थातो वैषम्यं व्यज्यते उपादानतया विकाराद्याश्रयस्य कथन्तदभावोपदेश इत्यत्राह । निष्कृष्ट इति ॥ २५ ॥

ननु यद्यस्य निमित्तं न तत्तस्योपादानमिति स्थिते साक्षात्सद्द्वारकं वा कथमुपादानत्वमित्यत्र परप्रक्रिययैव विरोधं परिहरति । कर्त्तेति ।

सू० कर्त्तापादानमेव स्वसुखमुखगुणे स्वप्रयत्नप्रसूते संयोगं स्वस्य मूर्त्तैस्स्वयमुपजनयन्नीश्वरोऽप्येवमिष्टः । सर्वोपादानभावस्तत इह घटते सर्वकर्तृत्वमुष्मिन् सर्वश्रुत्यैकरस्यप्रणयिभिरुचितं द्वारमत्राभ्युपेतम् ॥ २६ ॥

टी० जीवस्तावत्तैस्तैरुपायैः स्वसुखादीन् उत्पादयति तेषां समवायिकारणञ्च भवतीति मन्यसे तावदेव च निमित्तोपादानत्वमीश्वरेऽपि तदुभयं क्वचिदङ्गीकरोषीत्याह । संयोगमिति । न चात्रोपादानत्वं भाक्तं विपरिवर्तस्य सुवचत्वात्, अतः प्रकृत्यधिकरणवाचितं न प्रतिक्षेप्तुं शक्यमित्याह । सर्वेति । तर्हि सोऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुत इत्यादिकं स्वरूपपरिणामवादिब्रह्मदत्तभास्करादिमतभेदैरव्यवहितमेव किन्न निरूह्यत इत्यत्राह । सर्वश्रुतीति । अन्यथा जीवानां प्रतिकल्पमुत्पत्तिप्रलयौ स्याताम् अकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशो विषमसृष्ट्यादिभङ्गश्च भवेयुः, ब्रह्मणस्तदंशस्य वा सर्वेश्वरस्य वा बहु स्यामिति सङ्कल्पयतोऽनादिजीवद्वारा

क्लेशाद्यन्वयः त्रिगुणांशद्वारविकारान्वय इति पक्षेऽपि सर्वदोषाकरत्व विरुद्धधर्माध्यासश्च दुस्त्यजः अतश्चिदचिच्छरीरद्वारा बहुभवनादिकमिति कृत्स्नविद्भिर्निरूह्यत इति ॥ २९ ॥

इतीश्वरस्य जगन्निमित्तोपादानत्वोपपत्तिः ।

एवं विशिष्टस्योपादानमपि कर्तैव अन्यैरपि वेदान्तवादिभिर्यत्किञ्चिद्विशिष्टमङ्गीकृतमित्याह । नाविद्यमिति ।

मू० नाविद्यं कोऽपि सोपाधिकमथ कतिचिच्छक्तिभिर्जुष्टमन्ये स्वीकृत्यैकाद्वितीयश्रुतिमपि जगदुस्तद्विशिष्टैक्यनिष्ठाम् । नित्यत्वं विग्रहत्वं प्रकृतिपुरुषयोर्हेतुतां विश्वकर्तुस्तद्विशिष्टस्य शास्त्रप्रथितमजहतां कोऽपराधोऽतिरिक्तः ॥ ३० ॥

टी० अद्वैतव्याख्यायिनः* खल्वाहुः ।

अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो ।
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ॥ इति ।

भास्करीयास्तु चिदचिदंशविभक्तं ब्रह्मद्रव्यमचिदंशेन विक्रियते न त्वितरोपहितेन संसरतीति । यादवप्रकाशीयास्तु सर्वात्मकं सद्रूपं ब्रह्म चिदचिदीश्वररूपांशत्रयशक्तिविशिष्टं समुद्र इव फेनबुद्बुदतरङ्गप्रभेदेन अंशान्तरभेदविविधव्यक्तिभावेन परिणमत इति । एवमद्वितीयश्रुत्यनुरोधेनापि यत्किञ्चिद्विशेषणानि चेच्चिदचिदुपादानतोपयोगीनि स्वीक्रियन्ते श्रुतिस्मृतिसिद्धस्वरूपविशेषणाभ्युपगमे कः प्रद्वेषः स्वपक्षस्य प्रमाणतस्सिद्धिं विरोधाभावा-

---

* भामत्यामादिमः श्लोकः ।

दौचित्यातिशयं च प्रपञ्चयति । नित्यत्वमिति । कोऽपराधोऽतिरिक्त इत्यनेन विशेषणपरिग्रहमात्रमपराधश्चेत् सर्वेषामपि समानदोषत्वमिति रिक्तापराधोऽपि तेषामेवेति व्यज्यते ॥ २७ ॥

इति जगत्कारणवैशिष्ट्यासम्भवभावः ।

नन्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृत्तत्कार्यदृष्टान्तैस्तदुपपादनादीश्वराव्याकृतप्राणविराट्सिन्धुरिवोर्मिभिः यत्प्रनृत्य द्विधा भाति तस्मै सद्ब्रह्मणे नमः इति कात्यायनकारिकया च सद्ब्रह्मोदन्वदूर्मिभेदाश्चिदचिदीश्वरा इति निर्धार्यते तदेतदनुवक्ति । ब्रह्मेति ।

मू० ब्रह्मोपात्तान् विकारान् कतिचिदभिदधुश्चेतनाचेतनेशान्नैतद्युक्तं यदीशादनधिकमनघं निर्विकारं श्रुतन्तत् । भिन्नाया ब्रह्मशक्तेर्विकृतय इति चेद् ब्रह्मजन्यत्वभङ्गो भेदाभेदोपपाद्यं सकलमिति मते सप्तभङ्गी न दूष्या ॥ २८ ॥

टी० अत्र प्रतिज्ञाया अनन्यथासिद्धबहुश्रुत्यविरोधाद्विशिष्टैकानेकविषयविज्ञानार्थत्वात् दृष्टान्तानामप्युपादानोपादेयैक्यसम्भवार्थत्वाद्वृषिवचनस्यापि न चानूपदेशेनमस्ति किञ्चिदिति न्यायेन विरोधाधिकरणनीत्या चानपेक्ष्यत्वात् नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानामजामेकां, न त्वेवाहं जातु नासं, प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादिश्रुतिस्मृतिशतदृष्टेश्चानन्यथमूलमेतदित्यभिप्रायेणाह । नैतद्युक्तमिति । त्रिष्वपि विकारतयाऽभिमतेषु श्रुतिविरोधादयुक्तिमुपपादयति । यदीति । नारायणः परं ब्रह्मेत्यादिभिरीश्वरस्यैव परब्रह्मत्वं सिद्धम् अतो न तदुपादानमवतारपरिग्रहेऽपि नेश्व-

रस्योपादेयत्वं, स एव सृज्य इत्यादिकमपि विशिष्टविषयं स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादिभिरकर्मवश्यतया प्रसिद्धस्य न खलु निरयनिपातादिदुरत्ययदुःखकारणदुरितपराधीनानन्तजीवभावेन परिणामः, नास्य जरयैतज्जीर्यति, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिभिर्विकारजात्यादिविधुरतया श्रुतस्य कथन्ताद्विपरीतविकारागमः, तच परोक्तं परिहाराभाव घङ्कते । भिन्नाणा इति । अभिन्नत्वे परिहारगन्धाभावात् भिन्नत्वानुवादः, यदि ब्रह्मव्यतिरिक्ता तच्छक्तिर्विक्रियते तदा ब्रह्मण उपादानत्वं न स्यात्, अनादितया श्रुतस्य विकृतस्य जन्यत्वायोगश्च न परिहृत इत्यभिप्रायेणाह । ब्रह्मजन्यत्वभङ्ग इति । अथ शक्तिशक्तिमतोरभेदा ब्रह्मणद् उपादानत्वं निर्विकारत्वादिकमिति परोक्तमनुवक्ति । भेदाभेदेति । अथानिष्टमाह । सप्तभङ्गीति । स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादीना विरोधस्फोट्यानदुक्ति' सर्वेऽपि परपक्षा न दूष्यः कथञ्चिद्भेदात् स्वपक्षस्य परपक्षत्वेऽपि विरोधस्य दुर्वचत्वादिति तात्पर्य्यम् ॥ २८ ॥

इति ब्रह्मणश्चिदचिदीश्वरविकारत्वभङ्गः ।

अथ सच्चित्सुखस्वरूपं ब्रह्म सर्वत्र तादात्म्येनानुवृत्तमित्येतदनूद्य प्रत्याह । विश्वमिति ।

मू० विश्वं चित्तद्गुणानुद्भव इह घटते रत्नगन्धा-
दिनीत्या सर्वं ब्रह्मेत्यधीतं त्रिविधमिति
च तद्वाश्यतादात्म्य चोक्तम् । तस्मात् सर्वा-
नुवृत्तं सदनवधिदशाचित्रमित्यप्ययुक्तं प्र-
त्यक्षागोचरत्वप्रभृतिबहुभिदावादिसर्वोक्ति-
बाधात् ॥ २९ ॥

टी० चिच्छब्देन स्वप्रकाशत्वं चेतनत्वं च तन्त्रेण गृह्येते उपलम्भविरोधनिवृत्त्यर्थमाह । तद्गुणानुद्भव इति । रत्नेन गन्धस्य नित्यानुपलम्भात्तन्निदर्शनम् । न हि नित्यगन्धानुपलम्भेऽपि रत्नस्य पृथिवीत्वं नाङ्गीकृतम् एवमिहापि । अयं भावः विश्वस्य स्वप्रकाशत्वं तावन्न निषेद्धुं शक्यं प्रत्यात्मं स्वप्रकाशत्वस्य परैरनुपलम्भेऽप्यङ्गीकारात्, चेतनत्वमपि घटादेः न प्रत्यक्षतः प्रतिक्षेप्तुं युक्तं परचैतन्ये सर्वत्र योग्यानुपलम्भाभावात् कार्य्याभावादपि न तत्प्रतिक्षेपः सुषुप्त्यादिनयेन कार्य्याभावोपपत्तेः स्वभावभेदाच्च नित्यानुद्भवोपपत्तिरिति चिद्रूपत्वे सिद्धे हि चैतन्यानुद्भवः कल्प्यः तदेव तु कथमित्यत्राह । सर्वमिति । सर्वं खल्विति श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मत्वं विधीयते तच्च ध्यानादिस्वभावगर्भे भोक्तृभोग्यादीन् प्रक्रम्य सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मैतदिति श्रूयते अत्र हि स्वरूपवैविध्यं स्वारसिकं ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा इत्यादौ च ब्रह्मण एव दाशत्वादिकमाम्नातं तत्र व्यवधानकॢप्तिस्तु गुर्वी तस्मात् स्वरूपतादात्म्येन चिदचिदीश्वरानुवृत्तं सद् ब्रह्मैकं तदेव वितथपूर्वावस्थान्तरव्याप्तिभिरनन्ताविषमावस्थाविशिष्टमिति भावः । च्यात्मके ब्रह्मणि चित्रपटन्यायसूचनार्थः चिच्छब्दः । एतदपि दूषयति । इत्ययुक्तमिति । श्रुतस्य कथमयुक्तिरित्यत्राह । प्रत्यक्षेति । अद्रेश्यमग्राह्यं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिभिः श्रुतिभिस्तावद्बाधस्सिद्धः । भेदश्रुतयश्च नाभेदं सहन्ते शरीरात्मभावश्रुतयश्च भेदगर्भाः । अत एवाभेदश्रुतयोऽपि विशिष्टैक्यविषया स्थापनीयाः । किञ्चाचेतनस्य चेतनस्य वा कस्यचिद्ब्रह्मत्वविधौ किमपेद्य विधेयं सत्त्वमिति चेतन्न सर्वत्र सर्वेषां सुप्रसिद्धत्वेन तदुपदेशायोगात् कारणत्वमिति चेत् तत्प्रातिस्विककार्य्ये प्रति प्रसिद्धमेव आदिकारणत्वन्तु कार्य्यस्य विरुद्धं कार्य्यस्य कारणद्रव्यतादात्म्य-

मुपदिश्यत इति चेन्न श्रुतिसिद्धविशिष्टकारणतादात्म्ये त्वदिष्टा-सिद्धेः प्रदर्शितञ्च विशिष्टपरिणामस्य युष्माभिरपि दुस्स्थत्वम् ईश्वरत्वमशान्तरयोरुपदिश्यत इति चेन्न प्रत्यक्षाद्यशेषप्रमाणविरोधात्, न च परागादेः पर्वतत्वं शरावादेर्वा मणिकत्वं संव्यवहरन्ति सातात्यविवक्षया तथा सव्यवहारः स्यादिति चेत्तर्ह्येव सत्तात्म्ये-वेश्वरतादात्म्यमुपदिष्टं स्यात् तच चानुपदेश्यत्वमुक्तमेव एवं सर्व-श्रुतिबाधात् ब्रह्मसामानाधिकरण्यवैविध्यश्रुतिश्चाविरुद्धविषयतया नीयेतेति ।

यदपि कल्पयन्ति जीवव्यष्टिवदीश्वरव्यष्टयोऽप्यनन्ताः तच प्राणमयमनोमयवाङ्मयरूपः प्रथमो विभागः, तिस्रश्च ब्रह्मादिमूर्ते-यस्तद्व्यष्ट्य इति इदमप्येकस्यैव चैतन्यस्य स्वमायाकल्पितविचि-त्रान्तःकरणदर्पणप्रतिबिम्बिततया विश्वतैजसप्राज्ञरूपविभाग इति श्रुतिपदनाद्दत्तव्यम् ॥ २६ ॥

इति सर्वानुवृत्तसन्मात्रब्रह्मत्वभङ्गः ।

अन्ये तु भेदाभेदिन आहुः निष्कलचिदानन्दजलनिधिर-पारस्वानन्दानुभवप्रीतिजनितनानाविकार एव स्वल्पमंशं जडरूपं संकल्प्य तमेवानडेन चिदंशान्तरेण संयोज्यानन्तशिविधसुखदुःखा-नुभवभागिनं कृत्वा तद्दर्शनेन प्रीयत इति यथोक्तम् ।

त्वं चिन्महोदधिरणुं तव बिन्दुमेकं कृत्वा जडं तमजडेन नियोज्येत्यादि ।

दृश्यन्ते जगति काश्चिदात्मपीडावहां क्रीडां सादरमनु-तिष्ठन्तः अन्यथा कथमवतारेषु तादृशा विहाराः कथञ्च स्वेच्छया कर्मफलान्यनुभवेदिति । एतदनुमापते । अव्यक्तमिति ।

व्यवस्था न कथमुपधिभिः स्वावतारेषु चैषा सर्वज्ञः स्वैक्यवेदी कथमनवधिभिर्जीवदुःखैर्न्न दुःख्येत् ॥ ३१ ॥

टी० एवकारो विरोधं व्यनक्ति महाकाशघटाकाशादिन्याया-दीश्वरान्मिथश्च जीवानां भेदेन गुणदोषसंकरपरिजिहीर्षया उपाधिभिन्नत्वे स्वीकृतेऽपि प्रलयदशायामुपाधिविलयेन भेदाभावे मुक्तिप्रसङ्गः । ततश्च प्राग्वदकृताभ्यागमादिः स्यादित्यत्राह । सोऽपीति । उपाधिभेद इत्यर्थः । प्रलयेऽपि प्रतिजीवमुपाधयस्सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति ततस्तदवच्छिन्नजीवभेदस्थितिरुपपद्यत इति भावः । अन्याद्युपाधिभेदस्वीकारे ब्रह्मव्यतिरिक्ताङ्गीकारः स्यादित्यत्राह । तस्मादिति । बहुधा भिन्नेऽपि ह्युपाधिर्ब्रह्माभिन्नः तस्मान्नाब्रह्मतत्त्वाङ्गीकृतिरिति भावः । ब्रह्मतादात्म्याविशेषेऽपि उपाधेस्तद्गतो वैषम्यमाह । जड इति । पूर्वोक्तदूषणेभ्यो विशेषं व्यनक्ति । इति तु मत इति । दुःखमद्वारकं स्यात् न ह्यस्मन्मतवद्विशेषणद्वारकं न च त्वन्मते विकारवदुपाध्यंशद्वारकमित्यर्थः । औपाधिक्यां व्यवस्थितावतिप्रसङ्गमाह । सामर्थ्यादीति । अस्ति हि योगिनां युगपदनेकदेहभृतां तद्देहोपाधिकृतभोगप्रतिसन्धानं, स्मर्य्यते हि आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर प्राप्य योगी बलं कुर्य्यादित्यादि । अवतारेषु चैकानेकावतारान्तरवृत्तान्तव्यवहारास्तत्र तत्र दृश्यन्ते तथाऽपि कर्मोपरोधादप्रतिसन्धानमित्यत्राह । सर्वज्ञ इति । न हि नित्यसर्वज्ञतयाऽभ्युपगत ईश्वरांशः स्वात्मगतमुपाधिं तत्परिच्छिन्नस्वांशं च स्वेनाभिन्नं न वेत्ति ततश्चाहमेवोपाधिपरवशतयाऽनन्तदुःखमनुभवामीति न कथं दुःख्येत् । ३१ ।

अपि चाचोपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीव इति परोक्ते किमुपाधिसंयोगमात्रविशेषितं ब्रह्मस्वरूपमेव जीव उत घटाकाशवदवच्छेदेन विभक्तो भागः । अथ घटोदकवच्छेदेन । यद्वा विदारितावदाहननात् किञ्चिद्विदलनेन । यद्वा उपाधिसंयोगव्यञ्जितविभागः कश्चित्स्वरूपांशः घटाद्यवच्छिन्नपृथिव्यंशवदुपाधिभवेन परिच्छिन्न एव वा कश्चिद् ब्रह्मांश इति विकल्पं विभाव्य प्रथमे दोषमाह । बन्ध इति ।

मू० बन्धो ब्रह्मण्यशेषे प्रसजति स यदोपाधिसंयोगमात्रात् सादेश्याच्चेदुपाधौ व्यभिचरति भवेद्बन्धमोक्षाव्यवस्था । अच्छेद्यच्छेदनादिर्विहित उपधिभिर्न स्वतोंऽशस्तथास्मिन्नोपाधिर्जीवतामप्यनुभवितुमलं ब्रह्मरूपोऽप्यचित्त्वात् ॥ ३२ ॥

टी० अत्र नित्यमुक्त ईश्वरांशो निष्कष्टुं न शक्यो बद्धमुक्तविभागश्च न स्यादिति भावः । द्वितीयमनुवक्ति । सादेश्याच्चेदिति । तत्रोपाधिसञ्चारदशायां घटाकाशनीत्यैव नियतजीवांशासम्भवात् बद्धमुक्तप्रदेशनियमाभावमाह । उपाधाविति । कर्मनिरपेक्षो बन्धः तत्कालसमुचितविद्यानिरपेक्षो मोक्षश्च स्यादित्याकूतम् एवं सति ।

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥

इति स्मृतिः कथमिति चेदित्थमाकाशोऽपि पृथिव्यादिवत् सभागः पञ्चीकरणप्रक्रियया तत्सिद्धेः तद्भागानान्त्वेकरूपाणामपि यथा घटादिसंयोगभेदैरेव मिथोवैषम्यम् एवमात्मनां

देशादिविच्छेदसंयोगभेदैरिति जीवविषयत्वे निर्वाहः, परमात्मविषयत्वेऽपि ब्रूमः अत्र तत्तत्संसर्गप्रयुक्तविकारादिराहित्ये तात्पर्यम् एतच्च वृद्धिह्रासादिसूत्रभाष्ये व्यक्तमनुसन्धेयमिति ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

इत्यपि गतार्थं घटध्वंसे घटाकाशो न भिन्नो नभसो यथेति मुक्तविषयस्मृतिरप्यौपाधिकविशेषनिवृत्तिपरा न ह्यत्र घटाकाशस्य नभसस्तादात्म्यं नि*र्दिश्यते तस्य घटसंयोगदशायामप्यवस्थानात् । नापि बहिर्भूतमहाकाशादितादात्म्यं तस्य घटध्वंसदशायामप्यसम्भवात् तत्समानतापत्तिः स्वैक्यविरोधिन्येव । तृतीयचतुर्थौ दूषयति । अच्छेद्य इति । पञ्चमेऽपसिद्धान्तमाह । स्यात इति । षष्ठे क्वचिदंशकृत्स्नव्याघातमाह । नोपाधिरिति । भूतेन्द्रियचैतन्यवादसमोऽयं पक्ष इति भावः ॥ ३२ ॥

इति ब्रह्मण औपाधिकजीववादभङ्गः ।

एवमिह जैनग्रन्थिनां जल्पितानि निराकारिषत । अथ वैगतग्रन्थिनां निराक्रियन्ते तत्र प्रत्यस्तमितसमस्तभेदकूटस्थचिदानैकरसं ब्रह्मानाद्यनिर्वचनीयाविद्यातिरोहितस्वरूपमनन्तभेदप्रपञ्चात्मना विवर्तत इति मृषावादस्तावदपोह्यते । नापीति ।

मू० नापि ब्रह्मण्यविद्यास्थगितनिजतनौ विश्वमेतद्विवृत्तं तस्मिन् सा स्वप्रकाशे कथमिव विलगेत्तत्प्रकाशैकबाध्या । न ह्येतस्मिन्नविद्याविलयकृदधिको वृत्तिवेद्यो विशेषो बाधो

* निदर्श्यते इति पा० ।

वृत्तिस्वरूपाद्यदि भवति तदा ज्ञानबाध्यत्वभङ्गः ॥ ३३ ॥

टी० आस्तां तिरोधानमालोकसन्निधावन्धकारस्येवानादिस्वप्रकाशब्रह्मसंनिधौ तज्ज्ञानस्य स्वरूपलब्धिरेव न स्यादित्यभिप्रायेणाह । तस्मिन्निति । प्रदीपकज्जलन्यायशङ्काऽपनुत्त्यै विरोधं व्यनक्ति । तत्प्रकाशैकबाध्येति ।

ननु ब्रह्मस्वरूपप्रकाशो नाज्ञानं बाधते किन्तु साक्षित्वेनावस्थाय साधयत्येव तत्त्वावेदकवाक्यजन्यन्तु वृत्तिज्ञानं तद्बाधकमित्यत्र वृत्तेर्बाधकत्वं विषयस्यविशेषप्रकाशनद्वारतया स्वरूपेणैव वेति विकल्पं सङ्कल्प्य प्रथमं प्रतिक्षिपति । न हीति । अधिकः—स्वरूपादन्यः, विशेषस्याविद्याविलयहेतुत्वं स्वधीद्वारा यदि तु वृत्तिः कल्पितविशेषविषयतया ब्रह्माज्ञानं बाधेत तर्हि तत्त्वधीबाध्यत्वं तस्य न स्यात् । द्वितीयमनुवदति । बाध इति । वृत्तिस्वरूपात्प्रदीपवह्निमुद्गरादिवत् किञ्चित्प्रकाशनिरपेक्षादिति यावत् । दूषयति । तदेति । अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्यात् तत एव मिथ्यात्वलक्षणातिक्रम इति भावः ॥ ३३ ॥

इति साविद्यब्रह्मविवर्तवादभङ्गः ।

तिरोधिमपि दूषयति । छन्नत्व इति ।

मू० **छन्नत्वे स्वप्रकाशादनधिकवपुषो ब्रह्मणः स्यादभावो भावानां छादनं हि स्फुरणविलयनं तस्य चोत्पत्तिरोधः । मिथ्या दोषाद् भ्रमोक्तौ कथमधिकरणं सत्यमित्येव वाच्यं नाधिष्ठानानवस्था भवतु तव यथा नास्त्यविद्याऽनवस्था ॥ ३४ ॥**

टी० घटादीनां स्वस्वरूपातिरिक्तप्रकाश्यत्वात्तन्निवर्तकेऽपि
रोधानं युक्तं ब्रह्मणस्तु न तथेत्याशयः । अभावापत्तिं तिरोधानवि
त्वेन व्यनक्ति । भावानामिति । स्फुरणविलयनं सिद्धस्य प्रकाश
नाशः । तस्य—स्फुरणस्येत्यर्थः अविद्यस्येत्यर्थापन्नम् । ननु वृत्त्यधी
स्वप्रकाशान्तरापेक्षया तिरोधानं सिद्धेतन्न तस्यापि ह्यनुत्पन्नस्य ना
त्वायोगादुत्पत्तिरेव वक्तव्या ततश्च सत्यामविद्यायां कथन्तद्वाधि
वृत्तिरुत्पद्यते अन्यतस्तन्निवृत्तौ किं पुनरेषा वृत्तिस्साधयेत् स्वयमेव
विद्यां निवर्त्योत्पद्यत इति चेन्न परस्पराश्रयापत्तेः, स्वोत्पत्त्या प्रति
बन्धकनिवृत्तिः तया च सेति । एवन्तिरोधानं दूषितम् । तदर्थी
विक्षेपमपि विघटयति । मिथ्येति । सर्वासु भ्रान्तिष्वधिष्ठानदोषयो
स्सत्यत्वमारोप्यस्य च मिथ्यात्वं दृष्टं ततश्च माध्यमिकं प्रति निर
धिष्ठानभ्रमानुपपत्तिं वदन् भ्रममूलस्य दोषस्य कथं मिथ्यात्वं ब्रवीषि
यद्यधिष्ठानं मिथ्या तदा तदध्यासस्याधिष्ठानान्तरं वाच्यम् एव
ष्ठानवस्था स्यादिति चेत् दोषमिथ्यात्वेऽपि तदध्यासार्थं दोषान्तरा
पेक्षयाऽनवस्था स्यादेव यदि दोषस्य स्वरूपतः प्रवाहतो वाऽनादि
त्वान्नानवस्था दोष इति मन्यसे एवमधिष्ठानमिथ्यात्वेऽप्यधिष्ठानस्य
दोषवदुभयथाऽनादित्वान्न दोषः स्यात् । अथ स्यान्न वयं निरधि
ष्ठानभ्रमभीत्याऽधिष्ठानस्य सत्यत्वं ब्रूमः अपि तु सत्यं ज्ञानम
नन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धमङ्गीकर्तुम् इति तर्हि दोषत्वाभिमताय
जगत्प्रकृतेरपि गोरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी । अव्यक्त
कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकमित्यादिभिरन*वयवत्ववचनात् सर्व-
कालानुवृत्त्या सत्यत्वमङ्गीकार्य्यं भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति

* रनवयवत्ववचनादिति पा० ।

तद्विनाशः श्रुत इति चेन्न पुरुषस्य मायासंबन्धनिवृत्तौ तत्र तात्पर्य्यात् मायाशब्द एव मिथ्यात्वं बोधयतीति चेन्न आश्चर्य्यसृष्टिहेतुतया तदुपपत्तेरन्यथा देवमायेव निर्मिता। तेन मायाऽहमस्त्वन्तदित्यादिविरोधात्। न च शुक्तिरूप्यादिषु क्वचिदपि मायाशब्दो दृष्टः। नापि मिथ्याशब्दपर्य्यायतया मायाशब्दं लोकवेदनिघण्टुकाराः पठन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यत्रानृतशब्दो न जगत्प्रकृतिविषयः किन्तु ऋतेतरदुष्कर्मपरः, ऋतं चात्र फलाभिसन्धिरहितं कर्म स्यात् कारणविषयत्वेऽपि ब्रह्मविषयासच्छब्दवदन्यपर्य्यमवसेयम्। एतेन नासदासीन्नोसदासीत्तदानीन्न सन्नचासदुच्यत इत्याद्यपि सदसच्छब्दाभिप्रेतव्यष्टिभेदप्रलयपरतया न तद्वैलक्षण्याय योज्यमिति ॥ ३४ ॥

इति तिरोधानाद्यनुपपत्तिः ॥

अथाविद्यास्वरूपसिद्धिरूपप्रक्षासत्त्वाचित्वं दोषनिरपेक्षं तत्सापेक्षं वेति विकल्प्य पूर्वानुवादेनानिष्टमाह। दोषेति ॥

मू० दोषाभावेऽप्यविद्या स्फुरति यदि ततः किन्न
विश्वं तथा स्यात् सा चान्यां कल्पितां
चेदभिलषति तथा साऽपि चेत्यव्यवस्था।
नापेक्षा चेदनादेरकलुषधिषणागोचरत्वात्
सती स्यात् ब्रह्मैवास्यास्तु दोषो यदि न तु
विरमेद् ब्रह्मणो नित्यभावात् ॥ ३५ ॥

टी० मिथ्याभूतस्य कस्यचिद् दोषनिरपेक्षप्रकाशत्वे वियदादिप्रपञ्चस्यापि तथात्वं लाघवात् स्वीकार्य्यमेव न चासौ प्रपञ्चप्रतिभासहेतुर्दृष्टः येन लोकसिद्धदोषवन्न त्यज्येतेति भावः। अनु-

मानन्तु निरसिष्यते । उत्तरानुवादेनानवस्थामाह । सेति । अनवस्थापरिहारं शङ्कते । नापेक्षेति । स्वरूपानादेस्तादृशाविद्याया न कल्पकापेक्षा प्रवाहानादेर्न्नानवस्था दोषः स्वकारणातिरिक्तानपेक्षणादिति भावः । पक्षद्वयेऽप्यनिष्टमाह । अकलुषेति । स्वरूपानादिरविद्या निर्दोषया संविदा भाति अन्यथाऽनवस्थानात् तथा च सत्यत्वं दुस्त्यजम् । अविद्या स्वप्रकाशे स्वकार्य्यप्रकाशे च स्वयमेव दोष इति मन्यसे तर्हि सर्वमप्यनिर्वचनीयं दोषान्तरमनपेक्ष्यावभासेत अविशेषात्, अन्यदनिर्वचनीयं कादाचित्कत्वात् कारणमपेक्षत इति चेत् किमतः, न हि मृदादयो घटादीनां हेतवोऽपि दोषा इति व्यवह्रियन्ते न च स्वेष्टमुक्तिहेतोर्दोषत्वं ब्रूषे । भवन्तु वा हेतवो दोषाः अविद्याप्रवाहादिभिः पूर्वनिवृत्तावप्युत्तरस्य स्थैर्य्यमङ्गीकृत्य चिरप्रकाशस्य तच्च दोषनिवृत्तावपि मिथ्यता प्रकाशेन प्रागवद्विषयस्य सत्यत्वं प्रसज्येत सामग्र्यस्यपूर्वदोषचरमक्षणजनितानुवृत्तप्रकाशो चिरमनुवर्तेत इति चेन्न विषयस्थैर्य्येऽपि वृत्तिप्रकाशानामाशुतरविनाशित्वाभ्युपगमात् सामग्रीसन्तत्या धारावाहिकदृष्टेश्च । न चाध्यासकाले यथाविद्या भाति पश्चात्तु स्वरूपेणेश्वरनिष्ठम इति वाच्यं संविदधीनस्वसिद्धेस्तस्या अप्रकाशमानत्वावस्थानायोगात् । ईश्वरस्य भातीति चेन्न ईश्वरस्य बुद्धेरप्यदोषायत्तप्रकाशत्वे तद्विषयस्य सत्यत्वं, सिद्धेश् दोषायत्तत्वे तद्दोषप्रकाशो निर्दोषस्य सदोषस्य, चेति विकल्पदोषःस्वयं प्राग्वत् । अथान्यनिरपेक्ष ब्रह्मैवाविद्याप्रकाशप्रयोजको दोष इति शङ्कते । ब्रह्मेति । एवं सति स्वरूपतः स्वभावतो वाऽनादिरविद्या नोच्छिद्येत इत्याह । न त्विति । तत्र निरपेक्षदोषानुवृत्तिं हेतुमाह । ब्रह्मणा इति ।

* प्रयाद्यसेर येति पा० ।

तत्त्वधीप्रागभावविशिष्टस्य दोषत्वात् तदभावे कथमविद्या भावेतेति चेत्, हन्तैवं प्रागप्राग्विवेकेन तत्त्वधीप्रागभावस्यैव दोषत्वमायातम् अलं भावरूपाविद्यादोहलेनेति ॥ ३५ ॥

इत्यविद्यादर्शनानुपपत्तिः ।

ननु यदज्ञानमात्मसाक्षिकं भाति तद्भावरूपमेव स्यात् ज्ञान-प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वादिति शङ्कते । ज्ञात इति ।

मू० ज्ञाते ऽज्ञाते ऽप्यभावः खलु दुरवगमस्संविदस्ते न* वेद्यं स्यादज्ञानं यदीहाप्यपरिहृतमिदं तद्विरोधादिसाम्यात् । तुल्यैवाकारभेदात् परिहृतिरुभयोः क्लृप्तिरत्राधिका ते मुग्धोऽस्मीत्यादिसाक्षात्कृतिरपि नियतं तत्प्रतिद्वन्द्विगर्भा ॥ ३६ ॥

टी० अयं भावः अभावो ह्याश्रयप्रतियोगिनिरूप्यः प्रतियोगि च ज्ञानं तच सर्वज्ञानाभावस्तावन्न कदाचिदपि ग्राह्यः अभावज्ञानस्य तदाश्रयप्रतियोगिज्ञानस्य च विद्यमानत्वात् ।

अथ विषयविशेषावच्छिन्नस्य ज्ञानान्तरस्य प्रागभावः सुग्रह इत्युच्येत तदपि न विषयविशेषज्ञानसदसद्भावयोस्तज्ज्ञानाभावस्य दुर्ग्रहत्वात् षड्प्रमाणवेद्यस्याभावः कथमपरोक्षधीविषयः स्यात्, भावरूपाज्ञाने तु न तावद्भावाभावरूपत्वविरोधः न चान्यत् किञ्चिदिह स्यादिति, अतः स्वेष्टस्य फलितत्वमाह । तेनेति । ईदृशं दुर्ग्रहत्वं

* न भाव इति पा. ।

त्वविशिष्टे ऽपि स्यादिति प्रत्याह । सहापीति । तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह । तद्विरोधेति । भावरूपस्याप्यज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वं समानं तस्य तद्बाध्यत्वाभ्युपगमात् आदिशब्देन विषयविशेषनिरूप्यप्रतिबन्ध्यादिसापेक्षत्वपरिग्रहः अपरोक्षधीविषयत्वञ्च मतान्तरेण भावस्याप्यस्ति षष्ठप्रमाणवेद्यत्वेऽपि विरोधस्समः तथापि प्रमाणतयाऽभिमत उपलब्ध्यभावः केनचित् प्रमाणेन निर्धार्यते तेन च ज्ञानप्रागभावोऽपि गृह्यमाण आश्रयप्रतियोगिस्वधीसद्भावे कथं सिद्ध्येत् माभूत्ततोऽपि ज्ञानाभावग्रह इति चेतन्न ज्ञानाभावस्य दुर्ग्रहत्वं साधयताऽपि हि गृहीत एव ज्ञानाभावः, अन्यथा कथं प्रमातृज्ञानं पक्षीकृत्य स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादि वक्ष्यसि देवदत्तप्रमापक्षीकारेण तत्स्थप्रमाभावातिरेकिण इत्यादि च ।

ननु भावरूपाज्ञानग्रहणे किं तदितरज्ञानेन प्रतियोग्यादिनिरपेक्षत्वादिति चेन्न अज्ञानमिति गृह्यमाणस्य तदन्यतया तद्विरोधितया तदभावतया वा प्रतीतौ प्रतियोग्यादिभिन्नैरपेक्ष्यायोगात् ।

नन्वज्ञानावच्छेदकतया सामान्यतः किञ्चिद्विषयः प्रतियोगिसाक्षिवेद्यमन्येन ज्ञाताज्ञातसर्वग्राहिणा विषयीक्रियते विशेषतस्तु गृह्णत् प्रमाणज्ञानज्ञानादिभावरूपाज्ञानबाधकमिति तत्राह । तुल्येति । अभावरूपेऽप्यज्ञाने तथैव प्रतियोगिधीर्व्यवस्थितेति न विरोध इत्यर्थः । तुल्यत्वे कथमितरद्द्वेष इत्यत्राह । क्लृप्तिरिति । लाघवादभावपक्ष एव ग्राह्य इति भावः । स्यादेतत् प्रतिसंबन्ध्यपेक्षानियमे हि प्रतिबन्द्यवतारः स्वरूपेण तु मुग्धोऽस्मि मूढोऽस्मीत्यज्ञानं साक्षिणा प्रकाश्यते अतो न विरोध इति तत्राह । मुग्ध इति । अयं भावः । मोहादिशब्दाः खल्वत्र बुद्ध्यभावरूढास्स्वविषयप्रतियोग्य-

तत्त्वधीप्रागभावविशिष्टस्य दोषत्वात् तदभावे क
थेत् इत्येवं प्रमाणाप्रविवेकेन तत्त्वधीप्रागभावस्ये
पत्वे भावरूपाविद्यादोषत्वेनेति ॥ ३५ ॥

इत्यविद्यादर्शनानुपपत्तिः ।

ननु यदज्ञानमात्मप्रकाशकं भाति तद्वा
प्रागभावस्य दुर्घटत्वादिति शङ्कते । ज्ञाते ह्य

मू० ज्ञाते ऽज्ञाते ऽप्यभावः खलु दु
दस्ते न* चेदं स्यादज्ञानं यदी
तमिदं तद्विरोधादिसाम्यात्
रभेदात् परिहृतिरुभयोः प्र
ते मुग्धोऽस्मीत्यादिसाक्षात्कृ
तत्प्रतिद्वन्द्विगर्भा ॥ ३६ ॥

टी० यथं भावः अभावो ज्ञानप्रति
च ज्ञानं तत्र प्रतियोगिज्ञानाभावस्याप्यत्र कदाचि
तदापन्नप्रतियोगिज्ञानस्य च विद्यमानस्या

अथ विषयविशेषावच्छिन्नस्य प्राग
भावमुखेन तदपि न विषयविशेषज्ञानप्र
दुर्घटत्वात् तद्भावदर्शवत्त्वाभावः कथमत
तद्भावापि तु न तावद्भावाभावरूपत्वाति
प्रसङ्गिनि, अतः स्वेष्टस्य प्रतिपन्नत्वाद

---

* [illegible]

च्येत निरसनीयाभावात् प्रकाशितमात्रप्रकाशकत्वाद्वा । अपि चेयमनुमितिः पक्षकोटिस्तदन्या वा आद्येऽंशतो बाधः द्वितीये तस्यामतिचारः । हेतुविकल्पे च दोषानाह । इन्द्रियादिष्विति । अयं भावः प्रकाशहेतुत्वमिह ज्ञानहेतुत्वं ज्ञानकरणत्वं तदनुग्राहकत्वं ज्ञानत्वं विषयविस्फुरणरूपत्वं स्वविषयावरणनिरासकत्वमन्यद्वा किञ्चित् नाद्यः आत्मादृष्टादिभिरनैकान्त्यात्, ज्ञानस्य च ज्ञानहेतुत्वनियमाभावात् अत एव न द्वितीयतृतीयौ इन्द्रियादिष्वतिचाराच्च । नापि चतुर्थः, दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् साक्षिज्ञाने च विपक्षे हेतुवृत्तेस्सपक्षवृत्त्यभावाच्च विरुद्धत्वापत्तेः । नापि पञ्चमः पक्षसपक्षयोर्हेतुवृत्त्यभावादेव । नापि षष्ठः तस्य साध्यानुप्रविष्टत्वात् सप्तमस्तु कश्चिन्न दृश्यत एवेति । चकाराद् दोषान्तराण्यपि द्योत्यन्ते तथा हि स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति स्वदेशगतेति च पृथगुपादानं निरर्थकम् अभावव्यतिरिक्तेत्येतावतैव घटाद्यगतवृत्त्यभिव्यक्तिप्रागभावस्यापि व्यवच्छित्तेः स्वविषयावरणे च स्थिते स्वोत्पत्तिरेव न संभवतीत्युक्तं अज्ञानाश्रयतया चाभ्युगतस्य निश्प्रकृतेः तदज्ञानस्य न घटाद्यज्ञानवत् प्रमाणज्ञानदेशगतत्वं युक्तमिति ॥ ३७ ॥

इति पञ्चपादिकाविवरणोक्तभावरूपज्ञानानुमानभङ्गः ।

यत्तु कश्चिदाह देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रमाभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिनी मात्वाद् यज्ञदत्तप्रमा यथेति तदनुभाषते । यच्चेति ॥

मू० यच्चोक्तं दैवदत्ती मितिरितरमितिन्यायतो
हन्त्यनादिं मात्वात्तन्मित्यभावादिकमिति
तदपि स्यादबाधं विपक्षे । नाभावो भाव-
तोऽन्यो न च पुरुषभिदाऽस्त्येकजीवत्ववादे

वच्छिन्नमेव स्वार्थमुपस्थापयन्ति प्रलया*दिशब्दवत्तत्र प्रयोगाभाव मात्रान्निरपेक्षत्वा†भिमान इति ॥ ३६ ॥

इति भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षत्वभङ्गः ।

अथ पञ्चपादिकाविवरणोक्तमनुमानमनुभाषते । स्वाजन्मेति ।

मू० स्वाजन्मान्यस्वदेश्यस्वविषयप्रतिकृत्स्वव्यपोह्यार्थपूर्वाक्रान्तोर्थाद्यप्रभावद्विमतमतिरिहापूर्वनिर्भासनाच्चेत् । अज्ञानाज्ञानमैत्री किमियमनुमितिः स्वेष्टभङ्गोऽन्यथा तु व्यर्थाऽसाविन्द्रियादिप्रतिचरणमसिद्ध्यादि च स्याद्विकल्पे ॥ ३७ ॥

टी० विप्रतिपन्नं मानज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वदेशगतस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति प्रयोगः । अथैतदनुमानज्ञानं स्वविषयावरणनिवर्तकं न वेति विकल्पे प्रथममनुयुक्ते । अज्ञानेति । तदभ्युपगमेऽनिष्टमाह । स्वेष्टभङ्ग इति । अज्ञानस्याज्ञानान्तरावृतत्वे तदपि तथेत्यनन्ताविद्याकृप्तिगौरवं स्यात् आवृता च साविद्या न दृश्येत तत्कटाक्षविरहादलब्धस्वरूपा वन्ध्यासुतेव न प्रजाः प्रजनयेदिति भावः । द्वितीयमनूद्य दूषयति । अन्यथा त्विति । यद्यज्ञानविषयाज्ञानमनयाऽनुमित्या न निरस्येत निष्फलैवासौ प्रय

* यथा प्रलयशब्दे प्रतियोगिभूतस्य जगत स्वातन्त्र्येणानुल्लेखेऽपि तदभावबोधस्तत्तस्येत्यर्थः । यथा वा तमःशब्दे तेजोऽभावस्वरूपत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण तेजो नुल्लेखेऽपि च तमोपदस्तथेत्यर्थः ।

+ अत्र भाव –सिद्धान्ते तमोद्रव्यान्तरमेव न तेजोऽभावस्वरूपं प्रलयादिशब्दे च प्रध्वंसादिशब्दवत्प्रतियोगिनिरूपकानभिधानेऽपि भवत्येव तत्सापेक्षत्वं न हि नञ्प्रयोगमभिधत्ते निरूपकनिरपेक्षबोधस्तत्सद्भावादित्यर्थः ।

च्येत निरसनीयाभावात् प्रकाशितमात्रप्रकाशकत्वाद्वा । अपि चेयमनुमितिः पक्षकोटिस्तदन्या वा आद्येंऽशतो बाधः द्वितीये तस्यामतिचारः । हेतुविकल्पे च दोषानाह । इन्द्रियादिष्विति । अय भावः प्रकाशहेतुत्वमिह ज्ञानहेतुत्वं ज्ञानकरणत्वं तदनुग्राहकत्वं ज्ञानत्वं विषयविस्फुरणरूपत्वं स्वविषयावरणनिरासकत्वमन्यद्वा किञ्चित् नाद्य आत्मादृष्टादिभिरनैकान्त्यात्, ज्ञानस्य च ज्ञानहेतुत्वनियमाभावात् अत एव न द्वितीयतृतीयौ इन्द्रियादिष्वतिचाराच्च । नापि चतुर्थः, दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् साक्षिज्ञाने च विपक्षे हेतुवृत्तेस्सपक्षवृत्त्यभावाच्च विरुद्धत्वापत्तेः । नापि पञ्चमः पक्षसपक्षयोर्हेतुवृत्त्यभावादेव । नापि षष्ठः तस्य साध्यानुप्रविष्टत्वात् सप्तमस्तु कश्चिन्न दृश्यत एवेति । चकाराद् दोषान्तराण्यपि द्योत्यन्ते तथा हि स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति स्वदेशगतेति च पृथगुपादानं निरर्थकम् अभावव्यतिरिक्तेत्येतावतैव वेदान्तवृत्त्यभिव्यक्तिप्रागभावस्यापि व्यवच्छित्तेः. स्वविषयावरणे च स्थिते स्वोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्युक्तं ब्रह्माश्रयतया चाभ्युपगतस्य विश्वप्रकृतेः तदज्ञानस्य न घटाद्यज्ञानवत् प्रमाणज्ञानदेशगतत्वं युक्तमिति ॥ ३० ॥

इति पञ्चपादिकाविवरणोक्तभावरूपाज्ञानानुमानभङ्गः ।

यत्तु कश्चिदाह देवदत्तप्रमा तत्स्वप्रमाभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिनी मात्वाद् यज्ञदत्तप्रमा यथेति तदनुमाप्यते । यच्चेति ॥

मू० यच्चोक्तं दैवदत्ती मितिरितरमितिन्यायतो
हन्त्यनादिं मात्वात्तन्मित्यभावादिकमिति
तदपि स्याद्बाधं विपक्षे । नाभावो भाव-
तोऽन्यो न च पुरुषभिदाऽस्त्येकजीवत्ववादे

दृष्टान्ते ध्वंसकत्वं न च विदितमिदं ध्वंसतामात्रसिद्धेः ॥ ३८ ॥

टी० दूषयति । तदिति । अपिना पूर्वानुमानेऽप्ययं दोषोऽस्तीति ख्याप्यते विपक्षे बाधकमेव हि प्रतिबन्धरहस्यमाहुः । न चेह तदस्ति अतो नेदं बाधकमिति भावः । भावा*न्तराभावनयेन दूषणमाह । न भाव इति । यद्यभावो भावातिरिक्तः स्यात्तदा ह्यभावव्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्यात् न च भावातिरिक्तोऽभाव इति वक्ष्यते माभूत्तर्हि विशेषणमिति चेन्न परसंमतमात्रसाधने सिद्धसाधनात्तावद्वुक्त्या च त्वदिष्टासिद्धेः तदतिरिक्तस्य चानुपस्थानात् परस्य पक्षदृष्टान्तविभागायोगमप्याह । न चेति । ये ह्यद्वैतिनो जीवमप्येकमेवेच्छन्ति तन्मते देवदत्त एव यज्ञदत्त इत्यपि कल्प्यते । लोकव्यवहारमात्रात् परसम्मत्या वा पक्षादिभेदक्लृप्तिरिति चेन्न स्वानभ्युपगतस्य साधनाङ्गत्वेनो†पादानायोगात् । अस्तु नानाजीवमतेन दृष्टान्तोक्तिरिति चेत् न तन्मतेऽपि जीवानां प्रमाधारत्वासिद्धेः, न हि स्वरूपचैतन्यं वा साक्षिचैतन्यं वा जीवतया कल्पितं वा जीवाश्रितमिति युष्माभिः कल्प्यते वृत्तिरूपा प्रमाऽन्तःकरणनिष्ठा कथ्यते अतः पुरुषस्थतया प्रमानिर्देशो न युक्तः कृपाणादिप्रतिफलितमुखमलिनिमादिन्यायेन प्रातीतिकतया पुरुषस्थत्वोक्तिरिति चेन्न प्रातीतिकसत्ताया अर्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमादन्तःकरणवृत्तिद्वयमेव पक्षदृष्टान्ताविति चेत् न तस्य परसम्मत्यभावेन परान् प्रति प्रयोगायोगात् । किञ्च देवदत्तनिष्ठधारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेषु देवदत्तप्रमा भावा-

---

* भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया ।

† स्वानभ्युपगतस्य साधनाङ्गत्वाङ्गीकारे परेण स्वसिद्धान्तमात्रमवलम्ब्य यथा कथंचित्किंचिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य कथं व्यवतिष्ठेतेति भावः ।

तिरिक्ताऽनादिनिवर्तकत्वाभावेऽपि प्रमात्वं दृष्टं तद्वच्चेदमपि पूर्ववदप्रकाशितार्थप्रमात्वादिति विशेषणेऽपि देवदत्तप्रमान्तराभावातिरिक्तानादिस्वप्रागभावध्वंसनात् सिद्धसाधनत्वं देवदत्तप्रमाभावत्वात्यन्ताभाववदनादिध्वंसकत्वं साध्यमिति चेत् इदमपि स्वजन्यसंस्कारप्रागभावध्वंसनेन दत्तोत्तरमेव । किञ्चानादेर्ध्वंसिनीत्यत्र ध्वंसरूपत्वमात्रं वा ध्वंससंबन्धित्वं वा ध्वंसहेतुत्वं वा विवक्षितं, नाद्यः अनभ्युपगमात् । न च ध्वंसो बाधक इति युज्यते । न द्वितीयः विवक्षितस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्यानुक्तेः, अस्ति स्वजन्यसंस्कारप्रागभावोऽनादिः तस्य च ध्वंसरूपः संस्कार एकाश्रयत्वादिना स्वसंबन्धी च । दृष्टान्ते चानादिप्रतियोगिकध्वंससंबन्धित्वासिद्धेः अतस्तृतीयः परिशिष्यते । अत्रापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वमाह । दृष्टान्त इति । उक्तं हि पूर्वमेव प्रागभावस्य कार्यस्य चैकक्षणसंपातायोगात् तयोर्वध्यघातकभावो न संभवतीति । एतदेवाभिप्रेत्याह । ध्वंसतामात्रसिद्धेरिति । अपि चात्र स्वप्रागभावातिरिक्तानादिध्वंसकत्वसाधने तद्ध्वंसनीयमनादिकिञ्चिद्भावरूपमिति पुनःसिद्धं न तावत्प्राप्त्या दृष्टान्ते तदसिद्धेः । नापि पक्षधर्मताबलात् पक्षस्थस्य हेतोस्तादृशबलादृष्टेः दृष्टस्य च तादृशपक्षधर्मसंबन्धमात्ररूपस्य पक्षसाध्यसंबन्धमात्रार्थत्वात् च परिशेषात् अभावान्तरनिवर्तकत्वेऽपि विरोधाभावात् । दण्डचक्रादयो हि स्वाभावातिरिक्तं घटाभावं निवर्तयन्ति तद्वदेव देवदत्तप्रमापि संस्कारोत्पत्तिहेतुभूता स्वसंस्कारप्रागभावं ध्वंसयत्येव एतत्परिहाराय अभावव्यतिरिक्तानादिध्वंसिनीत्येतावन्मात्रमुपाददीमहीति चेत् हन्त तर्हि सिद्धसाधनत्वं परिजिहीर्षता दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तौ न दृष्टिर्दीयते ॥ ३८ ॥

इति चित्सुखोक्तभावरूपाज्ञानानुमानभङ्गः ॥

अथ ब्रह्माज्ञानकल्पनां श्रुतिविरोधेन निर्मूलयति अस्पृष्टेति ॥

मू० अस्पृष्टावद्यतोक्तेर्न खलु विषयतामभ्युपेयादविद्या न चेत्त्रज्ञोऽपि तापत्रयपरितपनान्नापि तद् ब्रह्म मौग्ध्यात् । मिथ्यात्वाद्दोषभावो न भवति यदि किं तन्निरासप्रयासैरुच्छेत्तव्या पुमर्थान्वयत इह परः कोऽभिलप्येत दोषः ॥ ३९ ॥

टी० न तावन्निरवद्यत्वश्रुतिरनादरणीया सर्वश्रुत्यनादरप्रसङ्गेन निष्क*ञ्चुकबाह्यान्वापातात् न चासौ स्तोमवन्निरर्थिका स्वबोधितेऽर्थे स्वतःप्रामाण्यात् । अतस्त्वद्विषयत्वे केवलमविद्यैव वा तद्विषयस्तत्कल्पितो जीवो वा तदवरुद्धं ब्रह्म वेति विकल्पं विभाव्य प्रथमं प्रतिक्षिपति, न खल्विति । निरवद्यमिति श्रुतिर्ब्रह्मैव विशिनष्टि न त्वविद्या त्वन्मतेऽप्यविद्यान्तराभावात् निरवद्यत्वश्रुतिस्तद्विषया स्यादित्युपालम्भिकाकूक्तिरियमतो नाचाभागिप्रतिषेध. । द्वितीयं दूषयति । न चेत्त्र इति । न हि त्वन्मते प्रतिबिम्बप्रायस्य जीवस्यावस्थान्तरेणापि निर्दोषत्वमिति भावः । तथैव तृतीयमपि निरस्यति । नापीति । तच्छब्देन सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वादिसूचनं मौग्ध्यादविद्यातिरोहितस्वप्रकाशत्वादित्याशयः ।

ननु कल्पिते जीवे कल्पनाधिष्ठाने ब्रह्मणि वा निरवद्यत्वादिश्रुतिस्स्वबोधयतीति अविद्यातत्कार्याणामसत्यतया दोषत्वाभावादिति शङ्कते । मिथ्यात्वादिति । परिहरति । किमिति । यद्यविद्यादीनां स्वरू

* कञ्चुकपदेनेह पापहेतुविवक्षया सर्वथा पापकारणवेदानङ्गीकारे शुद्धहेतुकत्वापत्त्या पृथग्जनस्येवेपिद्यत्वापात इत्यर्थः ।

लघत्वं दोषत्वञ्च न स्यात् तर्हि किं तन्निरासार्थसाधनचतुष्टयसम्पत्तिपूर्वकश्रवणमननिदिध्यासनप्रयासैः अविद्यानिरासकदर्शनार्थमेव हि तद्विधिमातिष्ठध्वे नन्वसत्यस्य दोषत्वमप्यसत्यं तादृशदोषत्वेऽपि तात्त्विकदोषात्यन्ताभावान्निर्दोषत्वश्रुतिरर्थवती स्यादित्यत्राह । उच्छेत्तव्येति । असत्योऽपि दोषः उच्छेत्तव्यो न वा पूर्वत्र तादृशापुरुषार्थान्वयादतिरिक्तः को नाम दोषशब्दार्थः. उत्तरत्र तन्निरासप्रयासनैरर्थक्यमेवेति भावः । अनिर्वचनीयस्य नित्यनिवृत्तस्वरूपस्य किं निवर्तनेनात्यन्ताभावस्यासंपाद्यत्वात्तत्प्रतिभासोऽप्यनिर्वचनीय एवेति सोऽपि नित्यनिवृत्तित्वान्न सपाद्यनिवृत्तिः । किञ्च तात्त्विकदोषः श्रुत्या निरस्यत इति वदता स दोषः किं ब्रह्मस्वरूपमेवेत्यभिमतमन्यद्वा किञ्चित् पूर्वत्र किन्तदधीनसत्ताकया विद्यया तेन च सर्वोपपत्तेः दोषभूतस्वाधीनप्रकाशतया ब्रह्मापि मिथ्या स्यात् उत्तरत्र द्वैतापत्तिः यत्र क्वचिद्विद्यमानत्वाभावे तात्त्विकत्वविरोधात् भावाद्वैतिनो ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ततात्त्विकाभावरूपदोषसम्भवात् तन्निषेधिका श्रुतिरिति चेन्न अभावनिषेधे तत्प्रतियोगिभावसत्त्वापातात्ततश्चाद्वैतवादो निरुद्ध्येत । दोषस्य परमार्थत्वं नास्तीति निरवद्यत्वश्रुत्यर्थ इति चेन्न दोषस्वरूपनिषेधके तदनुग्रया तत्सत्यत्वनिषेधकशब्दाभावात्तत्परत्वकल्पनेश्च गुरुत्वात् अतो भावमभावं वा सत्यमसत्यं वा ब्रह्मणि निरसनीयं किञ्चिदिच्छता निर्विषयैव निरवद्यत्वश्रुतिरापाद्यतैवेति ॥ ३९ ॥

इति ब्रह्मण्यानुमानानां नित्यनिर्दोषश्रुतिबाध्यत्वम् ।

यदि निरवद्यत्वश्रुतिविषये ब्रह्मणि अविद्या कदाचिदपि न स्यादित्युच्यते तर्हि तस्य जीवैक्योपदेशो न घटेत तस्मान्निर्दोषत्वश्रुतिस्त्वदभिमतजीववन्निवृत्ताविद्यास्वरूपपरतया निरुह्येतेति शङ्कते । शुद्ध इति ॥

मू० शुद्धे ब्रह्मण्यविद्या न यदि न घटते तस्य जी-
वैक्यवादस्तस्मान्निर्दोषतोक्तं निरुपधिदशया
निर्वहेदित्ययुक्तम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुगुण-
बहुविधश्रुत्यबाधेन नेतुं शक्योऽप्यैक्यादिवाक्यो
बहुगुणनिधये ब्रह्मणेऽसूयसि त्वम् ॥ ४० ॥

टी० अथ स एव देवः कृतभुवनमदनः स्वयं विशुद्धो विरजाः प्रकाशत इत्यादिभिर्बद्धमुक्तावस्थाद्वयभागिनः कर्मवश्यादन्यत्वेन प्रमितस्य परस्य ब्रह्मणस्सदोषावस्थाद्वयक्लृप्तिस्स्यादित्यभिप्रायेणाह । इत्ययुक्तमिति । तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्युपदेशोऽभेदनिषेधस्य कथमित्यत्राह । प्रत्यक्षादीति । अयं भावः । यद्यपि जीवपरभेदश्रुतिमात्रमवस्थाद्वयविषयमिति शङ्कितुं शक्येत तथाऽप्येकैकस्यामेवावस्थायां जीवादन्यः परः प्रतिपाद्यते जागरे तावत्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति तथा च सूत्रं स्थित्यदनाभ्यां चेति समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति चोच्यते स्वप्ने च य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं पुरुषो निर्मिमाण इति तत्र च स्वतन्त्रपरतन्त्रविभागव्यञ्जकं सूत्रं पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योश्च प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः उत्सर्जन् यातीति च तथापि सूत्रं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति मुक्तावस्थायामपि सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा, विपश्चितेति अथ यदि भोक्तृसाहित्यमभिप्रेतं तदा सुव्यक्त एव भेदः, यदा तु प्रस्तुतब्राह्मणपदविवरणक्रमेण भोगसाहित्ये तात्पर्यं तदापि

भोक्तुर्भोग्यस्य च स्वाभाविकी भेदधीर्न बाधमर्हति ब्राह्मणस्यपरशब्दानुग्रहाच्च । एवं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमितीत्यादि । एतदपि सूचितं मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्चेति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिवाक्यन्तु निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति मुक्तविषयत्वेन प्राकरणिकेन वाक्येन परमसाम्यतात्पर्यतया स्थापितार्थं, परमसाम्यञ्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रेण नियमितं, श्रुत्यन्तरे च तादृगेव भवतीति निदर्शितं विष्णुरेव भूत्वेत्यादिन्यायाच्च मोक्षधर्मे च । परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै । इत्यादिभिः परमसाम्यमेव प्रदर्शितम् अनेन साम्यं यास्यामीति च मुमुक्षोरभिसन्धिरप्यधीयते स्वयञ्चागीयत मम साधर्म्यमागता इति । इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति जीवब्रह्मतादात्म्योक्त्याऽनिष्टप्रसङ्गमाशङ्क्य अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति च प्रत्युक्तं स्रष्टृस्रज्यस्य भेदः श्रुत्यैव हि निर्दिश्यते अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति, एवं प्रकृष्टार्थसूत्रनिष्ठापितस्वरसार्थानां भेदश्रुतीनां न स्वदभीष्टवत् प्रत्यक्षादिविरोधः प्रत्युतानुगुण्यमेव तस्मादेवं विधनिर्बाधानन्यपरबहुविधश्रुत्यनुसारेण जीवपरसामानाधिकरण्यस्य भेदनिषेधस्य च निर्वाहे संभवति निर्दोषकल्याणगुणाकरे ब्रह्मण्यविद्यादिदोषमाविष्कुर्वन्नात्मीयामसूयामेवाविष्करोषि तन्निर्णीतञ्च मोक्षधर्मान्ते परस्य बन्धप्रसङ्गरहितत्वमितरस्य बन्धमोक्षभागित्वञ्च ।

तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणो मतः ।
स तु नारायणो ज्ञेयस्सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥
न लिप्यते कर्मफलैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैस्स युज्यते ॥ इति ॥ ४० ॥

इत्यविद्याकल्पकश्रुतार्थापत्तिभङ्गः ।

आस्तां श्रुतार्थापत्तिः श्रुतिभिरेव भावरूपाज्ञानं विध्यतीत्यत्राह । मायेति ।

मू० मायाविद्यादिशब्दैः प्रकृतिरभिमता* ज्ञानकर्मादयो वेत्येतत्तत्तत्प्रदेशे स्फुटविदितमतो न त्वदिष्टास्त्यविद्या । किञ्चाविद्यादिशून्यः पर इति विविधाम्नायकण्ठोक्तमर्थं लोप्तुं मायादिशब्दः सम इति वदतः स्यादविद्या तवैव ॥ ४१ ॥

टी० मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमित्यत्र प्रकृतेर्मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते यथाक्रममुद्देश्योपादेयस्थापनोपपत्तेः । अत्र हि पूर्ववाक्यस्थमायामायिशब्दार्थावनुभुत्सायां प्रसिद्धार्थप्रकृतिमहेश्वरशब्दाभ्यां संशयादिरपाचिकीर्ष्यते अन्यथा उद्देश्योपादेयक्रमविपर्यासः तथा चाहुः यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमिति न च मायाशब्दो मिथ्यावाची लोकवेदनिघण्टुपाठाभावात् क्वचित्प्रयोगस्तु भाक्तः स्यात् अन्यथा देवमायेव निर्मिता । स्वमायया सांप्रतमागतं वा । जने मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् । तेन माया सहस्रं तदित्यादिभिर्विरुध्येत । नीतिशास्त्रेषु च मुख्यामुख्यसंकलनेन सप्तविधोपायपरिगणने मायेन्द्रजालयोरन्यथा करणान्यथाप्रतिभावनसामर्थ्यरूपतया विभागविद्धेः । मन्त्रौषधादिविशेषवति च मायावीति प्रयोगः । न तु क्वचिदपि मिथ्यार्थसंबन्धिनि तिमिरादिभावितरज्जुसर्पादौ च मायाशब्दो न दृष्टचरः स्वमतव्यामोहितानां प्रयोगस्त्वनादेयः मायां न सेवे भद्रन्ते न वृथा धर्ममाचरे । मायाविनं मायया

* रभिहितेति वा ।

मानमित्यत्र च व्यामोहनमात्रं विवक्षितं तेन वञ्चयते लोकान् मा-
ागेन केशवः । इत्येतदप्यसुरवञ्चनार्थशक्तियोगपरम् इन्द्रो मायाभिः
रूप ईयते । इत्येतच्च शक्तिविशेषैः प्रभूतरूपप्रकाशनपरमन्यथा-
पयात् । न चेदमिन्द्रभ्रान्तिपरं वाक्यं प्रथमार्थप्रकरणविरोधात्
मन्यथा युक्ता ह्यस्य हरयश्शतादश भूरि त्वष्टेह राजतीत्यादिकं
नै संभवाम्यात्ममाययेत्येतदप्यौचित्यात् स्वच्छन्दावतारहेतु-
बुद्धिविशेषविषय माया वयुन ज्ञानमिति च नैघण्टुकाः । एवं
च्छागृहीताभिमतोरुदेहः । समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति 'जने-
: ।। देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलयेत्यादिभिरैकार्थ्ये
। मम माया दुरत्ययेत्यादिषु गुणमयीति विशेषणात् त्रिगुण-
विषयत्वमेव कण्ठोक्तं तथा च तन्नामपठः एतेन भ्रामयन् सर्वभू-
। यन्त्रारूढानि माययेत्यपि गतार्थं, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति-
तदपि प्रस्तुतयोगबलाद्विशेषमायात्यागमेव निर्दिशति एव विष्णु-
महापर्वतम् । विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः । इत्या*दिकमपि
विषयमेव समन्तव्यं मायामात्रमि†त्यति सैव पदमपि स्वत-
क‡ल्पमूलस्याप्रसंगस्यास्त्वप्येतमत्वपरं जीवकर्तृकसृष्टिव्यवच्छेद

* आदिपदेन हरेरेषैषा महामाया यया संमोह्यते जगदित्यादिपरिग्रहः ।

† कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वेनैव मायामात्रत्वव्यपदेशो न तु मायाशब्देनास
त्ताऽभिधित्सिता दैवमायेव निर्मितेत्यादौ मायाशब्दस्यासत्यरूपवाचकताया
भावात् । अत्र मात्रपद स्वरूपाभिव्यक्तयल्पयोग्यविषयः एकस्या अपि तस्या विचि
कार्यजनकत्वेन सर्वाश्चर्यभूतत्वात् । तच्च सर्वोपभोगयोग्यत्वाभावेनैव ■ च
पात्यमावहति गिरिगह्वरान्तर्गताना केषांचिदङ्कुरविशेषाणां कदापि कस्यापि
गजनकत्वेऽपि कदाचिदेव कस्यचिद्विशेषोपभोगजनकत्वेऽपि वा तेषां घटादिसमा
रेमस्याङ्गीकारात् । अमुमेवार्थं सुव्यक्तीकुर्वाणाः सूत्रकृत् मायामात्रमिति इतरया
ामात्र तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्येव सूत्रयितुमुचितमिति स्पष्टमपक्षपातिना शास्त्र
नधियामिति कृतमत्राधिकोपन्यासेन ।

‡ साक्षाद्भगवत्संकल्पमूला स्यात्सृष्टिरिति हि विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तः. जीवक
ते तु पूर्वपक्षिण ।

ग्रथ ह्यधिकरणे युज्येत प्रागेव हि स्थापितप्रपञ्चमिथ्यात्वानामिह पुनस्तत्प्रसिद्धे स्वप्नविषये विशेषतश्शङ्का नाङ्कुरति येगे वा जागरप्रपञ्चसत्यत्वमभ्यनुज्ञायेव चिन्ता न स्यात् अविद्याशब्दोऽपि न क्वचिदप्यनिर्वचनीयजगदुपादानविषयः तथा हि क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतन्त्वविद्येत्यादौ क्षरं प्रधानमित्यादिप्राकरणिकवाक्यैकार्थ्यात् प्रधानविषयत्वमेव युक्तम्। अत्र च विद्याशब्दोक्तात् पुरुषादन्यतामात्रेण प्रकृतावविद्याशब्दः न च सा मिथ्या, गौरनाद्यन्तवती। सा जनित्री भूतभाविनी। त्रिगुणन्तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्। अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रियेत्यादिभिस्तन्नित्यत्वसिद्धेः। कथन्तर्हि मृत्युर्वै परे देव एकीभवति तमः परे देव एकीभवतीति वाक्ययोर्निर्वाहः, इत्थं सर्वाधारभूते परस्मिन् देवे विभक्तावस्थात्यागेनैकत्वव्यवस्थानमात्रं ह्यत्राभिप्रेतम्। एतेन प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनीत्येतदपि व्याख्यातम्। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यत्राविद्याशब्दस्तत्त्वज्ञानविरोधिनिवर्तकसत्कर्मविषयतया भाष्ये व्याख्यातः अनुवाके प्रकृतयोर्विद्याकर्मणोरेव विद्याञ्चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति परामर्शात् पर्युदासवृत्तेर्नञश्चासन्नविषयत्वोपपत्तेः। अविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थित इति निर्वाहस्य चातिक्लिष्टत्वात् बाधाभावे च स्वरसपरित्यागायोगात् ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्ययेत्युपबृंहणानुगुण्याच्च अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्येत्यत्र बन्धककर्मविषयत्वं वाक्यशेषसिद्धम् अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरति ह सौम्य अविद्यासञ्ज्ञितं कर्म अविद्यातरुसंभूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितमित्यादौ प्रकरणानुगुणतत्तदर्थविषयत्वं ग्राह्यम्। आदिशब्देन अनृतेन हि प्रत्यूढास्ते इमे सत्याः कामाः अनृतापिधानाः तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानमित्याम्नातो-

ऽनृतशब्दश्च संगृहीतः सत्कर्मणि ऋतशब्ददर्शनात्तदितरवृत्त्या दुष्कर्मविषयोऽप्यनृतशब्दः, दुष्कृतस्य च ज्ञानपिधायित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं त्वयाऽपि दुस्त्यजम् । एवमसदव्याकृतशब्दैरपि न मिथ्याऽर्थग्रहः अवस्थाविशेषवैशिष्ट्यपरत्वात्तदत्र फलितमाह । अत इति । त्वदिष्टानिर्वचनीयत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । अनन्यथासिद्धबहुश्रुतिप्रतिहतेश्च मायादिशब्दैर्न ब्रह्माज्ञा*नकॢप्तिरित्याह । किञ्चेति । निरवद्य इति सामान्योक्त्याऽप्यज्ञानरूपमवद्यं निरस्यते अस्ति चाकर्मवश्यत्वस्य तस्सर्वज्ञत्वश्रुतिः सकला न यत्र क्लेशादयस्सन्ति परावरेशे इत्याद्युपबृंहणशतं च मोक्षप्रदत्वश्रुत्या च स्वयं न मायासंबद्धः तत्प्रसादाधीनं ह्येषां मायातरणं गीयते ।

ननु त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति कर्मवश्यस्य योगसिद्धस्य गुरोरविद्यातारकत्वमाम्नातमिति चेत् अस्तु तथार्थस्वभावात् परम्परया तारकत्वं ब्रह्मण एव साक्षान्मोक्षप्रदत्वेन प्रतिपादनात् । एवमविद्याप्रसङ्गरहिते ब्रह्मणि अबाधकतमैः शब्दविशेषैरविद्यां वदतस्तवैवाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिभ्यां निग्रहः स्यादित्यभिप्रायेण उक्तम् । स्यादविद्या तवैवेति ॥ ४१ ॥

इति मायादिशब्दानां ब्रह्मदोषप्रतिपादकत्वानुपपत्तिः ॥

अत्र केचिन्निर्दोषश्रुत्यविरोधमाकाङ्क्षन्त एवं व्यमाहुः अविद्या किल स्वकल्पितानां चेतनानां सत्यन्तिरोधायासत्यं सत्यत्वेन प्रका-

* कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः इत्यादिवचसां तु [illegible] गभूतं यस्य स तथा । कारणं जगत्कारणं प्रधानमुपाधिर्धर्मं [illegible] शरीरस्वरूपं यस्य स तथा । प्रधानादेर्भगवच्छरीरत्वरूपत्वं च तत्र तत्र [illegible] श्रुति-ष्विति किं तदुपपादनसंरम्भेण कृतकरेण नः । एतेनैवाविद्य [illegible] मायावेशवशंवदतां ब्रह्मणश्च तदतिरिक्ततामातिष्ठमानाः [illegible] जगज्जन्मादिकारणस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वाम्नानात् । [illegible] पूर्वं सिद्धान्तलेशादिपक्षप्रपञ्चावसरेऽभिहितमिति ततोऽवसेयम् ।

शयति दुःखाधिकञ्च दोग्धि, माया तु ब्रह्मणः सत्यमसत्यञ्च सम्यगेव दर्शयन्ती दुःखादिकञ्चानुत्पादयन्ती विश्वव्यापारलीलारसं प्रसूत इति इमं विभागमनुभाष्य दूषयति । निर्दोष इति ॥

मू० निर्दोषश्रुत्यबाधप्रणयिभिरुदितो ब्रह्मजीवानुबन्धी मायाऽविद्याविभागोऽप्यफल इह परोन्मोहनार्था हि माया । मिथ्याऽर्थान् दर्शयित्वा विहरणमपि तैस्तादृशं भावयन्ती मायैव स्यादविद्या न कथमितरथा स्यादनुच्छेदनीया ॥ ४२ ॥

टी० अफलत्वं विवृणोति । परेति । अय भावः ये नाम केचिन्मायया क्रीडन्ति न तेऽनया मोमुह्यन्ते परानेव व्यामोहयन्ति अत्र तु न वस्तुतस्सन्ति भवतां परे मोहनीयाः कल्पितांस्तु तेषियाः कल्पितानि च मोहकरणोपकरणानि स्वयं सर्ववित्परमेश्वरो मायावी यदि कल्पितत्वेन पश्येत् कथं तान् मुमुमोहयिषेत् कथं च तैश्चिक्रीडिषेत् । अत ईदृशोपाधिविभागेन जीवेश्वरयोस्तदोषनिर्दोषत्वविभागोदुस्साध इति । अथ पराविद्याकल्पितानि जीवाद्युपकरणानि ब्रह्मापि स्वमायया परमार्थवत्पश्यतीति मन्वीत तत्राह । मिथ्याऽर्थानिति । दर्शयित्वा सत्यत्वेनेति शेषः, तादृशं मिथ्याभूतमित्यर्थः । इयं स्वयमसत्यैव माया स्वसिद्धान्यविद्यासिद्धानि वा मिथ्याभूतानि विहारोपकरणानि तत्साध्यं विहरणं च यदि सत्यत्वेन दर्शयन्ती अर्भकादीनामिव प्रतिबिम्बकल्पैर्जीवैस्संव्यवहारमारभेत् सैव कथमविद्या न स्यात्, सुखजनकत्वादिति चेन्न अविद्यायामपि तस्याभ्युपगमात् । दुःखाजनकत्वे सतीति चेत्तत्राह ।

रथेति । इतरथा—दुःखासंभिन्नसुखजनकत्वेनाविद्यात्मकत्वाभावे ।
गीत्यर्थः । नन्वनादित्ववन्माययाऽनुच्छेद्यत्वमप्यस्तु का नो हानि-
ते चेत् प्रथमं तावदसत्यस्य सर्वस्यानित्यत्वाभ्युपगमविरोधः ।
प्र च ब्रह्मस्वरूपवन्निर्बाधस्य नित्यस्य भावरूपस्यासत्यत्वक्लृप्तिवि-
धः । अथवा विश्वमायानिवृत्तिरिति स्वाभीष्टपरतया व्याख्यातश्रु-
विरोधः नित्यानित्यवस्तुविवेकवैतथ्यञ्चेति ॥ ४२ ॥

इति मायाविद्याविभागवादभङ्गः ।

यत्तु मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य तादृशमेवोपादानं भवितुमर्ह-
त्याहुस्तदनुभाषते । मिथ्येति ।

मिथ्याभूतस्य सत्यं निरुपधि भजते न ह्युपा-
दानभावं तस्योपाधिश्च मिथ्याऽऽत्मक इति
निरधिष्ठानता नास्य युक्ता । तस्मात्सत्या-
नृते द्वे मिथुनमिति न सद्विश्वसत्ता ह्यवा-
ध्या सद्विद्यायाञ्च कार्यं ननु कथमसतस्सद्
भवेदित्युपात्तम् ॥ ४३ ॥

टी० अथ भावः यद्यपि ब्रह्मोपादानकमशेषं कार्य्यमाम्नात
ऽपि तस्य न स्वरूपतस्तदुपादानत्वं युक्तं निर्विकारत्वात् विरु-
द्धाच्च अत उपाध्यपेक्षाया ब्रह्मण उपादानत्वघटकतया प्राप्त
ाधिः स्वकार्य्यवन्मिथ्याभूत एष्टव्यः स च स्वरूपसत्यत्वाभावा-
रधिष्ठानो न सिद्ध्येत् अतो ब्रह्मण उपादानत्वार्थमुपाधेः स्वरूप-
द्ध्यर्थं मिथः कल्पितसत्यानृतमिथुनसंभवः सर्गः स्वीकार्य्य इति
र लोकसिद्धोपादानप्रक्रियाविरोधमभिप्रेत्याह इति न सदिति । सत्य
रेव हि प्रकृतिविकृतित्वं दृष्टं न च कल्पितरजतादावुपहितस्य तत-

दर्थक्रियाकारित्वम् अतो मिथ्योपसृष्टतयाऽपि ब्रह्मण उपादानत्वं मृग्यमिति भावः। उपादानमिथ्यात्वकल्पकासिद्धिमाह । विश्वेति। प्रपञ्चस्य सत्यत्वं तावद्व्यावहारिकव्यपदेशेन त्वयाऽपि संगृह्यते बाधश्च परिहरिष्यत इति भावः। श्रुतिविरुद्धं च कार्यमिथ्यात्वमित्याह। सद्विद्यायामिति। तद्धैक आहुः असदेवेदमग्र आसीदिति परमतमनूद्य स्वमतेन तत्प्रतिषेधे कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत इति कार्यसत्यत्वं सम्प्रतिपन्नत्वेनोपात्तम् अतः प्रथम प्रतीत्यनुसारेण वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादिकमसत्कार्यवादनिरासार्थतया नेतव्यमिति भावः । एवं मृत्तिकेत्येव सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्यादौ च श्रुत्युपात्तमृत्तिकादिसत्यत्वानुरोधेनोपादानोपादेयद्रव्यतादात्म्यपरत्वसंग्रह एव साधीयान् । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यत्र च प्रकृत्यवगतप्राणसत्यत्वाबाधेन संबन्धविभक्तेरुचितविशेषसंभवे विपरीतविवक्षाकल्पनमन्याय्यं यदि च प्राणेषु व्यावहारिकं सत्यत्वमिहानूद्येत तदा मिथ्याभूतानामेव सत्यमिति किन्नाम त्वदिष्टं निर्दिष्टं स्यात् प्रत्युत समभिव्याहारसामर्थ्यात् ब्रह्मणोऽपि सत्यत्वम् अविशिष्टोपात्ततया व्यावहारिकमित्येव विध्येत् स्वरूपेऽधिकसत्यत्वविधौ च तस्य नीलादिवन्निष्प्रतियोगिकत्वान्न षष्ठी.समन्वीयेत अतो यथाभाष्यमिहार्थः ॥ ४२ ॥

इत्यविद्याकल्पककार्यमिथ्यात्वानुपपत्तिभङ्गः ।

अथ यदुपजीवनेन मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानमिति कल्प्यते तमेव प्रकृतिविकृत्येकरूप्यनियमं निरस्यति । कार्याणामिति ॥

मू० कार्य्याणां यत्सरूपं किमपि गुणमयं कारणं कापिलोक्तं तत्क्षिप्तं माक्षिकादेः कृमिमुखिजनिना सूत्रकारैर्द्वितीये । तस्मान्मिथ्यात्मकस्य स्वयमनुपधिकं सत्यमेवास्तु सूतिः सत्योपादानवादे जगदपि न मृषा स्यादितीष्टं त्विदं नः ॥ ४४ ॥

टी० न विलक्षणत्वाधिकरणे हि सत्त्वरजस्तमोमयस्य जगतस्तादृशमेवोपादानं युक्तम् । न तु निर्गुणं ब्रह्मेति यदतस्याव्यस्य द्वितीये ऽध्याये सूत्रकारैरुत्तरं दत्तं दृश्यते त्विति । कथञ्चित्सारूप्यं ब्रह्मणोऽपि सिद्धं सर्वथा सारूप्यं न ते प्रकृतेरपि स्यात् भेदाभेदाङ्गीकारेऽपि समविषमदशाभेदव्यवस्थापनात् अतः कार्यान्तरकारणव्यावर्तकाकारेण सारूप्यमपेक्षितमिति वक्तव्यं तच्च माक्षिकगोमयादिभ्यः कृमिवृश्चिकाद्युत्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः एष्वपि पार्थिवत्वाकारेण सारूप्यमस्तीति चेत् किमतः, तेनाकारेण तेषां तत्कारणत्वे पार्थिवान्तरेभ्योऽपि तज्जातीयोत्पत्तिप्रसङ्गात् । यदि स्वसजातीयोत्पादकव्यावर्तकाकारेण सारूप्यमिष्येत कथमिदं प्रकृतौ सम्भाव्येत सर्वस्याप्यन्ततः प्रकृतिकार्य्यत्वाभ्युपगमात्तद्व्यतिरिक्तोपादानानङ्गीकाराच्च । एवं कार्य्यस्य विजातीयकार्य्यव्यावर्तकाकारेण सरूपमुपादानमित्यपि नियमो दूष्यः सारूप्यविकल्पदोषस्यास्य दुर्वारत्वात् शरावादिविजातीयव्यावर्तकघटत्वादिना मृदस्सारूप्यायोगात् अतस्सारूप्येण वा वैरूप्येण वा अन्वयव्यतिरेकवता धर्मिग्राहकसिद्धेन वा केनचिदाकारेण नियतपूर्वमुपादानत्वमपीति नियमः एवं स्थिते सत्यकारणत्वं कार्य्या-

णामसत्यत्वं च स्थापयतस्ते निरुपाधिकात् सतो जगदुत्पत्तौ न विरोध इत्याह । तस्मादिति । निर्विकारश्रुतिविरोधात् उपहित-ग्रह इति चेन्न विकारमिथ्यात्वेन युष्माभिस्तत्समाधानात् । सूतिः अध्यासाधिष्ठानतया उपादानमित्यर्थः । अथ प्रसङ्गान्तरमाशङ्क्य परिहरति । सत्येति । तु-शब्देनन केवलमिष्टप्रसङ्गता व्याप्तिखापेवे प्रसङ्गे पूर्ववत्साद्रूप्यनियमभङ्गोऽप्यस्तीति द्योत्यते ॥ ४४ ॥

इत्युपादानोपादेयसालक्षण्यवादभङ्गः ॥

अथ कार्यमिथ्यात्वासिद्धिरेवासिद्धा अनुमानतस्तत्सिद्धेरि-त्यत्राह । दृश्यत्वादिति ।

सू० दृश्यत्वाद्विश्वमिथ्यावचसि विहतयोऽसिद्धयश्चात्र बह्व्यः पक्षादेस्सिद्धसिद्धोर्न हि गतिरितरा नापि वादाङ्गमीदृक् । मर्यादां लोकसिद्धां विजहत इह ते नापरा सा प्रसिद्धेर्निर्मर्यादोक्तिमात्राज्जगदपलपतः किन्न सत्यं ततस्तत् ॥ ४५ ॥

टी० मिथ्याशब्दोऽत्र श्लोकयोरिति्वद् भावप्रधानः विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात् यद् दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरूप्यमित्यत्र एवं दोषास्समाह्रियन्ते । विहतयस्तावद् विगीतपदं किञ्चिन्निष्ठं विगीत-त्वमुपस्थापयति तस्यापि पक्षीकरणात् तन्निष्ठात्यन्ताभावो मिथ्या-पदेनोपस्थाप्यत इति प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः, द्वयोरपि पदयोस्त-त्त्वतः स्वार्थसमर्पकत्वाभावान्न व्याघात इति चेत् एवं सति त्वन्मते क्वचिदपि प्रतिज्ञाविरोधो न स्यादिति विशृङ्खलविस्-द्धभाषिणा भवता भवितव्यम् ईदृशतत्त्ववेदिना च त्वया प्रति-

वादिनोऽपि विरुद्धं वदन्तो न निग्राह्याः परबुद्धिसिद्धविरोधान्निग्रह इति न परबुद्धिसिद्धेऽपि त्वया तत्त्वशून्यत्वावधारणात् । किञ्च विगीतत्व यदि मिथ्या स्यात् तदा सत्यत्वेन वा मिथ्यात्वेन वा संप्रतिपत्तिः स्यात् तत्राद्ये मिथ्यात्वसाधनव्याघातः । द्वितीये साध्यत्वव्याघातः मिथ्यापदस्य सत्यमसत्यमनिर्द्धारितविशेषद्वयं वा मिथ्यात्वमु*पाददीत प्रथमे तस्य मिथ्यावृत्तित्वव्याघातः, न हि सत्यं रूप्यत्व शुक्तिरूप्ये वर्त्स्यति सिद्धान्तव्याघातश्च ब्रह्मस्वरूपस्य सत्यस्य निराधारस्य सत्यवृत्तित्वे व्याघातः,तदतिरिक्तस्वीकारे सत्याद्वैतव्याघातः । हेतुपदेन च पक्षधर्मतयोपस्थाप्यमानं लिङ्गं साध्यपदेनापह्नियत इति प्रतिज्ञाहेतुविरोधः,शुक्तिरूप्यगतयोश्च साध्यसाधनयोस्सत्यत्वेन ग्रहणे प्रागुक्तविरोधः, असत्यत्वेन ग्रहणे तूदाहरणवाक्येन व्याप्तिप्रदर्शनविरोधः, दृष्टान्ते च मिथ्यात्वेन प्रदर्शितस्य साध्यस्य पक्षे सत्यत्वेनोपसंहारे प्रतिज्ञोदाहरणविरोधः, असत्यत्वेनोपसंहारे च विधायकमेव निषेधकमिति व्याघातः । एवमसिद्धयश्च तथा हि यद्यपि तर्कस्यारोपितलिङ्गधीरङ्गं तथाऽपि साधने तु न तथा तथैवोभयत्रास्यादृष्टेः, अन्यथा स्वबुद्धिकल्पितधेनुपर्वतादिषु कल्पितैरेव कैश्चिल्लिङ्गैः पयःपावकादीननुमाय तदर्थिनां तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् व्यावहारिकसदेव साधनाङ्गं न प्रातिभासिकमिति चेन्न । शुक्तिरूप्यस्य त्वया दृष्टान्ततयोपादानात् । अत एव प्रमितत्वेन लोकबुद्ध्यारूढमाश्रयादि भवतीत्यपि निरस्तम् । प्रतिवादिसम्मतत्वमात्रेण पक्षीकारादिः स्यादिति चेन्न स्वार्थानुमाने तदयोगात् तत्पूर्वकत्वात् परार्थप्रयोगस्यान्यतरासिद्धत्वलोपप्रसङ्गाच्च तदिह पक्षादीनां प्रमाणतस्सिद्धौ तन्मिथ्यात्वसाधनव्याघातः । असिद्धौ चाश्रयाद्यसिद्धयो यथास्वमन्तव्याः । विरुद्धद्वयसमुच्चय-

* मिथ्यात्वमुपस्थापयतीति पा० ।

निषेधोतु सुदुर्वचावित्यभिप्रायेणाह। पचादेरिति। यदि ह्यसिद्धार्यादिदो-दुष्टमपि साधकमङ्गीक्रियेत तदा केव कथा कथायास्तत्फलव्यवस्था-याश्चेत्यभिप्रायेणाह। नापीति। दुष्टमपि जल्पवितण्डयोरङ्गमिति चेन्न। तयोर्निग्रहस्थाननिवृत्तिप्रसङ्गात् न हि कथाङ्गस्वीकर्तुः कश्चिदपराधः स्यात् अतः प्रतिभाक्षये.परव्यामोहनेन पाक्षिकाक्षुद्रम्भविजयावहतया तयोस्तदनुज्ञानं न त्वङ्गतयाऽवश्यप्रयोक्तव्यत्वप्रसङ्गान्न न च दुष्टानां कथाङ्गत्वं केषांचिदनुशिष्टमतिक्रान्तमर्य्यादानामभिमतिरुन्मदिष्णूना-मिवोपेक्षणीया माध्यमिकादयोऽप्येतादृग्घेतुभिस्त्वदनिष्टं तत्तत्साध्यं साधयन्तस्त्वया न निगृह्येरन्। विमतमसाधकं दृश्यत्वात् सम्मतवदि-ति त्वदुक्तोपालम्भे किं मत्पक्षे केन चान्यदपि किञ्चित्स्वयं प्रकाश-त्वादिकं साधयिष्यसि स्वव्याघातदुष्टतया माध्यमिकादिप्रयोगो ऽना-स्थेय इति चेत् स्वोक्तमपि तथाऽवधारय स्वपरनिर्वाहकत्वसमाधिर-स्मत्प्रयोगे त्विष्ट इति चेत् अन्येषामपि तथा किन्न स्यात् अविशेषात्।

नन्वाभिमानिकशिष्टैः प्रमाणैस्सर्वसिद्धान्ताः स्थाप्यन्त अत ईदृशमपि कथायामङ्गत्वं भवतीति मर्य्यादान्तरं मया कल्प्यत इत्यत्र सेयं कल्पना प्रमाणतर्कसिद्धेत्यभिमता उत स्ववाङ्मात्रसि-द्धेति विकल्पे पूर्वस्य निर्मूलतयाऽनुदयमाह । मर्य्यादामिति। स्वाभीष्टमर्यादायाः प्रमाणादिसिद्धत्वं हि लोकमर्य्यादानुरोधेन वक्त-व्यम् अन्यथा तत्साधकासिद्धेः । अतः स्वमर्य्यादासिद्ध्यर्थं लोकम-र्यादाऽनतिक्रमणीयेति भावः । उत्तरत्र विपरीतप्रसक्तिमाह । निर्म-र्य्यादेति। स्वोक्तिमात्रसिद्धमर्यादया जगन्मिथ्यात्वाभिधाने त्वदुक्ति-मात्रसिद्धमर्यादया सत्यत्वसाधकप्रमाणाभावेऽपि जगत्सत्यमिति प्रत्युक्तिमात्रेण सिद्धौ बाधितविषयं त्वदनुमानं स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

मिथ्याशब्दविवक्षितस्य विकल्पासहत्वेन दूषयति। साध्य इति।

सू० साध्ये सत्येतरत्वे कथित इह भवेत् स्वस्य हि स्वान्यभावो नान्यत्सत्यन्तु दृष्टं तदवधिकभिदासाधने चेष्टसिद्धिः। सत्यत्वन्नियेध्यं प्रसजति दहनेऽप्युष्णताया निषेधस्साध्यं त्वत्ताद्यबाध्यं यदि किमपि परं तेन न व्याप्तिसिद्धिः॥ ४६॥

टी० अयं भावः किं यतः कुतश्चिदन्यत्वं सिषाधयिषितम्। उत सर्वस्मात् आद्ये सत्यानां पृथिव्यादीनां परस्परान्यत्वेन सिद्धसाधनता, द्वितीये सर्वेषां प्रत्येकं सत्यशब्दवाच्यतया स्वस्मादप्यन्यत्वं सर्वेषां प्रतिज्ञातं स्यात् तथा च व्याघातः, तत्त्वातत्त्वयोरेकस्मिन्नसंभवात् अन्यथा कथमनेकान्तवादनिस्तार इति।

ननु विगीतानां व्यावहारिकसत्यत्वनिबन्धनं मिथस्सत्येतरत्वं न साधयामः किन्त्वस्ति किञ्चिदशेषकल्पनारहितं परमार्थसत्यं ततो ऽन्यत्वं त्विष्टानिष्प्रामहे तत्राह। नान्यदिति। अशेषविशेषोज्झितं किञ्चित्परमार्थसत्यं न प्रत्यवादिषु कुतश्चित्प्रमाणात् सिद्धं न च तथा स्वयं प्रकाशते तथापि हृदयविसंवादादिति भावः। ननु त्वयाऽपि परमार्थे सद्ब्रह्माङ्गीकृतम् अतस्तदन्यत्वसाधनमनुपालम्भनीयमित्येतदपि दूषयति। तदवधिकेति। न हि वयं जगतो जैनगन्धिवत् ब्रह्मानन्यत्वमङ्गीकुर्म इति भावः। अथ मिथ्याशब्दस्य सत्यत्वशून्यत्वमर्थ इति शङ्कते। सत्यत्वमिति। अत्र कालातीतत्वं निदर्शने प्रसत्या निर्धारयति। प्रसजतीति। अयं भावः, इह हि प्रातीतिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकं वा सत्यत्वन्निषिध्येत तत्राद्यः परानिष्टोपालम्भ इत्यन्यो शिष्येते तयोश्च व्यावहारिकसत्यत्वनि-

षेधे यथैव यस्य प्रसिद्धिं मन्यसे तथैव तन्निषेधसीति न कथं कालातीतेन चापसिद्धान्तेन च निगृह्येथाः, व्यावहारिकस्तु मिथ्येति त्वद्दृष्टिः मिथ्याभूतसत्यत्वनिषेधेऽपि परेष्टमेव त्वया प्रतिष्ठापित स्यादिति सत्यत्वान्तरनिषेधमनुवक्ति। साध्यमिति। तुः—परेष्टविशेषनिषेधद्योतकः परमन्यत् परमार्थसत्यत्वं हि लोकदृष्टादन्यत् ब्रह्मनिष्ठ तद्वैधुर्य्यञ्चात्र बाधयोग्यादन्यदेव अतः कथ बाधादिप्रसङ्ग इति भावः। तद् दूषयति*। तेनेति। परमार्थसत्यत्वं हि व्यावहारिकादेव प्रमाणात् सिद्ध्येत् पारमार्थिकाद्वा, नाद्यः प्रपञ्चस्यापि तत एव तत्सिद्धेः बाधस्य दुर्वार*त्वात् क्वचित्तस्य तत्साधकत्वं क्वचिन्नेति नियामकाभावात्। द्वितीये त्वपसिद्धान्तः व्यावहारिकप्रमाणागोचरसत्यत्वनिरूपिताभावेन सह व्यावहारिकप्रमाणेन कथं व्याप्तिर्गृहीत तथापि पारमार्थिकप्रमाणाद् ग्रहणे सिद्धान्तादिविरोधदोषस्तदवस्थः शुक्तिरूप्यशब्देन च किं रूप्यत्वाश्रयतया रूप्यतादात्म्येन वा प्रतीत भास्वरं द्रव्यं निर्दिश्यते तन्निष्ठतया प्रतीतं रूप्यत्वं वा इदन्त्वेन भातरूप्य वा रूप्यत्वसंसर्गो वा रूप्यतादात्म्यं वा विकल्पभेदात्कुठमतञ्चाशुक्तिरूपमलीक वा रजतसरूपबुद्ध्याकारविशेषो वा शुक्त्यवच्छिन्नाविद्याकृतचैतन्यविवर्तो वा शुक्तिरजतव्यवहारगोचरमात्रं वा किञ्चित्। आद्येषु चतुर्ष्वन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः। तथ च निरुपाधिकमिथ्यात्वं न दृष्टं सोपाधिकमिथ्यात्वसाधने सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य परस्परारोपयोग्यस्य देशकालान्तराद्युपधानेन मिथ्यात्वसाधनात् सिद्धसाधनता। न पञ्चमषष्ठौ तयोरपि स्वस्थाने सम्यक्त्वात् शुक्तिनिष्ठयोरसंदनभ्युपगतयोस्त्वयोदाहर्तुमशक्यत्वात्। अत एव न सप्तमः व्यावहारिकसत्यानामपि तथात्वाभ्युपगमप्रसङ्गाच्च।

* दुर्वचत्वादिति पा॰

नाप्युग्रमः, न हि सत्याया बुद्धेराकारो मिथ्या स्यात् अन्यतया अनन्यतया वा प्रमितस्य तदयोगात् अप्रमितस्य चानुदाहर्तव्यत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् भ्रान्तिज्ञाने बुद्धितदाकारावसत्याविति तदाकारनिदर्शनोपपत्तिरिति चेन्न बाधाभावात् परानभ्युपगतेश्च । नवमोऽप्यत्यन्ताप्रसिद्धेरपास्तः । अपाकरिष्यते चानिर्वचनीयोत्पत्त्यादिः । नापि दशम सत्येषु शुक्त्यादिषु अन्यतमस्यैव कयाचिद्विवक्षया शुक्तिरजतव्यवहारविषयत्वात् । अन्यथा यथाक्रमनिर्देशवन्निरर्थकत्वापातात् तथा चाश्रयहीनमुदाहरणमिति न कथञ्चिदपि व्याप्तिसिद्धिरिति ॥ ४६ ॥

पुनस्साध्यविकल्पे कोट्यन्तरमनुवक्ति । स्वात्यन्त इति ।

मू० स्वात्यन्ताभावदेशे विदितमिति यदि स्याप्यमिष्टं क्वचित्तत्तत्रैवेति त्वशक्यं क्वचिदपि न तथा ह्यस्ति सिद्धान्तसिद्धिः । बाधश्चास्मिन्नुपाधिस्समधिगतदशादेशकालाद्युपाधौ नासौ साध्यो ऽत्र मानं निखिलमपि यतस्तद्विधानैकतानम् ॥ ४७ ॥

टी० स्याप्य—साध्य, तत्र सिद्धसाधनतामाह । इष्टमिति । क्वचिद्योग्यस्थले सर्वेऽपि हि पदार्थास्सामर्थ्यविशेषैः स्वात्यन्ताभाववत्स्वप्यस्यन्ते तत एव हि सर्वत्र पूर्वपक्षोदयः आहार्यलिङ्गना च तर्कधीस्सार्वत्रिकी निरनिष्टे*ऽनिष्टमुल्लेढि अत एव हि विपर्यये पर्यवस्यति । ननु स्वस्यात्यन्ताभावदेश एव विदितमिति साध्य स्यात् तथा च न सिद्धसाध्यतेत्यत्राह । तत्रैवेति । अत्र

* तर्कं बाधो ऽनुगुण इति हि तद्विद ।

अविधेयमनाधेयमशेषमधिकं समम् ।
नेति वस्तुपरिच्छेदाभावः स्याद्विश्वदेहिनः ॥
यस्तु वस्त्वन्तराभावमपरिच्छितिमिच्छति ।
कथितोऽसौ कथाऽनर्हः शैवोन्मत्तैडमूकवत् ॥
किञ्च सख्यापरिच्छेदराहित्यं किं न दृश्यते ।
मानबाधाद्यदिसम निर्बाधेऽर्थे स्थितिः स्थिता ॥

पराभिमतैरुपमानार्थापत्त्यादिभिरपि न जगद्बाधः तेषामन्तर्भावबहिर्भावयोरुक्तानतिरिक्तशक्तित्वादिति तदेतत्सर्वमभिप्रयन्नाह । मानमिति । निखिल स्वपराभ्युपेत सर्वं तद्विधानैकतान ब्रह्मण इव तद्विभूतिप्रपञ्चस्याप्यस्तीति बोधने नियमेन प्रवृत्तत्वान्न तद्बाधकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

पुनरप्यसमर्थतोऽपि तत्तद्बाधाभिमानात् संभवत इव साध्यविकल्पभेदाननूद्य दूषयति । तुच्छत्वमिति ॥

मू० तुच्छत्वं ते न हीष्टं सदसदितरताऽप्याह तत्त्वादिदुःस्था सिद्धा चासौ परेषां भवदनभिमतोऽनात्मना वेद्यतादिः । विश्वं हीदं मृषा नस्तदितरवपुषा त्वन्मतारोपितैश्च स्यादेवं दूरतस्ते ध्रुवमपसरतोऽप्युक्तदोषानुषङ्गः ॥ ४८ ॥

टी० तुच्छ [illegible] पदसत्त्व [illegible] [illegible]ाख्याम-
निच्छत इति भाव. [illegible] न्मत्साधने [illegible] ति भावः ।
अस्तु मिथ्यात्व सद्रू [illegible] [illegible]
[illegible] देना [illegible]

नाम सत्त्वासत्त्वात्यन्ताभावसमुदायवत्त्वं वा सतोऽसतश्च कुतश्चि-
द्व्यावृत्तत्वं वा सदसच्छब्दगोचरसर्वान्यत्वं वा ब्रह्मतुच्छव्यावृत्तत्वं
वा ब्रह्मत्वतुच्छत्वसमुदायशून्यत्वं वा तदुभयात्यन्ताभावसमुदायो
वाऽन्यद्वा किञ्चित्। आद्ये व्याहतता, परस्परविरोधे हि न प्रकारान्त
रस्थितिरिति न्यायात्, न ह्यनुष्णाशीतवद् गतिः कोट्यन्तरस्या-
त्यन्तानुपलम्भात्। न च तथाप्युष्णानुष्णविकल्पे कोट्यन्तरं समस्ति,
द्वितीये सिद्धसाध्यता सतामेव परस्परमसद्भ्यश्च व्यावृत्तत्वात्, तृती-
येऽपि स एव दोषः, अस्ति हि सत एकैकस्य तदेकस्य सर्वसदसद्रू-
पत्वाभावात्। अत एव न चतुर्थः, न हि वयं ब्रह्मस्वरूपं वा नि-
रुपाधिकतुच्छं वा विश्वं ब्रूमः, विरुद्धार्थान्तरता च खरशृङ्गे खपुष्पा-
दन्यस्मिंस्तद्भावात्। एवं पञ्चमेऽपि खरशृङ्गादौ ब्रह्मणि ब्रह्मत्वतु-
च्छत्वयोरसमुच्चितत्वात्, षष्ठेऽपि सिद्धसाध्यता। न तु विगीतं ब्रह्म-
स्वरूपं न च तुच्छम् अन्यदपि केनचिद्विशेषशब्देनोपस्थापयितुं शक्यं
वा न वा शक्यञ्चेदस्माभिरपि विशेषतो दूषयितुं शक्यम् अशक्यञ्चेद्
व्यपदेश्ययत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वं साध्यं स्यादिति कस्तत्र विमन्यते अतो
यत्किञ्चिदेवैतदिति। किञ्च विगीतप्रयोगेषु सर्वेषु यत्र कुत्रचित् पूर्व-
सिद्धमेव पक्षे साध्यम्। इह तु ब्रह्मणि तुच्छे वा न साध्यग्रहः तयो-
र्विपक्षत्वात्। न च विगीते तस्य संदिग्धसाध्यत्वात्। सपक्षस्तु शुक्ति-
रजतशब्देन प्रदर्शयितुं न शक्य इत्युक्तं, न च परासिद्धस्साध्यावस्थो
दृष्टान्तः स्यात्, तत्साधनञ्च दूषयिष्यते तदसौ त्वदभिमता सदस-
द्विलक्षणता परेषां सर्वेषामसिद्धतया पक्षे दुस्साधेत्यभिप्रायन्नाह। अ-
सिद्धा चेति। ननु घटादौ तावदसद्विलक्षणत्वं संप्रतिपन्नं सद्विलक्ष-
णत्वमपि पटादिवैलक्षण्यात् ब्रह्मवैलक्षण्याद्वा अतो भेदव्यवहार-
व्यवस्थापकलक्षणरूपकेवलव्यतिरेकिन्यायेन साध्यस्य पक्षैकदेशसि-

द्धस्यैवाभिव्याप्त्या साधनान्न साध्याप्रसिद्धिरिति अत्र तु सिद्धा चाबाधितिनञ्प्रहाणेनोत्तरं पक्षे सर्वत्र सिद्धैवेत्युक्तं तथाऽपि मिथ्याशब्दनिमित्तं किञ्चित्त्वयाऽङ्गीक्रियते तदेव साधयाम इत्यत्राह । भवदनभिमत इति । परे हि रजतादेः शुक्त्याद्यात्मना वेद्यत्वं वा रजतादेरसत्संसृष्टस्य सत्संसृष्टतया भातत्वं वा बाध्यव्यवहारहेतुधीविषयत्वं वा मिथ्याशब्दनिमित्तं सिद्धान्तयन्ति न चैतत् त्वया साध्यम् अन्यथाख्यातेरख्यातेर्वा स्वीकारप्रसङ्गात् । तथा चापसिद्धान्तः स्वदेशादौ च विश्वं सत्यं स्यादिति विवक्षितविप*रीतसाधनापत्तिः अतस्सिद्धसाध्यत्वञ्चाह । विश्वमिति । हि-शब्द आगोपालपण्डितं दुरपह्नवां प्रसिद्धिं द्योतयति तदितरवपुषा—स्वेतरस्वरूपतयेत्यर्थः । न हि स्वप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं वा स्वेतरतादात्म्यं वा कस्यचिद् अनुबोभूयामहे घोषूयामहे वा परसिद्धान्तकल्पिताकारवत्तया च मिथ्यात्वं सिद्धमित्याह । त्वन्मतारोपितैश्चेति । ब्रह्माविद्याविवर्तत्वानिर्वचनीयत्वबाध्यत्वैरिति शेषः । चकारादसंसृष्टसंसृष्टतयेत्यपि गृह्यते एवमनिर्वाच्यत्वादिविकल्पकोट्यन्तरेष्वपि तत्तद्विकल्पावतारेण बाधापसिद्धान्तसिद्धसाधनत्वादिदोषाणामनतिक्रमणीयत्वं प्रच्छन्नबौद्धोपालम्भव्याजेन ख्यापयन् प्रतिबोधयति । स्यादिति । ध्रुवं निश्चितं प्रसञ्जकानामङ्गपङ्क्तिसम्पत्तेरिति भावः ॥ ४८ ॥

स्वरूपविकल्पेन दूषितं मिथ्यात्वं धर्मतोऽपि विकल्पासहमित्याह । साध्यमिति ।

मू० साध्यं मिथ्या न वा ते द्वितयमनुचितं निष्फ-
लत्वादिदोषादाद्यं हीष्टं ममापि प्रसजति

* तथा चार्थान्तरदोषापत्तिरित्यर्थः ।

भवतस्सत्यभेदः परस्मिन् । पक्षीकारेऽस्य बाधादिकमतिचरणं तद्बहिष्कारपक्षे तच्चेद् ब्रह्मस्वरूपं भुवनमभिहितं हन्त सब्रह्मकं स्यात् ॥ ४९ ॥

टी० ते—ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्ववादिनः द्वितयं—मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं तत्प्रतिभटं सत्यत्वञ्च अनयोरनौचित्ये क्रमात् कारणमाह । निष्फलत्वादिदोषादिति । आदिपदमपसिद्धान्तार्थम् । नैष्फल्यं सिद्धसाधनतया विवृणोति । आद्यमिति । अपसिद्धान्तमुद्घाटयति । प्रसजतीति । पुनरपि साध्यमेतन्मिथ्यात्वं पक्षीकृतं न वेति विकल्पे पूर्वं दूषयति । पक्षीकार इति । अत्र हि प्रामाणिकमिथ्यात्वं पक्षीकृत्य तस्य मिथ्यात्वसाधने बाधः, अ*न्यस्य तु सिद्धसाध्यता, विधेयस्य निषेधात् व्या†घातश्चेत्यर्थः, न ह्यत्र स्वपरनिर्वाहकनीतिः । यतः ।

* मिथ्याभूतस्य त्वित्यर्थः ।

† अय भावः विधित्सितं मिथ्यात्वमपि ब्रह्मणः सद्वितीयत्वापत्तिभीत्या मिथ्यारूपमेवानुमेयं तच्च निषेधप्रतियोगित्वरूपमेव । एवं च निषेधस्य निषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारे न तस्यात्मलाभ इति व्याघात सुस्थः यदि तु सदेव सिषाधयिषितमिथ्यात्वमिति पक्षे संरम्भमात्रेण तदा निषेधनिषेधे प्रतियोग्युन्मज्जनमिति निर्विशेषाद्वैतसाधनप्रयासस्तस्य गजस्नानायितम् ।

यदि तु निषेधस्य निषेधबुद्ध्या यत्र निषेधनिषेधस्तत्र तस्य प्रतियोग्युन्मज्जनस्येऽपि निषेधतत्प्रतियोगिनोरुभयोरपि यत्र निषिषेधयिषितत्वं निषेध्यतावच्छेदकस्य प्रत्यभिज्ञत्वादेरुभयसाधारण्यात्तत्र निषेधनिषेधो नोन्मज्जनाय प्रथमाभावप्रतियोगिनः । अत एव तु घटनिषेधनिषेधेन घटध्वंसस्यापनेऽपि घटध्वंसकाले घटप्रागभावो नास्तीति प्रतीत्या घटप्रागभावनिषेधेऽपि न घटध्वंसस्यापन तत्र घटतत्प्रागभावयोरुभयोरपि निषिषेधयिषितत्वादिति तु बालप्रवञ्चनमात्रं न हि निषिषेधयिषामात्रं निषेधनिषेधेन प्रतियोगिव्यवस्थापयिषामात्रं वा उभयं वा प्रतियोग्युन्मज्जनहेतुः । ज्ञानस्य विषयपारतन्त्र्येऽपि इच्छानामात्मतन्त्रतया घटमव्यवस्थापयिषोर्घटाभावनिषिषेधयिषामात्रेण घटनिषेधनिषेधे घटानुन्मज्जनप्रसङ्गात् । घटध्वंसकालेऽपि च घटव्यवस्थापयिषया घटप्रागभावमात्रस्य च प्रतिषिषेधयिषया घटप्रागभावो नास्तीति धिया घटोन्मज्जनस्य च प्रसङ्गात् ।

मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् ।
सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥

उत्तरश्लोकोत्तरमाह । अनिवार्यमिति । पक्षबहिर्भावो हि सपक्षतया विपक्षतया वा स्यात् आद्ये जगन्मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे संप्रतिपन्ने कथन्तद्विरुद्धं साध्येत, द्वितीये मिथ्यात्वस्य सत्यत्वसंप्रतिपत्त्या तत्र च हेतुवृत्तेरतिचारः, यदीदं न दृश्यं तदा साध्यमपि न स्यात् साधनाधीनदृष्टिविषयत्वायोगात् । अपि च ब्रह्मवदिह विपक्षभूतम्मिथ्यात्वं ब्रह्मणः सद्वितीयत्वमापादयेत् । अभावरूपं जगन्मिथ्यात्वमसत्यमप्येकदेशिभिरङ्गीक्रियत इति चेत् तथाऽपि तत्र हेतुवृत्तेरतिचारो दुस्तरमेव, सत्यमेव जगन्मिथ्यात्वं तच्च ब्रह्मस्वरूपमेवेति नापसिद्धान्तादिदोष इति पराभिप्रेतं कृत्वाऽनुब्रूते । तच्चेदिति । तथापि सिद्धसाधनत्वमाह । भुवनमिति । मिथ्यात्वयोगि-मिथ्या तच्च मिथ्यात्वं यदि ब्रह्म तदा विगीतं ब्रह्मवदिति साध्यार्थः स्यात्, तत्र न वयं प्रत्याख्यातार इति भावः ॥ ४६ ॥

एवं व्यापकवद्व्याप्यस्यापि विकल्पासहत्वं चतुष्पद्या दर्शयति । दृष्टमिति ॥

यदि तु वस्तुस्वभावबलाद् घटनिषेधनिषेधस्य घटस्वरूपत्वं तत एव च घटध्वंसकाले घटप्रागभावनिषेधोऽपि न घटात्मा किन्तु घटतत्प्रागभावोभयप्रतियोगिकोऽभावात्मा व्यवतिष्ठत इत्युच्यते तदा प्रागभावनिषेधस्य प्रथमाभावप्रतियोगिसत्तानर्जकत्वेऽपि वस्तुस्वभाववशादेव अत्यन्ताभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिस्वरूपत्वं दुरपह्नवमिति मिथ्यात्वमिथ्यात्वं मिथ्यात्वप्रतियोगिनः सत्त्वसाधकमिति समन्वायमिदम् ।

यदि तु निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेः प्रतियोगितद्विरोधसाधारण्यादत्र निषेधनिषेधो न प्रतियोगिसत्त्वार्जनाय भवतीत्युच्यते तदा दृश्यत्वं यथा न मिथ्यात्वव्याप्यं तथैतद्ग्रन्थे परत्र च प्राचां ग्रन्थेषु क्षेत्रपूर्तौ अस्माभिश्च बहूपपादितमिति तत्तोऽवधेयम् ।

मू० इष्टं ब्रह्मापि दृश्यं तव च कथयतस्तस्य जिज्ञास्यतादीन्मिथ्या चेद् दृश्यताऽस्मिन्ननु विमतिपदेऽप्येवमेषा त्वयेष्टा । लिङ्गं जाड्यादिकं चेत्तदपि मम मते ह्यंशतः स्याद-सिद्धं मिथ्यालिङ्गैश्च सिद्ध्येत् किमपि यदि भवेद् बाष्पधूमोऽग्नि लिङ्गम् ॥ ५० ॥

टी० यदेतन्मिथ्यात्वसाधकतयोक्तं दृश्यत्वं तद् ब्रह्मणि विद्यते न वेति विचारे नेति पक्षस्तावद् दूष्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासा तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः आत्मन्येवा-त्मानं पश्येदित्येवमादीनि परश्शतं वाक्यानि पुरस्कृत्य श्रोतव्यमन्त-व्यत्वादिविशेषान् साधयतस्ते ब्रह्मणि दृश्यत्वनिषेधो न युक्तः विद्यत इति पक्षे हेतोरतिचार इति भावः । ब्रह्मणि दृश्यत्वं तन्मिथ्याभूतमतो न तत्रातिचार इति शङ्कते । मिथ्या चेदिति । एतदुपालभते । नन्विति । मिथ्याभूतेनैव हि दृश्यत्वेन ब्रह्मव्य-तिरिक्तेऽपि मिथ्यात्वं त्वया साध्यते न हि दृश्यं मिथ्या तद्ध-र्मस्तु दृश्यत्वं सत्यमिति संभवति तथाऽङ्गीकारे तत्रैवातिचारः सत्यद्वित्वप्रसङ्गश्चेति भावः । ननु दृश्यत्वे दृश्यत्वं त्वयापि वक्तुं न शक्यमात्माश्रयादिप्रसङ्गात् । अतस्सत्येऽपि तस्मिन् हेतुवृत्त्य-भावान्नातिचारः स्यात् मैवं दृश्यत्वन्नाम लिङ्गं दृश्यत्वादिति हेतु-पदेन बोध्यं न वा आद्येऽतिचारस्त्वयैवेष्टः, द्वितीये साध्यव्याप्यम-नुपस्थापयतो हेतुपदस्य प्रयोगाद्दृताऽयोगः, न चैवमात्माश्रयादिदो-षः स्वपरनिर्वाहकस्वभाविना दृश्यत्वधर्मस्य तदाश्रयाणाञ्च दृश्यपदेन संग्रहणस्य त्वया स्वीकार्य्यत्वात्, अन्यथा दृश्यत्वं न दृश्यमिति

स्वोक्तिविषयत्वव्याघातात् यदि च हेतुपदजन्यधीविषयताभावेऽपि हेतुपदन्तत्र प्रयुज्येत एवमनैकान्तिकादिपदमपि तज्जन्यधीविषयत्वाभावेऽपि तत्र लब्धप्रसरमिति सर्वदोषसंपातः स्यात्, दोषाभावे कथं दुष्टशब्दस्यार्थ इति चेत् दृश्यत्वाभावे कथं दृश्यशब्दस्यार्थ इति सममेतत् ।

किञ्च दृश्यत्वरहितं दृश्यत्वं निष्प्रकाशं स्वप्रकाशं वा नाद्यः स्वोक्तिव्याघातादेव, न द्वितीयः अव्रह्मत्वात् अतः कथं दृशिविषयत्वं नासादयेत् । अथ स्याद् दृश्यत्वशब्देन स्वगोचरदृशिनिरपेक्षप्रकाशात्यन्ताभावो वा दृशिजन्यफलाश्रयत्वं वा विवक्षितं तदुभयं स्वयञ्ज्योतिषि ब्रह्मणि नास्तीति कथन्तत्रातिचार इत्यपसर्पवाक्यमनुभाषते । लिङ्गमिति । तदुभयं दूषयति । तदपीति । अस्मन्मते हि ब्रह्मव्यतिरिक्ता जीवा धर्मभूतज्ञानञ्च स्वयंप्रकाशतया स्वगोचरदृशिनिरपेक्षप्रकाशानि अतो हेतोर्भागासिद्धिः, दृशिजन्यफलं च त्वदनुविधेयाभिमतं प्राकट्यं वा त्वदभिमतं वेद्यगतवित्तिस्फुरणं वा द्वयोरपि विगीते क्वचिदपि अस्माभिरनङ्गीकारात् सार्वत्रिकी स्वरूपासिद्धिः तथापि स्फुरणस्य वाच्यं व्यवहाराख्यं फलं विगीतस्यापीति चेत्तर्हि तद् ब्रह्मापि व्याप्नोति अन्यथा तत्र मौनेकशरणः कथं तज्जिज्ञासया प्रवर्तेथाः । भवन्तु चात्र यानि कानिचिल्लिङ्गानि तानि सत्यान्यसत्यानि वेति विकल्पे पूर्वत्रापसिद्धान्तादि स्फुटमिति कृत्वा पश्चिममनुवक्ति । मिथ्यालिङ्गैरिति । तत्रानिष्टमाह । भवेदिति । वाष्पधूमः—वाष्पारोपितधूमः, । धूमभ्रान्तिसिद्धस्य धूमस्य व्यभिचारदृष्ट्या वह्निगमकत्वाभावो न तु मिथ्यात्वादिति चेतत एव यन्मिथ्या न तद् गमकमिति व्याप्तिसिद्धेस्त्वदभिमतान्यपि न साध्यं साधयेयु', साधने वा ब्रह्मण्यपि तानि कथञ्चित्क-

ल्पितानि तदप्यपरमार्थयेयुः । एतेन परोक्तं बाधकमपि प्रतितर्क-प्रत्युक्तं दर्शितं भवति । अपि च सत्यत्वपक्षे याऽसौ दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिर्बाधिकेति संभाव्यते असत्यत्वेऽपि सा अस्ति वा न वा आद्ये तर्काङ्गपक्षान्यतमहानेस्तर्कत्वं तदा वाऽसत्यत्वे साध्ये कथं दृश्यत्वं हेतुरुपादीयेत । द्वितीये सत्यादन्यस्मिन् खपुष्पेऽपि दृश्यत्वानुपपत्तिर्न स्यात् माभूदिति चेन्न व्याप्तिबाधान्यथानुपपत्तितर्कानुदयप्रसङ्गात् । अथ शब्दज्ञानानुपातिवस्तुशून्यविकल्पगोचरतामात्रेण तस्य दृश्यत्वं सत्येतरत्वसाध्यापेक्षया च सपक्षत्वमिष्येत तदा तद्वदेव तुच्छत्वेऽपि संभवति अभिमतानिर्वचनीयत्वं न नियम्येत शब्दज्ञाननिरपेक्षस्य खपुष्पाद्यध्यासः प्रागपि दर्शितः । भवतु तथाप्यनिर्वचनीयत्वं शब्दमात्रानुपातिविकल्पविषये तुच्छत्वं तत्र च विवक्षितदृश्यत्वानुपपत्तिस्सिद्धेति चेत्तदपि न शब्दमात्रप्रतीतबाह्यागमविकल्पविषयाणामन्येषामपि पूर्वपक्षवाक्यार्थानामनिर्वचनीयत्वाभ्युपगमात् । अस्तु तथापि तुच्छत्वं किन्नश्छिन्नमिति चेन्न प्रत्यक्षाद्याभासप्रतिपन्नेऽप्याभासप्रतिपन्नत्वाविशेषेण तुच्छवद्विमोक्षकृप्रिमप्रसङ्गात् । ननु सत्ये दृक्संबन्धोऽनुपपन्नः अस्वयंप्रकाशस्य स्वतस्सिद्धिविरहेण सत्यत्वायोगात् तुच्छेऽपि तथा स्वरूपाभावे संबन्धाभावादनिर्वचनीये त्वविद्यामाहात्म्यात् आध्यासिकसंबन्धसिद्धेर्न दुरपन्हव इति तन्न पराधीनसिद्धेरपि निर्बाधस्य सत्यत्वाविरोधात् सत्येऽपि ब्रह्मणि आध्यासिकदृक्संबन्धाभ्युपगमाच्च ।

दृक्संबन्धश्च दृश्यानामसत्यत्वे विवक्षितः ।
सत्यत्वादिविकल्पेन सीदत्यनुपपत्तिमान् ॥

सत्यत्वे त्वनुपपद्यमानो हि दृक्संबन्धः सत्योऽसत्य उभयरूपोऽनुभयरूपो वा नाद्यः सत्यत्वे प्रपञ्चस्य दृक्संबन्धस्तत्

स्यात् असत्यस्त्वासाविति विपर्य्ययविभ्रमायोगात् । विषयसत्यत्वे हि धिया संबन्धः स्वीकार्य्यः न चासौ घटते विकल्पदोःस्थ्यादिति प्रसङ्गतद्विपर्य्ययाविति चेन्न इष्टप्रसङ्गत्वात्, दृशस्सत्यत्वेऽपि दृश्यसंबन्धासत्यत्ववद् दृश्यस्य सत्यत्वेऽपि दृशिसंबन्धमात्रासत्यत्वमनुपपत्त्या कल्प्यं, दृक्संबन्धासत्त्वे तदधीनसिद्धेः कथं सत्यत्वमिति चेन्न असत्यात् सत्यसिद्धेस्त्वया त्वद्भि*र्येश्च नोद्युष्यमाणत्वादस्माकन्तु संबन्धविकल्पदोःस्थ्यानङ्गीकारादेव समीहितसिद्धिः ।

संबन्धफलसिद्धौ च स्वरूपे दुरपन्हवे ।
अन्तर्भावबहिर्भावविवादस्त्विह निष्फलः ॥
ये च दृग्दृश्यसंबन्धे संयोगादिविकल्पतः ।
दोषाः प्रलपितास्तेऽत्र दृश्यासत्यत्वभीरवः ॥
संबन्धमात्रदोर्घट्यात्तद्विशेषोऽपि दुर्घटः ।
इति चान्धस्य जात्यन्धयष्टिदानोपमं विदुः ॥

न द्वितीयः विषयस्य सत्यतायामसत्यसंबन्धो न स्यादिति ह्यत्र प्रसङ्गः स्यात्, अयं व्रह्मण्यतिचरितः, इष्टप्रसङ्गश्च विपर्य्यये विश्रान्तिश्चाद्याप्यसिद्धा । अत एव न तृतीयचतुर्थौ, व्याघाताच्च तथाऽपि कोऽसौ दृग्दृश्ययोस्संबन्ध इति निर्मत्सराः पृच्छाम इति चेत् वयमपि निर्म्मत्सराः पृच्छन्तं पृच्छामः तव किन्नामेति वा किंस्वरूप इति वा संयोगादिषु कतम इति वा तेष्वन्तर्भूतो बहिर्भूतो वेति वा सत्योऽसत्योवेत्यादिप्रकारकोटिभेदेन वा प्रश्नार्थः स्यात् नाद्यः अप्रज्ञातविशेषनाम्नामानन्त्यात्, सामान्यतस्तु प्रश्नवाक्येऽपि प्रख्यातेः । न द्वितीयः सर्वत्र स्वरूपमात्रे प्रश्नोत्तरविचारादेरनव-

---

* माध्यमिकैश्चेत्यर्थः ।

तारात् । न तृतीयः संयोगादिराश्यन्तर्भावनिर्वचन्याभावादन्यथा सर्वत्र तज्जातीयराशिविशेषप्रश्नप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः उभयथाऽपि स्वरूपलाभे विशेषनिर्द्धारणवैफल्यात् अनिर्द्धारितेऽप्यन्यतरकोटेरनपायात् । न पञ्चमः परस्परविरुद्धे सर्वथानुपपत्तिरहितान्यतरकोटेर्यथार्हमवशेषणीयत्वात् । दूषिता च संबन्धप्रत्यानुपपत्तिर्दर्शितश्चासंबन्धपक्षे दोषः, यदि चैतादृशस्तर्कोऽनुग्राहकः स तर्हि यत् प्रकाशते तन्मिथ्या यथा ग्राह्यग्राहकौ तथा संविदित्यादि संविन्मिथ्यात्वसाधकानुमानेष्वपि सुलभः, सत्यत्वस्वप्रकाशत्वादिधर्मसंबन्धानुपपत्तेस्त्वत्प्रलापग्रस्थित्येवाकुण्ठितप्रसरत्वात् ।

> मिथ्यात्वेन च दृश्यत्वं स्वतः संबन्धि साधयन् ।
> अप्रामाण्यस्वतस्सिद्धिमुद्गिरत्यनया गिरा ॥ ५० ॥

इति दृश्यत्वानुमानभङ्गः ।

उक्तदोषदुष्टमप्यनुमानान्तरमधिकदोषविवक्षार्थं व्याचष्टे । व्यावृत्तमिति ।

सू० व्यावृत्तं शुक्तिरूप्यं विदितमिह मृषा विश्वमेवं न किं स्यान्नैवं हेतोरयुक्तेस्स खलु भिदुरता बाध्यता नाशिता वा । आद्येऽनैकान्त्यमन्त्ये स्वसमयविहतिर्मध्यमे स्याद्सिद्धिर्धीविच्छेदादिकल्पान्तरमपि कथितैश्चूर्णितं दोषवृन्दैः ॥ ५१ ॥

टी० इह—यत्र भाति तत्रेत्यर्थः अन्यत्र तु प्रसङ्ग एव नास्ति यद्वा सर्वस्मिन्निह जगतीत्यर्थः विमतं मिथ्या व्यावर्तमानत्वात् यदुक्तसाधनन्तदुक्तसाध्यं यथा शुक्तिरूप्यं, तत्त्वनु स्वतादात्म्येन भाते

स्माभिरनुपगमात् त्वयाऽपि तस्य दुस्साधत्वाच्च, अन्यथा कथं न सर्वे न सर्वज्ञाः स्वसंविदो गुरुसंविदा प्रतिवादिसंविदा चैक्यं पश्यन् किं तदनुगुणं नाचरसि भिदुरास्तु संविदः स्ववेद्येतरप्रकाशदशायां न प्रकाशन्त इति न तन्निदर्शनम् । एतेन सत्यं सत्स्वर्वेष वेद्यो प्रकाशत इत्यपि दत्तोत्तरं प्रतिवित्तिवेद्यानां सतां परस्परव्यावृत्तत्वात् सत्ताद्रूपस्तु तेषां धर्मो न त्वया सत्यत्वेन स्वीक्रियते शेषन्तु स्वस्थाने भविष्यति यत्तु देशपरिच्छेदवतां स्वदेशेऽपि निवृत्तिः सेत्स्यति तदपि नश्वरत्वोक्तन्यायेन प्रत्युक्तं यदि हि यत्र क्वचिद्देशे व्यावृत्तिर्हेतुस्स तर्हि स्वदेशासत्त्वं न साधयेत् तत्सत्त्वे विरोधाभावात् सार्वत्रिकव्यावृत्तिस्तु साध्यगर्भेति न हेतुः स्यात् ।

यन्न क्वचिन्न क्वचितत्स्वरशृङ्गादिरीरितः ।
इति मध्यमशिला च स्वशिधिलेयखण्डिता ॥ ५१ ॥

इति व्यावर्तमानत्वानुमानभङ्गः ।

नश्वरत्वहेतावुक्तदोषमनिर्दुारयतः कालपरिच्छेदसामान्यमुखेन मिथ्यात्वशङ्कामकुरन्तीमुज्जिहीर्षुरुद्घाटयति । यत्स्यादिति ।

सू० यत्स्यात्तत्सर्वदा स्यात्तदपि च न भवेत्तन्न न स्यात् कदापि क्वापि व्योमारविन्दादिवदिति यदि न व्याहतेस्साध्य*हेत्वोः । मध्ये सत्त्वं गृहीत्वा खलु तदुभयतोऽसत्त्वलिङ्गं गृहीतं सामग्र्या चावधी द्वौ स्फुटतरविदितौ सापि तत्तत्प्रवाहात् ॥ ५२ ॥

* हेतुसाध्ययोरिति वक्तव्ये क्रमयाऽऽख्यानं न्यायप्रयोगे साध्यस्य प्रथमप्रयोगनिबन्धनमिति बोध्यम् ।

टी० विवक्षितस्य हेतोरनादरणनिरोधाय प्रथममिहानुग्राह्‌-
कः यत्क्वचित्काले स्यात् तत्कालान्तरेऽपि स्यात् सत्स्वभावत्वे
या इव सामग्रीसहस्रेणाप्यसत्त्वापादनायोगात्, असत्स्वभावत्वे
प्यस्येव कालविशेषे सत्त्वापादनासम्भवात् तदिहानुग्राह्याभिप्राये-
। यद्यपीति । अयमत्र प्रयोगः यत्प्रागूर्द्ध्वञ्चासत् तन्मध्येऽप्य-
यथा संप्रतिपन्नं, विमतं च तथात्वान्मिथ्येति अनयोस्तर्कानुमा-
राभासतामभिप्रेत्याह । नेति । तर्के तावत्कालविशेषोपश्लिष्टं
ं प्रसञ्जनीयम् । उताविवक्षितकालविशेषं सत्त्वमात्रं वा नाद्यः
स्वरूपस्यैवाभावे स्वकालाभावात् तदवधिककालान्तरासिद्धेः तद्‌-
लप्रसञ्जनीयबोधासंभवेन तत्प्रसङ्गायोगात् । न द्वितीयः इष्टप्र-
त्वात् प्रसञ्जकैकदेशस्य प्रसञ्जनीयत्वायोगाच्च ॥

अथ विशिष्टाङ्गीकारे विशेष्याङ्गीकारप्रसङ्गः । तच्च नास्ति
यादित्याकूतं तदपि न अन्यतो बाधादृष्टेः, एतेन तर्केण बाधमु-
व्येतत्सिद्धेरशक्यसंपादनत्वात् कुतश्चिदसत्त्वस्यासिद्धौ सत्त्व-
प्रसञ्जनीयत्वायोगाच्चेति भावः । अनुग्राह्याभासत्वे विरोध
प्करोति । साध्यहेत्वोरिति । एतच्चशब्दहेत्वोरितिवदच हेतुसाध्य
व्याहतिं विवृणोति । मध्य इति । अयमाशयः कालविशेषासत्त्वं
सिद्धं तावन्न लिङ्गं स्यात् त्वयाऽपि तथाऽनभ्युपगमात्, तत्त्वि-
स्तु स्वकालेऽप्यसत्त्वं क्रोडीकृत्य वा बहिष्कृत्य वा पूर्वेऽसिद्धिरे-
तस्साध्याविशेषश्च स्वदेशकालासत्त्वात्मनो मिथ्यात्वस्य प्रवि-
प्रापयिषितत्वात् उत्तरत्र स्वकालसत्त्वानुमतिलब्धजीवितेन हेतुना
थ सा प्रतिक्षिप्येत तत्कालवर्तित्वबुद्ध्यपेक्षया प्रागुत्तरकालपरि-
प्तिरिति चेत् न नित्ययाऽपि धिया तत्कालवर्तित्वग्रहणोप-
तेः, अनित्यबुद्ध्यपेक्षया प्रागूर्द्ध्वसमयसिद्धिरिति चेत् बुद्धेस्तार्हि

याथार्थ्येनोपचारः स्यात्, तन्न श्रुतिस्मृतिशताबाधेन संभवन्त्यां गतौ विपरीतलक्षणाङ्गीकारायोगात् व्याप्तिविशेषापेक्षया च सामानाधिकरण्यं व्यज्यते स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं पुरुष एवेदं सर्वं, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थित इत्यादिषु, अत एव ब्रह्मैवेदं सर्वम् आत्मैवेदं सर्वं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्याद्याः सावधारणनिर्देशाश्च ब्रह्मात्मकत्वनिषेधाभिप्रायास्तथा च नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिकमपि गतार्थमिदञ्च वाक्यं यदि ब्रह्मणि नानात्वं प्रतिषेधेत् तदा ब्रह्मैकत्वसिद्धौ का कथा तद्गुणविभूतिनिषेधस्य । अथ भावप्राधान्यानाञ्जस्यं किञ्च नेति पदद्वैयर्थ्यञ्च मत्वा नानाभूतं किञ्चन वस्तु ब्रह्मणि नास्तीति गृह्येत तथाऽपि न जगन्निषेधः, ब्रह्मण्यविद्यमानानामपक्षयविनाशद्रूपवर्णादीनामिव स्वाधारेषु निराधारतया वा वृत्त्युपपत्तेः, यद्वद्व्यापिनि सर्वाधारतया चाधिगते ब्रह्मणि नास्ति किञ्चनेति निषेधात् तन्मिथ्यात्वे तात्पर्यं गम्यत इति चेत्तथा सति नेदं किञ्चनास्तीत्येतावद्वक्तव्यम् अधिकरणोक्तिस्त्वजागलस्तनायेत् । अथ प्रपञ्चे नानात्वं नास्ति नानाभूतं नास्तीति वा प्रतिपाद्येत तथाऽपि न प्रपञ्चस्वरूपबाधः, तन्नानात्वनिषेधे वाक्यप्रवृत्तेः तत्र दृष्टश्रुतविरोधपरिहृत्यै विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वादिसाधर्म्यं विधौ वा जडपण्डितशत्रुमित्रादिवैधर्म्यदृष्टिनिषेधे वा तात्पर्यं स्थापनीयम् । इयञ्च गतिरेकधैवानुद्रष्टव्या विद्याविनयसम्पन्ने, सुहृन्मित्रार्युदासीनेत्यादिभिरनुगृह्यते अत ईदृशेषु सर्वेषु वाक्येष्वेवंसर्वाविरुद्धः कश्चिदर्थस्समर्थनीय इत्यभिप्रायेणाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति वाक्यं तावदविरुद्धार्थविषयं साधयति । अक्षेति । प्रत्यक्षग्रहणमनुमानस्याप्युपलक्षणमाम्नायशब्दः

इह श्रुत्यन्तरपरः । अथ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव चेत्यादि पूर्ववाक्यम् । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमित्यादि पश्चिमं तदिह प्रत्यक्षानुमानश्रुत्यन्तरपूर्वापरविरोधभीत्या मध्यम नेति नेतीत्यादिवाक्यं ब्रह्मगुणविभूतिविग्रहाद्यबाधेन ब्रह्मण्येवानुक्तातिशयान्तरपरं नेतव्य, ततश्च लोकदृष्टप्रकारवैलक्षण्यार्थमिह केचिदाहुः । अन्ये तु इति नेति व्यवहारेणैतोऽधिकं किञ्चिदस्तीति निर्दिष्टव्य नास्तीति प्रकृतैतावत्त्व*सूत्रभाष्योक्तमिहादिशब्दग्रहीत ब्रूमः । पूर्वप्रदर्शितप्रकारमात्रयोगाद् ब्रह्मणः प्रकृतमेतावत्त्व नेति नेत्यादिवाक्यं प्रतिषेधतीति ब्रह्मणो विश्वमूर्त्तेरिति पदाभ्या धर्मिग्राहकप्रसिद्धगुणविभूत्यादिप्रकर्षः प्रख्याप्यते ॥ ५३ ॥

इति निषेधश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धप्रतिपादकत्वानुपपत्तिः ।

ननु प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षान्तरेणेव परोक्षेणापि बाधस्तत्रतत्र सम्मतः तद्वदिहापि स्यादिति शङ्कते । प्रत्यक्षेणेति ।

सू० प्रत्यक्षेणैव पुंसां भवति दृढतरो देह एवात्मनेमोहो ज्वालैक्यप्रत्यभिज्ञाद्युभयमपि च तद्बाध्यते ह्यागमाद्यैः । तस्मादक्षादिसिद्धं श्रुतिभिरपि जगद्बाध्यतामित्ययुक्तं सन्देहार्हेषु शक्तं यदिह न खलु तद्दोषदूरेष्वपि स्यात् ॥ ५४ ॥

टी० अस्ति हि मनुष्यत्वस्थूलत्वादिविशिष्टे पिण्डे तिरश्चामिव विपश्चितामप्यात्मत्वाभिमानः, तत्र यामोचादसमाहितदशायां जाग्रतः स्वपतो वा दर्पणतलदत्तदृष्टेरिव सामग्रीसामर्थ्यादनिच्छ-

* प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । इति सूत्रम् ।

तोऽपि देहविभ्रमे बाधितानुवृत्तिरित्यभिप्रायेण दृढतरशब्दः । अस्य ज्वालैक्यप्रत्यभिज्ञायां विपरिणतानुषक्तिः, अपिः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वसंभावनार्थः, चकारश्चन्द्रसूर्यपरिमाणाल्पत्वादिभ्रमाकारसंग्रहार्थः । आगमादेरित्यनेनानुमानधर्मपरैष्टमर्थापत्त्यादिकमपि गृह्यते अत्र देहात्मबोधस्यानुमानागमाभ्यां ज्वालैक्यग्रहस्य चानुमानेन बाधः । एवं निदर्शितमर्थं प्रकृते निवेशयति । तस्मादिति । विषमो दृष्टान्त इत्यभिप्रायेणाह । इत्ययुक्तमिति । सन्देहार्हेष्विति । अयं भावः वेदमूलत्वादिनयात् मम देह इति व्यतिरेकप्रत्ययस्तावद् दुरपह्नवः ममात्मेत्येतत्तु घटस्यात्मेतिवत् स्वरूपपरमिति सर्वसम्मतं वीतरागजन्मादर्शनादिभिश्च देहात्मभेदस्संभाव्यते अतस्तप्राय:पिण्डादिन्यायात् भ्रमहेतुपसर्गविशेषवति द्रव्यद्वये स्थौल्यचैतन्यादिगुणव्यतिहारधीः स्यादिति शङ्काकलङ्कितस्तत्तद्देहात्मबोधस्सर्वेषां सर्वदा संभवन्नपि नित्यनिर्दोषनिगमजन्यधिया न्यक्कारमर्हति ज्वालैक्यधीरप्यदृष्टनिर्वाणस्य पुनरारोपितदीपेऽपि संभवात् सादृश्यसादेश्यभेदाग्रहादिप्रसूतेति लैङ्गिक्या धिया नियम्येत चन्द्रसूर्यपरिमाणाल्पत्वादिबोधेष्वपि दूरत्वादिदोषसंप्रतिपत्त्याऽनन्यथासिद्धानुमानागमसिद्धया बुद्धया बाधः साधीयान् इह तु तत्तत्प्रमाणदोषत्वेन संभावितानां सर्वेषामसिद्धेर्न शास्त्रबाध्यत्वं संभाव्यमिति ॥ ५४ ॥

इति परोक्षबाध्यत्वयोग्यायोग्यप्रत्यक्षविभागः ।

पुनःप्रत्यक्षादेर्निर्दोषत्वमसिद्धमिति शङ्कते । प्रत्यक्षमिति ।

मू० प्रत्यक्षं दोषमूलं श्रुतिरिह न तथा पौरुषेयत्वहानेस्तस्मात्सा बाधिकाऽस्येत्यसदखि-

लधियामन्ततो दोषसाम्यात् । शास्त्रस्यापि ह्यविद्याप्रभृतिभिरुदयस्संमतस्त्वन्मतस्थैस्तस्यानाविद्यभावे न हि निखिलभिदाऽपह्नवश्यकशङ्कः ॥ ५५ ॥

टी० अय भावः विगीतं प्रत्यक्षं दोषमूलं प्रत्यक्षत्वात् द्विचन्द्रादिप्रत्यक्षवत् अत एवं तन्मूलस्यानुमानस्यापि दोषमूलत्वं सिद्धं श्रुतिस्तु न तथा सर्वेषु कल्पेषु एकरूपतयैव श्रूयमाणतया पौरुषेयत्वासंभवे वक्तृदोषप्रसङ्गाभावात्, इह च तद्द्वये ब्रह्मणि भेदनिषेधे वा ऽनन्यगोचरत्वेन तात्पर्यस्यावगमात् अतस्सा श्रुतिरस्य प्रत्यक्षस्य बाधिकेति तदेतत् प्रत्याचष्टे । इत्यक्षदिति । स्वव्याघातादिदोषादिति भावः । अभिप्रेत विशेषेति । अखिलधियामिति । अयं समाधिः प्रत्यक्षत्वादिति स्वप्रकाशप्रत्यक्षेऽपि वृत्तेरनैकान्तिकम् । अथानित्यप्रत्यक्षत्वादिति विशेष्येत तथाऽपि स्वाभीष्टध्यानजन्ये शब्दजन्ये वा परब्रह्मप्रत्यक्षे तद्वृत्तिस्सिद्धा तथापि दोषमूलत्वाभ्युपगमे कथं तत्त्वसाक्षात्कारसिद्धिः दोषमूलादपि तत्सिद्धावतिप्रसङ्गः दुष्टप्रत्यक्षमूलतया चानुमानस्यापि बाध्यत्वं दुर्वचं स्यात् यदि च प्रत्यक्षत्वमात्रेण पृथिव्यादिस्वरूपप्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वं बोधकत्वादेव ब्रह्माद्वैतवाक्यानामपि किन्नैतत्स्यात् वाक्यदोषत्वेन संप्रतिपन्नं किञ्चिन्न तत्र दृश्यत इति चेत् । समानमेतद्विमतेऽपि प्रत्यक्षे अतिरिक्तदोषानुमानस्य तु वाक्येऽपि कः प्रत्यूहः. भेदवासनाख्यो दोषः प्रत्यक्षे प्रसिद्ध इति चेन्न शब्देऽपि तस्यास्तद्वत्प्रसिद्धत्वात्, न ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यपदार्थवाक्यार्थादिविकल्पान् वासनानपेक्षानभिमन्यध्वे न च द्विचन्द्रादिवासनाना वासनात्वादेव दोषत्वं किन्तु

भ्रान्तिमूलत्वात् अतोऽभिन्नस्यैव भेदवासना दोषः अयथार्थस्मृतिहेतुत्वात् अन्यथा ह्यद्वैतवा*सनायाः अपि दोषत्वप्रसक्तिः प्रत्यक्षे तु वासना भ्रान्तिप्रसूतैवेति चेत् न वासनाया दोषत्वसिद्धौ तद्धेतोरनुभवस्य भ्रान्तित्वसिद्धिः ततश्च तत्सिद्धिरिति मिथस्समाश्रयात् एतेन भेदधीजनकत्वाद्वासनाया दोषत्वमित्यपि प्रत्युक्तं पृथिव्यादिभेदधिया भ्रान्तित्वसिद्धौ तज्जनकवासनाया दोषत्व ततश्च तदिति तत्त्वावेदकवाक्यबाधितत्वात् भेदधियां भ्रान्तित्वे सिद्धे ततस्तद्धेतोर्दोषत्वक्लृप्तेः नान्योन्याश्रय इति चेन्न प्रत्यक्षस्य वासनाख्यदोषमूलत्वे सिद्धे वाक्यस्य तद्विरुद्धतत्त्वावेदकत्व ततश्च भेदधियां भ्रान्तित्व तत एव तद्धेतुवासनाया दोषत्व ततः प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वमिति चक्रकापत्तेः। एवंसङ्कोचेन मिथस्समाश्रयो वा प्रत्यक्षं सर्वं भेदवासनामूलमित्यपि निर्विकल्पके दुर्वचं तस्य त्वयापि संस्कार-

---

* अद्वैतवासनाया वासनात्वरूपस्य चाभावात् । ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना । महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ इति खण्डनकारेण । ततोऽवासनात्वेनैव दोषत्वाङ्गीकारेणोचितः । भेदवासनाया दोषत्वे नाप्यद्वैतवासनेत्येव गुणो नापि ब्रह्माद्वैतवासनेत्येव वा गुणस्तथा सति विरलपादपेष्वपि दूरादुद्भासमानस्यैक्यवासनया जातमैक्यज्ञानं न भ्रमः स्यात् । द्वितीये त्वद्वैतवासनाया गुणत्वमप्रसिद्धं तदधिकरणैवायथार्थवादात् तत्र न द्वैतवासना दोषः किन्तु दूरत्वं तर्हि द्विचन्द्रभ्रमस्थलेऽपि तिमिरं दोषो न तु भेदवासना । किंच भेदवासनाया दोषत्वे तस्या दोषत्वमेव दुरवधारणताभावप्रतीतेः तद्दोषताया अपि भेदवासनयैव प्रत्यायनीयतया दोषत्वज्ञाने च प्रामाण्यानाश्वासेन दोषत्वादोषत्वकथायाः कथंचिदप्यनवतारात् । भेदवासनाया दोषत्वं श्रुतिसमधिगम्यमिति त्वतिबालभाषितं तादृशश्रुतीनामनैदम्पर्यात् । ऐदम्पर्याङ्गीकारेऽपि वा ऐदम्पर्यग्रहस्य भेदवासनामूलकतया ज्ञानान्तराणामिवैदम्पर्यज्ञानस्यापि दोषमूलकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततया तदर्थे प्रामाणिकानामनाश्वासात् । दोषमूलकत्वज्ञानविरहकाले भेदवासनया जातस्य भेदवासनाया दोषमूलत्वबोधकश्रुतिवाक्यैदम्पर्यज्ञानस्याश्वसनीयतया भेदवासनाया दोषत्वं सुवधारणमिति तु कौरकल्पकापुरुषकथामात्रं तथा सति शुक्तिरूप्यज्ञानधर्मिकदोषमूलकत्वज्ञानविरहकाले तज्ज्ञानस्याप्याश्वसनीयत्वेन ततोऽपि शुक्तिरूप्यस्य तत्त्वप्रसङ्गादिति किमत्र भूरि विक्रान्तेन । तस्माद्वासनाना दोषत्वादोषत्वे न वासनात्वेन किन्तु भ्रमप्रमामूलत्वेनेति विवेचनीयेऽपि विषयेऽन्यत्र कृतविस्तरा उदास्महे ।

जन्यत्वानभ्युपगमात् । अस्ति च शब्दानुगमवादिनाम
धीनं प्रथमाक्षसन्निपातजं प्रत्यक्षं तत्कल्पितयोश्शब्दविषर
स्संस्कारापेक्षप्रकाशत्वात् अस्तु सर्वजननी मायैव निर्विक
इति चेन्न शास्त्रतज्जन्यज्ञानयोरपि तद्वत्त्वमेदत्वादिति म
शास्त्रस्यापीति। प्रभृति—शब्देन भेदशासनं तन्मूलभेदभ्रम
श्चात: प्रत्यक्षमात्रस्य दोषमूलत्वकल्पना निर्दोषशास्त्रविरुद्धा च
निश्चिनुमः । अथ शास्त्रस्य ब्रह्मवदविद्यावद्दानादित्वादवि
नास्तीति मुधाद्वैतिमतमनूद्य दूषयति । तस्येति । तत्र
दोषकल्पितानादिभावत्वात् ब्रह्मवदविद्यानिवृत्तिवर्तान्यथा
त्वप्रसक्तो स्वाभिमतमद्वैतं भज्येतेति भावः ॥ ५४ ॥

इति शास्त्रप्रत्यक्षयोर्दोषसाम्यापादनम् ।

अथ कैश्चिदनाकलिततर्कतन्त्रगतिभिः प्रपञ्चलु
प्रत्यक्षसिद्धं दोषमूलत्वाविशेषेऽपि परत्वादद्वैतशास्त्रजन
प्रत्यक्षस्य बाधकं पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि वे
न्यायात्, न चाविशेष: परस्य बाधकत्वं प्रतिसन्ध्यात् प्रमाण
ऽप्युद्गमात्प्रतिक्षेपच्छेदयोरयुगपदुभयसंभवे परस्य नैमित्ति
बाधकत्वस्याबनात्, अपैति च रज्जुसर्पभीतिः कस्यचिद
नापि, अतश्शास्त्रात: प्रत्यक्षबाधश्शक्य इति तत्प्रति
दोषोत्पत्त्यत्वेति ॥

सू० दोषोत्पत्त्वाविशेषे न हि भवति परं पू
बाधप्रगल्भं दोषज्ञानं तु माभूदविदुषि पु
वस्तुतस्त्वन्यथा तत् । निर्दोषत्वाभिमन

---

* प्रपञ्चलुण्ठनशीलशार्ङ्गिभिरित्यर्थ ।

स्वसमयिमतिभिः किन्न मिथ्याकृतान्ताः प्रा-
ग*ल्भ्यं चेन्निषेधः पर इति मुखरं तुर्यवौ-
द्धस्य तूर्य्यम् ॥ ५६ ॥

टी० अयं भावः न हि सर्पभूदलनभ्रमयोरुपरितनस्य बलीयस्त्वमुत्पादयितुं शक्यम् अनाप्तवाक्य बाधिते रज्जुसर्पे तदनाप्तत्वपरामर्शिनस्तदुभयं पुनरनुपद्यते इह त्वाद्यावेव दोषमूलत्वाविशेषपरिशिक्षितः प्रतिसंहितश्चेति न परबलीयस्त्वभावनावकाश इति दोषपरामर्शाभावमन्वारुह्यापि दूषयति । दोषज्ञानमिति । तुः— वैपरीत्यद्योतकः वस्तुतस्त्वित्यत्र तुः—विदुषि तद्वैषम्यद्योतनार्थः दोष एव ह्ययथार्थधीहेतुः तज्ज्ञानन्तु तद्विस्रम्भनिवर्तकं दुष्टस्यापि बोधस्य दोषपरामर्शाभावमात्रात् वस्तुस्थितिवैपरीत्यव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गमाह । निर्दोषत्वेति । सर्वे हि वादिनः स्वसिद्धान्तस्थापकं निर्दोषमभिमन्यन्ते न च तत्तथ्यं न च तथातथा भिद्येत वस्तुगतिः व्याघातात् तदिह स्वपक्षस्थापकदोषानाकलनमात्रेण बाह्यसिद्धान्ता विपश्चिदुद्दितदोषाः किन्न मिथ्या भवन्ति तद्वदिहापि बाधकदोषस्य सतः परामर्शे अन्यथाऽपि वा बाध्यबाधकभावो दुर्धर्ष इति भावः । अनन्यगतिकापच्छेदन्यायदर्शनमात्रेण तुल्यस्यापि परस्य प्राबल्ये सर्वबाधकमाध्यमिकविजयतूर्य्यं नोद्घुष्येतेत्याह । प्राबल्यमिति निषेधः पर इत्येतावता तस्य प्राबल्यं चेदित्यन्वयः ॥ ५६ ॥

इति दोषसाम्ये परस्य बाधकत्वानुपपत्तिः ।

असंभावितदोषादौपनिषदवाक्यादद्वैतज्ञानं सिध्यतीति परोक्ते प्रतिबन्दिं प्रस्तुवान इव स्वपक्षमपि स्थापयति । निर्दोषमिति ॥

* प्राबल्यमिति वा पा० ।

सू० निर्दोषं यच्च शास्त्रं तदपि बहुविधं बोधयत्येव भेदं वाक्यैस्तत्त्वोपदेशप्रकरणपठितैनान्यपर्य्यं प्रतीमः । नात्रापच्छेदनीतिर्न्नियतिमति सदोपक्रमन्यायसिद्धेः स्वप्रख्याप्यापलापे श्रुतिरपि वृषलोद्वाहमन्त्रायते वः ॥ ५१ ॥

टी० बहुविधं भेदम् आधाराधेयभावादिभिरीशेशितव्यभेदं भोक्तृभोग्यनियन्तृभावैस्तत्त्वत्रयभेदमणुत्वविभुत्वादिभिर्जीवेश्वरभेदं बद्धमुक्तनित्यतदवान्तरविभागैर्जीवभेदम् एतेषु च कालभेदेन तत्तदवस्थाभेदञ्चेत्यर्थः । प्रतिषेधगन्धिना त्वयाऽपि प्रतिषेध्यधीर्दुरपलपेत्येवकाराभिप्रायः प्रस्तुतभेदवाक्यान्यन्यपरत्वान्न भेदं विदधतीत्यत्राह । वाक्य इति । न हि सद्विद्यादिषु कर्मविधयः उपासनविधयो वा संनिदधतीति त्वयाऽपि संप्रधार्य्यते, सन्ति च तत्राप्यहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादीनि स्रष्टृव्यस्वरूपव्यापारादिविविधभेदविषयाणि वाक्यानि अतोऽनन्यपरनिर्दोषवाक्यसिद्धत्वादद्वैतवत् द्वैतमपि दुर्न्निषेधमित्यभिप्रायः । ननु प्रतिषेधस्य प्रसक्तिसापेक्षत्वात् भेदप्रसञ्जकवाक्यं पूर्वं तन्निषेधकन्तु परत्वेनापच्छेदन्यायात्तद्बाधकं स्यादित्यत्राह । नात्रेति । अत्रेत्यनेनाभिप्रेतं हेतुमाह । नियतिमतीति । अयं भावः अनियतपौर्वापर्य्ये ह्यपच्छेदनयः नियमे तूपक्रमनयात् परानुत्पत्तिरेवेति नीतिविदः । इह च त्वयैव प्रसञ्जकप्रतिषेधकयोः पौर्वापर्य्यनियमः स्थापितः, अतः परस्यैव दौर्बल्यं प्रत्येतव्यमिति अनुष्ठाने त्वस्य न्यायस्यानन्यथा भावमभिप्रेत्य सदा शब्दः । ननु लोकसिद्धान् भेदांस्तत्तत्प्रसिद्धत्वादनुवदति अलौकिकानपि प्रतिषेधार्थमेवोपदिश्य

प्रतिषेधतीति परप्राबल्यं दुर्वारं तथाह । स्वप्रख्याप्येति । अप्रख्यातस्य प्रख्यापनाद्वरं तत्र तूष्णीं भावः । न हि भ्रमनिवर्तनाय प्रवृत्तं शास्त्रं भ्रमान्तरमुत्पादयतीति त्वदन्यः प्रतिपद्येत, तदिह श्रुतिः प्रत्यक्षादनवगतान् भेदान् स्वयं विधत्ते प्रतिषेधति चेति धूपलविवाहमन्त्रवद्व्याघात एव परिशिष्यते इति भावः । एतेन सगुणनिर्गुणश्रुत्योरपि परप्राबल्यवर्णनं निरस्तम् ॥ ५७ ॥

इति भेदतन्निषेधश्रुत्योरवच्छेदन्यायानर्हत्वम् ।

एवमपि मुग्धान् प्रति मुग्धैरुपाटीयि भेदस्तावद् भूतभौतिकादिव्यावर्त्तकरं प्रसिद्धः अतीन्द्रियनिष्ठोऽप्यसौ सामान्यतः प्रत्यक्ष एव अन्यथा भेदसामान्यप्रयुक्तभेदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तिग्रहणायोगात्, व्याप्तिग्रहणरूपं हि प्रत्यक्षमदृष्टसकलव्यक्तिगोचरमिति धूमानुमानादिष्वपि समर्थयन्ते सावयवत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहणमतीन्द्रियसावयवस्वीकारेण घटयन्ति तदिह भेदमात्रस्य प्रत्यक्षविषयत्वादप्राप्तप्रापकस्वभावशास्त्रगोचरत्वं न संभवतीति । एतदनुभाष्योपालभते । भेद इति ।

मू० भेदः प्रत्यक्षसिद्धो न निगमविषयः स्यादिति त्वर्भकोक्तिः प्रख्यातादन्यमेनं प्रथयति यदसौ त्वन्मताद्वैतवज्रः । सन्मात्रग्राहि चाक्षं नियमयसि ततो ब्रह्मदृश्यं मृषा स्यात् किन्तु श्रुत्या तदानीं फलमपि लभतां क्वापशूद्राधिकारः ॥ ५८ ॥

टी० तुः—सर्वशास्त्रनिर्विषयत्वप्रसङ्गावहत्वं द्योतयति, प्रायेण हि तत्रापि यत्किञ्चिद्भेदविषयं सर्वं शास्त्रम् अन्ततःप्रतिप-

न्नात् अन्यदेव हि सर्वशास्त्रे प्रख्याप्यं तद्यदि यस्यकस्यचिद् भेदान्तरस्य प्रत्यक्षतया सामान्यतः सर्वभेदग्रहणात् शास्त्रस्य विषयलोपः स्यात्, लुप्येत तर्हि सकललौकिकवैदिकशास्त्रविषयः व्याकरणादिव्युत्पत्तिलोपात् अद्वैतशास्त्रमप्यशक्यारम्भं स्यात् अतो भेदस्य शास्त्रविषयत्वं निराचिकीर्षता सिषाधयिषितस्याभेदस्यापि तन्निराकृतमेवेति । अथ सर्वशास्त्रे प्रतिपत्तॄणामन्यप्रतिपन्नादन्यद् विशेषतः प्रतिपित्साहं प्रतिपाद्यमिति पश्यसि तदा म*न्यसे ऽपि लोकप्रसिद्धगजतुरगनीलपीतादिभेदातिरिक्तः परावरादिभेद उपनिषद्वेद्योपणीयस्तदिदमाह । प्रख्यातादिति । अत्रावित्योचित्यान्निगमः परामृश्यते त्वन्मताद्वैतवदिति प्रति†बन्दिपरं तथा हि यदि भेदमात्रस्य प्रसिद्धत्वादलौकिकभेदोऽपि शास्त्रविषयो न स्यात् अभेदमात्रस्यापि प्रसिद्धस्तु सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् त्वदभिमतमद्वैतमपि तदविषयः स्यात् यदि प्रसिद्धविलक्षणमद्वैतं तत्प्रतिपाद्यं पश्यसि भेदेऽपि तादृशे तथैव दीयतां दृष्टिरिति प्रत्यक्षविषयत्वादेव शास्त्राविषयत्वे परस्य सिद्धान्तविरोधमपि सूचयति । सन्मात्रेति । भेदस्य भ्रान्तिविषयत्वं सन्मात्रस्य प्रत्यक्षविषयत्वञ्च त्वया स्व्यते अतस्तस्यापि शास्त्रविषयत्वं त्वया दुस्साधमिति भावः ॥

अस्तु सन्मात्रमनागमविषयः भेदनिषेधमात्रे चाप्यन्ततात्पर्यात् सन्मात्रं तु प्रत्यक्षत एव सिद्धमिति तत्राह । तत इति । यदि प्रत्यक्षत एव ब्रह्मणसिद्धिः तदा दृश्यत्वसामान्यसंगृहीत्या युष्मत्पदव्या मिथ्यात्वं दुस्तरं स्यादिति भावः । अन्यमपि सिद्धान्तविरोधमाह । किमिति । प्रत्यक्षत एव ब्रह्मस्वरूपसिद्धौ तद्विभू-

---

* अस्मन्मतेऽपीति पा० ।
† प्रतिबन्दीपरमिति पा० ।

भाषा इति चेत् त्वदुक्ता अपि तथैवेत्यन्ततस्त्वमेव ब्रूपे स्वव्याघातादिदोषस्त्वधिकः तदिदं सङ्गृह्णः ॥

स्वशास्त्रनिर्णये सिद्धे सिद्धाःस्युर्लौकनिर्णयाः ।

स्वशास्त्रनिर्णये ऽसिद्धेऽसिद्धाः स्युर्लौकनिर्णयाः ॥

अपि च वेदाः प्रमाणमप्रमाणं वा अप्रमाणत्वे कथं ततस्त्विद्वयसिद्धिः, अन्यथा बाह्यागमैरपि तत्तद्विषयाः किन्न सिद्धेयुः कथन्तर्ह्यप्रमाणात् भयविस्मयादिसिद्धिरित्थं न हि वयमप्रमाणस्य स्वानुरूपार्थक्रियाकारित्वं नेति ब्रूमः किन्तु न ततस्तद्विषयसत्यत्वस्थापनं सिद्ध्येदिति, प्रमाणत्वन्तु तस्य सत्यमसत्यं वा ब्रह्मणः स्वरूपभूतमन्यद्वा नाद्यः ब्रह्मणस्यस्त्वधर्मत्वायोगात्, न द्वितीयः सदद्वैतव्याघातात्, असत्यत्वे तु सुतमेवोत्तरं मुक्तिश्च ब्रह्मणा उपायसाध्या उत स्वरूपत्वादसाध्या वा आद्ये भावरूपाऽभावरूपा वा पूर्वत्राद्वैतभङ्गः । उत्तरत्र सत्यमिथ्याप्रतियोगिकत्वविकल्पे प्राच्योऽपसिद्धान्तहतः पश्चिमस्तु प्रध्वंसमिथ्यात्वमपि स्थापयेदेव अलब्धस्वरूपस्य हि प्रध्वंसोऽपि स्वरूपं न लभेत एवं स्वयंप्रकाशत्वादिषु स्वतस्सिद्धत्वान्यतस्सिद्धत्वादिविकल्पदोःस्थ्यं दुस्तरमित्याह । तत्सर्वं चान्यदिति । उक्तानुक्ततर्काणां मोघत्वं व्यञ्जयन्निगमयति । इत्थमिति रघोश्च इत्यनेन स्वव्याघातकमायाप्रवर्तकत्वं व्यज्यते रघुपतिविशेषः तद्भक्तस्वैवाप्रतिहत इति तात्पर्यं राहुमीमांसकशब्देन सशिरस्कवेदनिर्णयप्रवृत्तमीमांसाशास्त्रशरीरेऽपि भक्षितशिरोमात्रसंग्रहीतृत्वं सूच्यते ॥ ६० ॥

इति प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिनां बाधकविकल्पोदाहरणम् ।

एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिं परिसमाप्य परमप्रकृतसृष्टिविशेषोक्तिं संगमयन् प्रकरणारम्भोट्टिङ्कितनित्यविभूतिपरीक्षां परिमितनि-

रूप्यत्वादेरित्याद्य प्रधानप्राप्यप्रापकभूतपरतत्त्वनिरूपणानन्तरं निवेशयति । शुद्धस्येति ॥

मू० शुद्धस्याशुद्धसृष्टिक्रम इति कथितश्शुद्धसत्त्वे
तु तत्त्वे स्थानं नित्यं श्रुतन्तत्स्मृतमपि कलया
तत्र देहाद्यवस्थाः । सृष्टेः प्रागेकमेवेत्यपि
निगमवचस्तत्त्वमायाव्यपेक्षं नोचेत्स्वाभीष्ट-
मायोपधिमुखविलये स्वस्ति विश्वप्रसूत्यै ॥ ६१ ॥

टी० शुद्धस्येत्यनुकथनमशुद्धद्रव्यानुप्रवेशात् तत्सृष्ट्यादिमिश्रस्य स्वतन्त्रस्याप्यशुद्धिशङ्कामपनयति अशुद्धसृष्टिक्रम कथित इत्यत्र शुद्धसृष्टिक्रमस्तु वक्तव्य इति शेषः । शुद्धसत्त्वे तु तत्त्व इत्यनुवादेन तद्ग्राहकप्रमाणमपि सूच्यते तस्याप्राकृतत्वस्थापकमाह । स्थानमिति । श्रूयते हि तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । इति तदिदं सदापश्यत्सूरिविशिष्टस्थानविधानार्थमिति वेदार्थसंग्रहे स्थापितम्, यदमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् क्षयन्तमस्य रजसः पराके इत्यादिशाट्यायनिनश्च एवमामनन्ति सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते इति, कौषीतकीनपर्य्यङ्कविद्या चात्र पठितव्या । सर्वमेतत् संक्षिप्य पदार्थसंक्षेपे व्यतिरेकाधिकरणनिवासशब्दैरिति तद्विप्रासो विपश्य*वो जागृवांसस्समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदमित्यादि प्रसिद्धिसूचनार्थस्तच्छब्दः अस्यार्थस्योपबृंहणप्रतिष्ठितत्वमाह । स्मृतमपीति । यथोक्तमुत्तरश्रीरामायणे तच्चाकाशं सनातनमिति, महाभारते च दिव्यं स्थानमजरञ्चाप्रमेय-

* विपन्यव इति पा ।

मिति । भगवच्छा*स्त्रसंहितासु च विस्तरस्सिद्धः । नन्वक्षरे परमे व्योमन्नित्यव्यक्ततमसोरन्तरालेऽधीतस्त्रिगुणपरिणतिविशेष ईश्वरस्य मुक्तानाञ्च भोगस्थानतयाऽऽम्नायत इति यादवप्रकाशोक्तं युक्तम् अक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञानस्यात्र बाधकाभावात् शुद्धसत्त्वव्यपदेशस्य रजस्तमसोरभिभूततयोपपत्तेरप्राकृतस्थानक्लृप्तौ च गौरवात् तत्रापि पृथिव्यादिभेदाभ्युपगमेन प्राकृतत्वं प्रज्ञायत इति । अत्र ब्रूमः अक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञामात्रन्त्वविप्रसञ्जकम् अस्ति चात्र परमे व्योमन्निति समभिव्याहारो बाधकः, न हि तमोऽनन्तरस्याक्षरस्य व्योमत्वमुपचारस्तु गत्यभावे अस्मत्पक्षे त्वक्षरपरमविशेषणाभ्यां प्रसिद्धव्योमवैलक्षण्यं युक्तं, न च स्थानान्तरादिस्वीकारे गौरवं यथाश्रुतमात्रसंग्रहणात् पृथिव्यादिभेदस्तु शब्दादिगुणतारतम्यसारूप्यात् युष्मदिष्टाक्षरस्थाने च प्रकृत्यामिव पृथिव्यादीनामसन्निधानात् । न च तत्त्वसंख्याधिक्यप्रसङ्गो दोषः कालवदेव पृथक्त्वोपपत्तेः तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे इत्यधिकसंख्याऽऽम्नानात् । न चैवं षट्विंशतत्त्ववादस्यापि स्वीकार्य्यत्वमनाप्तागमप्रणीतस्यानादरणीयत्वात् आप्तागमे त्वधिकगणनमनतिविप्रकृष्टावान्तरपरिणामख्यापनाभिप्रायं बोद्धव्यं लोकं वैकुण्ठनामानमिति प्रकृत्य अप्राकृतं सुरैर्वन्द्यमिति विशेष्यते अत एवाण्डान्तर्वर्तिलोकविशेषत्वशङ्काऽपि निर्धूता न तस्य प्राकृती† मूर्त्तिरित्यनेनापि द्रव्यान्तरं सिद्ध्यति न चात्र बाधकमस्ति अतश्शुद्धाशुद्धविभूतियुगलं व्यवस्थितमिति । नन्वेवमपि नित्यानित्यविभूतिविभागोऽनुपपन्नः अचाप्यात्मस्वरूपादेर्नित्यत्वात् तथाप्येच्छदेहादेरनित्यत्वात् तचाह । कलयेति । नित्यानित्यप्राचुर्य्य-

* पौष्कराद्यञ्चरात्रपदव्यपदेश्यम् ।

† प्राकृतेति पाठान्तरं तु चिन्त्यम् ।

विवक्षया तथा विभाग इति भावः । न हि तपत्यानां पृथिव्यादीनामीश्वरदेहादीनाञ्चात्यन्तं सृष्टिप्रलयौ*, उक्तं हि महाभारते ।

> नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
> ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ इति ।

भूतशब्दोऽत्र कार्य्यपरः ।

अत एव जीवलयोक्तिरौपचारिकी वासुदेवशब्दोऽत्र परविग्रहविशिष्टपरः स्वरूपनित्यत्वस्य जीवेष्वपि समत्वात् विशिष्टलयस्य वासुदेवे विश्वविशिष्टेऽपि सिद्धत्वात् परविग्रहनित्यत्वोक्तिस्तदनुबन्ध्युपलक्षणार्था ।

ननु कारणवाक्येष्वेकत्वावधारणादनन्तरञ्च बहुभवनसंकल्पोक्तेर्नित्यस्यानादिव्यपदेशास्त्विदशामरत्वन्यायेन नेतव्य इति चान्त्य†कुदृष्टीनां सर्वेषां व्यावर्त्यो तत्राह । सृष्टेरिति । अयं भावः सृष्टिकालापेक्षया सृज्यमानस्य जगत उपदेशकालापेक्षयेदङ्कारगोचरस्य प्रलयदशायामविभक्तनामरूपतया एकत्वमवधार्य्यते अत एव हि तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति श्रुतिरेकत्वबहुत्वप्रकारमेतमेव व्यनक्ति अथाऽपि यथाश्रुति जीवादिसमस्तैक्ये को दोष इत्यत्राह । नो चेदिति । अयं भावः प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादिकमास्तान्तावच्चोदयितृणान्तु स्वसिद्धान्तविरोधः स्यात्, न हि मायाविलयः प्रलये मृषावादिभिरङ्गीक्रियते औपाधिकभेदवादिभिश्चोपाध्यंशप्रध्वंसः । मुखशब्दः स्वाभाविकभेद-

---

* अनित्यत्वं चेच्छानधीनध्वंसप्रतियोगित्वं वा अदृष्टाकृष्टध्वंसप्रतियोगित्वं वा सुखदुःखान्यतरजनकध्वंसप्रतियोगित्वं वा लौकिकप्रयोजनकान्यतमध्वंसप्रतियोगित्वं वेति नित्यविभुतौ पूर्वशरीरमपहाय शरीरान्तरपरिग्रहेऽपि नानित्यत्वमत्र पूर्वलक्षणत्यागमूलं लक्षणस्यपटकृत्य तत्परिष्कारश्चास्मदीयग्रन्थान्तरे द्रष्टव्य इति।

† वेदान्तशास्त्रेषु बौद्धमतानुप्रवेशकर्तृत्वेन तेषां कुदर्शनशालितेति भावः ।

वाद्युक्तचिदचिदीश्वरशक्तित्रयसंग्रहार्थः। यदि मायोपाधिशक्तीनामपि विलयः तैरभ्युपगम्येत तदुपहिताद् ब्रह्मणो विश्वप्रसूत्यभावात् अनुपहितस्य च तत्कारणत्वानभ्युपगमाद् बहुभवनसंकल्पपूर्वकविश्वस्रष्ट्राद्यभावात् कारणवाक्य सर्वं कबन्धमीमांसककल्पितमूपरत्वमेव भजेतेति, स्वस्तीत्युपालम्भकाकुगर्भम् ॥ ६१ ॥

इति नित्यविभूतिसद्भावः।

नित्यविभूतौ जडाजडविकल्पे प्रथमं दर्शयति। ज्ञानत्वमिति।

सू० ज्ञानत्वञ्चेद्रहस्यागमविदितमिति स्वीकृतं नित्यभूतेः षाड्गुण्यात्मत्वमेवं प्रसजति सह तत्पाठतोऽतो जडा सा। तत्संबन्धात् कुतश्चित्तदुपचरणमित्याहुरेके परे तु ज्ञानत्वाजाड्यकण्ठोक्त्यनुगुणमवदन्मुख्यतामात्मनीव ॥ ६२ ॥

टी० अयं भावः प्रसिद्धशास्त्रेषु तावदजडत्वं शुद्धस्य सत्त्वस्य न पश्यामः। अथ रहस्यागमवाक्यविशेषैस्तदिष्येत शुद्धस्य तर्हि षाड्गुण्यमयत्वमपि तस्यापि तस्मिन्नेव शास्त्रे सह पाठात्, इष्टप्रसङ्गोऽयमिति चेन्न चेतनत्वप्रसङ्गात्। न च तदप्यस्त्विति वाच्यं जीवेश्वरविकल्पबाधात्, षाड्गुण्यमयत्वमौपचारिकमिति चेत् ज्ञानमयत्वमपि तथैव स्यादविशेषात्, अतस्त्रिगुणविभूतिरिवाद्यापि सा विभूतिरन्याधीनसिद्धितया जडैवेति कुतस्तत्र ज्ञानत्वोक्तिरित्यत्राह। तत्संबन्धादिति। निश्श्रेयसविद्यानिवृत्तिहेतुतया निरुपाधिकज्ञानविकासस्थानतयाऽन्यतो वा कुतश्चित्संबन्धादायुर्घृतमितिवज्जडे-

एवि ज्ञानत्वोपचार इत्यवोचन् केचित् । 'पचान्तरमुपक्षिपति । परे त्विति । किमात्मिकैषा भगवतो व्यक्तिरित्यनुयोगे यदात्मको भगवानिति प्रतिवचनात्, किमात्मको भगवानिति पुनरनुयोगे च ज्ञानात्मक इत्यादिप्रत्युक्तेः सत्यात्मकत्वादिवन्मुख्यत्वविरोधाभावाच्च । स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणमित्युपबृंहणस्वारस्याच्च विषयाश्रयावच्छेदनिरपेक्षं स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षप्रकाशनत्वनिमित्तेनात्मनीव ज्ञानत्वं मुख्यमिति ॥ ६२ ॥

इति नित्यविभूतेर्जडत्वाजडत्वपक्षौ ।

नन्विह जडपक्ष एव साधीयान् पक्षान्तरन्तु न सम्भवमृच्छतीत्यभिप्रायेण चोदयति । निस्सङ्कोचेति ॥

मू० निस्संकोचासमस्तज्ञुलकयति मतिर्नित्यमुक्तेश्वराणां बद्धानां नित्यभूतिर्न विलसति ततः कस्य सा स्वप्रकाशा । नैवं नित्येश्वरादेस्तति मतिविभवे साऽस्तु तेनानपेक्षा वेद्यानुल्लासकाले मतिरिव न तु सा बन्धकाले विभाति ॥ ६३ ॥

टी० न हि कश्चित्पुरुषमनपेक्ष्य किञ्चित्प्रकाशत इति सम्भवति पुरुषास्तु नित्यमुक्तेश्वरास्सर्वेषां नियतिधया स्वधर्मभूतधिया सर्वं साक्षात्कुर्वते बद्धानां तु नित्यविभूतिर्न प्रकाशत एव अतः स्वप्रकाशत्वं न स्यादित्याक्षेपः । तत्र यथाश्रुतस्वारस्यसङ्गतसमाधत्ते । नैवमिति । अभिप्रेतं विवृणोति । नित्येति । यथाऽऽत्मनां नित्यस्वप्रकाशानां 'धर्मभूतधीर्गूढामावदशायामपि स्वप्रकाशत्वं नापैति तथा सर्वज्ञेस्तद्धिया साक्षात्क्रियमाणस्यापि शुद्धसत्त्वस्य

स्वप्रकाशत्वमविरुद्धमिति तर्हि सर्वसाधारण्याद् बद्धान् प्रत्यपि भासेतेत्यत्राह । वेद्येति । यथा धर्मभूतज्ञानस्य विषयग्रहणवेलाया स्वाश्रयायैव भातीत्यवस्थाभेदात् पुरुषभेदाच्च भाननियमः तथा स्वसाक्षात्कर्तृणामेव स्वयमपि प्रकाशत इति व्यवस्थाया न कश्चिद्बाधः पुरुषाणा नैरपेक्ष्य न वस्तुस्वभाव प्रतिहन्त्वीति भावः । नन्वत्र प्रकाशः स्वविषयबुद्धिधर्मो वा स्वधर्मो वा पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वहानिः, उत्तरत्रानादिरागन्तुको वाऽऽद्ये बद्धान् प्रत्यप्यनादिरिति भानप्रसङ्गोदुर्वारः, द्वितीये कारणानिरूपणादसम्भवः मैव न ह्यागन्तूना सर्वेषां विशेषकारणमस्माभिर्विविच्यते न चास्मदविवेचितमिति नास्ति अतिप्रसङ्गात्, सामान्यकारणन्तु विश्वकर्तुरिच्छादिक श्रुतमेव अत एव हि नित्याना मुक्ताना च स्वच्छन्दचिकीर्षासन्ततिभेदसिद्धिरिति ॥ ६३ ॥

इति नित्यविभूतेरजडत्वपक्षोपपत्तिः ।

दिव्यस्थानादेर्नित्यत्वमाक्षिप्य प्रत्याह । तत्त्वानीत्यर्द्धेन ॥

मू० तत्त्वान्यप्राकृतानि त्रिगुण इव प*रीणामत-श्चेद् भवेयुः स्थानादि स्यादनित्यं न यदि न घटते भूततादीति चेन्न । अत्रत्यत्त्वादितत्त्वक्रमनियतगुणप्रक्रियाद्यैकरूप्यान्नित्येऽपि स्यान्निमित्तानुगतिनियमितस्तत्तदाख्याविशेषः ॥ ६४ ॥

टी० त्रिगुण इव त्रिगुणद्रव्ये यथा परिणामतः पृथिव्यादिविभागस्तथेत्यर्थः स्थानादिस्यादनित्यमिति सङ्घातिनामनित्यत्वे कथन्तत्सङ्घातनित्यत्वमिति भावः । अपरिणामपक्ष शङ्कते । न

* परिणामशब्दस्य घञन्तत्वेन परोदीर्घ ।

यदीति । तत्र चोद्यमाह । न घटत इति । अप्राकृतपञ्चभूतादिव्यपदेशोन युज्यत इत्यर्थः । अनित्येष्वप्याकाशादिपञ्चभूतसमाख्यानिवेशस्यान्यथासिद्धिमाह । अचत्येति । त्रिगुणविकृतीनां हि तत्त्वानां परिणतिविशेषादेकद्वित्र्यादिगुणनियतिः दिव्यतत्त्वानां तु नित्यसिद्धा ततश्च यथा नित्ये चानित्ये च निमित्ताविशेषात् परेषां पृथिव्यादिशब्दः तथाऽत्रापि तत्तद्गुणतारतम्यनिमित्तात्तत्तच्छब्द इति नित्यत्वाविरोधः ॥ ६४ ॥

इत्यप्राकृतस्थानादेरनित्यत्वादिपरिहारः ।

अथ परविग्रहनित्यतां प्रमाणतः स्थापयति । निर्दिष्टमिति ।

मू० निर्दिष्टं पौ*ष्करादौ स्वयमखिलकृता स्वं वपुर्नित्यसिद्धं नित्या लिङ्गेति चैकायननिगमविदो वाक्यभाष्यादि चैवम् । नित्यत्वं वासुदेवाह्वयवपुषि जगौ मोक्षधर्मे मुनीन्द्रो-नित्येच्छातस्तथा तत्तदिह विहृतिमान् सांख्यजन्मादितर्कः ॥ ६५ ॥

टी० श्रीपौष्करे तावन्नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कर इति । श्रीसात्वते च नित्यं नित्याकृतिधरमिति भगवन्मूर्तिं प्रस्तुत्य नित्याऽलिङ्गा स्वभावसंसिद्धिरिति रहस्याम्नायोक्तमाह । नित्यत्वमिति । अत्र ब्रह्मनन्द्यादिसंप्रदायमाह । वाक्येति । आप्ततमोपबृंहणमाह । नित्यत्वमिति । यथा ।

नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनमिति ॥

* पौष्करसंहिता नारदपञ्चरात्रान्तर्गता इदानीमप्युपलभ्यते च ।

श्रीवैष्णवे पुराणे सदेकरूपरूपायेति इच्छागृहीताभिमतोरुदेह इति स्मरणाद्विग्रहस्येच्छागृहीतत्वे कथं नित्यत्वं तस्मिन्वा कथं तदित्यत आह । नित्येच्छात इति । अयं भावः अवतारविग्रहेषु तावदिच्छागृहीतत्वमविरुद्धं नित्येऽप्यनिच्छायामनित्यत्वप्रसङ्गमभिसन्धाय नित्येच्छाधीनस्थितित्वविवक्षयेच्छागृहीतत्ववाचोयुक्तिर्युक्तेति । अथ तर्कबाधं परिहरति । तदिति । तथा प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । शाश्वत्वेन जन्मादिरहितत्वं तद्विरहेण वा निरवत्व प्रसञ्जयितुं न शक्यमिति भावः । यत्तु कैश्चिदुच्यते नित्यं निष्कलं निर्विकारञ्च परं ब्रह्मशरीरमुत्या स्वरूपत एव विचित्रविग्रहाकारं तत एव विग्रहनित्यत्वं, न चात्र स्वरूपविग्रहयोर्भेदो नापि भेदाभेदप्रसङ्ग इति न तद्भावनीयमन्यथा मिथ्याद्वैतस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गादिति ॥ ६६ ॥

इति परविग्रहनित्यत्वम् ।

केचिदाहुः वीरशृङ्गारादिरसानुबन्धीनि अस्त्रभूषणादीनि तानि तदुचिताधिकारिणा यद्यपि तत्तद्विग्रहेष्वनुसन्धेयानि तथाऽप्यत्यन्तनिष्कामाणां तादृशचिन्तनमयुक्तं प्रशान्तभावसूचकमित्यादिविशेषणाच्च न चावाप्तसमस्तकामस्य निर्दोषो निरनिष्ट इत्यादिप्रख्यातप्रकारस्य परमात्मनो भूषणादिसाध्यं किञ्चिदस्ति अत इदमुच्यते न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न च चास्पदमिति तदिमनुभाषते । अस्त्रैरिति ॥

मू० अस्त्रैर्वा भूषणैर्वा किमिह भगवतोऽवाप्तकामस्य तस्माद्देवो देहेऽपि वीतावरण इति

जगुः केऽपि जैनोपजल्पाः । किं वा देहेन विश्वात्मन इति वदतां किं प्रतिब्रूयुरेते तच्चेत्स्याश्रितार्थं तदधिकरणकं सर्वमप्येवमस्तु ॥ ६६ ॥

टी० देहेऽपीत्यादिकमुपालम्भकाकुगर्भम् । अपि-शब्देन स्वरूपे वीतावरणत्वं व्यज्यते तेनातिरोहितस्वभावत्वमनुसन्धत्ते । अथ प्रतिबन्दिमुखेन परिहारमाह । किं वेति । अयं भावः विश्वशरीरिण ईश्वरस्य किं विशेषतः केनचिद्विग्रहेण परिगृहीतेनेति चोदयतां किमेते प्रत्युत्तरं ब्रूयुः । अथ योगविशेषवतां चित्तालम्बनसिद्ध्यर्थमीश्वरस्य दिव्यगात्रपरिग्रह इति तथैवास्याभूषणादिपरिग्रहोऽपीति तुल्यप्रमाणसिद्धत्वादेष्टव्यम् । न च शास्त्रार्थभावानाविरोधः यथोपदेशमस्यानुपयोगस्य स्वीकार्यत्वात्, दामोदरं बन्धगत इतिवत् तथा भगवज्जन्मादिवेदिनो जन्मादिनिवृत्तिश्च स्मर्यते, सहभावेन विरोधकृप्तिस्त्वतिप्रसक्त्यै स्यात् ॥ ६६ ॥

इति परस्याभूषणाद्यनुपपत्तिपरिहारः ।

ये तु मन्यन्ते परस्य ब्रह्मणो विग्रहादिषु विधिनिषेधौ दृश्येते तत्र निषेधप्राबल्याद्विधीनामन्यार्थत्वमिति तान् प्रत्याह । रूपेति ।

मू० रूपस्थानायुधाख्याजनिलयविधृतिव्याप्तीच्छागुणादेर्विश्वाधारे निषेधो विधिरपि

• ऋषेः छेदकत्वेऽपि जग्मु उपजल्पा इत्यादिवदनदर्शनेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वमाश्रित्य उपजल्प इति प्रयोगोऽनिर्बन्धनीय इति मन्यामहे तदर्थस्तु जैनजनानुयायिनः केवल छेद-युक्तितत्त्वप्रधानमुखाः पाञ्चजन्यमसो भटादेव तथा कुतर्कविभ्रष्टमनसः सन्ति । अथवा जैनोपजल्पा जैनसदृशविभ्रष्टमतय इत्यर्थः उपजल्पशब्दस्य मुख्यदेशार्थकता तु सुप्रसिद्धैव ॥

विषयद्वैतशाम्यद्विरोधौ । इत्थंभूते निषेधः क्वचिदपि न विधिं बाधते सावकाशः कल्याणीरस्य योगस्तदितरविरहोऽप्येकवाक्यश्रुतौ च ॥ ६० ॥

टी० विषयद्वैतं—विषयभेदः तेन विधिनिषेधौ शाम्यद्विरोधौ । ततः किमित्यत्राह । इत्थमिति । इत्थं भूते—आलम्भादिवद्विशेषविधिसिद्धावित्यर्थः एवमनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इति भावः विधिनिषेधयोरत्र विषयभेदं विवृण्वन् तस्यैकश्रुतिपठितत्वेन न्यायनिरपेक्षप्रसिद्धिमप्याह । कल्याणीरिति । एतेनापच्छेदन्यायस्यात्र दूरनिरस्तत्वं सूच्यते ॥ ६० ॥

इति विग्रहादिविधिनिषेधविरोधप्रशमनम् ।

'अथ' प्रसङ्गात् सर्वदेवतानां विग्रहादिपक्षकनिरासं परिहर्तुं समनुभाषते । देहादिरिति ॥

मू० देहादिर्देवतानां हविरनुभवनं सन्निधिर्योगपदं प्रीतिदानं फलस्याप्यसदिति कथयन्त्यर्द्धलोकायतस्थाः । तत्राध्वरादिदूरस्वमहिमसदृशाशेषवैशिष्ट्यमासां तत्तद्विध्यर्थवादप्रभृतिभिरविदुस्तत्परैरेव शिष्टाः ॥ ६८ ॥

टी० आदिशब्देन इन्द्रियभोग्यभोगोपकरणादिसंग्रहः अर्द्धलोकायतमतं कर्माराध्यापन्हवमतम् । एतत्प्रतिक्षिपति । तत्रेति । तस्मिन् पक्षे प्रतिक्षेप्ये सतीत्यर्थः । अध्वरादिदूरस्वोक्तिः यूपादित्येऽत्रादिवन्नात्र बाधप्रसङ्ग इति ज्ञापनार्थं स्वमहिमसदृशपदोक्त्या स्वपरोपयोगिसाधनानुगुण्यसूचनम् । अशेषशब्देन

तत्तदाराध्यप्रतिनियतविग्रहतदनुबन्ध्यस्त्रादिसर्वसंग्रहः प्रभृतिशब्देन मन्त्राणां स्मृतीतिहासपुराणानाञ्च संग्रहः अप्रधानेऽप्युपयुक्ते ऽत्यर्थमस्त्येवेत्यभिप्रायेण तत्परैरेवेत्युक्तं, देवताऽधिकरणे च विग्रहादिनिरासो न सूत्रोक्तः प्रयोजकाप्रयोजकविभागमात्रन्तु न विग्रहादिसदसत्त्वापेक्षं हविर्देवतासामान्ये हविर्बलीयस्त्वम् । प्रमाणप्रसक्तिवैषम्याद् विशेषणतः पर्य्यायतश्च देवताभेदोक्तिस्तथा तयोद्देशार्थो विस्तारस्त्वन्यत्र । शिष्टाः—बोधायनटङ्कद्रमिडादयः ॥ ६८ ॥

इति विग्रहादिपञ्चकनिराकरणपरिहारः ।

यद्यपि भगवतो गुणविग्रहादियोगस्सत्यः तथाऽपि षाड्गुण्यस्य व्यापित्वमयुक्तं विभवेषु विपरीतदृष्टेः, व्यूहेषु संकर्षणादिषु ज्ञानबलादिगुणद्वन्द्वनियमोक्तेरित्यत्राह । साधुत्राणेति ॥

मू० साधुत्राणादिहेतोस्तदुचितसमये विग्रहांशैः
स्वकीयैः स्वेच्छातस्सत्यरूपो विभुरवतरति
स्वान् गुणौघाननुभन् । व्यूहे संकर्षणादौ
गुणनियतिरभिव्यक्तिवैषम्यमात्राद्वृद्धिह्रासा-
द्यभावात् स हि भवति सदा पूर्णषाड्गु-
ण्यशाली ॥ ६९ ॥

टी० अजोऽपि सन्नव्ययात्मेत्यादिप्रसिद्धमिह प्रतिसन्धेयं प्रतिनियतगुणद्वन्द्वोक्तेरन्यथासिद्धिमाह । व्यूह इति । अत्र भावः

निगूहनं चतुष्काणां द्वन्द्वानाञ्च प्रकाशनम् ।
षड्गुणस्य तथाभूतसमाधिस्थोपयोगतः ॥

मोहनशक्त्या मनुष्यादिसजातीयशङ्कास्पदेषु विभवेष्वपि हि सिद्धं षाड्गुण्यं व्यूहेषु कैमुत्यसिद्धं सर्वेष्वपि हि भगवत्त्वं पूर्णत्वञ्च

विषयद्वैतशाम्यद्विरोधौ । इत्थंभूते निषेधः क्वचिदपि न विधिं बाधते सावकाशः कल्याणैरस्य योगस्तदितरविरहोऽप्येकवाक्यश्रुतौ च ॥ ६० ॥

टी० विषयद्वैतं—विषयभेदः तेन विधिनिषेधौ शाम्यद्विरोधौ । ततः किमित्यत्राह । इत्थमिति । इत्थं भूते—आलम्भादिवद्विशेषविधिविद्धावित्यर्थः एवमनभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इति भावः विधिनिषेधयोरेव विषयभेदं विवृण्वन् तस्यैकश्रुतिपठितत्वेन न्यायनिरपेक्षप्रसिद्धिमप्याह । कल्याणैरिति । एतेनापच्छेदन्यायस्यात्र दूरनिरस्तत्वं सूच्यते । ६० ।

इति विग्रहादिविधिनिषेधविरोधप्रशमनम् ।

'अथ' प्रसङ्गात् सर्वदेवतानां विग्रहादिशङ्कानिरासं परिहर्तुं तमनुभाषते । देहादिरिति ।

मू० देहादिर्देवतानां हविरनुभवनं सन्निधिर्यागपद्यं प्रीतिर्दानं फलस्याप्यसदिति कथयन्त्यर्द्धलोकायतस्थाः । तत्राध्वरादिदूरस्वमहिमसदृशाशेषवैशिष्ट्यमासां तत्तद्विध्यर्थवादप्रभृतिभिरविदुस्तत्परैरेव शिष्टाः ॥ ६८ ॥

टी० आदिशब्देन इन्द्रियभोग्यभोगोपकरणादिसंग्रहः अर्द्धलोकायतमतं कर्माराध्यापह्नवमतम् । एतत्प्रतिक्षिपति । तत्रेति । तस्मिन् पक्षे प्रतिक्षेप्ये सतीत्यर्थः । अध्वरादिदूरस्वोक्तिः यूपादित्यैक्यादिवन्नाव बाधप्रसङ्ग इति ज्ञापनार्थं स्वमहिमसदृशत्वोक्त्या स्वपरोपयोगिसाधनानुगुण्यसूचनम् । अशेषशब्देन

तत्तदाराध्यप्रतिनियतविग्रहतदनुबन्ध्यस्त्रादिसर्वसंग्रहः प्रभृतिशब्देन मन्त्राणां स्मृतीतिहासपुराणानाञ्च संग्रहः अप्रधानेऽप्युपयुक्ते तात्पर्यमस्त्येवेत्यभिप्रायेण तत्परैरेवेत्युक्तं, देवताऽधिकरणे च विग्रहादिनिरासो न सूत्रोक्तः प्रयोजकाप्रयोजकविभागमात्रन्तु न विग्रहादिसद्भावापेक्षं हविर्देवतासामान्ये हविर्बलीयस्त्वम् । प्रमाणप्रवृत्तिवैषम्याद् विशेषणतः पर्य्यायतश्च देवताभेदोक्तिस्तथाऽनयोर्द्वैयर्थ्या विस्तरस्त्वन्यत्र । शिष्टाः—बोधायनटङ्कद्रमिडादयः ॥ ६८ ॥

इति विग्रहादिपञ्चकनिराकरणपरिहारः ।

यद्यपि भगवतो गुणविग्रहादियोगस्सत्यः तथाऽपि षाड्गुण्यस्य व्यापित्वमयुक्तं विभवेषु विपरीतदृष्टेः, व्यूहेषु संकर्षणादिषु ज्ञानबलादिगुणद्वन्द्वनियमोक्तेरित्यत्राह । साधुत्राणेति ॥

मू० साधुत्राणादिहेतोस्तदुचितसमये विग्रहांशैः
स्वकीयैः स्वेच्छातस्सत्यरूपो विभुरवतरति
स्वान् गुणौघाननुभ्रान् । व्यूहे संकर्षणादौ
गुणनियतिरभिव्यक्तिवैषम्यमात्राद्वृद्धिह्रासा-
द्यभावात् स हि भवति सदा पूर्णषाड्गु-
ण्यशाली ॥ ६९ ॥

टी० अजोऽपि सन्नव्ययात्मेत्यादिप्रसिद्धमिह प्रतिसन्धेयं प्रतिनियतगुणद्वन्द्वोक्तेरन्यथासिद्धिमाह । व्यूह इति । अयं भावः

निगूहनं चतुष्काणां द्वन्द्वानाञ्च प्रकाशनम् ।
षाड्गुण्यस्य तथाभूतसमाधिस्थोपयोगतः ॥

मोहनपरतया मनुष्यादिसजातीयशङ्कास्पदेषु विभवेष्वपि हि सिद्धं षाड्गुण्यं व्यूहेषु कैमुत्यसिद्धं सर्वेष्वपि हि भगवत्त्वं पूर्णत्वञ्च

प्रख्याप्यते संकर्षणादौ व्यवस्थाया गुणद्वन्द्वाभिव्यक्तेः गुणचतुष्कान्तराणामनभिव्यक्तेश्च विशेषनिर्देशोपपत्तिरिति न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्चेत्यादिश्रुतिस्मृतिबलेन वृद्धिह्रासाद्यभावाद् व्यूहादिषु गुणकार्त्स्न्यमाह । वृद्धीति ॥ ६६ ॥

इति परव्यूहादिपञ्चरूपस्यापि पूर्णषाड्गुण्यवत्त्वम् ।

उक्तेषु व्यूहेषु क्रमाच्छास्त्रप्रवर्तनधर्मनयनतत्त्वगमनरूपमुपकारत्रयं जीवमनोऽहङ्कारेष्वभिमानत्रयं संहारसृष्टिरक्षारूपलीलात्रयञ्च व्यपदिश्यते तत्र प्रथमत्रिके व्यवस्थाऽनुपपत्तिचोद्यं सुपरिहरमित्याभिप्रायेणाह । शास्त्रादीनामिति ।

मू० शास्त्रादीनां प्रवृत्तिः प्रतितनु नियता स्याद्धि
संकर्षणादौ जीवादौ या विभज्याभिमति-
रिह लयोत्पत्तिरक्षाविधिश्च । तत्तद्विद्या-
विशेषप्रतिनियतगुणन्यायतस्तौ तु नेयौ
सर्वस्यैको ऽभि मन्ता स हि सकलजगद्व्या-
पृतिष्वेककर्त्ता ॥ ७० ॥

टी० द्वितीयतृतीयत्रिके विरोधं परिजिहीर्षुरनुभाषते । जीवादाविति । अत्रेदमाभिप्रायिकं चोद्यं यदि सङ्कर्षणादयोऽपि वासुदेव एव स्युस्तदा अभिमानत्रयस्य सृष्ट्यादित्रयस्य चैकाश्रयत्वाद्व्यवस्था न स्यात्, अतस्ते परस्मादन्ये केचित् पुरुषा इति परिहरति । तत्तदिति । यद्येक एव परमात्मा तत्तद्विद्याविशेषव्यवस्थितगुणविशेषवत्तयोपास्य इति गुणोपसंहारपादे निरणायि तथात्रापि मिथस्संघटितविग्रहाभिमानव्यापारविशेषवत्तया व्यूहनिष्ठैर्विभज्यानुसन्धेय इति भावः । चेतनभेदकृप्तौ बाधमाह । सर्वस्येति ।

न हि त्रिव्यूहमूर्तेरभिमानः कश्चित्सङ्कुचति न च संहारादौ क्वचिदुदास्ते न च हिरण्यगर्भादिवद्विशेषणभूतचेतनान्तराण्यत्र वचनान्तरप्राप्तानि प्रत्युतैक्यमेव प्रतिपादितमित्याशयः ॥ ७० ॥

इति व्यूहेषु विशेषाभिमानादिविरोधपरिहारः ।

मानमेयमलिम्लुचास्त्वाहुः त्रिव्यूहचतुर्व्यूहवाक्ययोर्विरोधात् सर्वमेतदुपासनार्थकल्पनामात्रसिद्धमिति तदनुब्रूते । त्रिव्यूह इति ।

मू० त्रिव्यूहः क्वापि देवः क्वचिदपि हि चतुर्व्यूह उक्तस्तदेवं व्याघातेऽन्योन्यबाधादुभयमिदमसत्कल्पनामात्रमस्तु । तन्नाद्ये व्यूहभेदे त्रियुगगुणतया चिन्तनीये परस्मादुक्ताभेदाविवक्षा तदनुपगमने तत्त्वसंख्यादिबाधः ॥ ७१ ॥

टी० प्रतिवदति । तन्नेति । विरोधं शमयति । आद्य इति । वस्तुतश्चतुर्व्यूहत्वेऽप्याद्यव्यूहस्य षड्गुणतयाऽनुसन्धेयत्वात् परस्मादभेदं विवक्षित्वा त्रिव्यूहत्वोक्तिः प्रवृत्तेति न मिथोबाधश्शङ्कनीय इति हृदयम् । उक्तप्रकारानभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह । तदनुपगमन इति । एवमिह प्रसङ्गः । यदि न्यूनाधिकनिर्देशमात्राद्विरोधः तदा क्वचिदप्यनुक्तमन्यतो ग्राह्यं न स्यात् ततश्च विद्यैक्ये गुणोपसंहारस्त्यज्येत तथाच्छान्दोग्ये भूतत्रयं तैत्तिरीयके भूतपञ्चकमन्यत्र च तथा तथा न्यूनमधिकञ्च तत्त्वजातमधीतमिति तत्त्वसंख्याव्यवस्थापनं च विलीयेतेति । आतिवाहिकगणनादिसंग्रहार्थः आदिशब्दः । एवञ्च पञ्चमूर्त्यादिपरिगणनापि परिहृतेति वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

इति व्यूहगणनावैषम्यनिर्वाहः ।

पुरुषाः स्युः परेणानुबद्धाः । तत्र स्वच्छन्द-
लीलः स्वयमभिनयति स्वान्यतां सर्ववेदी
तद्वच्छिष्यादिवृत्तिप्रसृतिमिह सतां शिक्ष-
यन् सानुकम्पः ॥ ७४ ॥

टी० आदिशब्देन कृष्णबलभद्रादिषु मिथोविवादकोपादि संगृह्यते अस्ति तावत्सात्वतादिषु गुरुशिष्यन्याये वासुदेवसंकर्षणादीनां प्रश्नप्रतिवचनक्रमेण विद्याऽधिगमस्तत्र न तावत् स्वात्मानं स्वयं पृच्छति प्रतिवदति वा हेतुप्रयोजनयोरसंभवात् अतः प्रष्टृप्रतिवक्तृचेतनभेदः कल्प्यत इति । ननु भेदकानिश्चये कथं भेदक्लृप्तिरित्यत्राह । बुद्धिभेदश्च मुक्तेति । न्यूनबुद्धिः परिपृच्छेदधिकबुद्धिरनुशास्तीति लोकवेदप्रसिद्धमिति भावः । एतदन्यथासिद्धमित्यभिप्रायेण प्रतिवक्ति । तत्रेति । चेतनभेदाभावेऽपि प्रश्नोत्तराद्युपपत्तिमाह । स्वच्छन्दलील इति । स्वयमित्यनेन स्वस्यैवेति गम्यते । अभिनयप्रयोजनमाह । तद्वदिति । शिष्याचार्य्यादिभिरेवं वर्तितव्यमिति धार्मिकशिक्षण देवस्य दयान्वितलीलाप्रवृत्तमिति भावः ।

इतीश्वरस्य स्वात्मनि शिष्याचार्य्यत्वाद्यभिनयफलम् ॥ ७४ ॥

अथ मायामतानुयायी चोदयति । विश्वेति ।

मू० विश्वान्तर्वर्त्तिबालोदरगतमखिलं कस्य विश्वासभूमिस्तस्मादैन्द्रमीदृग् भवतु रसवशादिन्द्रजालं प्रवृत्तम् । माभूदाश्चर्य्यशक्तेरवितथमिदमित्येव सर्वाप्रसिद्धेर्व्याघातस्योपशान्तिस्तदनुगुणदशाभेदयोगादिभिः स्यात् ॥ ७५ ॥

टी० विश्वशब्देन त्रैलोक्यादि गृह्यते कस्यचिदन्तरे किञ्चिद्वर्तते सदैव तदानीमेव तस्माद्बहिरेव क एतच्च छद्मधीतेति भावः । विश्वापन्हवाभिलाषी स्वोक्तफलितमाह । तस्मादिति । स्ववशादिच्छावशादीप्सितक्रीडारसवशाद्वा तादृशाद्भुतविवक्षया प्रतिषेधति । मा भूदिति । तत्तत्प्रकरणपरामर्शेन मिथ्यात्वपरिहारे सिद्धे विरुद्धवत् प्रतिपन्नं सर्वमविरुद्धावस्थाविशेषादिविवक्षया निर्वोढुं शक्यं तत्र भगवद्विग्रहविभूत्यादीनां सङ्कोचशक्तिर्विकासशक्तिस्तत्तदभिमानविषयसजातीयोत्पादनशक्तिः सूक्ष्मस्थूलावस्थाभेदः परिमितविग्रहव्यक्त्यापरिमितस्वरूपलक्षणमित्यादिकं यथार्हमवधारणीयम् एवमणोरणीयान् महतो महीयानित्यादीनि ब्रह्मस्वरूपविषयवाक्यान्यपि तत्तद्विरुद्धार्थविवक्षया नेतव्यानि वस्त्वन्तराद्दृष्टवैचित्र्यमात्रेण विरोधशङ्कायां सर्वेषामितिप्रसङ्गः स्यादिति ।

इत्याश्चर्यश्रुतान्तविशेषसत्यत्वम् ॥ ७६ ॥

अथ निखिलजगत्कारणतयाऽवधृतस्येश्वरस्य सर्वज्ञत्वानुगुणेषु ज्ञानशक्त्यादिष्वनुपपत्तिः परिह्रियते तत्र ज्ञाने तावदयुक्तिरेव शङ्क्यते नित्यसर्वज्ञ ईश्वरः भविष्यद्वस्तु भविष्यत्त्वेन पश्यति न वा पूर्वत्र तस्यैव वस्तुनो भवदवस्थायां भूतावस्थायाञ्च किं न सर्वोल्लेखस्तद्वन्यो वा आद्ये भवतो भूतस्य च भविष्यत्त्वेनोल्लेखाद् भ्रान्तिरेव स्यात्, द्वितीये पश्यत्यचक्षुरित्यादिना करणनिरपेक्षज्ञानवत्त्वेन कथितस्य कार्यज्ञानासम्भवात् प्रतिज्ञा सिद्धानन्तोल्लेखसन्ततिपरिग्रहो निर्मूलः स्यात् भविष्यता भविष्यत्त्वेनादर्शनन्तु तेषामदर्शनत एव वा स्वस्वरूपमात्रदर्शनेन वा वर्तमानत्वभूतत्वदर्शनेन वा स्यात् आद्ये किञ्चिज्ज्ञत्वप्रसङ्गः द्वितीयेऽपि प्रकारस्तस्य एव, तृतीये भ्रान्तत्व दुस्तरम्, एवं वर्तमानेऽतीते च वर्तमानत्वादिबुद्धिरस्ति वा न वा, वा स

ततश्चान्यैरप्यशक्यं करोतीति विध्येत् येद्दृशमस्य सर्वशक्तित्वमागमाभिप्रेतं तन्न विरोधाभावाद् युज्यत एवेति ।

इति सर्वशक्तित्वस्थापनम् ॥ ७० ॥

यद्यमस्तु सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वरस्तथाऽपि चिकीर्षा नाङ्गीकार्य्या न हि कर्तुः कार्य्योत्पादकत्वमिच्छाप्रयुक्तं यदभावे क्वचिदपि ततस्तदसिद्धेः इच्छाभावेऽपि प्रयत्नतः कार्यसिद्धिर्जीवनपूर्वकप्रयत्नकार्य्यनिश्वासादिनिश्चयत्या संगृहीता, अतः कार्यलिङ्गेन वोपदेशलिङ्गेन वा कर्तुर्ज्ञानयत्नवत्त्वमात्रमेवानुमेयं किमनागलस्तनकल्पया चिकीर्षयेति काश्यपीयाः केचिदाचक्षते तदिदमन्वाचष्टे । संगृह्येति ।

मू० संगृह्य ज्ञानयत्नौ कतिचन निखिलस्रष्टुरिच्छां तु नैच्छंस्तस्यां द्वेषः क एषामनुमितिशरणानीकनासीरभाजाम् । श्रुत्या तद्बोधयत्नावभिदधति यदि ह्यन्यतामेवमिच्छा निर्वाह्यं त्वाप्तकामप्रभृतिवचनमप्यान्यपर्य्यापरुद्धम् ॥ ७८ ॥

टी० तु—शब्दः प्रदर्शितमनपेक्षितत्वं द्योतयति । अत्र प्रतिबन्दिमभिप्रेत्य प्रतिब्रूते । तस्यामिति । आगमादनुमानाच्च ईश्वरसिद्धिं नैयायिका निर्द्धारयन्ति वैशेषिकास्त्वागममप्यनुमानीकृत्य तदेकवेद्यमीश्वरं सन्वयन्ति । अनुमानञ्च ज्ञानयत्नवच्चिकीर्षामपि समर्थयितुं शक्नोति तत्र यदि जीवनपूर्वकप्रयत्नन्यायेन चिकीर्षानैरपेक्ष्यं संगृह्यते तद्वदेव ज्ञाननैरपेक्ष्यं किन्न स्यात् न हि ज्ञानमपि प्रयत्नमनपेक्ष्य क्वचित् कार्य्यं जनयति प्रयत्नस्तु ज्ञानमनपेक्ष्यापीति दृष्टमेव, अत एव चिकीर्षा प्रयत्नोत्पत्त्यर्थमन्यत्रापेक्ष्यते इह तु नित्यप्रयत्ने किन्तयेत्यपि

मन्दं चिकीर्षोत्पत्यर्थमन्यच ज्ञानमपेक्ष्यते इह तु प्रयत्नस्य नित्यत्वेन चिकीर्षानपेक्षत्वात् किं ज्ञानेनेत्यपि सुवचत्वात् प्रयत्नस्य स्वतोऽविषयनियमाभावात्, ज्ञानविषयेण सविषयत्वं वक्तव्यमिति चेन्न उक्तोत्तरत्वात् न हि जीवनपूर्वकप्रयत्नस्य स्वाधारज्ञाननियतविषयत्वं, न च सर्वकार्यविषयस्य ईश्वरप्रयत्नस्य विषयनियामकापेक्षा, सत्याञ्च तस्यां सहकारिशक्तिभूतजीवादृष्टविशेषत एव प्रयत्नस्य नियतविषयत्वे संभवति सर्वविषयज्ञानेन प्रयत्नस्य विषयनियमकल्पनं बालिशकृत्यं विषयत्वमात्रञ्च न यावद्धीविषयत्वं नित्यानामपि निष्पाद्यत्वप्रसङ्गात् अशक्यविषयप्रयत्नवत्तया वा डिम्भादिकल्प ईश्वरः स्यात्। अथ स्वासाधारणधीविषयेणैव विषयवत्त्वं प्रयत्नस्येति मन्येत तदपि न धिय इव प्रयत्नस्यापि नियामकनिरपेक्षविषयत्वोपपत्तेः, अन्यथा कल्पनागौरवात् स्वतस्सविषयत्वे ज्ञानत्वप्रसङ्ग इति चेन्न धियोऽपि तन्नियामकत्वाभावात्, न च स्वाधारधीविषयस्य सर्वस्य प्रयत्नविषयत्वमिति मन्यसे साधर्म्येऽप्यवान्तरलक्षणेन भेदोपपत्तेः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । किञ्च सामग्रीनियतविषये निरीश्वरज्ञाने व्याप्तिर्दुर्ग्रहा ईश्वरज्ञाने त्वव्याप्यसिद्धं यदि च यथादृष्टप्रकारानादरेण बुद्धियत्नयोर्हेतुनिरपेक्षत्वं कल्प्यते तथा यत्नस्य बुद्धिनिरपेक्षविषयत्वमदृष्टमभिमन्यताम् अविशेषाल्लाघवाच्च एवं बुद्धिमात्रमवलम्ब्य प्रयत्नपरित्यागप्रतिबन्दिरपि प्रयोक्तव्या ईश्वर इच्छात्यन्ताभाववान् कर्मवश्यव्यतिरिक्तत्वात् घटादिवदित्यादिषु च सादृश्यप्रयोगः प्रतिप्रयोक्तव्यः धर्मिसिद्ध्यसिद्ध्यादिविकल्पेन दूषणत्वात्तस्य दुस्तरमिति यथाश्रुतिबलादीश्वरज्ञानप्रयत्नस्थापनं युज्यते। श्रुत्येति । तथा सोऽकामयतेत्यादिश्रुतिबलात्तदिच्छाऽपि स्वीक्रियतामित्याह । सम्यतामिति । नन्ववाप्तकामत्वपूर्णत्वादिश्रुतिस्मृतिशतैरिच्छाराहित्यमीश्वरस्य सि-

ध्येदित्यत्राह । निर्वाह्यमिति । सुशङ्कानिवृत्त्यर्थः, अयं भावः आप्त कामशब्दस्तावदीशितुरैश्वर्याभावमिच्छाराहित्यं वा न ब्रूते अथ काम शब्दस्य काम्यपरत्वे कामनापरत्वे वा तत्प्राप्तिवचनतस्तन्निषेधायोगात् अत इष्टं सर्वमस्य प्राप्तमेव भवतीति तात्पर्यं ग्राह्यम् । अनित्यानां वा भोग्यानां प्राप्तत्वं प्रत्येतव्यम् । अत एव पूर्णशब्दोऽपि गुणादिवैष्कल्यमाह न तु योगी कामनां निहन्यात् विधिनिषेधविरोधः मनश्च प्रागेव स्थापितं तदिह सर्वकार्यविषयाप्रतिहतानन्याधीनेच्छावानीश्वरः, जीवस्तु न तथा वेप्सितालाभजनितदुःखं च वैषय स्येव नित्यमुक्तेश्वराणान्तदलाभ एव नास्तीति नियमः ।

इतीश्वरस्येच्छावत्त्वसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अथ प्रस्तुतानुबन्धं पण्डितम्मन्यप्रलपितं प्रदर्शयति स्वीकृत्येति ।

मू० स्वीकृत्येशानतत्त्वं कतिचन जहतस्तत्प्रसादादिसाध्यं गङ्गाम्भःपञ्चगव्यप्रभृतिवदव-दन् पावनत्वादि तस्य । तच्छ्रुत्यादिप्रतीपं यदपि च फलदं दर्शितं निष्प्रसादं तच्चैतस्य प्रसादादिति हि निजगादुर्दुर्मेममर्मत्रचिन्ताः ॥ ७९ ॥

टी० अयमत्राभिसन्धिः यद्यपि रागादिवत्कर्मवश्या देवता कुप्यन्ति तृप्यन्ति च तथाऽपि न तथा परः पुरुषः निरपेक्षत्वात् सर्वभूतसुहृत्त्वाच्च अतस्तस्मिन् प्रसादकोपव्यपदेशो भाक्तो तदुपचारापचारयोरिव यथानुकूलप्रतिकूलसंपत्तिः पावनत्वं मोक्षप्रदत्वञ्च तस्य यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिस्वारस्याद्गङ्गोदकादेरिव स्वविहितविषयानुष्ठा

नमामश्यात्स्याद्विति इमं पद्य पश्चितत्रूपपदव्या प्रतिक्षिपति । तदिति । धातुः प्रसादान्मत्प्रसादादित्यादिश्रुतिरिह प्रख्यापिता अत्र च मुख्ये सम्भवति न गौणत्वकल्पना न्याय्या प्रशस्तवस्तुविषयतत्तत्कर्मेशक्त्यैव फलसिद्धिरित्युक्तं प्रतिवक्ति । यदपीति । निष्प्रसादमराध्य प्रसादनिरपेक्षमित्यर्थः । यद्वा क्रियादिस्वरूपं स्वयमचेतनत्वात् प्रसादवन्निष्प्रसाद फलप्रदमिति उपलक्षणमेतत् निष्कोपमित्यपि याह्यम् एतस्य सर्वकर्तुः सर्वसुहृद इति भावः । धर्मममेवचिन्ता इत्यत्र धर्माणां कारणभूतं कार्य्यभूतञ्च भगवत्कटाक्षं स्वपीडायां धर्मपीडनात् धर्ममर्मत्वेनोपचरितं धर्मस्य यथा परप्रसादः कारणमेवमधर्मस्यापि तत्कोप कारणं श्रूयते हि तस्य साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं, स्मर्यते च बहुधः ।

इतीश्वरस्य साध्यप्रसादादिमत्त्वम् ॥ ७९ ॥

एवं सकलफलप्रदस्य सत्त्वस्थानां स्वयंफलभूतस्य च परस्य प्रतिपादनेन मोक्षृणामनुनिष्पन्नं फलविशेषमाह । अत्यन्तेति ।

मू० अत्यन्तोदन्तचिन्तासहचरणसहैरेभिरस्मिन् परस्मिन् भक्तिश्रद्धास्तिकत्वप्रभृतिगुणसिरावेदिभिस्तर्कशस्त्रैः । स्वार्थत्वस्वाश्रयत्वस्ववशयतनतादृष्टवर्गापसर्गश्लिष्टयेतास्त्वेत्यपूर्वान्तरसद्युगलस्यूतत्स्वस्थितीनाम् ॥ ८० ॥

इति कविताकिंकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
तत्त्वमुक्ताकलापे नायकसरस्तृतीयः ।

टी० सर्वान्तरयोस्सद्युगलयोः समर्थितानां चेतनाचेतनतत्स्थितीनां यथासम्भवं स्वाशेषत्वं स्वाधारत्वं स्वाधीनव्यापारत्व-

चेतनान्तरशेषत्वादिकन्तु विवेकशून्या मन्यन्ते सोऽयमुपद्रवः सर्वशेषिणस्सर्वाधारस्य सर्वनियन्तुरीश्वरस्य प्रतिष्ठापकैः प्रमाणानुग्राहकैः प्रतिक्षिप्येतेति ॥ ८० ॥

इतीश्वरनिरूपणप्रयोजनविशेषः ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्य्यस्य कृतिषु सर्वार्थसिद्धौ तत्त्वमुक्ता-
कलापव्याख्यायां नायकसरस्तृतीयः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तगुरवे नमः ।

अथ चतुर्थो बुद्धिसर आरभ्यते ।

आत्मतत्त्वं परमपरञ्च निरूपितम् । अथ यथोद्देशलक्षणं तद्धर्मभूता बुद्धिश्चिन्त्यते तत्र प्रथमं तत्स्वरूपस्य स्वतस्सिद्धिमाह । धीत्वादिति ।

मू० धीत्वाद्वेद्मीति सिद्धा स्वयमितरमतिर्बुद्धित-
त्वादिधीवदाद्या सर्वज्ञधीवन्न समतियुगवा-
च्चापि चैकोनवेदी । नो चेद्धारा*मतौ सा
प्रथममपि सती नावबुद्धेति धीः स्यात्
स्वस्यां वृत्तेर्विरोधोऽप्युपशमनमियादुक्तदृ-
ष्टान्तनीत्या ॥ १ ॥

टी० इतरमतिः—विप्रतिपन्ना बुद्धिः, स्वयं सिद्धा—स्वगोचरज्ञाननिरपेक्षव्यवहारानुगुणेत्यर्थः, वेद्मीत्युपलम्भानुगुण्यप्रदर्शनमस्ति तावत्सर्वसिद्धान्तिनामिदमहं वेद्मीति कर्मकर्तृघटितक्रियाविशेषावभासः, सोऽयं पूर्वज्ञानगोचरेण मानसप्रत्यक्षेण प्राकट्यलिङ्गजनितेनानुमितिज्ञानेन वेति न केनचिद् दृष्टं तत्कल्पने च गौरवं बुद्धिसामग्र्येव च बोद्धृविशेषणत्वेन भातीति चेत् तदेतदनुमेयपक्षादिनं प्रत्युत्तरं स्यात् । न तु प्रत्यक्षरूपां बुद्धिसिद्धिमिच्छन्तं प्रति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमुदायरूपा च सामग्री न प्रत्यक्षा स्यात् न च प्रत्यक्षं किञ्चिदन्यद्वेद्मीत्यत्र बोद्धृ-

---

* धारावाहिकबुद्धाविति तदर्थः ।

विशेषणतया भाति अतो यदेवं प्रत्यक्षं तदेव ज्ञानमिति धर्मिसि-द्धिः तथाऽप्यदृष्टचरं स्वयंप्रकाशत्वं न ज्ञाने कल्पयितुं शक्यं तथैव तत्सिद्धौ न कल्प्यत्वमन्यत्र तत्सिद्धिरसिद्धा एवन्तर्हि युष्मदिष्टमपि तत्र चान्यत्र चासिद्धं न तत्र कल्प्यमिति पश्य प्राकट्यानुमेयत्वस्या-न्यथासिद्धावपि मानसप्रत्यक्षत्वं सुखादिषु स्वात्मनि च सिद्धमिति चेन्न सुखादीनि स्वात्मा च स्वयं भासन्ते मानसप्रत्यक्षतो वेति को विविङ्क्ते अस्तु वा तत्र तत्सिद्धिः अस्मदिष्टमपि क्वचित्त्वयेष्टव्यमित्यभिप्राये-णाह । बुद्धिलक्ष्मादिधीवदिति । बुद्धिलक्षणधीर्हि लक्ष्यभूतकृत्स्नबु-द्धिव्याप्तसाधारणधर्मविषया तद्योगेन स्वात्मानमपि विषयीकरोति बुद्धिरस्तीति च बुद्धिः स्वात्मना विषयिणी बुद्धित्वसामान्योपष्टब्धस-र्वव्यक्तिभासनात् । न च तदाऽनुव्यवसायादवकाशः शब्दशब्दादि-वत् सामान्यतः स्वात्मप्रकाशने तदपेक्षणात् बुद्धिव्यतिरिक्तत्वादि-बुद्ध्योऽप्येवं ग्राह्याः । दृष्टान्तान्तरमाह । यद्वा सर्वज्ञधीवदिति । सामान्यतो विशेषतो वा सार्वज्ञ्यमिच्छतान्तद्बुद्धिः स्वात्मानमपि सर्वानुप्रविष्टं युगपदेव प्रकाशयति अन्यथाऽनवच्छिन्नसर्वशब्दप्रयोगा-दिकमपि न स्यादिति भावः । यत्तु कैश्चिदुक्तं सर्वज्ञबुद्ध्यादीनां स्वसंवेद्यत्वमस्ति न तु स्वयं प्रकाशत्वमिति तत्तेभ्य एव रोचेत न ह्यत्र स्वात्मानं प्रति कर्मकारकत्वं स्वशेषत्वं वा विधातुं युक्तं न च स्वगोचरधीनिरपेक्षव्यवहारानुगुण्यं निषेद्धुं शक्यम् । अथ केचिदूचुः स्वेतराशेषगोचरज्ञानद्वयवत्तया सर्वज्ञत्वमीश्वरस्येति तद् दूषयति । न च मतियुगवानिति । अयं भावः ईदृशज्ञानद्वयवानीश्वर इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः सर्वज्ञत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनञ्चा-युक्तं स्वपरनिर्वाहकसमाधिनाऽपि तदुपपत्तेः । यत्तु स्वयंप्रकाश-त्वमसहमानैरेकोनसर्वज्ञत्वमीश्वरस्योक्तं तत्प्रतिक्षिपति । नापि

चेति । यदि स्वज्ञानमीश्वरो न जानाति तदाऽन्येषां हेतूनां तद्बुद्धिविषयभूतानामिव हेतुत्वं तद्बुद्धेस्तु तदविषयभूताया इति विभागः स्यात् तथाऽन्येषां स्वगोचरधीविषयतयैव प्रकाशमानत्वं तस्यास्तु तन्निरपेक्षमिति किन्न विभज्येत अपि च स्वज्ञानमजानता सर्वज्ञेन स्वस्य तदाधारत्वमन्येषान्तदनाधारत्वं तद्विषयत्वतद-न्यत्वादीनि स्वज्ञानविशेषणानि सर्वाणि दुर्ग्रहाणि स्युः । ततश्चानन्तज्ञानवत्त्वमिवानन्ताज्ञानवत्त्वमपि तस्य स्यात् तथा च जीवप्रायत्वे तैरेवालमायोजनहेतुश्च भग्नव्याप्तिकः अचेतनाऽपि हि तद्बुद्धिर्न चेतनायोजिता प्रवर्तते तमश्चादृष्टादेरपि तथात्वे लाघ-वादेष्टव्यम् अस्मिंश्च पक्षे सर्वज्ञत्वश्रुतिर्बाध्येत भवताञ्च सर्वज्ञ-पूर्वकत्वं साधयन्नयीतहेतुरलब्धविषयस्यादिति भावः । स्वयंप्र-काशत्वानभ्युपगमे अनिष्टप्रसङ्गमाह । नो चेदिति । क्वचित्क्वचिद्विषये कदाचिद्धारावाहिकबुद्धिस्सर्वसम्मता सा च पश्चादियन्तं कालमि-मथमद्राक्षमिति परामृश्यते न चान्यतः पूर्वं तद्ग्रहसंभवः धारा-विच्छेदप्रसङ्गात् अतोधारावाहिकधीः पूर्वमनवबुद्धेति भानाभावाद-वबुद्धेति परामर्शाच्चात्मनैव भातेति भाव्यते । ननु नाङ्गुल्यग्रं स्वात्मानं स्पृशति न कुठारः स्वात्मानं छिनत्ति न वह्निः स्वात्मानं दहति तद्वद्बुद्धेः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न स्वयंप्रकाशत्वमित्यत्राह । स्वस्यामिति । उक्तदृष्टान्तनीत्या—स्वपरनिर्वाहकवर्गन्यायेनेति भावः । यथा चात्मा ग्राह्यश्च ग्राहकश्च यथा प्रत्यक्षविषयः स्वायं बोध्यः स्वगोचरबोधजनकश्च एवं यथादृष्टि सर्वमिति ॥ ९ ॥

इति ज्ञानसतास्वयंप्रकाशत्वे ।

अपरे तु बुद्धेः स्वयंप्रकाशत्वं चातुकामा वेद्यत्वमपह्नुवते तान् प्रत्याह । स्मृत्वेति ।

मू० स्मृत्वा शब्दानुमानप्रभृतिभिरपि धीर्वेद्यते स्वप्रकाशा धीत्वादेस्तामवेद्यामनुपधि वदतः स्वोक्तिबाधादयः स्युः। वेद्यत्वे सा जडा स्यादिति च विहतिमद्व्याप्तिभङ्गश्च नो चेच्छिष्याचार्यादिसर्वव्यवहृतिविरहाज्जातमौनं जगत्स्यात् ॥ २ ॥

टी० अथ स्वप्रकाशेति सम्मतांशानुवादो वेद्यत्वविरोधाभावज्ञापनार्थः, स्मृतिस्तावदिह देवदत्तमद्राक्षमित्यादिषु दृष्टा, शब्दश्च बुद्धिपर्यायस्सर्वो बुद्धिं बोधयति परबुद्धयश्च प्रवृत्त्यादिभिरनुमीयन्ते स्वबुद्धिं च भविष्यन्तीमनुमाय शृणोति प्रभृतिशब्देन योगिप्रत्यक्षादिग्रहणं पराभिमतप्रमाणान्तरानुधावनं वा अथ परोक्तमवीतहेतुमपाकरोति। धीत्वादेरिति। आदिशब्देन स्वयंप्रकाशत्वधीशब्दवाच्यत्वादीनि गृह्यन्ते पुरुषभेदेन कालभेदेन च बुद्धेरवेद्यत्वमस्ति न तु सर्वैः सर्वदेत्यभिप्रायेणानुपधीत्युक्तम्, आदिशब्देन स्वबुद्धिबाधः स्वसिद्धान्तबाधश्च गृह्यते तत्र स्वोक्तिविरोधस्तावदनुभूतिः स्वयंप्रकाशा अनुभूतित्वादित्यादिभिर्धर्मिवाच्यहेत्वादिशब्दैरनुभूतिर्बोध्यते न वा आद्ये कथं न तद्बाधः। द्वितीये कथमयं प्रयोगस्त्वदिष्टं साधयेत् भ्रान्त्या बोध्यते न तु वस्तुत इति चेत्तर्हि भ्रान्तिसिद्धं बोध्यत्वमनुमतत्वान्न प्रतिषेध्यं वस्तुतस्तु बोध्यत्वं न क्वचित्सिद्धमिति तथापि न प्रतिषेध्यम्। अपि च तादृशस्य वेद्यत्वस्याभावस्सर्वत्र सिद्ध इति सपक्षे सति पक्षमात्रवर्ती हेतुरयं कथम्*नाभासः एवं परबुद्धीरहम्जानामीति स्वबुद्धिबाधः ज्ञान-

* कथं नाभास इति पा०।

रूपब्रह्मबोधनार्थं शास्त्रमिति स्वसिद्धान्तबाधश्च अथानुग्राहकमपि परप्रयुक्तं दूषयति । वेद्यत्व इति । वेद्यत्वे जडत्वप्रसङ्ग इतिवदता प्रसञ्जकप्रसञ्जनीयधर्मान्वितत्वेन शब्दवेद्यत्वं स्वीकृतं न वा पूर्वत्र व्याघातः, उत्तरत्र वैयर्थ्यं किञ्चात्र प्रसज्यमानं जडत्वं वेद्यत्वमात्रं वा स्वगोचरवेदनेनैव सिद्धत्वं वा स्वयंप्रकाशत्वाभावो वा अविदितावस्थायोगो वा अन्यद्वा किञ्चिन्न प्रथमः इष्टप्रसङ्गरूपत्वात् प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोरविशेषाच्च । न द्वितीयः अवधारणव्यवच्छेद्यस्य स्वगोचरवेदननिरपेक्षसिद्धित्वस्यानुमानादिना समर्थ्यमानस्य स्वाश्रयवेद्यत्वसहदृष्टाप्रसङ्गस्य भग्नव्याप्तिकत्वात् अत एव न तृतीयः नामभेदमात्रत्वात् नापि चतुर्थः इष्टप्रसङ्गत्वात्, न हि बुद्धिर्विद्यमानावस्थायां स्वबुद्ध्यन्तरविदिता । अप्रकाशमानावस्थाप्रसङ्गे तात्पर्यमिति चेन्न सर्वेषां सर्वदा अप्रकाशमानत्वावस्थायास्त्वप्यन्तवादिना घटादिष्वप्यसम्मतत्वात् कदाचित्कस्यचिदप्रकाशमानत्वस्य बुद्धावप्यस्माभिरभ्युपगमात् । नापि पञ्चमः बुद्धौ दृष्टस्य कस्यचिद्विरुद्धधर्मे प्रसज्यमाने पूर्ववद्व्याप्तिभङ्गादेव । अतथाभूतस्य तु यथासंभवमिष्टप्रसङ्गत्वाद्व्याप्तिरहितत्वाद्वेति । एवं परोक्तं प्रसङ्गं प्रतिक्षिप्य प्रतिप्रसङ्गमाह । नो चेदिति । न तावच्छिष्याचार्यौ परस्परबुद्ध्यनभिज्ञौ प्रश्नप्रतिवचनाद्यसंभवप्रसङ्गात्, एवं वादिप्रतिवादिप्रभृतयोऽपि मिथोबुद्धिमबुद्ध्यमाना न विवादादिकं कुर्युः तथा पामराणामपि संलापो न स्यादिति भावः । नन्वन्तःकरणवृत्तय एव परस्परं बुद्ध्यन्तां तत एव च सर्वो व्यवहारः स्यात्, न स्यात् बाह्यकरणव्यापाराणामिवान्तःकरणव्यापारस्यापि ज्ञानशब्दवाच्यत्वाभावात्, भावे वा तदतिरिक्तचैतन्यस्वीकारायोगात् एतेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमिथोवेद्यं न तु शुद्धमित्यादिकमपि दुराशामात्रम् ।

इति बुद्धेरवेद्यत्वभङ्गः ॥ २ ॥

एवन्तर्हि स्मृत्यनुभवरूपेण प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन दर्शनश्रवणादिभेदेन पूर्वापरादिभेदेन च सर्वलोकविदितो धीभेदः कथन्निर्वाह्य इत्यत्राह। तस्मादिति। अथ प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी। तेनास्य चरति प्रज्ञा। आवृत ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादिकमप्यभग्नस्वारस्यमिति भाव.। पुरुषभेदेन नियतधीभेदस्य प्रसरणभेदोपाधिकत्वाभावादेकत्र पुंसीति नियमितम्। ननु सुषुप्त्यादिषु स्वतोऽन्यतो वा बुद्धेरुपलम्भासंभवान्नित्यत्वश्रुतिरादित्यो यूप इत्यादिवत् अपहृतविषया तत्राह।.योग्यादृष्टेरिति। योग्यानुपलब्धेरभावादनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वाच्च न तदानीन्तद्बाधः यूपश्रुत्यस्य तच्छक्तेर्वा तपनतादात्म्यविरुद्धधर्मसहितं तत्तद्धर्मिग्राहकेण विद्रावितमिति भावः। कथमत्र योग्यादृष्टेरभाव इत्यत्राह। तत्तदिति। प्रकाशयोग्यदशायामप्रकाशे हि योग्यानुपलब्धिः स्यात् विषयप्रकाशरहितावस्थाया न बुद्धिरनन्याधीनप्रकाशा अतस्सुषुप्त्यादौ तस्याः स्वतःप्रकाशयोग्यत्वाभावान्न योग्यानुपलब्धिरिति।

इति धीधर्मबुद्धेरपि स्वरूपनित्यत्वम्॥ ४॥

यदाहुस्तविन्न नाना उत्पत्तिरहितत्वान्नाशरहितत्वाद्वा न यदेवं न तदेव यथा घट इति, तदनुभाषते। उत्पत्त्यादेरिति।

मू० उत्पत्त्यादेरभावान्न यदि दृशि भिदा नो दशाभेददृष्टेर्दृष्टादृष्टव्यवस्था क्वचिदिह पुरुषे बुद्ध्यवस्थाभिरेव। अज्ञानाद्यैरनैकान्तिकमपि न च धीरात्मभेदेऽप्यभिन्ना ज्ञत्वाज्ञत्वादिभेदः कथमिव घटते सर्वथैका मतिश्चेत्॥ ५॥

टी० अत्र परमार्थभेदो वा अपरमार्थभेदो वा प्रतिषिध्यते नाद्यः व्यतिरेकस्थाने घटादौ परमार्थभेदाभ्युपगमप्रसङ्गात् न द्वितीयः पक्षे परमार्थभेदाभ्युपगमप्रसङ्गात् तथा च किं नश्छिन्नं कल्पितभेदास्वीकारात् तन्निषेधे स्वमतविरोधश्च अत एव भेदमात्रप्रतिषेधप्रतिज्ञापि दुर्घटेत्यभिप्रायेण प्रतिपत्ति । नो इति । बाधितत्वमाह । दशाभेददृष्टेरिति । उत्पत्तिनाशाद्यवस्थास्संविदस्सर्वलौकिकपरीक्षकसंदृष्टाः तत्प्रतिषेधस्तैरेव प्रतिषिद्धोऽतेति भावः । हेत्वसिद्धिमपि दर्शयन् दशाभेदं दर्शयति । दृष्टादृष्टेति । यदि त्वेकैव बुद्धिस्सर्वदा सर्वविषया किञ्चिन्मया दृश्यते नान्यत् दृष्टञ्च तत्तदिदानीं न दृश्यत इत्यादिप्रसीताप्रतीतव्यवहाराः प्रलुप्येरन् चिन्ताबुभुत्साप्रश्नोत्तरादयश्च न भवेयुरित्याशयः पुरुषभेदनियतबुद्धिभेदस्यावस्थाभेदप्रयुक्तत्वाभावात् क्वचिदिह पुरुष इति विशेषितं, किञ्चोत्पत्तिरहितः प्रागभावः त्वदिष्टं देवदत्तादिभेदप्रतिनियतप्रमानिवर्तनादिभावरूपं घटाद्याघातञ्च त्वयैव भेदवतयाऽङ्गीक्रियते नाशरहितश्च घटपटादिप्रध्वंसो नानाभूतः अतस्तैस्त्वदुक्तमनुमानमनैकान्तिकमित्याह । अज्ञानादेरिति । उत्पत्तिनाशाभावद्वयसमुदायात्मा युगलहेतुर्नानैकान्तिक इति चेत्तदपि न अत्यन्ताभावैरुभयान्तरहितैः प्रतियोगिभेदेन नानाभूतैरनैकान्त्यस्य दुस्तरत्वात् तेषाञ्चोत्पत्त्यादिमत्त्वे प्रागुक्तं च तदाश्रये प्रतियोगिप्रसङ्गेनात्यन्ताभावरूपताव्याघातात् न चैक एवात्यन्ताभावस्सर्वप्रतियोगिकः एकशून्यस्य सर्वशून्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्रकारान्तरेणापि बाधं दर्शयति न चेति । अयं भावः अस्माभिस्तावन्नित्यस्सत्यश्चात्मभेदः स्वीकृतः युष्माभिरपि काल्पनिकः पक्षद्वये ऽपि कल्पयितृगुरुशिष्यादिव्यवस्था संविद्भेदमन्तरेण न संपद्येत ततश्च पुरुषभेदनियतबुद्धिभेदापह्नवस्वहृदयविसंवादीति हृदयमुक्तं विवृणोति ।

त्वं गलति न खलु तत्तन्त्रसङ्केतसिद्धं लोके धर्मस्वभावो गुण इति विदितं सापि सिद्धा प्रभावत् ॥ ७ ॥

टी० समवायिकारणं द्रव्यमिति वदद्भिः परैरपि विकाराश्रयो द्रव्यमित्यङ्गीकृतम् अतो विकारान्वयस इति द्रव्यलक्षणयोगकथनम्, इतरवत्संप्रतिपन्नद्रव्यवदित्यर्थः । यान्यन्यानि द्रव्याणि तानि सर्वाणि यत्किञ्चिद्विकारवन्ति अतो द्रव्याभिव्याप्तलक्षणयोगात् द्रव्यत्वं युक्तमिति । न चात्र साध्याविशेषः द्रव्यशब्दवाच्यत्वसाधने तदभावात् व्यवहारव्यवस्थापकत्वञ्च लक्षणस्य परैरप्यङ्गीकृतम् । अनुमानान्तरमाह । बोद्धृवदिति । पुरुषस्य स्वयंप्रकाशत्वं प्रागेव श्रुतिभिः प्रदर्शितं बुद्धेरप्येतत्सरादौ स्थापितं, तदयं प्रयोगः बुद्धिर्द्रव्यं स्वयंप्रकाशत्वात् आत्मवदिति प्रथमस्यासिद्धिपरिहारं द्वितीयस्यानुग्राहकञ्चाभिप्रेत्याह । सङ्कोचादिति । सङ्कोचप्रयोगस्तावदावृतं ज्ञानमित्यादिना दर्शितः, आदिशब्देन प्रसरणावरणसंग्रहः तत्प्रयोगश्च दर्शित एव, द्रव्यत्वे ह्येतेषामबाधान्मुख्यत्वमन्यथा श्रुतिस्मृतिसिद्धबहुप्रयोगमुख्यत्वभङ्गः स्यादिति भावः । ननु बुद्धेरात्मगुणत्वं बोद्धृसद्भावागमेषु सर्वेषु प्रसिद्धं गुणस्य चाद्रव्यत्वं रूपादिषु दृष्टं तदत्र धर्मिग्राहकबाधितमनुमानमित्यत्राह । एवमिति । द्रव्यत्वे सत्यपीत्यर्थः, कथन्तर्हि करचरणादिभिर्द्रव्यैरिव गुणत्वमवस्थापितमित्यत्राह । न खल्विति । अर्थशास्त्रेषु सन्धिविग्रहादयो गुणत्वेन गृह्यन्ते तद्वत्परोक्तमद्रव्यनियतं गुणत्वमिह न ब्रूम इत्यभिप्रायः । किन्निमित्तस्तर्हि बुद्धौ गुणशब्दप्रयोग इत्यत्राह । लोक इति । दासादयो हि गुणभूता उच्यन्ते दध्यादिद्रव्यविधानञ्च गुणविधिरिति व्यवह्रियते । ननु बुद्धिर्बोद्धृधर्मः, बोद्धा [illegible] तदभिव्यक्तिस्थानं तत

एव तद्व्यङ्ग्याद्द्रव्यत्वाद्धर्मत्वारोपः । वस्तुतस्तु सा न द्रव्यं न च गुण इति परोक्तं बाधितुमाह । साणीति । प्रभावतो यथा प्रभा धर्मत्वेन प्रख्याता तथा बुद्धिरपि बोद्धृधर्मत्वेन प्रत्यक्षादिभिः प्रसिद्धा न चात्र प्रतिबिम्बादिवद् बाध इति भावः ॥ ७ ॥

उक्तार्थे पृथ्व्यभिमतिं वारयितुं तदुक्तप्रकारांस्तावदाह । नित्येति ।

मू० नित्या धीर्हेतुतोऽस्या भवति विषयितेत्येवमिच्छन्त एव द्रव्यत्वं नास्ति बुद्धेरिति गुणगणने तामपि स्थापयन्ति । अद्रव्यत्वं कथं स्याद्विकृतिमति विकृत्युद्भवे पूर्ववत् स्यादित्थंभूताद्विकाराद्भवति यदि नातिप्रसङ्गप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

टी० एवकारः स्वोक्तिविरोधसूचनार्थः गुणगणने द्रव्यत्वरहितगुणगणनायामित्यर्थः, एवकारद्योतितं विकल्पमुखेन व्यनक्ति । अद्रव्यत्वमिति । विकृतिमतीति सामान्याभिप्रायेण नपुंसकलिङ्गनिर्देशः, यदि नित्यायां बुद्धौ तत्तत्सामग्रीभिस्तत्तद्विषयित्वावस्थास्संभवन्ति तदा कथमसौ द्रव्यं न स्यात्, न हि विकृतिमति क्वचिदद्रव्यत्वम् अन्यत्र संमतम् । विकृत्यसंभवपक्षे दोषमाह । विकृत्युद्भव इति । पूर्ववत् स्यात्सामग्रीसंपातेऽपि प्रागिव न किञ्चिद्विषयीकुर्यादित्यर्थः । विषयित्वलक्षणविकारेण द्रव्यत्वं न स्यादिति शङ्कते । इत्थंभूतादिति । सामान्यलक्षणयोगे सत्यवान्तरवैषम्यात् कथमसजातीयत्वमित्यभिप्रायेण प्रत्याह । नेति । अन्यथा बाधक-

माह । अतिप्रसङ्गप्रङ्गादिति । द्रव्यत्वेन सम्मतेष्वपि तत्तद्द्रवान्तरविशेषोपादानेन द्रव्येतरत्वसाधनं प्रसज्येतेत्यर्थः तदिह सयूथ्यशाक्यस्य भाष्यानुगुणमान्यपर्य्यमवसेयम् ।

इत्यद्रव्यनित्यबुद्धिवादभङ्गः ॥ ८ ॥

अथ पूर्वापरसरस्यूतसर्वप्रमेयप्रतिष्ठापकं प्रमाणं शोधयितुं सामान्यतः प्रमाणाप्रमाणविभाग तावदाह । सर्वमिति ।

सू० सर्वं ज्ञानं न मानं परमतविजयान्नाप्रमाणं स्ववाधान्मानामानव्यवस्था तदियमनुमता लौकिकैर्य्यौक्तिकैश्च । तत्रामाने त्ववर्ज्यं स्वरसमिति यदन्त्यन्यथा भानमेके तत्साम-ग्र्येव तादृग्व्यवहृतिमपरे लाघवादाश्रयन्ति ॥ ९ ॥

टी० अयमर्थः न तावत्सर्वं ज्ञानं प्रमितिः प्रतिपक्षविजयाभ्युपगमप्रसङ्गात्, यत्र ख्यातिरेव नास्ति तत्र कथं विजयप्रसङ्ग इति चेन्न स्वहृदयविसंवादात् परोक्तीनां स्वोक्तिविरुद्धबुद्धिजनकत्वाभावे विवादविलयप्रसङ्गः । अन्यथा स्वोक्तानुभाषणवर्णक्रमपाठादावपि विवादः प्रसज्येत अत एव प्रतिपक्षतो जातापि ख्यातिः प्रमितिरिति न वक्तव्यं स्वोक्तमात्रविषयत्वेऽनुक्तमात्रविषयत्वे स्वोक्तानुक्तमात्रविषयत्वे च विवादायोगात् विरुद्धविषयत्वे त्वन्यतरबुद्धेरप्रमात्वमपरिहार्य्यमिति सर्वबुद्धीनामप्रमात्वमपि प्रतिषेधति । नाप्रमाणमिति । 'स्ववचनस्वसिद्धान्तसर्वलोकधीविरोधमभिप्रेत्याह । स्ववाधादिति । स्वोक्तं लौकिकपरीक्षकसर्वसम्मतमित्याह । मानामा-

नेति । एवमन्यथाख्यातिपक्षाभिप्रायेण दर्शिते विभागे भाष्योक्तं पक्षान्तरमपि प्रतिष्ठापयिषुरुक्तस्य प्रतीतिस्वारस्यरसिकैरेकदेशिभिस्सं-गृहीतत्वमाह । तत्रेति । अमाने—संशयविपर्ययात्मकबुद्धावित्यर्थः अवज्ञैः ख्यात्यन्तरवादिभिरपि दूरापह्नवोऽपि दुरत्ययं, स्वत एव रसोऽस्य तत्स्वरसम् अस्ति हि शुक्तिशकलमेव मया रजततया गृहीतमित्यादिप्रतीतिस्वारस्यं योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिप-द्यते । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ राजसी । अनात्मन्यात्मबु-द्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिरित्याद्याप्तवाक्यस्वारस्यञ्च अतो भ्रान्ता-वन्यथा भानं प्रथममुपन्यस्तं भाष्यकाराभिप्रेतमित्येके वदन्ति । केषा-ञ्चित्पक्षान्तरपरिग्रहं सहेतुकमाह । सत्त्वामप्येति । व्यवहारविशेषा-न्यथानुपपत्त्या ह्यन्यथाभानमवस्थाप्यते तच्चान्यथाख्यातिवाद्यभिमत-याऽभिमता व्यवहृतिस्तज्जनकतयाऽभिमतधामप्येव संपाद्यताम् अदृष्टचरान्यथाख्यातिसंग्रहस्तन्मध्ये मुधेत्यपरे समामनन्ति पक्षद्व-योपन्यासप्रपञ्चस्तु न्याय*कुलिशे निपुणमवधारणीयः ॥ ९ ॥

इति प्रमाणाप्रमाणव्यवस्था ।

उक्तपक्षद्वये द्वितीयस्य साम्प्रदायिकत्वमाह । नार्थैरिति ।

सू० नार्थैरुक्ता यथार्था विमतमतिरपि न्यायतत्त्वे
तदेतद्भाष्येऽनूक्तन्तदत्र व्यवहृतिरुभयी बा-
धिताऽबाधिताख्या शुक्तौ रूप्यं प्रभाम्भः ।
श्रुतिनयवशतः ख्यातमप्यस्तु सत्यं योग्या-
योग्यादिभेदाग्रह इह चरमां गाहते
संप्रतिष्ठाम् ॥ १० ॥

* न्यायकुलिशनामा ग्रन्थः सत्त्वेऽपि ऽनायासेन न मिलति ।

टी० विमतमतिः शुक्तिरजतादिबुद्धिस्सा न्यायतत्त्वे भ्रान्त्यधिकरणसिद्धान्ते पञ्च* चेयं ख्यातिर्यथार्थख्यातिरित्यादिना निर्द्धार्य्यते अयं च पक्षः, अथवा यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतमिति भाष्यकारैरप्यभाणि कथमस्मिन् पक्षे प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थादिकमित्यत आह । व्यवहृतिरिति । बाध्यव्यवहारहेतुर्ज्ञानमप्रमाणं भ्रान्तिरित्युच्यते तच्च मणिप्रभादिदर्शने मण्याद्यर्थप्रवृत्तौ तत्संवादोऽन्यायतः अबाध्यव्यवहारहेतुर्ज्ञानं प्रमाणमभ्रान्तिरिति व्यवह्रियते तच्च कदाचित्पविबुद्बुदादौ प्रवृत्तिविसंवादो विषयापक्रमादेरिति भावः । यत्तु शुक्तौ सादृश्यात् रजतसद्भावो मरीचिकायां पञ्चीकरणानुरोधेन तोयसद्भावः स्वप्ने च रथादेरदृष्टविशेषतया सत्यत्वं भाषितं तत्र विषयसत्यत्वेऽप्यप्रमाणव्यवहारनिदानमाविव्यासुर्यथाभाषितमनुभाषते । शुक्ताविति । प्रभाम्भस्सूर्यप्रभायां दृश्यमानं तोयमित्यर्थः स्वाप्नं स्वप्नसिद्धं रथादि, यद्यप्येतस्मिन् तद्बुद्धिर्नास्ति अतज्जातीयभेदाग्रहश्च न प्रवर्तकः तथापि तज्जातीये स्वाभीष्टेऽयोग्यादिभेदाग्रहात् प्रवृत्ता व्यवहृतिर्विसंवदतीत्यप्रमाणव्यवहारोऽत्यर्थं घटेतेत्यभिप्रायेणाह । योग्येति । शुक्तिलीनं रजतं मरीचिकास्थं जलं चाङ्गुलीयकसेकाद्यनर्हम् अतस्तदनर्हं तदर्हभेदाग्रहात् प्रवृत्तिर्वितथा भवति एवं स्वाप्नेष्वपि धनपित्रादिषु जागरदृष्टसरूपेषु तत्तद्भेदाग्रहात् प्रवृत्ता दुराशा मोघा भवति आदिशब्देन नष्टानष्टादिसंग्रहः, चरमां संप्रतिष्ठां व्यवहारविसंवादनिदानतामित्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणविशेषस्तत्रैव व्यवस्थाप्यः तत्र

---

* आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तथाऽनिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकमिति ग्रन्थान्तरेषु सुप्रसिद्धं पञ्चकं ख्यातीनाम् ।

चेतनप्रवृत्तिरिच्छातः सा चानुकूलताज्ञानात् न चात्र ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां भिन्नविषयत्वं युक्तं, यद्यपि शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति तथाऽप्यत्रयागतप्रवृत्तिन्याय इह नास्थेयः इदं रजतमित्यत्रेदमर्थं भूतभास्वरद्रव्यजिघृक्षयैव प्रवृत्तेः । न च रजतभेदाग्रहात् अरजते प्रवृत्तिः अग्रहस्य क्वचिदपि प्रवृत्तिहेतुत्वादृष्टेरिति मत्वा भेदाग्रहात् प्रवृत्तावतिप्रसङ्गमाह । भेदाज्ञानादिति ।

सू० भेदाज्ञानात् प्रवृत्तौ न कथमुपरतिः स्याद्भेदाप्रतीत्या रूप्यारूप्यभ्रमादाविव यदि न यतोऽनिष्टभेदाग्रहात् सा । आधारे भेदवर्जं स्फुरति सदृशवस्त्वन्तरे चोपपन्ना तत्तद्वस्तूचितैव व्यवहृतिनियतिस्त्वन्मते बुद्धिवन्नः ॥ ११ ॥

टी० यदि निवृत्तिकारणभूतभेदग्रहाभावात् प्रवर्तते तथा प्रवृत्तिकारणभूताभेदग्रहाभावात् किं न निवर्तेत यथा भेदग्रहस्य निवृत्तिकारणत्वं नेदं रजतमित्यत्र दृश्यते एवमभेदग्रहस्य प्रवृत्तिकारणत्वम् इदं रजतमित्यभ्रान्तबुद्धौ दृष्टमेव ततश्चाभेदग्रहरूपप्रवृत्तिकारणाभावात् प्रवृत्तिप्रतिपक्षभूता निवृत्तिः कथं न स्यादिति भावः । अथ रजते प्रवृत्तिरपि रजतभेदाग्रहादेवेति दृष्टं स चात्रापि समान इति मन्यसे तर्हि रजतार्थिनः कदाचिद्रजतान्निवृत्तिरपि रजताभेदाग्रहादिति दृश्यते अतो निवृत्तिकारणभूतरजताभेदाग्रहसद्भावात् निवृत्तिरनिवार्येत्यभिप्रायेणोदाहरति । रूप्यारूप्यभ्रमादाविवेति । तच्च निवृत्तिरन्यकारणिकेत्यभिप्रायेणाह । नेति । हार्दं विवृणोति । यत इति । सा निवृत्तिः । अयं भावः न ह्यसौ रजतार्थिनस्ततो निवृत्तिरिष्ट-

रजताभेदाग्रहात् किन्तु अनिष्टारजतभेदाग्रहात् अरजताद् भेदो रजतत्वं तदग्रहादेव हि तत्रापि तदर्थिनो निवृत्तिः कथं प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च भेदाग्रहतस्स्यातामिति चेत् इत्थं प्रतियोगिविषयभेदेन सामग्रीभेदात् इष्टभेदाग्रहात् प्रवृत्तिः, अनिष्टभेदाग्रहान्निवृत्तिरिति । किञ्चोपादानवज्ज्ञानमपि प्रवृत्तिविशेषः तत्र भेदाग्रहः प्रवृत्तिसामान्यप्रयोजकः तद्विशेषस्य तु तद्विशेष इति किन्नो बाध्यते। नन्वधिकरणप्रतियोगिनोरुभयोरन्यतरस्य वा ग्रहणाभावेऽपि तद्भेदाग्रहसिद्धिः किं तत्रापि प्रवृत्तिः स्यान्नेत्याह । आधार इति । भेदाधारे भेदमन्तरेण भासमाने सतीत्यर्थः । स्फुरतीत्यत्र ग्रहणतः स्मरणतो वेति यथासंभवं ग्राह्यं तद्वृत्तवस्त्वन्तरेऽभिमते ऽनभिमते वाऽन्यस्मिन्वस्तुनि तत्तदिति इष्टानिष्टविभागाभिप्रायम् । एवमनभ्युपगमेऽन्यथाख्यातिपक्षेऽप्यतिप्रसक्तिर्दुर्वार इत्यभिप्रायेणाह । त्वन्मत इति । भ्रान्तेर्हि विशेषाग्रहसहकृतसामग्र्या सिद्धिस्त्वयोच्यते तत्र न ह्यधिकरणादिग्रहणरहितभेदाग्रहस्य सहकारित्वं मन्यसे संशयविपर्ययरूपविशेषोत्पत्तौ च विशेषणकारणापेक्षां ब्रूषे तद्वदिहाप्यतिप्रसङ्गपरिहारः । ननु यदा शुक्तौ रजतभेदाग्रहस्तदा तत्र शुक्तिभेदाग्रहोऽपि विद्यते अतोऽनिष्टशुक्तिभेदाग्रहात्ततो निवृत्तिः किन्न स्यात् तत्र शुक्तिभेदभ्रमात् पूर्वचणेऽन्यत्र भ्रमकारणतयाऽभिमतशुक्तिभेदाग्रहात् शुक्तिभ्रमः किं न स्यात् शुक्तौ शुक्तिभ्रमो न घटत इति चेत् शुक्तौ रजतधीरप्यघटितैव त्वयाऽङ्गीक्रियते न हि रजतोल्लेखिनी धीररजतविषयेति घटते अदृष्टचरत्वात्, अदृष्टमपि भेदाग्रहविशेषो घटयतीति चेत् तद्वदिहापि शुक्तौ शुक्तिभ्रममघटितं घटयतु, दर्शनादर्शनाभ्यां विशेष इति चेत् एवन्निवृत्तिहेतुत्वेऽपि निष्यानव्यमिति, एतदपि प्रतिबन्द्यैव प्रद्यापितम् अग्रहणस्य प्रवृत्तिकारणत्वं न दृष्टमित्यस्याप्यपेव प्रति-

यन्तिः, न ह्यग्रहस्य बुद्धिकारणत्वमप्यन्यत्र दृष्टं भवति अगत्या कल्पनं त्वन्यथापि समानं त्वन्मते गौरवमधिकम् ॥ ११ ॥

इत्यख्यातिसबलितयथार्थख्यातिपक्षः ।

अथ प्रसङ्गमुखेनान्यथाख्यातिसाधनमनुभाषते । अन्यस्मिन्निति ॥

मू० अन्यस्मिन्नन्यबुद्धिर्न यदि न घटते तत्र वृत्तिस्तदिच्छोरिष्टं तत्साधनं वा यदभिमतमतोऽन्यत्र सा नेति चेन्न । रत्नांशौ रत्नबुद्ध्या विदुरनवगते रत्न एव प्रवृत्तिं जातस्वेष्टानुषङ्गादविदितमपि खल्वाददीतात्र चैवम् ॥ १२ ॥

टी० विवादपदं शुक्तिशकलं रजतज्ञानविषयः रजतोपायान्यत्वे सति रजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वात्सम्प्रतिपन्नरजतवत् यदि पुरोवर्तिनो रजतबुद्धिविषयत्वं न स्यात् किन्तत्र पुरुषः प्रवर्तेत सुखे दुःखनिवृत्तौ तदुभयसाधने वा बुद्ध्यारूढे पुरुषस्येच्छा भवति इष्टे च प्रवर्तेत तदिह शुक्तौ यद्युपादित्सा तदा प्रसाधिका रजतधीर्न स्यात् तर्हि न स्यादेव तत्र प्रवृत्तिरिति, अतोऽन्यत्र सा न सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनबुद्धिविषयादन्यत्र पुंसां प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्यर्थः । प्रवृत्तेः स्वविषयबुद्धिपूर्वकत्वनियमो नास्तीत्यभिप्रायेण प्रत्याह । नेति । व्यभिचारमुदाहरति । रत्नांशाविति । त्वत्पक्षे हि रत्नांशुविषयेण रत्नभ्रमेण प्रसारितहस्तस्तत्रत्यमनवगतं रत्नमुपादत्ते तत्र रत्नार्थिप्रवृत्तिविषयभूतं रत्नं न प्रवृत्तिहेतुबोधविषयः प्रमाया एव तत्र धीविषयत्वात् अस्मत्पक्षेऽपि सामान्यतो रत्नजातीयस्मृत्या प्रवृत्तिः न तु तदानीं

गृह्यमाणरजतविशेषविषयस्मृत्या तस्याननुभूतचरत्वात् सामान्यतो विदितत्वादप्यविदितत्वन्नास्तीति चेन्न रजतत्वेना विदितत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् । एवं व्यभिचारस्थलान्तरमाह । ज्ञातेति । किञ्चिदिष्टं क्षीरादिकं कश्चिदुपादत्ते तत्र सामान्यतोऽप्यज्ञातनीरतृणादिकमप्युपात्तं भवति पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वन्तत्र नास्तीति चेन्न ज्ञातानामज्ञातानाञ्च तत्प्रवृत्तिजन्यफलाधारत्वाविशेषात् तदेवमविदितस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वे पुरोवर्तिन इदन्त्वेन विदितस्य रजतत्वेनाविदितस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वं कैमुत्यसिद्धमित्यभिप्रायेणाह । अथ चैवमिति । चकाराद् दूषणान्तरमपि समुच्चिनोति तत्र रजतोल्लेखस्य शुक्त्युल्लेखरूपत्वमसंभवीति पूर्वमेवोक्तं संभवद्विषयत्वे त्वनुमानस्य सिद्धसाधनता शुक्तिरजते इत्युभयग्राहिण एकज्ञानस्य सर्वसम्मतत्वात् रजतत्वविशिष्टज्ञानविषय इत्युक्तेऽपि स एव दोषो यज्ज्ञानं रजतत्वाश्रयतया स्वविषयं गृह्णाति तस्य विषय इत्युक्तेऽपि रजतव्यक्तिं रजतत्वाश्रयतया विषयीकुर्वतो ज्ञानस्य शुक्तिरपि विषयं इति स्यात् । अथैतन्निष्ठरजतत्वाश्रयतया ज्ञानस्य विषय इति साध्यते तत्र दृष्टान्तासिद्धिः साध्यस्वरूपासंभवश्च एतन्निष्ठरजतत्वाद्यभावात् स्वविषयरजतताज्ञानविषय इत्युक्तेऽपि न निस्तारः रजतगतरजतत्वोल्लेखिज्ञानस्यैवैतद्विषयत्वसंभवात् । अथ स्वोपादित्साहेतुभूतरजतज्ञानविषय इति ब्रूषे तथाऽपि सहकारिविशेषात्तद्धेतुभूतरजतस्मृतेस्संनिहितार्थनिहितानुभवजनितसंस्काराभ्यामुत्पत्तिसंभवात् तद्विषयतयाऽर्थान्तरतैव । रजतानुभवविषय इति विशेषितेऽपि स्मृतिमूलप्रवृत्तिविषये रजते व्यभिचार इति ॥ १२ ॥

अन्यथाख्यातिवादमनुमानतोऽपि प्रत्याचष्टे तत्र बोध्यपक्षीकारेण तावदाह । शुक्तित्वेति ।

मू० शुक्तित्वारूप्यतादेर्न तु रजततया भाति
शुक्तिर्विगीता यद्वा धीत्वाद्यथार्था विमत-
मतिरतो बुद्धिबाधोक्त्ययोगः । वैशिष्ट्यासि-
द्धिमात्रप्रथनमिह परं बाधकस्यापि कृत्यं
किञ्चासत्ख्यातिरंहो प्रसजति भवतामन्यथा-
ख्यातिवेदे ॥ १३ ॥

परसहकृतं भ्रान्तिजनकत्वेन युष्मदभिमतं किञ्चित् ज्ञानं तदेव भ्रान्तिरित्युच्यते न चात्र बाधापलापः ईदृशबाधोपलम्भस्याभ्युपगमात् तदतिरिक्तबाधोपलम्भस्याभावाच्चेति । नन्वनादेशिकमेतद् भाष्यादिष्वनुक्तेरित्यत्राह । यथेति । यत्र संप्रतिपन्नैः कैश्चिद्व्यवहारस्संभवति तत्र मध्ये न किञ्चित् कल्पनीयमित्यभावजात्यवयविभेदादिनिरासे भाष्यकारैर्निरणायि प्रस्तुतार्थश्च भ्रान्तिचिन्तायां प्रदर्शितप्राय इति । ननु चाख्यातिपक्षेऽप्यन्यविशेषणमन्यविशेषणत्वे नेति कथं भाष्ये चोदितं किमिति वा तत्राप्रतिष्ठोत्तरं सत्यं तदुच्यते सर्पभूदलनाम्बुधारादिभ्रमेष्वयं सर्प इदं भूदलनमियमम्बुधारेति सर्पादिविशेष्यलिङ्गभाञ्जि विशेषणानि भवन्ति इयञ्च समानाधिकरणत्वाभिमानात् अतोऽन्यथाख्यातिरवर्जनीयेति चोद्याभिप्रायः परिहारानुक्तिस्तु तत्तद्व्यवहारनिबन्धनवाचकव्यवहारविशेषमात्रमिति स्वयमूहसमाधेयाशयार्थेति ।

तर्कस्तत्फलसामर्थ्यादन्यथाधीप्रसञ्जनम् ।
दत्तोत्तरमिति ग्राह्यं द्वयोर्बलाघवैः ॥

यदेतदाहार्यव्याप्यजनितमारोपितव्यापकविषयं ज्ञानं तर्क इति ब्रूषे तज्जनकतयाऽभिमतज्ञानस्यैव तर्कशब्दवाच्यत्वं तस्यैव च मानानुग्राहकत्वमिति ।

इत्यन्यथाख्यातिभङ्गप्रकारः ॥ १४ ॥

अथ स्याद्विरुद्धानियतकोटिद्वयगोचरं संशयात्मकं ज्ञानं सर्वेषां प्रसिद्धं तच्च वस्तुनि विकल्पस्य विरुद्धानियताकारत्वस्य चायोगात् अन्यथाख्यातिरूपमेव तदनभ्युपगमे सन्दिग्धे न्यायप्रवृत्तिः विषयस्संशयश्चैवेत्यादिकमुच्छिद्येतेत्यत्राह । एकाधार इति ।

सू० एकाधारे विरुद्धाकृतियुगयुगपत्ख्यातिरन्योन्यबाध्या डोलाविक्षेपकल्पा तदनियतिरियं धीक्रमे साक्षिणी नः । तस्मात्तत्तद्विशेषस्मृतिसमसमयं छन्नतत्तद्विरोधः ख्यातस्साधारणोऽर्थः परमिह विषये येन बुद्ध्यन्तरं वः ॥ १५ ॥

टी० अयं भावः यदि स्थाणुत्वविशिष्टतया पुरोवर्ति भायात् पुरुषत्वविशिष्टतया न भायादेव तथाऽन्यत्र सर्वत्र दृष्टेः । तदयं प्रयोगः विप्रतिपन्नं स्थाणुपुरुषभानं भिन्नाधारे स्थाणुत्वपुरुषत्वे बोधयति स्थाणुपुरुषभानत्वात् स्थाणुपुरुषाविति भानवत् ततश्च पुरोवर्तिभाने स्थाणुपुरुषभानञ्च मिथो भिन्नमिति सिद्धं, तस्मादूर्ध्वद्रव्यमानमनुभवः स्थाणुपुरुषभानन्तु स्मरणं, न चैकस्मिन् पुरुषे स्मृत्यनुभवयोरैकदा संभव मन्यते स्वयमाधाराधारसंशये धर्मिस्फुरणस्य कोटिद्वयस्फुरणस्य च स्मृतित्वाविशेषेऽपि धर्मिस्फुरणस्य कोटिद्वयस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकतया पूर्वत्वमनिवार्य्यमिति प्रकारान्तरेणापि धीक्रमं साधयति । डोलेति । संशयडोलाधिरूढो डोलायमानमानस इति रूपकोपमानाभ्यां क्रमेण विरुद्धयोगपद्यं व्यज्यते अनियतत्वञ्चाऽस्कन्दत्व वाकारप्रयोगोऽन्यतः स्फुरणमितरोल्लेखवर्जितं स्वरसतो दर्शयति न ह्यथाविह समुच्चयार्थः तथा सत्यनियमानुल्लेखेन संशयरूपत्वाभावप्रसङ्गात् वाकारश्चाविशेषात् प्रयुज्येत नाप्युपमानार्थः धर्मिणस्तत्तदन्यत्वानिश्चयेन तत्तदुपमेयत्वायोगात्, न च मिथः अयमिति पुरोवर्तिनिर्देशेनाघटितत्वात् अध्याहारवाक्यभेदयोरवर्जनीयत्वाच्च । अतोऽत्र विकल्पतः

नीयत्वाभिमतस्य व्यावहारिकसतः स्वस्मादन्यत्वायोगेन सर्वसद-न्योन्याभावकात्स्न्यासिद्धेः व्यावहारिकराशिबहिर्भावाभ्युपगमे च पारमार्थिकप्रातिभासिकतुच्छकोटिप्रवेशप्रसङ्गेन स्वमतादिव्याघातात् अत एव सत्त्वासत्त्वरहितत्वमपि निरस्तं व्यावहारिकसत्त्वराहित्यस्य सत्त्वमात्रराहित्यस्य वा साधने व्याघातात् पारमार्थिकसत्त्वराहि-त्यविवक्षायान्तु ब्रह्मतुच्छयोरपि तद्राहित्यानदविशेषप्रसङ्गः, न हि ब्रह्मण्यपि पारमार्थिकं सत्त्वन्नाम धर्मस्त्वयेष्यते तदपि तत्र प्रपञ्चवत् कल्पितमिति चेदन्यत्रापि तस्य कल्पितत्वादविशेष एव ब्रह्मणि च तस्य कल्पितत्वे कथं ब्रह्म परमार्थसत् तथात्वे वा विगीतमपि क-थन्न तथा, एवं ब्रह्मतुच्छान्यत्वमपि दुस्साधं सत्यस्य तस्य असत्यवृ-त्तित्वव्याघातात् तदसत्यत्वे तु सत्ययोस्तुच्छातुच्छयोश्च तादात्म्या-पत्त्या व्याघातादेव ब्रह्मणि तुच्छे च ब्रह्मतुच्छान्यत्वमसत्यं विद्यत इत्यविशेषश्च । यदप्यन्यत् किञ्चित् तदपि विगीते सत्यत्वं सहेत न वा, पूर्वत्र न विवादः उत्तरत्र न स्वयं सत्यमसत्यं वा आद्ये ब्रह्मान्यत्वानन्यत्वोभयसमुच्चयोभयप्रतिषेधविकल्पेनापसिद्धान्तसिद्ध-साधनत्वव्याघातादयः । द्वितीये स्वसाध्यमसत्यं वदतस्ते न किञ्चि-दन्यैर्दूषणं देयं तत्प्रदानफलस्य त्वदुक्त्यैव सिद्धत्वादिति । अथ प्रतिबन्द्यभिप्रायेण विपरिवर्त्य प्रसञ्जयति । सत्त्वासत्त्वमिति । समा-हारद्वन्द्वोऽयं चकारो भेदानुधावनप्रसक्तिं दूषयति । व्यात्यन्य-थानुपपत्त्या सत्त्वं बाधान्यथानुपपत्त्या चासत्त्वं किन्न कल्प्यत इति भावः । प्रतिक्षेपार्थे कथ शब्दं प्रश्नार्थं मन्यमानस्य प्रत्युक्तिं शङ्कते । व्याहतेश्चेदिति । सत्त्वासत्त्वयोस्सितासितत्वन्यायेन मिथोविरो-धात् नैकत्रैकदा तयोस्संभव इति भावः । हार्दमुद्गिरति । सम-न्तादिति । तनद्ग्राहितप्रयुक्तमभवनं त्वदुक्तेऽपि समानमित्यर्थः ।

यं भावः यदि सत्त्वमसत्त्वञ्च मिथोविरुद्धं मन्यसे तदा तदभा-
येऽपि तथात्वं नान्तरीयकं यद्यपि परस्पराभावव्याप्यमाचक्षुपायां
नीतिप्यनीलपीतादीनां मिथोविरोधेऽप्युभयाभावः. क्वचिन्न विरुद्ध्यते
द्रव्य द्रव्यद्रव्यत्वातथाऽप्युष्णत्वानुष्णत्वनीलत्वानीलत्वादीनामिव
परस्पराभावात्मनोस्सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रोभयसमुच्चयवदुभयव्यतिरेको-
ऽपि व्याहत एव यत्र सत्त्वन्तत्र नासत्त्वं यथा ब्रह्मणि यत्रासत्त्वं
तत्र न सत्त्वं यथा कूर्मरोमणीतिवत् यत्र सत्त्वाभावस्तत्र नास-
त्त्वाभावः यथा खपुष्पे यत्र नासत्त्वाभावः तत्र न सत्त्वाभावः
यथा ब्रह्मण्येवेति नियमस्य निर्व्याघातत्वादिति यदि समत्वं तर्हि
त्वन्यवाय कुतस्तुष्यसि मत्यवाय किमिति कुप्यसीत्यभिवितप्रति-
बन्दिपत्तेस्नुयेगे सत्त्वासत्त्वसमुच्चयपक्षस्य प्रत्यक्षाद्यानुगुण्यमाह ।
दृष्टत्वादिति । अनयोस्सहभावः क्व दृष्ट इत्यत्र सर्वत्रेत्यभिप्राये-
णाह । क्वचिदपीति । सर्वरूपेण सर्वप्रकारेण कालतो देशतः
स्वभावतश्च तत्तत्र नियतं हि सत्त्वम् अन्यथा सर्वनित्यत्व-
सर्वविभुत्वसर्वाद्वैतवादानां प्रसङ्गादसत्त्वमपि तथैव अन्यथा सर्व-
शून्यत्वप्रसङ्गात् एतावत् सदसत्त्वमविरोधादङ्गीकुर्मः, नान्यद्विरुद्ध-
मिति चेत् सदसद्व्यतिरेकमप्येवं यथादर्शनमविरुद्धमेवाङ्गीकुरुष्व न
तु विरुद्धं, सदसद्व्यतिरेकवादः शास्त्रेषु दृश्यत इति चेत् तथा
सदसत्त्ववादोऽपि तत्रतत्र दृश्यत एव अन्यविषयोऽयमन्यपरश्चेति
चेत् त्वत्प्रदर्शितोऽपि तथैवेति सदसद्विलक्षणशब्देन ब्रह्मतुच्छान्य-
त्वविवक्षायां दूषणान्तरमाह । न चेति । इह प्रपञ्चे ब्रह्मतुच्छान्यत्व-
स्यास्मदभिमतत्वात्तत्साधने सिद्धसाध्यत्वप्रसक्तिरिति भावः । एतेन

सत्त्वेन भ्रान्तिबाधौ स्तां नाशत्वे ख्यातिबाधने ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्यावेदोस्सह भ्रमः ॥

इति डिम्भजम्भितं प्रत्यूढम् । यदपि तत्तन्निर्वचनखण्डनया सर्वमनिर्वाच्यमिति तदप्यनिर्वचनीयनिर्वचनखण्डनया सर्वं निर्वचनीयं भवेदिति प्रतिवक्तव्यं निर्वचनीयत्वानिर्वचनीयत्वखण्डनयाऽपि प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वं सिध्येदिति चेत् ब्रह्मतुच्छयोरपि तत्खण्डनया किन्तन्न सिद्ध्येत् सिध्यतु न ततः प्रस्तुतबाध इति चेन्न तृतीयसौगतसीमातिलङ्घनेन तुर्य्यसौगतगङ्गाप्रवेशप्रसङ्गात् ।

किञ्च निर्वचनीयत्वखण्डनोन्नयनिह्नुतिः ।
विश्वनिर्वचनीयत्वमखण्डितमवेक्ष्यताम् ॥

एवन्त्वदभिमतानिर्वचनीयासंभवात् न तत्ख्यातिसाधने यतितव्यम् ।

इत्यनिर्वचनीयख्यातिभङ्गः ॥ १६ ॥

यदपि शुक्तिप्रदेशनियताविद्याशकलशबलिताद् ब्रह्मणः किमप्यनिर्वचनीयं रजतन्तदानीमुत्पन्नमद रजतमिति भातीति भाषयन्ति तद्दूषयति । रूप्यमिति ।

सू० रूप्यं जातं तदा चेन्न रजतमिति धीरप्रमा स्यादमुष्मिन् कार्य्यासामर्थ्यमात्रान्न तदिति कथनं कल्पतेऽतिप्रसक्तौ । शुक्तौ चैतत्तदात्वे कथमिव जनयेद् दुर्घटाऽनाद्यविद्या नाद्यादिस्त्वर्थहेतुर्न च रजतमितिस्सा हि तेनैव जन्या ॥ १७ ॥

टी० यदि सामग्रीविशेषात्तत्रोत्पन्नं रजतजातीयं रजतमिति गृह्येत तदाऽऽपणस्थरजतधीवदमुष्मिन्नपि रजतधीरप्रमा न

स्यात् अपि चामुष्मिन्नेदं रजतमिति बाधकधीरप्रमा स्यात् तथा च बाधायोगादबाधितस्य सत्यत्वसिद्धिः रजते च रजतान्यत्वमुल्लीपन्ती बुद्धिरन्यथाख्यातिरस्यात् । अथ नेदं रजतमिति बुद्धिरशुक्तिविषयेत्युच्येत तदा *पूर्वसिद्धस्य रजतस्य कथं बाधः, न हि रजतसंसृष्टस्यापणादेररजतत्वबुद्ध्या रजतं बाध्येत अन्यथा तत्र रजते नेयं शुक्तिरिति बुद्ध्या शुक्तिरेव किन्न बाध्येत । ननु नेदं रजतमिति बुद्धिरध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म रजतान्यत्वेन गृह्णती तत्रतत्र रजतात्मतां बाधते तद्धरजतस्याधिष्ठानस्य रजतात्मताबुद्धिरन्यथाख्यातिरेवेति मुधा तत्प्रद्वेषः अधिष्ठानरजतयोर्भेदबुद्ध्या च न रजतबाधः किन्तु तदुभयनिह्नवितं तादात्म्यमेव बाध्येत तथाऽप्यधिष्ठानस्य निषिध्यमानात्यन्ताभावाधिकरणत्वप्राहिणी निषेधबुद्धिस्तत्रत्यं रजतत्वमेव बाधत इति चेद्वाध्यमानमधिष्ठाने तत्र रजतत्व किमायात तत्रोत्पन्नस्य तन्निष्ठरजतत्वस्य निषेधाभावात्, न हि रजतत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वग्रहणेन सर्वत्र मिथ्या भवति । अपि चास्य रजतत्वस्य स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने निषेधाद्बाधः उत यत्किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावबोधात् आद्येऽन्यथाख्यातिरनिवार्या तदनधिकरणे तदधिकरणत्वबोधात् द्वितीये विगीतस्य को विशेषः सर्वस्य सर्वनिष्ठत्वाभावात् ।

ख्याते च सदसद्बाह्ये सदसद्भ्रौः क्रमात्त्वसौ ।
स्वच्छायामिव दुर्लङ्घ्यामन्यथाख्यातिमावहेत् ॥
अन्यथाख्यातिरस्तीति परबुद्धिं निषेधता ।
इष्टा तदन्यथाख्यातिरन्यथा किन्निषिध्यते ॥

* अन्यथा पूर्वसिद्धस्येति ।

अथ स्यात् उत्पन्नमेव रजतं रजतकार्य्यानर्हतया नेदं रजतमिति निषिध्यते अगोप्ता राजा न राजेति न्यायादिति तत्राह । कार्य्येति । अयमाशयः, न हि किञ्चिज्जातीयं कुतश्चिद् वैगुण्यात्तज्जातीयकार्यानर्हत्वेनातज्जातीयमनृतं वा भवति अतिप्रसङ्गात् । अतस्तज्जातीयेऽप्यतज्जातीयत्वोपचारमात्रमिति न बाधसद्भावः । ननूपचारोऽपि बाधाविनाभूतः सत्यं, न तत्रोपचर्य्यमाणस्वभावबाधः किन्तूपचारशब्दमुख्यार्थबाधमात्र तथाऽप्यरजतशब्दमुख्यार्थबाधे रजतं प्राप्तित्येवेति । एवमप्यत्र योज्यं कार्यासामर्थ्ये सत्यपि तदिति कथनं नातिप्रसक्तये कल्पत इति । ननु समर्थासमर्थस्वभावयोरेकजात्यासंभवादतज्जातीये कथं तदिति कथनम् । मैवम् अवान्तरवैजात्यकल्पनेऽपि तज्जातीयत्वानपायात् अन्यथा कथन्तवात्र रजतव्यवहारः तज्जातीयत्वव्यामोहादिति चेत् आश्रितोऽपि तर्हि विपरीतख्यातिं, सारूप्यादिति चेन्न सरूपमिति बुद्धौ सारूप्यतिरस्कारेण किञ्चिदिति बुद्धौ चोपादित्साद्ययोगात् सरूपे तद्बुद्धिद्वारा सारूप्यस्य प्रवर्तकत्वे दत्तोत्तरत्वात्, अतोऽवान्तरवैधर्म्येऽपि रजतजातीयमेवोत्पन्नं वक्तव्यं न च तस्य बाधस्सुवचः अबाधे कथ पश्चान्नानुवर्तत इति चेत् स्वाभ्युपगमात् प्रमाणादेवेति पश्य, नाशोऽपि बाध एवेति चेन्न तस्य प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपत्वाभावात् बाधाभावे नाशोऽपि न स्यादिति चेन्न जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति न्यायेन जातत्वादेव नाशोपपत्तेः त्वया चानिर्वचनीयं रजतं जातमित्येव समर्थनादिति हेतुनिरूपणासंभवादप्यनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिं दूषयति । शुक्ताविति कथमिव—न कथञ्चित् । अयं भावः न तावदहेतुकमिदं रजतं जायेत लोकायतमतप्रसङ्गात् हेतुश्च न तत्स्वरूपं, व्याघातात्

न च तत्प्रागभावमात्रं तस्यानादित्वेन प्रागपि तज्जनकत्वप्रसङ्गात् अतं एव न तत्सहकृतं तन्निरपेक्षं वा स्वरूपणाद्यविद्यामात्रम् अविद्यासन्तानपक्षे च सन्तानिनः कस्यचिद्रजतकारणत्वं किं दृष्टत्वादङ्गीक्रियते कुतश्चित् कल्प्यते वा, नाद्यः अविद्धेः न द्वितीयः कारणसंभवात् कार्यक्लृप्तिस्तया च तत्क्लृप्तिरिति मिथस्संश्रयात्, न ह्यत्र रजतमुत्पन्नमिति दृष्टं तद्बुद्धेरन्यथासिद्धतया न तयाऽपि तदुत्पत्तिक्लृप्तिः इदं सर्वमसृजतेति श्रुत्यसंकोचादिटङ्कारविषयस्य शुक्तिरजतस्यापि सृष्टिरवगम्यत इति चेन्न प्रमाणसिद्धविषयत्वात्तत्र यत्किंच किञ्चेत्यनुवादस्य । ननु सत्यञ्चानृतञ्चेत्यनन्तरमेवाप्रामाणिकमप्युपात्तमिति चेन्न अनृतशब्दस्यात्र विकारिवस्त्वन्तरपरत्वात् अन्यथा सत्यमभवदित्यादिना समन्वयविघट्यादिति दुर्घटेत्यनेन तत्स्वरूपाद्यसंभवं व्यञ्जयति स्वयं दुर्घटापि सती यदि दुर्निरूपं किञ्चित्कार्यं जनयेत् अन्यथाख्यातिमपि तथाभूतां किन्न जनयेत् परन्त्व भ्रान्तितद्विषयजननात् उभयसम्मताप्रमाणख्यातिमात्रजननमिति च भाव्यम् । अनाद्यविद्यायास्तद्रजतकार्यजनकत्वं सहकारिपरात्स्यादित्यत्र संभावितान् सहकारिणो दूषयति । नाद्यादिरिति । आदिशब्देन तद्दोषग्रहणम् । इन्द्रियाणि तावन्नार्थमुत्पादयन्ति क्वचिदप्यदृष्टेः तद्दोषाश्च तज्जन्यधीवैपरीत्यापादनेन चरितार्था नार्थविशेषजनकत्वेन कल्पनीया इति भावः । अस्तु रजतबुद्धिरेव सहकारित्वमित्यत्राह । न चेति । किमत्र पूर्वानुभूतरजतस्मृतिरेव रजतजनकतया शङ्क्यते उत स्वविषयेण सहाध्यस्यमाना आहोस्वित् आपणस्थरजतबुद्धिवद्विषयजन्येति विकल्पे प्रथमं दूषयति । न चेति । न हि धीः स्वविषयसजातीयमुत्पादयन्ती क्वचिद् दृष्टा अन्वयव्यतिरेकमहिम्ना त्वन्यथाख्यातिजनकत्वमागोपालं प्रसिद्ध-

मिति भावः । द्वितीयं दूषयति । चेति । अत्र तेनेति सहयुक्ते तृतीया सविषयवृत्त्यध्यासवादिना त्वया विषयेण सह जायमाना या बुद्धिरिष्यते सा चेद्विषयं जनयेत् विपरिवर्तेः किन्न स्यादिति भावः । तृतीयदूषणेऽप्येतदेव वाक्यमावर्तनीयम् अत्र तेनेति कर्तरि तृतीया तज्जन्यायास्तदुत्पादकत्वे ह्यन्योन्याश्रयः प्रसज्येत । अथ स्यात् अस्ति सर्वसाक्षिभूतं किमपि चैतन्यं तदेव रजतधीरूपेणापि विवर्तते तत्सहकृताविद्या कालविशेषनियतरजतोत्पत्तिरिति अत्राप्येतदेव पठितव्यं तत्र तेनेति पदद्वयं या साक्षित्वेन तवाभिमता संवित् साऽनादित्वात् नैव जन्या अतस्सापि तत्कालनियतरजतं जनयितुं नार्हति सहकार्यन्तरस्य चान्वयव्यतिरेकादिमतः कस्यचिददृष्टेरिति भावः ।

इत्यनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिभङ्गः ॥ १० ॥

संविद्व्यतिरिक्तं सर्वं सर्वथाविद्यमानं सत्प्रतिभातीति पक्षः प्रतिक्षिप्तः । अथ संविदपि तथेति पक्षः प्रतिक्षिप्यते । सत्त्वासत्त्वेति ।

मू० सत्त्वासत्त्वद्वयाख्यद्वयविरहचतुष्कोटिमुक्तञ्च तत्त्वं व्याघाताद्यैर्विधूतं न यदि तव कथं सप्तभङ्गीनिषेधः । तुच्छालीकादिशब्दाः क्वचन सति परं क्वाप्यसत्त्वे प्रवृत्ता वन्ध्यापुत्रादिशब्दैर्भजति च समतां विद्यलीकादिवादः ॥१८॥

टी० यदाहुः ।

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुरिति ॥

अयमत्राभिसन्धिः सच्चेत् किञ्चित् न तद्बाध्येत सर्वदा सर्वत्र सर्वथा च स्यान्नान्यथा स्वभावपरित्यागायोगात् असच्चेत् न ख्या*येत न च कदाचित् कुत्रचित् कथञ्चिदपि स्यात् तत एव, नापि क्वचित्सत्त्वासत्त्वसमुच्चयः उक्तदूषणसमुच्चयात् व्याघाताच्च, उभयशून्यत्वञ्च तत्समुच्चयसमानदूषणम् । अतः सदादिरूपकोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तं सर्वं निरधिष्ठानमेव संवृतिवशतया भाति इदमेव तत्त्वम् । अयमेव सर्वोपदेशसारः शुश्रूषुबुद्धितारतम्यात् क्रमेण तद्बुद्ध्यारोहाय भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गादिनिबन्धनमिति एवं वदता स्वपक्षतत्प्रतीतिस्वागमतत्प्रणेतृतन्मूलतत्त्वनिर्णयजयादीनां सत्यत्वं प्रतिपाद्येत न वा पूर्वत्र सर्वमसत्यमिति स्वागमव्याघातः, स्वोक्तिव्याघातश्च । ननु किं तद्दूषणेन अदूषितस्तादृशस्तत्पक्षस्सिध्येदिति चेन्न साधकाभावे दूषणानुक्तिमात्रेण सिद्ध्यसम्भवात् संवृतिसत्त्वं स्वपक्षादिकमङ्गीकुर्म इति चेत् एवमपि तथाभूतपरपक्षादेरिव स्वपक्षादेरपि सिद्धिर्न स्यात् सत्यपि केनचिदाकारेणाविशेषे सर्वसाधकत्वमेवास्मत्पक्षस्य विशेषस्सिध्यतीति चेत् मिथो विरुद्धयोर्बलातलवैषम्याभावे किं कस्य बाधकं बाध्यं वा विधिनिषेधयोर्निषेधस्य प्रसक्तिसापेक्षत्वेन परत्वाद् बलीयस्त्वमिति चेन्न संवृतिदोषमूलत्वाविशेषे परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् अन्यथा चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं नास्तीत्यस्मदुक्तस्य निषेधस्य बल†वत्त्वेन त्वन्मतोन्मूलनप्रसङ्गात् असञ्जातविरोधिकालोत्पन्नतया वा पूर्ववृत्तविधिप्राबल्यं किन्न स्यात् निषेधसिद्धान्तस्यानादित्वात् न तत्पूर्वं किञ्चिदिति चेत् विधिसिद्धान्तस्याप्यनाद्यनन्ततया ततः परत्वं कस्यचिन्न स्यात् । यत्तु सतस्स

* ख्यायेतेति पा ।
† बलीयस्त्वेनेति पा ।

वेप्रकारसत्त्वं स्यात् अन्यथा स्वभावविरोधप्रसङ्गादिति तदसत् देशकालादिनियततयैव तत्तद्वस्तुस्वभावसिद्धेः तस्य च स्वभावस्य कुतश्चिद्विरोधाभावात् तथाऽनभ्युपगमे स्वभावग्रहणस्यैवासंभवात् प्रसङ्गोऽपि निर्मूलः, एतेनासत्स्वभावस्य सर्वथैवासत्त्वं स्यादिति प्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः खरशृङ्गादौ तथा व्याप्तिदृष्टेति चेन्न घटादिषु कालादिनियतासत्त्वदृष्ट्या व्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् माभूदसत्त्वमात्रं साध्यव्याप्तं खरशृङ्गादितुल्यं चासत्त्वं प्रसञ्जकमिति चेन्न तस्य विगीतेष्वस्माभिरनभ्युपगमात् प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोरविशेषप्रसङ्गाच्च । एतेन यदसत् तत्सर्वथैवासत् यथा खरशृङ्गं विगीतञ्च तथा यत्पूर्वापरदेशकालयोरसतन्मध्येऽप्यसत् यथा खपुष्पमिदञ्च तथेत्याद्यनुमानमपि निकृत्तमूलं ननु ह्रस्वत्वदीर्घत्वाणुत्वमहत्त्वान्यत्वानन्यत्वाद्यापेक्षिकधर्माणां स्वभावत्वे निरपेक्षत्वप्रसङ्गः, परसापेक्षत्वे च किञ्चित्प्रति स्वभावत्वन्न स्यात् न हि खपुष्पादेशून्यत्वं स्वभावः परसापेक्षः स्यात्, मैवं यथादृष्टि सर्ववस्तूनां सापेक्षनिरपेक्षस्वभावभेदस्य दुरपह्नवत्वात् यच्च ।

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च द*र्शिताः ॥

इति तदप्यसत् तत्स्वभावानवधारणेऽप्यापि स्वभावानवधारणाद् विपरीततापत्तेः तदेवमुक्तमनुक्तञ्च दूषणजातमभिप्रेत्योक्तम् । व्याघातादेर्विधूतमिति ।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेत्येवं सूचयता स्फुटम् ।
सर्वदोषाकरत्वञ्च पक्षस्यास्य प्रदर्शितम् ॥

* देशिता इति पा० ।

अविद्यां विश्वजननीमदुर्पञ्चमहापिशीम् ।
निवृत्तिपञ्चमाकारां कल्पयन्तोऽप्यतः *स्तुताः ॥

ननु व्याघातादयोऽप्यसत्याः सदसदादिविकल्पानुपपत्तिदुःस्थत्वात् अतस्ते नास्मत्पक्षं दूषयिष्यन्तीत्यत आह । न यदीति । सप्तभङ्ग्युपादानं सर्वस्य पक्षान्तरस्योपलक्षणं व्याघातादिभिरेव हि सप्तभङ्ग्यादिकं त्वयाऽपि दूष्यते चेत् त्वत्पक्षे न दोषाः त्वत्प्रतिपक्षेऽपि न दोषा भवेयुः अतः कथं त्वया तन्निषेधः कार्य इति भावः । अथ ब्रूषे. तुच्छादिशब्दाः क्वचिद् व्युत्पन्ना न वा नेति तावन्नाङ्गीकरोषि व्युत्पन्नाश्चेद्विगीतेऽन्यत्र वा, विगीते चेदागतोऽसि मध्यमागमानां मार्गम्, अन्यत्र चेत्तद्दृष्टान्तेन विगीतेऽपि तुच्छत्वं साधयामः, यश्चास्त्वार्थस्य तुच्छः यथा त्वदिष्टोऽन्यः तथा च विगीतमिति तत्राह । तुच्छेति । क्वचिदन्यत्र विद्यमाने हि पदार्थे केवलं क्विञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वापेक्षया तुच्छशब्दः अलीकमिथ्यानृतादिशब्दाश्च स्वाभावाधिकरणाध्यस्तात्वोर्था धकाः न तु निरुपाधिनिषेधमपेक्ष्य प्रवर्तन्ते यतस्त्वत्पक्षबाधकाश्च इति भावः । यदप्युच्यते द्विविधमलीक विधिपदं निषेधपदञ्चेति आद्यं विगीतं, द्वितीयं बन्ध्यासुतादीनि एतद् दूषयति । बन्ध्यापुत्रेति । अयं भावः बन्ध्यासुतादेरपि न निषेधैकविषयत्वम् ।

एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥

इत्यादिषु तदभावात्, विगीतस्यापि न विध्येकविषयत्वम् आकारभेदेऽपि निषेधेस्सर्वत्र निषेधस्य प्रसिद्धत्वात् त्वया च सर्वप्रकारतस्तन्निषेधात् अत द्वैरूप्यो विभागो नोपपद्यत इत्येवमविशेषापादनात् किन्त्वया लब्धमिति चेत् एवं विशेषवर्णनाच्च किन्त्वया

* अधःकृता इति वा ।

चेत्प्रकारसत्त्वं स्यात् अन्यथा स्वभावविरोधप्रसङ्गादिति तदसत् देश-कालादिनियततयैव तत्तद्वस्तुस्वभावसिद्धेः तस्य च स्वभावस्य कुतश्चिद्विरोधाभावात् तथाऽनभ्युपगमे स्वभावग्रहणस्यैवासंभवात् प्रसङ्गोऽपि निर्मूलः, एतेनासत्स्वभावस्य सर्वथैवासत्त्वं स्यादिति प्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः खरशृङ्गादौ तथा व्याप्तिर्दृष्टेति चेन्न घटादिषु कालादिनियतासत्त्वदृष्ट्या व्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् ·मामूदसत्त्वमात्रं साध्यव्याप्तं खरशृङ्गादितुल्यं चासत्त्वं प्रसञ्जकमिति चेन्न तस्य विगीतेष्वस्माभिरनभ्युपगमात् प्रसञ्जकप्रसञ्जनीययोरविशेषप्रसङ्गाच्च । एतेन यदसत् तत्सर्वथैवासत् यथा खरशृङ्गं विगीतञ्च तथा, यत्पूर्वापरदेशकालयोरसतन्मध्येऽप्यसत् यथा खपुष्पमिदञ्च तथेत्याद्यनुमानमपि निकृत्तमूलं ननु ह्रस्वत्वदीर्घत्वाणुत्वमहत्त्वान्यत्वानन्यत्वाद्यापेक्षिकधर्माणां स्वभावत्वे निरपेक्षत्वप्रसङ्गः, परसापेक्षत्वे च किञ्चित्प्रति स्वभावत्वन्न स्यात् न हि खपुष्पादेशून्यत्वं स्वभावः परसापेक्षः स्यात्, मैवं यथादृष्टि सर्ववस्तूनां सापेक्षनिरपेक्षस्वभावभेदस्य दुरपह्नवत्वात् यच्च ।

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च द*र्शिताः ॥

इति तदप्यसत् तत्स्वभावानवधारणेऽप्यपि स्वभावानवधारणाद् विपरीततापत्तेः तदेवमुक्तमनुक्तञ्च दूषणजातमभिप्रेत्योक्तम् । व्याघातादौर्विधूतमिति ।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेत्येवं सूचयता स्फुटम् ।
सर्वदोषाकरत्वञ्च पक्षस्यास्य प्रदर्शितम् ॥

---

* देशिता इति पा· ।

अविद्यां विश्वजननीमद्वपङ्गमहर्षिणीम् ।
निवृत्तिपञ्चमाकारां कल्पयन्तोऽप्यतः *खनाः ॥

ननु व्याघातादयोऽप्यसत्याः सदसदादिविकल्पानुपपत्तिदुःस्थत्वात् अतस्ते नास्मत्पक्षं दूषयिष्यन्तीत्यत आह । न यदीति । सप्तभङ्गुपादानं सर्वस्य पक्षान्तरस्योपलक्षणं व्याघातादिभिरेव हि सप्तभङ्गादिकं त्वयाऽपि दूष्यते चेत् त्वत्पक्षे न दोषाः त्वत्प्रतिपक्षेऽपि न दोषा भवेयुः अतः कथं त्वया तन्निषेधः कार्य इति भावः । अथ ब्रूषे तुच्छादिशब्दाः क्वचिद् व्युत्पन्ना न वा नेति तावन्नाङ्गीकरोषि व्युत्पन्नाश्चेद्विगीतेऽन्यत्र वा, विगीते चेद्गतोऽसि मध्यमागमानां मार्गम्, अन्यत्र चेनद्दृष्टान्तेन विगीतेऽपि तुच्छत्वं साधयामः, यच्छब्दार्थस्स तुच्छः यथा त्वदिष्टोऽन्यः तथा च विगीतमिति तत्राह । तुच्छेति । क्वचिदन्यत्र विद्यमाने हि पदार्थे केवलं क्वचिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविवक्षया तुच्छशब्दः अलीकमिथ्यानृतादिशब्दाश्च स्वाभावाधिकरणाध्यस्तत्वोपाधिकाः न तु निरुपाधिनिषेधमपेक्ष्य प्रवर्तन्ते यतस्त्वत्पक्षावकाश इति भावः । यदप्युच्यते द्विविधमलीकं विधिपदं निषेधपदस्थमिति आद्यं विगीतं, द्वितीयं वन्ध्यासुतादीनि एतद् दूषयति । वन्ध्यासुतेति । अयं भावः वन्ध्यासुतादेरपि न निषेधैकविषयत्वम् ।

एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ॥

इत्यादिषु तदभावात्, विगीतस्यापि न विध्येकविषयत्वम् आकारभेदैरपि निषेधैस्सर्वैव निषेधस्य प्रसिद्धत्वात् त्वया च सर्वप्रकारतस्तन्निषेधात् अत ईदृशो विभागो नोपपद्यत इत्येवमविरोधापादनात् किन्त्वया लब्धमिति चेत् एवं विशेषवर्णनाद्व किन्त्वया

* अधःकृता इति पा० ।

मिथ्यापर्य्यायस्तथात्वे सत्यपि सामानाधिकरण्ये सत्यशब्दोऽन्यथ-वैयर्थ्यं वैयधिकरण्ये त्वद्दिष्टस्यासिद्धिः, न हि मिथ्यारजतादिसंबन्धि-शुक्त्यादिकं मिथ्या भवति । अथ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति न्यायात् व्यवहारजन्यविकल्पकल्पितं व्यावहारिक-सत्यमिति मन्वीथाः, तदपि न प्रत्यक्षानुमानवेद्यस्य प्रपञ्चस्य शब्दकल्पितत्वाभावात् यत्र तु शशशृङ्गादौ शब्दकल्पितत्वं कथ-ञ्चिदभ्युपगम्येत तत्रैव व्यावहारिकसत्यत्वं स्यात् न तु प्रत्यक्षादि-सिद्धेष्विति स्वेष्टविपरीतापत्तिः । अतः प्रातीतिकसत्यस्य च व्या-वहारिकसत्यत्वानभ्युपगमात् । अपि चेदमपारमार्थिकं सत्यं पार-मार्थिकसत्यतया भातीत्यङ्गीकार्य्यम् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा चान्यथाख्यात्यन*पायात् किं ख्यात्यन्तरेणेति ॥ १८ ॥

ननु प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादिष्टव्या प्रमाणञ्चासिद्धं न साधकं भवति तत्सिद्धिश्च स्वतोऽन्यतो वा पूर्वत्रात्माश्रयः उत्तरत्रानवस्था अतः प्रमाणमात्रस्यैवासंभवात् न किञ्चिदपि प्रमेयं न कश्चिदपि प्रमाता न काचिदपि व्यवहृतिरिति तत्राह । व्याघातेति ।

मू० व्याघातादिप्रसङ्गौ प्रमितिपरिभवे मान-
तोऽमानतो वा मानान्मानस्वसिद्धौ स्वत-
दितरपरित्राणमेकप्रवृत्त्या । साधीयानेष
पन्थास्समयिभिरखिलैरर्थतां सार्थनीत्या नो
चेदुच्छिन्नलोकव्यवहृतिनियमाः कामचाराः
कथास्स्युः ॥ १९ ॥

* ख्यात्यनपनयादिति पा ।

टी० अयं भावः प्रमाणस्य प्रतिषेधः प्रमाणतो वा स्यादप्रमाणतो वा पूर्वत्र व्याघातः प्रमाणस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् तदर्थञ्च कस्यचित् प्रमाणत्वेनोपादानात् । ननूपक्रमापच्छेदपदाहवनीयादिन्यायेषु प्रमाणस्य एव प्रमाणबाधस्त्वयेष्यते, सत्यं, न प्रमाणमात्रं बाध्यते येन व्याघातः स्यात् किन्तु स्वेतरत् किञ्चित्प्रमाणं तथाऽपि प्रमाणस्य सतः कस्यचित्कथं बाध इति चेन्न तत्प्रामाण्यमात्रस्यानपहारात् प्रबलविरुद्धविशेषे हि प्रामाण्याभावस्समर्थ्यते इह पुनः कृत्स्नप्रमाणबाधकत्वमुच्यते अतस्त्र व्याघातातिप्रसङ्गौ यदि त्वप्रमाणतः प्रमाणं प्रतिषिध्येत तत्प्रतिषेधोऽपि तत एव प्रतिषेध्यः स्यात्, स्वत्पक्षस्य सर्वस्सर्वैः प्रतिपद्येः, रज्ज्वादिबुद्धिश्च सर्पादिभ्रमैः, कथन्तर्हि भूदलनबुद्ध्या रज्जुसर्पनिवृत्तिः, इत्थम् । उत्तरधियः पूर्वविपरीताकारावगाहित्वेन पूर्वभ्रमानुवृत्तिप्रतिरोधात्, न हि भूदलनबुद्धिबाधिततया तत्र सर्पस्य मिथ्यात्वव्यवस्थापनं तथा सति रज्जोरपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु प्रमाणभूतेनाधिष्ठानयाथात्म्यग्राहिणा बाधितत्वात् एवं प्रमाणस्याप्यप्रमाणबाधितत्वमात्रेण न मिथ्यात्वं स्यात् ।

अप्रमाणतयाऽभीष्टान्न बाधस्तर्कतः क्वचित् ।
अनुग्राह्यप्रमाणानामभावे परिगृह्यते ॥
प्रसञ्जनीयधर्मस्य मानसिद्धो विपर्ययः ।
प्रमाणं भवति क्वापि प्रसञ्जकविपर्यये ॥

तदेवं प्रमाणतोऽप्रमाणतो वा प्रमितिपरिभवे व्याघातातिप्रसङ्गौ व्यवस्थिताविति प्रमाणसिद्धिः स्वतोऽन्यतो वेति विकल्पे ▯ यथादर्शनम् उभयथाऽपीति ब्रूमः स्वपरनिर्वाहकसमाधिना स्वात्माश्रयानवस्थयोरपसारणं तदेवं *तदाह । मानादिति । न हि वयमप्रमाणात् प्रमा-

* तदेवाहेति पा० ।

सहोपलम्भनियमादि लिङ्गमन्यथैव सिद्धमित्यर्थः । यद्यपि स्वयंप्रकाशवादे वित्तिवेद्ययोस्सहोपलम्भनिय*मस्सिद्धस्तथाऽपि न तावता तयोर्मिथस्तादात्म्यसिद्धिः भिन्नस्यापि वेद्यस्य स्वयंप्रकाशसमकाले प्रकाशमानतया तेन सहोपलम्भोपपत्तेः । नियमस्तु स्थिरपक्षे दुर्वचः कालान्तरे पुरुषान्तरे चासहोपलम्भात्, अतस्सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति त्वप्रयोजकादप्रयोज्यव्यपदेशः । ननु यद्यतो भिद्यते न तत्तेन सहोपलभ्यते यथा घटेन पट इति व्यतिरेकशुद्ध्या व्याप्तिसिद्धौ कथमप्रयोजकत्वम् इत्थं व्यभिचारेण व्यतिरेकस्याशुद्धत्वात् त्वत्पक्षे तावत्स्वसन्ततिपूर्वापरज्ञानानि सन्तत्यन्तरज्ञानानि च केनचिज्ज्ञानान्तरेणोपलभ्यन्ते अन्यथा कथन्तानि समर्थ्येरन् ततश्च ग्राह्यग्राहकयोस्तत्र तादात्म्ये सर्वसंविदद्वैतप्रसङ्गः । भेदे तु व्यभिचारसिद्धिः, यदि मन्यसे सर्वज्ञानानां स्वेस्वे काले स्वेनैव प्रकाशनात् स्वग्राहकज्ञानान्तरेण सहोपलम्भनियमो नास्तीति एवं सति नीलपीतादेरपि स्वग्राहकेणैकेन ज्ञानेन सहोपलम्भनियमो नास्ति स्थिरपक्षे कालादिभेदेन पुरुषभेदेन च नीलादेरनियतानेकोपलम्भविषयत्वसिद्धेः । न चैकस्य नीलस्यानेकस्वग्रहणतादात्म्यसम्भवस्तथाऽपि नैतत् संमन्यते प्रतिसंवेदनं नीलभेदान्नोपलम्भानियम इति चेन्न ज्ञानभेदैक्यसिद्धौ प्रतिज्ञानं नीलभेदः तत्सिद्धौ च सहोपलम्भनियमात्तदैक्यसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः । किञ्च सहभाव एव तावद् भेदसापेक्षः तदुपलम्भनियमस्त्वभेदगन्धं न सहते अतस्तेन कथन्तादात्म्यसाधनं ज्ञानेनार्थस्य नियतस्सहोपलम्भश्च अथ किं ज्ञानार्थगोचरमेकं ज्ञानान्तरमुत स्वप्रकाशस्वगोचरज्ञानानतिरिक्तप्रकाशः, नाद्यः ज्ञानोदयकाले ज्ञानार्थगोचरैकज्ञानान्तरादृष्टेः

* सहोपलम्भ सिद्ध इति पा० ।

अन्वयव्यतिरेकिविवक्षायां दृष्टान्ताभावाच्च । अस्ति द्विचन्द्रदृष्टान्त इति चेन्न अकल्पितस्य चन्द्रस्य कल्पितेन सहोपलम्भनियमाभावात् अन्यतरस्य सहोपलम्भनियमो विवक्षित इति चेत् हन्त तर्हि तदुभयतादात्म्यं निदर्शयतस्ते कथमसौ नियमस्तस्यैवास्ति च नास्ति चेति घटेत। केवलव्यतिरेकिविवक्षायां त्वन्यत्र साध्यसद्भावात् आभासत्वं, सिद्धो हि स्वेन सहोपलम्भाभावेऽपि सर्वबोधानां स्वस्मादभेदः, यद्यप्यसौ न स्यात् सर्वे बोधाः स्वयमेव न स्युरिति माध्यमिकमतप्रसङ्गः । ननु ग्राह्यस्य स्वग्रहणतादात्म्यमिह साध्यं तच्च नान्यत्र क्वचिदस्तीति केवलव्यतिरेकित्वोपपत्तिः स्यात्, मैवं सर्वज्ञानानां स्वग्रहणरूपत्वाभ्युपगमेन स्वग्रहणतादात्म्यस्यापि सिद्धत्वात् व्यतिरेकश्चात्र दुर्वचः यत् स्वग्रहणतादात्म्यरहितं तत्सहोपलम्भनियमरहितमित्युदाहरणीयासम्भवात्, मन्यसे हि ग्रहणानामपि स्वग्रहणतादात्म्यम् आदिशब्देन संवेदनादिहेतुसंग्रहः संवेदने तावत् यद्येन संवेद्यते तत्तदभिन्नमित्यन्वयव्याप्तिर्नास्ति संविदन्तरसंवेदने व्यभिचारात् तदनभ्युपगमेऽपि चानिष्टस्योक्तत्वात् यद्यतो भिद्यते न तत्तेन संवेद्यते यथा च घटेन पटः, यथा वा घटमात्रज्ञानेन पटः, संवेद्यते च नीलज्ञानेन नीलमिति व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीति चेत् न अन्वयतो व्यभिचारे व्यतिरेकाव्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् व्यतिरेकश्चात्र त्वया दुर्वचः घटपटोदाहरणस्याश्रयविकलत्वात् संविदात्मना घटादिरूपाश्रयभेदसिद्धिरिति चेत् अस्त्वेवं तथाऽपि पूर्ववद्व्यभिचारो दुर्वारः संविदन्तरस्य संविदन्तरेण व्यवस्थाप्यत्वस्थापनात् । एतेन भिन्नस्य ग्राह्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् संयोगसमवायैकार्थसमवायकारणत्वादीनामव्याप्त्यादिदुःस्थतया ग्राह्यलक्षणत्वायोगाच्च परिशेषात्तादात्म्यमेव ग्राह्यलक्षणमास्थेयमित्यपि निरस्तम् । ज्ञानान्तरेषु ज्ञानान्तरेण गृह्यमाणेषु स्व-

ग्रहणतादात्म्यायोगादेव । किञ्च अतीतानागतग्राहिषु विज्ञानेषु यदि स्वग्राह्यतादात्म्यं तदा विज्ञानमेव स्वयमतीतमनागतं वा स्यात् किन्तदानीं तद्ग्राह्यं स्यात् । अथ नातीतो ऽनागतो वा कश्चिद्विषयः किन्तु वर्तमानज्ञाने ऽतीतत्वानागतत्वकल्पनामात्रमिति मन्यसे तथा सत्यतीतानागतविज्ञानग्राहिणि विज्ञानान्तरे ऽप्येवं स्यादित्येकक्षणपरिशेषो वा नित्यैकज्ञानपरिग्रहो वा स्यात् । अपि च

ग्राह्यग्रहणतादात्म्यं खरशृङ्गाद्यसद्ग्रहे ।
अस्ति चेद् व्याहतिर्नो चेद्व्यभिचारस्सुदुस्तरः ॥

तादात्म्यन्तु ग्राह्यलक्षणं व्यवस्थापयता लक्ष्यस्य लक्षणव्यापकत्वमभिसन्धाय किं यस्य येन तादात्म्यं तस्य तेन ग्राह्यत्वमिति नियमो विवक्षितः, उत लक्ष्यस्य लक्षणव्याप्यत्वमभिसन्धाय यस्य येन ग्राह्यत्वं तस्य तेन तादात्म्यमिति, न प्रथमः, स्वेनाभिन्नस्य घटस्य स्वेन ग्रहणाभावात् स्वसंवित्तादात्म्यात्तथ स्वेन ग्रहणमिति चेन्न इतः पूर्वं संवित्संवेद्ययोस्तादात्म्यासिद्धेः । न द्वितीयः सवेदनहेतुदूषणनयेन दत्तोत्तरत्वात् । किञ्च ग्राह्यस्य स्वग्रहणाभिन्नत्वनियमे खरशृङ्गशुक्तिरजतादेरपि तथात्वं प्रसज्येत । न चैतदनुमन्तव्यं सत्यासत्ययोस्तादात्म्यायोगात् । योगे वा येनकादशिजग्रापातादिति तत्र व्याघातशमनमिच्छतामन्यतरस्वभावपरित्यागप्रसङ्गमाह । ग्राह्यात्मत्वादिति । मिथ्याभूतबोध्यतादात्म्यात् बुद्धेरपि मिथ्यात्वे माध्यमिकमनीषितसिद्धिः सत्यभूतबुद्धितादात्म्यात् बोध्यस्यापि सत्यत्वे खरशृङ्गकम्बुकलधौतादेरपि सत्यत्वापात इति भावः । उक्तहेतुत्रयस्य साधारण्यं श्वेतपीतादीत्यनेन पूर्वं सूचितं दूषणान्तरमाह । किञ्चेति । अयं भावः निर्विशेषवस्तुप्रकाशो नास्त्येवेति सिद्धे सर्वबुद्धीनां यत्किञ्चिदनेकग्राहित्वादनेकेषाञ्च मिथस्तादात्म्यायोगादने-

केस्तैरेकस्या बुद्धेरपि तादात्म्यमुपलम्भविरुद्धं न कथञ्चिदपि स्यादिति एकैकस्य क्रमेणावगतौ बुद्धिभेदात् परिहारः स्यात् तन्निवृत्त्यै युगपदित्युक्तम् । अथ मन्यसे बुद्धिबोद्ध्रुतादात्म्यमुपदिशतो बुद्धस्यायमभिप्रायः बुद्धिव्यतिरिक्तस्य बोध्यस्य मिथ्यात्वात्तदव्यतिरेकोपचार इति यद्येवं बाह्यार्थमिथ्यात्वमिहाभिसहितं तत्र सहोपलम्भनियमादयो न साधकाः । बुद्धोपदेशस्तु अट्टधानेष्वेव शोभते ।

स्थूलास्थूलादिकोटीनां बाधकैर्बाह्यनिह्नवः ।
सुन्दोपसुन्दन्यायेन बाधकानां हतैर्हतः ॥

अपि च कृत्स्नबाह्यार्थापह्नवेऽनुमानानां स्वोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादनुत्थानमेव ।

बोध्यापह्नवयुक्तीनां निस्सारमनुपश्यता ।
बोद्धृपह्नवयुक्तिश्च सुतरां सुतरा भवेत् ॥

न तावद् बुद्धिमात्रं ज्ञाताहमर्थः तद्धर्मतयैव तत्प्रतीतेः, तथा च सूत्रं व्यतिरेकोऽन्यवत्तया च दर्शयतीति न च बुद्धावहन्त्वक्लृप्तिः बुद्धिरहमित्यवभासप्रसङ्गात् । नापि बुद्धेराश्रयतयाऽहमर्थकल्पना निरधिष्ठानकल्पनानङ्गीकारात् । अथ निराश्रयापि बुद्धिः साश्रयतया कल्प्यत इति मन्यसे तथा सत्यन्यथाख्यातिः स्याद् बाधे च सत्येवं वक्तव्यं न चाश्रयबाधकं किञ्चिदबाधितमस्ति बुद्ध्यन्यत्वादिकुतर्कैस्तद्बाधे बुद्धिरपि भासमानत्वादिमाध्यमिककुतर्कैर्बाध्येत, तस्माद् ग्राह्यग्राहकापह्नवे गृहीतिरप्यपह्नोतव्या तद्ग्रहे वा तयोरपि ग्रहणं स्यादेव तदिदं न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्राभिप्रेतम्, एवं दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्वमिति कुदृष्टिकल्पनाऽप्युन्मूलनीया । अथ ह्यनुपपद्यमानसंबन्धोपपादकतया या दृश्यमि-

थ्यात्वं कल्प्यते उत सिद्धस्य संबन्धाभावस्य व्यापकतया नाद्यः, दृश्यमिथ्यात्वे सुतरां संबन्धायोगात्, न द्वितीयः दृश्यस्येव दृशोऽपि मिथ्यात्वकॢप्तिप्रसङ्गात् न च मेरुमन्दरयोस्संबन्धो नास्तीत्यन्यतरमिथ्यात्वमुभयमिथ्यात्वं वा कल्प्यते । असंसृष्टयोः संबन्धित्वेन भानाद्विशेष इति चेत् तथा सति तत्संबन्धस्यैव मिथ्यात्वं वाच्यं न तु तदुभयस्वरूपस्य तदसंबन्धस्य तेन वास्तवप्रकाश्यत्वायोगात् तत्तत्प्रकाश्यत्वस्य काल्पनिकतया प्रकाश्यस्वरूपासिद्धिरिति चेत् तर्हि काल्पनिकस्याप्यसंबन्धस्य कथन्तत्प्रकाश्यत्वमिति चिन्त्य । मायामाहात्म्यादिति चेत् एवं सत्यस्यापि सामर्थ्यादिमाहात्म्यादिति यथालोकमवलोक्य । किञ्चासंबन्धस्य वास्तवप्रकाश्यत्वं न घटत इति वदता संबन्धस्यैव वास्तवप्रकाश इति नियमस्त्वया दृष्टः स्यात् अन्यथा तदव्यतिरेके तद्व्यतिरेकनियमनिर्देशायोगात् यदि चासंबन्धस्य प्रकाशमानत्वमयुक्तं मन्यसे तर्हि दुरपह्नवस्य प्रकाशमानत्वस्य सिद्धौ संबन्ध एव कश्चित्कल्पयितुं युक्तः स तु संप्रतिपन्नसंबन्धेष्वनन्तर्भूतश्चेतदन्यः कश्चिदित्येवाङ्गीकार्यः । अथ तेन तस्य प्रकाशमानत्वमेव नास्तीति पक्षस्तदा कस्यानिर्वचनीयत्वादि कल्प्येत । अपि च दृग्दृश्ययोस्संबन्धं प्रतिक्षिपता किं संबन्ध एव नास्तीत्यभिसंहितम् । उत क्वचित् सन्नप्यसौ प्रस्तुतयोर्नास्तीति नाद्यः, दूष्यदूषणादिसंबन्धविलोपे स्वव्याघाताऽऽदिदोषगणोन्मेषात्, न द्वितीयः यथा संबन्धान्तरमन्तरेण क्वचिदसौ कस्यचित्सिद्धः तथा दृग्दृश्यभावरूपः संबन्धोऽपीति स्वीकर्तुमुचितः । यच्च सविषयवृत्त्यध्यासात् दृश्यवद् दृशोऽपि मिथ्यात्वमिष्यत एवेति तदप्यसत् साक्षिणोऽपि स्वदृश्यमिथ्यात्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् अनादित्वात्तस्याकल्पिततया न मिथ्यात्वमिति चेन्न

अनादेर्भावरूपाज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, अनादित्वञ्च तद्वदेव न कल्पितत्वविरोधि । यदि च साक्षिणो न कल्पितत्वं स्यात् ब्रह्मस्वरूपत्वस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गः, न चैवं स्वीक्रियते तद्विषयाविद्यास्वरूपस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गेन तन्मूलजगद्विवर्तस्यापि नित्यानुवृत्तिप्रसङ्गादिति ॥ २० ॥

ननु बाह्यार्थ एव न संभवति यत्प्रत्यक्षबलादात्मख्यातिभङ्गं मन्यसे गुणानां तावद् द्रव्यासिद्ध्यासिद्धेः, द्रव्याणाञ्च पृथिव्यादीनामवयविसंघातादिविकल्पासहत्वादैन्द्रियकद्रव्याभावेऽतीन्द्रियस्य दूरनिरस्तत्वाच्चेत्यभिप्रायेण चोदयति । हन्तेति ।

मू० हन्त त्र्यप्यन्तपक्षे कणभुगभिमतो नावयव्यस्ति कश्चित् संघातो नांशतोऽन्यस्तदणुषु न भवेद् दृश्यतेत्यन्धचोद्यम् । संसर्गैर्विभ्रमेतद् घटत इह यथादृष्टि दृश्याणुपक्षे नादृष्टं कल्पयामः परिणतिभिरसौ दृश्यतादिः श्रुते स्यात् ॥ २१ ॥

टी० ॥ हर्षार्थोऽयं हन्तशब्दः वाक्यारम्भार्थो वा अवयवी तावत्सौगतैरिव त्र्यप्यन्तवादिभिरपि नाङ्गीक्रियते संघातस्तु संघातिभ्यो नातिरिच्यते तत्संबन्धश्च स्वरूपातिरिक्तो न संभवति, संभवेऽपि संघातिनामप्रत्यक्षत्वे तत्संघातस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यात् संघातिनाञ्चान्ततः परमाणुपरिशेषात्तेषाञ्चाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । दूषयति । इत्यन्धचोद्यमिति । तत्त्वनिरीक्षणासामर्थ्यादन्धत्वोपचारः । परमतेन तावत्परिहारमाह । संसर्गैरिति । त्र्यसरेणवयवा एव परमाणव इति पक्षे तत्संसर्गविशेषैरेव ह्रस्वत्वदीर्घत्वच्यत्र-

तुरङ्गवृत्तवक्रकुटिलत्वादिविविचित्रसन्निवेशं विश्वमेतद्यथादर्शनं दृश्यं स्यादित्यर्थः । ययन्तु न त्रसरेणुव्यतिरिक्त तदवयवादिकं कल्पयामः येन तदप्रत्यक्षतया विश्वाप्रत्यक्षत्वशङ्का स्यादित्यभिप्रायेणाह । नादृष्टमिति । ननु श्रुतेऽपि सूक्ष्मद्रव्ये प्रत्यक्षत्वादिकं न मन्यसे अतस्तदात्मकस्य प्रपञ्चस्य कथं प्रत्यक्षत्वादिकमित्यत्राह । परिमितिभिरिति । अर्थाविति दुरवह्नुवत्वाभिप्रायम्, आदिशब्देन तत्तदिन्द्रियान्तरविषयलाभः तत्तत्कार्य्यविशेषहेतुत्वादिकञ्च सगृह्यते ।

रूपस्पर्शादिजननाद् दृश्यत्वस्पृश्यतादयः ।
तन्नाशात्तदभावश्च युज्येत श्रुतिचक्षुषामिति ॥ २१ ॥

एवं बाह्यख्यातेरसंभवं परिहृत्य स्वात्ममात्रख्यातेरनुपपत्तिमाह । आत्मख्याताविति ।

मू० आत्मख्यातौ मतीनाम्मिथ इतरतया संविदन्या न सिध्येदन्योन्यार्थानभिज्ञाः कथमिव च धियो वादजल्पादि कुर्य्युः । मानाभासादिसीमा न कथमपि भवेद् ग्राह्यमिथ्यात्वसाम्यात् सर्वन्तत्संवृतेश्चेन्न खलु सदितरा सापि तत्तन्नियन्त्री ॥ २२ ॥

टी० ॥ ग्राह्यस्य ग्राहकतादात्म्ये संविदन्तरासिद्ध्या मतान्तरप्रसङ्गः प्राग् दर्शितः । तत्र स्वप्रवृत्तिविरोधञ्चाह । अन्योन्येति । वादिबुद्धिविषयादिकमनुल्लिखन्त्या प्रतिवादिबुद्ध्या कथन्तत्प्रतिषेधव्यवहारः प्रवर्त्यतेति भावः । उपलक्षणमेतत् शिष्याचार्य्यादिसव्यवहाराणाम् प्रसङ्गान्तरमाह । मानाभासेति । आदिशब्देन तर्कतदाभा-

सषद्वचनासद्वचनादिसंग्रहः । सर्वत्र समाधानं शङ्कते । सर्वमिति । विकल्पाभिप्रायेण प्रतिविधत्ते । न खल्विति । अयं भावः संवृतिः संवित्स्वरूपादन्या वा अनन्या वा आद्ये कथन्तदन्यस्यास्तेन ग्राह्यत्वम् । अगृह्यमाणायाश्च स्वरूपसत्यत्वाभावात् संविदधीनसिद्धभावाच्च कथमसानतदाभासादिव्यवस्थापकत्वम् । न द्वितीयः, संविदनन्यया हि संवृत्या सिद्धं संविदेव सिद्धमित्युक्तं भवति तथा च त्यज्यतान्तान्मिथ्यात्वाभिसन्धिः, अन्यथा संवित्स्वरूपमेवापह्नुतं स्यात् तस्यास्तदभिन्नत्वादिति ॥ २२ ॥

अन्यानपि बौद्धोक्तान् बाह्यापह्नवप्रकारान् प्रत्याचष्टे । एकाकारेति ।

मू० एकाकारप्रतीतिर्निजमतिविहता नैव दृष्टे
गुरुत्वं व्यर्थोऽस्मिन् सम्मतिस्ते बहि-
रपि नियतं वक्ष्यते ग्राह्यलक्ष्म । व्याघातो
लिङ्गसंख्यापरिमितिवचसां नास्त्युपाधिप्र-
भेदादेकं नानाकृतिः स्यान्निजगुणभिदया
बाधिते धीः स्वहेतोः ॥ २३ ॥

टी० ॥ यत्तथाहुः इदं नीलमित्यादिबुद्धौ नीलादिरेक एवाकार उपलभ्यते स चेत् स्वार्थस्य तर्हि निराकारा बुद्धिर्न प्रकाशेत तदप्रकाशे च कुतोऽर्थप्रकाशः, अतः प्रकाशमान एक आकारः प्रकाशमानस्य ज्ञानस्यैव स्यादिति । अथ ब्रूमः एकाकारप्रतीतिः स्वमतिव्याहता ज्ञानार्थयोर्भिन्नाकारतयैव सर्वैरुपलब्धेः । अर्थो हि नीलाद्याकारः ज्ञानन्तु तत्प्रकाशाद्याकारमिति, न चार्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामिति नियमः, भेदकान्तराभावदशाविषय-

त्वादेवं व्यपदेशस्य, अस्ति ह्याधारत आधेयतः कारणतः कार्य्यतश्च ज्ञानस्य विशेषः, अतः परस्परभिन्नाकारतयैव ज्ञानार्थयोरुपलम्भ इति तथाऽपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वकल्पनयैव सर्वव्यवहारसिद्धेः बाह्यार्थकल्पनायां गौरवप्रसङ्ग इत्यत्राह । नैवेति । यदि वयं सौत्रान्तिकवज्ज्ञानाकारवैचित्र्येणार्थस्वभावं कल्पयामः तदैवमनुयुज्येमहि दृष्टत्वादेव हि बाह्यार्थमभ्युपगच्छाम इति भावः । ननु विप्रतिपन्नो बाह्यार्थः ज्ञानन्तु संप्रतिपन्नम् । अतः प्रकाशमानो नीलादिराकारस्संप्रतिपन्नस्यैव भवितुमर्हति सिद्धसाध्ययोः सिद्धस्यैवावलम्बनीयत्वादिति तत्राह । व्यर्थेति । यदि वादिविप्रतिपत्त्या वस्त्वतिवर्तेत तदा हि तत्सम्मतिरन्वेषणीया न चैवमस्ति अन्यथा सर्ववादिनां परपक्षभङ्गस्यायत्नलभ्यतया साधनदूषणादिप्रयोगो निरर्थकः स्यात्, न च मत्सम्मतिविरहात् त्वत्पक्षं सर्वमसिद्धं मन्यस इति भावः । ननु बाह्यस्य नीलादेः प्रकाशमानत्वमौपाधिकमनौपाधिकं वा नाद्यः, अप्रकाशस्वभावस्योपाधिसहस्रेणापि प्रकाशापादनायोगात्, न द्वितीयः, अनौपाधिकप्रकाशस्य स्वयंप्रकाशत्वज्ञानत्वयोरवर्जनीयत्वात् ततश्च चितिवेद्याभेदासिद्धेस्तादात्म्यमेव ग्राह्यलक्षणं स्यादित्याह । बहिरपीति । अयं भावः न तावन्नीलादेरौपाधिकप्रकाशत्वे प्रकाशासिद्धिः हेतुफलभावस्य त्वयाऽपि स्वीकारात् अन्यथा कथमसत्स्वभावस्य हेतुसहस्रेणापि सत्त्वापादनमिति माध्यमिकपर्य्यनुयोगे किं प्रतिवक्ष्यसि अतः प्रत्यक्षानुपलम्भप्रतिष्ठापितहेतुविशेषाधीनं प्रकाशमानत्वं बाह्यत्वेऽपि नीलादेरप्रतिषेध्यमिति स्थिते ग्राह्यस्य किन्नियामकेन लक्षणान्तरेण तदन्वेषणे च तस्यापि तथेत्यनवस्थापातात्, न हि वयं वैभाषिकसौत्रान्तिकादिवदेकसामग्रीप्रसूतत्वं स्वाकारसमर्पणक्षणहेतुत्वमन्यद्वा किञ्चिदनियतं ग्राह्यलक्षणं ब्रूमहे येना-

टी०॥ एवं ह्याहुः यः प्रत्ययस्स निरालम्बनः यथा स्वप्नादिप्रत्ययः तथा च विमतिपदमिति तदेतदन्ववादिषुः ।

स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः ।
प्रत्ययस्स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥

इति, तत्र स्वोक्तिबाधस्तावत् अयं प्रयोगो यदि न कञ्चित् प्रत्ययं साधयितुं प्रवृत्तस्तदा नैरर्थक्याद् भग्नः। अथ साधयितुं तदा सोऽपि प्रत्ययः पक्षीकृतो न वा, आद्ये स्ववाक्यजन्यबुद्धेः स्वेतरालम्बनाभावसाधनाद् बुद्ध्यन्तरस्य निरालम्बनत्वं न सिद्ध्येत्, अतस्तदर्थं वाक्यमतदर्थं भवतीति व्याघातः, बहिष्कारेऽपि सालम्बनत्वनिरालम्बनत्वविकल्पेन व्याप्तिभङ्गव्याघातौ स्यातां, स्वबुद्धिविरोधस्तु यद्यसौ बुद्धिः पक्षीकृतबुद्ध्यन्तराकारतया निरालम्बनत्वमवलम्बेत तर्हि सिद्धं बुद्धेः स्वेतरालम्बनत्वम्। अथ स्वाकारतयैव तथाऽपि बुद्ध्यन्तराणां निरालम्बनत्वासिद्धिः न च बुद्ध्यन्तराकारो बुद्ध्यन्तरस्य निरालम्बनत्वं सर्वबुद्धीनां सर्वाकारत्वप्रसङ्गेन व्याघातापसिद्धान्तमतान्तरोत्थानप्रसङ्गः । आदिशब्देन प्रवृत्तिसंग्रहः बुद्धिसिद्धान्तिनामपि प्रवृत्तिर्न निष्प्रयोजना अप्रवृत्तेरेव प्रसङ्गात् सप्रयोजनत्वे तु साधकबुद्ध्यारूढं तत्प्रयोजनं तदात्मकं ततोऽन्यद्वा आद्ये वर्तमानत्वभविष्यत्वविरोधः, द्वितीये तु बुद्धेः स्वेतरालम्बनत्वमपरिहार्यम्। अनैकान्तिकत्वमाह। ज्ञानेति। अयं भावः यदि ज्ञानान्तरगोचरं किमपि ज्ञानं न स्यात् क्षणिकबुद्धिसन्तानभेदाभ्युपगमो भज्येत अतस्संविदन्तरग्राहिणि ज्ञाने स्वेतरालम्बनत्वं स्वीकृतं तस्य पक्षीकारे स्वमतविरोधः, अपक्षीकारे तु तत्रातिचार इति, विविधशब्देन आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानचित्तचैत्तादिकल्पनाभेदसंग्रहः । स्वप्नादिदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेन व्याप्त्यसिद्धिमाह । दृष्टान्त इति । इद-

मचाकृतं न हि वयं स्वप्नादिधिया स्वविषयतादात्म्यमभ्युपगच्छामः । नापि बाह्यालम्बनशून्यत्वं तच बाऽन्यच वा सत एव स्वप्नादावपि भानात्, तिष्ठतु वा स्वप्नार्थस्थितिपक्षः पचान्तरेऽपि ह्याहुः ।

जन्मन्येकच भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपि वा ।
तद्देशे वाऽन्यदेशे वा स्वप्नज्ञानस्य गोचरः ॥ इति

न च जागरज्ञानेषु तद्वदन्यथाख्यातिस्त्वमपि साधयितुं शक्य बाधाद्यभावात् तच च सूचं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति। नन्वसद्विषयत्वे साध्ये स्यादेव दृष्टान्तसिद्धिः अन्यथाख्यातिवादिभिरपि भ्रान्तेरंशतस्तथात्वस्वीकारादित्यचाह । न चेति । निरुपाधिकासद्विषयत्वसाधने दृष्टान्तासिद्धिरेव भ्रमविषयसंसर्गतादात्म्ययोरपि सामान्यतः क्वचित्सिद्धत्वात् तदसिद्धौ च तद्भ्रमायोगात् निषिद्ध्यमानौ च तादात्म्यसंसर्गौ तत्तत्सत्यवस्त्ववच्छिन्नावेव निषेधविषयाविति भावः । सोपाधिकासद्विषयत्वसाधनन्तु निरस्ये बाह्यार्थेनिह्नवायोगाद् बाधकासिद्धेश्च न युक्तम् । असद्विषयत्वमाचन्तु सर्वेषां देशान्तरादावसत्त्वात् सिद्धमेवेत्यभिप्रायेणाह । तावदिति ।

इति निरालम्बनानुमानभङ्गः ॥ २४ ॥

निरुपाधिकासत्प्रतीत्यभावं हेतुदर्शनाभावतः प्रपञ्चयति । प्रत्यक्षमिति ॥

मू० प्रत्यक्षं संप्रयुक्ते स्मृतिरपि विदिते व्याप्तिसिद्धेऽनुमा स्याच्छाब्दी धीरन्विताद‍ौ भवति तदनुगा भ्रान्तिधीः क्वाप्यसिद्धेः । व्योमाम्भोजादिशब्दोऽप्यनियतमतिकृत् स्यात्

अदुष्टबुद्धौ तवैव संसर्गस्सन् विशेषकः ।
अन्यच्च सिद्ध एवासौ दुष्टायां दोषवैभवात् ॥

अथ स्यात् खपुष्पवन्ध्यासुतादिशब्दास्तावन्न बुद्धिं जनयन्ति एष वन्ध्यासुतो यातीत्यादि त्वदिष्टोदाहृतिविरोधात् जनयन्तश्च न निर्विषयां तदनभ्युपगमात् सविषयामपि न प्रत्येकांशविषयां विशिष्टप्रतिभासविरोधात् बाधानुपपत्तेश्च अतोऽसदेवकिञ्चिद्विशिष्टमन्यत्खपुष्पादिशब्दैरवभास्यत इति तत्राह । व्योमाम्भोजेति । न ह्यत्र संसर्गिद्वितयमनुपस्थाप्य तदुपहितविशिष्टभ्रमः अतिप्रसङ्गात्, न च खपुष्पवन्ध्यासुतशब्दयोर्बोध्यमसद्विशिष्टं शशशृङ्गादिभिर्वन्ध्यासुतविशेषणविरोधात् । द्वितीयं दूषयति । नो चेदिति । अवयवार्थानुरोधे ह्यन्यथा धीरेव सिद्ध्येत् अनन्वितेऽन्वयधीमात्रजननात् कथमत्रानन्वयग्रहेऽप्यन्वितभ्रम इति दोषमेव पृच्छ किन्न पश्यसि चन्द्रैकत्वं बुद्ध्यमानोऽप्यङ्गुल्यवष्टम्भाच्चन्द्रे द्वित्वं निर्मुखमपि मुकुरमवधारयँस्तत्र मुखमिति । अख्यातिपक्षेण त्वाह । यदि वेति । अनन्वितत्वं न गृह्यते अनन्वितत्वाग्रहणविशिष्टसामग्रीविशेषात् तत्र विशिष्टव्यवहार इति भावः ।

इत्यसद्वाह्यख्यातिहेतुदर्शनादिभङ्गः ॥ २५ ॥

बुद्धेः स्वेतरालम्बननिषेधे दोषान्तरं विवक्षुर्दूष्यमनुभाषते । नेष्ट इति ॥

सू० नेष्टः स्वान्यग्रहश्चेत् क्वचिदपि न हि
धीर्धर्मिणी वः कृतान्ते बुद्ध्यात्मा वा स
नातो न च किमपि तयाऽपेक्षणीयं बहिःष्ठम् ।
धीसन्ताने त्वनादौ भवति च निखिला
वासनैकः क्षणस्तन्निश्शेषध्वंसिनी सा युग-
पदखिलमप्युद्भवेत् कल्पनौघम् ॥ २६ ॥

टी० ॥ इदमहं पश्यामीत्यादिषु बुद्धिस्वरूपातिरिक्तानां विषयाश्रयस्वगतविशेषाणां ग्रहोऽनभ्युपगतश्चेदित्यर्थः । विवक्षितस्योपयुक्तं वासनाबुद्धिस्वरूपयोर्भेदाभावन्तावदाह । न हीति । बुद्धिर्हि स्वयंविशेषात्मिका न तु विशेषवतीति सिद्धान्ते वासनयाऽपि धर्मवत्त्वं तस्या नास्तीति यावत् । ततः तत्फलितमाह । बुद्ध्यात्मेति । बुद्धिस्वरूपमेवेत्यर्थः । वासनायाः स्वकार्य्ये सहकार्य्यसंभवमाह । न चेति । बाह्यमभावादेव नापेक्षणीयं बुद्ध्यन्तरन्तु सदपि न बुद्ध्यन्तरस्य सह कुरुते अनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च समकालानां सर्वसंविदां तदुत्तरकालसंविदारम्भकतया सन्ततिभेदासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अनादिसंवृतिसंभूतानां नीलपीताद्यनन्तवासनानामेकैकक्षयात्मकत्वमाह । धीसन्तान इति । तत्कल्पस्यापाफलितमिष्टमाह । तदिति । निरशेषध्वंसिनी–निरन्वयविनाशिनी, रनेन भविष्यत्त्वैविकल्पसामग्रीभूतबुद्धिप्रध्वंसकाले कश्चिदेव कल्पना जायते नान्येति नियमो न स्यादिति ध्वन्यते [illegible] भविष्यत्त्वैव सर्वकल्पनायोगपद्यात् [illegible] तुल्यन्यायतया तदुत्तरलोपे [illegible] स्यादिति माध्यमिकमध्यमध्यास्वेति ॥ २६ ॥

इति योगाचारोक्त[illegible]

अथ बाह्यार्थवादि[illegible] प्रतिविध्यन्ते [illegible] सौत्रान्तिकाः प्राहुः [illegible] पूर्वापरकाल[illegible] न्तो पीतादि[illegible] पतिसंप्रयुक्तस्य [illegible]

त्वेऽतिप्रसङ्गात्, अतो बुद्धिजनकस्यार्थक्षणस्य स्वाकारसमर्पकहेतुत्वमेव ग्राह्यत्वमित्युपचर्य्यते तदुक्तम् ।

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति,

अतः स्वहेतुभूतार्थसमर्पिताकारो बुद्ध्यात्मैव वस्तुतः प्रत्यक्ष इति तदिदमनुभाष्य प्रतिभाषते । स्वाकार इति ॥

सू० स्वाकारोऽर्थैः स्वबुद्धौ निहित इति च नाधारहानाद्ययोगात्स्वच्छे छाया परस्मिन्न च भवति न च स्यादसौ रूपशून्ये । साम्यासस्याद्ययोगाद्विषयविषयिणोर्नापि भेदाग्रहः स्यान्नैका*कारोपरक्तं द्वयमपि स च ते ग्राह्यतो नातिरिक्तः ॥ २७ ॥

टी० विकल्पितद्वयकोटिभञ्जकहेतुमाह । आधारहानाद्ययोगादिति । अयमाशयः - योऽयमर्थेन बुद्धावाकारस्समर्प्यते स किमर्थस्य स्वरूपमुत धर्मः उभयातिरिक्तो वा, नाद्यः क्षणध्वंसिनः क्षणान्तरवर्तिसंक्रमणायोगात् अन्यथा स्थिरवादप्रसङ्गात् अर्थस्य च साक्षात्प्रत्यक्षत्वापत्तेरनुमेयपरिशेषाभावाच्च । न द्वितीयः धर्मधर्मिभावानभ्युपगमात्, तदभ्युपगन्तॄणामपि धर्मस्य धर्मिप्रहाणेनान्यत्र प्रवेशादृष्टेः क्षणिकत्वस्थिरत्वविकल्पेन दत्तोत्तरत्वाच्च । अत एव न तृतीयः अर्थस्य तेन संबन्धाभावात् असंबद्धस्य चान्यत्र सङ्क्रामयितुमशक्यत्वात् अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति विप्लवे च पक्षेषु परेऽग्रप्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्तिरुद्घाटनीया । अत्रानवहितहृदयं गत्यन्तरं शङ्कते ।

* नैकाकारेण रक्तमिति पा० ।

स्वच्छ इति। यथाऽत्यासन्नमपि मुखं स्वयमगृह्यमाणं दर्पणसन्निधानेन तत्र समर्पितच्छायं तत्तत्यमेव गृह्यते तथाऽर्थाकारोऽपि स्वच्छबुद्धिप्रतिफलितच्छायात्मा गृह्यत इत्यर्थः। एतदपि दूषयति। न चेति। न हि नष्टस्य क्वचिच्छायापत्तिर्दृष्टा न च वर्तमानस्यापि वर्तिष्यमाणे, अन्यमपि दृष्टविरोधमाह। न चेति। रूपवत्येव हि पदार्थे रूपवतामेव प्रतिबिम्बसिद्धिः न च विज्ञानं रूपवत्, नाप्यर्थः स्पर्शगन्धादिग्रहणे रूपप्रसङ्गाभावात् नीलादौ रूपवत्त्वानभ्युपगमात् तत्कल्पनेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमेन प्रतिबिम्बप्रसङ्गाभावात्, अप्रत्यक्षस्याकाशस्य जलादिषु प्रतिबिम्बितत्वं दृश्यत इति चेन्न आकाशप्रत्यक्षत्वपक्षे तदभावात्, पक्षान्तरे तु यत्तन्मलिनताध्यासविशिष्टतया किञ्चिद्वर्तुलं सर्वलोकसिद्धं तस्यैव जलादौ प्रतिबिम्बितत्वम् अतो नार्थस्य बुद्धौ कथञ्चिदपि बिम्बितत्वसिद्धिरिति। स्यादेतत् न मुख्यच्छायापत्तिं ब्रूमः किन्त्वध्यासमात्रम् आरोपितार्थाकारं विज्ञानमनुभूयत इति तद्दूषणोत्तरम् अर्थस्य तदाकारस्य च ग्रहणाभावे कथं बुद्धौ तदध्यासः ग्रहणे च कथमर्थो न प्रत्यक्षः अर्थग्रहणाभावेऽपि तदाकारो वासनावशादन्यथाध्यस्यत इति चेन्न अप्रत्यक्षमेव ह्यर्थं समर्थयमानस्य तद्वासनैव निर्मूला सा कथमध्यासं प्रसुवीत अर्थनिरपेक्षवासनाप्रवाहवैचित्र्यसंभवे योगाचारयूथात् किन्निर्गतोऽसि। किञ्च यथानुमानादावर्थस्य न बुद्धिहेतुत्वं तथा स्वाकारसमर्पणसमहेतुत्वायोगात् ग्राह्यत्वाभावः प्रसज्येत। अथ स्यात् यथा माषराशौ मषी यथा वा नीलोत्पलवने कादम्बस्तद्भेदाग्रहात्तदपृथग्भावेनाभिमन्यते व्यवह्रियते च एवन्तत्तदर्थसन्निहितविज्ञानं तथेति इदमपि दलीतरमेव गृह्यमाणे हि माषराश्यादौ मषीप्रभृतेस्तत्सारूप्ये तत्संसर्गे च सति तथाऽभिमानव्यवहारौ स्याताम्, इह तु न तथा अर्थस्याप्रत्यक्षत्वात् ज्ञानस्य च तत्सारूप्यसंसर्गयोरयोगात् तत एव भेदा-

ग्रहस्याप्यसंभवादिति अत एव वैभाषिकमुखेनापि नैतद्वाच्यम् । नन्वस्ति तावत्कश्चिन्नीलादिराकारः दृग्ग्रस्य दुरपलपत्वात् स त्वर्थे सन्नपि परमाणुगतसत्तावन्न गृह्यते, बुद्धिगतस्तु स्थूलगतसत्तावदुपलभ्यते अत एकस्याकारस्योभयोपरञ्जकत्वादर्थाकारो बुद्धौ गृह्यत इत्यत्राह । नैकेति । अयं खल्वाकारः प्रागुक्तैरर्थस्वरूपधर्मादिविकल्पैरोभिरपास्तः । किञ्चानेकनिष्ठोऽयमेकाकारः सत्यः, असत्यो वा नाद्यः जात्यादिखण्डनाशप्रहाणप्रसङ्गात् पूर्वापरवर्तिनेन एकत्वे स्थिरवादप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः अवगमाधीनसत्ताकस्यासत्यस्य कथमगृह्यमाणतयाऽर्थेऽवस्थानं तद्ग्रहे च तत्कल्पनाधिष्ठानस्यार्थस्यापि प्रत्यक्षत्वमकामेनापि स्वीकार्यम् । अपि च नीलाद्याकारस्यार्थातिरिक्तस्य स्वीकारेऽपसिद्धान्तः, अनतिरिक्ते तु न बुद्धौ तत्संभवः संभवे च बुद्ध्यारूढस्यार्थस्य प्रत्यक्षत्वं सुदुस्त्यजमित्यभिप्रायेणाह । स चेति ॥ २७ ॥

इति ज्ञानेऽर्थाकारसमर्पणादिमतभङ्गः ।

अन्ये त्वाहुः बुद्धिरर्थश्च वस्तुतो निराकारौ तथाऽपि चूर्णहरिद्रायोगजरागन्यायेन सितरक्तादिराकारस्तदोत्पन्नो गृह्यत इति तदनुभाषते । संसर्गादिति ।

मू० संसर्गाद्बोध्यबुद्ध्योरभिदधति सिताद्याकृतेस्सिद्धिमन्ये सादेश्यात् तन्मतेऽसौ न तु भवति तथा कालजोऽतिप्रसक्तः । व्यंग्ये नैवाभिमुख्यं विषयविषयिताऽत्राकृतेः प्रागसिद्धा क्वास्यास्संसृष्टनाशे जनिरिति कुसृतिः पूगताम्बूलनीतिः ॥ २८ ॥

टी० तत्र संसर्गव्यवस्थापकविकल्पभेदानभिसन्धाय देशैक्यात् संसर्गं तावन्निराकरोति । सादेश्यादिति । यथा चूर्णहरिद्रयो-

रत्यासन्नदेशाधिष्ठानतया मिथःसंयोगो निरन्तरत्वं वा न तथाऽत्र विप्रकृष्टबोद्धृग्रहणात् कालान्तरवर्तिनामपि कयाचिद् बुद्ध्या गृह्यमाणत्वात् तत्र संसर्गाभावादेव तज्जन्याकारायोगात् स्वाकारधीसिद्धेश्च वर्तमानधीसमानत्वात् न च त्वन्मते देशो नाम कश्चिदन्यः येन सादेश्यसंभवः । अथ मन्यसे यत्र कालासत्तिस्तत्रैव सांसर्गिक आकारः अन्यत्र तु वासनात एवेति तत्राह । तथेति । कालतो हि ग्राह्यग्रहणयोर्निरन्तरपूर्वापरत्वमस्ति वा समानकालतया वा उभयथाप्यतिप्रसक्तिरनिवार्या स्वभावनियमाद्नतिप्रसक्तिरिति चेत् तर्हि किमर्थसंसर्गेण विज्ञानवादिनीत्या बुद्धेरेव स्वभावनियमोपपत्तेः । नन्वयस्कान्ताभिमुख्यादयस एव विकृतिः चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तत्कान्तयोरेव एवं कुतश्चिदाभिमुख्यविशेषात् क्वचिदाकारविशेषोत्पत्तिः स्यात् तत्राह । व्योम इति । साश्रयोरेव पदार्थयोराभिमुख्यसंगतिः इह तु द्वयोरपि निराश्रयत्वाभ्युपगमात्र तत्संभव इत्यर्थः भिन्नकालयोश्च तदसंभवः स्पष्ट । स्यादेत् समकालयोर्भिन्नकालयोश्च बोध्यबुद्ध्योर्विषयविषयिभावः सर्वाभिमन्त्यः, तत एव संसर्गादाकार उत्पद्यतेति तदपि दूषयति । विषयेति । किमत्र निराकारे वस्तुनि विषयीकृते पश्चादाकार उत्पद्यते साकारे वा, नाद्यः अर्थस्य प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् आकारोत्पत्तिकाले बोध्यबुद्ध्योर्विनष्टतया निराधाराकारोत्पत्तिग्रहणयोः प्रसङ्गात्, आकारस्य च द्विष्ठैकनिष्ठत्वादिविकल्पदोऽस्यात् । न द्वितीयः विषयीकारादाकारसिद्धिः साकारस्य विषयीकार इति मिथस्संश्रयात् । दूषणान्तरमाह । क्वाम्या इति । अस्याः—आकृतेः क्षणिकवस्तुद्वयसंसर्गजन्यायास्तदुभयनाशकाले तत्र वाऽन्यत्र वा स्थित्ययोगात् निराधारत्वे च अर्थादेराकार इति ग्रहणायोगाच्च संसर्गजाकारनीतिः प्रमाणाभावात् प्रमेयविरोधाच्च कुत्सित-

गतिरित्यर्थः । अयञ्चात्र भावः ज्ञानार्थसंसर्गादुत्पत्स्यमान आकारो न प्रत्यक्षज्ञानेन गृह्येत ज्ञानकाले ग्राह्याकाराभावात् आकारोत्पत्तिकाले ज्ञानस्य विनष्टत्वात् लोकदृष्ट्या चात्र निदर्शनेन संभावना स्थाप्यते लोकश्च स्पर्शवद्रूपवद्द्रव्यसंसर्गाद्रक्तिमाद्युत्पत्तिं पश्यति तत्र यद्यप्यत्रानुपेऽर्थे क्वचिद्रूपस्पर्शविकल्पास्पदत्वं तथाऽपि न बुद्धिस्तथा ज्ञतस्तयोरुभयत्र एकत्र वा न संसर्गहेतुको नीलाद्याकार उत्पद्येत एकस्य च द्विरूपत्वे स्वमतव्याघः विषयमात्रनिरूपत्वे तदाकारविषयप्रत्यक्षतापत्तिः ज्ञानमात्रनिरूपत्वेऽर्थैनैरपेक्ष्यप्रसङ्ग इत्योक्त इति ॥ २८ ॥

इति संसर्गजाकारमतभङ्गः ।

अथ केचिद् बाह्यार्थवादिभिस्तोऽगतेरुक्तां निरधिष्ठानख्यातिमन्वाख्याति । भ्रान्ताविति ।

मू० भ्रान्तौ रूप्यादिरर्थो विलसति निरधिष्ठान इत्याहुरेके तन्नाधिष्ठानदृष्टेरनियतिविरहादन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । निष्ठ्यूतस्वापदोषप्रभृतिषु च भवेत् केशपुञ्जादिबुद्धिः किञ्चैषाप्यन्यथा धीर्यदिदमिदमित्यत्र भातं ब्रवीषि ॥ २९ ॥

टी० नात्र पुरोवर्तिनि रजताध्यासः किन्तु संस्कारोपनीतं प्रमुषततदंशं रजतं दोषवशादिदमिति भाति अन्यथा कथन्तैमिरिककेशस्तवकटिट्टिभादिप्रत्ययः, न हि तत्र किञ्चिदधिष्ठानं भ्रान्तिदशायां बाधदशायां वा भाति, न चेयं स्मृतिरेव अननुभूतेदन्त्वग्रहणात् प्रागनुभूतमेवेदन्त्वं भातीत्ययुक्तं तद्वाने तत्कारप्रसङ्गात् । अन्यथा कथं भ्रान्त्या सविहतिरिति तदेतत् प्रतीतिविरोधादिविवक्षया प्रतिषेधति । तन्नेति । अबाधितलोकप्रतीतिविरोधात् निरधिष्ठानत्व

दुर्वचमित्यभिप्रायेणाह। अधिष्ठानदृष्टेरिति। पुरोवर्तिद्रव्यमङ्गुल्या निर्दिशन्निदं रजतमिति व्यपदिशति उपादत्ते च स्वयं तद्वचश्रावी च तद्रजतत्वेन वदति यदि शुक्लभास्वरशुक्तिशकलमिदन्तया न प्रतीतं कथं रजतार्थी तदेवोपादत्ते कथञ्च नेदं रजतमिति बाधकोदये सहातीत्यभिप्रायेणाह। अनियतिविरहादिति। अन्यथा प्रतीतिप्रवृत्त्योरनियतिरेव स्यादित्याह। अन्यथेति। न हि निमीलिताक्षो रजतं स्मरन् कदाचिद्रजतमिदमिति भ्राम्यति, न च रजतस्मृतिकालदृष्टमङ्गुलीयकार्थी संगृह्णातीति भावः। तैमिरिकभ्रान्तिषु साधिष्ठानत्वं साधयति। निष्ठ्यूतेति। प्रभृतिशब्देन गन्धर्वनगरादिभ्रमेषु मेघादेरधिष्ठानस्य संग्रहः। एवञ्च वर्णयतामन्यथाख्यातिरनतिक्रमणीयेत्याह। किञ्चेति। इदमर्थस्य रजततया भानमसन्निहितस्य रजतपदार्थस्येदन्तया भानमिति को विशेषः, अस्मत्पक्षे तु प्रतीतिप्रवृत्तिबाधानामुपपत्तिरिति विशेषः॥ २९॥

इति बाह्यार्थवादिसौगताभिमतनिरधिष्ठानख्यातिभङ्गः।

अथ केचिदेवमूचुः ख्यात्यन्तरवादिनां तावदन्ततोऽख्यातिपक्षेऽन्यथाख्यातिपक्षे वा विश्रमः, तत्र च ख्यात्यपह्नवदोषमसत्ख्यातिप्रसङ्गञ्च परिजिहीर्षमाणैन्यायसक्तदृष्टिन्यायेन निर्विषयैव ख्यातिरङ्गीकार्य्येति तदनुभाषते। ख्यातिमिति।

सू० ख्यातिं भ्रान्तिस्वरूपां जगदुरविषयां केऽपि तद्धीविरुद्धं ख्यातिः कस्यापि पुंसः क्वचिदपि विषये सिद्धिरूपा हि सिद्धा। अत्रार्थासत्त्वतः स्यादियमविषयता सर्वथा सत्त्वतो वा तादृक्त्वेऽप्यन्यथाख्यात्यसदधिगमयोरेव पर्य्याय एषः॥ ३०॥

टी० तत्र प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तिरित्यभिप्राये-णाह। तद्वीविरुद्धमिति। निर्विषयत्वे घटादिवत् ख्यातित्वं न स्यादि-ति प्रसङ्गमभिसन्धायाह। ख्यातिरिति। अयं भावः यद्यप्यात्मस्वरूपं ज्ञानमिति वय्यन्तसिद्धान्तः तथाऽपि तस्य स्वप्रकाशरूपतामात्रेण ज्ञानत्वं श्रुतिपरतन्त्रैरङ्गीक्रियते एवं चेतिणां धर्मभूतज्ञानस्य विष-यप्रकाशरहितावस्थाऽपि न त्विह तथा वक्तुं शक्यं भ्रान्तिनिर्विषये-त्यगमाभावात् प्रत्युत सविषयत्वमेव तस्यास्सर्वेषु शास्त्रेषु सुव्यक्तमु-क्तम्। हिः—प्रसिद्धौ, तदिह सविषयत्वेऽवश्यं भाविनि तदविरोधाय भ्रान्तिविषयस्यार्थस्याध्यासाधिष्ठानेष्वविद्यमानतया सर्वथाभावाद्वा भ्रान्तेर्निर्विषयत्वं वक्तव्यं तथा सत्यन्यथाख्यातिरलीकख्यातिर्वा स्या-दिति न निर्विषयख्यातिसिद्धिरित्युत्तरार्द्धेनाह। अथेति। एषः—भ्रा-न्तिशब्दार्थो बोधः, स च निर्विषयोऽपि सविषयत्वेन भातश्चेदन्यथा-ख्यातिस्वीकारः, निर्विषयतया भाने तु प्रवृत्त्यादिहेतुत्वं न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

इति निर्विषयख्यातिभङ्गः।

प्रमाणाप्रमाणविभागप्रसङ्गात् ख्यातौ वादिभेदोक्ता विकल्पाः प्रत्युक्ताः। अथ श्रुत्याद्यभिमतं बुद्धेश्चातुर्विध्यमाह। प्रत्यक्षादीति।

मू० प्रत्यक्षादित्रयञ्च स्मृतिरिति च मतिः श्रुत्य-
भीष्टा चतुर्द्धा प्रत्यक्षन्त्वत्र साक्षात्प्रतिपद-
नुमितिर्व्याप्यतो व्यापके धीः। शाब्दी वा-
क्यार्थबुद्धिः स्मृतिरपि कथिता संस्क्रियामा-
त्रजा सा येषामिष्टाऽन्यथाधीः पृथगभिद-
धिरे तैरिहान्येऽपि भेदाः ॥ ३१ ॥

टी० श्रूयते हि (श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानञ्चतुष्टयमिति) ऐतिह्यमिह शास्त्रज्ञानं वैचित्र्यात् आह च भगवान्मनुः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

तज्जन्यायाः स्मृतेस्तदनुविधानादधिकार्थासिद्धेश्च पृथगनुक्तिः यथोद्देशं पादद्वयेन लक्ष्यते अत्रोक्तेषु चतुर्षु प्रत्यक्षमिह साक्षात्प्रतिपत्तृबुद्धिः तस्याः साक्षात्त्वं नाम लैङ्गिकत्वशाब्दत्वस्मृतित्वरहितज्ञानत्वं तेन सुखादीनां धर्मभूतज्ञानेषु धर्मिज्ञाने चाऽनुस्मृतिः वैशद्यमात्रं साक्षात्त्वमिति त्वव्याप्त्यतिव्याप्ती सुषुप्त्यादावविशदात्मस्वरूपभानस्य परोक्षज्ञानेष्वपि प्रकाशांशवैशद्यस्य च भावितत्वात् वैशद्यविशेषः साक्षात्त्वमिति तु दुर्निर्वचनम् । ननु लैङ्गिकादिज्ञानानां स्वात्मनि साक्षात्त्वमस्ति वा न वा आद्ये लिङ्गादिजन्ये कथं तदभावलक्षणं साक्षात्त्वं न च तत्र तज्जन्यत्वं नास्ति अजन्यत्वेनानादित्वप्रसङ्गात् न चैकस्य निरंशस्य वेद्यांशतः आगन्तुकत्वम् अंशान्तरतश्चानादित्वमिति श्रद्धेयम् । न द्वितीयः प्रत्यक्षज्ञाने स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् न ह्यक्षजन्ये लिङ्गादिजन्ये वा ज्ञाने स्वात्मनि कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति अत्र ब्रूमः । ये त्वाहुः ।

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मतेति ॥

तान् प्रत्ययं पर्यनुयोगश्शोभते । ये तु लैङ्गिकादिज्ञानेषु स्वात्मस्वविषयविभागानादरेण ज्ञानकरणसंस्कारमात्रयोरन्यतरजन्यज्ञानत्वेन परोक्षत्वं निर्द्धारयन्ति न तान् प्रत्येषः ।

अन्ये तु भ्रमसंवित्तौ सत्यासत्यार्थते यथा ।
प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे तथैकस्याहुरंशतः ॥

जातिगुणादीनाञ्च धर्मिणा सह मिथस्संबन्धरहितस्य ग्रहणस्य केश्चिन्निर्वाहात्, न तृतीयः सविकल्पकसाधारण्यादेव न चारोपितवस्तुजत्वं सविकल्पकस्य केश्चिदुपन्यस्तं यतस्तद्व्यवच्छेदार्थं शुद्धवस्तुजत्वोक्तिश्शोभेत, न चतुर्थः अपसिद्धान्तापातात् न हि निर्विकल्पकगृहीतं वस्तु निर्विशेषमिति वस्सिद्धान्तः तदात्मकजात्यादिविशेषाभ्युपगमात् अन्तर्हितसुगतमतानभ्युपगमाच्च धर्मजन्यत्वे सति धर्मिजन्यत्वं विवक्षितमिति चेन्न धर्मधर्मितादात्म्यवादिनां भवतामत्रयोक्तेः पांसुविक्षेपप्रायत्वादित्यास्तामेतत्, माभूदुपलम्भतस्तादृशधीसिद्धिर्युक्तिस्तु स्यादित्यत्राह । नापीति । न ह्याद्यावविशिष्टग्रहणे काचिद्युक्तिः तदभावे वा काचिदयुक्तिरिति भावः । नन्वस्ति युक्तिस्सर्वत्र हि विशिष्टप्रत्ययस्य विशेषणविशेष्यधीपूर्वकत्वं दृष्टम् अतः प्रथमसविकल्पकमपि तथा अन्यत्र विशिष्टप्रत्ययस्य विशिष्टप्रत्ययपूर्वकत्वनियमात् अनवस्थाप्रसङ्गः, अतोऽवसीयते प्रथमाक्षसन्निपातात् प्रत्येकधीरिति । तत्राह । सामग्रीति । अयं भावः यत्र विशिष्टप्रत्ययस्य पृथग्विशेषणविशेष्यग्रहणपूर्वकत्वं तत्र भिन्नसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धनस्तथाभावः सुरभिचन्दनत्वयोरन्योन्यनिरपेक्षभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् तदपेक्षस्तु पश्चात् कुतश्चित् सुरभि चन्दनमिति विशिष्टप्रत्ययः स तु चाक्षुषो मानस आनुमानिको वेत्यवसरे चिन्त्यम् । नन्वेकेन्द्रियवेद्येष्वपि दण्डदेवदत्तादिषु कदाचिद्विशिष्टप्रत्ययस्य पृथक्प्रत्ययपूर्वकत्वं दृष्टं सत्यं तत्रापि सामग्रीप्रवाहवशात् प्रथमं प्रत्येकग्रहणसामग्रीप्रवृत्तिः अनन्तरं विशिष्टग्रहणमपि न पृथग्ग्रहणकारणकं यत्र तु विशेषणविशेष्यतत्संबन्धानां युगपद्योग्येन्द्रियसंबद्धानां विशिष्टप्रत्ययः तत्र न पृथग्ग्रहणपूर्वकत्वमस्तीति दृष्टम् अत एव तत्राप्यनुमीयत इति चेन्न भिन्नसामग्रीवेद्यत्वोपाधेरनिस्तारात् विशिष्टप्रत्ययत्वञ्चज्ञानाद्विविशिष्टप्रत्यये व्यभि-

चरितं न चाविशिष्टविषयमेवेश्वरज्ञानं तेन कर्तृत्वानिर्वाहात् आदिमत्वे सतीति विशेषणव्यर्थमिति चेत् तत्कस्य हेतोरनादेरनपेक्षत्वादिति चेन्न आदिमतोऽप्येकसामग्रीवेद्यविषयस्य विशिष्टोल्लेखे पृथग्ग्रहणानैरपेक्ष्यात् तदिदमभिप्रेत्याह । अत्र नैर्पेति । एकसामग्रीवेद्यविषये विशिष्टप्रत्यये कारणभूता पृथगवगतिर्नास्तीत्यर्थः । तत्र भिन्नसामग्रीवेद्यविषयत्वासंभवं हेतुमाह । अन्यथात्वादिति । प्रतिप्रयोगमप्याह । धीत्वादेरिति । आदिशब्देन धीशब्दवाच्यत्वशीलवणयोगित्वयोर्ग्रहणं प्रथमाक्षसन्निपातजनिता बुद्धिर्विशिष्टविषया धीत्वात् संप्रतिपन्नवदिति, आत्मस्वरूपप्रत्ययस्त्वाहन्त्वादिविशिष्टप्रकाशात्मेत्युक्तौचतुः किन्तर्हि निर्विकल्पकस्योदाहरणमिति चेत् प्रथमाक्षसंप्रयोगजमेव कथन्तस्य निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वं विवक्षितविकल्पाभावमात्रात् अल्पधने दरिद्रव्यवहारवत् । ननु तत्तद्विकल्पाभावतारतम्याद्व्यवहारानियतिः स्यात् न च व्यवस्थापकं लक्षणं दृश्यते तत्राह । तस्मादिति । अविशिष्टविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति परोक्तासंभवादित्यर्थः संस्कारनिरपेक्षेन्द्रियजन्या मतिर्निर्विकल्पिकेति लक्षणसिद्धेर्नोक्तदोष इति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायां सविकल्पकत्वमेवेति अर्थादुक्तं भवति । ननु भाष्ये कथन्निर्विकल्पकमेकजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणं द्वितीयादिपिण्डग्रहणे सविकल्पकमिति विभज्यते इत्यत्र लक्षणोन्नयनार्थमुदाहरणप्रदर्शनपरत्वादिति । नन्विह विशिष्टविषयत्वसाधनम् अविशिष्टविषयव्यवच्छेदाय तस्याश्च सिद्धासिद्धेोस्तद्व्यवच्छेदो दुश्शकः नैवं सर्वत्र सिद्धौ व्यवच्छेदावश्यंभावाभावात् प्रसिद्धः खलु केवलान्वयी तादृशस्य साध्यं तादृशहेतुसाध्यानभ्युपगन्तृणामपि तत्स्वरूपं सिद्धं न च तद्विधिर्न्नास्ति सति च तस्मिन्नान्यव्यवच्छित्तिरसंभवात् अत्र तु विशिष्टविषयत्वं सवि-

दनुमानसाध्यादिविकल्पपक्षीकारबहिष्कारयोस्तद्दूषणमनुसन्धेयम् । यत्पुनराहुः ।

विकल्पोवस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः । इति,
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ॥
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षाऽनङ्गभावतः । इति ।

तदप्यसिद्धहेतुकं प्रलोभनमात्रं विकल्पविषयावस्तुत्वे समीचीनयुक्त्यभावात् कूटयुक्तिभिस्तद्बाधे योगाचारमाध्यमिकतर्कैस्त्वदिष्टनिर्विकल्पकविषयनीलादिस्वलक्षणानामपि निरस्ततापत्तेः तदिदमभिप्रेत्याह । अनियतमिति । नन्वर्थक्रियास्थितिमविसंवादं ब्रूमः न च विकल्पविषयाणां जात्यादीनां काचिदर्थक्रियाऽस्ति स्वलक्षणसापेक्षत्वे तस्यैव हेतुत्वोपपत्तेः तन्निरपेक्षत्वे तेषां पृथगेव कदाचित् कस्याश्चिदर्थक्रियायास्साधकत्वप्रसङ्गात्, अतः कल्पनात्वादिहेतुभिरविसंवादबाधः क्रियत इत्यचोद्यानुयोगः, मैवं तत्तत्कार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वेन प्रत्यक्षानुपलम्भनिश्चितस्वभावानां जात्यादीनां तदर्थक्रियाहेतुत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । एतेन समर्थप्रवृत्तिहेतुत्वमविसंवाद इति स्थापनेऽपि विकल्पप्रामाण्यस्य न काचित् क्षतिः, विकल्पद्वारैव हि निर्विकल्पकस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं मन्यसे तदविसंवादाच्च वस्तदविसंवादवाचोयुक्तिः । अथ मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन विकल्पस्य परम्परया निर्विकल्पकविषयार्थप्रतिबन्धात् विवेकाग्रहप्रसूतोऽयं तस्मिन्नविसंवादारोपः, न तु वस्तुतस्तस्य प्रामाण्यमिति तर्ह्यनुमानस्यापि तथैव प्रसक्तिः तदेव वस्तुतस्सौगतरहस्यमिति चेत् प्रलीनं तर्ह्येव प्रयुक्तेरनुमानैः उपयोगविशेषादनुमानस्य पृथग् ग्रहणमिति चेत् तद्व्यस्तया विकल्पस्यापि तदस्तु न वा द्वयोरपीति निपुणमवधीयतामिति ।

इति सविकल्पकबाधपरिहारः ॥ ३३ ॥

ननु सर्वे विकल्पाः शब्दानुविद्धा एव दृश्यन्ते शब्दश्च विकल्पविषयमर्थं स्वात्मनैवोपरञ्जयति पीतिमेव शङ्खं पीतः शङ्ख इति भ्रान्तो पृथगुपलम्भस्त्वध्यासोऽप्युक्त एव अतोऽशब्दात्मकस्यार्थस्य शब्दात्मना भानादप्रमितिर्विकल्प इति, अत्र किमिदं कृत्स्नविकल्पापेक्षयोच्यते उत तद्विशेषापेक्षयेति बुद्ध्या विभज्य पूर्वन्तावत्प्रतिक्षिपति । शब्दादिति ।

मू० शब्दात् प्रागर्थसिद्धेः परमपि च तयोरक्षभेदादिबोधाच्छब्दैक्ये वाच्यभेदादपि बहुषु पदेष्वेकवाच्यप्रसिद्धेः । साम्यासत्त्वाद्वियोगाद्युगपदवगतेर्व्यक्तिजात्यादिशब्दैश्शब्दाध्यासो न युक्तः प्रथयति विषयं किन्तु संज्ञा तटस्था ॥ ३४ ॥

टी० अयमभिसन्धिः न हि सर्वो विकल्पः शब्दोपरञ्जनपर एव प्रवर्तते पश्वादीनामव्युत्पन्नानाञ्च तदयोगात् व्युत्पन्नानामपि तत्तत्संज्ञाविशेषस्मरणहेतुतया तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टवस्तुग्रहणावश्यम्भावादिति, तेन शब्दप्रतीतेः पूर्वमर्थप्रतीतिरस्तीत्ययमेको हेतुः, हेत्वन्तरमप्याह । परमपीति । विस्मृतशब्दस्य शब्दप्रतीतिमन्तरेण केवलमर्थ एव प्रतीयते तथापि न शब्दप्रतीत्यवश्यम्भावः । किञ्च शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण प्रतीयते अर्थस्तु यथायोगं तत्तदिन्द्रियेण तदस्य ग्राहकमात्रोपलक्षणम्, अतो ग्राहकप्रमाणवैलक्षण्यनियमादर्थैक्येनैव शब्दग्रहणमसमञ्जसमित्याह । तयोरिति । तथा च कतिपयविकल्पापेक्षयाऽपि शब्दाध्यासो न युक्तः पीतशङ्खादिष्वेकेन्द्रियग्राह्यत्वादन्योन्यसंसर्गाध्यासो युक्त एव अपि च एक एव

शब्दो बहूनप्यर्थानभिदधाति शक्तिवैचित्र्यात् तत्र परस्परविरुद्धेष्वर्थेष्वेकस्यैव शब्दस्य ऐक्येन बोधनं न घटत इत्याह । शब्देश्च इति । एवं बहुषु पदेषु परस्परविरुद्धस्वभावेष्वेकस्यैव वाच्यत्वं दृश्यते पर्य्यायशब्देषु । तथाप्यर्थैक्योपलम्भनमनेकेषां शब्दानां न युज्यत इति वदति । बहुष्विति । उपलभ्यते च शब्दानां साम्येऽप्यर्थवैषम्यमेवमर्थानां साम्येऽपि शब्दवैषम्यं साम्यञ्चैकजात्यादिकाकारधर्मयोगित्वादेति एवमर्थस्य दूरस्थत्वं शब्दस्य सन्निकृष्टत्वं शब्दस्य दूरस्थत्वमर्थस्य सन्निकृष्टत्वञ्च एवन्तीव्रमन्दादिविशदाविशदादिविविधवैचित्र्ययोगदर्शनान्न शब्दार्थयोरन्योन्याध्यासेन प्रतिपत्तिरित्याह । साम्येति । यद्वा साम्यं शब्दार्थयोः समदेशवर्तित्वम् आसत्त्यादिः पूर्वमेव युगपदवगतेः सामानाधिकरण्यवाक्ये परस्परविरुद्धस्वभावैर्नीलाद्यादिशब्दैरेकस्यैवार्थस्य यौगपद्येन प्रतीतेरपि न शब्दाध्यासो युक्तः । एवं व्यधिकरणवाक्येऽपि शब्दार्थसंसर्गयोः पृथग्भावेनैव भानादिति भावार्थः । कथन्तर्हि सविकल्पकज्ञाने संज्ञा स्वोपश्लेषेणार्थं प्रकाशयतीत्याशङ्क्याह । प्रथयतीति । अयमर्थः तटस्थैव संज्ञा विशेषणान्तरवद्वाचकत्वेनैव प्रतीयते, न पुनरर्थात्मना अर्थात्मना प्रथने कथं वाचकत्वेन प्रतीतिर्युज्यत इति भावः । उक्तञ्च ।

संज्ञा तु स्मर्य्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
संज्ञिनस्सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

अयमत्र निर्णयः ।

परस्परविरुद्धत्वप्रतिभासानुरोधतः ।
सविकल्पकविज्ञाने शब्दाध्यासो न युज्यते ॥ इति ।

इति शब्दाध्यासभङ्गः ॥ ३४ ॥

अत्र केचिदाहुः अनुमानेनैव सर्वप्रतीतेश्शब्दानुवेधमुपपादयाम इति तदेतदनुवदति । धीत्वादिति ।

सू० धीत्वाच्छब्दानुविद्धां विमतमतिमुशन्त्यत्र शाब्दा न सत्तत्तस्यार्थः स्मार्य्यभावात् स्फुरतु च स कथं बालमूकादिबोधे । सूक्ष्मा वाङ्मात्रकल्प्या न हि समधिगता तादृशी क्वापि संज्ञा वाचस्सूक्ष्माद्यवस्था कथनमपि विदुर्भावनार्थमाप्ताः ॥ ३५ ॥

टी० अनूदितमर्थम्प्रतिक्षिपति । न सत्तदिति । तत्र हेतुमाह । तस्येति । अयमर्थः परिदृश्यमान एवार्थः शब्दं स्मारयति तस्य कथन्तदात्मना भानमिति बालमूकादिबोधे कालात्ययापदेशमाह । स्फुरतु चेति । सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति शब्दविभागास् सूक्ष्मशब्दस्सर्वत्रास्तीति न बालमूकादिबोधे कालात्ययापदेश इत्याशङ्क्य परिहरति । सूक्ष्मेति । अवाचकस्य तादृशावस्थापन्नस्य शब्दस्य प्रतिपत्तिवेलायां प्रसङ्गाभावादित्यर्थः । तदेव विवृणोति । न हीति । वाचकशब्द एव वाच विमृश्यत इति भावः । कथं तर्हि सूक्ष्माद्यवस्थाकथनं तेषुतेषु शास्त्रेष्वित्यत्रोत्तरम् । वाच इति । अस्यास्याभेदकथनं केवलभावनार्थं न पुनर्वाचकत्वेन अतश्शब्दानुवेधानुमानमसमञ्जसमिति भावः । अनेन ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति

शब्दानुवेधप्रत्यक्षत्वोदाहरणमपि दत्तोत्तरं तादृशोपलम्भाभावादेव ॥ ३५ ॥

इति सर्वप्रत्ययानां संज्ञानुविद्धत्वमतभङ्गः ।

इत्थं सर्वप्रत्ययानां शब्दानुवेधवादी निरस्तः। इदानीं सर्वेषामप्यर्थानां प्रत्यक्षत्ववादी निरस्यते स खल्वेवमाह धर्मादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः सत्त्वादित्यादिकमनुमानजातं धर्मादीनां प्रत्यक्षत्वं साधयतीति तथा च योगिप्रत्यक्षं सिद्धमिति तदेतदनूद्य परिहरति। सत्त्वाद्यैरिति ॥

मू० सत्त्वाद्यैरक्षगम्यं विमतमिति वदन् वक्तु वा-
धं विपक्षे श्रुत्यालम्बे तु सैव प्रसजति शरणं
तादृशादृष्टसिद्धौ। अध्यक्षं लौकिकञ्चेदधिग-
तिविहतं भावनोत्थं न युक्तं नित्यं त्वज्ञानपेक्षं
निरुपधिरिह ते दुर्वचोऽक्षप्रकर्षः ॥ ३६ ॥

टी० अयं भावः किं प्रत्यक्षत्वमात्रं प्रसाध्यते किं वा पुनरैन्द्रियकप्रत्यक्षत्वं पूर्वत्र न योगिप्रत्यक्षसिद्धिः ईश्वरप्रत्यक्षेणैवान्यथासिद्धत्वात् उत्तरत्र विपक्षे बाधकाभावात् अन्यथा सिद्धिरनुमानस्य, अतो न योगिप्रत्यक्षं साधयितुमलं, श्रुतिस्मृत्यादिबाधप्रसङ्गो विपक्षे बाधक इति चेत् तर्हि श्रुत्यादिकमेव शरणं किमनेनानुमानेनेत्याह। श्रुत्येति। उक्तमर्थं विकल्प्यापि दूषयति। अध्यक्षमिति। किमध्यक्ष लौकिकं वा किं वा भावनोत्थम् उत नित्यमेव लौकिकञ्चेत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह। अधिगतिविहतमिति। लोकोपलम्भविरुद्धमित्यर्थः, न हि धर्मादिविषयं लौकिकं प्रत्यक्षमुपलभ्यते तथात्वे वा सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति सूत्रविरोधः, भावनोत्थमपि प्रत्यक्षं भावनावैशद्यातिरेकेण न क्वापि दृष्टमित्याह। भावनोत्थं न युक्तमिति। मारीचादेर्भावनया रामादिसाक्षात्कारो भयभरदोषनिमित्तं विपरीतज्ञान-

मेव वृन्तेवृन्ते च पश्यामीति, एवमनुरागादिनिमित्तकामिनीमुखदर्शनादिकमपि व्याख्यातम् । नित्यं प्रत्यक्षं न कारणायत्तमित्याह । नित्यं त्विति । तत्साधनेऽपि न योगिप्रत्यक्षसिद्धिरिति भावः । ननु प्रकृष्यमाणं सर्वं निरतिशयदशाशिरस्कं यथा कुवल*यामलकबिल्वादिपरिमाणं प्रकृष्यमाणं निरतिशयदशाशिरस्कं परममहत्परिमाणे विश्राम्यति तथा चेन्द्रियशक्तेः प्रकृष्यमाणायाः सार्वज्ञ्ये विश्रमस्समुचितः । एवन्तु योगिनां मानसप्रत्यक्षस्य सर्वविषयत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य परिहरति । निरुपधिरिति । यथा चक्षुःस्पर्शनादेः प्रकृष्यमाणस्य न सर्वविषयत्वे विश्रमः एवं मनसोऽपीति भाव्यम् अन्यथा धर्मोदयः कस्यचिच्चाक्षुषः स्पार्शनः इत्यादिकमपि वक्तुं शक्येत ॥ ३६ ॥

तदेव प्रकाशयति । प्रत्येकमिति ।

मू० प्रत्येकं ह्यक्षवेद्यं प्रतिनियततया सर्वलोकप्रसिद्धं काकोलूकादिकानामपि निजविषये ह्येषि चक्षुःप्रकर्षः । नान्यालव्यालपूर्वेष्वपि खलु रसनास्पर्शनादिक्रमात् स्यादन्तस्यानैक्यमात्रं स्थितविषयमतस्त्वक्पिपासादिवाक्यम् ॥ ३७ ॥

टी० प्रतिनियतविषयतया हि चक्षुरादीनां प्रसिद्धिः प्रवृत्तिरप्येवमेव एवम्मनसोऽपि प्रतिनियतविषयत्वं स्वीकार्य्यं दृष्टञ्च तत्, आत्मादिविषये एव हि मनसः स्वातन्त्र्यमवलोक्यते बाह्यविषये पुनरिन्द्रियान्तरसहकारितामात्रमेव परमाण्वदृष्टादिविषये पुनस्तदपि नास्ति तेषामतीन्द्रियत्वात्, तथा च स्वात्मनि तज्ज्ञानादिषु वा शक्तस्य मनसः स्वातन्त्र्येण न बाह्यविषयेषु शक्तिः, तत्र प्रमाणमाह । सर्वलोके-

ति । ननु चक्षुरादीनामपि स्वविषयातिलङ्घनं दृश्यते दूरे हि काकः पश्यति अन्धकारेऽप्युलूकादिरर्थं गृह्णाति अतो मनसोऽपि प्रकर्षविशेषादविषयग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्याह । काकेति । काकादिचक्षुःप्रकर्षोऽपि न स्वविषयातिलङ्घी रूपतद्गतदेकार्थसमवायिमात्रग्रहणात् न हि काकश्चक्षुषा रसं गृह्णाति नापि चोलूकश्चक्षुषा जिघ्रति कथन्तर्हि मान्यालव्यालादिष्विन्द्रियवृत्तिसंकरः मान्यालो हि मुखेनैवाभ्यवहरति निर्हरति च व्यालश्चक्षुषैवाकर्णयत्यवलोकते च अत इन्द्रियवृत्तेरनियमो ऽयुक्त इत्याशङ्क्य परिहरति । मान्यालेति । तत्र हि रसनास्पर्शनयोरेकस्थानवर्तित्ववत् वागपानयोश्चक्षुःश्रोत्रयोश्च स्थानैक्यमेव न पुनरन्येन्द्रियेणान्येन्द्रियकृत्यमाचर्यते अतो न स्वविषयातिलङ्घनमिन्द्रियवृत्तेरिति भावः ॥

धर्मादिविषयत्वन्तु मनसो यद्विशिष्यते ।
चक्षुरादेस्तथा भावो नेष्यते केन हेतुना ॥

इति चक्षुरादिप्रतिबन्दिरेव मनसो धर्मादिविषयत्वं निवारयतीति संग्रहः. कथन्तर्हि ।

त्वक् च दृक् च निविशति जिह्वा विह्वला श्रवणवत् परिवृत्ता ।
नासिका त्वयि करोति तथेति प्राणिनां कथमिमां स्थितिमस्याः ॥

---

* यद्यपि प्राण्यङ्गत्वेन पाणिपादमितिवच्चक्षुःश्रोत्रमिति प्राप्तं न तु द्विवचनं, तथाप्यत्र चक्षुर्भ्यां श्रृणुते श्रोत्रे इति विगृह्य द्विवचनान्तता समर्थनीया । पाणिपादादेः प्राणिशरीरारम्भकत्वेन चक्षुःश्रोत्रादेरतथात्वेन च चक्षुःश्रोत्रयोरिति द्विवचनसमर्थनं ॥ न न्याय्यं पाणिपादादिगोलकस्येव चक्षुःश्रोत्रादिगोलकस्यापि शरीरारम्भकत्वेन इन्द्रियाणां स्थूलशरीरानारम्भकत्वेन च सर्वथा समानयोगक्षेमत्वात् । इतरथा तु गोलकतात्पर्येण पाणिपादमिति, इन्द्रियतात्पर्येण च पाणिपादा इत्यपि स्यादित्यस्मदुक्तसमाधिरेव साधुः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति प्रयोगोऽपि पूर्वोक्तदिशा समर्थनीय इति शब्दापशब्दज्ञाः ।

इति इन्द्रियवृत्त्यनियमो महापुरुषैरभिधीयत इति इत्थमिन्द्रियवृत्तिनियममन्तरेण स्वाभाविकेनैव ज्ञानेन सर्वं साक्षात्करिष्यामीति भावः । न पुनरन्येन्द्रियविषयेष्वन्येन्द्रियवृत्तिरभिधीयते पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः इत्यादेः परविषयतया मुक्तस्याप्यकरणायत्तज्ञानस्यासंकुचितविज्ञाने मुक्तात्मन्यपि साधारण्यात् । अयमत्र निर्णयः—यदि योगिप्रत्यक्षं प्रामाणिकं तदा श्रुत्या स्मृत्या पुराणेन च सिद्ध्यति न पुनरनुमानेन तस्यान्यथासिद्धत्वात् चाक्षुषत्वादिप्रसङ्गप्रतिबन्दिग्रस्तत्वाद्वेति पूर्वमेवोक्तम् ।

यथोपनिषदस्त्वीशो नानुमानेन सिध्यति ।
तथा योगी च शास्त्रेण केवलेन प्रसिध्यतु ॥

इति योगिप्रत्यक्षानुमानभङ्गः ॥ ३० ॥

एवं योगिप्रत्यक्षादागमगम्याद्दृष्टादेरसिद्धिरुक्ता । अथ योगिप्रत्यक्षादनुमानगम्याग्न्यादेरसिद्धिरुच्यते कश्चिदाह धूमादिसंयुक्तमिन्द्रियमेव वह्न्यादिकं गृह्णातु किमनेनानुमानेन सहकारिसामर्थ्यैस्सर्वमपि संपत्स्यते चक्षुर्धूमादिसंयोगः प्रथमं सहकारी तत्सहकारि च व्याप्तिपक्षधर्मत्वपरिज्ञानादि किमितरप्रमाणपरिकल्पनयेति एतदाशङ्क्यते । संयुक्तेति ।

सू० संयुक्तव्यापकत्वप्रभृतिसहकृतैर्व्याप्तिधीसव्यपेक्षैरक्षैरेवानुमाधीर्भवतु किमितरत्कल्पयित्वेति चेन्न । निर्व्यापारेन्द्रियस्याप्युदयति खलु सा भूतभाव्यादिलिङ्गैः स्मृत्यारूढैः श्रुतैर्वा मन इह सकलज्ञानसामान्यमिष्टम् ॥ ३८ ॥

टी० परिहरति । नेति । परिहारं विशृणोति । निर्व्यापारेति । अयमत्र भावः—नेन्द्रियमत्र वह्न्यादिज्ञाने करणमपि तु धूमादिज्ञान एव अतो न वह्न्यादिज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणफलम् अपि तु धूमादिज्ञानमेव वह्न्यादिज्ञानं जनयति । नन्वस्तु धूमादिज्ञानमवान्तरव्यापारः तद्द्वारा प्रत्यक्षमेव वह्न्यादिज्ञानं जनयतीति चेत् तत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यधूमादिज्ञानमन्तरेणापि स्मृत्यारूढैः श्रुतैर्वा भूतभाव्यादिलिङ्गैरन्यादिज्ञानदर्शनात् । किञ्च यद्धि यज्जनयित्वैव यज्जनयति तस्य तत्र तदवान्तरव्यापारत्वमिति .ह्यवान्तरव्यापारलक्षणमाचक्षते न चेद लक्षणं धूमादिज्ञानेऽस्ति धूमादिज्ञानमन्तरेणापि प्रत्यक्षेण वह्न्यादेर्द्रष्टुं शक्यत्वात् तथा दर्शनाच्च अतोऽनुमानादेव साध्यसिद्धिर्न पुनः प्रत्यक्षात् अन्यथा शब्दज्ञानमवान्तरव्यापारीकृत्य शब्दार्थज्ञानमपि प्रत्यक्षमेव प्रसज्येत न च तद्युक्तं परोक्षापरोक्षविभागाभावप्रसङ्गात् । अथापि सर्वविषयस्य मनइन्द्रियस्य वह्न्यादिज्ञाने व्यापृतत्वान्मानसप्रत्यक्षं वह्न्यादिज्ञानमस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति । मन इति । सकलज्ञानसामान्यमिति संशयविपर्ययस्मृत्यादिज्ञानसाधारणत्वान्मन इन्द्रियस्य न तज्जन्यतामात्रेण प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३८ ॥

उक्तार्थस्योन्ने पुनरपि विकल्प्य दूषयति । पक्षस्थमिति ।

मू० पक्षस्थं व्याप्यमादौ विदितमिह तु न व्यापकस्य प्रसक्तिर्व्याप्तिस्तेन स्मृता स्यान्न च तत
उभयोर्निश्चयः पक्षयोगे । तादृग्व्याप्यान्वितोऽसाविति मतिरपि न व्यापकं तत्र
यच्चेत् तस्मात्तद्व्यापिपक्षान्वयनियतमतिर्नाक्षतस्संस्कृतेर्वा ॥ ३९ ॥

टी० किं धूमादिदर्शनदशायां प्रत्यक्षो वह्निः तदा धूमादिरेव विदितः न तु वह्न्यादिस्तदिदमाह । इह तु न व्यापकत्वप्रसक्तिरिति । यदा पुनर्व्याप्तिस्मरणं तदा पुनर्दृष्टान्त एव साध्यप्रसिद्धिः तत्रैव पूर्वं ग्रहणात् न तु पक्षे तदिदमाह । न चेति । तर्ह्युपनयावस्थायां साध्यसिद्धिरस्तु ततोऽनुमानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । तादृगिति । उपनयजन्यं ज्ञानं व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वमवगाहते न पुनः साध्यस्य पक्षधर्मत्वं तस्मात् साध्यस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिर्नोक्ततः, नापि व्याप्तिदर्शनजसंस्कारात्, न चोभयस्मात्, अतो व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वप्रतीतिः साध्यस्यापि पक्षधर्मत्वं प्र*ज्ञापयतीति सुस्थितमनुमानम् ।

इत्यनुमानस्य प्रत्यक्षादिबहिर्भावः ॥ ३६ ॥

नन्वनुमानं प्रमाणमेव न भवति प्रामाण्ये सत्येव हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविवाद इत्याशङ्क्य परिहरति । नायोग्यस्येति ।

मू० नायोग्यस्याक्षबाधः स्वविषयविहतिं न क्षमेतानुमानं स्वस्यैवापेक्षितत्वादनुमितिमखिलां बाधते नागमोऽपि । निस्सन्देहप्रवृत्तेरिह निपुणधियां नाप्यसौ संशयात्मा वैशिष्ट्यान्न स्मृतिश्चेत्यनुमितिरुदिताऽध्यक्षवन्मानमन्यत् ॥ ४० ॥

टी० अयमत्र विकल्पक्रमः अनुमानस्याप्रामाण्यमबाधितत्वेऽपि उत बाधितत्त्वेन, तत्रापि किं बाधः प्रत्यक्षेण अथा-

* प्रज्ञापयतीति द्वायिक्षपाठः ।

तयोपाधय इति। इत्थमनुमाननिराकरणे दुर्वादिनां प्रलापोऽयं किमनुमानमूलः उत तर्कमूलः अथवा निर्मूलः निर्मूलत्वे प्रलाप एव अनुमानमूलत्वे तर्कमूलत्वे वा व्याप्तिमन्तरेण तदुभयं न संभवतीति तत्रापि व्याप्तिग्रहणमवश्यं भावि, तथा च व्याघात इत्यभिप्रायेण परिहरति। इत्याद्या इति। न केवलं तर्क एव परपक्षबाधकोऽपि तु लोकोपलम्भोऽपीत्याह। दर्शनेनेति ॥ ४१ ॥

इत्यनुमानबाधकतर्कपरिहारः ॥

अनुमाने तावत् सामान्यं न साध्यते येन सिद्धसाधनत्वमुद्भाव्येत किन्तु सामान्यव्याप्तिसहकृतेन पक्षधर्मत्वेन सामान्यस्य पक्षनिष्ठत्वरूपो विशेषस्साध्यते कथन्तर्हि विशेषव्याप्तिशून्येन पक्षधर्मेणापि हेतुविशेषेण तत्सिद्धिरिति मा वोचः विशेषव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्वीकारे पुनरयुक्ताङ्गत्वम् अनपेक्षितप्राप्तिकल्पनया दूषणात् प्राप्तिसमा समाधिश्च सामान्यव्याप्तेरेवानुमानाङ्गत्वात् कथं सामान्यविषया व्याप्तिर्विशेषसिद्धावङ्गमिति चेत् एवन्तर्हि युक्ताङ्गपरित्यागः सामान्यव्याप्तेरेव विशेषसिद्धौ युक्ताङ्गत्वात् विशेषव्याप्तिरूपायाः प्राप्तेरङ्गत्वं परिकल्प्य तदभावेन दूषणमप्राप्तिसमं प्रक्रियामनुधावति अविषयवृत्तित्वञ्च सामान्यविषयाया व्याप्तेर्विशेषविषये सञ्चारणेन दूषणकथनात् तथा च सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मतया च परिष्कृतो हेतुः पक्षे साध्यविशेषं साधयति अन्यथा प्रत्यनुमानप्रतितर्कयोरपि कण्ठगतजीवितत्वमापद्येत अतो विशेषेऽनुगमाभाव इत्यादेरनवकाशः यत्पुनरनन्तसामान्येन सर्वव्यक्तिग्रहणासंभवान्न व्याप्तिग्रहणं संभवतीति तदनन्तरमेव समाधास्यामः तदयुक्तिष्यते भूयोदर्शनाद्व्याप्तिग्रहणं न संभवतीति व्यभिचारशङ्कायास्सर्वत्र सुलभत्वादिति तदेतद्वि-

कल्प दूषयति भूयोदर्शनदृष्टस्याप्यर्थस्य किं दृष्ट एव देशेऽति-चारशङ्का उत देशान्तरादौ न तावद् दृष्ट इत्याह । दृष्ट इति ।

मू० दृष्टेऽती*चारशङ्का न भवति यदि सा क्वापि देशान्तरादौ सिद्धा तत्रानुमानस्थितिरथ न तदा क्वातिशङ्कावकाशः । व्याघातान्ता तु शङ्का न पुनरुदयति स्वप्रवृत्त्यादिभङ्गाद्या-वच्छङ्कं च तर्कप्रसृतिरिह ततोऽनानवस्था-दिदोषः ॥ ४२ ॥

टी० । नापि देशान्तरादाविति यत्तमनुवदति । यदीति । देशान्तरादावतिचारशङ्कायां देशान्तराद्यनुमानमेव निष्प्रतिद्वन्द्वमव-तिष्ठत इत्याह । सिद्धेति । देशान्तरानुमानाभावमाशङ्कते । अथेति । शङ्कितमर्थे प्रतिविपत्ति । तदेति । तर्हि शङ्कायाः को निवारकः निवारकाभावे कथं शङ्का निवर्तेतेत्यत आह । व्याघा-तान्तेति । अयमर्थः उत्पन्ना शङ्का व्याघातदर्शनेन निवर्तते तेनैव व्याघातदर्शनेन उत्तरोत्तरं शङ्का न जायत इति, तथा च शङ्कानिवृत्तौ तर्कप्रवृत्तिस्तावतैवावधीदतीत्याह । यावच्छङ्कमिति । तेनोत्तरोत्तर-तर्कप्रवृत्त्याऽनवस्थावचनमस्थानवाद इत्याह । तत इति । एतत्स-र्वमभिप्रेत्योक्तं न्यायविद्भिः ।

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिर्मतः । इति,

अनेन

* अतिचारशब्दस्य घञन्तत्वेन अतिचार, अतीचारः, इत्युभयं साधु ।

उपाधिः खलु शङ्कितो निश्चितश्च शाकाद्याहारपरिणत्यादिः शङ्कितः निषिद्धत्वादिर्निश्चितः यत्र खलु साधनाव्यापकत्वसाध्यसमव्याप्त्यो-रन्यतरस्य वस्याशङ्का स शङ्कितोपाधिः, अन्तिमगर्भेऽपि शाकाद्याहारप-रिणतिसंभवेन साधनाव्याप्तेराशङ्कितत्वात् यत्र पुनर्द्वयोरपि रूपयोर्नि-श्चयः स निश्चितोपाधिः यथा हिंसात्वानुमाने निषिद्धत्वं यन्निषिद्धं तदधर्महेतुरिति निर्णयात् साध्यव्याप्तिः, वैधहिंसायां निषिद्धत्वाभा-वात् साधनाव्याप्तिः उभयञ्च निश्चितमुभयं च प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं योग्यं चेद्योग्यादृष्टया तावदपनुद्यते अयोग्यञ्चेत्तर्केणैवेति विभागः । तदिद-माह । योग्येति। तर्कप्रवृत्तिस्तु किमुपाधयः सर्वथा प्रमाणपथमनवतीर्णा वा उतावतीर्णा वेत्यादिना विकल्प्य तेषुतेषु ग्रन्थेषु वादिनां पठित-पाठाः तथा हि समव्याप्तिपक्षस्य सर्ववादिसंप्रतिपन्नत्वाद् विषमव्याप्ति-मनूद्य तेषां वादिनां भावमाह । साम्यमिति । अयमत्र भावः—व्याप-कस्योपाधेः पक्षे दर्शनाभावाद्व्याप्यस्य साध्यस्य बाध इति आदिशब्देन बौद्धोक्तषोडशविधानुपलब्ध्यन्तर्गता व्यापकविरुद्धोपलब्धिरुच्यते यथा द्रव्यत्वाभावात् पृथिवीत्वाभाव इति व्यापकानुपलब्धिर्द्रव्यत्व विरुद्धगुणत्वाद्युपलम्भात् पृथिवीत्वाभाव इति व्यापकविरुद्धोपल-ब्धिरित्यादि, एवं पक्षे साध्यव्यापकस्योपाधेरनुपलम्भे तयोपाधिवि-रुद्धधर्मान्तरोपलम्भेऽपि साध्यासिद्धिरिति भावः ।, अन्यत् सर्वं विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ ४३ ॥

अथोपाधिविधूननप्रक्रियां विशेषतो दर्शयति । नित्य इति ।

मू० नित्यो व्यापी न च स्यादुपधिरिह सदा सर्वतस्तत्प्रसङ्गान्नाप्येष व्याप्यमात्राकृतिर-वियुतितो नैकलिङ्गोपपत्तेः । नासौ पक्षेत-

रत्वप्रभृतिरपि भवेद्व्यापकोऽतिप्रसङ्गात्तुल्यस्साध्येन पक्षे सह यदि घटते साधनं व्याप्नुयात् सः ॥ ४४ ॥

टी० न तावदनुमाने धूमादौ वन्ह्यादिसाधने नित्यो व्यापी वा कश्चिदुपाधित्वेन शङ्कितुं शक्यते । कुत इत्यत आह । यदेति । उपाधेस्सर्वदातनत्वप्रसङ्गात् सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् तथा च तत्समवृत्तेस्साध्यस्यापि वन्ह्यादेस्सदातनत्व सार्वत्रिकत्वञ्च प्रसज्येतेति भावः । तर्ह्यनित्योऽसार्वत्रिकश्च व्याप्यमात्राकृतिरस्त्वित्याशङ्क्याह । नापीति । तत्र हेतुं दर्शयति । अवियुतित इति । व्याप्यमात्ररूपस्योपाधित्वाङ्गीकारे कृतकत्वानुमाने सावयवत्वमुपाधिः स्यात् न्यायविदाम्मते सावयवत्वस्यानित्यत्वकृतकत्वाभ्यां व्याप्तत्वात् उभयत्रानित्यत्वसाधने सम्यगनुमानमेव, आहुश्च । कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता न विनाशितेति । अवियुतित —अविनाभावात् । ये तु समपदं प्रतिक्षिप्य व्यापकमात्रमुपाधिरिति वदन्ति तेषामपि पक्षेतरत्व पक्षप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं पक्षत्वात्यन्ताभाववत्त्वं पक्षत्वविरुद्धधर्मवत्त्व पक्षत्वात्यन्ताभावाविनाभूतधर्मवत्त्वमित्येतादृशं नोपाधिरित्याह । नापीति । कुत इत्यत आह । अतिप्रसङ्गादिति । तदुक्तमस्माभिरेवान्यत्र ।

नोपाधिः पक्षतोऽन्यत्वं साधनं न विपक्षतः ।
साधनं न सपक्षेभ्यः सर्वानुमितिबाधनात् ॥ इति

अयमर्थः पक्षेतरत्वं नोपाधिः, एवं पर्वतो वन्हिशून्यः सपक्षेतरत्वात् विपक्षवदिति बाधितुं न शक्यते तथा पर्वतो वन्हिमान् विपक्षेतरत्वात् सपक्षवदिति साधयितुमपि न शक्यते सर्वानुमान-

साधनादिति यं पक्षीकरोति वादी तमेव प्रतिवाद्यपि विपक्षीकरोति तथा च परस्परविरोधादनुमानस्य प्रामाण्यमेव संभज्येतेति । इत्थं न्यूनाधिकव्याप्तयोर्निरासे समवृत्तिरवशिष्यते स च यदि पक्षे संभवति साधनव्यापकत्वान्नोपाधिः, असंभवे स एवोपाधिः, अत एव वन्हिवाप्यामयाः पक्षे संभवमाश्रित्य साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमाहुः । अत उभयाव्यभिचारिणामुभयव्यभिचारिणामन्यतरव्यभिचारेऽपि व्याप्यमात्राव्यभिचारिणां व्यापकमात्राव्यभिचारेऽपि विषमवृत्तीनामनुपाधित्वे व्याप्यव्यापकत्वभावानां साधनाव्यापकानामुपाधित्वमित्युक्तं भवति । तथा च यावत्साधनदेशमवर्तमानो यावत्साध्यदेशवृत्तिरुपाधिः साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोग्युपाधिरित्यादिकमपि लक्षणं संगच्छते ॥ ४४ ॥

समाधिकव्याप्तिकपक्षाङ्गीकारेणोपाधेर्व्यापकत्वप्रकारपरिशोधनपूर्वकं तद्रूपक्षत्वप्रकारमपि विशदयति । दृष्टमिति ।

मू० दृष्टं साध्यस्य यत्स्यात् सममधिकमपि क्वापि पक्षान्यता वा तस्याभावेऽपि साध्ये सति यदि न भवेद्बाधकं व्यापि नैतत् । दुर्वारे बाधके तद्द्वयमपि दहनानुष्णतादावुपाधिस्साध्यं तद्व्याप्यतां वा हरतु स विरहात् पक्षतो हेतुतश्च ॥ ४५ ॥

टी० पूर्वं पक्षेतरत्वस्योपाधित्वं प्रतिक्षिप्तम् । इदानीं तस्याप्युपाधित्वमङ्गीकरोति । क्वापीति । अयं भावः—यत्र वह्न्यनुष्णत्वानुमानादौ पक्षे साध्यबाधः स्फुटमेव दृश्यते तत्र पक्षेतरत्वमप्युपाधिः यत्र पुनर्बाधो नास्ति न तत्र पक्षेतरत्वमुपाधिरिति विभागः

अथोपाधेर्व्यापकत्वावगमप्रकारमाह । तस्येति । अयमस्यार्थः—यद्यस्य व्यापकत्वेन निर्दिश्यते तस्याभावेऽपि तत्संभवे यदि बाधकतर्कः प्रवर्तते स एव तस्य व्यापकः यथा शाकाद्याहारपरिणत्यभावे पुत्रगतादश्यामिकाभावो नियतमुपलभ्यते एवमन्यत्रापि, अन्यथा अकारणककार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तर्कः । एतादृशबाधकसद्भावे व्यापकत्वं, या तु क्षीराद्याहारपरिणतिः सा श्यामत्वं प्रति न व्यापिका विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः । तथा च वह्न्यनुष्णत्वानुमाने पक्षे प्रत्यक्षबाधकसद्भावादुपजीव्यविरोधादितर्कबाधाच्च सममधिकं वा पक्षेतरत्वं, पक्षेतरवह्निसामग्रीशून्यत्वमित्यादिकं सर्वमप्युपाधिः स्यादित्याह । दुर्वार इति । तद्द्वयमपि—सममधिकमपि । उपाधेर्दूषणत्वप्रकारं निगमयति । साध्यमिति । पक्षे साध्यापहारे बाधः हेतोस्साध्यव्याप्यत्वापहारे व्याप्यत्वासिद्धिः, उपाधिः खलु व्यापकस्वभावः पक्षे स्वाभावेन साध्यमपहरन् हेतोस्साध्यव्याप्यतामप्यपहरतीति भावः ।

इत्युपाधितद्विधूननादिः ॥ ४५ ॥

एवमनुमानेषूपाधिविधूननप्रकारमुक्त्वा हेतु–तदाभासादिविभागं दर्शयति । व्याप्तिरिति ।

मू० व्याप्तिः पक्षान्वयश्चेत्युभयमविकलं यस्य हेतुस्स सम्यङ्ङाभासो तद्विहीनो तदुभयविततिस्स्यादनैकान्तिकादिः । तत्तद्भङ्गानुमोन्मेषणमपि घटते न क्वचित् साध्यसिद्धौ स्वव्याघातादिदोषादविषयनियतेर्वाञ्छितालाभतश्च ॥ ४६ ॥

टी० द्वयमनुमानाङ्गं व्याप्तिः प्रत्यक्षधर्मता चेत्युक्तं, सा च व्याप्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वेधा भवति साधनसद्भावे साध्यसद्भावोऽन्वयः साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेकः तत्रान्वये सर्वसपक्षवर्तिनो हेतोस्साध्येन सह सार्वत्रिकसम्बन्धः तद्यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति कतिपयसपक्षवर्तिनस्तस्य सपक्षे कुत्रचित् साध्येन संबन्धः तच्च सावयवत्वमिति घटादिषु सावयवत्वसद्भावात् क्रियादिष्वभावात् व्यतिरेकस्तु सकलविपक्षव्यावृत्त्यात्मकत्वादेकरूप एव तथा च यस्य यस्यानुमानस्यान्वयव्यतिरेकौ स्तः तदन्वयव्यतिरेकित्वात् सर्वोविनीतमेव, यस्य पुनरन्वयो व्यतिरेको वा तयोरुभयोर्गतिरुत्तरत्र वक्ष्यते एवं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां सम्यक्त्वमुक्त्वा तदभावे पुनरसम्यक्त्वमाह । आभासाविति । व्याप्त्यभावे व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षधर्मताऽभावे स्वरूपासिद्धिः अनैकान्तिकत्वादिकमशेषमपि हेत्वाभासजातं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहे विश्राम्यति ।•तत्राह । तदुभयेति । तथा हि विपक्षगामित्वे व्याप्तिविरहः पक्षमात्रगामित्वेऽपि स एव सपक्षे सति पक्षमात्रगामित्वेऽपि व्याप्तिप्रदर्शनाभावात् स एव विपक्षादिव सपक्षादपि व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकव्या*प्त्यभावात् यदा पुनः कालात्ययापदिष्टः तदापि व्याप्त्यभावः तदा साध्यशून्ये साधनवृत्त्या व्याप्तिभङ्ग इति केचित् । अपरे तु बाधितेऽपि सिद्धसाधनवत् साध्यसन्देहाभावात् पक्षधर्मत्वभङ्ग इति । एवं प्रकरणसमेऽपि पक्षे साध्यनिश्चयावसादनेन व्याप्तिभङ्ग इति केचित् । अन्ये तु स्वारसिकसन्देहापवादिना ऽपि विपरीतनिश्चयप्रसङ्गेन बाधतुल्यत्वमापाद्य पक्षधर्मताभङ्ग इति । इतरे तु व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोरपि विमर्दनेनोभयदोषापादनमिति, कथन्तर्ह्यनुमानस्य सन्दे

* व्यतिरेकव्याप्त्यवगमादिति पा० ।

होऽङ्गमित्युच्यते—इत्यम्, उभयी खलुसन्देहप्रवृत्तिः एका सर्वानुमानसाधारणी स्वारसिकी सा भवेदनुमानाङ्गं, द्वितीया पुनः प्रतिकूलानुमानदर्शनजनिता सा पुनर्नानुमानाङ्गं शङ्कापनोदनप्रवृत्तपूर्वानुमानपरिपन्थिरूपेणानुमानान्तरेण प्रवर्तित्वात् । अतः प्राचीन एव संशयोऽनुमानाङ्गं, पराचीनास्तु परिपन्थ्यनुमानमूलत्वादनुमानबाधकेष्वन्तर्भवतीति विभागः । अनुकूलतर्काभावो व्याप्तिमेवावसादयति व्याप्तेस्तु तर्कमूलत्वात् प्रतिकूलतर्को ऽप्येवमेव अनुकूलतर्कसद्भाववत् प्रतिकूलतर्काभावस्यापि व्याप्त्यङ्गत्वात् आत्माश्रयादिः स्वरूपासिद्धिमापादयति केवलानिष्टप्रसङ्गः, प्रतिकूलतया व्याप्तिमवसादयतीति विभागः, सोपाधिकत्वमपि व्याप्तिमेव व्यावर्तयति निरुपाधिकसम्बन्धत्वाद्व्याप्तेः यत्सोपाधिकं तदेवान्यथासिद्धमप्रयोजकमित्यादिशब्दैरभिलप्यते यदा पुनर्हेतोः स्वरूपमसिद्धं - विशेषणं वा यद्वा पुनराश्रयः अत्र सर्वत्रापि स्वरूपासिद्धिरेव अतस्सर्वो हेत्वाभासोऽप्यसिद्धावेव पर्यवस्यति व्याप्त्यत्वासिद्धेरप्यसिद्धव्यवहारविषयत्वात् दृष्टान्तदोषाणां पुनर्हेतुदोषपर्यन्तचिन्तायां हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमाहुः । असिद्धि*रप्यन्ततस्तत्रैव विश्राम्यति अतस्सर्वेषामपि हेत्वाभासानां व्याप्तिपक्षधर्मताभञ्जकत्वेन दोषत्वात्तदुभयभञ्जनचिन्तितिरेव सर्वमनुमानदोषजातमित्याह । तदुभयचिन्तितिरिति । एवञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुप्लवे अन्वयव्यतिरेकिवत् केवलान्वयिनोऽप्यनुमानत्वमङ्गीकृतं, तर्हि चक्रानुमानस्यापि केवलान्वयित्वादनुमानत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यत आह । ततदिति । चक्रानुमानं सर्वमपि स्वसाध्यसिद्धेरनङ्गत्वादप्रयोजकमेव । कुत इत्यत आह । स्वव्याघातेति । विषयनियमाभावादपि दुष्टत्वमाह । *विषयेति ।

---

* चक्रानासिद्धिरप्यन्तत इति वा ।

येनैवानुमानेनानित्यत्वं साध्यते तेनैव यत् किञ्चित्पदव्यत्ययेन नित्यत्वमपि साधयितुं शक्यते अत एव स्वव्याघातो व्यक्तः, चक्रानुमाने सामान्यसिद्धावपि न विशेषसिद्धिः, अतो वाञ्छितस्याप्यर्थविशेषस्य लाभो नास्ति अतो चक्रानुमानं केवलान्वयिरूपमपि साधनजातिरेव स्वव्याघातात्, जातिर्द्विविधा साधनजातिर्दूषणजातिश्च तत्र साधनजातिर्महाविद्या, दूषणजातिः प्रतिधर्मसमादिरिति विचक्षणानां निर्णयः । एतत्सर्वं विडम्बने विस्तरेण द्रष्टव्यम् । अतो चक्रानुमानस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग इति ।

हेतु–तदाभासादिविभागः ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तव्याप्तिग्रहणानुपपत्तिं पूर्वं परिहृतामपि सिंहावलोकनेन प्रकारान्तरेण परिहरति । साध्येनेति ।

सू० साध्येन व्याप्तिमेके जगदुरिह सकृद्दर्शनेनैव गम्यां शङ्कानिर्धूतिमात्रं फलमिति च परं भूयसां दर्शनानाम् । धूतोपाधिस्तु योगः स्फुरति वहुविधैर्दर्शनैरेव पश्चात्तज्जात्याधारभावाद्युगपदखिलमप्यत्र संवन्धि तत्र ॥ ४७ ॥

टी० भूयोदर्शनेनैव व्याप्तिरवगम्यते इति न्यायवित्संप्रदायः । एकदेशिनस्तु प्रथमदर्शनेनैव व्याप्तिर्गृह्यते, किमर्थं तर्हि भूयोदर्शनमित्यत्राह । शङ्केति । आद्येनैव दर्शनेन व्याप्तिर्गृह्यते भूयसान्तु दर्शनानां व्यभिचारशङ्कानिराकरणमात्रं फलमित्यर्थः । तर्हि तर्कस्य किं फलमित्यत्राह । धूतोपाधिस्त्विति । प्रथमदर्शनेनैव व्याप्तिग्रहणं भूयोदर्शनैर्व्यभिचारशङ्कानिराकरणं तर्केण पुनर्व्यभिचारशङ्कानिदानभूतोपाधिनिराकरणमिति विभागः । अस्तु तावदयं

क्रमः । अथापि व्याप्तिग्रहणं किं सर्वव्यक्त्युपसंहारेण उत कतिपयव्यक्त्युपसंहारेण द्वितीये व्याप्तिरेव न संभवति प्रथमे सर्वव्यक्त्युपसंहारे सर्वव्यक्तिसंबन्धाभावादिन्द्रियस्य कथं ग्रहणमित्यत्राह । तज्जात्याधारभावादिति । अयं भावः इन्द्रियेण तावत्सन्निहिता व्यक्तिस्संबद्धा तत्समवेतत्वेन जातिः तदाधारतया तद्विशेषणत्वेन सर्वा व्यक्तयः, तथा चेन्द्रियेण सह संबन्धविशेषणत्वेन सर्वव्यक्तीनां संबन्धः । अतः सर्वव्यक्त्युपसंहारेण व्याप्तिग्रहणोपपत्तिरिति । अस्मिन्नर्थे किं प्रमाणमिति चेत् आबालगोपालमानुमानिकव्यवहारानुपपत्तिरेव किमानुमानिकव्यवहारो नास्ति किं वा तद्व्याप्तिमन्तरेण संभवति । अथवा व्याप्तिज्ञानादप्यनुमानान्न भवति । अथवा व्याप्तिज्ञानापेक्षायां प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानं संभवति, अथवा न प्रकारान्तरेण नानेनापि प्रकारेण व्याप्तिज्ञानं संभवतीति । नाद्यः, लोकोपलम्भविरोधात्, न द्वितीयः अकारणककार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्, अत एव न तृतीयः, व्याप्तिज्ञानमन्तरेणानुमानादर्शनात् । न चतुर्थः तस्याप्युपायस्य त्वदुक्तदोषग्रस्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, न पञ्चमः व्याप्तिज्ञानोपायाभावे व्याप्त्यभावेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । व्याप्तिभञ्जकानुमानतर्कयोरपि व्याप्तिबाधेन विवक्षितासिद्धेः, तयोर्व्याप्तिज्ञानविधुरयोरपि बाधकत्वे साधकानामपि तद्विधुराणां साधकत्वं स्यात् अस्मदुक्तप्रकारेण व्याप्तिज्ञानसाधने अस्माकमपि तथैव स्यादिति । तर्हि प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिग्रहणे सर्वोपसंहारात् भवतस्सार्वज्ञ्यं स्यादिति चेत् भवतोऽपि तर्हि सार्वज्ञ्यं स्यात् अन्यथा कथं सर्वज्ञत्वापादनं करोषि भवतः किञ्चिन्नाविदितं स्यादित्यापादयामीति चेत् किं सर्वेष्वपि पदार्थेषु किञ्चिन्नाविदितं स्यादित्यापादयसि यद्वा येषु केषुचिदर्थेषु उतरच न सार्वज्ञ्यापादनं पूर्वत्र सर्वेष्वपि पदार्थेषु किञ्चिन्नाविदितं स्यादिति वदतो-

भवतोऽपि सार्वज्ञ्यं स्यात् सामान्याकारेण सर्वम्मम विदितं विशेषतो न विदितमिति चेत् ममाप्येवमेवेति समस्समाधिः अतस्सामान्याकारेण व्याप्तिग्रहस्य वादिप्रतिवादिसाधारणत्वान्नैकः पर्य्यनुयोक्तव्य इति न्यायः, यदि कतिपयव्यक्तिग्रहणमात्रेऽपि व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृत्य प्रतिकूलानुमानं प्रतिकूलतर्कश्च वदसि तत्रास्माकमपि समानं, तस्मात् सुस्थितमनुमानम् ।

इति व्याप्तिग्रहणप्रकारः ॥ ४० ॥

अथ व्याप्त्यादिविभागप्रकारं विशदयति । अस्मिन्निति ।

सू० अस्मिन् सत्ये तदस्तीत्यवितथनियतेरन्वयव्याप्त्यभिख्या तस्याभावे तु तन्नेत्ययमपि नियमस्तौ पृथक् चापृथक्च । तस्मात् त्रेधानुमानं कतिचिदकथयन्नेकहानाद्द्विधैके कश्चिच्चेद्व्याप्तियुग्मप्रिय इह भविता वर्णयत्यैकविध्यम् ॥ ४८ ॥

टी० हेतुसद्भावे साध्यसद्भावोऽन्वयः । व्यतिरेकव्याप्तिमुदाहरति । तस्येति । साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेकः न पुनस्साधनाभावे साध्याभावः । यथाहुः ।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्य्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते । इति ॥

एतौ व्याप्तिप्रकारावन्वयव्यतिरेकिणि उभावेव वर्त्तेते केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिणि च पृथगेव वर्त्तेते इति न्यायसंप्रदाय इत्याह । ताविति । अतोऽनुमानत्रैविध्यमिति च दर्शयति । तस्मा-

दिति । कुमारिलादयो व्यतिरेकिणं निरस्यन्ति वादीन्द्रादयोऽन्वयिनमिति विशेषं दर्शयति । एकहानादिति । एवमन्वयव्यतिरेकिमाषसक्तो यदि कश्चिद् भविष्यति स त्वन्वयव्यतिरेकिणमेवाङ्गीकृत्य तद्द्वयमपि प्रतिविपत्त्वित्याह । कश्चिच्चेदिति । अयमत्र भावः अन्वयव्यतिरेकिवत् केवलान्वयी न प्रतिक्षेप्यः अन्वयस्य निश्चलत्वात् केवलव्यतिरेकिणं वयमेव प्रतिक्षेप्स्याम इति ।

इति व्याप्यादिविभागः ॥ ४८ ॥

एवं केवलान्वयङ्गीकारे महाविद्याऽप्यङ्गीकार्य्या तस्या अपि केवलान्वयित्वात् तथा च पूर्वोक्त तन्निराकरणं न युज्यते किञ्च सकलसपक्षवृत्तिः केवलान्वयी महाविद्योत्युच्यते तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनां सर्वस्यत्वे स्वात्मन्यवि वृत्तिप्रसङ्गात् तदभावे केवलान्वयित्वाभावादिति चोदयति । सर्वस्य इति ।

मू० सर्वस्यः केवलान्वय्यघटितसरणिः स्यात् स्ववृत्तेर्विकल्पे साध्ये स्वस्मान्निवृत्तेर्भवति च स तदा साध्यहानेर्विपक्षः । हेतोस्तद्वृत्त्यवृत्त्योरभिमतविहतिस्तत्र चैवं विकल्पादित्युत्प्रेक्षाविभागं विघटयतु न वा सर्वथा व्याप्तिसिद्धिः ॥ ४९ ॥

टी० तदेव विवृणोति । साध्य इति । साध्यं स्वस्मान्निवर्तते न वा न निवर्तते चेदात्माश्रयः निवर्तते चेत्तद्विपक्ष एव, तदिदमाह । साध्य इति । विपक्षभूते तस्मिन् साध्ये हेतुर्वर्तते न वा यदि वर्तते विपक्षवृत्तित्वेन हेतुत्वमेव भज्येत, यदि न वर्तते प्रमेयत्वाभावात् साध्यस्य साध्यत्वं व्याहन्येत तदेतदाह । हेतोरिति । एवं

प्रमेयत्वादिहेतौ साध्यं वर्तते न वा न चेद्धेतुरेव विपक्षः स्यात् तस्मिन् विपक्षभूते हेतौ हेतुर्वर्तेते चेदात्माश्रयः विपक्षगामित्वा-द्व्यभिचारश्च, न वर्तते चेत् कथमिव केवलान्वयित्वं हेतोः क्वचि-द्व्यतिरेकस्यापि दर्शनात्, यदि हेतौ साध्यं वर्तते स तु हेतुः सपक्षः स्यात् तत्र हेतुवृत्तावात्माश्रयः अवृत्तावप्रमेयत्वाद्धेतोरेवासिद्धिः किञ्च हेतुसाध्ययोर्द्वयोरपि सपक्षत्वादन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः अवृत्तौ कथमिव केवलान्वयित्वम् इत्य वहुविधतर्ककर्कशं महाविद्यानुमानं न प्रतितिष्ठतीत्याह । तत्र चैवं विकल्पादिति । यथासंभवं विकल्पाना भूयस्त्वादित्यर्थः । इयमुत्प्रेक्षा केवलान्वयिरूपमहावि-द्यादिविभागं विघटयतु न वा सर्वथा अन्वयव्यतिरेकिसद्भावाद् व्याप्तिरमङ्कुरेत्याह । इतीति । न वेत्युक्त्या विभागविघटनं न सिध्य-तीत्यभिप्रेति । अयमभिप्रायः महाविद्या चेत् स्वव्याघातादिभिः प्रागेव दूषिता । अभिधेयत्वादिसाधक प्रमेयत्वादिकन्तु सर्व*था केवलान्वयि च भवति तस्य त्वदुक्तदूषणाभासैरपाकरणशङ्कापि नाङ्कु-रतीति ॥ ४६ ॥

केवलान्वयिविशेषमुदाहृत्य पूर्वोक्तदूषणाभावं दर्शयति । तत्तदिति ।

मू० तत्तद्धीव्यक्तिभेदात्प्रमितिविषयता मान-सिद्धा घटादौ प्रत्यक्षत्वञ्च तद्वत्तदिदमुभय-मध्यक्षसिद्धं तथैव । इत्यन्तस्तुत्स्यवृत्तिव्यति-करकलहैः केवलान्वय्यपोहे दुर्वारश्शून्यवा-दो न तमभिमनुपे स्थापयन् किञ्चिदिष्टम्॥५०॥

* सर्वस्यामिति मुद्रः पाठः ।

टी० घटादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादिति केवलान्वयिनमुदाहरन्ति न्या*यविदः तत्र मेयत्वं स्वात्मनि वर्त्तते वा न वा प्रत्यक्षत्वं स्वात्मनि वर्त्तते वा न वेति साध्यसाधनविषयविकल्प एव दूषणाङ्कुरः तत्र स्वात्मनि वृत्तौ न कश्चिदपि दोषः स्वपरनिर्वाहकसमाधेस्सर्ववादिसाधारणत्वात् औपाधिकधर्माणां यावदुपाधिवृत्तिमेवाङ्गीकुर्वन्ति विपश्चितः एकं हि वस्तु प्रमाणेन सिध्यति अतस्तत्प्रमेयं तच्च प्रमाणान्तरेण तच्च तदन्येन प्रमाणेनेति प्रमेयत्वं सर्वसाधारणमेव । एवं साध्यत्वादिकमपि अतो व्यक्तिभेदेन प्रमेयत्वसाध्यादीनां यावदुपाधिव्यक्त्यङ्गीकारावश्यम्भावेन नात्माश्रयदोषः नाप्यन्योन्याश्रयदोषः प्रमेयत्वस्याभिधेयत्वात्, अभिधेयत्वस्यापि प्रमेयत्वात्, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम प्रमेयत्वमेव ह्यभिधीयते अभिधेयत्वमेव प्रमीयते व्यक्तिभेदेन विरोध उपशाम्यतीत्युक्तम् । उक्तञ्च यावदुपाधिवृत्तित्वं सर्वौपाधिकधर्मसाधारणम् इत्यनङ्गीकारे शून्यवाद एव प्रसज्येत । न च भवान् शून्यवादी केवलान्वयिमात्रविडम्बनप्रवृत्तत्वात् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह । तत्तद्धीति । अयमत्र शब्दार्थः तत्तद्बुद्धिव्यक्तिभेदात् प्रमेयत्वस्यापि प्रमेयत्वे न दोषः प्रत्यक्षत्वञ्च प्रत्यक्षान्तरेण प्रत्यक्षं तथा च प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वञ्च प्रत्यक्षान्तरेण प्रत्यक्षमित्युक्तम् इत्थं सत्युपरञ्जकधर्माणां स्ववृत्त्यवृत्तिविकल्पेन दूषणे नित्यसमा विषयिधर्माणां स्वविषयत्वाविषयत्वविकल्पेन दूषणे पुनरनुपलब्धिसमा एतादृशजात्यन्तर्गतैर्विकल्पैर्दूषणकथने शून्यवादो दुर्वारः । भवान् पुनर्महाविद्यामेव विडम्बयन् न शून्यवादी तत्त्वस्थापनप्रवृत्तत्वात् । तदिदमाह । न तमभिमनुष इति ।

---

* न्यायवादिन इति पाठान्तरम् ।

नात्माश्रयप्रसक्तिर्वा नान्योन्याश्रयसंस्थितिः ।
प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्रसङ्गे सर्ववादिनाम् ॥
औपाधिकानां धर्माणां वृत्तिर्य्यावदुपाधि चेत् ।
प्रमेयत्वादिकं तुल्यमन्यथा व्याहृतिस्तव ॥
व्याघातो यदि दोषो न को वा दोष इतीर्य्यताम् ।
दोषादोषविभागश्चेत् तस्यास्त्वं दूषकः कथम् ॥

इति केवलान्वयिविशेषनिरूपणम् ॥ ५० ॥

अथापि विप्रतिपन्नमभिधेयं प्रमेयत्वादिति केवलान्वय्यनुमानं निष्प्रयोजनं विप्रतिपत्त्यभावादित्याशङ्क्य परिहरति । ख्यातत्वादित्यादिना ।

मू० ख्यातत्वाच्छब्दवाच्यो विमतिविषय इत्यादिरूपेण साध्ये व्यर्थोऽसौ हेतुरित्थं विमतिसमुदयासंभवादित्ययुक्तम् । व्याघातव्यक्त्यभावाच्छ्रुतिशकलबलात् कूटयुक्त्यादिभिर्वा पाकः कश्चित् प्रमुह्यन् प्रमितिगतिकथापक्तिमेभिर्हि प्रबोध्यः ॥ ५१ ॥

टी० पूर्वार्द्धेन तत्र हेतुमाह । व्याघातेति । अविचाराणां बालप्रायाणां व्याघातादिभिर्व्यक्त्यभावात् यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतिशकलश्रवणात् प्रच्छन्नबौद्धप्रवादाच्च व्यामुह्यन्ननेनानुमानेन प्रतिबोध्यत इति प्रयोजनवानेवायमनुमानप्रयोग इत्युत्तरार्द्धस्य भावः ।

इति केवलान्वयिविशेषप्रयोजनम् ॥ ५१ ॥

---

१ कथं स्थिति पा० ।

इत्यमन्वयव्यतिरेकिणः केवलान्वयिनश्च व्याप्तिग्रहणप्रकारैर्बहुभिरुपपाद्य केवलव्यतिरेकिणं निराकर्तुमुपक्रमते । पक्ष इति ।

मू० **पक्षेऽन्यत्रापि साध्यं न मितमविदिते नापि संबन्धधीः स्यात् क्वापीत्यप्यस्य सिद्धावृजुरविहतिमान्नास्ति सामान्यहेतुः । सत्यप्यस्मिन् शक्याधिकरणनियतिः स्वेच्छया सर्वसाम्याद्वैषम्यं दुर्वचं तत्प्रमितिकरणता क्वापि नावीतहेतोः ॥ ५२ ॥**

टी० व्याप्तिग्रहणसापेक्षं प्रमितिसाधनमनुमानमित्यनुमानलक्षणं व्याप्तिश्च साध्यसाधनयोः अतस्तदुभयज्ञानसापेक्षं व्याप्तिपरिज्ञानं साध्यञ्च न क्वापि मितं, पक्षे मितञ्चेत् सिद्धसाधनं सपक्षे चेद्व्यतिरेकित्वहानिः, विपक्षे चेद्व्याघातः, अविदिते सम्बन्धबुद्धिरसम्भाविनी तदिदमाह । अविदित इति । ननु शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात्, रूपादयः क्वचिदाश्रिता इति सामान्यहेतुना सिद्धं साध्यमुपजीव्य विशेषविषयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानुमानस्य व्यतिरेकिरूपिणो व्याप्तिरिति मतमनूद्य दूषयति । क्वापीति । साक्षात्साध्यसिद्ध्यभावेन विशेषव्याप्तिकथने तावदार्जवं नास्तीति तदिदमाह । ऋजुरविहतिमान्नास्ति सामान्यहेतुरिति । यस्य येन व्याप्तिरभिधीयते तयोरन्यतरस्येतरेण सम्बन्धकथने तद्विशेषप्रतिपत्तिरुपयुज्यते न तु सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिति भावः । यद्यन्यप्रतिपत्तिरन्यसम्बन्धप्रतिपत्तावुपयुज्यते सर्वत्राप्यन्यप्रतिपत्तिरन्यसम्बन्धप्रतिपत्तावुपयुज्येत अन्यत्वा व्याघात् न हि गन्धवत्त्वपृथिवीत्वसम्बन्धप्रतिपत्तौ गुणत्वद्रव्यत्वप्रतीतिस्तन्त्रमिति भावः । अस्तु वा सामान्यहेतुर्विशेषसम्बन्धोपयोगी । अथापि

परिशेषः कर्तुं न शक्यते भवदभिमतमात्रे परिशेषप्रवृत्तेर्विश्रमाभावात् परस्परव्यावृत्त्या परिशेषानियमाच्चेत्याह । सत्यपीति । अस्मिन् परिशेषप्रमाणे कथं परिशेषानुपपत्तिरित्यत आह । स्वेच्छयेति । किं स्वेच्छया परिशेषः तथा सति परेच्छया वस्त्वन्तरपरिशेषोऽपि कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । वस्तुवैधर्म्यात् परिशेषसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । वैधर्म्यं दुर्वचमिति । यथा श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् शब्दः पृथिव्यादीनां गुणो न भवतीति साध्यते तथा तेनैव हेतुना विभूनां गुणो न भवतीति साधनादाकाशगुणत्वमपि भज्येत यथा विशेषगुणत्वादिति दिक्कालगुणत्वं बाध्यते एवं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विभ्वन्तरगुणत्वमपि बाध्येत तथा च बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादतीन्द्रियगुणत्वमपि बाध्यतेत अत एव हेतोर्निरवयवगुणत्वमपि निर्लुठ्येत उपलक्षणमेतत् सर्वपरिशेषानुमानेष्विति प्रसङ्गबाहुल्यं द्रष्टव्यं तर्कानुग्रहाद्वैधर्म्यमपि तत्तत् तर्कान्तरकथनेन बाधनीयम् अतः प्रमितिहेतुत्वं न केवलव्यतिरेकिणाह त्याह । तदिति । तस्मादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रुतार्थस्य विशदीकरणाय व्यतिरेकिणो विपक्षे व्यतिरेकव्याप्तिदर्शनासम्भवमुक्तमप्यनुवदति । साध्याभाव इति ॥

मू० साध्याभावो विपक्षे कथमिव विदितस्तस्य
साध्याप्रसिद्धेर्भावात्मन्यसुष्मिन् प्रतिभट-
वपुषा ह्यत्र ते व्याप्तिसिद्धिः । इत्यज्ञाता-
न्वयेऽस्मिन् कथमिव सुशकः स्यादभावो
नियन्तुं हेतौ सारोऽन्वयोऽतः क्वचिदनुप-
धिकः केवलान्वय्यपीष्टः ॥ ५३ ॥

टी० साध्याप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेको ऽपि विपक्षे ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः यस्मिन् व्यतिरेकिणि साध्यं भावरूपं तत्र

व्यतिरेकग्रहणासंभवः व्यतिरेकस्याभावरूपत्वात् अभावस्य प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणासिद्धेः प्रतियोगिनश्च घटादिषु न क्वापि सिद्धेः यत्राभावरूपं साध्यं तत्र भावरूपो व्यतिरेकः स च भावो न प्रतियोगिग्रहणसापेक्षः भावत्वादेव, तथा च व्यतिरेक्यनुमानसिद्धिः । उदाहरन्ति च गौरितरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वादिति तत्र इतरेभ्यो भेदो हि इतरप्रतियोगिकान्योन्याभावस्तस्य चाभावरूपत्वाद्व्यतिरेक इतरत्वादिकं भावरूपं तस्मादभावरूपसाध्यव्यतिरेकस्य निरपेक्षप्रतीतिकत्वात्तेनैव हेतुव्यतिरेकस्य व्याप्तिग्रहणं युज्यत इति अयञ्च ग्राम्यजनविप्रलम्भ इत्याह । भावात्मनीति । अयं भावः व्यतिरेकस्य भावात्मत्वेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिकथनावस्थायां साध्याभावरूपतया कथनमवश्यं भावि यदितरस्मान्न भिद्यते तत्सास्नादिमन्न भवतीति हि व्यतिरेकिव्याप्तिकथनम्, अन्यथा साध्यप्रतिभटत्वाभावे व्यतिरेकव्यवहारानुपपत्तेः, तथा च भावरूपत्वेऽभावरूपत्वे च व्यतिरेकस्य साध्यविरोधित्वेन ग्रहणावश्यंभावात् साध्याप्रसिद्धौ न प्रसिद्धिः साध्यं च घटादिषु न प्रसिद्धमित्युक्तं प्रागेवेति, अतो ऽन्वयापरिज्ञाने व्यतिरेकपरिज्ञानं सर्वथा न शक्यमित्याह । इतीति । अस्मिन्—व्यतिरेक्यनुमाने, इत्थं केवलव्यतिरेकिणं निरस्य सर्वानुमानधारभूतमन्वयव्यतिरेकिणं प्रमाणतया निगमयति । हेताविति । अन्वयः व्यतिरेकसहितः अन्वये हेतौ सारः स्थि*राहुस्म अतोऽन्वयव्यतिरेकी सर्वप्रधानः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थतत्त्वनिर्णयात्केवलान्वय्यपि क्वचिदिष्टः यत्र निरुपाधिकत्वादिनिर्णयः स्तर्कानुग्रहेण भवति यथा प्रमेयत्वादभिधेयत्वमिति स च हेतुरभीष्ट एवेति । अतः केवलव्यतिरेकी अभावविषयत्वे बाध-

* स्थिरांश इति पा० ।

विषयत्वेऽपि न साधक एव । अयं गौरिति व्यवहर्तव्य इति भाव-विषयः, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यभावविषय इति भेदः ।

इति केवलव्यतिरेकिभङ्गः ॥ ५३ ॥

ननु केवलव्यतिरेक्यभावे सर्वमपि लक्षणं निष्प्रयोजनं स्यात् व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनं तदुभयमपि केवलव्यतिरेक्यनुमानसाध्यमित्याशङ्कते । सन्त्यक्तेति ।

मू० संत्यक्तावीतहेतोरभिदुरमखिलं लक्षणाभावतः स्यान्मैवं लक्ष्मैव भेदस्तदवगमकमित्याप्तवाक्ये तदुक्तिः । यद्वा गन्धादिरप्त्वप्रभृतिविरहितेष्वेव दृष्टो घटादिष्वाज्यादावन्वयी स्यादयमिव विमतेष्वेक लक्ष्मण्यपोहः ॥ ५४ ॥

टी० अभिदुरं भेदकानुमानाभावादभिन्नमित्यर्थः । निराकरोति । मैवमिति । तत्र हेतुमाह । लक्ष्मैव भेद इति । विरुद्धधर्माध्यासो हि भेदः लक्षणानि च विरुद्धधर्माः अतो लक्षणप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः अतोऽनुमानसाध्यं नावशिष्यते लक्षणप्रतीतेरेव लक्षणप्रतीत्या साधने पुनरात्माश्रयः । भवन्तोऽप्याहुः अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति लक्षणस्यापि भेदत्वं, लक्षणातिरिक्तो भेदस्तु मयाद्विरङ्गीकृतोऽपि नैरर्थक्यान्नास्माभिरङ्गीक्रियत इति भावः । कथन्तर्हि लक्षणस्य भेदत्वं लक्षणं हि वाक्यरूपं स पुनर्न भेद इत्याशङ्क्य परिहरति । तदवगमकमिति । आप्तवाक्ये लक्षणत्वकथनमौपचारिकमित्यर्थः । अथ वा लक्षणमनुमानम् । अन्वय्येव तदित्याह । यद्वेति । तथा हि अबादिव्यतिरिक्ततया संप्रतिपन्नेषु घटा-

दिषु गन्धादिर्दृष्टः तमेव दृष्टान्तीकृत्य सन्दिग्धेष्वाज्यादिष्वव्यतिरेकस्साध्यः तथा चान्वयित्वमेव अयमेव हि पक्षस्साधीयान् लोके हि व्यवहारानुसारिणा लक्षणेन सुशिक्षिताः पामराः परीक्षकाश्च विप्रतिपन्नेषु विषयेषु लक्षणानुरोधेनार्थतत्त्वं निर्णयन्तीति सार्वलौकिकमेतत्, अतो लक्षणाद्व्यतिरेकसाधनमन्वय्यनुमानफलमेव एवं क्वचिदनुमाने विनिविशते सर्वथापि लक्षणप्रयोगे केवलमन्वयित्वेनैव वैलक्षण्य*प्रसाधनं युक्तमिति दर्शयति । अयमिवेति ।

इति लक्षणनिरूपणम् ॥ ५४ ॥

एवं परोक्तचोद्यमन्यथा सिद्धिं निराकृत्य परोक्तं लक्षणफलद्वयं विभज्य विशेषेण निराकरोति । भेद इति ।

मू० भेदोऽवादेर्घटादौ विदित इतरथा त्वप्रसिद्धिः पुरोक्ता कृत्स्नेष्वप्यन्वितो ऽसौ न विदित इति चेत् पक्षसिद्धिः कथं स्यात् । व्याहारेऽप्येवमूह्यं न खलु न विदितं तन्निमित्तं घटादौ नो चेत्तन्निमित्तव्यवहृतिनियमस्थापनं दुश्शकं ते ॥ ५५ ॥

टी० भवता खलु भेदो वा व्यवहारो वा लक्षणेन नियम्यत इत्यभिधीयते उभयमप्यसंबद्धं भेदे तावद्व्रमः—अयं घटोऽबादेर्भिद्यत इत्यनुमानं प्रयुज्यते अयमर्थः प्रसिद्ध एव, अन्यथा पाषाणादेरबादिभेदव्यवहाराभावप्रसङ्गः । अन्यथा पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं पूर्वमुक्तमित्याह । इतरथेति । अस्तु प्रसिद्धो घटादेः प्रत्येकमबादिभ्यो-

* लक्षणप्रसाधनमिति पा० ।

भेदस्तथाऽपि कृत्स्नत्वेनाप्यन्वितोऽवादिभ्यो भेदो न प्रसिद्धः तथा हि घटपाषाणकाष्ठादिकं प्रत्येकं जलविलक्षणतया उपलभ्यते तथाऽपि यावन्ति पार्थिवानि वस्तूनि परमाणुद्व्यणुकत्रसरेणुपूर्वकाणि मेरुसर्षपादीनि च तेषां सर्वेषां यौगपद्येन जलविलक्षणत्वं न पूर्वप्रसिद्धं तद्गन्धवत्त्वानुमानेन साध्यत इति अस्मत्पक्षः, तथा च न सिद्धसाधनमिति इदमनुवदति । कृत्स्नेति । परिहरति । पक्षसिद्धिरिति । अयं भावः प्रसिद्ध एव पक्षे साध्यं साध्यते प्रसिद्धिश्च पक्षस्य सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तत्वेन तथा च कृत्स्नाऽपि क्षोणी विपक्षव्यावृत्तत्वेन प्रसिद्धा चेदनुमेयं नावशिष्यते व्यावृत्तेरेवानुमेयत्वात् अप्रसिद्धा चेत् कथमनुमानस्य प्रसिद्धिः,* न हि पक्षप्रतीतिमन्तरेणानुमानं प्रवर्तत इति व्यवहारेऽपि साध्ये दूषणमेतादृशं वाच्यमित्याह । व्याहारेऽपीति । व्यवहारस्यापि पूर्वमप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य, इयं पृथिवीति व्यवहर्तव्या गन्धवत्त्वादिति ह्यनुमानं प्रयुज्यते तच्च प्रसिद्धमेव घटादौ अन्यथा क्वापि पृथिवीव्यवहारनियमप्रसिद्ध्यभावात् विप्रतिपन्नं जलमिति व्यवहर्तव्यं गन्धवत्त्वात् एवं विप्रतिपन्नं पृथिवीति व्यवहर्तव्यं स्नेहवत्त्वादिति वैपरीत्येनानुमानं प्रवर्तेत एवं व्यवहारे लोकव्यवहारविरोध इति चेत् एवन्तर्हि लोकव्यवहारादेव व्यवहारनियमे सिद्धे किमनेनानुमानेन । असिद्धे वा किमनेनानुमानेन स्वयमेव व्यवहारनियमस्यापकत्वाभावात् तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । नो चेदिति । अतो व्यवहारनियमस्य लोकप्रसिद्धिसिद्धत्वादेवानुमानमनर्थकमिति, कथन्तर्हि लक्षणेन तत्तदर्थव्यवहारस्थापनं वादिभिः क्रियते अनादिप्रसिद्धव्यवहारस्य नियामकधर्ममात्रप्रदर्शनं शिष्याणामिति न कश्चिद्दोषः, न

* प्रवृत्तिरिति पा० ।

खलु सर्वमपि शब्दार्थव्युत्पादनं लक्षणोपदेशेन लोकव्यवहारस्यैव प्रायेण नियामकत्वादिति ।

इति परोक्तलक्षणसाध्यद्वयभङ्गः ॥ ५५ ॥

यद्येवं न्यायशास्त्रविरुद्धमपि भवद्भिरभिधीयते तर्हि न्यायशास्त्रस्य कथं धर्म्येषु विद्यास्थानेषु प्राधान्येनाभिधानं पुराणं न्यायेति यत्तदनुवदति । विद्यास्थानेष्विति ।

मू० विद्यास्थानेषु धर्म्येष्विह यदगणयन् विस्तरं न्यायपूर्वं तत्रापि ह्यक्षपादस्य इति न नियतिर्न्यायतत्त्वेऽनुगम्ये । नार्षत्वादिप्रधानं क्वचिदपि यदि वा वार्त्तिकं क्वापि युक्तं यद्वा नेयं कथञ्चिन्निखिलमपि न किन्निर्वहन्त्येवमन्ये ॥ ५६ ॥

टी० अस्तु न्यायस्य वेदाङ्गत्वं स पुनर्न्यायोऽक्षपादप्रणीत इति न नियमोऽस्तीत्याह । तत्रापीति । कस्तर्हि न्याय इत्यत्रोत्तरम् । न्यायतत्त्व इति । अनुगम्ये—अनुवर्तव्ये वेदान्तानुकूले विद्वद्भिर्येवनिर्मिते ग्रन्थे सति किमनेन वेदविरुद्धेनाक्षपादकल्पनेन । उक्तं खलु नाथमुनिभिः—वेदान्तानुकूलं न्यायशास्त्रं न्यायतत्त्वाभिधानेन तच्च परिगृहीतं यामुनाचार्यादिभिः । नन्वार्षं परित्यज्य कथं मानुषं परिगृह्यते,युक्त एव मानुषस्याप्युपपन्नस्य परिग्रहः आर्षस्याप्यनुपपन्नस्य परित्यागः, अन्यथा लोकायतस्यापि परिग्रहः स्यादित्याह । नार्षत्वेति । आर्षत्वमेव परिग्रहकारणं चेदृषिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु वार्त्तिकारम्भो न स्यात् उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तारूपत्वाद्वार्त्तिकस्य, तदिदमाह । यदि वेति। अथापि नेत्यनुपपद्यते इत्ययमक्षपादप्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य वेदा-

न्तविरुद्धत्वमङ्गीकृत्यान्वा*रोहवादेन, त्याज्यत्वमभिहितम् इदानीं विरोध एव नास्तीति पक्षान्तरमाह । यद्वेति । अयं भावः अक्षपादप्रणीते सूत्रे न क्वापि वेदान्तविरोधः व्याख्यातार एव स्वयमप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिभ्यामन्यथा व्याचख्युः तत्सम्यङ्न्यायविद्भिः परिशोधनीयमिति । अत्रोपपत्तिमाह । न क्विमिति । सर्वेऽपि हि व्याख्यातारः सूत्रभाष्यवार्तिकादिषु विरुद्धवदवभासमानमित्थमेव समादधते इत्यर्थः ।

इति व्यवहारशिक्षायां न्यायविस्तरविरोधनिस्तारः ॥ ५६ ॥

तर्हि न्यायानुसारि पञ्चावयवमनुमानमेव सर्वत्र प्रयुज्यताम् त्र्यवयवमपि क्वापि क्वापि प्रयुज्यते भावत्कैरेव विद्वद्भिः कथमित्याशङ्क्यानुमानावयवपरिमाणं निगम†यितुं परमार्थानुमानस्वरूपमाह । अन्यस्मा' इति ।

मू० अन्यस्मै स्वप्रतीतं प्रकटयति यया वाक्यवृत्त्याऽनुमानं तत्रोदाहृत्युपेताऽप्यविकलमिह तद्बोधयेन्नोपनीतिः । युक्ता तूदाहृतिस्त्वोपनयनिगमना सप्रतिज्ञादिका 'वा वक्तव्या वावदूकैस्तदधिकमपि वा संमतत्वाद्यथेष्टम् ॥ ५७ ॥

टी० अयमर्थः यावदपेक्षितं तावद्वक्तव्यं यद् बौद्धपरिकल्पितमुदाहरणोपनयमात्रं तत्पक्षे साध्यव्यवस्थापनाभावादनादरणीयमेवेत्याह । तत्रेति । कियत्तर्हि 'वक्तव्यमित्यत्राह । युक्तेति । चीनुदाहरणान्तान् यद्वोदहरणादिकानित्युक्तक्रमेण त्र्यवयवत्वमेव प्रायेण

---

* अन्यारोह वादेनेति पा० ।

† नियमयितुमिति पा० ।

परिपूर्णमिति भावः । ये तु प्रतिज्ञामन्तरेण न हेतुप्रयोगः कर्त्तव्यः साध्यस्यैव प्रमित्सितत्वात् नापि हेतुप्रयोगमन्तरेण उदाहरणप्रसङ्गः, हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिप्रदर्शनात्मकत्वात् उदाहरणस्य, न चोदाहरणमन्तरेणोपनयप्रसिद्धिः उदाहरणेन गृहीताविनाभावस्य हेतोस्तेनैवाकारेण पक्षधर्मताप्रदर्शनार्थत्वादुपनयस्य, न च हेतुना पौनरुक्त्यमुपनयस्य पक्षधर्मतामात्रं हेतोरर्थः व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमुपनयस्यार्थ इति विभागेनार्थनिर्णयात् न च निगमनं निरर्थकं वि*पक्षे बाधकप्रमाणाभावद्योतनार्थमग्निमानेवेति साध्यसाधारणसाध्यनिर्देशरूपत्वेन निगमनस्यापि सफलत्वात्, अतः पञ्चावयवयुक्तं वाक्यमेव परिपूर्णोपदेश इति मन्यन्ते तेषामपि पक्षमविरुद्धत्वादनुमन्यते । तदधिकमिति । अयमर्थः' त्र्यवयवपञ्चावयवयोर्द्वयोरपि संमतत्वादस्मत्पक्षवादिना त्र्यवयवप्रयोगे पञ्चावयवप्रयोगे न न्यूनाधिकभावप्रसङ्ग इति ॥

इत्यनुमानप्रयोगावयवनिरूपणम् ॥ ५० ॥

नन्वनुमानप्रयोग एव कर्तुं न शक्यते परस्परविरुद्धाङ्गीकारचतुरत्वाद्वादिनोः, तथा हि शब्दो द्रव्यं नित्यमिति कौमारिलाः, गुणो ऽनित्य इत्यन्ये । शब्दब्रह्मविवर्त्तो घटादिशब्द इति शाब्दिकाः पञ्चभूतगुण इति पौराणिकादयः । आकाशगुण इत्यौलूक्याः, आक्षपादाश्चैव । तथा च शब्दानित्यत्वाद्यनुमानं न संघटते एकेन परिगृहीतस्य पक्षस्य इतरेणाग्रहणात् तथा च परस्परविसंवादात् अन्यतरासिद्धिः । एवञ्चानुमानवार्त्तैव लोपुप्यत इतीमामाशङ्कां परिहरति । कार्य्यैरिति ।

मू० कार्य्यैर्वा कारणैर्वा स्वगुणत उत वा किञ्चिद-
स्तीति सिद्धं पक्षीकारादियोग्यं समयनिय-

* पक्षे इति पा० ।

मितव्यक्तिभेदो न दोषः । सिद्धान्तास्पृष्टचि-
त्तैरिति खलु पशुभिः पामरैर्वाऽनुमेयं
नो चेद्रोचेत कस्मै विमतमनसे वादसं-
ग्रामकेलिः ॥ ५८ ॥

टी० अयमभिसन्धिः पक्षस्य सामान्येन प्रसिद्धत्वमुपजीव्यं वादिप्रतिवादिनोर्न पुनरन्योन्य विशेषप्रसिद्ध्यभावेन सामान्यप्रसिद्धस्य पक्षस्य पक्षत्वहानिः पक्षप्रसिद्धिश्च प्रत्यक्षेण चेदविवादमेव अनुमानेन चेत् कार्य्येण वा कारणेन वा तद्व्यतिरिक्तेनापि व्याप्तिविवेकव्यवहितेन स्वगुणेन वा किञ्चिदस्तीति प्रसिद्धं पक्षीकाराहम् एवं सपक्षो विपक्षश्च प्रमाणप्रसिद्धत्वेन तत्तत्कोटिनिवेशार्हे इत्यादिशब्देनोच्यते पक्षीकारादियोग्यमिति एतच्च हेत्वादिष्वपि समानं ततस्तत्तत्सिद्धान्तप्रसिद्धिसिद्धव्यक्तिभेदो न दोष इत्याह । प्रमयेति । एतच्च न केवलं वादिनामेव शास्त्रपरिज्ञानशून्यानामपि पश्वादीनां साधारणमित्याह । सिद्धान्तेति । इत्थमनङ्गीकारे वादिनां प्रवृत्तिरेव न स्यादित्याह । नो चेदिति । वादिनां वादादिप्रवृत्तिर्यथा न घटते तथा पामराणां प्रतिनियतप्रवृत्तिरपि न भवेदिति भावः । सर्वस्या अपि प्रवृत्तेरनुमानमूलत्वादनुमानस्य चोक्तप्रकारेणावान्तरविभागानादरेण वस्तुस्वरूपप्रमाणिकत्वमात्रावलम्बित्वादिति ।

इति प्रतिज्ञादेर्लौकिकसिद्धानुसारित्वम् ॥ ५८ ॥

एवमनुमानमुक्त्वा तदङ्गभूततर्कतत्कर्तव्यतदवान्तरभेद—तदङ्गान्याह । तर्क इति ।

सू० तर्को व्याप्याभ्युपेतावनभिमतिपदव्यापकस्य
प्रसक्तिर्मानप्रत्यूहघातिद्विविषय उदितः

पञ्चधाऽऽत्माश्रयादिः । विश्रान्तिर्वैपरीत्ये प्रतिहतिविरहोऽनिष्टताऽनानुकूल्यं व्याप्तिश्चास्याङ्गमेनं कतिचिदनुमितेस्ताद्दृशं भेदमाहुः ॥ ५९ ॥

टी० अयमत्र श्लोकार्थः व्याप्त्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति तर्कलक्षणं, तत्फलमाह । मानप्रत्यूहघातीति । विपक्षजिज्ञासाविच्छेदक इत्यर्थः । द्विविध उदित इति तर्कावान्तरभेदकथनं, प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकाररूपविषयद्वयभेदेन इत्यर्थः । स चात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधः, प्रतिबन्दीति तर्कान्तरमाचक्षते केचित् तच्च केवलानिष्टप्रसङ्गावान्तरभेद इत्यपरे इत्याह । पञ्चधेति । वैपरीत्ये विश्रान्तिः—विपर्यये पर्यवसानं, प्रतिहतिविरहः—प्रतितर्कपराहत्यभावः । अनिष्टता—प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वम् । अनानुकूल्यं—विरुद्धहेत्वाभासवत्परपक्षसाधकत्वाभावः, स्वपक्षपरपक्षयोर्द्वयोरपि साधारणमिष्टं परस्य परपक्षस्यैवासाधारणं परस्यानुकूलं तदुभयरूपविधुरमित्यर्थः, यथाऽनैकान्तिकः स्वपरपक्षसाधारणः यथा च विरुद्धः परपक्षस्यैवासाधारणः, तदुभयरूपरहितस्तर्क इत्यर्थः । व्याप्तिः पूर्वोक्ता एतत्पञ्चकं तर्कस्य रमङ्गं तर्कं केचिदनुमानभेद इत्याहुरित्याह । एनमिति । नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादित्यनुमानभेदमाचक्षते केचिन्न्यायवादिन इति भावः ।

इति तर्कलक्षणफलावान्तरभेदाङ्गादिः ॥ ६० ॥

इत्थं तर्कस्वरूपमुक्त्वा दुस्तर्कावलम्बनेन सर्वापलापवादिनः कथानधिकारादिकमाह । यस्सर्वमिति ।

मू० यस्सर्वं नाभ्युपेयात् स्वपरमतविदा केन कि-

न्तस्य साध्यं प्रश्नोऽसावुत्तरं नः कथमनधिकृते कल्पनीयाः कथाः स्युः । मध्यस्थोऽप्येतदेवं यदि न न मनुते योजयेन्नात्र वादं नोचेन्माध्यस्थ्यहानिः परमनधिकृतिस्तस्य शिष्याय वाच्या ॥ ६१ ॥

टी० अथ कश्चित् पृच्छति यस्सर्वमपि दूषणभूषणवादिप्रतिवादिस्वपक्षपरपक्षादिविभागं नाङ्गीकरोति स्वपरमतविदा विदुषा केन किन्तस्य साध्यमिति नायं तावत्प्रतिक्षेपः हेत्वाद्यनुपादानात् उपादाने वा यस्सर्वं नाभ्युपैतीति वचनस्य नायं विषयः हेत्वादेरेवाभ्युपगमात् अतश्शिष्यप्रश्नोऽयमित्यवशिष्यते तदिदमाह । प्रश्नोऽसाविति । तत्रोत्तरमाह । उत्तरं न इति । कथमुत्तरमित्यत्राह । कथमनधिकृत इति । न हि बालमूकोद्भ्रान्तादिभिर्वादं कुर्वते वादिनः, न च तदकरणात् सर्ववादिनां विदुषामतिशयस्य काचिद्धानिः एवमनधिकृतैस्सर्वानङ्गीकारवादिभिरव्यवहारे न कश्चिद्विपश्चितां दोष इति भावः । यदि भवतैवमुच्यते ततेन गौरवाय मध्यस्थवचनमेव सर्वनियामकमिति वदतामुत्तरमाह । मध्यस्थ इति ।

मध्यस्थोऽप्युद्भ्रान्तवदयथायथवादिनां वादाधिकारो नास्तीति यदि न न मनुते मनुत इत्यर्थः द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति यद्येवं जानाति मध्यस्थः वादमेव तेन न प्रवर्तयेत् न ह्युद्भ्रान्तादिभिर्वादं मध्यस्थाः प्रवर्तयन्ति ।

यदि पक्षपातात् प्रवर्तयति तर्हि मध्यस्थ एव न स्यादित्याह । नो चेदिति । ननु सर्वानङ्गीकारवादिनो वादानधिकार इति यदि तं प्रति वदसि तस्य वादाधिकारं स्वयमेवानुमन्यसे तस्मिन्नेव

वादेऽधिकारात् । यदान्यं प्रति अन्यस्य प्रतिज्ञादित्वाभावात् कथं व्याघातादिदोषोऽभिधीयेत न हि दोषाभिधानमन्तरेण वादाधिकारनिराकरणं वक्तुं शक्यते । अथोत्तरम् । यदमिति । उद्भ्रान्तवत् सर्वानिर्वचनीयत्ववादिनो दुर्वादिनो वा वादानधिकारिण इति शिष्यादीनामुपदिश्यते ।

इति कथानधिकाराधिकारादिः ॥ ६१ ॥

अथ वादिप्रतिवादिनोर्विवादस्थानभूतां कथां तद्विशेषानप्याह । निर्दिष्टेति ।

मू० निर्दिष्टाऽप्युत्थितोक्तेर्विहतिरिह कथा सा त्रिधा तत्र वादः कर्त्तव्योमानतर्कैरभिमतिनियतैस्तत्त्वसिद्धौ विरागैः । जल्पाख्याऽन्या जयार्था भवति कथकयोस्साधनाक्षेपवत्त्वे सैव प्रोक्ता वितण्डा त्यजति परमते साधनं तां द्विधैके ॥ ६२ ॥

टी० परस्परविरुद्धवादिनोर्व्यवहारः कथा, सा त्रिधा वादजल्पवितण्डाभेदात्, वादे प्रमाणतर्कौ साधनं प्रामाणिकत्वाभिमानपरिगृहीतौ प्रमाणतर्कावित्यर्थः, प्रयोजनं पुनस्तत्त्वसिद्धिः तत्त्वज्ञानम् अधिकारी वीतरागः । वादाज्जल्पस्य विशेषमाह । जल्पेति । जयार्थां जल्पाधिकारी अत एव न वीतरागः उभयोरपि वादिनोस्साधनवत्त्वे जल्पः, अन्यतरस्य स्वपक्षसाधनवत्त्वे परस्य दूषणमात्रपरत्वे वितण्डा तथापि वैतण्डिकस्य दूषणसमर्थनं कर्त्तव्यम् अन्यथा वैतण्डिकव्यवहारः प्रलापमात्रमेव स्यात् । एतमेव विभागमाह । सैवेति । जल्पद्धया कथैव वितण्डा अपि तु परमते साधनं त्यजतीत्यर्थः ।

छलमित्यर्थः, इदञ्च छलं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिभेदात् मुख्योपचारतात्पर्य-वृत्तिभेदेन त्रिविधम् अस्यार्थस्यानेकेषु ग्रन्थेषु प्रसिद्धत्वात् किमत्र विस्तरेणेति विस्तरानादरः ।

इति जात्यादिलक्षणविभागादिः ॥ ६५ ॥

उक्तदोषेष्वन्यतमस्यापि सम्भवे द्वितीयादिकक्ष्यायामेव वाद-विच्छेदः स्यात् किमनया षट्पक्षीकल्पनयेत्याशङ्कमानस्योत्तरं वदति । यस्मिन्निति ।

मू० यस्मिन्मानप्रवृत्तिस्तदिदमशरणैरभ्युपेत्यं हि
सर्वैर्व्याघातो यत्र दृष्टस्तदपि न शरणं
साधने दूषणे वा । इत्थं सिद्धे कथानां रहसि
कथकयोस्सावधानत्वभूम्ने षट्पक्ष्यन्ता सदु-
क्तिः परिषदनुमता रुद्धरोधावकाशा ॥ ६६ ॥

टी० अयमर्थः यत्प्रमाणेन प्रतीयते तत्सर्वैरपि वादिभिरङ्गी-कार्यं यच्च पुनस्साधने दूषणे वा व्याघातो दृश्यते तदपि न शरण-मेव स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे वाऽनुपाय इत्यर्थः इत्थं कथानां तिसृ-णामपि सिद्धे रहस्ये यद्यपि द्वितीयादिकक्ष्यायामेव दूषणं मध्य-स्थैरवलोक्यते तथाऽपि कथकयोस्सावधानत्वसिद्ध्यर्थं षट्पक्षीपर्यन्ता पुनरसदुक्तिर्मध्यस्थैरनुमता भवति । तत्र हेतुमाह । रुद्धेति । षट्पक्षी-पर्यन्तं मध्यस्थानां निवारणावकाशाभावादित्यर्थः तथा हि द्विविधा हि कथा सत्साधनोपक्रमा तावदेका अपरा पुनरसत्साधनोपक्रमा पर्यनुयोज्योपेक्षणन्तु मध्यस्थैर्वक्तव्यम् उभयोरपि वादिनोर्दुष्टत्वात् अन्यतरदोषमात्रकथने माध्यस्थ्यमेव हीयेत तथा च सत्साधनोपक्र-मकथायां वादी न दुष्टः असदुत्तरकथने द्वितीयकक्ष्यायां प्रतिवादी दुष्टः

त्यन्तानुपादेयस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य विभागान् दर्शयति । तत्रेति जातिः, छल प्रतिज्ञाहान्याद्याभासोऽप्राप्तकाले ग्रहणमिति चतुर्विधो निरनुयोज्यानुयोगः स च जातिरजातिरिति द्विविधः अजातिरपि छलमच्छलमिति अच्छलमपि हान्याद्याभासस्तदन्यच्चेति तत्र छलजात्योर्वैषम्यमाह । अचोद्यानुयोग द्विविधमशक्तनासिद्धभेदादवो॰ चन्नित । सिद्धमपि दूषणासमर्थं जातिः दूषणसमर्थमप्यसिद्धं छलमिति विभागः । तदिदमाह । पूर्वोजातिः परस्तु छलमिति । अन्तयः–अविद्यमानस्य वचनं हान्याद्याभासवचनम्, अकालग्रहः अप्राप्तकाले ग्रहणम् ।

इति निग्रहस्थानलक्षणविभागादिः ॥ ६४ ॥

अथ छलजात्योर्लक्षणविभागमाह । जातिरिति ।

सू० जातिः स्वव्याहता वागुपधिनियतिभिर्भिद्यतेऽनेकधा सा युक्तत्यागस्त्वयुक्तग्रहणमविषये वृत्तिरप्यत्र दोषाः । स्वव्याघातोऽनुवृत्तच्छलमपि वचसां कल्पितार्थे निषेधस्तत्त्वक्तिप्रभेदादिदमपि विविधं विस्तरेणालमत्र ॥ ६५ ॥

टी० स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः दूषणाशक्तमुत्तरं जातिरिति मतभेदेन पूर्वमुक्त सा जातिरवान्तरलक्षणनियतिभिः प्रतिधर्मसमादिभेदेनाऽनेकधा भिद्यत इति दर्शयति । उपधीति । जातिषु विशेषदोषान् कथयति । युक्तेति । युक्ताङ्गत्यागोऽयुक्ताङ्गस्वीकारोऽविषयवृत्तित्वञ्चेति हि जातिदोषविशेषाः सर्वजात्यनुवृत्तस्तु दोषः स्वव्याघातः । छललक्षणमाह । छलमपीति । कल्पितदूष्यदूषणाभिधानं

छलमित्यर्थः, इदञ्च छलं तत्तच्छन्दप्रवृत्तिभेदात् मुख्योपचारतात्पर्य्यवृत्तिभेदेन विविधम् अस्यार्थस्यानेकेषु ग्रन्थेषु प्रसिद्धत्वात् किमत्र विस्तरेणेति विस्तरानादरः ।

इति जात्यादिलक्षणविभागादिः ॥ ६१ ॥

उक्तदोषेष्वन्यतमस्यापि संभवे द्वितीयादिकक्षायामेव वादविच्छेदः स्यात् किमनया षट्पक्षीकल्पनयेत्याशङ्कमानस्योत्तरं वदति । यस्मिन्निति ।

सू० यस्मिन्मानप्रवृत्तिस्तदिदमशरणैरभ्युपेत्यं हि सर्वैर्व्याघातो यत्र दृष्टस्तदपि न शरणं साधने दूषणे वा । इत्थं सिद्धे कथानां रहसि कथकयोस्सावधानत्वभूम्ने षट्पक्ष्यन्ता सदुक्तिः परिषदनुमता सङ्करोधावकाशा ॥ ६६ ॥

टी० अयमर्थः यत्प्रमाणेन प्रतीयते तत्सर्वैरपि वादिभिरङ्गीकार्यं यत्र पुनस्साधने दूषणे वा व्याघातो दृश्यते तदपि न शरणमेव स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे वाऽनुपाय इत्यर्थः इत्थं कथानां तिसृणामपि सिद्धे रहस्ये यद्यपि द्वितीयादिकक्षायामेव दूषणं मध्यस्थैरवलोक्यते तथाऽपि कथकयोस्सावधानत्वसिद्ध्यर्थं षट्पक्षीपर्य्यन्ता पुनरसदुक्तिर्मध्यस्थैरनुमता भवति । तत्र हेतुमाह । सङ्केति । षट्पक्षीपर्य्यन्तं मध्यस्थानां निवारणावकाशाभावादित्यर्थः तथा हि द्विविधा हि कथा सत्साधनोपक्रमा तावदेका अपरा पुनरसत्साधनोपक्रमा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणञ्च मध्यस्थैर्वक्तव्यम् उभयोरपि वादिनोर्दुष्टत्वात् अन्यतरदोषमात्रकथने माध्यस्थ्यमेव हीयेत तथा च सत्साधनोपक्रमकथायां वादीन दुष्टः असदुत्तरकथने द्वितीयकक्षायां प्रतिवादी दुष्टः

अत्र कश्चिदाह आगमजन्यमनुमानजन्यं वा परोक्षज्ञानमिति किञ्चिन्नास्ति किन्तु नानासंस्कारजन्यस्मृतिसमुच्चयमात्रमेव यथा प्रत्येकमनुभूतानां वृक्षादीनां समुच्चयेन सेनावनादिस्मरणं स्मरणमेव, एवं प्रत्येकानुभूतपदार्थस्मरणमेवागमजन्यं ज्ञानं तथाऽनुमानजन्यमपीति न स्मरणादतिरिच्यते परोक्षम् । तदिदमाशङ्कते प्रत्येकमित्यारभ्यानधिकमित्यनेन ।

मू० प्रत्येकं स्वानुभूतात्तदुभयमधिकं संस्कृतिद्वन्द्वयोगात् स्मृत्यारूढं विजानन्त्यनुमितिवचसोर्विद्ममप्येवमस्तु । पारोक्ष्यं तत्स्मृतित्वादनधिकमिति न प्रागनिर्द्धारितांशं ज्ञानस्य स्पष्टदृष्टेः परिहि*तहरितस्त्वेतदस्पष्टमाहुः ॥ ६८ ॥

टी० परिहरति । नेति । तत्र हेतुमाह । प्रागनिर्द्धारितेति । अयमत्र भावः—वाक्यार्थे तावत्प्रागविदितसंसर्गविशेषस्सिद्ध्यति अतो न स्मृतित्वम्, एवमनुमाने ऽपि पक्षनिष्ठं साध्यं सिध्यति अतोऽपूर्वार्थप्रतिपत्त्या न स्मृतित्वसिद्धिरिति । अयमत्र निर्णयः संस्कारे सत्यप्यपूर्वार्थप्रतिपत्तौ न स्मृतित्वम् । अन्यदा पुनः स्मृतित्वमिति अनुभव एव । परोक्षापरोक्षविभागं बाह्या अप्याहुरित्याह । परिहितेति क्षपणकाः खलु प्रत्यक्षपरोक्षविभागं स्पष्टमस्पष्टमिति विभज्य व्याचक्षते ।

इति परोक्षानुभावासिद्धिपरिहारः ॥ ६८ ॥

एवं वाक्यमप्रमाणमिति वादिनं प्रतिक्षिपति । प्रत्यक्षादीति ।

मू० प्रत्यक्षादीव मानं विमतिपदवचो हेतुदोषा-

* परिहिताः पताः, हरितः,—दिशोयैस्ते सया दिगम्बराइत्यर्थः ।

द्यभावाद्वाक्यत्वादप्रमाणं विमतमिति यदि स्वोक्तिबाधादयः स्युः । अव्युत्पन्नस्य बोधं न जनयति वचस्संगतिज्ञानहानेर्लिङ्गं व्याप्तिप्रतीतेः पुरत इव न चावद्यमेतावताऽस्य ॥ ६९ ॥

टी० विप्रतिपन्नं वाक्यं प्रमाणं कारणदोषबाधकप्रत्ययाद्यभावादिति हेतुः, दृष्टान्तः प्रत्यक्षमनुमानं वा । अत्र प्रत्यनुमानमाशङ्क्य परिहरति । वाक्यत्वादिति । स्वोक्तिबाधः—स्वाभ्युपगमबाधः स्वप्रतिपत्तिबाध इत्यादिकमूह्यं सर्ववाक्याप्रामाण्ये स्वाचार्यवचनस्यापि सर्वशब्दार्थत्वेन स्वमतपरमतविभागो न स्यादित्यर्थः । यदि शब्दः प्रमाणम् अव्युत्पन्नस्याप्यर्थं बोधयेत् प्रदीपवत् न हि दीपोव्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभागेनार्थमवबोधयतीत्याशङ्क्य परिहरति । अव्युत्पन्नस्येति । संगतिज्ञानहानेरिति वाच्यवाचकभावसम्बन्धप्रतिपत्तिरागमस्यैवार्थावबोधनाङ्गं न तु प्रत्यक्षस्य अतस्सहकार्यभावादव्युत्पन्नस्य शब्दोऽर्थं नावबोधयतीति न दोषः । तत्र दृष्टान्तमाह । लिङ्गमिति । यथा व्याप्तिप्रतीतिशून्यस्य लिङ्गं साध्यप्रतीतिं न जनयति नैतावता लिङ्गस्य दोषः एवमागमस्येति ।

इति निर्दोषवाक्यप्रामाण्यम् ॥ ६९ ॥

अथ शब्दस्य बोधकत्वशक्तिसमर्थनेन सन्तुष्टः कश्चिदाह अव्युत्पन्नोऽपि शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति तं प्रतिब्रूते । वक्रीति ।

मू० वक्री व्युत्पत्तितः प्राग्यदि निजविषयं वाग्विभक्त्यन्वयाद्यैः किं व्युत्पत्त्या तिरश्चा-

मपि न कथमितो बालकानाञ्च बोधः ।
स्वार्थश्शब्दस्तदा चेत्तदपि न विषयैस्तस्य
साम्यात्तदन्यैरव्युत्पन्नत्वतो वा स्वमपि न
गमयेदेष तद्वत्स्ववाच्यम् ॥ ३० ॥

टी० अथ वर्कांनि किं शक्तिमात्रमभिधीयते किं वा वचनक्रियासम्बन्धः पूर्वस्मिन् पक्षे नास्माकमपि विप्रतिपत्तिः शब्दशक्तेर्नित्यत्वादुत्तरं पक्षमनुवदति । शक्तौ व्युत्पत्तितः प्रागिति । विमत्यन्वयाद्योरिति वचनहेतुः प्रकृतिप्रत्ययादिभेदेन व्युत्पन्नो हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति भावः । अनूदितमर्थं प्रतिक्षिपति । किं व्युत्पत्त्येति । स्वयमेव शब्दोऽर्थं प्रत्याययति चेद् व्युत्पत्तिर्निरर्थिकैव स्यादव्युत्पन्नाच्छब्दात्तिरश्चां बालमूकानां च बोधः कथं न स्यात् नन्वव्युत्पन्नानामपि शब्दः स्वरूपं प्रतिपादयति अतःशब्दस्याव्युत्पन्नस्यापि बोधकत्वं स्वस्वरूपे दृष्टमिति तदिदमाह । स्वार्थ इति । दूषयति । तदपि नेति । तत्र हेतुमाह । विषयैरिति । अयं भावः यथा विषयेषु व्युत्पन्नः शब्दोऽर्थमवगमयति एवं स्वबोधकत्वेनापि व्युत्पन्नशब्दः स्वात्मानमवगमयति अन्यथा स्वात्मनि व्युत्पत्त्यभावात् स्वात्मानमपि नावबोधयेत् । उक्तमर्थमनुमानेनाप्युपपादयति । अव्युत्पन्नत्वत इति । स्वात्मन्यव्युत्पन्नशब्दः स्वात्मानं नावगमयेत् यथा स्वविषये अव्युत्पन्नशब्दः स्वविषयं नावगमयति अयमत्र भावः शब्दस्य द्वयी शक्तिः अर्थप्रकाशकत्वं स्वस्वरूपप्रकाशकत्वञ्चेति अर्थप्रकाशनशक्तिः स्वयमगृहीता नार्थप्रकाशनाङ्गं भवति, एवं शब्दप्रकाशनशक्तिः स्वयमगृहीता चेन्न स्वप्रकाशनाङ्गं भवति, तस्माच्छब्द

स्वार्थवत् स्वस्मिन्नपि व्युत्पन्नः स्वप्रतीतिं जनयतीति अतश्शब्दस्यापि, तत्तदर्थप्रकाशनशक्तिप्रतिसन्धानमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमिति ।

इत्यव्युत्पन्नशब्दबोधकत्ववादभङ्गः ॥ ७० ॥

सर्वस्यापि शब्दस्य सङ्केतपूर्वकत्वं कश्चिदाह विप्रतिपन्न-शब्दः साङ्केतिकः शब्दत्वात् भाषाशब्दवदिति तदेतदनुवदति । शब्द इति ।

मू० शब्दस्संकेतितोऽर्थं गमयति विमतोऽपीति शास्त्रप्रतीपं तत्कर्त्ताऽसिद्धस्स च दुर-धिगमस्सृष्टिकालेऽनुमानैः । श्रुत्या चेत्प्रत्यु-तैतद्विभुरपि तनुते वेदतोमानरूपे व्याकृ-त्यादेर्विरुद्धौ क्रमजनिविलयौ क्षुद्रभाषासु नैवम् ॥ ७१ ॥

टी० परिहरति । शास्त्रप्रतीपमिति । वाचा वाचा विरूप-नित्ययेत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टमित्यर्थः. सङ्केतकर्ता किमाधुनिकः किं विश्वजगत्सृष्टिकालस्थ आधुनिकश्चेन्न दृष्टः ईश्वरश्चेदीश्वरानुमाननिरासेन प्रागेव निरस्त इत्याह । तत्कर्तेति । श्रुतिप्रसिद्धस्संकेतकर्तेति चेत् तद्विरुद्धमेव भवतः धाता यथा पूर्वमकल्पयत् नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चन वेदशब्देभ्य एवा-दौ देवादीनाञ्चकार स इति नामरूपव्याकरणस्य वेदपूर्वकत्वश्रवणात् कथन्तर्हि काठकादिसमाख्या कथं वा व्याहृत्यादेः क्रमादुपदेशः कथमृग्वेदादेरनुक्रमादुपदेशः पुराणेषु व्यवह्रियते सर्वज्ञेनदभिव्यक्ति-विशेषादित्याह । व्याकृत्यादेरिति । प्रवर्तनविशेषादेरित्यर्थः उत्प

निविलयो नामरूपे व्याकरोदिति श्रुतिविरुद्धो तर्हि भाषान्तरेऽप्य-साङ्केतिकत्वं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । चुद्वेति ।

इति सर्वशब्दसाङ्केतिकत्वभङ्गः ॥ ७१ ॥

एवं व्युत्पत्तिं प्रसाध्य सिद्धे व्युत्पत्तिं साधयितुमारभते, तत्र प्राभाकरमतमनुवदति । व्युत्पत्तिरिति ।

मू० व्युत्पत्तिः कार्य्य एव प्रथमसमुदिता वृद्धवाक्यात्प्रवृत्तौ तत्सर्वास्तत्पराः स्युर्गिर इति यदि न क्वापि सिद्धेऽपि सिद्धेः । स्याद्वा कार्य्यैकलक्ष्या प्रथममिह कुतश्शब्दशक्तिं नियच्छेत्तात्पर्यज्ञान्यथाऽपि ह्यनितरशरणै-र्लोकवेदप्रयोगैः ॥ ७२ ॥

टी० पूर्वं सर्वशब्दानां साङ्केतिकत्वं निरस्तम्, अथ सर्वशब्दानां कार्य्ये व्युत्पत्तिं वदन् प्राभाकरो निरस्यते, स ह्येवं मनुते व्युत्पत्त्यायत्तं शब्दस्य प्रामाण्यम् आद्या व्युत्पत्तिः कार्य्य एव, वृद्धव्यवहारो हि व्युत्पत्तिबीजं प्रयोजकवृद्धो हि गामानयेति वाक्यं प्रयुङ्क्ते प्रयोज्यश्चानयति व्युत्पित्सुरन्योऽनेन वाक्येनानुमानसद्धीचा व्युत्पाद्यते इत्थं ह्यनुमिनोति व्युत्पित्सुः—विप्रतिपन्ना प्रयोज्यप्रवृत्तिः कार्य्यताबुद्धिपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिवत्, विप्रतिपन्ना कार्य्यताबुद्धिः प्रयोजकवाक्यजन्या तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तज्जन्यं यथा संप्रतिपन्नमिति, एवं सामान्यतः कार्य्यपरत्वे प्रयोजकवाक्यस्य निश्चिते गामानय गां बधान अश्वमानय अश्वं बधानेत्यादिषु वाक्येषु आवापोद्वापवशाद्विशेषव्युत्पत्तिरपि जायते, अतः कार्य्य एव शब्दानां व्युत्पत्तिः

तस्मान्न सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति, एतदनुभाषते। व्युत्पत्तिरिति। परिहरति। नेति। तत्र हेतुमाह। क्वापीति। सिद्धे व्युत्पत्तिप्रकार उपरितनग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते तत्रावतिष्ठतु अभ्युपगम्यापि वदामः कार्य्य एव व्युत्पत्तिरस्तु तथापि सिद्धेऽपि तात्पर्य्यं स्यादित्याह। स्यादिति। अयं भावः चत्वारो ह्यर्थाश्शब्दस्य मुख्यगौणलाक्षणिकतात्पर्य्यवृत्तिभेदेन, तत्र मुख्यवृत्तेरेकत्रावस्थानेऽपि तात्पर्य्यवृत्तिरन्यत्रापि संक्रमते अन्यथा कथमृत्विक्पत्नीयजमानादिभेदेन कर्तृव्यवहारः स्रुच*कपालपुरोडाशादिभेदेन करणविभागः स्वर्गस्वाराज्यपशुपुत्रादिभेदेन फलविभागः, अतः कार्य्यशेषतया सिद्धस्यापि कार्य्यवाक्येषु तात्पर्य्यभूमित्वात् व्युत्पत्तेः कार्य्यपरत्वनिर्बन्धोऽनिर्निबन्धनः ॥

इति सर्वशब्दानां कार्य्यपरत्वभङ्गः ॥ ७२ ॥

इत्थं कार्य्य एव व्युत्पत्तिरिति नियमाङ्गीकारेण कार्य्यतात्पर्य्यशेषतया सिद्धेऽपि तात्पर्य्यमुक्तम्। इदानीं सिद्ध एव प्राधान्येन तात्पर्य्यं संभवति कोऽसौ पाञ्चाल इत्यादिषु तथा दृष्टेरिति वदन्तं सिद्धपरवादिनं तत्पक्षानुवादपूर्वकं प्राभाकरं प्रतिक्षिपति। कोऽसाविति।

मू० कोऽसौ पाञ्चाल इत्याद्यनुभवतु वचस्सिद्धतात्पर्य्ययोगं शास्त्रं कार्य्यैकशेषं गमयति निखिलं सिद्धमित्यद्धरम्यम्। यत्र ज्ञानं पुमर्थस्तदवधिवचनं तत्र बाधोऽपि नास्मिन्नातो-

---

* विभागः।

† स्रुककपालेति पुस्तकान्तरपाठस्तु चिन्त्यः।

नात्यादिनीतिर्निधिवचननयादन्यथा स्याद्विरोधः ॥ ७३ ॥

टी० अयमस्य भावः लौकिकवाक्यं सिद्धपरमस्तु वैदिकवाक्यं सर्वमपि कार्य्यपरमेव सिद्धन्तु कार्यशेषतया वदतीति तद्दूषयति। अर्द्धरम्यमिति। कानिचित्सिद्धपराणि कानिचित्कार्य्यपराणीति विभागस्य दर्शनादर्द्धरम्यत्वमुच्यते, पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वं हि वाक्यस्य प्रामाण्ये तन्त्रं, तच्च तव गृहे निधिरस्तीत्यादौ प्रतिपत्तिमात्रेण ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु स्वर्गादिफलप्रतीत्या अतो ब्रह्मज्ञाने स्वरूपेण पुरुषार्थत्वान्न पुरुषार्थान्तरापेक्षा। तर्हि बालोपच्छन्दनादिवाक्यवदर्थे तथात्वं न स्यादिति चेन्न स्याद् बाधाभावेन स्वतःप्रामाण्यस्यैव न्यायप्राप्तत्वात् तत एव न नाट्यादिनीतिः, नाट्यादावर्थानुकारमात्रेण प्रीतिः नाथानुकारप्रतीत्या प्रीतिः, अपि तु स्वगृहेनिहितनिधिसद्भावप्रतीत्या, इत्थं बाधविधुरेष्वर्थतत्त्वेषु प्रामाण्यानङ्गीकारे कार्य्यवाक्येऽपि प्रामाण्यं न स्यादिति कण्ठगतजीवितमेव वेदप्रामाण्यमिति भावः ।

इति ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यानां विधिशेषत्वमन्तरेण प्रामाण्यनिरूपणम् ॥ ७३ ॥

इदानीमाद्यव्युत्पत्तिः प्रकारत्रयेण सिद्धार्थेऽपि कर्तुं शक्येति वक्तुमारभते । कस्मैचिदिति ।

मू० कस्मैचिज् ज्ञापयैतत्त्वमिति परकृतां वीक्ष्य चेष्टां तदन्यस्तस्मै ब्रूते ततस्तद्गमकमिह वचोवेत्ति चेष्टाविदन्यः। तत्तद्वाच्येषु शब्दैर्हितविदभिहितैरङ्गुलीयोगपूर्वं जानन्नन्यत्र तत्तत्स्वहितजनकृतिं शिक्षणार्यामवैति॥७४॥

टी० यथा किल काचित्प्रक्रिया पुत्रस्ते जात इति देवदत्ताय ज्ञापयेति केनचिच्छ्रेष्ठ्या चोद्यमानः क्वचि*द् गत्वा तस्मै देवदत्ताय तं वक्ति तेन सह गतः कश्चिदन्यो व्युत्पित्सुर्मूकचेष्टाविशेषज्ञस्तद्वाक्यं श्रुत्वा व्युत्पद्यते एतद्वाक्यं पुत्रजन्मरूपार्थप्रतिपादकमिति तदिदमाह । ततस्तादिति । प्रकारान्तरेण प्रतिपदव्युत्पत्तिनिरूपणेन सिद्धं व्युत्पत्तिं दर्शयति । तद्विति ॥

ततश्चक्षुषाद्येषु शिशुपशुपक्षिमृगादिष्वम्बातातमातुलादिभिर्हितविद्भिरभिहितेष्विशुपश्वादिशब्दैस्साकमङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं जानन् प्रतिपाद्यमानस्ततस्त्वहितप्रवृत्तिमन्यत्रापि शिक्षार्थां व्युत्पादनार्थामवैति ।

अयमत्र क्रमः शिक्षको जनः कश्चिद्बालमङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं तेषु तेष्वर्थेषु तत्तच्छब्दान् प्रयुङ्क्ते पश्चादङ्गुलीनिर्देशमन्तरेण वदति व्युत्पित्सुस्तच्छृणोति चेष्टापरिज्ञानवत्त्वाद्व्युत्पादकानां प्रवृत्तिं व्युत्पादनार्थां जानाति ततश्चेष्टामन्तरेणापि शब्दमात्रादेव स्वप्रतिपत्तिं दृष्ट्वा शब्दस्य बोधकत्वशक्तिं जानाति अयं शब्द इममर्थं बोधयति शब्दार्थयोस्संबन्धान्तरं न दृश्यते संकेतयिता चान्यो न दृष्टः परिशेषाद् बोध्यबोधकभावेनैवायं शब्द इममर्थं बोधयतीति व्युत्पद्यते ॥ ७४ ॥

अथवान्यः प्रकारः देवदत्तस्य पुत्रे जाते कश्चिद् गत्वा पुत्रस्ते जात इति वदति तत्पश्यन् बालकस्तन्मुखविलासेन तस्यानुकूलबुद्धिं जानन्नेतद्वाक्यं सन्निहितानुकूलरूपपुत्रजन्मप्रतिपादकमिति व्युत्पद्यते तदिदमाह । कश्चिदिति ।

---

* क्वचिद् पा- ।

मू० कश्चित् कस्यापि पुंसस्सुतजनिमिह तत्प्रीतिकृत्त्वञ्च जानँस्तज्जन्मोक्तिप्रहृष्टे पितरि सुतजनेर्वेत्ति तद्वाच्यभावम् । शक्यन्तद्धर्षहेतुस्स इति नियमनं सन्निधानादियुक्तेरासीदस्तु प्रसूत्याद्यनियतिकथनं कार्य्यवाक्येऽपि शक्यम् ॥ ७५ ॥

टी० अयमत्रान्वयः कस्यापि पुंसस्सुतजनिं पुत्रजननं तस्य च प्रीतिकृत्त्वं प्रीतिहेतुत्वञ्च जानन् तज्जन्मवाक्यप्रहृष्टे पितरि सुतजनेः पुत्रजननस्य तद्वाच्यभावं वेत्ति जानाति बहुष्वपि हर्षहेतुषु सत्सु पुत्रजननमेव हर्षहेतुरिति विशेषनियमनं सन्निधानादिलिङ्गैरशक्यम् आसीदस्तु बहुषु प्रीतिहेतुषु सुखप्रसूत्याद्यनियतिकथनं कार्य्यव्युत्पत्तावपि शक्यते वक्तु तथाप्यवान्तरबहुव्यापारसंभवादनियतिर्वक्तुं शक्या ॥

इति सिद्धार्थे ऽप्याद्यव्युत्पत्त्युपपत्तिः ॥ ७५ ॥

इत्थं सिद्धार्थे प्रथमां व्युत्पत्तिमभिधाय द्वितीयामपि व्युत्पत्तिं तत्रैव वदति । शब्दस्येति ।

मू० शब्दस्यैतस्य वाच्यस्त्वयमिति च तथा वाचकोऽसावमुष्येत्येवं शिक्ष्येत पश्चात् कतिपयवचसां पूर्वनिर्ज्ञातशक्तिः । इत्थं व्युत्पन्नतत्तत्सहपठितवशाद्वाचकान् वेत्ति कांश्चिद्ये लोके ते हि वेदे समधिकमिह यत्तत्तु तत्रैव वेद्यम् ॥ ७६ ॥

टी० अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्यः अस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति हि काव्यादिभिर्व्यवहारः, लोकव्यवहारोऽप्येवमेव ज्ञापयति इमां व्युत्पत्तिं पूर्वार्द्धेन दर्शयित्वा व्युत्पत्त्यन्तरमुत्तरार्द्धेन दर्शयति । इत्यभिन्ने । अयमर्थः प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्यं श्रुत्वा प्रभिन्नेत्यादिशब्दानां पूर्वव्युत्पन्नत्वाद्व्युत्पन्नपदसहपठनसामर्थ्यात् पूर्वमव्युत्पन्नं मधुकरपदमौचित्यादिना भ्रमरपरतया व्युत्पद्यत इति कश्चिद् भ्रमरादिशब्दास्तर्हि लौकिकशब्दानामेवं व्युत्पत्तिरस्तु न वैदिकानामित्याशङ्क्याह । य इति । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति हि लोकवेदाधिकरणन्याय इति भावः । कथन्तर्हि वैदिकप्रयोगेषु वैषम्यमत आह । समधिकमिति । यल्लौकिकशब्दाद्वैदिकशब्देषु समधिकं वैषम्यं तत्प्रातिशाख्यादिव्याकरणविशेषावगम्यमित्यर्थः, अतः कार्य्ये व्युत्पत्तिसिद्धेः व्युत्पत्त्यादिभिर्बहुभिर्लौकिकव्यवहारसहितैरभिधानपठितैर्व्याकरणप्रक्रियादिभिः प्रातिशाख्यादिभिरसाधारणहेतुभिस्सिद्धे वा कार्य्ये वा सर्वत्रापि व्युत्पत्तिस्समानस्वभावेति नैकत्र व्युत्पत्तिनियमः कार्य्य इत्यर्थः ।

इति सिद्धार्थे द्वितीयादिव्युत्पत्तिकारः ॥ ७६ ॥

अस्तु प्रत्यक्षेषु पदार्थेषु एतादृशी व्युत्पत्तिः अप्रत्यक्षेष्विन्द्रादिषु विदेषु व्युत्पत्तिर्न युज्यत इत्याशङ्कते । व्युत्पाद्यमिति ।

मू० व्युत्पाद्यं नामतीतं प्रसजति विदिते नैर-
पेक्ष्यं श्रुतीनामिन्द्राद्यर्थे पदानामिति दुर-
धिगमा नामतेत्यप्ययुक्तम् । अप्रत्यक्षेषु सिंह-
प्रभृतिषु वचनैः कैश्चिदारण्यकोक्तैर्व्युत्प-
द्यन्ते हि पौराः स्वयमपि च वदन्त्येवम-
त्रापि वार्त्ता ॥ ७७ ॥

टी० किमप्रतीते व्युत्पत्तिरुत प्रतीते अप्रतीतं तावद्व्युत्पादं न प्रसजति न भवतीत्यर्थः, प्रतीते व्युत्पादे प्रतीतत्वादेवाप्रामाण्य-प्रत्यायकस्मृतिनैरपेक्ष्यप्रसङ्ग इति इत्थं सतीन्द्राद्यर्थे पदानां नामता दुरधिगमेति एतदयुक्तमित्याह । इत्यपीति । अयुक्तिमेवोपपादयति । अपूत्यव्येत्विति । सिंहादिव्यागमाद्व्युत्पत्तिर्नास्ति अपि तूपमानात् अत एवोक्तमुपमानवादिभिः ।

सादृश्यस्यानिमि*त्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥

इति चेदुच्यतामत्तु तत् सादृश्योपमानस्यैवाभावात् अन्यथा वैदिकेन्द्रादिशब्दानां नित्याव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नित्यादृष्टत्वादिन्द्रादि-जातेः, कथन्तर्ह्यप्रत्यक्षे गवयत्वे गवयशब्दव्युत्पत्तिः कथं वा प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गविधुरेन्द्रादिसामान्ये तत्र वक्त्रभिप्रायमाश्रित्य व्युत्पाद्यते अयं खलु वक्तुरभिप्रायः सहस्राक्षत्वाद्युपलक्षिता काचिज्जाति-रिन्द्रशब्दार्थ इति तदन्यत्रापि समानं गोसादृश्योपलक्षिता काचि-ज्जातिर्गवयशब्दार्थ इति । किञ्च वक्त्रभिप्रायानङ्गीकारे प्रत्यक्षेऽपि घटादौ व्युत्पत्तिर्न स्यात् तथा हि कश्चित्कोऽघट इति पृच्छति व्युत्पादकः पुनरयं घट इति वक्ति विशेषं दर्शयति व्युत्पित्सुश्च तावता व्युत्पद्यते तत्रैकस्यां व्यक्तौ व्युत्पन्नस्य व्यक्त्यन्तरे घटप्रती-तिर्न स्यात् वक्त्रभिप्राय एव तत्र शरणम् एतज्जातीयो घट इति वक्तुरभिप्रायः तेन तज्जातीये व्युत्पद्यते तदभिप्रायाभिज्ञो व्युत्पित्सु-रिति । एवन्तर्कसहकृतेन वक्त्रभिप्रायपरिशोधनेन गवयत्वादौ गवया-दिशब्दं व्युत्पद्यते व्युत्पित्सुः किमिह निरर्थकोपमानकल्पनेनेति न

* न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थस्थ श्लोकोऽयम

केवलं सिंहादिशब्दव्युत्पत्तिर्व्यवहारोऽपि दृश्यत इत्याह । स्वयमिति । दृष्टान्तदृष्टमर्थं पक्षे योजयति । एवमिति । वार्ता प्रवृत्तिः ।

इत्यप्रत्ययपदार्थव्युत्पत्तिप्रकारः ॥ ७७ ॥

यदि जातिवाचकत्वं शब्दस्य तर्हि विशिष्टविषयत्वं न स्यात् इत्याशङ्क्ते । व्यक्तिरिति ।

मू० व्यक्तिः शब्दैर्न वोद्ध्या यदि न खलु भवेदन्वितव्याप्तिसिद्धिस्तच्छक्तिर्व्यक्तिमात्रे न च भवति यतः स्वोपलम्भादिवाधः । धर्मो धर्मी च नैकं किमपि न च तयोर्भिन्नयोरप्यभेदस्तस्मात्तां तद्विशिष्टामभिदधति पदान्यन्यथागत्यभावात् ॥ ७८ ॥

टी० परिहरति । न खल्विति । व्यक्तिविषयत्वाभावे कथमन्वितव्याप्तिसिद्धिः अन्वयस्य व्यक्तिनिष्ठत्वात् यदि व्यक्तिमात्रे शक्तिः तच्च न भवति उपलम्भादिवाधात् व्यक्तिमात्रे शब्दशक्तावनुवृत्तव्यवहारादिबाध इत्यर्थः । तर्हि धर्मो धर्मी चैकम् अथवा भिन्नाभिन्नमित्याशङ्क्य पक्षद्वयमपि क्रमेण प्रतिक्षिपति । धर्म । इति । न चेति अतो जातिविशिष्टा व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति निगमयति । तस्मादिति । तदेवोपपादयति । अन्यथा गत्यभावादिति । अयमर्थः केचिच्छब्दा जातिमात्रवाचकाः जातिस्सामान्यमित्यादयः केचिद्व्यक्तिवाचकाः व्यक्तिः स्वरूपमित्यादयः । अपरे पुनर्जातिविशिष्टव्यक्तिवाचकाः गौरश्व इत्यादयः, तत्र पूर्वकोटिद्वयविलक्षणतृतीयकोटिवाचकाश्शब्दा जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिन इति ॥

इत्याकृतिशब्दानां विशिष्टवाचित्वम् ॥ ७८ ॥

कौमारिलास्त्वेवं प्राहुः जातिवाचिनश्शब्दा व्यक्तिं लक्षयन्तीति तदयुक्तमित्याह । जातिमिति ।

मू० जातिं व्यक्त्या विहीनां स्पृशति न धिषणा
तेन जातौ प्रवृत्ता शक्तिर्व्यक्तिं स्पृशेच्चेत्
स्थित इह वचसां तद्विशिष्टावगाहः । जाते-
र्बोधः स्वहेतोः स्थितिरपि हि भवेत् क्वापि
गोत्वोक्तिनीत्या शब्दात्तत्पारतन्त्र्यं स्फुरति
यदि परावोधने तन्न शक्यम् ॥ ७९ ॥

टी० व्यक्तिशून्यां जातिं कदाचिदपि न स्पृशति धिषणा तेन जातौ प्रवृत्ता शब्दशक्तिर्व्यक्तिमपि स्पृशतीति वक्तव्यं तथा चेद्वचसां जातिविशिष्टव्यक्त्यवगाहनं स्थितमेव तथा च शक्तिर्विशिष्ट इति भवतैवोक्तं भवति । तदेव विवृणोति । जातेर्बोध इति । जातेः प्रतिपत्तिःस्वकारणादवस्थानञ्च कुत्राप्याधारविशेषे तत्र दृष्टान्तमाह । गोत्वेति । यथा गोत्वशब्दे गोर्भावो गोत्वमिति गोशब्दप्रतिपत्ति-मन्तरेण प्रतिपत्तिर्न भवति गोशब्दमन्तरेण भावविषयस्य त्वप्रत्ययस्यानुत्पत्तिः एवं गोत्वस्य प्रत्ययस्थितौ तदाधारभूतगोस्वरूपसापेक्ष इत्यर्थः । अस्तु गोत्वस्य पारतन्त्र्यस्फुर्त्तौ ततः किं शब्दशक्तेरित्यत आह । शब्दादिति । शब्दाद् गोत्वस्य व्यक्तिपारतन्त्र्यं यदि स्फुरति तदा परस्य व्यक्तिद्रव्यस्याबोधने जातेस्तत्पारतन्त्र्यं शब्देन बोधयितुं न शक्यम् अतो गवादिशब्दशक्तिर्व्यक्तिपर्यन्तेति ।

इति विशिष्टवाचिनां विशेषणमात्रे शक्तिनिष्कर्षानुपपत्तिः ॥ ७६ ॥

उक्तमपि दूषणं सम्यगजानानः पूर्वपक्षी लघुत्वावलम्बनेन लक्षणापक्षं पुनर्द्रढयति । जाताविति ।

मू० जातौ शक्तिर्लघुत्वाद् भवति च वचसां भाषणं जातिमात्रे भेदोनिष्कर्षकेभ्यस्त्विह परमजहल्लक्षणाया निरूढिः। इत्युक्तं कैश्चिदेवं यदि भवति तदोपाधिशब्देऽपि नीतिर्मन्दं वैषम्यमात्रं भवतु च नियतिः प्रत्ययैर्लक्षणायाः ॥ ८० ॥

टी० अयमर्थः जातावेव शक्त्यङ्गीकारे शब्दस्य शक्तिलाघवं भवति अतो वचसां भाषणमभिधानं जातिमात्रे तर्हि गोत्वशब्दाद् गोशब्दस्य जातिवाचित्वे को भेदस्तत्राह । भेद इति । गोत्वशब्दो गोत्वजातिमेव प्राधान्येनाह गोशब्दस्त्वनिष्कर्षकत्वादजहल्लक्षणानिरूढ्या गोत्ववत् तदाधारभूतां गामपि प्रकाशयति अयमेव निष्कर्षकानिष्कर्षकभेदः । एवं पक्षमनुवदति । इत्युक्तं कैश्चिदिति । एतत्प्रतिबन्द्या दूषयति । एवमिति । तर्हि उपाधिशब्देऽपीयं नीतिरनुसन्धेया तत्राप्युपाधावेव शब्दशक्तिः उपाधिमति निरूढलक्षणेति तदेतदाह । तदेति । गवादिशब्दस्तु जातिशब्दः अन्यस्तूपाधिशब्द इति वैषम्यं मन्दमेव प्रयोजकं न्यायसाम्ये वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् अत उपाधिशब्दवज्जातिशब्दस्यापि धर्मिपर्यन्ताभिधानमपरित्याज्यं कथन्तर्हि गङ्गायां घोष इत्यादिषु लोके लाक्षणिकव्यवहारनियमः, तत्राह । भवत्विति । प्रतीतिरेव हि सर्वत्र शरणं प्रतीतिश्च व्युत्पत्त्यधीना व्युत्पत्तिश्च व्युत्पादकपारम्पर्य्यादेव नियता व्युत्पादकाश्च गोशब्दं गोत्वाधारद्रव्यविषयतया व्युत्पादयन्ति

अचिज्जीवशरीरक ईश्वर इति चेतनाचेतनशब्दानां भगवत्पर्य्यन्ताभिधानं युक्तमिति भावः ॥

इति देवादिशब्दानां शरीरपर्य्यन्तत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ देवादिशब्दानां सर्वशरीरत्वेनावस्थितपरमात्मपर्य्यन्तत्वमुक्त्वा भगवत्सर्वशरीरित्वसिद्ध्यर्थं शरीरलक्षणं लक्षयति । संस्थानेति ।

मू० संस्थानैक्याद्यभावे बहुषु निरुपधिर्देहशब्दस्य रूढिर्लोकाम्नायप्रयोगानुगतमिह ततो लक्ष्म निष्कर्षणीयम् । अव्याप्त्यादिदुःस्थं परमतपठितं लक्षणन्तत्र तस्माद्यद्गीतुल्याश्रयं यद्वपुरिदमपृथक्सिद्धिमद्द्रव्यमस्य ॥८३॥

टी० अयं भावः संस्थानैक्यं जात्यैक्यं कारणैक्यं कार्य्यैक्यमित्यादिनियामकविशेषाभावे ऽपि देवमनुष्यपशुमृगपक्षिशरीरवृक्षगुल्मलतादिषु शरीरशब्दस्य रूढिरुपलभ्यते अथ च लोकाम्नायप्रसिद्ध्यनुगुणं लक्षणमिह निष्कर्षणीयम् इदन्तु सर्वसाधारणन्यायप्रदर्शनम् अथ चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयश्शरीरमिति परमतपठितं लक्षणमव्याप्तिदोषदुष्टं तथा हि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया चेष्टा यदाहुः चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः स्पन्द इति इदञ्च लक्षणमीश्वरशरीरतया श्रुतिप्रमितेषु कालादिषु नास्तीत्यव्याप्तिः तथा प्रतिक्षणपरिणामिषु निद्राणकुम्भकर्णादिशरीरेष्वव्याप्तिस्सुप्रसिद्धा कुम्भकर्णशरीरे जागरावस्थायां चेष्टाऽस्ति चेत् किमनेन शरीरान्तरमेव तत् अन्यथाऽऽहारपरिणामविशेषेण प्रतिक्षणपरिणामकथनस्य भावत्कस्योद्भ्रान्तजल्पितत्वप्रसङ्गात् चेष्टाश्रयसजातीयत्वं शरीरत्वमिति चेत् केयं जातिः

शरीरत्वमेवेति चेन्न शरीरत्वजातेरभावात् अन्यथा त्वदुक्तजाति- संकरप्रसङ्गात्, न हि शरीरत्वस्य पृथिवीत्ववत् परापरभावो निरू- पयितुं शक्यते, शरीरत्वव्यतिरिक्ता कापि जातिरिति चेत् सापि संकर- दोषेण परास्यते तुल्यन्यायत्वात् तर्हि जातिं मुञ्च। चेष्टाश्रयत्वलक्षणं शरीरलक्षणमिति वदाम इति चेत्। किन्तल्लक्षणं शरीरलक्षण- लक्षितत्वमिति चेन्न शरीरलक्षणस्यैव निरूप्यमाणत्वात् न ह्यद्यापि शरीरलक्षणं निरूपितं येनैतेत्परिग्रहान्निद्राणशरीरस्य शरीरत्वमुप- पाद्येत यदा कदाचिच्चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणमिति वचनमत्यन्तज- घन्यमेव निद्राणशरीरस्य कदाचिदपि चेष्टाश्रयत्वाभावात् चेष्टाश्रय- त्वार्हत्वमिति चेत्तदपि न नित्यानुपलब्धचेष्टस्य निद्राणशरीरस्य चेष्टाश्रयत्वार्हताया अभावात् । अथापि शरीरजातीयत्वादस्त्यर्हतेति चेन्न जातेर्निरस्तत्वात् अद्यापि शरीरशब्दार्थानिरूपणेन तज्जातीय- त्वस्य वक्तुमेवाशक्यत्वात् । किञ्च शरीरावयवानां चेष्टाश्रयत्वेन शरीर- त्वप्रसङ्गः, अत एवान्त्यावयवीति विशेषयाम इति चेन्न शरीरोपष्टम्भ- केषु भूतान्तरेष्वपि प्रसङ्गात् तेषामन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेन्न तैरा- रभ्यस्यावयव्यन्तरस्यादर्शनात् कालान्तरे भविष्यतीति चेत् तर्हि शरीरारभ्यमप्यवयव्यन्तरं कालान्तरे भविष्यतीति तथाप्यन्त्यावय- वित्वं न स्यात् तर्ह्युपष्टम्भकाना चेष्टाश्रयत्वमेव नास्तीति चेत् शरी- रस्यापि तर्हि चेष्टाश्रयत्वं न स्यात् न ह्युपष्टम्भकमन्तरेण शरीरमपि चेष्टते । किञ्च प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणेषु भूकम्पादिषु पृथि- व्यादीनामीश्वरशरीरत्वं भवतैवाङ्गीकृतं स्यात् तथादृष्टवदात्मसंयोगो- ऽसमवायिकारणमदृष्टवांश्च जीवः अतो नेश्वरसंयोगासमवायिकारण- कत्वमिति चेत् को ब्रवीति नियमम् ईश्वरसंयोगस्यापि कारणत्वात् असमवायिकारणलक्षणोपेतत्वात् तल्लक्षणलक्षितत्वेऽपि तत्कारण-

त्वाभावे जीवसंयोगोऽप्यसमवायिकारणं न स्यात् इत्थं भोगाश्रयत्वमपि दुष्टं पूर्वोक्तदूषणकलापदूषितत्वात् इन्द्रियाश्रयत्वमपि शोधयाम:, आश्रयत्वं समवायिकारणत्वञ्चेदिन्द्रियावयवेषु व्यभिचार:, वस्त्वन्तरसमवायिकारणत्वेऽन्त्यावयवित्वमपि व्याहन्येत संयोगित्वमात्रञ्चेत् पूर्वोक्तदूषणकलापान्न मुच्यते । किञ्च इन्द्रियान्तरसम्बन्धनियते त्वगिन्द्रिये व्यभिचार: तथा त्वगिन्द्रियसंबन्धनियतेष्विन्द्रियान्तरेष्वपि व्यभिचार: उत्पाटितस्याक्ष्णस्त्वगिन्द्रियसंबन्धनियमो नास्तीति चेन्न उत्पाटनावस्थायामेवाक्ष्ण: स्वावयवसंक्षोभेण विनष्टत्वेनाक्ष्णस्तद्भावाभावात् केवलं गोलकमात्रमुपलभ्यते एवं त्वगिन्द्रियोपष्टम्भकेष्वपि व्यभिचारो वाच्य: शरीरमेव त्वगिन्द्रियोपष्टम्भकमिति चेत् तर्हि शरीरोपष्टम्भकेषु व्यभिचारस्तदवस्थ एव ईश्वरशरीरतया श्रुतिशतप्रसिद्धेषु पृथिव्यादिष्वेतल्लक्षणमस्ति चेदविवाद एव प्रपञ्चवाचिनां शब्दानां परब्रह्मपरत्वेऽपि विरोधाभावात् नास्ति चेच्छ्रुतिविरुद्धत्वादलक्षणमेव । श्रुतिरेव गौणीति चेत् किममूलमेव अथवा केनचित्प्रमाणेन अमूलञ्चेत् शब्दार्थसंबन्धिनियमव्यवहारस्यासम्बन्धत्वप्रसङ्ग: केनचित्प्रमाणेनेति चेत् किन्तत्प्रमाणं श्रुतिप्रयोग इति चेत् स पुनरस्मदीय एव विश्वशरीरत्वस्य श्रुतिशतसिद्धत्वादस्मत्कल्पितलक्षणविरोधात् श्रुतेर्गौणत्वमुपपादयाम इति चेन्न परस्पराश्रयात् युष्मल्लक्षणस्य लक्षणत्वे श्रुतेर्गौणत्व तद्गौणत्वे च भवदुक्तलक्षणस्य लक्षणत्वमिति । एवमनेकविधदोषदुष्टत्वात् परकल्पितलक्षणप्रहाणेन सर्वप्रयोगानुगुणं शरीरलक्षणं वाच्यमित्याह । अव्याप्तेति । किन्तल्लक्षणमित्यत्राह । तस्मादिति । तथा हि यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तु धारयितुञ्च शक्यमिति लक्षणद्वयमुक्ता तच्छेषतैकस्वरूपञ्चेति तृतीयमपि लक्षणमाहुर्भाष्य-

कारा:, अत्र यस्येति प्रतिसंबन्धिनियमनिर्देशादन्यशरीरस्यान्य प्रति शरीरत्वं निरस्यते चेतनस्येति चैतन्यविशिष्टतया प्रतिसंबन्धितया निर्देशाद्धर्मभूतज्ञानस्य शरीरत्वं निरस्यते, न हि ज्ञानं ज्ञानशिशिष्ट-स्याधेयविधेयशेषभूतं, द्रव्यमिति गुणक्रिययोर्निरासः, सर्वात्मनेति दण्डकुण्डलादीनां गर्भदासादीनां च निरासः तेषां कदाचिदेवाधेय-त्वाद्विधेयत्वात्, शक्यमिति योग्यतामात्रकथनेन रुग्णशरीरेऽव्याप्ति-परिहार:, रुग्णस्यापि शरीरस्य धारणादियोग्यताऽस्ति रोगानुब-न्धाद्धारणादिकं प्रतिबध्यते रोगनिवृत्तौ तदेव योग्यत्वं निष्प्रतिद्वन्द्व-मवतिष्ठत इति भावः । इत्येषा दिक् ।

इति शरीरलक्षणम् ॥ ८३ ॥

इत्थं शरीरलक्षणमुक्त्वा विश्वस्येश्वरशरीरत्वेन तदपृथक्सि-द्धस्य तच्छरीरत्वप्रतिष्ठापनार्थं तदपृथक्सिद्धिमाह । शब्देरिति ।

मू० **शब्दैस्तत्त्वंशरूपप्रभृतिभिरखिलः स्थाप्यते विश्वमूर्त्तेरित्थंभावः प्रपञ्चस्तदनवगमतस्त-त्पृथक्सिद्धमोहः । श्रोत्राद्यैराश्रयेभ्यः स्फु-रति खलु पृथक्शब्दगन्धादिधर्मो जीवा-त्मन्यप्यदृश्ये वपुरपि हि दृशा गृह्यते-ऽनन्यनिष्ठम् ॥ ८४ ॥**

टी० तत्त्वमेव हरेस्तनुः, ममैवांशो जीवलोके, रूपान्तर तद्विष्णोः कालरूपं, विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता, यदन्यद्वैष्णवः कायः, यस्यात्मा शरीरमित्यादिभिर्विश्वमूर्तेर्विष्णोरित्थं भावः अपृथक्सिद्ध-विशेषणं प्रपञ्च इति स्मृतिश्रुत्योरभिधीयते यद्येवमित्थंभावः प्रपञ्चः कथन्तर्हि पृथक्सिद्धिरित्यत्रोत्तरम् । तदनवगमत इति । ईश्वरस्य

विशेष्यभूतस्यावगमाभावाद् विशेषणभूतस्य प्रपञ्चस्य पृथक्सिद्धत्वव्यामोहमात्रं पामराणां, विदुषां तु परमर्षीणामपृथक्सिद्धत्वेनैव सर्वदा प्रतीतिव्यवहारौ । अमुष्मिन्नर्थे लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह । श्रोत्राद्यैरिति आश्रयग्रहणानर्हैः श्रोत्राद्यैर्यथा शब्दादिकं पृथगेव गृह्यते एवमीश्वरग्रहणानर्हैरल्पज्ञानां प्रमाणैरीश्वरात् प्रपञ्चस्य पृथक्त्वेन ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । उक्तमर्थमुदाहरणान्तरेणापि द्रढयति । जीवात्मनीति । मनोग्राह्ये जीवात्मनि सति चक्षुषा गृह्यमाणं शरीरं न जीवविशेषणत्वेन गृह्यते जीवस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात् । एवं प्रपञ्चोऽपि पामरबुद्धिभिरीश्वरविशेषणत्वेन गृह्यते नैतावता श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धमीश्वरापृथक्सिद्धत्वं न सिध्यतीति ॥ ८४ ॥

इति विश्वस्येश्वरापृथक्सिद्धत्वम् ।

जगतः परमात्मापृथक्सिद्धिमुक्त्वा तद्वाचिनां पदानां निष्कर्षाभिप्रायाभावे परमात्मपर्यन्तत्वमाह । निष्कर्षेति ।

सू० निष्कर्षाकूतहानौ विमतिपदपदान्यन्तरात्मानमेकं तन्मूर्तेर्वाचकत्वादभिदधति यथा रामकृष्णादिशब्दाः । सर्वेषामाप्तमुख्यैरगणि च वचसां शाश्वतेऽस्मिन् प्रतिष्ठा पाकैस्तस्याप्रतीतिर्जगति तदितरैः स्याच्च भङ्क्त्वा प्रयोगः ॥ ८५ ॥

टी० विप्रतिपन्नानि प्रपञ्चवाचकानि पदानि परमात्मवाचकानि निष्कर्षेतरत्वे सति तन्मूर्तिवाचकत्वात् ये निष्कर्षेतरत्वे सति भगवन्मूर्तिवाचकास्ते भगद्वाचकाः यथा रामकृष्णादिशब्दा इति विशेषतो व्याप्तिः, सामान्यतोऽपि ये निष्कर्षेतरत्वे सति यन्मूर्तिवा

वकास्ते तद्वाचकाः यथा देवमनुष्यादिशब्दा इति इत्यमनुमानम् आगमोऽप्यस्तीत्याह । सर्वेषामिति । आप्तमुख्यैर्महर्षिभिः सर्वेषां वचसां शाश्वते भगवति प्रतिष्ठा पर्य्यवसानमगाधि वचसां वाच्यमुक्तमम्, मताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यच्च शाश्वती इत्यादीनि प्रमाणानि सहस्रशस्सन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति स्ववचनमपि, किमनेन स्मृत्युपदेशेन श्रुतिरेव तावच्छरणं सर्वे वेदा यत्पदं भवन्तीत्यादिका बहुशः प्रवर्तते कथन्तर्हि वालिशानां भगवत्पर्य्यन्तप्रतीतिः सर्वेष्वपि शब्देषु न जायते अत्रोत्तरम् । पाकैरिति । तस्याप्रतीतेः भगवत्पर्य्यन्तत्वाप्रतीतेः, विशेषणमात्रे प्रयोगः तदितरैर्विद्वद्भिरपि विशेषणमात्रे क्वचित्क्वचिद् भङ्क्त्वा प्रयोगः विशिष्टवाचिनश्शब्दस्य विशेषणमात्रे विभज्य प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति जगद्वाचिनां शब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वम् ८५

यदि ब्रह्मणस्सर्वशब्दवाच्यत्वं तर्हि लोकव्युत्पत्तिविरोधः स्याद् घटपटादिशब्दानां घटपटादिष्वेव लोके व्युत्पत्तिर्न पुनरीश्वरे अतः कथं व्युत्पत्तिविरोधस्सोढव्य इत्याशिपति । व्युत्पत्तिरिति ।

मू० व्युत्पत्तिर्वाचकानां स्थिरचरविषये लोकतो नेश्वरादावव्युत्पन्नार्थवृत्तिस्त्वधिपतिनयतः स्यादमुख्येति चेन्न । व्युत्पत्तेः पूरणं हि श्रुतिशिरसि कृतं नोपरोधः कथञ्चिद्देहित्वज्ञाधिपत्यात् समधिकमिह खल्वदपादमणीतात् ॥ ८६ ॥

टी० कथन्तर्हीश्वरे जगद्वाचिनां शब्दानां प्रयोग इत्यत्राह । अव्युत्पन्नेति । यथा राजा राष्ट्रमित्यत्राधिपत्यनिबन्धनम् सामानाधि-

करणम् एवं जगद्वाचिनामीश्वरे प्रयोगोऽप्याधिपत्यनिबन्धन इत्यर्थः अवान्तरम् । नेति । अयमत्र भावः प्रथमव्युत्पत्तेरपूर्णायाः पूरणमेव वेदान्ते क्रियते न पुनः प्रथमव्युत्पत्तिबाधः, वेदान्तश्रवणेन हि व्युत्पत्तिः पूर्यते कर्मकाण्डश्रवणेन देहमात्रपरतया पूर्वं व्युत्पन्नस्य देवादिशब्दस्य देहव्यतिरिक्तात्मपरतया व्युत्पत्तिः पूर्यते एवमत्रापि तदिदमाह । नोपरोध इति । नन्वीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमत्रपादेनाप्यभिधीयते किमधिकं देहित्वं भवताऽभ्युपगम्यते इत्याशङ्क्याह । देहित्वमिति । अयमत्र भावः यद्यत्रपादोऽपीश्वरस्याधातृत्वविधातृत्वशेषित्वनियमेन शरीरित्वं शरीरवाचिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वमाह तमपि वयमनुमन्यामहे यदि नाह तमेवानेनोपपादनेन प्रतिविदामः स खलु केवलमाधिपत्यमत्रपादः प्राह वयन्तु विश्वदेहित्वमीश्वरस्य विश्ववाचिशब्दवाच्यत्वञ्चेति विभागः ॥

इति ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वे व्युत्पत्तिविरोधपरिहारः ॥ ८६ ॥

एवं सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण उपपाद्य शब्दस्वरूपमेव शोधयति तत्र स्फोटवादिन आहुः वर्णानां नानात्वात् ते न वाचकाः शब्दादर्थं प्रतीम इति ह्येकत्वेनैव शब्दप्रतीतिः अतो वर्णातिरिक्तः पदस्फोटः पदार्थप्रत्यायकः एवं पदातिरिक्तो वाक्यस्फोटो वाक्यार्थप्रत्यायकः, न च वर्णसमुदायविवक्षया पदसमुदायविवक्षया वा वर्णानां पदानाञ्च एकत्वं सम्भवति देशतः कालतो वा तेषामेकत्वासंभवात् न तावत्ताल्वादिव्यापारोच्चारितानां देशत एकत्वं संभवति एककर्णशष्कुलीदेशसंबन्धादेकत्वमिति चेत्तर्हि सर्ववर्णानाम् एकपदत्वप्रसङ्गः, न च शब्दानामेककाल्यं वाचः क्रमवृत्तित्वेन क्रमेणैव तदभिधानात् अतः पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्चैकत्वेनोपलभ्यमानः पदार्थं वाक्यार्थञ्च बोधयतीति अवान्तरम् एकार्थप्रतिपादकत्वेन व्याकरणादिव्युत्पन्ना

एकबुद्ध्युपग्रहेण संघातभावमापन्ना वर्णा एव पदम् एवमेकार्थप्रतिपादनरूपकार्यावच्छिन्नानि पदार्थप्रतिपादकानि पदान्येव वाक्यम् अथैक्यमेकबुद्ध्युपस्थितानां संघातभावविषयम्, अतो न विरोधः पदतत्संघातव्यतिरिक्तस्फोटयोरनुपलम्भात् ऐक्यप्रतीतिरन्यथासिद्धत्वात् सर्वबुद्धिसंगृहीतानां वर्णानां पदानामर्थप्रत्यायकत्वानङ्गीकारे स्फोटाभिव्यञ्जकत्वमपि न स्यात् तथापि किमेकैकस्याभिव्यञ्जकत्वमुत समुदायस्येति वक्तु शक्यत्वात् अस्मदुक्तप्रक्रियया समाधाय स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे किमनेन स्फोटेनाद्गृष्टवरेण अर्थस्यैव तथा प्रतिपत्तिरस्त्विति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । न हीति ।

सू० न ह्यक्षैः कोऽपि वर्णाभ्यधिकमिह विदुर्वाचकं सावधानाश्शब्दादर्थं प्रतीमस्त्विति च जनवचो नैकमन्यद्व्यनक्ति । सामग्र्यैक्यादिनीत्या भवति मतिरियं तादृशे वर्णसंघे संभेदे वा पदानामिति न तदधिकः कोऽपि शब्दो ऽपरोक्षः ॥ ८० ॥

टी० किं प्रत्यक्षात् स्फोट उपलभ्यते तत्तावन्नास्ति प्रत्यक्षाभावात् नाप्यनुपपत्त्येत्याह । शब्दादिति । एकत्वं संघातविषयमित्युक्तं तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति । सामग्रीति । न हि सामग्रीव्यतिरेकेण कार्यकारणमिति किञ्चित्कल्प्यते तद्वद्वर्णपदसंघातव्यतिरेकेण पदवाक्यस्फोटाभिधानविषयत्वेन किञ्चिन्न कल्पनीयमित्यर्थः, अतो वर्णपदातिरिक्तस्फोटो न प्रत्यक्षगम्य इत्याह । नेति ।

इति स्फोटप्रत्यक्षत्वभङ्गः ॥ ८० ॥

स्फोटप्रत्ययवत्त्वं निरस्य स्फोटक्लृप्तिवादं प्रतिबन्द्या विशदं निरस्यति । यादृग्भिरिति ।

सू० यादृग्भिः स्फोटधीस्ते भवति भवतु तैरर्थधीरेव वर्णैर्वर्णपूक्तौ विकल्पस्समगतिरुभयोर्यौगपद्यक्रमादिः । वाक्यस्फोटेऽपि तुल्यं तदिदमिह पदैरक्षरैर्वाऽवगम्ये स्फोटे तद्बुद्धिबोध्ये सति न च घटते तत्तदध्यासक्लृप्तिः ॥ ८८ ॥

टी० यादृग्भिर्वर्णैस्ते स्फोटधीर्भवति तैरर्थधीरेव भवतु वर्णपूक्तौ विकल्पः स्फोटाभिव्यक्तावपि समगतिः उभयोर्वादिप्रतिवादिरित्यर्थः । यद्वा पक्षप्रतिपक्षयोः पदस्फोटोक्तं दूषणं वाक्यस्फोटेऽपि तुल्यमित्याह । वाक्येति । किञ्च पदैरक्षरैर्वा वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चाभिव्यज्यत इति भवदीया प्रक्रिया । एवञ्च वर्णपदाभिव्यङ्ग्यस्फोटे तस्मिंश्च स्फोटबुद्धिबोध्ये सति स्फोटे विश्वस्यापि शब्दविशेषस्याध्यास इति भवदीया क्लृप्तिरसमञ्जसैव तदिदमाह । न घटत इति । स्फुटदृष्टे स्फोटे कथं वर्णाध्यासक्लृप्तिरित्यर्थः स्फोटोऽपि क्लृप्तिमात्रमिति चेत् कुत्र क्लृप्तिः शब्दब्रह्मणीति चेद् वर्णातिरेकेण किं तच्छब्दब्रह्म वर्णानामेव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् स्फोटस्य चानुपलम्भनिरस्तत्वात् ॥

इति स्फोटक्लृप्तिभङ्गः ॥ ८८ ॥

आगमिकस्फोटशब्दनिर्वाहमाह । शब्द इति ।

सू० शब्दो ब्रह्मेति यत्तन्मुनिभिरभिदधे स क्वचिद्भेद इष्टस्सूक्ष्माकारस्तु सोऽर्थं न गम-

यति यतस्तत्तया नैव हेतुः । स्फोटस्त्वं वर्ण-
जुष्टस्त्विति हि यदभिहितं भारते सापि
शक्तिर्वर्णानां स्यात्तयाऽर्थः स्फुट इति घटते
स्फोटशब्दोऽपि तस्याम् ॥ ८९ ॥

टी० तर्हि शब्दो ब्रह्मेति तत्रतत्र मुनिभिरभिधीयते तत्कि-
मित्यत्राह । स हीति । अविद्भेद ऋग्वेदादिरूपं शब्दमात्रं
यदि वा शब्दस्य सूक्ष्माकारः शब्दोत्पत्त्यवस्थाविशेषः स वाऽऽर्थाव-
गमको न भवति शब्दस्य तनयाऽर्थावबोधकत्वाभावात् तादृगवस्था-
पन्नस्य शब्दस्यानुपलम्भविषयत्वात् तदिदं सर्वमाह । सूक्ष्माकार
इति । तर्हि स्फोटस्त्वं वर्णजुष्ट इति भारतोक्तं कथमिति चेत्
सत्यम् अर्थस्फोटकत्वात् प्रकाशकत्वाद्वर्णानां शक्तिरेव स्फोट
इत्यभिधीयते अतो वर्णानामुत्पत्त्यवस्थावहविशिष्टाचिद्द्रव्यविशेष-
व्यतिरेकेण शब्दब्रह्मेति किञ्चिन्नास्ति अर्थावबोधकशब्दशक्तिव्यति-
रेकेण स्फोटशब्दवाच्योऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इत्यागमिकस्फोटादिशब्दनिर्वाहः ॥ ८९ ॥

चिन्मात्रविवर्तवद् शब्दब्रह्मविवर्तत्वेन विश्वमपि वदन्तं
शाब्दिकं प्रतिक्षिप्य प्रतिभेव वाक्यवाक्यार्थभावेन दृश्यते न प्रति-
भातिरिक्तं किञ्चिदिति वदन्तौ बौद्धशाब्दिकाभासौ प्रतिक्षिपति — ।
यदिति ।

सू० यत्प्रत्येकादिकल्पे गमकविषययोरप्रतीत्या-
दिदोषाद् बौद्धाश्शब्दाश्च बुद्धिं कतिचिद-
भिदधुर्वाक्यवाक्यार्थरूपाम् । नैतद्वाह्येन
वाह्यो विदित इति मतेर्बोधकोऽस्तीश्च

साम्याद्वाक्यादावैक्यबुद्धिस्त्वनुकथितनयादन्यथासिद्धितश्च ॥ ९० ॥

टी० तत्र पूर्वार्द्धेनानुवदति उत्तरार्द्धेन परिहारं वदतीति विभागः । अयमत्र भावः प्रत्येकं वा शब्दवाच्यमर्थः सर्वो वा यदि प्रत्येकमर्थः व्यभिचारः स्यात्, सर्वस्याप्यर्थत्वे पुनरानन्त्यम् एवं प्रत्येकं वा वाचकत्वं शब्दस्य सामस्त्येन वेति विकल्प्य दूषणं वाच्यं तथा च गमकविषययोरप्रतीतिर्विरुद्धप्रतीतिर्वा भवेदिति दोषात् बौद्धाश्शब्दाश्च केचिद् बुद्धिमेव वाक्यवाक्यार्थभावेनारोपितामाहुः एतद्दूषयति । नैतदिति न कुत इत्यत आह । बाह्येनेति । बाह्येन शब्देन बाह्योऽर्थो विदित इति प्रतीतेः प्रत्येकादिविकल्पेन दोषोक्तेश्च साम्याद् वाक्यवाक्यार्थयोः प्रतिभारूपत्वेऽपि किं व्यवस्थितप्रतिभारूपत्वमुताव्यवस्थितप्रतिभारूपत्वम् अव्यवस्थितरूपत्वे लोकव्यवहारविरोधः, व्यवस्थितरूपत्वे चेत्र व्यवस्था शब्दार्थयोरप्रतिभारूपत्वे स्यादिति भावः । कथन्तर्हि वाक्यपदवाक्यार्थपदार्थोऽप्यैक्यबुद्धिरिति चेत्तत्र पूर्वोक्तन्यायेन समुदायविषयत्वेन परिहृतमित्याह । वाक्यादाविति ।

इति प्रतिभावाक्यवाक्यार्थभङ्गः ॥ ९० ॥

वाक्यानामर्थवत्त्वे सिद्धे तेषामन्विताभिधायित्वं पदप्रतिबन्द्या समर्थयते । आचष्ट इति ।

मू० आचष्टे प्रत्ययश्च प्रकृतिरपि मिथः श्लिष्टमित्यभ्युपेतं स्पष्टं दण्डादिशब्देष्वपि तदितरथा धीविरोधप्रसङ्गात् । अन्योन्यस्मारितार्थान्वितमभिदधति स्वार्थमेवं प-

दानि स्यान्नातश्चक्रकादिर्न च पुनरभिधा
नापि वाक्यस्य भेदः ॥ ९१ ॥

टी० द्विविधं हि वाक्यार्थप्रक्रियाभेदमाहुस्तत्तन्त्रनिष्ठाः अन्विताभिधानमभिहितान्वय इति, तत्र पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थं बोधयन्तीत्यभिहितान्वयः

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥

इत्यन्विताभिधानम् अयमत्र श्लोकार्थः पदानि तावच्छ्रूयन्ते श्रुतानि च व्युत्पत्त्यनुसारेण पदार्थस्वरूपाणि परस्परानन्वितानि स्मारयन्ति स्मृतेषु च पदार्थेष्वाकाङ्क्षादिपरामर्शः, तत्रैव न्यायप्रवृत्तिः न्यायप्रवृत्त्या च वचनव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिसंपादने ततस्तद्व्यङ्ग्यन्यायानुगृहीतानि पदानि नानापदार्थविशिष्टैकप्रधानपदार्थात्मकं वाक्यार्थमभिदधतीति । अभिहितान्वयवादिनस्त्वेवमभ्युपगच्छन्ति पदैः पदार्थाः पृथक्पृथगभिधीयन्ते तन्नाभिधानं विशेषव्यक्त्यभावात् स्मारकान्न विशिष्यते पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यत इति वचनात् ते चाभिहिताः पदार्था योग्यत्वेन परामृश्यमानाः स्वयमेव विशेषसंसर्गात्मकं वाक्यार्थमवबोधयन्ति न तत्र पदव्यापारः अर्थैरेवार्थविशेषसिद्धेः यथा कविभिरालोच्यमानाः पदार्था एव वाक्यार्थरूपमर्थविशेषं संसर्गात्मकमवबोधयन्ति पश्चादेव शब्दरचनाप्रतिपन्नार्थानुरोधेन एवमत्राप्यर्था यथार्थविशेषमवबोधयन्तीति । अथान्विताभिधानवाद्याह यथा पदे प्रकृतिप्रत्ययौ सहैवार्थे विशिष्टरूपमभिधत्तस्तथैव वाक्येऽपि सर्वे शब्दाः सहैवार्थे विशिष्टमर्थमभिदधति तदिदमाह । आचष्ट इति । तदिदं मत्वर्थीयप्रत्ययसहितेषु दण्ड्यादिशब्देष्वपि समानमिति दर्शयति । स्पष्टमिति । उक्तार्थं(?)नुग्राहकन्तर्कमाह ।

इतरथेति । उपलम्भविरोधप्रसङ्ग एव हि सर्वेष्वपि तर्केषु सारतमः यथा पदानि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विभक्तान्यपि विशिष्टमेकं पदार्थं वदन्ति एवं पदान्यपि परस्परस्मारितार्थविशिष्टमेकमर्थं वदन्ति अयमर्थः कार्य्यपरं चेद्वाक्यं संहतान्येतानि पदानि कारकविशिष्टक्रियामभिदधति सिद्धपरत्वेऽपि समानाधिकरणवाक्यं नीलमुत्पलमितिवत् नानाविशेषणविशिष्टमेकं विशेष्यं सिद्धमेवाभिदधाति वैयधिकरण्येऽपि व्यधिकरणविशेषणविशिष्टं सिद्धमसिद्धं वा विशेष्यमाचष्टे काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति काष्ठैः स्थाल्यामोदनः पक्व इति वा अत्रायं सारतमोऽर्थः योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायीनि सर्वाण्यपि पदानि तत्रतत्र कारकपदानि क्रियान्वितस्वार्थाभिधायीनि क्रियापदं तु कारकान्वितस्वार्थाभिधायकम् एवं सिद्धपरत्वेऽपि विशेष्यपदं विशेषणान्वितस्वार्थाभिधायकं विशेषणपदञ्च विशेष्यान्वितस्वार्थाभिधायकं सर्वमेतदन्विताभिधानान्न मुच्यते गुणप्रधानभावेनैव पदार्थानां प्रतीतेरेकवाक्यत्वं न विरुध्यते इति एवमभिधानाङ्गीकारे परवाद्युक्तास्सर्वे दोषा निरस्ता इत्याह । स्यादिति । पदैरर्थप्रतीतिः अनन्तरमाकाङ्क्षादिपरामर्शः पश्चात्पदैरर्थाभिधानं ततोऽर्थप्रतीतिरिति चक्रकम् आकाङ्क्षादिपरामर्शादर्थाभिधानमर्थाभिधानानन्तराकाङ्क्षादिपरामर्श इत्यन्योन्याश्रयः उभयमपि नास्ति प्रथममर्थाभिधानाभावात् स्मरणमात्रत्वात् प्रथमं प्रत्येकमर्थानाम्, अत एव न द्विरभिधानप्रसङ्गः विशेषणानां नानात्वेऽपि सर्वेषामपि पदानां विशिष्टार्थैक्यपरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि नास्ति ॥

इत्यन्विताभिधानम् ॥ ६९ ॥

इत्थमन्विताभिधानं साधयित्वा स एवान्विताभिधानवादी परैरभिहितमभिहितान्वयवादं दूषयति । स्वार्थ इति ।

मू० स्वार्थे शब्दस्स चासावपि मिलितमतौ व्यापृतावित्यनेकाः कल्प्यास्ते शक्तयः स्युः कथमपि न भवेत्तादृशी शक्तिरेका । अर्थेषु स्मारितेषु प्रथममथ च तद्योग्यतादौ विमृष्टे शब्दैरेवान्विते धीर्मम भवति तव स्वार्थबोधव्यपेतैः ॥ ९२ ॥

टी० पदानां स्वार्थबोधनशक्तिः पदार्थानां संसर्गबोधनशक्तिः पदानामेव पदार्थेषु संसर्गबोधनशक्त्याधानशक्तिरिति शक्तित्रयं कल्प्यमभिहितान्वयवादिनः स चासावपीति शब्दश्चार्थश्चेत्यर्थः मिलितमतौ शब्दा अपि व्याप्रियन्त इति वक्तव्यमभिहितान्वयवादिना अर्थे संसर्गबोधनशक्त्याधानशक्तेरशब्दनिष्ठत्वादिति भावः । नन्वेकैव शक्तिः अर्थप्रतिपादनं संसर्गप्रतिपादनं च तद्द्वारा करोति तत्र तत्तच्छक्तीनां नियतविषयत्वात् तदिदमाह । कथमपीति । अस्माकं पुनरेकैव शक्तिर्योग्येतरान्वितं स्वार्थमभिदधातीति लाघवं प्रथमं स्मरणे न तथाभिधानव्यापारः अथ परामर्शः तथापि न शब्दव्यापारः केवलं विशिष्टे स्वार्थे शब्दव्यापारः अत एव शाब्दत्वं वाक्यार्थज्ञानस्यास्मत्पक्षे, युष्मत्पक्षे तु पदार्थप्रतिपादनद्वारेण कथञ्चिदेव शाब्दत्वम् अतो जघन्यस्त्वत्पक्ष इत्याह । शब्दैरेवेति ।

इत्यभिहितान्वयवादभङ्गः ॥ ९२ ॥

इत्थमन्विताभिधानमुक्त्वा अभिहितान्वयपक्षेऽपि नास्माकं काचित् क्षतिरित्याह । संसर्गमिति ।

मू० संसर्गं वाक्यवेद्यं स्फुटमभिदधते कानिचिद्वाप्यवाक्यान्याद्यव्युत्पत्तिरुक्ता प्रतिप-

दमिह च क्वापि नान्यस्य हानिः । इत्थं मत्वा सयूथ्याः कतिचिदभिहितान्योन्यसंसर्गमीषुस्तत्तत्स्वारस्यलोकप्रतिपदनुगमात्तन्न नाधिक्षिपामः ॥ ६३ ॥

टी० संसर्गमेव वाक्यार्थं कानिचिद्वाक्यवाक्यान्यभिदधति तदनुकूलं चाम्बातातमातुलादिभिर्बालानां प्रतिपदव्युत्पत्त्यभिधानं भाष्यकारस्य तदेतदाह । आद्येति । एतत्पक्षस्वीकारे नान्यस्य प्रधानार्थस्य हानिः तदिदमाह । इह चेति । यत्तु शक्तिद्वयकल्पनागौरवमभिहितं तदपि नास्ति पदानामेव पदार्थाभिधानशक्तेः स्वीकारात् अर्थानां संसर्गबोधनसामर्थ्यं स्वाभाव्यमेव शब्दाभिधानमन्तरेणापि प्रतीतानामर्थानां संसर्गबोधनसामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वात् अन्यथा कथमिव कवयः परामृश्यमानैः पदार्थैर्वाक्यार्थं प्रतिपद्य स्वयमेव वाक्यं रचयेयुः, शब्दस्य तु शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव युज्यते वाक्यार्थस्याभिधाने त्वनादरः अतोऽभिहितान्वय एव स्यादिति केचिदाचार्याः तदेतदाह । इत्थमिति । एतदङ्गीकरोति । तत्तदिति । तत्तद्वाक्यस्वारस्याल्लोके बालकानां व्युत्पत्तिसमये पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकं वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्वारस्यानुगमादमुमपि पक्षं नाधिक्षिपाम इति अयमत्र भावः यद्यप्यन्विताभिधानं तथापि निर्विशेषब्रह्मवादिनो न वेदवेद्यत्वं निर्विशेषस्य सिद्ध्येत् यद्यभिहितान्वयस्तथापि तथा अन्वितस्यान्वयस्य वा भेदगर्भत्वात् अतो गुरुकुमारिलपरिगृहीतं पक्षद्वयमप्याश्रित्य परपक्षवादिनं प्रतिक्षिपामः नास्माकं क्वापि निर्बन्ध इति प्रधानार्थविरोधे हि प्रतिक्षेप्यत्वनिर्बन्धः ॥ इत्यभिहितान्वयपक्षः ॥ ६३ ॥

इत्थं वाक्यस्याभिधानप्रकारभेदमुक्त्वा समानाधिकरणवाक्यानां भेदाभेदपरत्वं प्रतिक्षिपति । द्वार इति ।

मू० द्वारे भिन्ने समानाधिकरणवचसामैक्यतात्पर्यसिद्धेर्भेदाभेदस्थितानामिदमनुगुणमित्यार्हतादेर्दुराशा । वस्तुस्थित्यैकरूप्ये वचनमितरथा बोधयत्स्यान्न मानं तन्मानत्वाद्द्विधैकं स्थितमिति च न सद्भेद एवोपपत्तेः ॥ ९४ ॥

टी० इत्थं खल्वार्हतादीनामालापः यत्र समवायमिच्छन्ति समवायवादिनः, तत्र भेदाभेदमेव वयमन्विच्छामः स च भेदाभेदात्मा धर्मविशेषस्सामानाधिकरण्येनैव सिद्धः, भेदे सति मत्वर्थीयदर्शनात् सामानाधिकरण्यस्य दण्डी कुण्डली गोमानश्वानिति अतो मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यं भेदाभेदमेवोपपादयति अत्यन्तभेदे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः घटः पट इतिवत् अत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यं न सम्भवति घटो घट इतिवत् यत्र भेदाभेदौ तत्रैव सामानाधिकरण्यं नीलमुत्पलम् इति, अतो नीलत्वोत्पलत्वादीनां द्रव्यात्मना भवत्यैक्यं पर्यायात्मना भेदः. पर्यायशब्देन धर्मा उच्यन्ते अतस्सामानाधिकरण्यं भेदाभेदानुगुणमिति तदेतदनुभाष्य दूषयति । आर्हतादेर्दुराशेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकत्र वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थनिष्ठत्वलक्षणत्वात् सामानाधिकरण्यस्य तेनैव सामानाधिकरण्येन भेदाभेदसिद्धिरिति वचनं विरुद्धभाषणत्वाद् दुराशामूलमेव यदि भेदाभेदं बोधयेत् सामानाधिकरण्यं प्रमाणविरुद्धार्थ-

प्रतिपादकत्वात् प्रमाणमेव न स्यादित्याह । अस्त्विति । न ह्यतीतमस्तीति बोधयितुमेव शक्नोति वचनं, वचनबलाद्वस्तुस्थितिमप्यन्यथयाम इति चेत् तन्नेत्याह । तन्मानत्वाद्विधेकं स्थितमिति । न सदिति कुत इत्यत आह । भेद इति । भेदपक्ष एव सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेर्भवत्पक्षविरुद्धं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । किञ्च सामानाधिकरण्यस्यानेकान्तपरत्वे भेदाभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ सामानाधिकरण्यस्यानेकान्तनिष्ठत्वमित्यन्योन्याश्रय इति च भावः ।

इति सामानाधिकरण्ये भेदाभेदप्रसङ्गपरिहारः ॥ ६४ ॥

माभूद् भेदाभेदपरं सामानाधिकरण्यमथाप्यनुमानबलान्निर्विशेषोपलम्भकमस्त्वित्याह । तथा हि तत्त्वमित्यादिसामानाधिकरण्यं निर्विशेषोपलक्षकं सामानाधिकरण्यात्मकत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यवदिति तदेतदनुभाषते । ऐकाधार्य्यादिति ।

मू० ऐकाधार्य्याद्विगीतं तदिदमिति नयाल्लक्षयेन्निर्विशेषं मैवं बाधातिचारः स्ववचनहृतिभिः स्वोक्तदृष्टान्तदोष्यात् । तत्तेदन्ताविरोधो वचसि न हि भवेत्ताद्दृशाध्यक्षनीत्या नो चेत् स्याद्वस्तमस्तं क्षणिकमिह पुनर्देशभेदःक्रमात् स्यात् ॥ ६५ ॥

टी० दूषयति । मैवमिति । कुत इत्यत आह । बाधेति । तत्त्वमिति विशेषणद्वयविशिष्टविषयतया उपलब्धस्य निर्विशेषपरत्वे स्फुट एव बाधः अतिचारोऽपि नीलमुत्पलं दण्डी कुण्डलीत्यादौ सविशेषपरत्वात् स्ववचनहृतिः तदिदमिति सामानाधिकरण्यमिति च भेद

व्यवहारं कुर्वाणस्य निर्विशेषपरत्वकथनं स्ववचनविरुद्धमेव स्योक्ते च सोऽयं देवदत्त इत्यत्र निर्विशेषपरत्वदृष्टान्तोऽपि दौःस्थ्यमेव सोऽयमिति सामानाधिकरण्यस्य तत्तेदन्ताविशिष्टवस्तुपरत्वात् । ननु तत्तेदन्ताविशिष्टमेकस्य कथमुच्यते तत्तेदन्तयोः परस्परविरुद्धत्वादिति तत्र विरोधाभावात्, यदि तत्तेदन्तयोरेकत्र विरोधः तर्हि सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यक्षोपलम्भविरोधः स्यात्, तदिदमाह । तत्तेदन्तेति । तर्हि प्रत्यक्षेऽपि वचनवद्विरुद्धमेव स्यादित्याशङ्क्याह । नो चेदिति । एकस्य कालद्वयसंबन्धानङ्गीकारे क्षणभङ्गवाद एव प्रसज्येत अतो न कालविरोधः, देशद्वयसंबन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिहृत इत्याह । इहेति । प्रत्यभिज्ञायां देशभेदः कालभेदादेव परिहृत इत्यर्थः अयमत्र निर्णयः कालद्वयमेकस्याविरुद्धमवधिकत्वाङ्गीकारात् स्वप्रागभावस्वप्रध्वंसकालौ स्वस्य विरुद्धौ स्वकालस्तु सर्वोऽपि स्वकालत्वादेव स्वस्याविरुद्धः स्वकालांशौ च तदेतत्कालौ स्वस्याविरुद्धावेव तत्कालस्तत्काले वस्तुनि संबध्यते एतत्कालोऽप्येतत्काले कालस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेन कालान्तरानपेक्षणान्नानवस्थादोषः, नाप्यात्माश्रयदोषः अन्यथा स्थिरवादानङ्गीकारेण क्षणभङ्गप्रसङ्गादिति ॥

इति निर्विशेषोपलक्षणसामानाधिकरण्यभङ्गः ॥ ६४ ॥

उक्तमर्थमसहमानो मृषावादी प्रत्यवतिष्ठते सत्यादिवाक्यम-

खण्डपरं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवाक्यवत्, न चैतद्वाक्यं स्वरूपपरं न भवतीति वक्तुं शक्यते स्वरूपस्यैव प्रकृष्टत्वात् कश्चन्द्र इति यदेव पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम् अन्यथाऽऽम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति न्यायः स्यादिति तदेतदनुवदति सत्येत्यादिना यदीत्यन्तेन ।

मू० सत्याद्युक्तिः प्रकृष्टद्युतिरुडुपतिरित्यादिवद्वस्तुमात्रं ब्रूते लक्ष्मोक्तिभावादिति यदि न तथा स्वोक्तिबाधादिदोषात् । रोधस्तद्वाक्यभावाद् भवति च कथितोदाहृतिस्साध्यहीना प्रश्नोक्तेश्चाविशिष्टं न विषय इति नापृष्टजल्पोपहासः ॥ ९६ ॥

टी० दूषयति । नेति । तत्र हेतुमाह । स्वोक्तीति । लक्ष्मोक्तिभावादिति यदचि वस्तुमात्रं ब्रूत इति च परस्परविरुद्धमेतत् असाधारणधर्मो लक्षणं तद्वाचिनः कथन्निर्विशेषवाचित्वमिति एवं स्वाचार्यादिवचनबाधः श्रुतिबाध इत्यादिकमादिशब्दार्थः, सत्यादिवाक्यं सविशेषं वक्ति तद्वाक्यत्वादित्यादिभिः प्रतिरोधश्चानुमानस्य, बाधो वा तेषामेवानुमानानां तर्कानुग्रहणेन प्राबल्यादिति भावः । तदिदमाह । रोध इति । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह । भवति चेति । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य सविशेषपरत्वात्, अन्यथा लक्षणसंबन्धाभावेन चन्द्रप्रतीतिः विरुध्येत् अपृष्टोत्तरत्वचोद्यस्य किमुत्तरम् अभाव एवोत्तरं न ह्यपृष्टस्योत्तरं दीयते प्रष्टा खलु सामान्यतश्चन्द्रशब्दार्थं प्रतिपद्य तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चन्द्रस्यासाधारणलक्षणमप्राक्षीत् वक्ता च तदसाधारणलक्षणं प्राहेति न कश्चिद्विरोधः । अतः प्रश्नोऽपि सविशेषविषय एव, उत्तरमपि तथेति ॥ ९६ ॥

अथ चोदयति । एकत्रेति ।

मू० एकत्रार्थे समानाधिकरणवचसां वृत्तिरुक्ता ततोऽत्र स्याप्ये तत्तन्निमित्ते प्रसजति हि

भिदा धर्मिणोऽपीति चेन्न । नेतव्यं लक्षवाक्यं प्रतिपदनुगुणं सात्र सिद्धा विशिष्टे व्युत्पत्तेस्तादृशत्वाद् भवति तु विहतेः क्वापि भिन्नं विशेष्यम् ॥ ९७ ॥

टी० एकस्मिन्नर्थे समानाधिकरणपदानां प्रवृत्तिरुक्ता तर्हि विशेषणभेदाद् विशेष्यभेदो ऽपर्जनीयः तत्तन्निमित्ते तत्तद्विशेषणे पाचकत्वादिवदिति भावः । एवं विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदमाशङ्क्य तदेव प्रतिक्षिपति । नेति । तदुपपादयति । नेतव्यमिति । प्रतीत्यनुगुणं हि सर्वं वाक्यं प्रतिपादयति लक्षणवाक्येऽपि प्रतीतिर्विशिष्ट एव अन्यथा लक्षणानुपपत्तेः, व्युत्पत्तिरपि तथैव भिन्नप्रवृत्तीत्यादिना समानाधिकरणपदानां विशिष्टवाचित्वस्यैव निर्णयात् यथैव व्युत्पत्तिस्तथैवार्थे *प्रतिपादयति तथैव श्रोतॄणां प्रतीत्युत्पत्तिः, व्युत्पत्तिश्च यथादर्शनं दर्शनञ्चानेकेषां विशेषणानामेकवस्तुनिष्ठत्वेन अतो यत्र नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणमेकवस्तुनिष्ठत्वेन तत्र तथैवाङ्गीकर्तव्यं यत्र पुनः खण्डो मुण्ड इत्यादौ विरुद्धानां विशेषणानां भिन्नवस्तुनिष्ठत्वेन तत्र तथैवाङ्गीकर्तव्यमिति विभागः । तदिदमाह । भवतीति । क्वापि—खण्डो मुण्ड इत्यादौ ॥ ९७ ॥

नन्वनेकधर्मविशिष्टेऽर्थाभिधाने किं क्रमेणाभिधानं युगपद्वा, क्रमेणाभिधाने पूर्वविशेषणविशिष्टे वस्तुनि उत्तरविशेषणाभावात् विशेषणानाञ्च पाठे क्रमनियमाभावादन्योन्यसमवायप्रसङ्गः, युगपदभिधाने पुनरन्योन्यैक्यप्रसङ्गो विशेषणानामपि विशिष्ट†प्रातिपदिक-

* तथैव वाक्यं प्रतिपादयतीति पा० ।
† विशिष्टप्रतिपादकतेति पा० ।

गतसमानविभक्तोर्विशिष्यवद्विशेषणेऽप्यैक्यप्रतिपादनावश्यम्भावात् न हि विशेषणं मुक्त्वा विशिष्टमिति किञ्चित् प्रतिपा*द्यत इत्याशङ्क्य परिहरति । नानाधर्मेत्यादिना प्रसजत इत्यन्तेन ।

मू० नानाधर्मप्रणाड्या बहुभिरपि पदैर्हन्त मिथो-
ऽन्नैक्यसिद्धौ नान्योन्याधारतैक्ये प्रसजत
उचितज्ञापनैकप्रवृत्तेः । बोध्ये सर्वैर्विशिष्टे
न च वचनभिदा तच्च सूत्रादिसिद्धं तात्प-
र्य्यञ्च स्वरूपे क्वचिदपि न भवेन्निर्निमित्ते-
ऽनुपाख्ये ॥ ९८ ॥

टी० अयमत्र भावः अन्योन्यसमवायैक्ययोः प्रसञ्जनमव्युत्पन्नानां वादः सामानाधिकरण्यलक्षणानवधारणेनैव ह्येवमुच्यते भिन्नानामर्थानाम् एकत्र धर्मिणि वृत्तिरर्थसामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानाम् एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः—प्रवृत्तिःपर्य्यवसानं शब्दसामानाधिकरण्यमित्युक्तं, तथा च क्रमाभिधाने युगपदभिधाने च नान्योन्यसमवायप्रसङ्गः । नाप्यन्योन्यैक्यप्रसङ्गः कुत इत्यत आह । उचितेति । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापरामर्शपूर्वकमेव शब्दार्थं प्रतिपद्यन्ते श्रोतारः तथा च योग्यमेव परामृश्यते नायोग्यं न ह्यग्निना सिञ्चेदिति अग्निसेकयोः कार्य्यकारणभावं परामृशन्ति यथैव परामृश्यन्ते तथैव प्रतिपादयन्ति पदानि, न हि विशेषणानामन्योन्यसमवायो योग्यकोटिमाटीकते तथाऽन्योन्यैक्यमपि, तेनोचितज्ञापनैकप्रवृत्तं वाक्यमनेकविशेषणविशिष्टमेकमाश्रयं प्रतिपादयति तत्र च परामर्शदशायामेव प्राप्ताप्राप्तविभागसिद्ध्यर्थं पौर्वापर्य्यपरिकल्पनं विभागः

---

* प्रतिपद्यत इति पा० ।

वाक्यार्थप्रतिपादनावस्थायामेकबुद्धिसमावेशेन सहितानि पदानि विशेषणविशेष्यभावेन युगपदेव विशिष्टमर्थं प्रतिपादयन्ति अन्यथा सामानाधिकरण्यलक्षणमेव संभज्येतेति भावः, तर्हि विशेषणभेदाङ्गीकारे कथमेकपवनप्रवृत्तिरिति मन्दस्य चोद्यमाशङ्क्य परिहरति । बोध्य इति । तदुपपादयति । तदिति । सामानाधिकरण्यप्रतिपादकसूत्रभाष्यवाक्यादिसिद्धत्वादनवद्येयमास्माकी प्रक्रिया शब्दादर्थप्रतिपत्तिमौभूतात्पर्यादेव निर्विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह । तात्पर्यमिति । तात्पर्यमपि शब्दानां वृत्तिरेव तत्र प्रतिपत्त्यर्हे वस्तुनि न तु तदनर्हे प्रतिपत्त्यर्हञ्च सविशेषमेव अतो निर्विशेषे नाभिधा । नापि लक्षणा न च गौणी वृत्तिर्नापि तात्पर्यमिति शब्दाविषयत्वमेव, निर्विशेषशब्दस्तु यदि प्रामाणिकस्तदा केन चिद्विशेषणेन विशिष्टस्य विशेषणान्तरनिवारणार्थः निर्विशेषं नगरमिति यत्, न हि नगरस्य योगजरथतुरगादिसंबन्धः सोऽपि निषिध्यते निर्विशेषशब्देन, अपि त्वतिपातकदाहाद्युपघात एव एवं ब्रह्मणि निर्विशेषशब्दः यद्यप्रामाणिकप्रयुक्तोऽयं निर्विशेषशब्दः किमस्यार्थवत्त्वगवेषणेन नैरर्थक्यस्यैव तादृशवचनदूषणत्वात्, न ह्यप्रामाणिकवचनमनर्थकमित्यस्माकं काचिद्धानिरिति ॥ ६८ ॥

इदानीं निर्विशेषबोध्यत्वं प्रकारान्तरेणापि विकल्प्य दूषयति । बोध्यमिति ।

मू० बोध्यञ्चेन्निर्विशेषं बहुभिरपि पदैरेकतोऽन्यवृथा स्यादन्यव्यावृत्तिभेदात् फलमभिदधतः स्यादखण्डत्वहानिः । व्यावृत्तिश्चेत्स्वरूपं मम इह न भवेद्भासमाने तु तस्मिंस्तस्मात्

स्वार्थेषु मुक्तेष्वखिलपदगता लक्षणैवात्र लाभः ॥ ६६ ॥

टी० यदि बहुभिरपि सत्यज्ञानादिपदैरेकं निर्विशेषं बोध्यम् एकमेव पदमर्थवत् अन्यत् सर्वं वृथैव स्यात् । ननु विधिरूपार्थपराणि सत्यज्ञानादिपदानि माभूवन् किन्तु निषेधपराणीति यदि ब्रूषे तदाऽप्यखण्डवाक्यार्थभङ्गः व्यावृत्तिरूपैरेव विशेषणैर्ब्रह्मणस्सखण्डत्वात्, तर्हि व्यावृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपमेव तथा च व्यावृत्तिभेदेनार्थवत्त्वं व्यावृत्तीनां स्वरूपत्वादैक्यञ्चोपपन्नमिति चेतन्न न स्वरूपभूताया व्यावृत्तेर्नित्यस्वयंप्रकाशत्वेन प्रपञ्चभ्रमो न स्यात् तदिदमाह । भ्रम इति । कथन्तर्हि यौक्त्यादीनां स्वरूपमेव भेदः इत्थं यौक्त्यादीनां स्वरूपप्रतिभासे काष्ण्यर्याद्यध्यासाभावात् यौक्त्यादयो हि स्वपरनिर्वाहकधर्माः तेषां प्रतिभासे च न काष्ण्यर्याद्यध्यासः अतो युक्तं स्वस्येव भेदत्वं यौक्त्यादिषु, ब्रह्म तु न धर्मः नापि च ब्रह्मप्रतिभासे प्रपञ्चाध्यासनिवृत्तिः अतः कथं व्यावृत्तिरूपत्वं ब्रह्मणः, तदयमर्थः ब्रह्मस्वरूपस्येव व्यावृत्तिरूपत्वे प्राभाकरस्येव मिथ्योऽपि तथा च स्वरूपभेदखण्डनविभीषाभङ्गः धर्मस्य कस्यचिद्व्यावृत्तिरूपत्वे कणभक्षाक्षपादादिमतमवलम्बसे तथा च धर्मभेदवादखण्डनगर्वो निर्वापित इति दुर्वितण्डकता मुञ्चसीति कथमखण्डवाक्यार्थ इति यान्यत्र वक्तव्यान्यन्यानि दूषणानि भाष्य एव विस्तरेणानुसन्धेयानीत्यस्माभिरुपरम्यते ।

इत्यखण्डवाक्यार्थभङ्गः ॥ ६६ ॥

नन्वस्मत्पक्षे बाधार्थसामानाधिकरण्याङ्गीकारान्न विशिष्टविषयत्वसिद्धिः, यथा चोरः स्थाणुरिति तथैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं तत्त्वमसीत्यादिकमिति तदेतदप्यसमञ्जसमित्याह । बाधार्थमिति ॥

मू० बाधार्थं यत्समानाधिकरणवचनं नाविशिष्टं वदेत्तत्तत्रैकोऽध्यासयोग्याकृति वदति परो-भेदयुक्तन्तु शब्दः । निर्दिष्टे वस्तुमात्रे भवतु कथमिहारोपितं बाधनीयं भ्रान्तिर्भेदाप्रतीतौ विरमतु च कथं हेतुवैफल्ययुक्ता ॥ १०० ॥

टी० यदिदं बाधार्थे सामानाधिकरण्यमित्युच्येत तद्विशिष्टमेव वदति । तत्कथमित्यत्राह । तत्रेति । बाधार्थे सामानाधिकरण्येऽप्येकशब्दोऽध्यासयोग्याकृति वस्तु वदति यश्चोरत्वेन प्रतिपन्न इति परस्तु शब्दो भेदयुक्तं वस्तु वदति स्थाणुरिति तथा च य एतावन्तं कालं चोरत्वेन प्रतिपन्नः स स्थाणुरिति चोरप्रतीतिविषयत्वं स्थाणुत्व चैकवस्तुनिष्ठमेव प्रतीयते तथा च सविशेषविषयत्वमेव चोरत्वस्थाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वात् चोरत्वबाधेन बाधार्थमित्युच्यते यदि स्थाणुत्वमपि मिथ्या कथं चोरत्वं बाध्येत अतो विरुद्धधर्मसद्भावस्तद्विरोधिधर्मबाधाङ्गं न हि शुक्तित्वसद्भावमन्तरेण रजतत्वं बाध्यते तदिदमाह । पर इति । ननु वस्तुमात्रप्रतीतिरेव बाधकमस्तु किमनेन तदतिरिक्तेन धर्मेणेति मा वोचः वस्तुप्रतीतेरध्यासावस्थायामपि सद्भावादित्याह । निर्दिष्ट इति । बाधाभावे भ्रान्तिर्नित्यमेवानुवर्तेत बाधश्च भेदग्रहणमन्तरेण नोपपद्यत इत्याह । भ्रान्तिरिति । हेतुवैफल्ययुक्ता भेदाप्रतीतिरेव भ्रान्तेर्हेतुवैफल्यं तथा च कथं भ्रान्तिर्विरमेत्, अयमर्थः यथा चोरत्वस्य स्थाणुत्वं बाधकम् एवमेतत्पदार्थगतासाधारणधर्मदर्शनमेव प्रपञ्चबाधहेतुः अन्यथा बाध्यबाधकभाव एव न स्यादिति ॥

इति बाधार्थसामानाधिकरण्यस्यापि विशिष्टार्थत्वम् ॥ १०० ॥

अथ कश्चिदाह मा भूत्त्रिविशेषपरत्वं वाक्यस्य अथापि वेदप्रामाण्यमेव नास्तीति तं प्रति ब्रूते । मानमिति ।

मू० मानं बाधाद्यभावान्निगम इतरवद्वक्तृदोषस्तु नास्मिन् बाधोऽप्यस्यानुमाद्यैरपि न हि सुवचस्तद्बलेनैव बाध्यैः । सन्दिग्धा नात्र बुद्धिर्न च न समुदिता तेन विज्ञानसिद्धावुत्सर्गोत्थानमेतन्मतिकलुषजयः स्याच्च मीमांसयैव ॥ १०१ ॥

टी० वेदः प्रमाणं कारणदोषबाधकप्रत्ययविधुरत्वे सति वाक्यत्वात् संप्रतिपन्नवाक्यवत् न चायं विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह । वक्तृदोष इति । वक्त्रभावादेव वक्तृदोषो नास्ति बाधकप्रत्ययोऽपि न तावदनुमानेन अनुमानस्यैवागमबाधितत्वेनाप्रमाणत्वादित्याह । बाधोऽपीति । आगमेन चेद् बाधः स आगमो वेदश्चेन् वेदप्रामाण्याङ्गीकारः स्मृत्यादिरूपश्चेद्वेदमूलत्वान्न वेदबाधकं वेदविरुद्धस्मृतिः पुनर्वेदानुकूलस्मृतिविरोधादप्रमाणमिति शारीरकस्मृत्यधिकरणे स्थापितं, लौकिकश्चेद्वाक्य बाधकं तस्यालौकिकविषये प्रवृत्त्यभावादबाधकत्वमेवेति भावः । तर्हि वेदवाक्यजनितस्य ज्ञानस्य बाधितत्वाभावेऽपि सन्दिग्धत्वादप्रमाणत्वमुपपद्येयाम इति चेतन्न असंदेहरूपत्वाज् ज्ञानस्येत्याह । संदिग्धेति । न च ज्ञानमेव वेदवाक्यान्न जायत इतीत्यनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यमपि नेत्याह । न चेति । अतो विज्ञानस्य सद्भावे सति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाद् वेदवाक्यमुत्सर्गात्सामान्यात् प्रमाणमेव अप्रामाण्यशङ्कानिराकरणं मीमांसया सिध्यतीत्याह । मतिकलुषेति ।

इति वेदप्रामाण्यम् ॥ १०१ ॥

मू० मानं वेदोऽपि वक्तुर्गुणत इति परं न्यायवित्साधयिष्यन् सामान्याद् बुद्धिहेतोः प्रमितिमधिकतस्साधयत्यन्यनीत्या । कार्य्यत्वं भेदकं स त्विह वदतु कथं धीविशेषत्वहेतौ सिद्धेऽसिद्धेऽपि नित्यप्रमितिमति विभौ निष्फलत्वादमुष्य ॥ १०२ ॥

टी० इत्थं किल परतः प्रामाण्यवादिनो वदन्ति वक्तृगुणत एव मानं वेद इति तस्यायमनुमानाभिप्रायः—प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्य्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावदिति सामान्यात् बुद्धिहेतोरधिकतः अधिकेनाप्तोक्तत्वेन हेतुना अन्यनीत्या अप्रमादृष्टान्तेन यथा अप्रामाण्यमनाप्तोक्तत्वेनाधिकेन हेतुना जायते एवं प्रामाण्यमप्याप्तोक्तत्वेनाधिकेन हेतुना भवतीत्यर्थः । अथानन्तरम् । कार्य्यत्वमिति । धीविशेषत्वहेतौ—तद्विशेषत्वादित्यस्मिन् हेतौ कार्य्यत्वं भेदकं विशेषणं स तु स वादी कथं वदतु वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तदेवोपपादयति । सिद्धे ऽसिद्धेऽपीति । यदि नित्यप्रमितिमानीश्वरस्सिद्धस्तदा स्वतःप्रामाण्यमेव सिद्धं भवति ईश्वरप्रमितेर्नित्यत्वेन अप्रामाण्यकारणाभावात् तथा चेश्वरप्रमितेः पक्षकोटिनिवेशे कार्य्यत्वे सतीति विशेषणमसिद्धं पक्षकोटिनिवेशाभावे क्वचित् स्वतःप्रामाण्यमेव सिध्यतीति नित्यप्रमितिमत ईश्वरस्यासिद्धावपि कार्य्यत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थं व्यवच्छेद्याभावादित्यर्थः ॥

इति परतःप्रामाण्योत्पत्त्यनुमानभङ्गः ॥ १०२ ॥

इत्थं वेदप्रामाण्यमुपपाद्य तत्प्रसङ्गागतं बुद्धीनां स्वतःप्रामाण्यमाह । संवित्तीनामिति ।

मू० संवित्तीनां यथावस्थितनिजविषयोल्लेख औत्सर्गिकः स्याद्वन्ह्यादेर्दाहकत्वप्रभृतिवदुपधेरन्यथात्वं भ्रमांशे । नित्यज्ञानप्रमात्वं वदसि च निरुपाध्येव निर्हेतुकत्वाद्दोषाभावात् प्रमा चेच्छ्रुतिरपि जयिनी दोषदूरोज्झिता नः ॥ १०३ ॥

टी० अयमर्थः ज्ञानानां यथाऽवस्थितार्थप्रकाशकत्वं सामान्यमेव भ्रान्तस्यापि ज्ञानस्य धर्मिण्यभ्रान्तत्वात् अतो वह्न्यादेर्दाहकत्ववज् ज्ञानानां प्रामाण्यं स्वाभाविकमेव उपधेर्मणिमन्त्रवद्दोषोपाधिवशादप्रामाण्यं भ्रमांशे । त्वं च भवानपि नित्यस्येश्वरज्ञानस्य कारणाभावेन निरुपाधिकमेव प्रमात्वमाचष्ट इत्याह । नित्येति । ईश्वरज्ञाने दोषाभाव एव प्रमात्वनियामक इति चेत् तच्छ्रुतावपि तुल्यमित्याह । श्रुतिरपीति । यथा नित्यमीश्वरज्ञानं कारणदोषाभावात् प्रमाणम् एवं वेदवाक्यमपि कारणदोषाभावात् प्रमाणं तद्वाक्यजनितं ज्ञानमपि निर्दोषवाक्यजनितत्वात् प्रमेवेति । इत्थं च स्वतःप्रामाण्यं निर्वहति । घटोऽस्तीति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र विषयास्तित्वमेव प्रामाण्यं तत्तु तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते अतः स्वतःप्रामाण्यं प्रतीयते यत्र पुनः शुक्तौ रजतज्ञानमुत्पद्यते तत्रापि रजतमस्तीति रजतास्तित्वमेव प्रतीयते न पुनर्नास्तित्वं तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते अतो विषयास्तित्वं स्वेन नास्तित्वं बाधकेन प्रतीयत इति स्वतःप्रामाण्यप्रतीतिः, अप्रामाण्यप्रतीतिः परत इति विभागः शेषं विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ १०३ ॥

किञ्च स्वतःप्रामाण्यं श्रुत्यर्थानुयायिना दुस्त्यजमिति दर्शयति । सर्वमिति ।

**मू० सर्वं साक्षात्करोति स्वत उपधिगणैरुज्झित-
स्संप्रसादः प्रामाण्यन्तत्र नोपाध्युपनतमिति
तत्तुल्यताऽन्यत्र युक्ता । आत्मस्वात्मांश-
योश्च क्वचिदपि न भवेद् भ्रान्तिरंशान्तरे-
ऽपि स्यादेषा न स्वरूपे क्वचन परमसौ
द्विप्रकारे प्रकारे ॥ १०४ ॥**

टी० सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिश्रुतिः उपाधिगणैरुज्झितो मुक्तः संप्रसादः जीवः सर्वं साक्षात्करोतीति वदति तत्र प्रामाण्यमुपाधिकृतं परप्रयुक्तमिति वक्तुं न शक्यते स्वाभाविकत्वात्तज्ज्ञानस्य अतोऽन्यत्रापि तत्तुल्यता युक्ता स्वाभाविकत्वमेव युक्तमिति भावः । किञ्च भ्रान्त्यभ्रान्तिविभागाभावेन सर्वेष्वपि ज्ञानेष्वात्मस्वात्मांशयोः क्वचिदपि भ्रान्तिर्न भवति अतः स्वाभाव्यमेव प्रामाण्यस्य समुचितम् । अंशान्तरेऽपि—विषयांशेऽपि यथा भ्रान्तिः स्वरूपे क्वचन न स्यात् सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनात् तथा च विषयेऽपि स्वरूपांशे सर्वज्ञानसाधारण्यात् प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तर्हि कुत्र भ्रान्तिरित्यत आह । परमिति । असौ—भ्रान्तिः द्विप्रकारे प्रकारे द्विप्रकारे—स्वरूपनिरूपकधर्मे निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मे चेत्यर्थः इदं रजतमित्यत्र स्वरूपनिरूपकधर्मवैपरीत्यं, पीतश्शङ्ख इत्यत्र निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्यमिति विभागः ॥

इति युक्तीनां स्वतःप्रामाण्यम् ॥ १०४ ॥

अथ सौगतः पुनरप्रामाण्यमेव स्वाभाविकमित्याह तन्न युज्यत इति वदति । भ्रान्तिज्ञानेऽपीति ।

मू० भ्रान्तिज्ञानेऽपि सत्यं किमपि तव मतेऽप्यस्त्यधिष्ठानपूर्वं सत्यैकालम्बि चैकं समयिभिरखिलैर्दुस्त्यजं स्वार्थसिद्धौ । बुद्धेस्तत्पक्षपातः स्वयमपि कथितस्सौगतैरेव कैश्चित् स्वात्मांशे सत्यता च स्वत इति तदसौ वैदिकोक्ते वृथेर्ष्या ॥ १०५ ॥

टी० अप्रामाण्यस्वाभाविकत्ववादिनोऽपि तव मते भ्रान्तिज्ञानेऽप्यधिष्ठानांशे प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वं वाच्यम् अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गात् । किञ्च प्रमाणात्प्रमेयसिद्धिः, युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यमित्यादिक वचनं सर्वैरपि वादिभिः स्वसिद्धान्तसिद्धौ सत्यैकालम्बि भवतीति दुस्त्यजं सत्यैकालम्बि सत्यमात्रावलम्बि अन्यथा व्याघातात् अतः स्वतःप्रामाण्यं सिद्धमिति भावः । किञ्च कैश्चित् सौगतैरेव बुद्धेः प्रामाण्यपक्षपातः स्वयमेवोक्तः निर्विकल्पकस्य वासनोपप्लवाभावेन स्वभावत एव प्रामाण्यात्सविकल्पकस्यापि स्वयंप्रकाशस्य स्वात्मांशे प्रामाण्यस्यावर्जनीयत्वात् विषयांश एव हि विकल्पस्यावस्तुनिर्भासत्वम् असंवादो वासनोपप्लव दूषितत्वञ्चेति भावः । तदिदमाह । स्वात्मांशे सत्यता चेति । एवं प्रामाण्यस्वाभाविकत्वे स्वस्याप्यवर्जनीये सति वैदिकोक्ते स्वतःप्रामाण्ये वृथेर्ष्या अवैदिकस्येति ॥ १०५ ॥

यदि प्रामाण्यं स्वभावः अप्रामाण्यमपि स्वभाव एव किन्न स्यात् अथवा स्यादप्रामाण्यमेव स्वभावः प्रामाण्यन्तु गुणतः अतः प्रामाण्यमेवौपाधिकमिति एतदनूद्य परिहरति । अप्रामाण्यमिति ।

मू० अप्रामाण्यं स्वभावो गुणत इतरदित्यत्र न

ह्यस्ति हेतुर्न्नाभावो हेत्वपेक्षस्त्वितिः च न नियमादन्यथातिप्रसङ्गात् । किञ्चाभावोऽपि भावान्तरमिति मथने स्वेष्टभङ्गश्च भावी मुक्तौ शुद्धां हि बुद्धिं वदसि न यदि सा विभ्रमः स्यान्न वा स्यात् ॥ १०६ ॥

टी० न ह्यस्ति हेतुः प्रामाण्यस्वभावत्वे सार्वत्रिकत्वं हेतुः अप्रामाण्यस्य पुनरसार्वत्रिकत्वात् किं शुक्लाद्युपाधिकादृष्टन्यायेनोपाधिगतमेवाप्रयते अतोऽप्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वे हेतुर्नास्तीत्यर्थः । नन्वभावः शून्यात्मकत्वाद् हेतुनिरपेक्षः अप्रामाण्यञ्चाभावत्वाद्धेतुं नापेक्षते तदेतदनुभाष्य परिहरति । नाभाव इति । कुत इत्यत आह । नियमादिति । मुद्गरादिप्रहारघटादिध्वंसयोः पौर्वापर्य्यनियमेनाभावस्य हेतुनैरपेक्ष्यं न घटत इत्यर्थः । विपर्य्यये बाधमाह । अन्यथेति । अन्यथाव्यतिरेके सत्यप्यभावस्य कारणानपेक्षत्वे भावस्यापि कारणानपेक्षत्वं स्यादित्यर्थः । इत्थमभावस्य भावादतिरिक्तत्वपक्षाङ्गीकारेण दूषणमभिधाय भावान्तराभाववादेनापि दूषणमाह । किञ्चेति । गोत्वाभावोऽश्वत्वादिःघोऽश्वाभावो नेत्यादिरिति हि भावान्तराभावस्तथा चाभावस्य भावान्तररूपत्वे तस्याभावत्वाभावात् अप्रामाण्यमभावत्वात् स्वाभाविकमित्यसिद्धो हेतुः तदयमर्थः—यदभावो भावो वा यस्य स्वरूपानुबन्धि तत्स्वाभाविकं यदुपाध्यन्तरसापेक्षं तदौपाधिकं प्रामाण्यञ्च ज्ञानस्य स्वभावानुबन्धि धर्मिस्वरूपे संशयविपर्य्ययोरप्यभ्रान्तत्वात् तथाऽस्तित्वभास्वरोद्वुत्वादिसाधर्म्येऽपि प्रामाण्यं दुरपन्हवं केवलं धर्ममात्रे वैपरीत्यं सन्देहो वा अतः प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परत इति सिद्धम् ।

इत्यप्रामाण्यस्वाभाविकत्वभङ्गः ॥ १०६ ॥

प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्वत इति सांख्याः तन्मतमनूद्य दूषयति । मानत्वामानते इति ।

मू० मानत्वामानते द्वे स्वत इति वदतस्सांख्यसिद्धान्तिनस्ते व्यक्तिद्वैतन्तयोश्चेत् प्रतिनियततयोपाधिभेदोऽभ्युपेत्यः । व्यक्त्यैक्ये व्याहतिः स्यादथ निजविषयेष्वंशतस्ते तथाऽपि स्याद्धीस्सर्वा तयेति स्वपरसमययोर्द्वेषरागौ जुषस्व ॥ १०० ॥

टी० मानत्वामानत्वे द्वे अपि स्वत एव भवत इति वदतस्ते सांख्यस्य तयोर्मानत्वामानत्वयोर्व्यक्तिद्वैविध्यञ्चेत् भिन्नाधिकरणवृत्तित्वञ्चेदुपाधिभेदोऽङ्गीकार्य्यः कारणदोषात् क्वचिदप्रामाण्यं कारणगुणात् क्वचित्प्रामाण्यमिति, तथा च नैयायिकानाम् अयं सिद्धान्तः एकस्यामेव व्यक्तौ प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्चेत् स्वाभाविकमभ्युपैषि तदा व्याघातः न ह्येकमेव विज्ञानमेकविषये स्वत एव प्रमाणमप्रमाणञ्चेत्यनुन्मत्तो ब्रवीति, तर्हि स्वविषयेष्वंशभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्चेते प्रामाण्याप्रामाण्ये ते इति द्विवचनम् । एवन्तर्हि स्वसिद्धान्तजन्यज्ञानमपि प्रमाणाप्रमाणात्मकं परसिद्धान्तजन्यज्ञानमपि प्रमाणाप्रमाणात्मकमिति कृत्वा स्वसिद्धान्तेऽपि द्वेषं परसिद्धान्तेऽपि रागं भजस्वेति परिहासेनोत्तरम् ॥ १०० ॥

अथ चोदयति । ज्ञानमिति ।

मू० ज्ञानं मानं स्वतश्चेत्कथमिव विषयः कस्यचित्क्वापि भावी मीमांसा चानपेक्ष्येत्यसदुपधिकृताकारशङ्कोपपत्तेः । नेत्रालोकादि-

नीतेर्भवति च निगमोऽप्यत्र मीमांसयाऽर्थी हेतूनां साध्यसिद्धौ सहकृदनुविधिर्हेतुभावं न हन्ति ॥ १०८ ॥

टी० ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं चेतर्हि कस्यचित्कुत्रचित् प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयो न स्यात् तथा च मीमांसा ऽनपेक्ष्या स्यादिति इमां शङ्कां निराकरोति । अपदिति । अत्र हेतुमाह । उपधीति । प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वेऽप्युपाधिकृताप्रामाण्यशङ्कायास्सद्भावात्तन्निराकरणार्थं मीमांसा अपेक्षणीया स्यादिति भावः दृष्टान्तेनतस्वत एव रूपादिविषये प्रमाणभूतस्यापि नेत्रस्यालोकादिसहकारिसाहित्यापेक्षणं, तदिदमाह । नेत्रेति । नेत्रमालोकमपेक्षते एवं निगमोऽप्यर्थतत्त्वावलोकने मीमांसयाऽर्थी मीमांसासापेक्ष इत्यर्थः, न केवल प्रमाणानामेव सहकारिसापेक्षत्वम् अपि तु सर्वेषामपि कारणानाम् । इदञ्च सापेक्षत्वं कारणानां कारणत्वं न व्याहन्तीत्याह । हेतूनामिति ।

इति स्वतःप्रामाण्यविरोधितर्कनिरासः ॥ १०८ ॥

उभयवादिसंप्रतिपन्नदृष्टान्तोपादानेन स्वतःप्रामाण्यमुपपादयति । सर्वज्ञस्येति ।

मू० सर्वज्ञस्य प्रमाया न खलु न विषयः स्यात्स्वकीयं प्रमात्वं निर्बाधा धीः प्रमेति प्रमितिरपि निजं गाहते मानभावम् । मानेऽर्थः स्वात्मनैव स्फुरति न च परं भाति शङ्कानिरासैर्भ्रान्त्या स्वार्थोऽन्यथात्वं स्वयमनवगतं बाधकैर्वेद्यते ऽतः ॥ १०९ ॥

टी० पूर्वं प्रामाण्य-चतुष्टयस्य ज्ञानेषु स्वतस्त्वमुक्तम् । इदानीं प्रमाणेऽपि स्वतस्त्वमुच्यत इति विभागः । ज्ञानस्य स्वप्रामाण्यं स्वेनैव गृह्यत इति दृष्टमित्याह । सर्वज्ञस्येति । ईश्वरज्ञानं सर्वविषयत्वात् स्वगतमपि प्रामाण्यं गृह्णाति, अन्यथा सर्वविषयत्वमेव न स्यात्, न केवलमीश्वरज्ञानमीदृशम् अस्मदीयमपि ज्ञानं तथेत्याह । निर्बाधेति । प्रमितिः—लक्षणप्रमितिः स्वकीयमपि प्रमितित्वं गृह्णाति अन्यथा सर्वानुवृत्तलक्षणग्रहणमेव न स्यादिति भावः अस्त्वेव तथाऽपि कथं प्रामाण्य स्वतो गृह्यते कथं वा अप्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्याशङ्क्य क्रमादुभयत्र उपपत्तिमाह । मान इति ।. प्रमाणज्ञाने घटोऽस्तीति सद्भावविशिष्ट एव घटः प्रतीयते स एवार्थसद्भावो घटज्ञानस्य प्रामाण्यम् अतः स्वतो गृह्यते प्रामाण्यम् । नन्वप्रामाण्यशङ्कानिरासकैस्संवादकारणगुणार्थक्रियाज्ञानैः किं क्रियते तदेव पूर्वप्रतिपन्न प्रामाण्य प्रतिष्ठाप्यते, न हि संवादादिज्ञानेषु घटसद्भावातिरेकेण ज्ञाप्यमस्ति अतः स्वतःप्रतिपन्नमेवार्थतथात्व तैरपि पुनर्गृह्यत इति प्रामाण्यग्रहणस्य स्वतस्त्वमेव । तदिदमाह । न चेति । भ्रान्तिज्ञानेष्वप्रामाण्य परत एव ज्ञाप्यत इत्याह । भ्रान्त्येति । अर्थान्यथात्वमेव ज्ञानस्याप्रामाण्यं तदन्यैरेव बाधकैरवबुद्ध्यते, न हि रजतज्ञानं रजतज्ञानस्यान्यथात्वमावेदयति अपि तु कारणदोषादिज्ञानं ज्ञानविषयस्यान्यथात्वं बोधयति अतोऽप्रामाण्यस्य परतस्त्वमिति विभागः । अत्र वक्तव्य सर्वमवशिष्टं स्वयमेव भाष्यमन्तेवासिभिः ॥

इति स्वतःप्रामाण्यज्ञप्तिप्रकारः ॥ १०६ ॥

अस्तु स्वतःप्रामाण्यं प्रमाणस्य अथापि वेदेष्वद्भुतोक्तीनामयाथात्म्य मित्याशङ्क्य परिहरति । दृष्टमिति ।

सू० दृष्टं मान्धालभोगिप्रभृतिषु करणस्थानभे-
दादिचित्रं तादृग्द्वीपान्तरादौ श्रुतमपि न
मृषा वेदसिद्धं तथा नः । यत्रानाप्तोक्तता-
धीने भवति विहतिर्नापि संभावनायाः किं
व्याप्त्याऽत्रोपचारो विहतिमति भवेन्नैव
तद्व्याप्तिदोषः स्थे ॥ ११० ॥

टी० न हि वेद यथाद्भुतवृष्टिः लोकेऽपि अद्भुतन्नामान्यथा-
दृष्टस्यापि क्वाचित्कदर्शनं, दृश्यते हि मान्धालव्यालादीनामन्धकारे-
ऽपि रूपदर्शनं, मान्धालानामाहार–निर्हारकरणयोरेकस्थानवर्तित्वं,
व्यालानां चक्षुःश्रवस्त्वं, पक्षिषु च केषुकेषुचिदङ्गाराहारत्वम्, वैखान-
व्यानसंस्पर्शमेत्स्यकूर्मविहङ्गानां पुष्पोषणं नालिकेरद्वीपवासिनामप-
क्वान्नेनैव देहधारणं, नविदमाह । तादृगिति । दृष्टान्तदृष्टं दार्ष्टान्तिके
योजयति । वेदसिद्धं इति । लोकेऽप्यद्भुतार्थाङ्गीकारः प्रमाणसिद्ध-
त्वादङ्गीक्रियते किं पुनर्वेद इत्यर्थः । तर्हि सर्वमप्यघटितं वेदसिद्ध-
मित्यङ्गीकार्यं नेत्याह । यत्रेति । अयमत्र नियमः यथानाप्तोक्त-
त्वज्ञानं नास्ति प्रतीतेश्च न व्याघातः तत्र दृष्टान्ताभावेऽपि सोऽर्थोऽ-
ङ्गीकार्यः, तदेतदाह । किं व्याप्त्येति । किं दृष्टान्तदर्शनेनेत्यर्थः ।
उपचारस्तर्हि कुपेत्याशङ्क्याह । उपचार इति । व्याघाते सत्युपचारः
नैव तत् उपचरणं व्याप्तिदोषः स्थे–दृष्टान्तदोषः स्थे, अपूर्वार्थस्य प्रमा-
णेन दर्शने पूर्वदर्शनविरूपता न दोषायेत्यर्थः, देवकीजठरे वासः
स्वोदरे विश्वदर्शनमित्यादिके विश्वरूपस्य भगवतो योगुच्यत
इत्यर्थः ॥

इति वेदेष्वद्भुतोक्तियाथात्म्यम् ॥ ११० ॥

एवं वेदानां स्वाभाविकं प्रामाण्यमुपपाद्य तेषामाप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यमुपपादयतां पक्षप्रतिक्षेपार्थं वाक्यत्वात् कर्तृमत्त्वं वेदानामित्यादिकमनुमानं दूषयितुमारभते । वाक्यत्वादिति ।

मू० वाक्यत्वात् कर्तृमत्यः श्रुतय इति यदि ब्रूहि बाधं विपक्षे श्रुत्या स्मृत्या च बाध्या त्वदनुमितिरियं कर्तुरत्रास्मृतेश्च । त्वं तावत्तिष्ठ लोकैर्न हि पुरुषगुणप्रत्ययात्तद्ग्रहीतिस्सन्तश्चापह्नुवीरँस्तमिह न मुनयस्सत्यनिष्ठाः कृतज्ञाः ॥ १११ ॥

टी० तथा हि वेदवाक्यानि सकर्तृकाणि वाक्यत्वादित्याद्यनुमाने यदि विपक्षे बाधकतर्कोऽस्ति स वक्तव्यः, न चेदनुग्राहकतर्काभावादप्रयोजकोऽयं हेतुः, वक्त्रभावे वाक्यत्वं हीयत इति चेत्तन्न स्वतन्त्रवक्त्रभावेऽपि प्रवक्तृपारम्पर्य्यमात्रेण वाक्यत्वस्यान्यथासिद्धत्वात् यथा सकर्तृ*काणामपि वाक्यानामुच्चारयितृपूर्वपुरुषताल्वोष्ठादिव्यापारपूर्वकत्वमेव हि वाक्यत्वे तन्त्रम् । आदौ कस्यचित्पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमङ्गमिति चेन्न तस्य कादाचित्कसंदर्भसाजात्य एव नियामकता यथा भवतां ज्ञानानामनित्यत्वेन कारणगुणपूर्वकत्वेनैव प्रमात्वे सत्यपीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेन तादृशगुणपूर्वकत्वाभावः, एवमागन्तुकसंदर्भस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वेऽपि नित्यसन्दर्भसाजात्यस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं न स्यात् तथा च वाक्यत्वमन्यथासिद्धत्वान्न स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं साधयति, पक्षे वाक्यमनित्यमेव वाक्यत्वादिति चेतन्न सिद्धसाधनत्वात् तत्र चोच्चार्य्यमाणवाक्यस्या-

* सकर्तृकाणामिति पा० ।

नित्यत्वात् तादृशवाक्यपारम्पर्य्यस्य च नित्यत्वे बाधकाभावात् तावन्मात्रेणैव अस्माकं वेदनित्यत्वसिद्धेः, न ह्येकरूपवाक्यप्रवाहाना-दित्वातिरेकेण वेदवाक्यानामनादित्वं प्रतिपद्यामहे न ह्येकरूपब्रह्मा-ण्डप्रवाहस्य अनादित्वे को नाम विप्रतिपद्यते सावयवत्वाद् ब्रह्मा-ण्डस्य सादित्वे साध्यमाने तज्जातीयब्रह्माण्डस्य पूर्वं सद्भावो न निषिद्ध्यते एवं प्रत्येकं वाक्यस्य सवक्तृकत्वेऽपि प्रवाहस्यानादित्वे न कश्चिद्विरोधः । किञ्चेदमनुमानं वाचा विरूपनित्यया, नाम रूपञ्च भूतानामित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् कालात्ययापदिष्टम् । तदिदमाह । श्रुत्येति । स्मर्तव्यत्वे सति कर्तृस्मरणाभावाच्च कर्तृशून्यो वेदः, न च जीर्णकूपारामादिषु व्यभिचारः उपदेशपारम्पर्ये स्मर्तव्यत्वे च सत्य-स्मरणस्य कर्त्रभावनियतत्वात् मया स्मृतः कर्ता तत्प्रत्ययाद्वेदप्रामा-ण्यमिति चेतन्न आप्तगृहीतस्य भवतो वाक्ये प्रामाण्याभावादित्याह । त्वं तावदिति । न हि मन्वादीनां वेदपरिग्रहः पुरुषगुणप्रत्ययेनेत्याह । न हीति । प्रत्युत वेदस्याकर्तृकत्वमेव परमर्षयः प्रवदन्ति । ननु सर्ववेदकर्तरि भगवति विद्यमानेऽपि मन्वादयस्तदनुविधायिनश्च वेदवक्तारमपलपन्तीति तन्न तेषां तदपलापे प्रयोजनाभावात् न हि सत्यनिष्ठास्तादृशा महात्मानस्तमपि भगवन्तमपलपन्तीति संभव-तीत्याह ।

सन्तश्चेति ॥ १११ ॥

मन्वादिकाले वेदैक्यं श्रुतमतस्तदातदा नानावेदसृष्टिरित्या-शङ्क्य परिहरति । आदाविति ।

मू० आदौ वेदैक्यवादस्त्वविभजनवशात्तावता नान्यसृष्टिस्सर्वेषामेकवेदान्वयमपि जगदुः

कालभेदप्रतिष्ठम् । तद्वच्छाखाविभागः प्रवचननियता काठकाद्य समाख्या द्रष्टा मन्त्रादिकर्त्ता परिहृत इह चानित्ययोगः प्रवाहैः ॥ ११२ ॥

टी० तत्र हेतुमाह । अविभजनेति । तस्मिन् काले सर्वेषां वेदानामेकवेदान्वयकथनं कथं तदपि युज्यते कालभेदनियतत्वात् । तदिदमाह । कालेति । अत एव पश्चाच्छाखाविभागकथनमपि कालभेदादेवेत्याह । तद्वदिति । एवं काठकादिसमाख्यापि प्रवचनानुबन्धित्वान्न वेदसृष्टिहेतुरित्याह । प्रवचनेति । एवं वेदद्रष्टृत्वान्मन्त्रादिकर्तृत्वञ्च व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेति । कथन्तर्हि नित्यस्य वेदस्यानित्यैर्योग इत्यत आह । अनित्येति । अयमर्थः वेदवाक्यसन्दर्भसाजात्यमनादित्वेन नियत सर्वमप्यनित्यं पदार्थजातं साजात्येन नित्येन वेदेन संबध्यते स्रुव–कपाल–पुरोडाशादीनामपि साजात्येनानादित्वात् ॥ ११२ ॥

कथन्तर्हि प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्याशङ्कां परिहरति । भेद इति ।

सू० भेदो मन्वन्तरादौ भवति च नियतोऽनादिसिद्धे तदंशे पुंसूक्तादौ श्रुतीनां जनिवचनमपि प्रागवदाविष्कृतौ स्यात् । आत्मारूपत्वमासां न च गलति विभोरैक्य*रूप्याभिसन्धेर्योऽसौ देवः प्रमाणं स च न विधियेच्छक्तिमन्तं क्रमं तम् ॥ ११३ ॥

* रैकरूप्याभिसन्धेरिति पा० ।

टी० अनादिसिद्धानां वेदांशानामनन्तत्वात् कस्मिँश्चिन्मन्वन्तरे कश्चिद्वेदांशः प्रवर्तत इत्यर्थः । कथन्तर्हि पुंसूक्तादौ ऋचस्सामानि जज्ञिरे इत्यादिवचनं तच्च प्रादुर्भावमात्रपरमित्याह । पुंसूक्तेति । अन्यथा यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इत्यादिवचनव्याघातविरोधात्, कथन्तर्हि नित्यानां वेदानामीश्वराज्ञारूपत्वम् आज्ञाया आश्रयस्य तदानदान्यथाकरणसंभवादित्याशङ्क्य परिहरति । आज्ञेति । हेतुमाह । स्थेमोरिति । प्रतिकल्पमेकरूपाभिसन्धिरीश्वरस्तद्रूपमेवाज्ञावाक्यं वदति, एतदेव वेदस्य नित्यत्वं यदेकरूप्येण सर्वेष्वपि कल्पेष्वानुपूर्व्यमाम्नायत्वमीश्वराभिसन्धिविशेषद्योतनत्वादाज्ञारूपत्वमपि न विहन्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरः स्वतन्त्रत्वाद्वेदान् प्रतिकल्पमन्यथयतु, नान्यथयति अन्यथाकरणे प्रमाणाभावात् यथापूर्वमकल्पयदिति यथापूर्वकल्पने प्रमाणसंभवाच्च अतस्तत्तत्क्रमविशेषविशिष्टतया तत्तत्कार्यकारणक्रममन्त्रार्थवादविधिरूपं वेदराशिं नेश्वरविपर्ययिलयेदिति ॥ ११२ ॥

इति वेदनित्यत्वम् ।

ननु महाजनपरिग्रहाद्वेदप्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते वेदवादिनः स च परिग्रहो बाह्यागमेष्वपि तुल्य इत्याशङ्क्य वैषम्यमाह । प्रेक्षावन्त इति ।

मू० प्रेक्षावन्तो महान्तः परिजगृहुरिमं सार्थ-
मङ्गैरनन्तं नैत्यं बाह्यागमानां प्रसृतिरनुप-
पत्तेस्तद्ग्रहीतेरभावात् । दृश्यन्ते गत्यभावो
नियतिषु लघिमा वञ्चनन्तर्कमोहो वृत्ति-

स्वास्थ्यादि चैषामुपधिरधिगमे वैपरीत्यं तु वेदे ॥ ११४ ॥

टी० अयमर्थः वहुजनपरिगृहीतत्वं न महाजनपरिग्रहः अपि तूत्कृष्टजनपरिग्रहः स तु वेदेष्वेवेति भावः । कथमन्येषामागमानामनुत्कृष्टजनपरिग्रह इत्यत्राह । मेति । प्रसूतिमर्य्यादा तत्परिग्रहप्रकारपरिशोधने वैषम्यमवगम्यम इत्यर्थः । कथमित्यत्राह । अनुपधेरिति । द्विविधो हि परिग्रहः आस्तिक्यनिबन्धनः कश्चित् अल्पाल्पप्रयोजनाभिलाषादपरः, तत्र वेदपरिग्रहः पूर्वकोटौ निविशते बाह्यागमपरिग्रहस्सोपाधिक इत्यर्थः । उपाधिस्तु दृष्टमेव प्रयोजनम् उपाधीनेव परिगणयति । दृश्यन्त इति । अनन्यगतिकत्वं कर्तव्याकर्तव्यनियमेषु लाघवं परैर्वञ्चनं कुतर्काभ्यासव्यामोहो वृत्तिस्वास्थ्यमशनाच्छादनादिसौकर्य्यम् एतादृशमन्यदपि बाह्यागमपरिग्रहे निदानम् एतद्वैपरीत्यं वेदपरिग्रहे दृष्टमिति न बाह्यपरिग्रहस्य वेदपरिग्रहेण तुल्यत्वमिति भावः । इदमेव न्यायविद्भिरपि हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विवेकादित्युच्यते ॥ ११४ ॥

किञ्चैवं प्रमाणत्वेन प्रतिपन्नवेदवाक्याद् बाह्यानां बाधप्राप्तेर्नमप्रामाण्यहेतुरित्याह । नित्यैरिति ।

सू० नित्यैरस्पृष्टदोषैर्भवति च निगमैः पौरुषेयेषु बाधः पाख*ण्डत्वप्रथैषां जगति न च मृषा पक्षपातप्रहाणे । अन्योन्यस्थेषु बाधः प्रसजति कृतकेष्वाप्तिमोहादिसाम्यात् संवादेऽशेषु तुल्यः परमिह कुहनासिद्धयेऽन्यप्रवेशः ॥ ११५ ॥

* पाषण्डप्रथा।पि ।

टी० अतस्तेषां पाष*ण्डत्वप्रसिद्धिरप्यप्रामाण्यनिमित्तं भवतीत्याह । पाषण्डत्वेति । न चैतावदेव बौद्धचार्वाकार्हतसांख्यादीनां परस्परबाधोऽप्यप्रामाण्यहेतुरित्याह । अन्योन्यमिति । तत्रैकस्यैवेष्टाप्तः अपरोऽप्याप्तः, मूकश्चेत् मूक इत्याह । आप्तीति । क्वचिद्वेदसंवादात् कुत्रचित् प्रामाण्यमिति चेत् तुल्यमित्याह । संवाद इति । अतःसिद्धान्तान्तरप्रवेशः कुहनासिद्धये—परवञ्चनादिसिद्धय इति न बाह्यसिद्धान्तैर्वेदागमस्य तुल्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

इति वेदस्य बाह्यागमेभ्यो वैषम्यम् ।

इत्थं वेदस्य प्रामाण्यमुपपाद्य स्मृतीतिहासादेर्वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमुपपादयति । संवाद इति ।

**मू० संवादे मानवादेः श्रुतिभिरविरले संग्रहे
तत्समाने ताभिस्त्वाप्तत्वसिद्धौ स्वकथित
उचितस्तस्य तन्मूलभावः । नाहं लिङ्गं
नरोक्तिर्भ्रम इह घटते विप्रलिप्सा ऽपि मूलं
नाम्नाते भावनाऽपि श्रुतिविषयतया भाति
योगे तु धर्मः ॥ ११६ ॥**

टी० अयमर्थः मानवादेर्मन्वादिग्रन्थस्य श्रुतिभिस्संवादे अविरले—सार्वत्रिके संग्रहे—परिग्रहे, तत्समाने—श्रुतिभिस्समाने स्मर्तॄणां मन्वादीनां ताभिः यद्वै किञ्च मनुरवददित्यादिभिः श्रुतिभिरेवाप्तत्वसिद्धौ, स्वकथितः—स्मृतिभिरेव कथितः तस्य—मानवादेस्तन्मूलभाव उचितः प्राप्तः स्मर्तार एव वेदमूलत्वं स्मृतीनामाहुरित्यर्थः । श्रुतेरेव स्मृतिमूलत्वमुक्त्वा तदन्येषां तन्मूलत्वं निषेधति । नेति । न,

* पाषण्डेति पा० ।

तावदिन्द्रियं स्मृत्यादिमूलं संभवति तस्यालौकिकार्थत्वात् तद्विषये लौकिकस्य प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । न चानुमानं तत्र प्रवर्तते अन्वयव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षमूलत्वेन प्रत्यक्षस्य निवृत्तावनुमानस्यापि निवृत्तेः, न च लौकिकं वाक्यं तन्मूलं तस्य प्रत्यक्षानुमानमूलत्वेन तन्निवृत्तावसंभवात्, न च भ्रम एव मूलं महाजनपरिग्रहासंभवात् तत एव न विप्रलिप्सापि मूलं, तर्हि भावनैव मूलमिति चेत् तदपि नेत्याह । नाद्यात इति । तथा च पक्षक्रमित्यर्थः, ज्ञाने भावना भावनया च स्मृतिः स्मृत्या ज्ञानमिति भुत्या ज्ञाने पुनरस्मत्पक्षः प्रत्यक्षादिभिः स्मृतिविषयज्ञानमवैव प्रतिक्षिप्तं कथन्तर्हि महर्षीणां प्रत्यक्षेण धर्मदर्शनम् इत्थं श्रुत्या धर्मं प्रतिपद्य स्वयमनुष्ठातारो धर्मप्रभावात् प्रभावविशेषमासाद्य पश्चाच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति श्रुतिविषयत्वेन धर्मान् साक्षात्कुर्वन्ति नैतावता स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वभङ्गः तैरपि योगिभिर्योगदशायां श्रुतिप्रमाणगम्यत्वेनैव धर्माणामुपलम्भात् अतो वेदमूलत्वं स्मृत्यादेरुपपन्नमिति ॥ ११६ ॥

इति स्मृतीतिहासादेर्वेदमूलत्वम् ।

इत्थं वेदमूलत्वं स्मृतीनामुपपाद्य अष्टकाद्याचारादेः प्रामाकरोक्तं नित्यानुमेयवेदमूलत्वं प्रतिक्षिपति । या मूलमिति ।

मू० या मूलं त्वष्टकादेरियमपि मनुजैः क्वाप्यधीता श्रुतित्वात् सा चेन्नित्यानुमेया प्रसजति न कथं तादृशाध्यक्षक्लृप्तिः । सर्वस्मिन् पूर्वपूर्वस्मृतिरपि निगमोपज्ञमित्याचरिष्णी नित्यादृश्ये च मूले नियतमिह भवेदन्धसन्ताननीतिः ॥ ११७ ॥

टी० इदमत्रानुमानम् अष्टकाद्याचारमूलभूता श्रुतिरन्यत्र क्वचिदधीता श्रुतित्वात् प्रत्यक्षश्रुतिवदिति, नित्यानुमेया सा श्रुतिरिति चेन्न श्रुतित्वे नित्यानुमेयत्वव्याघातात् ताल्वादिव्यापारैः क्वचिदुच्चार्यमाणो वर्णसंघातविशेष एव हि श्रुतिः तस्याः कथन्नित्यानुमेयत्वम् उच्चारणदशायां श्रवणेन्द्रियेणोपलम्भात् । यदि च नित्यानुमेया श्रुतिर्मूलभूता स्मृतीनान्तर्हि तादृशं नित्यानुमेयं प्रत्यक्षमपि तन्मूलतया किं न कल्प्यते । प्रमाणाभावादिति चेत्तुल्य, स्मृतिरेव मूलसद्भावे प्रमाणमिति चेत् सत्यं, सा हि स्मृतिर्मूलमेवानुमापयति न पुनर्नित्यानुमेयत्वमपि मूलभूतस्य वेदस्य मूलान्तराभावादिति चेन्न विप्रकीर्णैव श्रुतिरस्तु मूलं किमनया नित्यानुमेयया श्रुत्या । किञ्च सर्वेऽपि पूर्वपूर्वस्मृतिमेव प्रमाणीकृत्याचरन्ति न कश्चिदपि वेदं दृष्टवान् इति हि नित्यानुमेयत्वं वेदस्य, तथा च सर्वेषामेव परम्परयमात्रशरणत्वात् सकलस्यापि मूलभूतप्रमाणादृष्टेरन्धपरम्परैवदप्रमाणमूल एव स्मृतिपरिग्रह इति प्रसज्येत अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वं स्मृतीनामप्रामाण्यकारणमिति ॥ ११० ॥

इत्यष्टकादेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वभङ्गः ।

माभून्नित्यानुमेयवेदमूलत्वमुच्छिन्नशाखामूलत्व स्मृतीनामिति सांख्यिकास्तान् प्रत्याह । शाखोच्छेद इति ।

मू० शाखोच्छेदस्त्विदानीमिह यदि स मतस्सर्वतश्चेदसिद्धिर्व्यासागस्त्यप्रधानैर्भवति च मुनिभिर्भूषिताद्यापि भूमिः । उच्छिन्ना सा यथैवाचरितुरविदिता तत्तदाचारमूलं तद्वत्सा

विप्रकीर्णा क्रमसमधिगमः कालवद्देशतो-ऽपि ॥ ११८ ॥

टी० श्रमयर्थः किं शाखोच्छेदं प्रत्यक्षेण साधयति नच प्रत्यक्षमभावादेव निरस्तम्, काव्याद्युच्छेददर्शनाद्वेदोच्छेदमपि वदाम इति चेतन्न न ह्यन्योच्छेद एवान्योच्छेदः, अस्तु वा अन्योच्छेदादन्योच्छेदः, अथापि केनापि हेतुना वेदोच्छेदमनुमिमीषे स पुनरुच्छेदः किमिदानीम् एतस्मिन्नेव देशे उत देशान्तरेऽपि पूर्वेच सिद्धसाधनम् एतद्वये तत्प्रवृत्त्यभावात्, उत्तरच कालात्ययापदेशः, व्यामागम्यादेरद्यापि तचतच विद्यमानत्वात्, असिद्धिः—बाध इत्यर्थः । तर्हि विप्रकीर्णा श्रुतिः कथमचत्याचारमूलमिति चेत् कथं वोच्छिन्ना श्रुतिरचत्याधुनिकाचारमूलमिति भवानेव पश्यतु । आचरितुरविदिताऽपि तत्पूर्वविदितत्वात् तदाचारमूलमिति चेतुल्यम् अचत्यैरविदितापि देशान्तरस्थैर्विदिता श्रुतिस्तदुपदेशपारम्पर्य्यादचत्याचारमूलमिति तदिदमाह । क्रमेति । यथाकालक्रमागतप्रवक्तृपारम्पर्य्यादधिगमः एवं देशक्रमागतप्रवक्तृपारम्पर्य्यादस्माकमप्यधिगम इति ॥

इति शिष्टाचारादेरत्यन्तोच्छिन्नशाखामूलत्वभङ्गः ॥ ११८ ॥

स्मृतेर्वेदमूलत्वेन श्रुतिविरोधे सत्यप्रामाण्यमुक्तं तत्पुराणादीनामपि समानमित्याह । दृष्ट इति ।

मू० दृष्टे वेदैर्विरोधे स्मृतिपरिहरणं सूत्रभाष्यादिसिद्धं तद्वन्नीतिः पुराणप्रसृतिषु भविनां संभवाद्भ्रमादेः । स्यादन्योन्यं विरोधे त्विह वलनियतिस्सात्त्विकत्वादिभेदान्मा-

स्यादौ दर्शितं तच्छ्रुतिहतिरहितैस्तत्परै-
रेव वाक्यैः ॥ ११९ ॥

टी० तत्र हेतुमाह । भविनामिति । पुरुषाणां भ्रमविप्रलम्भादिसंभवो हि वेदात् स्मृतीनां दौर्बल्ये हेतुः, स च हेतुः पुराणादिष्वपि समान इत्यर्थः । अस्तु श्रुत्या विरोधे पुराणादीनां दौर्बल्यम् अन्योन्यविरोधे कथमित्यत्राह । स्यादिति । सात्त्विकत्वादिभेदस्य बलाबलहेतुत्वे प्रमाणमाह । मात्स्यादाविति । उक्तं हि मात्स्ये ।

अग्नेःशिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।
राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते ।
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुतिविरोधरहितैस्तत्परैरद्भिर्वाक्यैः प्रतिपन्नत्वाद्यमर्थस्तैरपि वादिभिरनतिलङ्घनीय इत्यर्थः, अतः श्रुत्यविरोधिनां सात्त्विकानामेव पुराणानामुपादेयत्वं न पुनः श्रुतिविरोधिनां राजसानान्तामसानाञ्च पुराणानामुपादेयत्वं तेषां संसारवर्द्धनाय भगवत्प्रवर्तितैः पितामहादिभिः प्रवर्तितत्वान्न सात्त्विकपरिग्राह्यत्वमिति भावः ॥ ११९ ॥

इति पुराणादिबलाबलविभागः ।

तर्हि पुराणादिवद्वेदाविरुद्धांशे पशुपतिकपिलाद्युक्तीनां प्रामाण्यमस्तु कथं तर्कपादे तेषां प्रतिक्षेप इत्याशङ्क्ने । भाग इति ।

मू० भागे वेदाविरुद्धे पशुपतिकपिलाद्यागमा-

स्युः प्रमाणं मोहाद्यर्थन्तु शेषं मुनिभिर-
भिहितं यत्र मज्जन्ति डिम्भाः । भूयस्यर्थे
प्रधाने विहतिमति सतां संशयश्च क्वचि-
त्स्याच्छ्रुत्या बाधं निरुन्द्धे श्रुतिसहपठि-
तिर्हेत्वहन्तव्यता च ॥ १२० ॥

टी० वेदविरुद्धांशस्योपयोगं पूर्वपक्ष्यभिप्रायेणाह । मोहाद्यर्थमिति । असुरमोहनार्थं तत्र वेदविरुद्धांशाभिधानम् अतः पुराणादिवत् कापिलादिकमपि परिग्राह्यमिति । यत्र मज्जन्ति डिम्भाः—येष्वभिधानेषु बालिशा मुह्यन्तीत्यर्थः । परिहरति । भूयसीति । न हि पुराणादिषु प्रधानार्थविरोधो भूयान् श्रुत्युक्तमेवानुवदन्ति सत्त्वोत्तराणि पुराणादीनि तामसानि पुनरप्रमाणान्येव कापिलपाशुपतादिषु श्रुतिविरोधभूयस्त्वात् सत्त्वोत्तरस्मृतिपुराणादितुल्यत्वन्नाङ्गीकुर्महे । विरुद्धस्मृतिपुराणादितुल्यत्वे का नो हानिरिति वेदविरुद्धांशस्य भूयस्त्वात् क्वचित् सत्त्वोत्तरांशसद्भावेऽपि न सार्वत्रिकविश्वासास्पदत्वमिति भावः । संशयश्च क्वचित्स्यात् बह्वर्थविरोधे सति संशय एव स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि सांख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति वेदैस्सह कथनं कथं वा हेतुबाध्यत्वं पञ्चरात्रान्नास्तीत्याह । श्रुत्येति । श्रुतिविरोधे पुनर्बाध्यत्वमेव न हि साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यं निवार्य्येत इति भावः ॥ १२० ॥

इति पाशुपतादेर्वेदविरुद्धत्वाभिमतत्वम् ।

अस्तु तर्हि श्रीपाञ्चरात्रस्यापि पाशुपतादितुल्यत्वमित्याशङ्कमानं प्रतिक्षिपति । निर्दोषेति ।

मू० निर्दोषाम्नायमौलिश्रुतिनिखिलजगन्मूलस-

वंशमूले हेतुर्व्यूढे चतुर्द्धा क्वचिदपि न भवेद्विभ्रमः पञ्चरात्रे । युक्ता भक्तानुकम्पागरिमसमुदिते विप्रलिप्सापि नास्मिन् वेदाच्छ्रैष्ठ्योक्तिरर्थस्थितिविशदतया भूमविद्यादिवच्च ॥ १२१ ॥

टी० तत्र कर्तृवैषम्य प्रामाण्ये हेतुमाह । निर्दोषेति । अयमर्थः साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रमिति सहपठितनिमित्तसाम्यभ्रमं मन्दानां निवारयितुं भगवता बादरायणेनैव साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल इत्यादिना साङ्ख्यादीनां संभावितभ्रमकपिलादिकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यमभिधाय पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति भगवदभिहितत्वेन प्रामाण्यमेव प्रतिष्ठापितमिति । अथापि तन्त्रमन्त्रादिसिद्धान्तभेदेन वा ज्ञानादिकाण्डभेदेन वा वासुदेवादिचातुरात्म्यप्रतिपादनभेदेन वा विभक्ते तस्मिन् शास्त्रे सार्वत्रिकाप्रामाण्याभावेऽपि क्वाचित्कमप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह । हेतुर्व्यूढ इति । अत्र कुत्रापि वेदविरोधाभावात् कर्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यशङ्का न जायत इत्यर्थः माभूद्विभ्रमः विप्रलिप्सा भगवतः स्यात् दृष्टा हि भगवतोऽपि विप्रलिप्सा त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारयेत्यादौ क्षिपाम्यजस्रमशुभानित्यादौ च अत्राह । युक्तेति । द्विधा खलु भगवतः प्रवृत्तिः असुरमोहनार्थम् आश्रितसंरक्षणार्थञ्च पञ्चरात्रे सत्त्वोत्तरजनसंरक्षणार्थमेव प्रवृत्तिः, अत एव सत्त्वोत्तराश्शाण्डिल्यादय एव तच्छास्त्रप्रवक्तारः, अतो नास्मिन् शास्त्रे विप्रलिप्सापि कारणम् । तर्हि साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रतन्त्रमधीतवानिति वेदाच्छ्रैष्ठ्यवचनं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधख्यापकं न कथमित्यत्राह । वेदादिति । द्विधा ह्यत्र गतिः इतिहास-

पुराणवदर्थवैशद्यादित्येका शाण्डिल्यस्य पञ्चरात्रशास्त्राभ्यासपर्यन्तं वेदवाक्यादर्थप्रतिपत्तिर्विशदा नाभूदित्यपरा तदेव दृष्टान्तेनाह । भूमविद्येति । यथा भूमविद्योपक्रमे भूमविद्याप्रशंसार्थम् ऋग्वेदं भगवोऽध्येमीत्यादिना कृत्स्नस्यापि वेदस्य अनादरेण ज्ञानहेतुत्वाभावमुक्त्वा भूमविद्याया एव ज्ञानहेतुत्वं स्वीक्रियते नैतावता भूमव्यतिरिक्तविद्यानिन्दा अपि तु भूमविद्याप्रशंसैव तद्वदत्रापीति ॥ १२१ ॥

ननु वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिना पञ्चरात्रे जीवोत्पत्त्यादिकं वेदविरुद्धमभिधीयत इत्याशङ्कां परिहरति । जीवेति ।

मू० जीवोत्पत्त्यादिवादो निगमवदिह तन्नित्यतोक्तेश्च साम्याज्जीवाद्याख्यानिरूढिस्त्वभिमतिभिदया स्याच्च संकर्षणादौ । मन्वादेश्चोपजीव्यं हिततममिदमित्यादिकं भारतोक्तं तत्त्वाप्यैक्यं विकल्पः क्वचिदभिमतवत्स्यादृशाम्नायभेदात् ॥ १२२ ॥

टी० निगमवत्—यथा निगम एव इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिना जीवोत्पत्त्यादिकमभिधीयते तद्वत् नित्यो नित्यानामित्यादिना जीवनित्यत्वादिकमपि निगमे निगद्यत इति चेत्तुल्यम् अचापि अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रियेत्यादिना प्रकृतेरपि नित्यत्वमभिधीयते किं पुनर्जीवस्य नित्यत्वमनित्यत्वञ्च प्रकारभेदेन घटत इत्यर्थः । द्रव्यस्वरूपनित्यत्वान्नित्यत्वमचेतनस्य स्वरूपे नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगादनित्यत्वं जीवस्यापि स्वरूपनित्यत्वेऽपि नानादेहपरिग्रहात् ज्ञानसंकोचविकासयोगमात्राच्चानित्य-

त्वमिति । किञ्च वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवचनं जीवाद्यभिमानिसंकर्षणाद्याविर्भावपरम् अतो न विरोध इत्याह । जीवाद्याख्येति । मन्वादेरिति इदं मेय इत्यादिना ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमिदं पञ्चरात्रं मन्वादेरप्युपजीव्यमित्युक्तं महाभारते सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन च इत्यादिना च ब्राह्मणादीनां सर्वेषामुपजीव्यत्वञ्च तत्तत्रोक्तं तत्प्रामाण्यम् अविरुद्धतयैव संप्रतिपन्नस्थले आपाततो विरुद्धतया प्रतिपन्ने स्थले ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव तदिदमाह । अभिमतवदिति । तत्रोभयथाऽपि गृह्णाति न गृह्णाति चेति वेदवाक्यमस्तीति चेत् अत्राप्यस्ति, अत्रापि पञ्चरात्रमूलभूताया मूलश्रुतेरधीयमानत्वादिति तुल्यं सा मूलश्रुतिः प्रचुरन्नाधीयत इति चेत् किं कुर्मः अद्धेन्नृणामेव परिमितत्वेनायं दोषः यथोपनिषद्यामिति यतश्चागमप्रामाण्ये भाष्यादौ च विस्तरेणानुसन्धेयम् ।

इति पञ्चरात्रप्रामाण्यम् ॥ १२२ ॥

अथ सिद्धान्तान्तरप्रतिबन्दिमाह । सर्वे इति ।

सू० सर्वे सर्वज्ञबुद्धेर्ननु विषयतया नित्यसिद्धाः कृतान्तास्तस्मात्तेन प्रवक्त्री सति समयगणे कस्यचित्को विशेषः । मैवं तत्त्वे विकल्पत्यजि विहतिमतामेकशेषत्वमानात्तज्ज्येष्ठा स्यात् कनिष्ठा न मतिनविदुषो नामिकादिः परस्मै ॥ १२३ ॥

टी० सिद्धान्तान्तरप्रतिबन्दिमाह । सर्वे इति । सिद्धान्तान्तरमीश्वरबुद्धेर्नित्यमेव विषयः तस्मादीश्वरप्रणेतृत्वे सर्वस्मिन्नपि सिद्धान्ते सति कस्यचित् पञ्चरात्रस्य को विशेषः अचोत्तरम् । मैव-

मिति । परस्परविरुद्धतत्त्वप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु सर्वत्र प्रामाण्यं दुरुपपादम् अतः क्वचित्प्रामाण्ये पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यं भगवत्प्रोक्तत्वात् शाण्डिल्यादिसत्त्वोत्तराधिकारिपरिग्रहाद्वेदविरोधाभावात् अन्यस्मादपि यतश्च प्रतिपादितात्त्रैवम्यत् सिद्धान्ति, ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन तद्बुद्धिस्तस्य वेदाना बुद्धागमादीनामपि समान नैतावताथ साम्यं तद्बुद्धवपीति भाव । अयमर्थः अप्रमाणत्वेन तन्त्रान्तराणीश्वरबुद्धिस्थानि प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रमिति अयञ्च न्यायो वेदबाह्यागमयोरपि समान इति ।

इति परसिद्धान्तप्रतिबन्दिनिस्तारः ॥ १२३ ॥

एवं प्रामाण्यप्रक्रियामुपपाद्य स्मृतेरयाथार्थ्यवादिनं प्रतिक्षेप्तुं स्मृत्युत्पत्तिप्रकारानाह । अर्थे इति ।

मू० अर्थे पूर्वानुभूते सहमितसदृशख्यात्यदृष्टप्रभेदैस्संस्कारानुग्रहे या परिणमति मता सा स्मृतिस्त्रिप्रकारा। याथार्थ्येऽपि स्वपूर्वानुभवमनुसरेद्‌ बाह्यशून्या न चैषा हेतुश्चार्थक्रियादिः स्मृतिवदनुभवोऽप्यस्ति नष्टादिकेषु ॥ १२४ ॥

टी० पूर्वानुभूतेर्थे सहदृष्टिसदृशदृष्टादृष्टप्रभेदैस्संस्कारानुग्रहे संस्कारोद्बोधे या परिणमति मतिस्सा स्मृतिः सा च स्वकारणवैविध्यात् त्रिप्रकारा अथवा स्वकारणभूतप्रमितिभ्रान्तिसंशयानुरोधेन स्वयमपि तादृरूपा सती त्रिप्रकारा । अत्र कश्चिदाह सर्वापि स्मृतिरयथार्थेति तमुत्तरश्लोके निराकर्तुं स्मृते पूर्वानुभवानुसरणमाह । याथार्थ्येऽपीति । यथा स्मृतिरयाथार्थ्येऽपि पूर्वानुभवमनुसरेत् तथा याथार्थ्येऽपीत्यपिशब्दार्थः अर्थशून्या स्मृतिः कथं यथार्थेत्याशङ्क्य

परिहरति । बाह्यशून्येति स्मर्तव्यस्यापि स्वकाले सत्त्वादित्यर्थः अर्थक्रियादिहेतुत्वान्न स्मृतिर्यथार्थेत्याह । हेतुश्चेति । ननु स्मृतिर्नष्टविषया नष्टस्यासदेव कथं याथार्थ्यं स्मृतेरित्याशङ्क्य प्रतिबन्द्या परिहरति । स्मृतिवदिति । अतीतानागतानुमानागमयोरपि प्रत्यक्षेषु नष्टविषयत्वेऽपि याथार्थ्यं भवानेवाङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥

इति स्मृतिहेतुविभागादिः ॥ १२४ ॥

उक्तमपि स्मृतियाथार्थ्यं प्रतिवाद्युक्तहेतुप्रतिक्षेपेण स्वाभिमतप्रमाणविशेषेण चोपपादयति । पूर्वमिति ।

मू० पूर्वं श्यामत्वमात्राद् भवति न हि मितिः पाकरक्तेऽपि तद्धीस्तत्ताभानं तथा चेत् प्रसजति तदिदं प्रत्यभिज्ञादिकेऽपि । याथार्थ्यं पारतन्त्र्यान्न च गलति न चेदभ्युपेतातिवृत्तिर्वेदे मानैस्तद्दोक्ता स्मृतिरपि विफला त्वत्पादाद्यनुक्तिः ॥ १२५ ॥

टी० इत्थं किल परवादी स्वमतमाह न हि पाकरक्ते श्यामतामतिर्यथार्था तत्र निवृत्तपूर्वावस्थे वस्तुनि ततामुल्लिखन्ती स्मृतिरयथार्थेति अत्र पुनरपरामर्शवादः, न हि स्मृतिर्निवृत्तामपि पूर्वावस्था वर्तमानत्वेनोल्लिखति तथा चेदिदमित्येवोल्लिखेत् । अपि तु निवृत्तत्वेनैव अन्यथा तत्तोल्लेखाभावप्रसङ्गात् पाकरक्ते तु श्यामताप्रत्ययो निवृत्तस्यापि श्यामत्वस्य वर्तमानत्वेनोल्लिखति अतो विषमो दृष्टान्तः । उक्तमर्थं प्रतिबन्द्योपपादयति । ततेति । तथा चेद्वर्तमानत्वेन तत्तायाः स्मृतौ भानञ्चेत् प्रत्यभिज्ञायामपि तादृगेव भानमिति तत्राप्ययाथार्थ्यप्रसङ्गः आदिशब्देनानुवादो गृह्यते तथापि

यतश्छन्दप्रयोगभूयस्त्वात् तर्हि पारतन्त्र्यात् स्मृतेरयाथार्थ्यं वदाम इति चेतत्त्र नेत्याह । याथार्थ्यमिति । उक्तार्थानङ्गीकारे दोषमाह । न चेदिति । अभ्युपेतातिवृत्तिः—स्वाभ्युपेतव्याघात इत्यर्थः, न हि प्रत्यक्षपारतन्त्र्यादनुमानमयथार्थं नाप्यनुमानपारतन्त्र्यादागमः, न च संस्कारपारतन्त्र्यात् प्रत्यभिज्ञानम् अन्यदप्येतादृशमुदाहर्तव्यम् इत्थं स्मृतेर्याथार्थ्यं युक्तिभिरुपपाद्य तत्र प्रमाणमपि वक्ति । वेद इति । स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयमिति वाक्ये स्मृतिः प्रथममेव प्रमाणत्वेनोपादीयते कथन्तर्हि स्मृतेरक्षपादो न प्रामाण्यमाचष्टे तत्राह । विफलेति । न ह्यक्षपादः कणादः कपिल इत्यादयः प्रामाणिकत्वेन परिग्राह्याः युक्तियुक्तन्तु गृह्णीमः, न पुनरस्तद्वाक्यगौरवादित्यर्थः ॥

इति स्मृतियाथार्थ्योपपत्तिः ॥ १२५ ॥

अस्तु स्मृतिर्भवतु च यथार्था तथाऽपि पूर्वानुभूतविषयमात्रत्वे किन्नियामकमित्याशङ्कते । जात इति ।

मू० जातः पूर्वानुभूत्या स्मृतिमुपजनयेत्क्वापि संस्कार एव प्रागदृष्टव्यक्तिमात्रप्रतिनियतिमती कीदृशादन्वयात्स्यात् । मैवं कार्य्यं त्ववार्ध्ये ननु तदनुगुणाः कल्प्यते हेतुयोगस्तज्ज्ञानोत्पाद्यभावस्स इति च विदितः किन्तदन्येन नाम्ना ॥ १२६ ॥

टी० पूर्वानुभूत्या जातस्संस्कारः क्वापि स्मृतिं जनयेदेव अथापि सैषा स्मृतिर्दृष्टव्यक्तिमात्रविषयेति कीदृशादन्वयात् सबन्धात् स्यादिति अचोतरम् । मैवमिति । उक्तं हि बहुश' कार्य्यं निर्बाधे

नैव प्रमाणेन स्फुटदृष्टे तदनुगुणो हेतुयोगः कल्प्यत इति । अस्माभिरवगन्तव्यो हेतुरित्याह । तज्ज्ञानोत्पाद्यभावस्य इति च विदित इति । या स्मृतिर्येन ज्ञानेनोत्पाद्यते तद्विषयमेव सा गृह्णातीति नियमः किन्तदन्येनेति हेतुहेतुमद्भावनाम्नि जायति किमन्येन विशेषनाम्नेत्यर्थः ।

इति स्मृतेरनुभूतव्यक्तिनियतविषयत्वम् ॥ १२६ ॥

इत्थं स्मृतेः प्रामाण्यमुपपाद्य परोक्तोपमानानां स्मृत्याद्यतिरेकमाह । तुल्यादिति ।

मू० तुल्यात्तुल्यान्तरे धीः स्मृतिरियमिव गौस्सेति बोधो ऽनुमानं यत्तुल्यो यस्य चैतत्सम इति निजयोर्हस्तयोर्व्याप्तिसिद्धेः । चिह्नौघ्नीते निमित्ते पदमपि विदितं शक्तमाप्तातिदेशे व्युत्पत्तिर्लक्षणैः स्वैः क्वचिदपि न भवेदन्यथाऽतीन्द्रियेषु ॥ १२७ ॥

टी० अथैवमाहुः उपमानप्रक्रियां केचित् तुल्यं दृष्ट्वा ततुल्यस्य देशान्तरस्थस्य प्रतीतिरुपमानमिति तत्र विकल्पयामः किं स्वरूपप्रतीतिरुत सादृश्यप्रतीतिरिति पूर्वत्र सा धीः स्मृतिरित्याह । स्मृतिरिति । उत्तरत्र सादृश्यप्रतीतिरनुमानमित्याह । इयमिवेति । अनेन सदृशी मदीया गौरिति बोधोऽनुमानमेव इयमिव—इयं गवयव्यक्तिरिवेत्यर्थः । अथ कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह । यत्तुल्य इति । अयमत्रानुमानक्रमः गौर्गवयसदृशः गवयस्थसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा वामहस्तो दक्षिणहस्तेनेति । अस्तु तह्यन्यदेवोपमानलक्षण श्रुतातिदेशवाक्यस्य संवित्ति प्रत्यक्षप्रत्य-

भिधानमुपमानं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरुपमितिरिति स च सबन्ध एव उपमानप्रमाणावगम्यः अतिदेशवाक्यञ्च त्रिप्रकारं गोसदृशो गवय इति साधर्म्योपमाने, गवादिवद्द्विशफो न भवत्यश्व इति वैधर्म्योपमाने,दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरकण्टकाशी पशुः क्रमेलक इति धर्ममात्रोपमान इति, तदिदमुपमानमाप्तोपदेशान्नातिरिच्यत इत्याह । चिह्नोन्नीत इति । यथाऽय गौरिति व्यक्तिविशेषे गोशब्दव्युत्पादनेऽपि वक्त्रभिप्रायमालोच्य न्यायानुसारात् सार्वत्रिकीं गोशब्दव्युत्पत्तिं प्रतिपद्यन्ते बालाः, न हि यावदुक्तमेव गृह्णन्ति निरूपणधुरन्धराः प्रेक्षावन्तः । एवमेवातिदेशवाक्येऽपि प्रेक्षावन्तो न्यायपर्यालोचनेन गोसादृश्यादिचिन्होन्नीते गवयत्वादौ श्रोतारो व्युत्पद्यन्ते अतिदेशवाक्यश्रवणकाले गवयत्वादेरप्रत्यक्षत्वात् यदि शब्दतोव्युत्पत्तिं प्रतिक्षिपति कश्चित् पश्चादुपमानञ्चापेक्षते स कथन्तैस्तैर्लक्षणैरिन्द्रोपेन्द्रादिशब्दानां व्युत्पत्तिकोटिमाटीकेत । अव्युत्पन्नो वा कथं वैदिकवाक्यार्थान् प्रतिपद्येत अप्रतिपन्नवाक्यार्थः कथन्तरामनुतिष्ठेत् । अननुष्ठानः कथन्तमां पुरुषार्थमाप्नुयादिति सर्वमपि दुर्वचम् अतस्तत्तल्लक्षणोपदेशादेव प्रजापतिपशुपतिसुरपतिप्रभृतीनां स्वरूपेषु तत्तदनुबन्ध्यर्थान्तरेष्वपि व्युत्पत्तिरिति सर्वमवदातम् ॥

इत्युपमानान्तर्भावः ॥ १२० ॥

एवमुपमानस्यागमान्तर्भावमुक्त्वा तद्वदेवार्थापत्तेरनुमानान्तर्भावमाह । अर्थापत्तिरिति ।

मू० अर्थापत्तिः परोक्ता न पृथगनुमितेर्व्याप्तिबोधादिसाम्यादव्याप्यानामयुक्तिर्न हि भवति न चाव्यापकाः स्यापकाः स्युः । जीवन्

क्वापीति बोधो न गृह इति मतिं निश्चितां नोपहन्ध्ये नातस्तच्छान्तये सा न यदि सममिदं सम्मते चानुमाने ॥ १२८ ॥

टी० व्याप्तिज्ञानादिसाम्यात् परोक्तार्थापत्तिर्नानुमानात् पृथग् भवति, आदिशब्दात् पक्षधर्मत्वमप्याह । जीवन् देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहे असत्त्वादिति देवदत्तनिष्ठतया हि हेतुरभिधीयते अथ व्याप्तिमनियम्यस्य नायुक्तिरित्युक्तप्रकारेण विशदयति । अव्याप्यानामिति । जीवनवत्त्वे सति यो यत्र नास्ति स ततोऽन्यत्रास्तीति हि व्याप्तिप्रकारः तमेवानुस्मृत्यानुपपद्यमानदर्शनादुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिरित्यभिधीयते अनुपपद्यमानं व्याप्यं व्यापकमन्तरेण व्याप्यस्यानवस्थानात् तदिदमाह । अव्याप्यानामयुक्तिर्न हि भवतीति । उपपादकाश्च नाव्यापकाः तदप्याह । न व्यापकाः स्यापकाः स्युरिति । अनेनानियम्यस्येत्यादिश्लोके पूर्वार्द्धं विवृतम् अनियम्यस्याव्याप्यस्य नायुक्तिः—नानुपपद्यमानता, नानियन्तोपपादकः—नाव्यापक उपपादक इत्यर्थः तथा च व्याप्तिरेव नामान्तरेणानुपपत्तिरित्युच्यते ऽर्थापत्तिवादिभिः । ननु प्रमाणद्वयविरोधपरिहारोऽर्थापत्तिकार्यं तदर्थमर्थापत्तिरिति किमपि प्रमाणसम्बेवद्यीयं जीवनप्रमाणं तावद्दृष्टसामान्यसंबन्धाद् गृहेऽपि देवदत्तसद्भावमावेदयति प्रतिविपति च प्रत्यक्षमिति प्रमाणद्वयविरोधात् । मैवं द्वयोरपि प्रमाणत्वे कथं विरोधः विरोधे वा कथं प्रामाण्यं तदिदमुक्तं न मानयोर्विरोधोऽस्तीति, तदेवाचष्टे । जीवन् क्वापीति बोधो न गृह इति मति निश्चितां नोपहन्ध्ये । इति अतः परस्परविरोधाभावाद्विरोधशान्तये अथार्थापत्तिर्नाङ्गीकरणीयेत्याह । नात इति । इत्यमनङ्गीकारे धूमानु-

मानेऽप्यर्थापत्तित्वं कल्पयितुं शक्यत इत्याह । न यदीति । अयमर्थः पूर्वोक्तसंवादश्लोकान्तिमपादेनोच्यते प्रसिद्धे चाप्यसौ समः इति, ॥

इत्यर्थापत्त्यन्तर्भावः ॥ १२८ ॥

मा भूदर्थापत्तिः अभाव इति किमपि प्रमाणमन्यदेव परिगृह्यतामित्याशङ्क्य परिहरति । तत्तदिति ।

सू० तत्तद्भावैरभावव्यवहृतिनियतौ मानमन्यत् किमर्थं स्मर्त्तव्यस्मृत्यभावात् परमनुमिमते प्रातरश्वाद्यभावम् । स्यादक्षाद् भावधीवद्धिमतिविषयधीरन्वयादेस्समत्वाद् भावग्राहीण्यभावं तदुचितसहकार्य्यागमे बोधयन्ति ॥ १२९ ॥

टी० भावान्तराभावस्य प्रसाधितत्वाद् भावेषु च भावस्यैव प्रमाणत्वात् अभावप्रामाण्यापेक्षा नास्तीति । यत्तु प्रातर्गजाद्यभावप्रतिपत्त्यर्थे प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते तदनुभाष्य परिहरति । स्मर्त्तव्येति । प्रातर्गजाद्यभावः स्मर्त्तव्यस्य स्मरणाभावादनुमीयते इदमिहानुमानं विप्रतिपन्नः प्रदेशः प्रातर्गजवत्तया मयाऽननुभूतः स्मर्त्तव्यत्वे सति तद्वत्तया इदानीमस्मर्य्यमाणत्वादिति तथा च स्मरणाभावादनुभवाभावः अनुभवाभावाच्च विषयाभाव इति प्रातर्गजाद्यभावसिद्ध्यर्थे न प्रामाणान्तरमन्वेषणीयम् अभावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वे सर्वाविगीतमनुमानमप्याह । स्यादक्षादिति । अभावज्ञानमिन्द्रियजम् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानम् । ननु भावग्राहिप्रमाणस्य कथमभावग्राहित्वमित्याशङ्क्य परिहरति । भावग्राहीणीति । एकस्यापि

कारणस्य सहकारिभेदेन नानाकार्यत्ववद् बोधकस्यापि सहकारिभेदेन नानार्थबोधकत्वं योयुज्यत इति भावः ॥

इत्यभावप्रमाणान्तर्भावः ॥ १२९ ॥

एवमैतिह्यस्याप्यागमान्तर्भावः प्रामाण्ये, प्रामाण्याभावे तु प्रमाणाभासत्वमित्याह । ऐतिह्यमिति ।

मू० ऐतिह्यं वृद्धवाक्यं बहुदिवसगतेर्यत्त्वनिर्द्धार्यमूलं मानञ्चेदागमस्तत्तदितरदपि च स्यात्तदाभास एव । लब्धादिभ्यश्शतादिप्रमितिरनुमितिर्व्याप्यतादेरबाधाच्चेष्टालिप्यादिलिङ्गं स्थितमतिभिरतश्शिष्टमप्येवमूह्यम् ॥ १३० ॥

टी० मानञ्चेदागम' तदितरत् अमानञ्चेदाभास एवेत्यर्थः । तदिदमाहुः ।

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्ययुक्तम् ।
भवति तु यदि सत्यं नागमाद् भिद्यते तत् ॥ इति,

लब्धादिभ्यश्शतादिज्ञानमनुमानमेवेत्याह । लब्धादिभ्य इति । तत्र हेतुमाह । व्याप्यतादेरिति ।

विप्रतिपन्नं लक्षं शतवत् लक्षत्वादित्यनुमानम् ।
एतदप्याहुः पूर्वपठितस्यार्द्धस्य पूर्वार्द्धेन ।
इह भवति शतादौ सम्भवाख्यप्रमान्त-
तिरविधुतिभावात् साऽनुमानादभिन्ना ॥,

इति यथ चेष्टया पुरुषाभिप्रायविशेषाऽनुमानं सङ्केतविशेषयुक्तया

लिप्या लिङ्गभूतया वर्णविशेषबोधनम् अन्यच्चैवमादृशं सर्वं सांकेतिकं शितमतिभिर्बुद्धिमद्भिः अनुमानविशेषतया भाव्यमिति ।

इत्यैतिह्यसंभवाद्यन्तर्भावः ॥ १३० ॥

ननु ।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति प्रत्यक्षादिभेदेन प्रमाणत्रित्वे मन्वादीनामभिमते कैश्चिदार्षेराधिक्यमप्यभिधीयते तत्कथमिति चोद्यमनुभाषते । मानत्रित्व इति ।

सू० मानत्रित्वे तु मन्वाद्यनुमतिविषये तत्र यत्कैश्चिदार्षैराधिक्यं क्वाप्यधीतं तदपि सुघटितं गोबलीवर्दनीत्या । उक्तार्थोदाहृतिर्वा भवतु बहुमुखी शिष्यमेधामहिम्ने सर्वे च स्वेष्टतन्त्रेष्वनुकथनशतं निर्वहन्त्येवमूहैः॥१३१॥

टी० तत्परिहरति । तदपीति । अधिककथनन्तात्पर्यविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेनाविरुद्धमित्यर्थः । अथवा उक्तस्यैवार्थस्य शिष्यमेधामहिम्ने बहुमुखमुदाहरणं तद् भवत्वित्याह । उक्तेति । अयं निर्वाहः सर्वेष्वपि शास्त्रेषु पौनरुक्त्यपरिहारे साधारण इत्याचष्टे । सर्वे चेति ।

इत्यधिकप्रमाणपरिगणननिर्वाहः ॥ १३१ ॥

कथन्तर्हि भाष्यकारैः प्रमाणत्रयमभिधाय शिष्टं प्रमाणं न प्रतिक्षिप्तं तस्मादाधिक्यमिति कश्चिन्मनुते तस्योत्तरम् । प्रत्यक्षेति ।

मू० प्रत्यक्षादित्रिकं यत्पृथगभिदधता भाष्यकारेण शेषं नैव क्षिप्तं न चोपस्कृतमिह न ततः स्यात्तदाधिक्यसिद्धिः । रीतिस्सर्वोदितानामियमिति हि तयोदासि संख्याविवादे तेनान्वारुह्य तत्तत्समधिकगणना स्वीकृता नस्सयूथ्यैः ॥ १३२ ॥

टी० न चोपस्कृतमिहेति । क्षेपाभाववदुपस्काराभावादाधिक्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । अत एव सगुणविषयत्वेन प्रमाणत्रयमुपन्यस्य सर्वोदितानां प्रमाणानामियमेव हि रीतिरिति भाष्यकारैस्तदाख्यातोऽस्मत्सयूथ्यानामाधिक्यकथनमन्वारुह्य वादेन पुनः स्वपक्ष इति संप्रदायनिर्णयः ।

इति प्रमाणसंख्यानियमसंप्रदायः ॥ १३२ ॥

इत्थं प्रमाणत्रयं विविच्य तद्विवेकप्रयोजनमाह । मानमिति

मू० मानं सर्वोपजीव्यं प्रथममिह भवेदक्षजन्या मनीषा तन्मूला चानुमा स्यात्तदुभयजनितस्त्वागमो द्विप्रकारः । मूलं न क्वापि बाध्यं क्वचिदधिकबलैर्मूलजातीयबाधः स्यादेतैः कर्ममालाघटितभवघटीयन्त्रजभ्रान्तिशान्तिः ॥ १३३ ॥

टी० अनुमानागमयोरपि मूलत्वात् सर्वोपजीव्यं प्रत्यक्षमेव प्रथमं, तन्मूलमनुमानं ततस्तदुभयनियतस्त्वागमः पश्चान्निरूप्यते । स चागमो द्विप्रकारः दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चेति दृष्टार्थः कार्यार्थ्यदप्रतिपादकः

न्दृष्टार्थः स्वर्गादिसाधनप्रतिपादकः । अथवा द्विप्रकारः प्रवृत्तिधर्मप्रतिपादकोभागो निवृत्तिधर्मप्रतिपादको भाग इति । अथाहुर्मृषावादिनः तदुपजीव्यमपि प्रत्यक्षमुपजीवकेन बाध्यते एवमनुमानेनापि तत्प्रतिक्षिपति । मूलं न क्वापि बाध्यमिति । स्वमूलबाधे स्वस्यैव बाधेन व्याघातादित्यर्थः । कथन्तर्हि प्रत्यक्षोपजीविना ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्द इत्याशङ्क्याह । क्वचिदिति । अयमर्थः अधिकबलैर्विजातीयैः प्रमाणैर्मूलजातीयस्यैव बाधः क्रियते न पुनः स्वमूलस्यैव, न हि ज्वालाभेदानुमानं ज्वालैक्यप्रत्यक्षमुपजीवति अपि तु वर्त्तितैलादिसामग्र्यप्रत्यक्षम् इयं खलु तत्रानुमानप्रक्रिया विप्रतिपन्ना प्रदीपसामग्री स्वानन्तरभाविप्रदीपवती प्रदीपसामग्रीत्वात् प्रथमप्रदीपसामग्रीवत्, विप्रतिपन्नः प्रदीपसामग्रीनाशः स्वानन्तरभाविप्रदीपनाशवान् प्रदीपसामग्रीनाशत्वात् चरमप्रदीपसामग्रीनाशवदिति । तत्र यत्प्रत्यक्षमनुमानेनोपजीव्यते न तद् बाध्यते, यत्तु बाध्यते न तदुपजीव्यत इति विवेकः । अत एव तैः प्रमाणैर्निपुणं निरूपितैः कर्म्ममालाघटितभवघटीयन्त्रभ्रान्तेरज्ञानस्य शान्तिरित्यर्थः । अयमत्र बाध्यबाधकभावनिर्णयः द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत् संभाव्यमानान्यथासिद्धि तद्बाध्यम् अनन्यथासिद्धमितरद् बाधकमिति, सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्याम् अन्यथासिद्धयनन्यथासिद्धिविवेकः, सावकाशत्वञ्च क्वचिदप्रमाणकोटिनिवेशात् इदं रजतमित्यादौ, क्वचिद्विषयान्तरलाभात् न हिंस्यात् सर्वाभूतानीत्यादौ, निरवकाशत्वन्तु तदुभयाभावेन सिद्ध्यति नेदं रजतं पशुमालभेतेत्यत्र अप्रमाणकोटिनिवेशश्च कारणदोषाद् बाधकप्रत्ययाच्च भवति, उभयञ्च यत्र नास्ति तत्प्रमाणमेव अतः प्रपञ्चग्राहिणः प्रत्यक्षस्य काचकामलादिकारणदोषाभावात् काल्पनिकबाधस्य बुद्धादिकल्पितबाधेन मृषावादिप-

स्याप्युन्मूलनहेतुत्वान्निर्दोषमेव प्रत्यक्षादिक्रमवलिप्तत इति निर्म्मूलोऽयं मृषावादिवादः ॥ १३३ ॥

न केवलं मृषादिवादिवादस्यैकस्यैवोन्मूलनार्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणचयपरिशोधनं सर्वेषामपि तद्गोत्रनिष्ठाना दुर्वादिनामुन्मूलनार्थेत्याह । सर्वमिति ।

मू० सर्वं सन्दिग्धसत्त्वं क्षणिकमगुणकं नित्यमाकस्मिकं वा बुद्धिः कृत्स्नानुमानं निखिलमपि ततः स्यान्मृषा धीतरद्वा । प्रख्योपाख्यादवीयः किमपि नियतिमन्नामरूपञ्च नेत्याद्युद्वेलापार्थजल्पानुपहसितुमसौ वर्णितो मानभेदः ॥ १३४ ॥

टी० सर्वं सन्दिग्धसत्त्वमिति विश्वखण्डकः क्षणिकमिति वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचाराः, अगुणकमित्यपि त एव, अथ वा मृषावाद्यपि, नित्यमिति सांख्याः अवस्थानामप्यनागन्तुकत्वात्, आकस्मिकमिति चार्वाकाः, बुद्धिः कृत्स्नानुमानमिति स एव खण्डकः निखिलमपि ततः स्यान्मृषेति तद्गुरुर्माध्यमिकः धीतरद्वेत्यद्वैतवादी प्रख्योपाख्यादवीयः किमपीति स एव माध्यमिकः, प्रख्या बुद्धिः *उपाख्या व्यवहारः । तच्छिष्यसंप्रदायवर्तिनोऽन्येऽपि नियतिमन्नाम*-रूपञ्च नेत्यनेकान्तवादिनः, इत्याद्युद्वेलसप्तभङ्ग्यादिनानाजल्पानुपहसितुमसौ प्रमाणभेदो वर्णितः ॥

इति प्रमाणविवेकप्रयोजनम् ॥ १३४ ॥

इत्थं प्रमाणैरर्थपरीक्षणं कृत्वा प्रकृतमर्थं निगमयति । प्रख्येति ।

मू० प्रख्याव्युत्पत्तिपाकव्यवहरणफलश्रेणिनिश्रेणिकायामारूढा निष्प्रकम्पा प्रमितिगुणकरालम्बनात्सत्परीक्षा। मिथ्याऽलीकादिशापैरपि न न भवति प्राप्तविस्रम्भसौधा तत्साक्ष्याद्बाह्यपाटच्चरमुषितमिदं सद्धनं प्रत्यनैष्म ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापे बुद्धिसरश्चतुर्थः ॥

टी० अथ प्रख्याव्युत्पत्त्यादिनिश्रेणिका तस्यामारूढा परीक्षा कथन्निष्प्रकम्पा प्रमितिगुणकरालम्बनात् इयं परीक्षा फलप्राप्तिविस्रम्भसौधमधिरुह्य मृषावादिप्रभृतिभिरभिहितैर्मिथ्यालीकादिशापैर्न भवति तेषां व्यवहारः शापमात्रमेव न युक्तियुक्तमित्यर्थः सुरक्षितस्थलेऽवस्थिता तेषां वचनैरनर्थकैर्न न भवति सुरक्षितपरीक्षाबाह्याद्वेदबाह्यपाटच्चरापहृतं तत्त्वज्ञानरूप सद्धनं प्रत्यनैष्मेत्यर्थः ।

इति परीक्षाफलविशेषः ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्य्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापव्याख्यायां सर्वार्थसिद्धौ बुद्धिसरश्चतुर्थः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः ।

अथाद्रव्यसरः पञ्चम आरभ्यते ।

इत्थं द्रव्यवर्गं विचार्य अद्रव्यं विचारयिष्यंस्तद्विचारस्य प्रधानप्रयोजनमाह । तत्तदिति ।

मू० तत्तद्द्रव्येषु दृष्टं नियतिमदपृथक्सिद्धमद्रव्यजातं तद्वद्विश्वं परस्य व्यवधिनियमनान्न स्वरूपेऽस्य दोषः । इत्थं निर्धार्य्यभाव्ये भगवति विविधोदाहृतिव्यक्तिसिद्धौ निर्बाधान् द्रव्यधर्मान्निरनुगतिगलद्दुर्नयान्निर्णयामः ॥१॥

टी० तेषुतेषु द्रव्येषु दृष्टं नियतिमद् यस्य द्रव्यस्य यदुचितं तत्तथैव नियतमित्यर्थः, तच्च तत्तत्तदपृथक्सिद्धमद्रव्यजातं, तद्वदेव विश्वमपि परस्यापृथक्सिद्धम् । एवञ्च सति विशेषणगतानां विकारादीनां व्यवधिनियमनात् तत्तद्द्रव्यव्यवधानेन भगवद्विशेषणत्वान्न स्वरूपे भगवतो दोषः—न विकारादिसंबन्ध इत्यर्थः । इत्थं निर्धार्य्य भाव्ये—ध्यातव्ये भगवति विविधोदाहरणव्यक्तिसिद्धौ निर्बाधान् प्रामाणिकान् बाधकप्रमाणविधुरांश्च धर्मान्निरनुगतिगलद्दुर्नयान् अनुगतिः—व्याप्तिः, निरनुगतिः—अव्याप्तिः व्याप्त्यभावेन स्वयमेव गलद्दुर्नयान्निर्णयामः ॥

इत्यद्रव्यविचारप्रधानप्रयोजनम् ॥ १ ॥

इत्थं द्रव्यषट्के व्याख्याते तदनुबन्धि अद्रव्यप्रमाणादिक-मुच्यत इत्याह । व्याख्यातमिति ।

सू० व्याख्यातं द्रव्यषट्कं व्यतिभिदुरमथाद्रव्यचिन्ताऽस्य सत्ताधीभेदादेः पुरोक्ता निजगदुरनुपादानतां तस्य लक्ष्म। द्रव्यादत्यन्तभिन्नन्त्विदमनुपधिकं तद्विशिंष्यात् स्वभावाद् दृष्टे न ह्यस्त्ययुक्तं न कथमितरथा विश्वतत्त्वापलापः ॥ २ ॥

टी० द्रव्यषट्कं चिदचिदीश्वरधर्मभूतज्ञानकालनित्यविभूतिरूपं व्यतिभिदुरं-परस्परलक्षणासंकरेण भिन्नस्वभावम्। अथाद्रव्यचिन्ता प्रवर्तते अस्याद्रव्यस्य सत्ताबुद्धिभेदादेः प्रागेवोक्ता तस्याद्रव्यस्यानुपादानत्वं लक्षणं निजगदुः अवस्थावद् द्रव्यं तद्व्यतिरिक्तमद्रव्यम् आगन्तुरपृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति प्रागेवोक्तम्। इदञ्चाद्रव्यं द्रव्यादत्यन्तभिन्नं न पुनः कौमारिलजैनादिवद् भिन्नाभिन्नम्। इदञ्चानुपाधिकं समवायादिसम्बन्धाभावेन स्वभावादेव तद् द्रव्यं विशिंष्यात् यथा समवायः स्वयं संबन्धान्तराभावेऽपि स्वभावादेव तावेव संबन्धिनौ संघटयति नान्यौ, नापि स्वयंसंबन्धः। एवमेव द्रव्याद्रव्ये स्वभावादेव विशिष्टव्यवहारमातन्वाते अपर्यनुयोज्यत्वाद्वस्तुस्वभावानां, स्वभावो नाम प्रामाणिकं रूपम्। अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेनोपलभ्यन्ते द्रव्यं प्रत्यद्रव्याणि, अन्यथा भवतापि कथमवश्यमेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इत्यादिकमुद्घुष्यते। अयमर्थः भवता ययोरयुतसिद्धा समवायः कल्प्यते तयोरयुतसिद्धिरेव संबन्धः, न पुनस्तत्कल्पनीयसमवायः कल्पनागौरवात् स्वाभाविकापृथक्सिद्धिव्यतिरेकेण समवायस्यानुपलम्भात् अतः स्वभावादेव द्रव्याद्रव्ययोः संश्लेषः, न हि दृष्टेऽनुत्पन्नं नाम दृष्टापलापे विश्वमपि लौलुप्येत दृष्टमित्येव दृष्टं तावद्

गृह्यते अनुमेयमपि दृष्टसजातीयत्वेन तथापि विशेषतो दृष्टं दृष्टमेव सामान्यतो दृष्टमपि सामान्याकारेण दृष्टमेव अतो दृष्टानुरोधित्वमनुमानस्यापि । आगमोऽपि व्युत्पत्त्यादिसमये दृष्टमपेक्षते इत्थं साधनसमये दृष्टानतिलङ्घनमुक्तम्, एवं दूषणसमयेऽपि दूषणमप्यभिधीयमान दृष्टानुरोधि चेद् भवत्येव दूषणं, न चेद्दूषणमेव न भवति, व्याघातो हि सर्वदूषणानां सीमाभूमिः, स च दृष्टविरुद्धाभिधानेन व्याप्यते अतीतमस्ति सर्वं मिथ्या माता मे वन्ध्या यावज्जीवमहं मौनीत्यादिषु व्याघातवचनं दृष्टविरोधोत्पादनमेव अतो दर्शनानुरोधानङ्गीकारे सर्वोपलापप्रसङ्गः ॥

इत्यद्रव्यप्रमाणादि ॥ २ ॥

अथ कश्चिद्विश्वापलापवादी द्रव्याद्रव्यविभागमप्यपलपति । अद्रव्यमिति ।

मू० अद्रव्यं द्रव्यसिद्धौ तदुपहिततया तच्च लभ्येत तस्मादेकासिद्धौ द्वयं नेत्यपि न तदुभयान्योन्यवैशिष्ट्यदृष्टेः । आधारे द्रव्यशब्दस्तदधिकरणकेनाश्रये त्वन्यदित्थं व्युत्पत्तिर्विश्वदृष्ट्या न तदपलपति स्वर्गकर्णी सुतोऽपि ॥ ३ ॥

टी० द्रव्यसिद्धावेव अद्रव्यसिद्धिः अद्रव्यस्य द्रव्यप्रतियोगित्वेन तदसिद्धावसिद्धेः तथा द्रव्यमप्यद्रव्यसिद्धिपूर्वकमेव अवश्यावद् द्रव्यमिति हि द्रव्य लक्ष्यते अवम्या चाद्रव्यमेव तथा चान्योन्यसापेक्षत्वाद् द्रव्यमद्रव्यं द्वयमपि न सिद्ध्यतीति तदेतदनुभावित सर्वोपलापहेतुत्वादसदिति दूषयति । न सदिति । अयमभिसन्धिः,

किं द्रव्याद्रव्ययोरुपलम्भानुपपत्तिरन्योन्यापेक्षयोच्यते उत व्यवहारानुपपत्तिः उभयमपि नास्ति एकस्मिन्नेव क्षणे विशेषणविशेष्ययोरेकज्ञानग्रहणयोग्ययोर्विशेषणविशेष्यभावेनोपलम्भात् तदिदमाह । उभयान्योन्यवैशिष्ट्यदृष्टेरिति । एवं व्यवहारेऽपि नान्योन्याश्रयः व्युत्पत्त्यायत्तो हि व्यवहारः, व्युत्पत्तिश्च द्रव्याद्रव्यशब्दयोर्विशेषणविशेष्यविषययोर्युगपदेव उपलभ्यमानयोराधाराधेययोरनयोरनुक्रमाद् द्रव्याद्रव्यशब्दौ वाचकाविति आधाराधेयौ च युगपदुपलभ्येते तच्छब्दौ च युगपदेव व्युत्पद्येते अतोद्रव्याद्रव्यशब्दयोर्व्युत्पत्तौ व्यवहारे तत्प्रतिपत्तौ च परस्परपौर्वापर्य्याभावान्न विरोधः तदिदमाह । आधार इति । अनाश्रये—स्वयमाश्रयव्यतिरिक्त इत्यर्थः इयमेव हि व्युत्पत्तिः पामराणामपि व्यवहारे निदानं बालाः खलु विशेषण विशेष्यभावेन वस्तुस्वरूपं युगपदुपलभन्ते अनादौ संसारे पूर्वपूर्वव्यवहारैर्युगपदेव शिक्ष्यन्ते अन्यथा कथमिव तेषां व्यवहारनियमः प्रवृत्तिनियमो वा, न चान्योन्याश्रयादिविभीषिकेयं लोकव्यवहारनियमं निरोद्धुं शक्नोति, एवं व्यवहारादेव व्युत्पन्नाः पश्चाद्वाक्येनापि व्युत्पाद्यन्ते अतो लोकदृष्टेयं व्युत्पत्तिरित्याह । व्युत्पत्तिरिति । न चात्यन्ताव्युत्पन्नाश्शास्त्रैर्व्युत्पाद्यन्ते अपि तु लोकेनैव व्युत्पन्नाः व्युत्पत्तिविशेषपरिपूरणाय शास्त्रेष्वधिकुर्वते । अतो लोकदृष्टविशेषणविशेष्यादिविभागानुसारेण द्रव्याद्रव्यादिविभागपरिकल्पनं न्याय्यम् । अन्यथा सर्वोपलापवादिनः स्वव्याघातादिदोषोपघातेन वादित्वमेव भज्येतेति, न हि वादिनः प्रमाणप्रमेयविभागं वाच्यवाचकविभागं वा वादिप्रतिवादिविभागं वा परिहृत्य वादिनो भवन्ति, न च प्रमाणनिरूपणे प्रमेयनिरूपणं प्रमेयनिरूपणे प्रमाणनिरूपणमित्यादिकं प्रलप्य वा प्रतिपाद्य वा तूष्णीमासते अतः सर्वेऽपि भेदाः

सेनावनताराभवण्डलादिविभागदर्शनन्यायेन युगपदुपलभ्यन्ते युगपच्च व्यवह्रियन्ते केवलं वाचः क्रमवृत्तित्वाद् भावाभावाधाराधेयवाच्यवाचकादिव्यवहारेषु क्रमोपलम्भः, अभावो हि क्वचिद् भावपूर्वकोपलम्भेऽपि योग्यदशायां युगपदेवोपलभ्यते यथा घटसद्भावासद्भावविशिष्टभूतलयोर्युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे केवलं घटाभावोल्लेखनं घटोल्लेखनान्तरीयकं नित्यविनाभावात् प्रतियोगिग्रहणसध्रीची प्रतीतिः न पुनः प्रतियोगिग्रहणस्य पूर्वभावनिर्बन्धः । एवञ्चोपाधिकसंबन्धानां विशेषणविशेष्यभावप्रमाणप्रमेयभाववाच्यवाचकभावादीनां निर्वाहमात्रेऽप्यन्तरो दूष्यदूषणभावमपि निर्वोढुं न शक्नोति दुर्बलपिण्डकः । अतो लक्ष्यलक्षणादिखण्डनचण्डचण्डमारुतोव्याघातदोषफणिमुखसहस्रेण परिपीतो जाठरदहनेन भस्मीभवतीति सर्वमवदातम् । स्वर्गकर्णसुतोऽपि अवत्या लुण्ठाकाः शून्यवादिप्रभृतयः अतोऽपि विशिष्टा यद्यस्ति स्वर्गवासी सोऽपीति भावः ॥ ३ ॥

धर्मधर्मिभावानङ्गीकारे सकललोकव्यवहारविरोध इत्यद्वव्यवगीस्य सर्वदुरपह्नवत्वं द्रढयति । सामान्यात्मेति ।

मू० सामान्यात्मा विशेषाकृतिरपि यदि न स्वीकृतो धर्मवर्गः स्यातां न भ्रान्तिबाधौ न किमपि कथकास्साधयेयुः स्वसाध्यम् । यस्मिन् बाधानवस्थे क्वचन न खलु तं नीतिरन्यत्र दृष्टे नोचेन्निश्शेषकुक्षिम्भरिरुपनिपतन् दुस्तरश्शून्यपक्षः ॥ ४ ॥

टी० यदि सामान्यात्मा विशेषाकृतिश्च न स्वीकृतो धर्मवर्गस्सामान्याभावाद् भ्रान्त्यभावः विशेषाभावाद् बाधाभावः तद्-

भयाभावे कथका वादिनः स्वसाध्यमपि न साधयेयुः, एक एव धूमवत्त्वादिको हेतुः पक्षसपक्षयोस्सामान्यं विपक्षात्तु विशेषः, इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यात्मानस्सर्वे धर्मास्तानेवालम्ब्य साध्यसाधनभावोबाध्यबाधकभावश्च प्रवर्तते अन्यथा मौनमेव शरणं वादिनामिति भावः । ननु यथा द्वितीयसत्ताभेदादिपरिक्लृप्त्यभावेऽपि व्यवहारनिर्वाहः एवं प्रथमसत्ताभेदादिपरित्यागेऽपि व्यवहारनिर्वाहः स्यात् तथा च सर्वधर्मोच्छेद इति कश्चिदाह तं प्रतिक्षिपति । यस्मिन्निति । अयमर्थः द्वितीयसत्ताभेदादिक्लृप्त्यनुपलम्भस्तावद् बाधकः अनवस्था च तन्नीतिरन्यत्र दृष्टे प्रत्यक्षदृष्टे प्रथमसत्ताभेदादौ न भवति अनुपलम्भबाधाभावात् अनवस्थाप्रसञ्जकत्वाभावाच्च सजातीयापेक्षायामेवानवस्था न तूपलब्धस्य प्रथमस्यापि स्वीकारे अतः प्रथमधर्मापलापः कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः, यस्मिन् क्वचन द्वितीयसत्तादौ बाधानवस्थे भवतः न तन्नीतिरन्यत्र दृष्टे प्रमाणप्रतिपन्ने प्रथमसत्तादावपीति शब्दयोजना । इत्थं प्रथमस्यापि धर्मस्यानङ्गीकारेण सर्वधर्माणां सांवृतत्वकल्पने धर्म्यपलापोऽपि तेनैव सांवृतत्वेन कल्पयितुं शक्यत इति शून्यवाद एव पर्यवस्येतेत्याह । नो चेदिति ॥ [illegible] ॥

ननु सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यमिति पदविद्भिरभिहितत्वादद्रव्याणां मृषात्वमिति यदि कश्चिन्मनुते तन्मतमनूद्य प्रतिक्षिपति । चादीनामिति ।

मू० चादीनां वृत्तियोग्यं यदुत पदविदोऽसत्त्व-
मद्रव्यमाहुर्नैतावत्तन्मृषात्वं गमयति न
च तद्बाधकं किञ्चिदस्ति । तात्पर्यञ्चान्य-
दत्र स्फुटविदितमतस्तत्र सत्त्वेतरत्वादन्यः

कश्चिन्नअर्थः परमिह निपुणैर्द्योतकत्वादि-
चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

टी० कुत इत्यत आह । न च तद्दिति । बाध एव ह्यसत्त्वे । न च चाद्यर्थानां समुच्चयादीनां बाधोऽस्ति तदभावेऽपि थ्यात्वे सर्वपदार्थानां मिथ्यात्वं स्यादिति भावः । कस्तर्हि दां वाक्याभिप्राय इत्यत्राह । तात्पर्य्यमिति । किन्तत्तात्पर्य्य- च सामान्येन तात्पर्य्यार्थमाह । अत इति । प्रमाणबलात् ारत्वादन्यथैव तात्पर्य्यमिति सामान्यतो निर्णीतमित्यर्थः र्थ्यविशेषं प्रकाशयति । परमिहेति । द्योतकत्वादि चिन्त्यम् । नां द्योतकत्वमन्येषां वाचकत्वं यद् द्योत्यं तस्य विशेषणसंब- हैत्वं यद्वाच्यं तस्य विशेषणसंबन्धार्हत्वमित्यादिविभागो यथाप्र- चिन्तनीयः, अतोऽसत्त्वशब्दकथनमात्राद्द्रव्याणां मिथ्यात्व- भाव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ क्षपणका गुणपर्य्यायभेदेन गुणानेव विभजन्ते तन्न युक्त- ाह । आहुरिति ।

आहुर्द्रव्येषु धर्मान् कतिचन गुणपर्य्यायवै-
षम्यभिन्नान् पर्य्यायाणां गुणत्वे स्थितवति
सहजागन्तुतामात्रमेतत् । मिथ्याभूतान्
विकारानभिदधति परे सत्यरूपान् स्वभावां-
स्तानेकद्व्यादिरूपानभिदधतु कथं निर्गुणानां
क्षणानाम् ॥ ६ ॥

टी० सहजागन्तुतामात्रमेतदिति सहजा धर्मा गुणा इत्यु- आगन्तवः पर्य्याया इति क्षपणकपरिभाषा गुणत्वे तुल्ये

किमनेन विशेषकथनेनेत्यर्थः । बौद्धास्तु केचित् सर्वानप्यवस्थाभेदान् गुणशब्दाभिधेयान्मिथ्याभूतानभिदधति तेष्वेवापरे सत्यभूतान् स्वभावांस्तांश्चैकद्व्यादिरूपान् रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावा पृथिवी रूपरसस्पर्शस्वभावं जलं रूपरसस्पर्शस्वभावं तेजः स्पर्शस्वभावो वायुरिति, एतत्सर्वं निर्गुणानां न घटत इत्याह । अभिदधत्विति । आरोपो हि सगुणेष्वेव निरोहितातिरोहितस्वरूपसापेक्षत्वात् रूपरसादीनां स्वभावमात्रत्वे धर्मधर्मिणोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वविरोधात् भिन्नेन्द्रियग्राह्याणां रूपरसादीनां बहूनां स्वभावानामेकवस्त्वात्मकत्वे बहुविरोधप्रसङ्गनाच्च सगुणत्वमेव न्याय्यमिति द्रव्याद्रव्यविभागोऽनतिलङ्घनीय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

बाह्यार्थ इति ।

मू० बाह्येऽर्थे बौद्धतो*काः किल जननजराभङ्गरूपान् विकारानाह्यन्तौ चित्तचैत्तेष्वपि जगदुरमी तत्स्वरूपं न वा स्युः । पूर्वस्मिन्नक्रमः स्यादुपरि तु न कथन्तस्य धर्मास्त एते तन्मिथ्यात्वे तु नित्यं निखिलमपि भवेत्तुच्छमेवान्यदा स्यात् ॥ ७ ॥

टी० अथ केचिद् बौद्धाभासा बाह्यार्थेषु जननजराभङ्गरूपान् विकारानाहुः, चित्तचैत्तेषु जननभङ्गाविव द्वौ विकारौ तत्र विकल्पनीयम्—एतद्विकारजातं वस्तुनः स्वरूपं धर्मो वा तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे जननादीनां क्रम एव न स्यात्, न हि स्वरूपं क्रमेण भवति स्वरूपस्वव्याघातात् उत्तरत्र धर्मधर्मिभावं स्वयमेव घद-

* बौद्धबाला इत्यर्थः ।

सीत्याह । उपरीति । तर्हि जननादयो मिथ्येति चेन्नेत्याह । तन्मिथ्यात्व इति । जननादीनां मिथ्यात्वे तस्य वस्तुनो नित्यत्वमेव स्यात् यदि वा तुच्छत्वमिति यथाऽऽहुः ।

नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ इति,

अथाहेतोरित्युपलक्षणम् । अजननस्येत्यर्थः हेतोरपि जनन एवोपयोगात् अन्यथा जननादीनां मिथ्यात्वे सति एकदा नित्यत्वम् अन्यदा तुच्छत्वमेवेत्यर्थः, स्यादेव न स्यादेव वा न तु कदाचित् स्यादिति ह्याहुः ॥ ७ ॥

एवमद्रव्यं साधयित्वा द्रव्याद्रव्ययोर्भेदाभेदवादस्याप्रामाणिकत्वमाह ।

आदाविति ।

मू० आदावेकेन बुद्धिर्द्वयमपि मिलितं गृह्णती व्यक्तिजात्योर्भेदाभेदाविरोधं दिशति यदि न तत्तद्विशिष्टैकबुद्धेः । इत्यन्त्वेदन्त्वशून्यं न हि किमपि कदाऽप्यर्भकोऽपि प्रतीयात्तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिर्निरुपधिरपृथक्सिद्धिमात्रेण सिध्येत् ॥ ८ ॥

टी० प्रथमपिण्डग्रहणेषु भेदेनाप्रत्ययात् मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यात् सहोपलम्भनियमादेकघण्टानुविद्धप्रत्ययाच्च भेदाभेदं समर्थयन्ते तत्र भेदाभेदयोः किं प्रत्यक्षगम्यत्वमुतानुमानगम्यत्वमिति विकल्प्य प्रत्यक्षगम्यत्वपक्षमनुवदति गौरियमित्येकेन बुद्धिरुत्पद्यमाना मिलितामेव जातिं व्यक्तिञ्च गृह्णाति । भेदाभे-

दयोर्विरोधमुपशमयति । दिशतीति । तन्निराचष्टे । न तदिति । तत्र हेतुमाह । तद्विशिष्टेति । तद्विवृणोति । इत्यन्त्येति । इदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते तत्रेदमंशो धर्मी इत्यमंशो धर्मः अर्भकोऽपीति बालिशादपि बालिशोभवानित्यर्थः कथन्तर्ह्यत्यन्तभिन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्वैशिष्ट्यप्रतीतिः समवायाङ्गीकारे चापसिद्धान्तप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह । तदिति । तत्—तस्मात्, निरुपधिः उपाधित्वेन स्वीकृतसमवायाभावेऽपि स्वाभाविकापृथक्सिद्धिमात्रेण वैशिष्ट्यप्रतीतिः सिद्ध्येदिति ॥

इति प्रत्यक्षभेदाभेदभङ्गः ॥ ८ ॥

लिङ्गादपि भेदाभेदवादो न सिद्ध्यतीति वक्तुं परोक्तानुमानान्यनुवदति । व्यक्त्येति ।

मू० व्यक्त्या जातेरभेदं यदि वदसि पृथक्सिद्ध्यभावादिलिङ्गैर्भेदाभावोऽक्षबाध्यस्तव च न हि मतो नान्यथात्रास्य युक्तिः । धर्म्यैक्यादेकवाक्यान्न तु भवति ततो धर्मधर्म्यैक्यबुद्धिस्तद्बाधश्चाप्युपाधिर्न स इह भवता दूष्य इत्यभ्युपेते ॥ ९ ॥

टी० पृथक्सिद्ध्यभावादिलिङ्गैः—सहोपलम्भनियमादिलिङ्गैः धर्मधर्मिणोरभेदः कालात्ययापदिष्ट इत्याह । भेदाभाव इति । तथाप्ययं दोषोऽभिमत इत्याह । तव चेति । अन्यथा सहोपलब्धिनियमयुक्तिरेव न स्यादित्याह । नान्यथेति । साहित्यं भेद एव नियतम् अभेदगन्धमपि न सहत इति भावः । कथन्तर्हि मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य सामानाधिकरण्यलक्ष-

यानुरोधेनैव परिहरति। धर्म्यैक्याविति। न पुनस्सामानाधिकरण्यात् तत्र धर्मधर्मिणोरैक्यबुद्धिरित्याह। न तु भवतीति। यत्र पुनरैक्य तत्र तद्बुद्धिरेव उपाधिः न च इह बुद्धिरूपोपाधिर्नास्तीत्यर्थः। नन्व- दृश्यविषये बुद्धिमन्तरेणाप्यर्थोऽस्ति तत्कथं बुद्ध्यभावादर्थाभाव इत्याशङ्क्याह। भवता दृश्य इत्युभ्युपेत इति। दृश्यत्वेनैव हि भवता धर्मधर्मिणावुभावपि परिगृह्येते तथा च धर्मधर्मिणोरै- क्यमपि यद्यस्ति योग्यत्वादुपलभ्येत न चोपलभ्यते, तस्मान्नास्ति एतेनैवैकशब्दानुविद्धप्रत्ययोऽपि निरस्तः एकोदयवीतिवत् एक- शब्दस्य विशिष्टविषयत्वादिति॥

इत्यनुमेयभेदाभेदभङ्गः॥ ६॥

अथानेकान्तवादी प्रत्यवतिष्ठते। सत्त्वादिति।

मू० सत्त्वान्नैकान्तमाहुर्विमतमितरवत् केऽपि तद्धीविरुद्धं न ह्यत्राकारभेदात् परिहृति- रनवस्थानदोषप्रसङ्गात्। स्वव्यापारोक्ति- चर्या समयनियतयोऽप्येवमेवाकुलाः स्युर्दृ- ष्टान्तेऽपि ह्युपाधिद्वयवति नियतस्यौल्पसौ- क्ष्म्यादियोगः॥ १०॥

टी० सर्वमनेकान्तं सत्त्वात् घटाकाशमहाकाशवदिति तत्प्र- तीतिविरुद्धमित्याह। तद्धीविरुद्धमिति। सामान्याकारेणाभेदः व्यक्त्याकारेण भेद इति विरोध परिहाराय इत्याशङ्क्य निराकरोति। न हीति। कुत इत्यत आह। अनवस्थानेति। व्यक्तीनामभेदनिर्वा- हार्थं जातिः परिगृह्यते जातिव्यक्त्योरत्यन्तविरुद्धस्वभावयोरभेदनि- र्वाहार्थे धर्मान्तरस्वीकारे अनवस्था अस्वीकारे विरुद्धाकारेण प्रति-

भासमानयोः । कथमभेदः उक्तार्थबाधकानिष्टप्रसङ्गानाह । स्वव्यापारेति । सर्वथानेकान्तवादे व्यापारनियमो व्यवहारनियमस्सिद्धान्तनियम इत्यादयस्सर्वे नियमा व्याकुलीभवेयुः आकाशेऽपि घटकरकाद्यवच्छेदकभेदेनैव स्थूलसूक्ष्मादिव्यवहारः तत्रोपाधीनां भिन्नत्वमेव उपाधिमतः पुनरभिन्नत्वमेव केवलमुपाधिगतो भेद उपाधिमत्पर्यन्तम् उपाधिद्वारेण व्यवह्रियत इति न विरोधः ॥ १० ॥

कथन्तर्ह्यनेकान्ताभावे सर्वैरपि वादिभिरेकस्मिन् सिद्धान्ते पक्षद्वयोपवर्णनं क्रियते यथा स्मृतेर्याथार्थ्यमयाथार्थ्यञ्चेति न्यायवादिनः एवमन्येष्वपि सिद्धान्तेषु मतभेदोपवर्णनं दृष्टव्यं यथा भवन्त एवान्विताभिधानमभिहितान्वयञ्चाभिदधत इत्यत आशङ्क्य । सिद्ध इत्यादिना ।

मू० सिद्धे वस्तुन्यशेषैः स्वमतमुभयथा वर्ण्यते तत्रतत्र स्यादर्थस्यैकरूप्ये कथमिदमिति चेत्तन्न भिन्नाशयोक्तेः । मन्तव्या वैभवोक्तिः क्वचिदनभिमते संशयोक्तिः क्वचिद्वा भागद्वन्द्वान्नृसिंहप्रभृतिषु घटते चित्रसंस्थानयोगः ॥ ११ ॥

टी० परिहरति । तन्नेति । तत्र हेतुमाह । भिन्नाशयोक्तेरिति । तत्तच्छास्त्रप्रवक्तॄणामाशयभेदेन पक्षभेदोपवर्णनं न्याय्यमित्यर्थः, अस्मिन्नर्थे परिहारान्तरमप्याह । मन्तव्येति । एकस्यैव वक्तुः क्वचिद्वैभवोक्तिः क्वचित् परमार्थोक्तिरिति । तृतीयमपि परिहारमाह । संशयोक्तिरिति । अर्थानवधारणेन वादिभिस्संभावितकोटिद्वयोपादानमिति अतो नानेकान्तवादप्रसङ्गः । कथन्तर्हि नृसिंहादिरूपेष्वपि

विरुद्धाकार इति चेत् अंशभेदादविरोध इत्याह । भागद्वन्द्वादिति ।

इत्यनेकान्तानुमानभङ्गः ॥ ११ ॥

इत्यमनेकान्तवादप्रतिक्षेपमसहमानोऽनेकान्तवादी सप्तभङ्गीं पुरस्कुरुते । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति नास्ति विलक्षणम् अस्ति स्यादस्ति नास्तिविलक्षणं नास्तिस्यादस्ति नास्ति विलक्षणम् अस्ति च नास्ति स्यादस्तिनास्ति विलक्षणमिति सप्तभङ्ग्या संवलितमेव विश्वमिति द्रव्यं हि वस्तुस्वरूपं पर्य्यायश्चागन्तुकधर्मः द्रव्यपर्य्यायात्मना सदसद्रूपे च जगति सर्वमपि रूपन्वयव्यतिरेकाभ्यां संघटत इति तदिदमनुभाषते । स्यादस्तीति ।

मू० स्यादस्ति स्याच्च नास्ति द्वितयमनुभयं स्यात्त्रिभिश्चान्तिमं त्रिस्सैषोक्ता सप्तभङ्गी-जिनसमयजडैर्द्रव्यपर्य्यायवर्गे । इष्टां सार्वत्रीकीं तां स्वपरमतकथा तत्फलादौ विवृण्वन् कक्षीकुर्वीत धूतः कथकपरिषदा कान्दिशं कान्दिशीकः ॥ १२ ॥

टी० स्यात्त्रिभिश्चान्तिमं त्रिरिति अन्तिमम्—अनुभयं त्रिभिः स्यादस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमन्वितमित्यर्थः अस्ति नास्ति विलक्षणं प्रत्येकं स्यादस्तीत्यादिभिस्त्रिभिरन्वितमिति पक्षत्रयं पूर्वे चत्वारः पक्षाः अतस्सप्तभङ्गी सेयं सप्तभङ्गी द्रव्यपर्य्यायवर्गेऽनेकान्तवादिभिरुक्ता जिनसमयजडैरिति अस्यार्थस्य उपक्षेप एव वक्तॄणां जाड्यं प्रकटयतीत्यर्थः । अथोत्तरमाह । इष्टामिति । अनियतार्थोपपादनस्वभावामेनां सप्तभङ्गीं विवृण्वन् परस्परविरुद्धभाषणेन विद्वद्भिर्निष्कासितः शुष्कतर्कवाटी कान्दिशीको भयद्रुतः कान्दिशं कक्षीकु

र्यात न काञ्चिदपि दिशं प्राप्नुयादित्यर्थः । अनियतवादिनां हि स्वपक्ष एव परपक्षः दूषणमेव भूषणं विजय एव पराजयः व्यवहार एव मौनमिति सर्वो व्याघातसंभवनीपद्येतेति भावः ।

इति सप्तभङ्गीभङ्गः ॥ १२ ॥

इत्थं भेदाभेदवादे निरस्ते भेदोऽपि तद्वदेव निरस्यतामिति वदतः परपक्षवादिनः पक्षमनुवदति । भेद इति ।

मू० भेदे वस्तुस्वरूपे भ्रम इह न भवेद्धर्मपक्षेऽनवस्था स्याद्वाऽन्योन्याश्रयादिस्तदयमनृत इत्युक्तिबाधादिदुःस्थम् । धर्म्मः क्वापि स्वरूपं क्वचिदिति च यथादृष्टिनोक्तप्रसङ्गो यद्दृष्ट्या यत्र यस्याध्यसनपरिहृतिस्सोऽस्य तस्मात्तु भेदः ॥ १३ ॥

टी० तन्निराकरोति । उक्तीति । अयमत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरनुक्रमः किं भेदो वस्तुनः स्वरूपमथ वा धर्मः यदि स्वरूपं स्वरूपभूते भेदे गृहीते सत्यध्यासो न स्यात् । अथ न गृह्यते तथाऽप्यध्यासो न स्यात् धर्मिग्रहणमन्तरेणाध्यासाभावात् तथा च स्वरूपभूतभेदस्य ग्रहणाग्रहणयोरध्यासाभाव इति स्वरूपभेदवादनिरासः । किञ्च स्वरूपस्यैव भेदत्वे स्वरूपं भेद इति व्यवह्रियेत न पुनर्भिन्नमिति स्वरूपस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वाद् भेदस्य तत्सापेक्षत्वाच्च विरुद्धधर्माध्यासोऽपि स्वरूपभेदवादमपाकरोति, नापि धर्मो भेदः तस्य धर्मिप्रतियोगिभ्यामभेदे व्याघातः धर्मधर्मिभावादेर्भेदनिघ्नत्वात्, भेदे पुनरात्मनैव भेदाङ्गीकारे तावदात्माश्रयः, द्वितीयभेदमङ्गीकृत्य परस्परभेदकत्वकथने परस्पराश्रयः, तृतीयादिभेद-

मङ्गीकृत्य परिवर्तने चक्रकम्, उत्तरोत्तरमपि धावने अनवस्था । उत्तरोत्तरभेदानां पूर्वपूर्वभेदेभ्यो भेदानङ्गीकारे द्वितीयादीनां भेदानां प्रथमभेदाद् व्यतिरेकाभावेन तदङ्गीकारानङ्गीकारयोरविशेष इति धर्मभेदोऽपि दुर्वचः । किञ्च किं धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वको भेदग्रहः उत स्वतन्त्रः । यदि स्वतन्त्रः भेदग्रहणमेव तत्र स्यात् कस्य कस्माद् भेद इति । यदि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकस्तत्रापि विकल्पयामः किं धर्मिप्रतियोगिनौ परस्परविलक्षणत्वेन गृह्यमाणौ तथा भवतः, उताविलक्षणत्वेन, यद्यविलक्षणत्वेन घटाद् घटो भिन्न इत्येव स्यात् न च तद्युक्तम् । विलक्षणत्वेन चेद् अन्योन्याश्रयकुविनिवेशनेन निर्दह्यते भेदवादः, भेदे गृहीते सति धर्म्यादिग्रहणं तद्ग्रहणे सति भेदग्रहणमिति अतो वरम् । उक्तिबाधादि दुःस्थमिति । अयमत्र भावः—यस्तु भेदः स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पयति स पुनस्तृतीयकोट्यङ्गीकारेण विकल्पयति किं वा तदनङ्गीकारेण । यद्यङ्गीकारेण अयावत्संभवी तावदयं विकल्पयतीति न्यूनं नाम निग्रहस्थानं, संभवन्ति च स्वरूपधर्मव्यतिरिक्तास्तत्समर्थ्यार्थाः, न हि घटस्य स्वरूपं नापि धर्मः पटकुड्यकुसूलादयः तृतीयकोटित्वयाऽपि भेदं वदन्ति भेदवादिनः ज्ञानाभावसम्बन्धानां विषयप्रतियोगिसंबन्धिभिरेव व्यावृत्तव्यवहारात्, तेषामपि भेदलक्षणलक्षितत्वस्य भवद्भिरप्यङ्गीकार्यत्वात् । यदि तृतीयकोट्यनङ्गीकारेण वैयर्थ्याद्विकल्पयसि तथाऽपि तर्काभासोऽयं प्रसङ्गः स्वरूपञ्चेत्तदेवं स्यात् न चैवं तस्मान्न स्वरूपं धर्मश्चेदेवं स्यात् न चैवं तस्मान्न धर्म इति परस्परविरुद्धयोस्तर्कयोर्विपर्यये पर्य्यवसानं यद्यस्ति तदा मिथोविरोधात्तर्काभासत्वं, यदि नास्ति तथाऽपि तर्काभासत्वं विपर्य्यये पर्य्यवसानाभावेनाङ्गशून्यत्वात् उभयोरपि तृतीयकोटौ पर्य्यवसानमस्त्विति

चेत् अहो न भवानात्मोक्तमेव प्रस्मरति-तृतीयकोट्यसद्भावेन हि भवानालपति यदि कोट्यन्तरमस्ति अस्माकमपि तद्रूपेणोपतिष्ठतां भेदः, अतो न भेदतत्त्वापलापः, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः स्वरूपञ्चेदध्यासानुपपत्तिः स्यादिति भवतां मूलशैथिल्यम् अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तीनां ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि भवद्भिरेव प्रपञ्चाध्यासाङ्गीकाराद् व्यावृत्तीनां धर्मत्वे भवतैव धर्मभेदवादोऽङ्गीकृत इति धर्मभेदवादप्रतिक्षेपकाणां तर्काभासानामङ्गान्यतमवैकल्यं भवतैव प्रतिपादितं स्यात् । आस्तामयं तर्काभासप्रसङ्गः प्रतिबन्द्यापि दूषयामः अभेदः स्वरूपं धर्मो वा, धर्मश्चेदनवस्था स्वरूपातिरिक्तस्य धर्मस्याभेदत्वव्याघातश्च आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाश्रयाद्यभिधानमप्यस्माभिरभिधातुं शक्येत स्वरूपञ्चेदभेदः अभेदो ब्रह्मेति स्यात् न पुनरभिन्नं ब्रह्मेति । किञ्चाभेदस्वरूपस्य नित्यस्वप्रकाशत्वेन भेद प्रपञ्चाध्यासो न स्यात् स्वरूपान्तरमभेद इति चेद् भेदवादमेवाङ्गिरषि । किञ्च स्वस्य रूपं स्वरूपमिति यदि वदसि सोऽपि च भेद एवावसीयते स्वयमेव रूपमिति वचने स्वरूपातिरिक्ताभेदानभिधानात् अध्यासानुपपत्तिस्तदवस्थैव, अतो भेदवदभेदस्यापि त्वदुक्तेनैव दूषणकलापेन दुर्निरूपत्वात् स्वरूपधर्मयोर्भेदत्वानुपपत्तिरिति रिक्तं वचः । कस्तर्हि भेदः अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तीनां स्वरूपत्वे स्वरूपभेदवादमङ्गीकृत्य मूकीभव धर्मत्वे पुनर्धर्मभेदवादमङ्गीकुर्वन् निर्वैरमेव संचर । अथापि कथं भेदस्य भेदाभावे स्वरूपसिद्धिरिति चेत् स्वस्य स्वयमेव भेदः स्वपरनिर्वाहकत्वात् यो हि यत्र यदध्यासविरोधी स तस्माद् भेदः तथा च स्वाश्रये पटादावध्यासविरोधी शौक्ल्यादिधर्म एव स्वस्मिन्नपि कार्ष्ण्याद्यध्यासविरोधित्वात् स्वस्यापि स्वयमेव भेदः तथा धर्मिप्रतियोगिभ्यामपि शौक्ल्यादेः

स्वरूपमेव भेदः, स्वरूपस्यैव स्वात्मनि तदध्यासविरोधित्वात् यत्पुनरुक्तम्भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकत्वात्परस्पराश्रय इति तदपि चानिरूपकाणामाचोपणं घटपटौ हि गृह्यमाणौ युगपदेव घटत्वपटत्वाश्रयावेव गृह्येते तावेव धर्मौ भेदौ इतरेतराध्यासविरोधित्वात् स्वस्मिन्नपि तदध्यासविरोधित्वात् स्वात्मनोरपि भेदस्तावेव अतो नान्योन्याश्रयणशङ्काऽप्यङ्कुरति । कथन्तर्हि प्रतियोगिनिरपेक्षाणां धर्माणां भेदत्वमिति चेत् इत्थं यदा शुक्लत्वकृष्णत्वादयः स्वरूपेण प्रतीतिविषयाः परस्पराध्यासं व्यावर्त्तयन्ति तदा शुक्लत्वकृष्णत्वादय इति व्यवह्रियन्ते, कुर्वन्ति चाध्यासनिवृत्तिं तेनैव स्वरूपेण, यदा पुनरध्यासनिवर्तकत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्येन व्यवह्रियन्ते तदा भेदा इत्युच्यन्ते तेन तेषामेव धर्माणां वस्तुस्वरूपेण व्यवह्रियमाणानां न प्रतियोगिसापेक्षत्वम् अध्यासनिवर्तकत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्येन व्यवह्रियमाणानां प्रतियोगिसापेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः, यथा घटे दण्डादीनां व्याप्रियमाणानां दण्डादिव्यवहारे न प्रतियोग्यपेक्षा घटकारणत्वव्यवहारे प्रतियोग्यपेक्षेति । एतेन ग्राहकानुपपत्तिप्रलापोऽपि दूरोत्सारितः जात्यादीनामेव भेदत्वात् तेषां वस्तुना सह युगपदेव ग्रहणेन स्वरूपभेदयोर्ग्रहणपौर्वापर्य्याभावात्, अतः प्रत्यक्षमेव युगपदुभयं गृह्णाति अतो भेदस्य न विकल्पग्राह्यत्वं तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह ।-धर्मः क्वापीति । घटादीनां धर्मो भेदः स्वरूपं क्वचिद् भेदे पुनः स्वरूपमेव भेदः यथादृष्टि यथा दर्शनमित्यर्थः । तेन नोक्तप्रसङ्गो न स्वरूपभेददूषणम् । नापि धर्मभेददूषणम् । उक्तस्यार्थस्योपपत्त्यर्थं भेदलक्षणमेव परिशोधयति । यस्य दृष्टा यत्र यदध्यासनिवृत्तिः स तस्य तस्माद् भेद इति । अतः शौक्ल्यादिरसाधारणो धर्म एव भेदः, अतस्तदतिरिक्तभेदकल्पनमल्प-

बुद्धीनां कल्पनागौरवहेतुत्वादनादरणीयमेवेति भावः । तदयं सङ्क्षेपः भेदप्रतीत्यपलापे तदापसिद्धान्तः प्रतीत्यभावे कथं बाधार्थं प्रयतसे तत्कारणापलापे भेदप्रतीतेः कार्य्यत्वमेव परिपन्थि न ह्यकारणं कार्यमुत्पद्यते कारणनिरूपणापलापे कार्य्यविशेष एव कारणविशेषं निरूपयति तत्तत्कार्य्यविशेषसमुचितत्वेनैव कारणविशेषस्य प्रतीतेः, भेदप्रतीतेर्विषयापलापे भेदप्रतीतिर्निर्विषयेति व्याघातः प्रतीतेस्सविषयत्वनियमात्, न हि निर्विषयं ज्ञानमिति चाचटीति । विपरीतज्ञानमपि सविषयमेव अपि तु बाधितविषयमिति विशेषः, अतो भेदज्ञानस्य विषयबाधोपपादनमेव तदावशिष्यते तच प्रत्यक्षेण बाधोपपादने सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वान्न बाधकत्वम् । अनुमानन्तु सुतरां सविशेषविषयमेव पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतज्ज्ञानादिबहुभेदसंवलितत्वात् । आगमोऽपि पदपदार्थवाक्यवाक्यार्थादिभेदगर्भः, एवं तर्कोऽपि व्याप्याङ्गीकारे व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं व्याप्यव्यापकभावश्च भेदात्मक एव अङ्गपङ्गकोपितत्वाच्च, अतो भेदखण्डनप्रसङ्ग एव भेदमुपपादयति एतेन प्रत्यक्षं धर्मिग्राहि उत भेदग्राहि उतोभयग्राहि स्वरूपग्राहित्वेऽस्मत्पक्ष एव, भेदग्राहित्वे धर्मिप्रतियोगिसापेक्षस्य भेदग्रहणस्य तद्ग्रहणमन्तरेण ग्रहणं न स्यात् उभयग्राहित्वेऽपि युगपदुभयग्राहि वा क्रमेण वा, युगपद्ग्रहणं न संभवति सापेक्षनिरपेक्षयोर्य्यौगपद्यायोगात्, क्रमेणोभयग्राहित्वे ऽपि भेदपूर्वकं धर्मिग्रहणं न संभवति सापेक्षस्य पूर्वभावित्वायोगात् धर्मिग्रहणस्य पूर्वभावित्वे तस्मिन्नेव क्षणे प्रत्यक्षस्य नष्टत्वात् न तद्भेदग्राहकं न च प्रत्यक्षान्तरं भेदग्राहकं परस्परस्यानभिज्ञत्वात् अतो भ्रान्तिरेव प्रत्यक्षञ्चापि भेदं गृह्णातीति दत्तोत्तरम् ॥

इति भेददूषणनिस्तारः ॥ १३ ॥

भेदग्रहणे पूर्वोक्तां ग्राहकानुपपत्तिं प्रतिबन्द्या दूषयति । भेद इति ।

मू० भेदो गृह्येत बुद्ध्याधिकरणमवधिं चेति न ह्यक्रमोऽस्मिन् प्रत्यक्षस्य क्रमोऽपि क्षणभिदुरतया नेति तुल्यं भ्रमेऽपि । अज्ञान्ध्यादिव्यवस्थाक्लृप्तिरपि युगपद्वोऽन्यधर्मैर्ग्रहोऽतस्तदुक्तौ भिन्नशब्दः कथिततदुपधिज्ञप्त्यपेक्षः क्रमात्स्यात् ॥ १४ ॥

टी० धर्मिभेदयोरन्योन्यापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां युगपद्ग्रहणमनुपपन्नं प्रत्यक्षज्ञानस्य क्षणिकत्वात्, क्रमग्रहणञ्च न जाघटीति परस्परवार्ता-नभिज्ञत्वात्, प्रत्यक्षान्तरेण ग्रहणमपि न स्यादिति ह्युक्तम् यत्तत्काल्पनिकभेदपक्षेऽपि तुल्यं कल्पनायामप्यधिकरणप्रतियोगिसापेक्षत्वस्यावश्यभावित्वात् धर्मिज्ञाने क्षणिकत्वस्य तुल्यत्वात् कल्पनारूपभेदग्रहणेऽपि परस्परवार्तानभिज्ञत्वस्यानिवारणात्, न हि कल्पनापि धर्मिप्रतियोगिनावन्तरेण भेदं गृह्णाति । नापि धर्मिज्ञानयार्तामभिजानाति तस्य तस्माद् भिन्नत्वात्, अतः काल्पनिकभेदज्ञानस्य सघटने पारमार्थिकमपि भेदज्ञानं तेनैव न्यायेन सघटेत तस्यावघटने काल्पनिकमपि भेदज्ञानं न सघटेतेति यौवघटन्यायः । तर्हि काल्पनिकमपि भेदज्ञानं माभूदिति चेत्तर्हि लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग. कृत्स्नवेदान्तानारम्भप्रसङ्गश्च, भेदप्रतिभासनिरासायैव हि सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूषे तदिदमाह । तुल्यं भ्रमेऽपीति । किञ्च भेदस्य प्रत्यक्षत्वाभावे सति इन्द्रियव्यवस्था न स्यात् रूपादिग्रहणमिन्द्रियकृत्यं विषयभेदव्यवस्थयैव हि चक्षुरादिव्यवस्थामाहुः

एवमन्धादिव्यवस्थापि न स्यात् तत्तद्विषयभेदग्राहकेन्द्रियभेदविनाशादेव ह्यन्धादिव्यवस्था तदिदमाह । अत्रान्धादीति । अतो युगपदेव तत्तद्विशेषणभेदविशिष्टवस्तुग्रहणमिन्द्रियकृत्यं, ते च विशिष्टा युगपदेव सन्निधाने युगपदेव गृह्यन्ते यथा सेनावनतारामण्डलादिज्ञान इत्युक्तं, तथा च परस्परासंकीर्णनानाधर्मविशिष्टाः पदार्था युगपदेव गृह्यन्ते घटः पटः शुक्लं कृष्णं चलं निश्चलमित्यादि तत्र घटत्वपटत्वशुक्लत्वकृष्णत्वादयः स्वरूपेण गृह्यमाणाः परस्पराध्यासं व्यावर्तयन्ति तच्च व्यावर्तनं तत्तद्धर्मस्वरूपग्रहणकृत्यं, तेनैव कृत्येन विशेष्यमाणास्त एव धर्माः प्रतियोग्यपेक्षया भेदा इति व्यवह्रियन्त इति प्रागुक्तमेवार्थं प्रतिपत्तॄणां बुद्धिसौकर्याय प्रकटयति । तद्युक्त इति । भेदव्यवहारोऽपि युगपद्व्यवहारे न पौर्वापर्यापेक्षा यथा पञ्चाप्यङ्गुलयः परस्परं भिन्ना इति, यत्र पुनः क्रमव्यवहारस्तत्र वाचः क्रमवृत्तित्वादस्तु वाङ्मात्रे पौर्वापर्यम् अङ्गुष्ठात् कनिष्ठा भिन्नेति, अत्रापि प्रतिपत्तिपौर्वापर्ये न निर्बन्धीयुः, अतो न भेदप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः ।

इति भेदप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिनिरासः ॥ १४ ॥

एवं भेदतत्त्वं प्रसाध्य प्रामाणिकत्वेनाभिमतान् गुणभेदान् यथाप्रमाणं विभज्य दर्शयति । अद्रव्य इति ।

मू० अद्रव्ये नैकरूपे ह्यगणिषत गुणाः सत्त्वमुख्या द्विधाद्यं शुद्धं तन्नित्यभूतौ त्रितयमिह चतुर्विंशतौ व्यामितः स्यात् । पञ्चान्ये शब्दपूर्वा अपि परिगणिता भूतवर्गेष्वथान्यः संख्यानादिश्च भेदः परिणमति यथासंभवं द्रव्यवर्गे ॥ १५ ॥

टी० तस्मिन्नद्रव्यवर्गे सत्त्वं रजस्तम इति प्रधानभूता गुणाः सत्त्वञ्च द्विविधं मिश्रसत्त्वं शुद्धसत्त्वञ्चेति शुद्धसत्त्वं नित्यविभूतौ तदिदमाह । शुद्धं तन्नित्यभूताविति । वितयमिति मिश्रसत्त्वं रजस्तमश्चेति वितयम् इदं चतुर्विंशतितत्त्वे सर्वत्रापि स्यादित्याह । व्याप्तिः स्यादिति । एवं शब्दादयः पञ्च गुणाः आकाशादिपञ्चभूतेषु उत्तरोत्तरमाधिक्येन दृश्यन्त इत्याह । पञ्चेति । संख्यादिरन्यो गुणवर्गो यथाप्रमाणमुपलभ्यमानो न्यूनाधिकभावेन तत्तत्भावनिष्ठुत इति दर्शयति । अथान्य इति । यथासंभवमिति प्रमाणगतिरेव पदार्थपरिकल्पनायां शरणं न पुनर्वैशेषिकादीनां सांकेतिकस्संव्यवहार इत्यर्थः ॥

इत्यद्रव्यावान्तरविभागादिः ॥ १५ ॥

मू० स्थित्युत्पत्त्यन्तलीलाविधिषु भगवताऽधिष्ठिताः शास्त्रवेद्यास्सत्त्वाद्याः स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिगतगुणा हेतुभूतास्सुखादेः । साम्ये तेषां त्रयाणां सदृशपरिणतिः स्यादिहान्यान्यथात्वे क्रमान्यैर्द्रव्यतैषां श्रुतिपथविहता कुत्रचित्तूपचारः ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तानां सत्त्वरजस्तमसां । स्थितीति । स्थित्युत्पत्तिप्रलयेषु विशेषेण भगवताऽधिष्ठितत्वं तेषुतेषु शास्त्रेषूच्यते ते च स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिगतास्सुखदुःखमोहानां हेतवो भवन्तीति च शास्त्रसिद्धं तेषाञ्च साम्ये प्रलयावस्थायां सदृशपरिणतिः वैषम्येण सृष्ट्यवस्थायां विसदृशपरिणतिश्च शास्त्रैकसमधिगम्या अन्या—विसदृशपरिणतिः अन्यथात्वे वैषम्ये । सांख्याः पुनरेषां द्रव्याभेदेन द्रव्यत्वमाहुः तद्गुणत्वप्रतिपा-

दकश्रुतिस्मृतीतिहासादिविरुद्धं प्रमाणेषु च क्वचिद्यदस्ति द्रव्याभेदव्यवहारः स पुनरौपचारिकः । व्यक्तमन्यत् ॥

इति सत्त्वरजस्तमसामुपयोगादिरद्रव्यता च ॥ १६ ॥

प्रधाने बुद्धित्वादीन् कतिचन प्रकारानुक्त्वा प्रकारान्तराण्यपि अनन्तत्वान्न परिगण्यन्ते अथापि प्रामाणिकत्वात् प्रधाने कार्यकारणरूपे परिगृह्यन्त इति दर्शयति । बुद्धीति ।

मू० बुद्धित्वादिः प्रधाने समपरिणतिरित्येवमागन्तुधर्मा द्रव्येष्वन्येषु चान्ये कतिचन कथिताः केचिदध्यक्षसिद्धाः । आनन्त्यादर्थमान्द्याद् दुरवगमतया सूक्ष्मवैषम्यभेदैरैकैकश्येन चिन्तामिह जहति बुधा निश्चितपेक्षितार्थाः ॥ १७ ॥

टी० प्रधाने बुद्धित्वादयो धर्माः सृष्ट्यवस्थायां विषमरूपाः प्रलयावस्थायां समपरिणतयः, एवमन्येष्वपि द्रव्येषु कतिचिद्धर्माः शास्त्रसिद्धाः कतिचित् प्रत्यक्षसिद्धाः अतोऽनुमानशरणानां साधनबाधनयोरवकाशः । न हि नरशिरःपवित्रत्वाद्यनुमानं शास्त्रप्रतिपत्तिशैलीमुल्लङ्घयितुमर्हति तर्हि सर्वेऽपि धर्माः प्रत्येकं प्रतिपाद्या इत्याशङ्क्य परिहरति । आनन्त्यादिति । अद्रव्यावान्तरभेदानामानन्त्यात् विविच्य प्रतिपादने पुनरर्थमान्द्यात् सूक्ष्मवैषम्यभेदैर्दुरवगमत्वाच्च निश्चितापेक्षितार्था मनीषिण ऐकैकश्येन चिन्तामिह जहति न तावता तेषां प्रकारभेदानामप्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥

इति विविधावस्थानन्त्यम् ॥ १७ ॥

अनन्तरं शब्दादीनां ग्राहकनियममाधारनियमञ्चोक्त्वा भूतान्तरे तत्तद्गुणप्रतिभासस्य उपाधिनियमञ्चाह । शब्दाद्या इति ।

मू० शब्दाद्यास्तत्तदक्षप्रतिनियतिजुषस्सर्वतन्त्र-
प्रसिद्धास्तैरेकद्व्यादिसंख्यैर्दुपवनहुतभुग्वा-
रिभूम्यस्समेताः । पञ्चीकारादिनैषां विनि-
मितगुणता व्योमनैल्यादिबोधे तद्योगात्तत्र
तत्तद्गुणजनिरिति चेन्नान्यथाऽत्रोपपत्तेः॥१९॥

टी० शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्यत्वनियमस्सर्वतन्त्रसिद्धः शब्दादीनामाकाशादिषु उत्तरोत्तरगुणाधिक्यं शास्त्रसिद्धमुपलम्भसिद्धञ्च गुणविनियमस्तु पञ्चीकरणादिभिरेव स्यात् तत्रोदाहरणमाह । व्योमेति । गगनतले नैल्यादिप्रतिभासः पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंबन्धेनैव स्यात् एवमुष्णं जलं सुरभिस्समीर इत्यादिषु संसर्गविशेषाद् गुणान्तरप्रतिभासः पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंबन्धेनैव स्यात् एवमुष्णं जलं सुरभिस्समीर इत्यादिषु संसर्गविशेषाद् गुणान्तरप्रतिभासः स्वयमेवोहनीयः भूतान्तरसंसर्गाद् भूतान्तरे तत्तद्गुणोत्पत्तिकल्पनं कल्पनागौरवान्न योयुज्यते अतो रक्तं नभः धूम्रा दिश इत्यादयो व्यवहारा औपाधिका इति पटमलिनिमवत् यथा पटस्य मालिन्याभावेऽपि शङ्खस्य पीतिमाभावेऽपि मलिनः पटः, पीतश्शङ्खः, उष्णं जलमित्यादि ।

इति शब्दादिगुणभेदग्राहकाधारनियमः ॥ १९ ॥

लीलाविभूतिवन्नित्यविभूतावपि शब्दादिसंभवं तस्य च सर्वातिशाय्युत्कर्षशालित्वञ्चोपपादयति । कस्तूरीति ।

मू० कस्तूरीचम्पकादौ समविषमतया सम्मत-
सौरभादिस्तद्वच्छब्दादयोऽमी त्रिगुणतद-

धिकद्रव्यनिष्ठा गुणाः स्युः । निष्कृष्टे शास्त्रदृष्ट्या न कथमपि मिथस्संकरश्शङ्कनीयः स्वाच्छन्द्याच्छङ्कमानः स्व*मिह सुरगुरुं किन्न शङ्केत मुग्धम् ॥ १९ ॥

टी० यथा कस्तूरीचम्पकप्रभृतिषु गन्धसाम्ये सत्यपि सौरभविशेषस्तत्तत्रोपलभ्यते एवं त्रिगुणे शुद्धे सत्त्वे च शब्दादिसद्भावेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं वैषम्यमनतिलङ्घनीयमेव न हि वीणावेणुप्रभृतीनामेकरूप्येण स्वरनियमः सुखविशेषहेतुत्वञ्चान्यथाऽन्यथोपलभ्यते एतत् सर्वं प्राकृतेष्वेव, अप्राकृते पुनर्विभूत्यन्तरे श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः प्रकारविशेषाः तत्तदनुभवाधीनानन्दविशेषास्स्वापलिप्सुत्र शक्यन्त इति भावः । तदधिकद्रव्यं—त्रिगुणद्रव्याधिकं नित्यविभूतिद्रव्यं निष्कृष्ट इत्यादि शास्त्रदृष्ट्या निर्णीते वैषम्ये सामान्यधर्ममात्रात् संकरो न शङ्कनीयः अन्यथा सर्वत्रातिशङ्कायां निर्मूलशङ्कायास्सुलभत्वात् स्वयमिव सुरगुरुरपि मूढ इत्येव शङ्क्येत अतो विलक्षणस्वरूपे शुद्धसत्त्वद्रव्ये विलक्षणाः शब्दादय इति न संकटं किञ्चित् ॥

इति विभूतिद्वयेऽपि शब्दादिसंभवः ॥ १९ ॥

अथ केचित् शब्दस्याकाशमात्राश्रितत्वमाहुः तन्नेति प्रतिपादयति । शब्द इति ।

मू० शब्दोऽनेकेषु युक्त्याप्युचित इह पुनः पारिशेष्यन्तु मन्दं वायुश्शब्दस्वभावश्श्रुतिशिरसि यतः स्मर्यते च स्वरात्मा । गन्धालोकादिनीतिं यदिह निजगदुर्व्यामुनाद्यास्ततोऽपि

* स्वमियेति पा० ।

**स्पष्टो भैर्यादिनिष्ठोऽयमिति गतिवचोग-
न्यवत्तद्विगि*ष्टे ॥ २० ॥**

टी० युक्त्याप्युचित इति युक्तिरन्वयव्यतिरेकोपलम्भः पृथिवीजलादावपि शब्दान्वयव्यतिरेकोपलम्भो हि दृश्यते तेन शब्दः क्वचिदाश्रित इति सामान्येनाधिकरणोपलम्भेऽपि स्वविवक्षिताकाशमात्रपरिशेषो न स्यात् तादृशस्य परिशेषस्यानियतत्वाद् यथा युक्त्याभासेन द्रव्यान्तरनिषेधः एवमाकाशनिषेधस्यापि केनापि तादृशेन युक्त्याभासेन कर्तुं शक्यत्वात् तदिदमाह । इहेति । युक्त्यापीत्यपि–शब्देन प्रत्यक्षादिकमपि प्रमाणयति मेघो गर्जति शङ्खो नदति भेरी ध्वनतीत्यादिलोकोपलम्भात् अस्तु वायमानुमानिकोपलम्भः अथापि भैर्यादिनिष्ठ एवायमुपलभ्यत इति न केवलमाकाशैकनिष्ठत्वम् । अपि च श्रुतिरेव शब्दस्य भूतान्तरनिष्ठत्वमुपपादयति अध्ययनोपक्रमपरिपाठे शन्नो मित्र इत्यस्मिन्मन्त्रे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि इति वायोरेव वेदात्मना परिणतिरुपलभ्यते तत्तु वायोश्शब्दाधारत्वमन्तरेण न संजाघटीति एवन्तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिकमपि भाव्यं, स्मर्यते च स्वरात्मा स्वररूपेण वायुरेव स्मर्यते ॥

वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इति, एवं नाभिदेशादेव निर्गतस्य वायोस्ताल्वादिस्थानसंबन्धेन तत्तच्छब्दपरिणतिहेतुत्वं स्मृत्यादिप्रसिद्धं स्वयमेवानुसन्धेयम् उपलम्भस्तु पञ्चभूतसाधारणत्वान्नाकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वमुपपादयितुं

* तद्विशेषे इति पा० ।

शक्नोति । तर्कोऽपि तादृशः । अनुमानमप्यव्यवस्थितमिति प्रागेवोक्तं शब्दस्यापि गन्धवदालोकवच्च स्वाश्रयानुवर्तित्वमशेषदेशव्यापित्वञ्च लोकदृष्ट्या श्रीयामुनाचार्यादिभिरुपपादितं ततः शब्दस्य भेर्यादिनिष्ठत्वमुपपादितं भवति । कथन्तर्हि शब्दस्य गतिव्यवहारः भेरीध्वनिरुज्जृम्भते अध्ययनशब्दस्सर्वतः प्रवर्तत इति अयमपि पूर्वोक्तेनैव दृष्टान्तेन संघटते गन्धाद्याश्रयद्रव्यप्रसरणवत् शब्दाश्रयद्रव्यस्यापि सर्वतः प्रसरणात् यथा परपक्षे निमित्तकारणभूतवायोः प्रसरणेन सर्वतश्शब्दोपलम्भः एवं तत्तद्द्रव्यप्रसरणेन तत्तद्द्रव्यनिष्ठशब्दोपलम्भस्यापि संभव इति, आकाशनिष्ठत्वन्तु शब्दस्य भूतान्तर्गतत्वेनास्माभिरप्यनुमन्यते ॥

इति शब्दस्य सर्वभूताश्रितत्वम् । २० ॥

अथ केचिद्रूपादिकमुक्तचतुष्टयमस्ति शब्दस्तु तच्चतुष्टय एव वर्तते स च मोपगम्यः तथाऽपि तेभ्यो न भिद्यत इत्याहुः तदिदमनुभाषते । सत्यानिति ।

मू० सत्यान् सत्यापयन्तः कतिचन चतुरः स्पर्शरूपादिधातूँश्शब्दं स्वाहोक्तसिद्धं चतुरधिकरणं प्राहुरेभ्यो न भिन्नम् । किन्तद्भेदाप्रतीतेः प्रबलविहतितस्संमतैकप्रमातः स्वाच्छन्द्यादृशनाया विभवत इति वा वीक्ष्य शिष्टा विजह्युः ॥ २१ ॥

टी० अथ धातुशब्दः परसिद्धान्तप्रयोगप्रसिद्धमनुवदति अतिरोहितमन्यत् । अनुभाषितमर्थं विकल्प्य दूषयति । किन्तदिति । किञ्चतुर्भ्यो धातुभ्यो व्यतिरिक्तपदार्थभेदाप्रतीतेः किं वा प्रबलव्या-

घातदर्शनाद् यद्वा चतुर्भिरुपरितनानामैक्यप्रतीतेः, यदि वा स्वाच्छन्द्यात्, केवलसुगतगुरूपदेशाद्वा तादृशं मतं स्वीक्रियते तत्सर्वमसिद्धयादिदोषदूषितत्वाच्चतुर्भ्यो धातुभ्यो व्यतिरिक्तार्थग्रहणे हेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥

इति सौगतोक्तशब्दकृतिभङ्गः ॥ २१ ॥

अथ केचिदाहुः शब्दस्य गुणत्वमेव नास्ति अपि तु द्रव्यत्वमेव यथाहुः ॥

वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्यास्सर्वगतास्तथा ।
पृथग्द्रव्यतया ते तु न गुणाः कस्यचिन्मताः ॥

इति, एतत् घाण्वाद्यवस्थाविशेषरूपशब्दप्रतिपादकश्रुतीतिहासपुराणादिविरुद्धत्वादनादर्तव्यमित्याह । शब्द इति ।

मू० शब्दोऽवस्थाविशेषः श्रुतिभिरभिहितस्तेन नैष स्वनिष्ठोऽव्योमादेश्चाविभुत्वात् क्वचिदपि न तु तत्सन्निधिस्तद्विदूरे। साक्षादक्षाग्निसाक्षात्कृत इति घटवद् द्रव्यमित्यप्यसारं साध्यात् प्राग्धीत्वसिद्धेर्न हि परमतवन्नाभसं श्रोत्रमत्र ॥ २२ ॥

टी० नैष स्वनिष्ठस्स्वतन्त्रं द्रव्यन्न भवतीत्यर्थः । अस्य च शब्दस्य स्वाधारभूतव्योमादेरविभुत्वात् व्योमादिरहिते देशे पुनरसन्निधानं न दोषायेत्याह । व्योमादेरिति । परमाकाशे तु प्राकृताकाशाभावेऽपि शब्दसद्भावो युज्यत इति प्रागेवोक्तं तर्हि शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धेन गृह्यमाणत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रयुञ्ज्महे इति चेत्तदप्यसारमित्याह । साक्षादिति । कुत इत्य-

षाह । साध्यादिति । अयमर्थः शब्दस्य द्रव्यत्वे साक्षादिन्द्रियसंबन्धेन साक्षात्कारसिद्धिः तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् अथापि द्रव्यत्वसिद्धिमन्तरेण साक्षादिन्द्रियसंबन्धस्सिद्ध्यति श्रोत्रस्याकाशत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वादिति चेन् अत केचिदाहुः हेतुसिद्ध्या साध्यसिद्धिर्व्याहन्यत इति । तथा हि शब्दस्याकाशगुणत्वाङ्गीकारेण साक्षादिन्द्रियसंबन्धस्सिद्ध्यति तथा च हेतुरेवायं साध्यं व्याहन्तीति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । साध्यादिति । हेत्वसिद्धिमुपपादयति । न हीति । अस्मत्पक्षे श्रोत्रस्याकाशत्वायोगात् नैयायिकादिमतवत्साक्षादिन्द्रियसंबन्धप्रसक्तोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति शब्दद्रव्यत्वभङ्गः ॥ २२ ॥

सध्वनीनां वर्णानां पुद्गलरूपत्वमाहुः क्षपणकाः तदिदमनुवदति । वर्णानामिति ।

सू० वर्णानां सध्वनीनामभिदधति हरिद्वाससः पुद्गलत्वं नाक्षादेस्सिद्धमेतन्न च तदभिमते शब्दितः शब्दशब्दः । सूक्ष्मद्रव्ये हि धर्मःश्रुतिविषयदशालक्षणोदुस्त्यजस्तैस्तस्मान्नास्मत्समीक्षामतिपतितुममी शक्नुयुस्तद्वदन्ये ॥ २३ ॥

टी० हरिद्वसना नग्नाटाः । दूषयति । नाक्षादेरिति । अयमर्थः न तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वादयमर्थोऽवगम्यते नापि लोकव्यवहारानुरोधेनोभयमपि नास्ति तदाह । न चेति । तदभिमते पुद्गले न शब्दशब्दः शब्दितः न व्युत्पन्नः पुद्गलेषु शब्दशब्दस्य

व्याकरणाभिधानपाठलोकव्यवहारशिष्टप्रयोगेष्वन्यतमस्याप्यभावात् उपजीव्यानुमानाभावात् तदनुग्राहकतर्काभावाच्चेत्यर्थः ॥

इति शब्दपुद्गलत्वभङ्गः ॥ २३ ॥

वर्णात्मकशब्दस्वरूपनित्यत्वमाहुः कौमारिलाः तदिदमाह। वर्णे इति ।

मू० वर्णे स्थैर्यं विरुद्धान्वयविरहवति प्रत्यभिज्ञा नियच्छेत्तैव्रादिव्यञ्जकस्थं भ्रमवशघटितं तत्र कल्प्येत दिग्वत् । एकाद्यग्राह्यसंवित्प्रतिनियतिरपि ह्यञ्जनादाविव स्याद्युक्त्या स्यात् कार्य्यताधीर्य्यदि न निगदितो नैगमैरस्य नाशः ॥ २४ ॥

टी० पूर्वं द्रव्यत्वं निराकृतम् इदानीं नित्यत्वमिति विभागान्न पौनरुक्त्यम् । ननु तीव्रमन्दादिभेदेन विरुद्धधर्मवत्त्वात् कथमस्मिन्नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । विरुद्धान्वयेति । तीव्रमन्दादिभावो व्यञ्जकस्य एव न पुनःशब्दस्य इत्याह । तैव्रादीति । कथन्तर्हि शब्दतैव्रादिप्रत्यय इत्यत्राह । भ्रमवशघटितमिति । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति । दिग्वदिति । यथा नित्यविभुशब्दवादिनां पूर्वश्शब्दोऽपरश्शब्द इति दिक्प्रत्ययः काल्पनिकः एवन्तीव्रादिप्रत्ययोऽपीति अनेनैव दृष्टान्तोपादानेन दिक्प्रत्ययस्यापि शब्दे काल्पनिकत्वं स्थापितं भवति । अथवा अनित्याविभुशब्दवादिनामपि शब्दे दिक्प्रत्ययः काल्पनिक एव भेर्य्याद्युपाधीनामेव तत्तद्दिक्सम्बन्धः उपाधिसंबन्धादाकाशनिष्ठतामाश्रित्य शब्दे दिक्सम्बन्धव्यवहारः । ननु कथं समानेन्द्रियग्राह्याणां समानदेशस्थानामित्यादिना प्रति-

नियतव्यञ्जकाभिव्यङ्ग्यत्वं प्रतिपिद्धं शब्दानाम् अतस्ताल्वादिव्यापारोत्पाद्यत्वं शब्दस्येति तन्न अञ्जनादिभिर्व्यभिचारात्, दृष्टं खलु प्रतिनियताञ्जनाभिव्यङ्ग्यत्वं पिशाचादौ निहितनिद्धयादौ च तद्वदिहापि ताल्वादिव्यापाराणामकारणत्वेऽपि न दोषः तदिदमाह । अञ्जनादाविवेति । कथन्तर्हि कविः काव्यन्निर्ममे प्रोवाच ब्रह्मविद्यामिति शब्दे कार्यत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह । व्यत्ययेति । इत्थमङ्गीकारे श्रुतिविरोधमाह । यदि नेति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु शब्दस्य विनाश एव सर्वत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नैगमैर्निगमसंश्रयैर्वचनैश्शब्दनाशोनिगदितः ॥ २४ ॥

मू० ध्वन्यात्मा वायुभेदः श्रुतिविषयतयाऽपाठि तौतातिताद्यैस्तद्वत् पञ्चाशदेते समकरणतया वर्णिताः किन्न वर्णाः । तैव्राादिर्वर्णधर्मो नियत इति यथादर्शनं स्थापनीयं स्पर्शादौ चैवमिष्टं तदिह न सुलभा द्रव्यता नित्यता च ॥ २५ ॥

टी० किञ्च ये शब्दस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णयन्ति तैरेव तौतातिताद्यैः कौमारिलाद्यैः ध्वन्यात्मा वायुभेद एव श्रुतिविषयतयाऽपाठि एवमेव पञ्चाशदेते वर्णाः किन्न वर्णिताः समकरणतया समानेन्द्रियग्राह्यतया समानताल्वादिव्यापारजन्यतया च तेषामेव वर्णानां वायुभेदानां स्वाभाविक एव तीव्रादिभावः । न पुनरौपाधिकः यथादर्शनं व्यवस्थापनीयं यथा दुरालभास्पर्शस्य दुःखहेतुत्वं दहनस्पर्शस्य दाहहेतुत्वं तस्मादवर्णात्मकशब्दवत् वर्णात्मकोऽपि शब्दो वाय्ववस्थाभेद इति स्वीकारे को विशेषः । अवस्था चागन्तु-

रपृथक्सिद्धो धर्म इत्युक्तम् अतो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णानामिति वर्णितमेतदप्रामाणिकमिति वर्णयामः विस्तरस्त्वन्यथानुसन्धेयः ।

इति वर्णानित्यत्वम् ॥ २५ ॥

कथन्तर्हि वर्णानित्यत्वे वेदनित्यत्वं सिद्ध्यतीत्यत्यन्तभीतस्यात्यास्तिक्यनिमित्तचोद्यं परिहरति । शब्देति ।

मू० शब्दानित्यत्वतोऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् क्रमव्यक्तिनीत्या तन्नित्यत्वे च काव्यादिकमपि न कथं नित्यमित्यभ्युपैषि । तस्मान्नित्यैकरूपक्रमनियमवशान्नित्यभावः श्रुतीनामीशोऽप्यध्यापको नः परनतिचकितैर्वर्णनित्यत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

टी० शब्दानित्यत्वेऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् यथा शब्दानां नित्यत्वेऽपि नित्यविभूनां तेषां देशतः कालतो वा क्वचित् क्रमो नास्ति क्रमविशेषविशिष्टस्यैव शब्दस्य पदत्वं वाक्यत्वञ्चानुवर्ण्यते स पुनः क्रमः कीदृश इति चिन्तने शब्दानां क्रमाभिव्यक्तिमात्रमेव, अभिव्यक्तिश्चोपलम्भसामग्री सान्निध्यं वा तदधीनोपलम्भोवा तदनुक्रमोऽपि तत्कालपरम्परावेपातः सर्वमेतदनित्यमेव एवञ्च यथाक्रमाभिव्यक्त्या वेदनित्यत्वं भवद्भिरभिव्यक्तिनियमसापेक्षाङ्गीक्रियते एवं क्रमविशेषविशिष्टशब्दोत्पत्तिपारम्पर्य्यमेवोच्चारणक्रमनियमः तेनैव वेदनित्यत्वमस्माकं सिध्यति, वर्णनित्यत्वमप्रयोजकमेव वर्णानामवेदत्वात् वाक्यसंघातविशेषो हि वेदः पदसंघातविशेषो वाक्यं पदञ्च वर्णसंघातविशेषः सर्वमेतदनित्यमेव वाक्यानां सजातीयत्वमात्रं त्वपेक्ष्यते तदेव नित्यत्वमिति अन्यथा वर्णानां नित्यत्वमात्रेण

नियतव्यञ्जकाभिव्यङ्ग्यत्वं प्रतिषिद्धं शब्दानाम् अतस्ताल्वादिव्यापारोत्पाद्यत्वं शब्दस्येति तन्न अञ्जनादिभिर्व्यभिचारात्, दृष्टं खलु प्रतिनियताञ्जनाभिव्यङ्ग्यत्वं पिशाचादौ निहितनिद्ध्यादौ च तद्वदिहापि ताल्वादिव्यापाराणामकारणत्वेऽपि न दोषः तदिदमाह । अञ्जनाद्यावितेति । कथन्तर्हि कविः काव्यन्निर्ममे प्रोवाच ब्रह्मविद्यामिति शब्दे कार्य्यत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह । व्यक्त्येति । इत्थमङ्गीकारे श्रुतिविरोधमाह । यदि नेति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु शब्दस्य विनाश एव सर्वैव प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नैगमैर्निगमसंश्रयैर्वचनैश्शब्दनाशोनिगदितः ॥ २४ ॥

मू० ध्वन्यात्मा वायुभेदः श्रुतिविषयतयाऽपाठि तौतातिताद्यैस्तद्वत् पञ्चाशदेते समकरणतया वर्णिताः किन्न वर्णाः । तैव्रादिर्वर्णधर्मो नियत इति यथादर्शनं स्थापनीयं स्पर्शादौ चैवमिष्टं तदिह न सुलभा द्रव्यता नित्यता च ॥ २५ ॥

टी० किञ्च ये शब्दस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णयन्ति तैरेव तौतातिताद्यैः कौमारिलाद्यैः ध्वन्यात्मा वायुभेद एव श्रुतिविषयतयाऽपाठि एवमेव पञ्चाशदेते वर्णाः किन्न वर्णिताः समकरणतया समानेन्द्रियग्राह्यतया समानताल्वादिव्यापारजन्यतया च तेषामेव वर्णानां वायुभेदानां स्वाभाविक एव तीव्रादिभावः । न पुनरौपाधिकः यथादर्शन व्यवस्थापनीयं यथा दुरालभास्पर्शस्य दुःखहेतुत्वं दहनस्पर्शस्य दाहहेतुत्वं तस्मादवर्णात्मकशब्दवत् वर्णात्मकोऽपि शब्दो वाय्ववस्थाभेद इति स्वीकारे को विशेषः । अवस्था चागन्तु-

रपृथक्‌सिद्धो धर्म इत्युक्तम् अतो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णानामिति वर्णितमेतदप्रामाणिकमिति वर्णयामः विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।

इति वर्णानित्यत्वम् ॥ २५ ॥

कथन्तर्हि वर्णानित्यत्वे वेदनित्यत्वं सिद्ध्यतीत्यत्यन्तभीत-स्यात्यास्तिक्यनिमित्तचोद्यं परिहरति । शब्देति ।

सू० शब्दानित्यत्वतोऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् क्रमव्यक्तिनीत्या तन्नित्यत्वे च काव्या-दिकमपि न कथं नित्यमित्यभ्युपैषि । तस्मा-न्नित्यैकरूपक्रमनियमवशान्नित्यभावः श्रुती-नामीशोऽप्यध्यापको नः परमतिचकितैर्वर्ण-नित्यत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

टी० शब्दानित्यत्वेऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् यथा शब्दानां नित्यत्वेऽपि नित्यविभूनां तेषां देशतः कालतो वा क्वचित् क्रमो नास्ति क्रमविशेषविशिष्टस्यैव शब्दस्य पदत्वं वाक्यत्वञ्चानुवर्ण्यते स पुनः क्रमः कीदृग्‌ इति चिन्तने शब्दानां क्रमाभिव्यक्तिमात्रमेव, अभिव्यक्तिश्चोपलम्भसामग्री सान्निध्यं वा तदधीनोपलम्भो वा तदनु-क्रमोऽपि तत्कालपरम्परारूपतः सर्वमेतदनित्यमेव एवञ्च यथाक्र-माभिव्यक्तया वेदनित्यत्वं भवद्भिरभिव्यक्तिनियममात्रेणाङ्गीक्रियते एवं क्रमविशेषविशिष्टशब्दोत्पत्तिपारम्पर्यमेवोच्चारणक्रमनियमः तेनैव वेद-नित्यत्वमस्माकं सिध्यति, वर्णनित्यत्वमप्रयोजकमेव वर्णानामवेद-त्वात् वाक्यसंघातविशेषो हि वेदः पदसंघातविशेषो वाक्यं पदञ्च वर्णसंघातविशेषः सर्वमेतदनित्यमेव वाक्यानां सजातीयत्वमात्रं स्ववशिष्यते तदेव नित्यत्वमिति अन्यथा वर्णानां नित्यत्वमात्रेण

काव्यादिकमपि नित्यमिति कथं नाभ्युपैषीत्याह । तन्नित्यत्वे चेति । कथन्तर्हि वेदनित्यत्वमित्यत्र नित्यत्वे प्रयोजकं निगमयति । तस्मादिति । इदं खलु वेदानां नित्यत्वं यन्नित्यैकरूपक्रमविशेषोच्चार्यमाणत्वं, स पुनः क्रमः निपुणं निरूपयतामुच्चारणमात्रनिष्ठ एवेति एतेनाध्यापकानां पूर्वपूर्वाध्यापकाध्ययनानुक्रमानुसरणमेव वेदनित्यत्वमिति सिद्धे सतीश्वरोऽपि पूर्वकल्पानुसरणं स्वसंकल्पसिद्धं स्वयमप्यनुसरतीति वेदेऽपि पूर्वकल्पोच्चारणानुसरणमनुवर्तयतीति वेदनित्यत्वसिद्धिः ।वर्णनित्यत्ववादिभिस्तु तदनित्यत्वे वेदानित्यत्वभ्रान्त्या तद्भ्रान्तिनिबन्धनभीत्या वा वर्णनित्यत्वमुक्तमिति न तानप्यधिक्षिपामः ।

इति वर्णानित्यत्वेऽपि वेदनित्यत्वप्रकारः ॥ २६ ॥

एवं शब्दं निरूप्य स्पर्शे विशेषान् निरूपयति नैवेति ।

सू० नैवोष्णौ नापि शीतौ क्षितिसततगती तत्र तोयादियोगाच्छीतत्वादिप्रतीतिस्तदुपधिकतया तत्रतत्रैव दृष्टेः । आयुर्वेदे तुषारो मरुदिति कथनं त्वद्भिराप्यायिकाभिर्वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति परं तच्चिकित्सानियत्यै ॥ २७ ॥

टी० यथोपलम्भमनुष्णाशीतस्पर्शौ पृथिवीवायू तत्र तोयादियोगात् शीतत्वादिप्रतीतिः शीतं स्थलं शीतो वायुरित्यादि तत्र हेतुमाह । तदुपधिकतयेति । दर्शनं हि सर्वत्र व्यवस्थापकम् उष्णा भूरुष्णं जलमित्यादिष्वातपाद्युपाधिवशादेव तत्र तत्रोष्णत्वादेर्दर्शनात् कथन्तर्हि आयुर्वेदे तुषारो मरुदित्युच्यते तुषारः शीत इत्यर्थः तत्राप्यायिकाभिरद्भिरेव कथं वा तर्हि वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति तुल्य-

गुणयोगेन विरूपाणामपि तथैवायुर्वेदे साम्यादिकमुच्यते तत्पुनश्चिकित्सानियमार्थम् अयमत्र भावः अस्य धातोरनेन हेतुना ऽभिवृद्धिः अनेन च परिक्षय इत्यादि शास्त्रसिद्धं दृष्टं च, सर्वेषां धातूनां यथोचितं चिकित्सा अनादिसिद्धा शास्त्रेण तत्र तत्र चिकित्साविशेषनियमसिद्ध्यर्थं तानितानि रूपाणि कल्पितान्यकल्पितानि व्यवह्रियन्त इति नैतावता पदार्थतत्त्वनियमसिद्धिरिति ॥ २७ ॥

इत्यनुष्णाशीतस्पर्शाधारनियमः ।

एवं शीतोष्णभूतनियमोऽपि यथोपलम्भं द्रष्टव्य इति दर्शयति । स्यादिति ।

मू० स्यादुष्णः कृष्णवर्त्मा सलिलमपि तथा शीतमस्तु प्रकृत्या स्पर्शोऽन्योऽप्यत्र दृष्टस्स तु भवतु रुमाचिप्रलावणयवच्चेत् । मैवं संसृष्टवस्तूपधिनियततया तद्विवेकस्य युक्तेः प्रायश्शीतोभवेति प्रभृतिकमपि तद्ग्राहकत्वादिरोधात् ॥ २८ ॥

टी० उष्णः कृष्णवर्त्मा तथैव जलमपि शीतमित्युपलभ्यते प्रकृत्या अत्र कश्चिदाह अन्योऽपि स्पर्शो दहने सलिले च कदाचिदुपलभ्यते स तु *रुमाचिप्रकाशादिलवणन्यायेन तस्यैव परिणतिविशेष* इति तदिदमाह । स्पर्श इति । तन्निराकरोति । मैवमिति । रुमाचिप्रकाशादेर्लवणत्वपरिणतिः प्रत्यक्षसिद्धगुणवैषम्यनियमेन युक्ता अत्र त्वग्न्यादिसंसर्ग एव जलादेरौष्ण्यं तथा सलिलसंसर्ग एव भूतान्तरे शैत्यमित्युपाधिसंसर्गो दृश्यत इति विशेषः । इदमेव स्फोरयति । संसृष्टेति । कथन्तर्हि शीतो भव हनूमत इति वह्नेरपि शीतत्व-

मित्याशङ्क्याह । प्राय इति । अयमत्र भावः न पुनर्बह्वेश्यीतत्वं जायतेऽपि तु सीतासंकल्पविशेषेण दाहकत्वमेवोपसंहृतम् इत्यर्थः ।

इति शीतोष्णाभ्रमनियमः ॥ २८ ॥

एवं रूपमपि परिशोधयति । पीतेति ।

सू० पीता भूः श्वेतमम्भो हुतवहपवनौ रक्तधूम्रौ तथा द्यौर्नीलेति क्वापि शिष्टं तदिह न नियतां वर्णसत्तां ब्रवीति। ध्यानार्थम्मन्त्रवर्णेष्विव कथितमिदं व्योमवातौ ह्यरूपौ पीतैकान्त्यं भुवोऽन्तश्रुतिहतमथ तत्प्राचुरी सास्तु मा वा ॥ २९ ॥

टी० अथ कश्चिदब्रूवुदत् पीता भूमिः श्वेतमम्भः वह्निपवनौ रक्तधूम्रौ द्यौर्नीलेति मन्त्रशास्त्रे वर्णविशेषो विविच्यते तच्च शास्त्रं नाप्तनिबन्धनम् अतस्तदनुसारेण नियता वर्णसिद्धिरनुसरणीयेति तदिदं निराचष्टे । तदिहेति । कथमित्यत आह । ध्यानार्थमिति । केवलं ध्यानार्थमेव तत्तद्वर्णकथनं तेषुतेषु भूतेषु तत्र । दृष्टान्तमाह । मन्त्रवर्णेष्विवेति । अत्रैव हेतुमाह । व्योमेति । अरूपावेव ह्याकाशवायू रूपवत्तयाऽत्र निर्दिश्येते । किञ्च अनेकरूपयुक्ताया भुवः *पीतैकान्त्यवचनं प्रत्यक्षविहतं श्रुतिविहतञ्च श्रूयते हि यदग्ने* रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णन्तदन्नस्येति तर्हि प्राचुर्य्यविशेषात्तत्तद्वर्णोक्तिरिति चेत् साऽप्यस्तु मा वा नास्माकं काचिद्धानिरित्याह । प्राचुरीति ॥

इति भूतपञ्चकवर्णोक्तिनिर्वाहः ॥ २९ ॥

तर्हि कथं श्रुत्या पृथिव्याः कृष्णत्वनियम इत्याशङ्क्य परिहरति । कृष्णामिति ।

मू० कृष्णामाम्नासिषुः क्ष्मां तदिह न विरहं वक्ति रूपान्तराणां प्रत्यक्षादेर्विरोधात्पचनविषमितं स्पर्शगन्धादि चास्याः । पाथस्तेजोविशेषे स्फुरति वसुमती भागतोवर्णभेदो न ह्यम्भः क्वापि दृष्टं विपरिणतगुणं पाकसंस्कारतोऽपि ॥ ३० ॥

टी० यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतिर्न पृथिव्या रूपान्तरविरहं वक्ति प्रत्यक्षादिविरोधादुपलभ्यते हि रूपान्तरमपि पृथिव्याम्, एवं पाकभेदविषमितः स्पर्शगन्धादिनियमोऽप्यङ्गीकार्य्य इति दर्शयति । पचनविषमितमिति । क्वचित्तु कलुषजलादौ पलालवह्न्यादौ च पृथिवीसंसर्गविशेषात् वर्णभेदो दृश्यते सोऽपि संसर्गविशेषकृत इति यथोपलम्भमङ्गीकार्य्यं इत्याह । पाथ इति । अम्भसि पुनः पाके सत्यपि गुणपरिणतिर्न क्वाप्युपलभ्यत इति युक्तमेकरूप्यमेव तथाभिधातुमिति दृष्टप्रक्रियामात्रानुसरणेन सर्वमेतदुपपादितमिति दर्शयति । न ह्यम्भ इति ।

इति पाकजापाकजरूपादिविभागः ॥ ३०

- एवमुक्तेषु शुक्लकृष्णादिषु चित्रमिति किमपि रूपान्तरमस्तीति केचिन्मन्यन्ते तदनुभाषते । आरब्धमिति ।

मू० आरब्धं रूपभेदैरवयवनियतैश्चित्रमन्यत्तु रूपं काणादाः कल्पयन्तः क्व तदिति कथयन्त्वंशतस्तद्विकल्पे । नांशेष्वेतत्तदिष्टं न च तदभिहितः कश्चिदंशीति तूक्तं स्वाधार-

व्यापकत्वं सुगममिह तथा स्पर्शगन्धादिचैत्र्यम् ॥ ३१ ॥

टी० तद्विकल्पयति । क्वेति । अवयवरूपादिभिरारब्धं चित्ररूपं क्व वर्तेते अंशेषु वा अंशवति वा विकल्पितमर्थं दूषयति । नांशेष्विति । अंशेषु चित्ररूपं वर्तेत इति काणादानामेव नेष्टं तेषां प्रागेव रूपवत्त्वात् तस्य च रूपस्यानिवृत्तेः तस्मादवयविनि चित्रं रूपादि वर्तेत इति वक्तव्यं तदपि नेत्याह । न चेति । अवयविभङ्गस्य प्रागेव कृतत्वादित्यर्थः । कथन्तर्ह्यंशनिष्ठानां रूपभेदानां स्वाधारभूतपटव्यापकत्वमिति चेत् तदस्माकमेव सुगमं पटस्याभावात् अंशनिष्ठानां रूपभेदानां तत्तदंशव्यापकत्वाच्च उक्तमर्थं स्पर्शादावपि तुल्यमिति निगमयति । तथेति । यथा चित्रं रूपं तथैव चित्रस्पर्शः चित्रो रसः चित्रो गन्ध इति व्यवहारोऽपीति तत्तदंशे वैचित्रीभेदात् नापूर्वरूपादिकॢप्तिरिति सर्वमप्यर्थं समुच्चित्य निगमितवान् ।

इत्यतिरिक्तचित्ररूपादिभङ्गः ॥ ३१ ॥

अथ केचित् स्नेहाख्यगुणान्तरमाहुः । अपरे पुनस्तद्रूपादावन्तर्भावयन्ति उभयमपि पक्षमनुक्रमादुपपादयति उभयोरपि पक्षयोरेकदेशिमतत्वेन स्वीकारात् तत्र प्रथमपक्षे प्रत्यक्षं प्रमाणयति । स्नेह इति ।

मू० स्नेहः प्रत्यक्षसिद्धो यदुपधिरुदके स्निग्धधीस्सद्रवत्वात्तोयत्वाच्चातिरिक्तः क्वचिदिह यदसौ भाति ताभ्यां विनापि। सौवर्णादिद्रवाणां न च भवति यतः पांसुसंग्राहकत्वं पर्यायानुक्तिरस्मिन् भवति विषमता चेति केचिद् गृणन्ति ॥ ३२ ॥

टी० यद्गुणधिरुदके स्निग्धधीरिति उदके स्निग्धधीर्य्यद्गुणो-पाधिकेत्यर्थः । नन्वसौ स्नेहो द्रवत्वात्तोयत्वाच्च नातिरिक्त इति कश्चित् तन्नेत्याह । अतिरिक्त इति । तत्र । हेतुमाह । क्वचिदिति । असौ—स्नेहः, क्वचित्—पृथिव्यां ताभ्यां—द्रवत्वतोयत्वाभ्यां विनाऽपि प्रतिभातीति यतः अतः द्रवत्वतोयत्वाभ्यामतिरिच्यते स्नेह इत्यर्थः अयञ्चात्र हेतुः द्रवत्वमेव स्नेहश्चेत् सौवर्णादिद्रवाणां पांसुसंग्राह-कत्वं स्यात् न च तद् दृश्यते अतो द्रवत्वातिरिक्तः स्नेहस्तदिद-माह । सौवर्णादीति । अपि च पर्यायानुक्तिरपि द्रवत्वस्नेहयोर्भेदं साधयति यत्रयत्र स्निग्धत्वं तत्र सर्वत्र द्रवत्वमिति व्यवहाराभावात् यथा मणिकृपाणदर्पणादौ सुवर्णे च स्नेहाभावस्य द्रवत्वस्य च भव-तैवोक्तत्वात् विषमता चेति द्रवत्ववैषम्ये स्नेहवैषम्यं नास्ति स्नेह-वैषम्ये द्रवत्ववैषम्यञ्चास्तीति केषाञ्चित् पक्षः ॥

इति स्नेहाख्यगुणान्तरसद्भावपक्षः ॥ ३२ ॥

अन्ये पुनरन्यथा आहुरित्याह । अन्य इति ।

मू० अन्ये स्नेहन्तु रूपं किमपि निजगदुः स्निग्ध-वर्णोक्त्यबाधाद् दृष्टत्वाद् दुस्त्यजत्वाद् भवति खलु भिदा कापि गन्धादिकेऽपि । अप्त्वादेः पांसुसङ्गस्सुगममिदमयस्कान्तजात्यादिनीत्या न ह्यन्यत्तत्र क्लृप्तं न च न द्रढमितं पार्थिवे पिच्छिलत्वम् ॥ ३३ ॥

टी० इत्थं किल ते मन्यन्ते स्निग्धवर्णोक्त्यबाधात् स्नेहाख्यं रूपं किमप्यधिगच्छाम इति तदेवोपपादयति । दृष्टत्वादिति । अथापि रूपसामान्यात् स्नेहाख्यरूपविशेषे वैषम्यं दृश्यत इत्याशङ्क्य

तत् प्रतिबन्द्या निराकरोति । भवतीति । दृष्टं खलु गन्धादिष्वपि तत्तद्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं वैषम्यं न हि कस्तूरीकरीषादिष्वेकरूपो गन्धः न च दुरालभाशतपत्रादिष्वेकरूपः स्पर्शः, एवं रसादिष्वपि द्रष्टव्यं, कथन्तर्हि स्नेहमन्तरेण पांसुसंग्रह इत्याह । अप्त्वादिरिति । अप्त्वं स्नेहश्च समानाधिकरणमिति हि भवता प्रतिपाद्यते तथा च सत्यप्त्वमेव स्नेहकार्य्यपांसुसंग्रहे नियामकमस्तु कथं जातिरेव गुणविशेषमन्तरेण कार्य्यविशेषनियामिकेत्यत्र दृष्टान्तमाह । अयस्कान्तनात्यादिनीत्येति । अयस्कान्तजातिविशेष एवायस्संग्रहणे निमित्तं न ह्यन्या तत्र कारणक्लृप्तिः । एवमत्रापि तोयत्वजात्यतिरिक्तस्नेहरूपगुणक्लृप्तिर्न युक्तेत्यर्थः । किञ्च स्नेहो जलेऽनियत इति स्नेहवादिभिरभिधीयते अथापि पार्थिवे पिच्छिलत्वं दृश्यते अतस्तत्तद्वस्तुनियतरूपविशेषव्यतिरेकेण स्नेहो नाम कश्चिन्नास्तीत्यपरेषां पक्षः ॥

इति स्नेहस्य रूपविशेषान्तर्भावपक्षः ॥ ३३ ॥

एवं द्रवत्वेऽपि पक्षभेदानाह । मासृण्यादीति ।

मू० मासृण्यादिप्रभेदोपहितगुरुतया ऽबादिनिम्नाभिमुख्यं माषव्रीह्यादिराशौ भवति च पतने तादृशन्तारतम्यम् । किञ्चादृष्टान्यक्लृप्तिर्ज्वलनपवनयोर्न क्रियायां तथाऽस्मिन्नित्येकेऽन्ये तु दृष्ट्वा गुणमधिकमुशन्त्यादिमस्यन्दहेतुम् ॥ ३४ ॥

टी० मासृण्यादिप्रभेदावच्छिन्नगुरुत्वमेवाबादीनां निम्नाभिमुख्ये कारणं न पुनर्द्रवत्वं नाम कश्चिद् गुणः इदञ्च पतने तारतम्यं माषव्रीह्यादिराशौ दृष्टमिति यथादर्शनमेवानुसरामः न हि

माषादिराशौ पतनाद्यर्थं गुणान्तरं परिकल्प्यते भवद्भिः । किञ्चाग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गमनमित्यत्रादृष्टातिरेकेण गुणान्तरं भवद्भिर्न कल्प्यते एवं सलिलस्यापि निम्नाभिमुख्येन सरणमित्यत्रादृष्टव्यतिरेकेण गुणान्तरं कल्पनीयं तदिदमाह । किञ्चेति । दृष्टान्तदृष्टं पक्षे योजयति । तथेति । एवमेकदेशिनां पक्षं परिसमाप्यान्येषां पक्षमनुवदति । अन्ये त्विति ॥

इति द्रवत्वान्तर्भावपक्षद्विभीवपक्षौ ॥ ३४ ॥

उक्तस्य द्रवत्वस्य स्वाभाविकास्वाभाविकादिविभागं दर्शयति । तोय इति ।

मू० तोये दृष्टं स्वभावाद् घृतकनकमुखे पाकजन्यं द्रवत्वं तैलादौ नैव पाकानुगम इति भवेत्तादृशार्वाग्दृग्भिः । भस्मीभावाद्यनर्हं यदुत कणभुजा सूत्रितं तैजसत्वं हेमादिश्लिष्टभौमावयवनयविदामित्यमेतन्न हृद्यम् ॥ ३५ ॥

टी० स्वभावादेव तोये द्रवत्वं दृष्टं घृतकनकमुखे पाकजन्यं द्रवत्वं दृष्टम् उभयमपि तथैवाङ्गीकर्तव्यं तैलादौ पाकानुगमो न दृष्ट इति तादृशार्वाग्दृग्भिः एवं दृष्टप्रक्रियामुक्त्वा कणभुगभिमतमार्थान्तरमनूद्य दूषयति । भस्मीभावादीति । अत्यन्तानलसंयोगेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वेन हेमादीनां तैजसत्वमुक्तं कणभुजा तद्धेमादिश्लिष्टभौमावयवे व्यभिचाराद् दुःस्थमेव, तुल्यं खलु हेम्ना तच्छ्लिष्टभौमावयवानामत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि भस्मीभावानर्हत्वम् । अथापि

* तिर्यक्पवनमिति पा० ।

यथा तेषां भौमत्वं तद्वद्दहनोऽपि तैजसत्वमेव साधयितुं न शक्यत इत्यर्थः । अन्यत् सर्वं न्यायपरिशुद्धौ विस्तरेणोक्तमस्माभिरिति नेह प्रतन्यते ॥

इति सांसिद्धिकपाकजद्रवत्वाधारनियमादिः ॥ ३५ ॥

गुरुत्वाख्यस्य गुणस्यानुमानगम्यत्वं प्रतिबन्द्या प्रतिक्षिपति । पात इति ।

मू० पातस्तुल्यो ऽम्बुभूम्योः पवनदहनयोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रवृत्त्या पाते भेदात् पलादिप्रतिनियतिरपि ह्यंशवैषम्यतः स्यात् । भागानां तारतम्याज्जलशिखिमरुतां स्यन्दनादे*र्विशेषस्तस्मात् सर्वोऽप्यदृष्टादिह भवतु न चेत् स्याद् गुणोऽन्यो ऽनलादौ ॥ ३६ ॥

टी० "अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनम्" इत्यादिना पवनदहनयोस्तिर्य्यक्प्रवृत्तिरूर्द्ध्वप्रवृत्तिर्यथाकेवलमदृष्टात् परिकल्प्येते एवमम्बुभूम्योरपि पातः केवलमदृष्टादेवास्तु किमनेन कल्पितेन गुरुत्वेन तत्कल्पने गौरवात् कथन्तर्हि गुरुत्वाभावे मानवेलायां द्विपलादिव्यवहारः पातभेदात् परिकल्प्येत तदपि चांशवैषम्यतोऽयुज्यत इत्याह । पाते भेदादिति । पञ्चपणनिक्षेपाद्दशपणनिक्षेपे हि पातवैषम्यं दृश्यते तत्तदाधिक्यमन्तरेण न भवति निष्कनिक्षेपेऽप्यंशाधिक्यमस्त्येव निष्कार्द्धनिक्षेपात् अन्यथा गुरुत्वाधिक्यस्याप्ययोगात् तथा च तेनैवांशवैषम्येण पातभेदः तथा च किमजागलस्तनवदप्रयोजकेन गुरुत्वाधिक्येन, दृष्टा च भूतान्तरेषु गुणान्तरकल्पनामन्तरेणांशाधिक्यादेव कार्य्यभिदा यथा

* देर्भिदेष्टेति पा० ।

अग्नेरूर्द्धज्वलनादेः जाज्वल्यते हि वह्निरंशाधिक्ये तदभावे केवलं ज्वलति एवं योपवीति च मरुदंशाधिक्येन तदभावे केवलं पवते । एवं जलमप्यंशाधिक्ये क्रियासमभिहारेण स्यन्दते तदभावे स्यन्दत एव । तस्मात् सर्वोऽप्यदृष्टादेव भवतु अन्यथा अग्न्यादावपि गुणान्तरं कल्प्यं स्यादित्याह । न चेदिति । न ह्यग्न्यादावूर्द्धज्वलनादिकारणं भवद्भिः कल्प्यते अतो गुरुत्वस्यानुमानिकत्वमनुमानवार्तानभिज्ञतानिबन्धनमिति ॥

इति गुरुत्वाख्यगुणानुमानभङ्गः ॥ ३६ ॥

तर्हि गुरुत्वस्य प्रत्यक्षत्वमस्त्विति वदन्तमपि प्रतिक्षिपति । त्वक्संवेद्यमिति ।

मू० त्वक्संवेद्यं गुरुत्वं कतिचिदभिदधुस्तन्नु तेषां गुरुत्वं नोर्द्धं स्पृष्ट्वा प्रतीमस्तदिह परधृतेनाप्यधस्तात्स्पृशन्तः । न ह्यन्यालम्बितोऽर्थो भवति लघुतरः स्पर्शनं नोपरुद्धं तेनाक्रान्तो प्रणुन्ति क्रम इति गुरुणा तर्कितस्तोलनाद्यैः ॥ ३७ ॥

टी० त्वचा गुरुत्वं संवेद्यत इति ये ह्यभिदधुः तन्नु तेषां गुरुत्वमित्यधिक्षेपवादः । तत्र हेतुमाह । नोर्द्धमिति । यदि गुरुत्वं त्वचा गृह्येत रुचकादिष्वधः स्पर्शवदूर्द्धस्पर्शेऽपि गुरुत्वं प्रतीयेत न च तथा प्रतीमः । किञ्चाधस्तादपि स्पर्शनेन क्वचिद् गुरुत्वं न प्रतीयते न हि परधृते वस्तुन्यधस्तादपि स्पृशन्तो गुरुत्वं प्रतियन्ति । नन्वन्यालम्बिते लघुत्वमेव तदा जातमितिवक्तुं न शक्यते अन्यस्य प्रयासेन धारणाभावप्रसङ्गात् अस्तु गुरुत्वमनुवर्तेत इति अथाऽप्य-

न्यालम्बिते स्यात् स्पर्शनमुपहन्तुमिति च वक्तुं न शक्यमित्याह । स्पर्शनमिति । स्पर्शनेन्द्रियोपरोधे गुणान्तरोपलम्भस्याप्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः । कथन्तर्हि लोके गौरवतारतम्यं हस्तेन परीक्ष्यत इत्यत आह । तेनेति । गुरुणा द्रव्येण हस्ताद्याक्रान्तौ प्रणोदनक्रमविशेषस्योपलब्धत्वात् हस्ततोलनादौ प्रणोदनक्रमस्तर्कित इत्यर्थः । यदि गुरुत्वमस्ति तदा गुरुत्वनिमित्तकः प्रणोदनक्रमः यदि वा गुरुत्वं नास्ति तदा गुरुत्वाश्रयत्वेन परिकल्पितद्रव्याधिक्यनिबन्धनः प्रणोदनक्रमः सर्वथा गुरुत्वप्रत्यक्षत्वं नास्तीति भावः ॥

इति गुरुत्वप्रत्यक्षत्वभङ्गः ॥ ३७ ॥

इत्यमनुमानगम्यत्वं प्रत्यक्षगम्यत्वञ्च गुरुत्वस्य प्रतिक्षिप्तम्, एवन्तर्हि गुरुत्वमेव प्रतिक्षिप्तं भवति तथा चागमविरोधः । सांख्यास्तु गुरु वरणकमेव तम इति तमस्कार्य्यत्वेन गुरुत्वमुपपादयन्ति, यत्सांख्योक्तं न तत्सर्वमपि प्रतिक्षिप्यते अनुकूलमविरुद्धं चाङ्गीक्रियते वेदवादिभिरिति यतत्प्रतिबन्द्या निराकर्तुमनुवदति । क्षित्यादाविति ।

मू० क्षित्यादौ सांख्यदृष्ट्या यदि किमपि तमः*-स्कार्यमिष्टं गुरुत्वं तद्वत् कल्प्येत वह्निप्रभृतिषु न कथं सत्त्वकार्यं लघुत्वम् । यादृग्भूताद् गुणात्तद्वदसि च पतनं तादृशादस्तु तस्मात् क्षमिस्त्वन्यस्य गुर्वी भवतु तदधिकं काममाप्तोपदेशात् ॥ ३८ ॥

टी० तदेव प्रतिबन्द्या प्रतिक्षिपति । तद्वदिति । यदि सांख्योक्तमिति गुरुत्वं स्वीक्रियेत तर्हि सत्त्वं लघुप्रकाशकमिति तैरेवोक्तं सत्त्वकार्य्यं लघुत्वमपि वह्न्यादौ स्वीक्रियेत न च तथा स्वीकृत-

तम.*कार्यमिति गौडद्राविडपुस्तकपाठे स्वर्णातीयत्वादुपेक्षितम्

मिति भावः । किञ्च पतनानुपपत्त्या हि गुरुत्वं कल्प्यते प्रकृतिपरिणा-मविशेषे पृथिव्यादौ तच्च गुरुत्वं यादृग्भूतात्तमसो भवतीति यदस्ति तादृशादेव तस्मात् तमसः पतनमस्तु किमनेन मध्ये परिकल्पितेन गुरुत्वेनेत्याह । यादृग्भूतादिति । अन्यथा लघुत्वमपि परिकल्प्येतेति प्रतिबन्दिरनुवर्तते तस्मादधिकस्य गुरुत्वस्य परिक्लृप्तिर्लघुत्वक्लृप्तिवत् गुर्वी, अथापि तेषु तेषु शास्त्रेषु माषसर्षपादीनामन्येषामपि पर्वतपरमा-ण्वादीनां गौरवतारतम्यव्यवहारो दृश्यत इति चेत् तर्हि आगमि-कमेव गुरुत्वमङ्गीकुर्महे अतो नास्माकं क्वचिद्विरोधः, अविरोधमे-वाह । काममिति । आगमप्रामाण्यावलम्बनेन अतिरिक्तगुरुत्वाङ्गीका-रेऽपि नास्माकं काचित् क्षतिः तस्याप्यागमस्य पूर्वोक्तप्रक्रियया विष-यभेदाङ्गीकारेऽपि नास्माकं प्रधानार्थविरोधः ॥

इत्यागमिकगुरुत्वनिर्वाहः ॥ ३८ ॥

अथ सङ्ख्यायाः परिशोधनार्थं प्रागेव संख्याविषयां प्रक्रिया-मनुवदति । एकेति ।

सू० एकद्व्यादिप्रतीतिव्यवहृतिविषयो यो गुणस्सा तु संख्या क्वाप्यैक्यं नित्यसिद्धं क्वचिदवयव-गैर्जन्यते तत्तदैक्यैः । द्वित्रित्वाद्यं त्वनेका-वगतिसहकृतैकैकनिष्ठैक्यजन्यं तत्तत्पुम्मा-त्रदृश्यं क्षणिकमिति कथा कापि कौतस्कु-तानाम् ॥ ३९ ॥

टी० एकद्व्यादिप्रतीतिव्यवहारविषयो यो गुणस्सा संख्या सा पुनः क्वापि परमाण्वादौ नित्यसिद्धा, क्वचिद् द्व्यणुकत्र्यणुकादौ तत्त-त्कारणगतैरैक्यैर्जन्यते द्वित्वत्रित्वादिकन्तु अनेकावगतिसहकृतैकैक-

निष्ठेक्ष्यजन्यं तादृशी यावगतिरपेक्षाबुद्धिरित्यभिधीयते सा चापेक्षा बुद्धिः तत्तत्स्वरूपमात्रनिष्ठेति तज्जन्यद्वित्वचित्यादिकं तत्तत्स्वरूपेरेव दृश्यते तत्कालमात्रभावित्वात्, तच्च क्षणिकमिति कौतस्कुतानां तार्किकाणां कथा कापि श्रूयत इति शेषः ॥

इति कणादोक्तसंख्याप्रक्रिया ॥ ३९ ॥

अनूदितेऽर्थे द्वित्वादिकं निराकरोति । तत्रेति ।

मू० तत्र द्वित्वाद्यपेक्षामतिविषयभिदामात्रमेवा-
स्त्वभीष्टं द्वित्वाद्युत्पत्तिमूलं यदभिलपसि
तद्व्याहृतेरस्तु मूलम् । द्वित्वादिप्रागभावैर्ध्रु-
वमिह हि विना धीविशेषोऽभ्युपेयस्तन्मूलं
निर्गुणानां विगणनमपि च स्थापनीयं गुणा-
नाम् ॥ ४० ॥

टी० यादृशादपेक्षाबुद्धिविषयाद् द्वित्वाद्युत्पत्तिं वदसि तादृशापेक्षाबुद्धिविषयवस्तुविशेषोपलम्भ एव द्वित्वादिव्यवहारमातनोतु किमनेन द्वित्वादिकल्पनेन तदिदमाह । द्वित्वाद्युत्पत्तिमूलमिति । अयं भावः न ह्यपेक्षाबुद्धिर्निर्विषया अज्ञानत्वप्रसङ्गात्, नापि प्रकृतानुपयोगिवस्तुविषया प्रकृतासंगतिप्रसङ्गात्, तथा सविषयत्वे प्रकृतसंगतत्वे च सिद्धे कोऽयं विषयविशेष इति निरूपणीयमित्यवशिष्यते स पुनर्विषयविशेष एव द्वित्वादिस्थाने निविश्य द्वित्वादिव्यवहारमातनोत्विति तर्हि द्वित्वादिप्रागभाव एव विशेषः स एव द्वित्वाद्युत्पत्तौ मूलं स चाभावत्वादेव भावमपेक्षते, न हि द्वित्वादिकमन्तरेण द्वित्वादिप्रागभावो वक्तुं शक्यत इति चेत् तदपि मन्दं प्रागभावस्यानादित्वेन द्वित्वादेरनादित्वप्रसङ्गात्, तर्ह्यनेकावगतिसह-

कृतैकैकनिष्ठैक्यप्रतीतिरपेक्षा बुद्धिरिति विशेषयाम इति चेत् तर्हि प्रागभावातिरिक्तो विषयविशेषो भवद्भिरेवाभ्युपेय इति तदेव द्वित्वादिकमस्त्विति पुनरेवायातं तदिदमाह । धीविशेषोऽभ्युपेय इति । अभ्युपेयते च भवद्भिरप्ययमर्थो गुणादीनां गणनाविशेष इति प्रतिबन्दीं पुरस्कुरुते । तन्मूलमिति । न हि गुणादीनां द्वित्वादिकं भवद्भिरभ्युपगम्यते गुणानां गुणाभावात् । न च द्रव्यगतेन संख्याविशेषेण गुणानां संख्यैकार्थसमवायेन द्वित्वत्रित्वादिव्यवहार इति वाच्यं विरुद्धत्वात् संख्यायाः नव द्रव्याणि चतुर्विंशतिर्गुणाः पञ्च कर्माणि द्वे सामान्ये इत्यादिर्हि भवद्व्यवहारः, ते च परस्परविरुद्धाः कथं गुणेषु संघटेरन् । अथापि द्रव्यान्तरेषु घटपटादिषु चतुर्विंशतित्वमप्यस्ति तदेव गुणेषु व्यवह्रियते, पञ्चत्वमपि कुत्रचिदङ्गुलीप्रभृतिषु तत्कर्मस्विति नियमोऽस्त्विति चेन्न अनियमात् । न हि चतुर्विंशतित्वमेव गुणेषु व्यवहर्तव्यं पञ्चत्वमेव कर्मस्विति नियामकमस्ति संख्याया अभावात् । अथापि बहुलक्षणविशेषपरिगृहीतेषु गुणेषु चतुर्विंशतित्वव्यवहारः कतिपयलक्षणपरिगृहीतेषु पञ्चत्वव्यवहार इति चेन्न लक्षणबहुत्वस्य लक्षणाल्पत्वस्य च तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयत्वव्यतिरेकेण निरूपयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा मुख्यसंख्याङ्गीकारप्रसङ्गात्, एवञ्च सति तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतारतम्यमात्रेण विषतुरादिव्यवहारो गुणादिष्विव द्रव्येष्वपीत्यभ्युपेत्य इति निर्णयः ॥

इति परोक्तद्वित्वादिनिरासः ॥ ४० ॥

एवं द्वित्वादिसंख्यां निरस्य एकत्वसंख्यां स्वरूपतः परिशोधयति । कैवल्यमिति ।

मू० कैवल्यं नैकसंख्यापरविरहतया नापि मुख्यान्यभावो संघातैक्यन्तु राशिक्रममवयवि तु

कर्मैवेति दृष्टेर्भेदादृष्ट्यैक्यमोहस्तदिति च वचनं तत्रतत्राभ्युपेतम् । अन्ये त्वेतत्स्व-सत्त्वं विदुरितरसमुच्छित्यवस्थानुवृत्तं तत्प-क्षेऽपि स्वरूपादधिकमिदमिह द्वित्वमोहादिसिद्धेः ॥ ४२ ॥

टी० आचार्याः केचित् स्वाभेदमेवैक्यमाहुः तत्र हेतुमाह । न भिदास्त्यैक्यमेवेति दृष्टेरिति । अयं भावः ऐक्यविषये प्रवृत्ता निर्णेतारो भेदाभावरूपतयैव ह्यैक्यं विवृण्वन्तीति व्यवहारान्तरम-प्यत्रानुकूलमित्याह । भेदेति । ऐक्यभ्रमो भेदादर्शनादभूदिति भ्रान्ति-विषये व्यवहरन्ति व्यवहर्तारः, तत्रैक्यस्य भेदाभावरूपत्वानुकूलं तत्रतत्राभ्युपेतमितीदृशो व्यवहारो भूयान् स च व्यवहारस्सर्वैरप्य-भ्युपेयः अतो भेदाभाव एव ऐक्यमिति केचिदाचार्या निरणैषुः । अन्ये तु स्वसत्त्वमेवैक्यम् इतरसद्भावेऽपि तद्वर्तते तच्च स्वसत्त्वं स्वरूपादधिकमेव अन्यथा स्वरूपे प्रकाशमाने द्वित्वादिमोहानुप-पत्तेः, एकत्वे तिरोहिते हि द्वित्वादिव्यामोहः द्वौ चन्द्रमसावित्यत्र स्वरूपं प्रकाशते एकत्वं तिरोहितमिति वाच्यं तथा चैक्यस्य भेदाभा-वरूपत्वेऽपि स्वसत्त्वरूपत्वेऽपि स्वरूपादतिरेकः स्वीकार्यः, अन्यथा द्वित्वादिव्यामोहायोगादिति ॥

इत्यैकत्वविषयमतभेदः ॥ ४२ ॥

अतः परम् अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञाविषययोरेकत्वयोर्वैषम्यमाह । अन्यदिति ।

मू० अन्यद् गृह्णात्यभिज्ञा तदिदमिति पुनः प्रत्य-भिज्ञाऽन्यदैक्यं कालदेशादिभेदग्रहजनित-

प्राङ्निरस्तं ततोऽन्यत् । तेनासंघातरूपे क्वचन निरुपधिः स्यादसावेकसंख्या स्वाधारैकायुरेषा परमुपचरिता सेयमद्रव्यवर्गे ॥४१॥

टी० मुख्यान्यकेवलेष्वेकमिति बहुषु विषयेषु एकशब्दं प्रयुञ्जते प्रयोक्तारः, तत्र कैवल्यं नैकत्वसंख्या परविरहरूपत्वात् कैवल्यस्य, न ह्येकत्वसंख्या वस्त्वन्तरवैधुर्यरूपतया प्रतीयते एकमिति भावत्वेनैव प्रतीयमानत्वात् । नापि मुख्यत्वमेकत्वसंख्या अमुख्येष्वप्येकत्वव्यवहारदर्शनात् । नाप्यन्यभाव एकत्वं स्वस्मिन्नप्येकत्वव्यवहारात् । अतो मुख्यत्वमसहायत्वमन्यत्वञ्चापहायान्यदेव किञ्चिदेकत्वं तच्च नावयविनि वर्तते अवयविन एवाभावात् । संघातैक्यन्तु राशिवदौपचारिकमेव तदिदमाह संघातैक्यमित्यादिना, ततोऽन्यदित्यन्तेन, तेनासंघातरूपे परमाण्वादौ निरुपाधिरसावेकत्वसंख्या स्वीक्रियते एषा चैकत्वसंख्या स्वाधारैकायुः यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः अद्रव्येषु कथमेकत्वसंख्येति चेत्तत्राह । परमिति । द्विविधो ह्येकत्वव्यवहारो मुख्य औपचारिक इति परमाण्वादौ मुख्यः संघातरूपे पुनरवयव्यादौ औपचारिकः, औपाधिकत्वात्तद्व्यवहारस्य, एवमद्रव्येष्वेकत्वव्यवहार औपचारिकः अन्यथा अनवस्थादिदोषप्रसङ्गादिति अयमत्र निर्णयः—द्वित्वादिकं नास्त्येव अपेक्षाबुद्धिविषयतामात्रेण प्रतीतिव्यवहारयोरन्यथासिद्धत्वात् । एकत्वन्तु विद्यते तत्पुनर्यत्र बाधोऽस्ति गुणादौ तत्र त्वौपचारिक इति ॥

इत्येकत्वसंख्यास्वरूपाश्रयादिनिरूपणम् ॥ ४१ ॥

इत्थमेकत्वं प्रसाध्य तस्य मतभेदेन स्वरूपमेव विविच्य दर्शयति । ऐक्यमिति ।

मू० ऐक्यं स्वाभेदमाहुः कतिचन न भिदाऽस्त्ये-

टी० इत्थं किल तेषामाशयः सङ्ख्याव्यवहृतिरद्रव्येऽप्यस्ति अतो व्यवहारबलात् सा संख्या पुनरद्रव्याद् गुणादेरन्येति तद् दूषयति । मैवमिति । तत्र प्रतिबन्दिमाह । संख्यास्विति । अद्रव्यत्वे समानेऽपि संख्यासु संख्याव्यवहारो भवद्भिरप्यङ्गीकार्य्यः, द्रव्यत्ववैधुर्य्ये ह्यद्रव्यत्वं तत्तु संख्यायामपि समानं तथा च संख्यायां संख्याव्यवहारवत् अन्येष्वप्यद्रव्येषु संख्याव्यवहार औपाधिकः स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह । उपाधिसाम्यादिति । स्वाभाविकसंख्याङ्गीकारे पुनरनवस्थेत्याह । नोचेदिति । गुणादाविव संख्यायामपि संख्याव्यवहारो मुख्यः स्यादिति भावः । सङ्ख्यायाममुख्यसंख्याव्यवहृतिनियमस्यापनङ्गेत् तद्गुणादावपि तुल्यचर्चमित्याह । व्यवहृतिनियतिस्थापनामिति । उक्तमर्थं निगमयति । तस्मादिति । काणादकृप्तिमङ्गीकुर्वाणस्य प्राभाकरस्य संख्यायामपि तत्कॢप्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः ॥

इति प्राभाकरोक्तसंख्यानिरासः ॥ ४४ ॥

अथ कश्चिदाह गुणेषु संख्याव्यवहृतिवद् द्रव्येष्वपि परिमाणव्यवहारोऽप्युपाधिभेदादेव स्यात् न पुनः स्वाभाविकं परिमाणमिति तदाह । देशाधिक्यादीति ।

मू० देशाधिक्यादिसिद्धावुपधिभिरिह तद्युक्तसंयोगभेदाद्देशव्याप्तिप्रभेदः परिमितिरिति चेन्नोपधीनाम्मितत्वात् । देशैस्तन्न्यूनतादौ प्रसजति हि मिथस्संश्रयस्तत्स्वतस्ता मन्तव्या क्वापि राशिप्रभृतिषु तु परं देशसंधभेदः ॥ ४५ ॥

भिदाभ्रान्तिशान्तिस्ततःस्यात् । मोहस्तत्रैकताधीर्ज्वलन इव भवेत् प्रत्यभिज्ञात्वतश्चेत् स्वव्याघातोऽनुमाया भ्रम इह निखिला स्यादभिज्ञापि तद्वत् ॥ ४३ ॥

टी० इदमिति गृह्णती तावदभिज्ञा सा खल्वेकदेशकालवर्तिनि स्मिन्नैक्यं गृह्णाति तदिदमिति पुनः प्रत्यभिज्ञा देशकालभेदप्रसक्त:विरोध्यन्यदैक्यं गृह्णाति अतो विषयभेदाद् भेदभ्रान्तिशान्तिः ात् । ननु विप्रतिपन्ना प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः प्रत्यभिज्ञात्वात् प्रदीपप्रभिज्ञावदिति प्रत्यभिज्ञायास्सार्वत्रिक भ्रान्तित्वमाशङ्कते । मोह त्र । परिहरति । स्वव्याघात इति । तथा च अयमिति ह्यनुमानं तेते तथापि प्रतिसन्धानरूपत्वेन स्वव्याघातः प्रसज्यत इति वः । बाधाबाधविवेकाभावेन प्रत्यभिज्ञामात्रतया सर्वत्रापि भ्रान्तिसाधने शुक्तिरजताभिज्ञावत् स्थलवत्ताभिज्ञायामपि भ्रान्तित्वं धयितुं शक्यत इत्याह । भ्रम इहेति ।

इत्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञाविषयैकत्वविशेषसत्यत्वम् ॥ ४३ ॥

वैशेषिकोक्तसंख्यातोऽव्यतिरिक्तसंख्यावादिनं प्राभाकरं प्रतिस्या प्रतिक्षेप्तुमारभते । अद्रव्य इति ।

० **अद्रव्येऽप्यस्ति संख्याव्यवहृतिबलतस्सा ततोऽन्या गुणादेर्नैवं संख्यासु संख्याव्यवहृतिवदियं स्यात्त्विहोपाधिसाम्यात् । नोचेत्प्रागनऽवस्थाव्यवहृतिनियतिस्थापनं तुल्यचर्चं तस्मात् काणादकृप्तिर्गुरुमतकथकैर्युक्तमत्रापि सोढुम् ॥ ४४ ॥**

टी० इत्थं किल तेषामाशयः संख्याव्यवहृतिरद्रव्येऽप्यस्ति अतो व्यवहारबलात् सा संख्या पुनरद्रव्याद् गुणादेरन्येति तद् दूषयति । मैवमिति । तत्र प्रतिबन्दिमाह । संख्यास्विति । अद्रव्यत्वे समानेऽपि संख्यासु संख्याव्यवहारो भवद्भिरप्यङ्गीकार्य्यः, द्रव्यत्ववैधुर्य्ये ह्यद्रव्यत्वं तत्तु संख्यायामपि समानं तथा च संख्यायां संख्याव्यवहारवत् अन्येष्वप्यद्रव्येषु संख्याव्यवहार औपाधिकः स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह । उपाधिसाम्यादिति । स्वाभाविकसंख्याङ्गीकारे पुनरनवस्थेत्याह । नोचेदिति । गुणादाविव संख्यायामपि संख्याव्यवहारो मुख्यः स्यादिति भावः । संख्यायाममुख्यसंख्याव्यवहृतिनियमस्थापनञ्चेत् तद्गुणादावपि तुल्यचर्चेमित्याह । व्यवहृतिनियतिस्थापनमिति । उक्तमर्थं निगमयति । तस्मादिति । क्वापि गुणादकृप्तिमङ्गीकुर्वाणस्य प्राभाकरस्य संख्यायामपि तत्कृप्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः ॥

इति प्राभाकरोक्तसंख्यानिरासः ॥ ४४ ॥

अथ कश्चिदाह गुणेषु संख्याव्यवहृतिवद् द्रव्येष्वपि परिमाणव्यवहारोऽप्युपाधिभेदादेव स्यात् न पुनः स्वाभाविकं परिमाणमिति तदाह । देशाधिक्यादीति ।

मू० देशाधिक्यादिसिद्धावुपधिभिरिह तद्युक्तसंयोगभेदाद्देशव्याप्तिप्रभेदः परिमितिरिति चेन्नोपधीनामितत्वात् । देशैस्तन्न्यूनतादौ प्रसजति हि मिथस्संश्रयस्तत्स्वतस्सा मन्तव्या क्वापि राशिप्रभृतिषु तु परं देशसंबन्धभेदः ॥ ४५ ॥

टी० उपाधिभिर्मणिकघटकरकादिभिराकाशदेशाधिस्यादिषिद्धो तत्तदुपाधियुक्ताकाशदेशसंयोगतारतम्यात्तत्तदन्तर्गतानां द्रव्याणां तत्तद्देशव्याप्तिप्रभेद एव परिमाणं न पुनः परिमाणमिति गुणान्तरमिति चेन्न उपाधीनामेव मणिकादीनां स्वभावतः परिमितत्वात् अतः स्वाभाविकं परिमाणम् उपाधिष्वितरान्यथाप्यङ्गीकरणीयमित्यर्थः । ननु देशैरेवोपाधीनां परिमाणमस्तीति यदि वदसि तर्हि परस्पराश्रयः आकाशादिदेशैरुपाधिद्रव्यपरिमाणम् उपाधिभिश्चाकाशादिदेशपरिमाणमिति । उक्तमर्थं निगमयति । तदिति । स्वतः क्वापि सा परिमितिर्मन्तव्या क्वापीत्यसंघातरूपद्रव्यमुच्यते संघातरूपेषु राशिप्रभृतिषु देशसंबन्धविशेषमात्रमेव परिमाणस्य व्यवहारकारणमित्याह । राशीति । न हि क्वचिदौपचारिकत्वे सर्वत्राप्यौपचारिकत्वमित्यर्थः ॥

इति परिमाणसिद्धिः ॥ ४५ ॥

अथ बौद्धपरिकल्पितां तुच्छरूपां परिमितिं दूषयति । बौद्धा इति ।

मू० बौद्धास्तुच्छामणूनामभिदधति परिच्छित्ति-
माकाशधातुं वस्तुस्थित्या परिच्छित्त्यभवन-
वशतस्त्यादमीषां विभुत्वम् । अन्यत्रासत्त्व-
रूपा परिमितिरिति हि स्थापितं सा मृषा
चेत् प्राप्तं सर्वत्र सत्त्वं प्रथमसरणता
स्मर्य्यतां व्योम्नि युक्तिः ॥ ४६ ॥

टी० बौद्धाः खल्वाकाशधातुरूपत्वादाकाशस्य च तुच्छत्वादणूनां परिमितिं तुच्छरूपामभिदधति आकाशपरिवृतत्वमेवा-

णूनां परिमितिः आकाशं चाभावरूपतया तुच्छमेव अचोत्तरम् । वस्तुस्थित्येति । एवं तर्ह्यणूनां परमार्थतः परिच्छित्त्यभाववशाद् विभुत्वमेव स्यादित्यर्थः । न हि परस्परविरोधे कोट्यन्तरमस्ति द्रव्यस्य सतः परिमाणावश्यंभावात् । उक्तमर्थं विवृणोति । अन्यथेति । बौद्धपक्षे हि एकत्र देशेऽवस्थितस्य देशान्तरासत्त्वमेव हि परिमाणं सा चेन्मृषा परिमितिस्तर्हि देशान्तरेऽपि सत्त्वं स्यात् तर्हि कथमाकाशादेः परिमितत्वमपरिमितत्वञ्चेत्यादिचोद्यं प्रथमसर एव परिहृतमुपाधिभेदादिति तदत्रापि स्मर्यतामित्यर्थः ॥

इति सौगतोक्ततुच्छपरिमितिनिरासः ॥ ४६ ॥

ननु सर्वपरिमाणनिषेधो ब्रह्मणि दृश्यते अस्थूलमनण्वह्रस्वमिति तत्कथं विभुत्वपरिमाणनिषेधसमुच्चय इति कश्चिच्चोदयति । स्थूलेति ।

मू० स्थूलाणुह्रस्वदीर्घेतरदुपनिषदि स्थापितं ब्रह्म तस्मिन् सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं श्रुतमपि तदिह स्थूलतान्या निषिद्धा । अन्ये त्वाहुर्विभूनामपरिमितवचःप्रत्ययान्नित्यभावं भावैकात्म्यभावे परिमितिविरहोऽप्यत्र भावान्तरं स्यात् ॥ ४७ ॥

टी० तत्र परिहारमाह । तस्मिन्निति । सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं ब्रह्मणि श्रुतं विहितव्यतिरिक्तविषयो निषेध इति न्यायसिद्धं तेन ब्रह्मणि अस्थूलता पर्वतादितुल्यपरिमाणराहित्यमेव न पुनस्सर्वव्याप्तित्वरूपपरिमाणराहित्यं विषयभेदेन व्यवस्थासिद्धौ विरुद्धार्थकल्पनायोगादिति विभुत्वरूपं परिमाणं भावरूपमेवाङ्गीकृत्य केचिदाचार्याः

प्राहुः । अन्ये पुनर्विभूनामपरिमितवचोविषयत्वात् परिमाणाभावमेव विभुत्वं प्रतिपादयन्ति, सर्वव्यापिनः परस्य ब्रह्मणः परिमितौ मानाभावादिति अभावरूपपदार्थाङ्गीकारेणायं निर्वाहोऽभावाख्यपदार्थान्तराङ्गीकारेण भावान्तराभाववादे तु परितो मानविरहोऽपि भावात्मक एवेत्याह । भावेति । भावेकात्मन्यभावेऽपि भावरूपतया स्वीकृते सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु तव मते महत्त्वमेव न संजाघटीतीति चोदयति । नात्यन्तेति ।

मू० नात्यन्ताणोर्म्महत्त्वास्त्यवयविनि हृते मध्यमं क्वास्तु मानं तद्धेतुष्वेव तद्धीरपि तव घटते लाघवोत्कण्ठितस्य । एवं त्यक्ते महत्त्वे परममहदपि त्याज्यमेवेति चेन्न त्यागाभावात्तदिष्टादधिकमनधिकं वाऽस्तु न क्वापि दोषः ॥ ४८ ॥

टी० अत्यन्ताणोर्जीवस्य न तावन्महत्त्वमस्ति अवयविवादानङ्गीकारात् त्र्यणुकाद्यभावेन मध्यमपरिमाणरूपं महत्त्वमपि भवतां नास्ति तदिदमाह । अवयविनीति । घटादिषु महत्त्वप्रतीतिश्च लाघवोत्कण्ठितस्य तव च पक्षे पटघटादिहेतुषु तन्तुकपालादिसंघातेष्वेव घटते, एवं मध्यममहत्त्वे त्यक्ते परममहत्त्वमपि भवतः परित्याज्यं स्यात्, परमशब्दस्य व्यवच्छेद्याभावेन विशेषप्रतीतेरभावादिति चेत् अनूदितमर्थं दूषयति । नेति । तत्र हेतुमाह । त्यागाभावादिति । तदेवोपपादयति । तदिति । तन्महत्त्वं पर-

ण्ग्रान्महत्त्वपरिमाणादधिकं वा अनधिकं तदेव वा परिमाणं सर्वथा तावन्न परित्यज्यते परमाणुरूपं वस्तुतत्त्वमिति न क्वाप्यस्माकं दोष इत्यर्थः ॥

इति परममहत्त्वनिरूपणम् ॥ ४८ ॥

अथ कश्चिदाह न द्रव्येष्वणुमहदादिप्रक्रियाभेदेन परिमाणं स्वाभाविकमस्ति अपि त्ववस्थाभेद एव तत्सर्वमिति तदेदनुवदति । द्रव्यमिति ।

मू० द्रव्यं कृत्स्नं स्वभावात् परिमितिरहितं व्यापकैकत्वयुक्तैरौपाधिकव्यंशकॢप्तिर्घटगगननयात्स्यादवस्था ह्युपाधिः । स्वाभाविर्वेष्टितत्वं घटत इह घटाद्याकृतौ द्रव्यधर्मे पार्श्वोक्तिस्तावता स्यादिति न सदवधेरन्यथाऽप्यत्र सिद्धेः ॥ ४९ ॥

टी० तत्र हेतुमाह । व्यापकैकत्वयुक्तैरिति । एकैव सर्वव्यापिका प्रकृतिरुच्यते अचेतना परार्था चेत्यादिभिर्वचनै, र्युक्तियुक्तं चैतत् एकस्यैव नानावस्थायोगेन नानात्वे लाघवात् अंशकॢप्तिस्तु कथमितिचेत्तत्राह । औपाधिकीति । तत्र दृष्टान्तं कथयति । घटेति । यथाऽऽकाशे घटाद्युपाधिभेदादंशकॢप्तिरित्यर्थः, तत्र घटादिरेवोपाधिः इह पुनः कोऽयमुपाधिरिति चेत् तत्राह । अवस्था ह्युपाधिरिति । सैवावस्था तत्तत्र परिणता नानात्वव्यवहारे निदानमित्यर्थः । तर्हि परिमितद्रव्याभावे घटादिषु स्वाभाववेष्टितत्वं कथमित्याशङ्क्य परिहरति । स्वाभाविरिति । घटादीति स्वाभाववेष्टितं किमपि द्रव्यान्तरं न पश्यामः अपि तु प्रकृतौ परिणता घटाद्याकृतिरेव स्वाभाववेष्टिता

प्रतिभाति, अनेनैव न्यायेन घटादौ पार्श्वोक्तिरपि संघटत इति वदति। पार्श्वोक्तिरिति। घटाद्याकृतावेव परितः पार्श्वोक्तिव्यवहारः अतः परिमाणं नाम किमपि द्रव्ये न परिकल्प्यमिति तन्निषेधति। न वदिति। तत्र हेतुमाह। अवधेरिति। उपलब्धिरेव हि सर्वत्र प्रमाणं परिमितत्वरूपेण उपलभ्यमानेषु घटपटादिषु, न ह्यवधिसापेक्षं तत्तत्परिमाणमुपलभ्यते तत्सापेक्षत्वे पुनरवधेरपि निरपेक्षपरिमाणशालित्वमकामेनापि स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

इत्थं सामान्येन परिमाणं प्रसाध्य स्वाभाविकमात्मनोऽणुत्वं साधयितुं विशेषतोऽप्यणुपरिमाणं शोधयति। अव्यक्त इति।

मू० अव्यक्ते स्यादणुत्वप्रभृतिपरिणतिः स्तम्भकुम्भादिनीत्या नाणुत्वं पूर्वसिद्धं नरमृगरचनाद्यप्यवस्थाक्रमेण। इत्युक्तं सांख्यशैवप्रभृतिसमयिभिस्तत्तथैवास्तु मा वा नित्याणौ जीवतत्त्वे न कथमपि भवेदप्यवस्थाप्रसूतिः ॥ ५० ॥

टी० अणुत्वप्रभृतयो हि धर्माः प्रकृतिद्रव्य एव परिमाणभेदादुच्यन्ते यथा स्तम्भत्वकुम्भत्वादयः, अतो ऽनादिसिद्धमणुत्वं नाम किञ्चिन्नास्ति यथा एकस्यैव प्रदेशभेदेन नरमृगादिविरुद्धधर्मरचना। अथवा एकस्यैव क्रमेण पूर्वं नररूपेणावस्थितस्य पश्चान्मृगरूपेणावस्थानम् एवं कालभेदेनाणुत्वेनावस्थितस्यैकस्यैव महत्त्वं महत्त्वेनावस्थितस्याणुत्वम् इत्थं सांख्यशैवप्रभृतिभिरुक्तम् एतद्युक्तमयुक्तं वास्तु उभयथाऽपि नास्माकं क्षतिर्यदि कारणावस्थायां महती प्रकृतिः कार्यावस्थायां कालभेदेन परिणतिवशादणुत्वं भजति, यदि

या कारणावस्थायां त्रसरेणुसंघातरूपेणावस्थिता प्रकृतिरनुपलभ्यमान-स्वरूपभेदा कार्यावस्थायां कालभेदाधीनभागोपलम्भेन त्रसरेण्वादि-रूपेणोपलभ्यत इति उभयथाऽपीश्वरकारणत्वादिरूपप्रधानार्थवि-रोधाभावादुच्यमानस्य चार्थस्यानुपपत्तिविशेषस्फोटाभावात्तत्र न विप्रतिपद्यामहे । अयमत्र विशेषः प्राकृतपरमाणो यथा तथा वाऽस्त्वणुपरिमाणं जीवतत्त्वे न कथमपि भवेदस्यावस्थाया उत्पत्ति-र्जीवस्यानाद्यनन्तत्वेनैव प्रमाणसिद्धत्वादित्याह । न कथमपीति ।

इत्यवस्थामात्रपरिमाणवादभङ्गः ॥ ५० ॥

इत्थं परिमाणं संयोगञ्च पृथक्त्वमपि शोधयन्ति । चर्चेति ।

मू० चर्चा तुल्यैव भिन्नं पृथगितरदिति प्रत्यये
तत्पृथक्त्वं भेदाख्यो नीलपीतप्रभृतिरभिमतः
किं मुधाऽन्यस्य क्लृप्तिः । नाप्यज्ञातावधीनां
पृथगिदमिति धीर्नापि भिन्नादिवाचां साकं
क्वापि प्रयोगो न च पृथगिति धीर्द्रव्य एवेति
सिद्धम् ॥ ५१ ॥

टी० व्यवहार एव खल्वर्थतत्त्वविभागे निदानं यद्भिन्नमिति व्यवह्रियते, तदेव पृथगिति यत्पृथगिति तदेवेतरदिति च व्यवह्रि-यते, अत एषां शब्दानां पर्यायत्वाद् भेदातिरेकेण पृथक्त्वं नाम न कश्चिद्धर्मः कल्पनीयः, किञ्च भेदश्च नीलपीतादिरसाधारणो धर्मो यथाभिमतः तथा च पृथग्व्यवहारस्यान्यथासिद्धत्वे किं मुधा-न्यस्य पृथक्त्वस्य परिक्लृप्त्या । ननु पृथक्त्वं भावरूपं प्रतियोगिनिरपेक्षं भेदस्तु प्रतियोगिसापेक्ष इति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति । नापीति । न ह्यवधिपरिज्ञानाभावे सतीदमस्मात् पृथगिति व्यवहार इति यदि

पृथक्त्वमसाधारणधर्मरूपाद् भेदादन्यत् तर्हि तद्वाचकशब्दस्य भेदवाचकशब्देन सामानाधिकरण्यं प्रसज्येत । न च तथोपलभ्यते न हि पृथगित्युक्त्वा भिन्नमिति वदन्ति भिन्नमिति चोक्त्वा पृथगिति वा तदिदमाह। नापीति। न च पृथगिति धीर्द्रव्य एव नियता गुणादीनामपि पृथक्त्वेनोपलम्भात्, अतः परस्परव्यावर्तकासाधारणधर्म एव सर्ववस्तूनां पृथक्त्वं, तदेव लक्षणं, स एव भेद इति सर्वमवदातम् ॥

इति पृथक्त्वाख्यगुणान्तरकृतिभङ्गः ५१ ॥

संयोगस्यान्तरालाभावत्ववादिनं बौद्धं निराकर्तुं तस्यानन्यथासिद्धप्रमाणप्रतिपन्नत्वेन स्वीकर्तव्यत्वमाह । तन्त्वादीनामिति ।

तन्त्वादीनां घटादिव्यवहृतिनियता दृश्यते काप्यवस्था सा चेद् द्रव्यस्वरूपं भवति विफलता कारकव्यापृतीनाम् । तत्रासंयुक्तबुद्धिः कथमिव च भवेत् स्थैर्य्यवादस्थितानां नैरन्तर्य्यञ्च भावो मम तदघटितन्मध्यमेवान्तरञ्च ॥ ५२ ॥

टी० घटादिव्यवहृतिनियता तन्त्वादीनामवस्थैव पट इति वेदान्तिनः येऽपि चावस्थाव्यतिरेकेण द्रव्यान्तरं स्वीकुर्वन्ति, तेषामप्यसमवायिकारणावस्थाविशेषत्वेन स पुनः स्वीकार्य्यः, तथा च संयोगस्सिद्धः, सावस्था द्रव्यस्वरूपमेवेति चेत्तर्हि कारकव्यापाराणां विफलता च स्यात् । किञ्चापूर्वमयुक्तत्वरूपावस्थानङ्गीकारे विभक्तेषु तन्तुषु असंयुक्तत्वबुद्धिः कथं स्यात् स्थिरवादिनां संयुक्ततन्तुस्वरूपस्यानपायात् प्रतिक्षणं तन्तव उत्पद्यन्त इति चेत् निरस्त एव क्षणभङ्गवाद इत्यभिप्रायेणाह । स्थैर्य्यवादस्थितानामिति । ननु

नैरन्तर्य्ये संयोगः स चान्तरालाभावः अभावश्च शून्यमेवेति चेतन्न अभावस्यापि भाववदशून्यत्वात् निषेधकप्रमाणगोचरो ह्यभावः कथं शून्यतामनुभवति । किन्तु भावान्तराभाववादिनामस्माकं पक्षे नैरन्तर्य्यमपि भाव एव किन्तर्ह्यन्तरं तदपि भाव एव द्वयोरपि पदार्थयोर्मध्यमेव नन्वन्तरमित्युच्यते अतोऽन्तरालमन्तरालाभावरूपतया भवत्परिकल्पितसंयोगोऽपि भावरूप एवेति न शून्यगन्धावकाशः ॥

इति संयोगसिद्धिः ॥ ५२ ॥

एवं संयोगस्य सिद्धिमुक्त्वा तस्य संयोगस्य वस्तुन्येकदेशवर्तित्वसामर्थ्यात् सर्वस्यापि द्रव्यस्य सांशत्वं वदतो जैनस्य पक्षमनूद्य प्रमाणानुरोधेन परिहरति । सर्वमिति ।

मू० सर्वं द्रव्यं सभागं न यदि कथमुपाध्यन्वयो भागतः स्यात् कार्त्स्न्येनोपाधियोगे कथमणुविभुनोस्सूक्ष्मतादीति जैनाः । सामग्रीशक्तिभेदप्रजनितविविधोपाधियोगस्वभावादौपाधिकांशक्लृप्तिः कथमिव न भवेद्द्विष्ठसंबन्धदृष्टेः ॥ ५३ ॥

टी० इत्थं किल ते मन्यन्ते परमाण्वादि सर्वमपि द्रव्यं सभागमेव पदार्थान्तरसंयोगस्य पार्श्वषट्कमन्तरेणानुपपत्तेः; यदि पार्श्वपरिक्लृप्तिरुपाधित इति वदन्ति तन्न न निरवयवद्रव्यस्य उपाधिसंयोगेऽप्यनधिकारात्, मध्यस्थस्य हि परमाणोः परितः स्थितषडुपाधिसंसर्गोऽपि षड्भिरेव पार्श्वैरुपपद्यते अन्यथा कथमुपाधिसंसर्गः तथ तत्वेत्यौपाधिकोऽपि पार्श्वनियमः सिद्ध्येत् तर्हि निरवयवस्य कार्त्स्न्येनोपाधिसंसर्गं वदाम इति चेत् तर्हि परमाण्वाकाशयोः परस्पर-

संसर्गे परमाणुरपि विभुः स्यात् आकाशो वा परमाणुः स्यात्तदिदमाह । कार्त्स्न्येनेति । इत्थमनूदितं पक्षं प्रमाणानुरोधेन परिहरति । सामर्थ्येति । अयमर्थः—दृश्यते तावत्संयोगः स च क्वाचित्कतया उपलभ्यते स यदि संसर्गप्रदेश एव न वस्तुनीत्यभिधीयेत तथा सति तस्यापि प्रदेशस्य प्रदेशान्तरपरिक्लृप्त्या कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि सम्बन्धो न स्यादेव, दृश्यमानस्य च संबन्धस्याधारतया परिदृष्टमेव वस्तु परिग्राह्यं तत्तु निरवयवश्चेत् औपाधिकांशभेदक्लृप्त्या निर्वाह्यम् । ननु तादृशस्योपाधिसंबन्धेऽप्यनधिकार इत्युक्तमिति चेत् द्विष्ठसंबन्धदृष्टिबलादुपाधिसम्बन्धस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेन निर्वाहः कल्प्यः, तदिदमाह । औपाधिकेति । एवं च सत्यणुरपि स्वधर्मिग्राहकबलादणुत्वेनैव सिद्धः, विभुरपि विभुत्वेन, उभयमपि निरवयवम् । अथापि तत्तद्धर्मिग्राहकप्रमाणबलाद्विभुत्वाणुत्वयोः प्रतिनियतिः, द्वयोरपि निरवयवत्वम् औपाधिकांशक्लृप्तिश्चेति सङ्गतमेतत् ॥

इति निरवयवेष्वेकदेशसंयोगप्रकारः ॥ ५३ ॥

अस्तु संयोगः अथापि विभूनां परस्परसंयोगो नास्तीति काणादादयः तन्निषेधति । नैरन्तर्यमिति ।

सू० नैरन्तर्यं विभूनामपि भवति ततोऽन्योन्य-
योगोऽपि योग्यः केचित्तं हेत्वभावाज्जहति
विहृतिकृन्नित्यधीकल्पने तत् । स्याद्वा
तत्सिद्ध्यसिद्ध्योरनुमितिरपटुर्बाधहानेर्विपक्षे
व्याप्तेरन्यद्विभुः स्यात् परधृतमपृथक्सिद्धि-
रेवं ततो ऽस्य ॥ ५४ ॥

टी० निरन्तराणां हि पदार्थानाम् अन्योन्यसंयोग उपलभ्यते विभूनामपि नैरन्तर्य्यमस्ति अतोऽन्योन्यसंयोगयोग्यताऽस्ति तदेतदाह । ततं इति । केचित्तु हेत्वभावात् संयोगं जहति अन्यतरकर्म्मोभयकर्म्म वा संयोगो वा संयोगस्य हेतुः त्रितयमपि विभुषु न घटत इति तत्र दूषणमाह । विहतिकृदिति । ईश्वरज्ञानादीनां कारणाभावादभाव इति परवादिभिरुक्ते कार्य्यभूतस्य ज्ञानादेः कारणापेक्षा न नित्यज्ञानादेरिति काणादादयः परिहरन्ति तुल्यमेतदजसंयोगकल्पनेऽपि अनित्यसंयोगस्यैव कारणाभावादभावो वक्तुं शक्यते नित्यस्य कारणसापेक्षत्वाभावेन तदभावात् अभावो वक्तुं न शक्यत इति । इमामेव प्रतिबन्दिमभिप्रेत्याह । नित्यधीति । तर्ह्यजसंयोगसाधने किम्मानम् उक्तमेव नैरन्तर्य्यं परोक्तमन्वारुह्यापि परिहरति । स्याद्वेति । अजसंयोगसाधने तावदनुमानं शक्तमशक्तं वा भवतु विपक्षे बाधकाभावात् शास्त्रं पुनस्सर्वाधारं धाम विष्णुसंज्ञमित्यादिकं परस्य ब्रह्मणः कृत्स्नप्रपञ्चाधारत्वमावेदयति तदाधारत्वञ्च तदपृथगवस्थानमेव अतो विभूनामपि परमात्मसंबन्धस्य शास्त्रप्रमितत्वाद् बाधकाभावाच्च युक्त एवाप्यजसंयोगः") इति ॥

इत्यजसंयोगनिरूपणम् ॥ ५४ ॥

संयोगस्य सार्वत्रिकोपजीवनेन सर्वैरनपोद्यत्वं दर्शयति । संयोगादिति ।

मू० संयोगाद्विश्वसृष्टिः प्रकृतिपुरुषयोस्तादृशैस्तद्विशेषैर्ब्रह्मादिस्तम्बनिष्ठा जगति विषमता यन्त्रभेदादयश्च । अक्षाणामर्थयोगाद्विविधमतिरबाधान्वयादङ्कुरादिश्शुद्धाशुद्धा-

दियोगान्नियतमपि फलं न्यायतस्त्वेऽस्य घोषः ॥ ५५ ॥

टी० प्रकृतिपुरुषयोस्संयोगाद्विश्वसृष्टिस्तावत्तादृशैरेव संयोगविशेषैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं जगद्वैषम्यम् आलानयन्त्रादयः सुप्रसिद्धास्संयोगरूपाः अवाप्तामथैसंयोगाद्विविधा मतिर्दृश्यते अवाद्यन्त्रयाद् बीजादिकमङ्कुरति शुद्धाशुद्धात्मकाभ्यां कपिला—नरास्थिसंस्पर्शाभ्यां नियतमपि फलमनुयोग्यामहे, अतस्संयोगविशेषास्सर्वेचालभ्यन्ते इति न्यायतत्त्वे संयोगस्य घोष इति ॥

इति संयोगवैचित्र्यप्रदर्शनम् ॥ ५५ ॥

विभागस्य संयोगनाशादर्थान्तरत्वं प्रतिक्षिपति । संयुक्त इति ।

मू० संयुक्ते द्रव्ययुग्मे सति समुपनतो यस्तु संयोगनाशः संग्राह्योऽयं विभागव्यवहृतिविषयस्सोऽपि तद्धेतुतस्स्यात् । त्वन्निर्दिष्टे विभागे गतवति च सतोः स्याद्विभक्तप्रतीतिर्भूयस्संयोगसिद्धौ कथमिति तु यथा त्वद्विभागान्तरादौ ॥ ५६ ॥

टी० पूर्वे परस्परसंयुक्ते द्रव्यद्वये विद्यमाने सति समुपनतो यः संयोगनाशस्स एव विभागव्यवहारविषय इति संग्राह्यः तर्हि संयोगविनाशकत्वेन विभागं स्वीकुर्म इति चेत् तन्न संयोगनाशस्य विभागकारणत्वेन कल्पितत्वात् कर्म्मण एव सिद्धिः स्यात् तदिद माह । सोऽपि तद्धेतुत इति । ननु विभागस्य संयोगनाशरूपत्वे संयोगनाशस्यानन्त्यात् भूयस्संयोगसिद्धावपि विभक्तप्रतीतिः स्यादे-

वेति चेत्तर्हि त्वन्निर्दिष्टे विभागे तस्मिन्नेव क्षणे गतवति विभागप्रध्वं-समात्रमेव सतोर्द्रव्ययोरनुवर्तते तेनैव तत्र विभक्तव्यवहारानुवृत्तौ भूयस्संयोगेऽपि तथापि विभक्तव्यवहारः स्यादिति प्रतिबन्दिमाह । त्वन्निर्दिष्ट इति । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । यथेति । यथा विभागान्तरे सति पूर्वविभागप्रध्वंसानुवृत्त्या विभक्तप्रतीतिरेवं मध्ये संयोगकाले विभक्तप्रतीतिः स्यात् । ननु तत्र उत्तरविभागाद् विभक्तप्रतीतिर्मध्ये संयोगकाले तत्प्रागभावात् विभक्तप्रतीतिर्नास्तीति चेत् एवन्तर्हि मध्यगतसंयोगस्य विभक्तप्रतीतिपरिपन्थित्वात् तस्मिन् काले विभक्तप्रतीतिर्नास्ति भूयःसंयोगप्रध्वंसकाले तस्यैव संयोगस्य प्रध्वंसेन तस्मिन्नेव काले विभक्तप्रतीतिरस्तीति ममापि समानमिति भावः ॥

इति परोक्तविभागभङ्गः ॥ ५६ ॥

एवं संयोगनाशस्य विभागत्वं समर्थ्य संयोगनाशस्य स्वरूपं चोदनापूर्वकं शोधयति । कोऽसाविति ।

सू० कोऽसौ संयोगनाशस्तव मत इति चेत् सोऽयमन्यत्र योगस्तस्य प्राचा विरोधात् स तु मिषति तथाऽऽलोचितस्तद्विनाशः । अज्ञातप्राच्ययोगः परमभिमनुते स्वेन रूपेण चैनं सर्वोऽप्येवं ह्यभावः स्फुटमिह न पुनः कश्चिदन्योऽस्ति दृष्टः ॥ ५७ ॥

टी० *सोऽयमन्यत्र योगः* उत्तरदेशसंयोग एव पूर्वदेशसंयोगस्य विनाशः, तत्र हेतुमाह । तस्येति । अयमर्थः उत्तरदेशसंयोगस्य पूर्वदेशसंयोगेन विरोधात् स तु एवोत्तरदेशसंयोग एव

तथा ऽऽलोचितः—पूर्वदेशसंयोगविरुद्धत्वेनालोचितः तद्विनाशो भिद्यते पूर्वदेशसंयोगनाश इति परिस्फुरति । कथन्तर्ह्युत्तरदेशसंयोग इति भावरूपेण प्रतिपत्तिरित्यत आह । अत्रातीति । द्विविधा हि उत्तरदेशसंयोगप्रतीतिः प्रागपूर्वदेशसंयोगस्य तद्विरुद्धत्वेन क्वाचित्स्वरूपेण चापरा तत्र ये स्वरूपेण प्रतिपद्यन्ते ते भावरूपेणाभिमन्वते ये पुनः पूर्वदेशसंयोगविरुद्धत्वेन प्रतिपद्यन्ते ते त्वभावरूपेणेति विभागः । उक्तमर्थं सार्वत्रिकत्वेनोपपादयति । सर्वे इति । भावान्तराभाववादिनां सर्वोऽप्यभावो न भावान्तरादतिरिच्यत इति भावः । एवं सर्वत्रापि भावस्यापलापे कुत्रापि भावो न स्यादित्याशङ्क्याह । स्फुटमिति । यत्र स्फुटदृष्टो भवति भावरूपः पदार्थः तत्र तथैव स्वीकार्यम्, यत्र पुनरितराभावतया निर्वोढुं शक्यते तत्र तथैव निर्वाह्यः सर्वेऽपि वादिन इत्थमेव खलु भावाभावविवेकं परिकल्पयन्तीति भावः ॥

इति संयोगनाशस्वरूपशोधनम् ॥ ५७ ॥

अथ परत्वापरत्वे प्रमाणाभावाद् दूषयति । स्पन्देति ।

मू० स्पन्दावृत्त्यादिभेदात् परमपरमिति प्रत्ययौ तत्तदर्थे कालाधिक्यादिमात्रान्न खलु समधिकं शक्नुयातां विधातुम् । क्लृप्तिर्नान्यस्य क्लृप्तिर्भवति गुरुतरातिप्रसङ्गोऽन्यथा स्यात् किन्न स्यातां गुणाद्यैः परतदितरते पूर्वभावादि चान्यत् ॥ ५८ ॥

टी० न तावत् परत्वापरत्वे वस्तुनः स्वरूपकृते परापरव्यतिरेकाभावप्रसङ्गात् अतो बुद्धिकृते इत्येव हि भवद्भिस्सिद्धान्तितं सा

च बुद्धिरपेक्षा बुद्धिरित्यभिधीयते सा बुद्धिर्न निर्विषया बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगात् । नापि सामान्येन यत्किञ्चिद्विषया सर्वासामपि बुद्धीनामपेक्षाबुद्धित्वप्रसङ्गात् परत्वापरत्वयोरन्योन्यवैलक्षण्याभावप्रसङ्गाच्च अतो विषयविशेषविशेषितेयं बुद्धिः परत्वापरत्वहेतुरिति स्वीकर्तव्य, तथैव च भवद्भिरपि स्वीक्रियते तथा चापेक्षाबुद्धिविषयरूपत्वमन्तरेणाधिकपरत्वापरत्वयोरदर्शनात् अनपेक्षितकल्पने गौरवाच्च अपेक्षाबुद्धिविषयभाव एव परत्वापरत्वे स्त इति तात्पर्य्यार्थः । पदार्थस्तु स्पन्दावृत्त्यादिभेदात् कालकृतपरत्वापरत्वे सूर्य्यपरिवृत्त्यादिभेदेन कालाधिक्यादिभावात् परमपरमिति प्रत्ययो स्तः । दिक्कृतपरत्वापरत्वे संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वभावात् परत्वापरत्वबुद्धी भवतः । इत्यमन्यथासिद्धो बुद्धिव्यवहारो समधिकपरत्वापरत्वे विधातुं न शक्नुयातां तदिदमाह । न खल्विति । दृष्टत्वादधिकं परिगृह्णीम इति चेन्नेत्याह । दृष्टिर्नान्यस्येति । न हि किञ्चित् परत्वमपरत्वं वा पूर्वोक्तादन्यदुपलभामहे कल्पनन्तु गुरुत्वहतम् । अनपेक्षितकल्पनमतिप्रसङ्गदुःस्थञ्च गुणादिष्वपि परत्वापरत्वव्यवहारो दृश्यते यथाऽऽभिजात्येन परः विद्ययाऽपरः वृत्तेन पर इत्यादि, नैतावता तत्र परत्वादि कल्प्यते । किञ्च कालेन पूर्वं पश्चाद् भावि वर्तत इति देशेनापि प्रागभावी पश्चाद्भावीत्यादिव्यवहारभेदास्सहस्रशोऽपि दृश्यन्ते । न च तत्र गुणभेदो भवद्भिरपि कल्प्यते केवलं देशकालविशेषसंबन्धमात्रेण व्यवहारविशेषाः प्रतीयन्त इति भवन्तोऽपि वदन्ति तदन्यत्रापि न दण्डवारितम् । किञ्च दिक्कालावुपाधीकृत्यापेक्षाबुद्धिः प्रवर्तते इति हि भवत्सिद्धान्तः, तदपि न जाघटीति दिक्कालयोः ,परत्वापरत्वपरिणतेः प्रागेवोपलब्धत्वे पश्चाद-

नुमानवैयर्थ्यात्, अनुपलब्धत्वे तु अपेक्षाबुद्धेरेव सुषुप्तिप्रसङ्गादि-त्येषा दिक् ॥

इति बुद्धिजन्यपरत्वापरत्वत्वाख्यगुणान्तरकॢप्तिभङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ बुद्धिविषयचिन्ता प्रवर्तते बुद्धेर्गुणत्ववादिनं प्रत्याह । द्रव्यमिति ।

मू० द्रव्यं प्राग् बुद्धिरुक्ता परमिह विषयैस्सङ्ग-मादिर्निरूप्यस्संयोगं भाष्यकाराः प्रथममक-थयन्न्यायतत्त्वानुसारात् । तत्संयोगे समेऽपि स्फुरति न निखिलं तेन योग्यत्वमन्यद् ग्राह्यं संबन्धसाम्ये नियतविषयता दृश्यते हीन्द्रियेषु ॥ ५९ ॥

टी० बुद्धिसरे बुद्धेर्द्रव्यत्वमुक्तं परमिह विषयैस्संबन्धादिर्नि-रूप्यते तत्र भाष्यकारा न्यायतत्त्वानुसारात् बुद्धेर्विषयैस्सह संबन्धं संयोगमकथयन् तर्हि सर्वैरपि संयोगात्सर्वं भासेतेति न वाच्यं बुद्धेस्संयोगे समेऽपि निखिलन्न स्फुरति तत्र हेतुमाह । योग्यत्वम-न्यद्ग्राह्यमिति । संबद्धमपि योग्यमेव बुद्ध्या गृह्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । संबन्धेति । संबन्धसाम्ये सत्यपि नियतविषयता दृश्यते तद्वदिहेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे तुल्ये ऽपि चक्षुषा रूपमेव गृह्यते न पुनः स्पर्शः, स्पर्शनेन स्पर्शः न रूपं, कुत एतद् योग्यत्वस्य नियतत्वात्, एवं सर्वेषां बुद्धिसंबन्धे सत्यपि सहकारियोग्यतादि-नियमादेकमेव गृह्यते नान्यदिति नियमो नानुपपन्न इति ॥

इति विषयविषयिभावनिरूपणम् ॥ ५९ ॥

इत्थं विषयविषयिभावं निरूप्य तद्वैषम्ये निदानमाह । नित्यमिति ।

मू० नित्यं नित्यादिबुद्धिर्निखिलविषयिणी तद्व-
देव स्वभावः शास्त्रैः क्षेत्रज्ञबुद्धेरपि समधि-
गतः कर्म्मभिस्तन्निरोधः । संकोचोल्लास-
योश्च प्रतिनियतिरिह स्यादुपाधिप्रभेदा-
न्निश्शेषोपाधिमोक्षे निखिलविषयतामश्नु-
वीत स्वभावात् ॥ ६० ॥

टी० नित्या बुद्धिर्निखिलविषयिणी तद्वदेव स्वभावो यथा न क्रियते ज्योत्स्नेत्यादिशास्त्रैः क्षेत्रज्ञबुद्धेरपि समधिगतः, अपि तु कर्मभिस्तन्निरोधः तेन सङ्कोचोल्लासयोः प्रतिनियतिरिहोपाधिभेदात् स्यान्निश्शेषोपाधिमोक्षे सैव बुद्धिर्निखिलविषयतामश्नुवीत । अत्रोपाधिः कर्म स च निरूपितो भगवन्निग्रह एव अतो भगवानेव निग्रहानुग्रहाभ्यां बुद्धेः संकोचविकासौ करोति ॥

इति विषयविषयिभाववैषम्यम् ॥ ६० ॥

मुक्तानां धीविकासानुपपत्तिं विकल्पाभावेन वदतां श्रुतिविरोधं वक्तुं तदुक्तिमनुवदति । मुक्तानामिति ।

मू० मुक्तानां धीक्रमाच्चेत् प्रसरति न कदाप्य-
न्तमेषाऽधिगच्छेत् संक्षिप्रायाश्च दूरान्ति-
कपरिपतने यौगपद्यं न शक्यम् । संयोगो
भूतभव्येष्वपि न हि घटते तद्धि यस्सांप्र-
तिक्या इत्याद्यैर्न्न क्षतिः स्याच् श्रुतिमुख-
विदिते योग्यतावैभवेऽस्याः ॥ ६१ ॥

टी० इत्थं किल तेषामाशयः मुक्तानां धीः क्रमाच्चेत्प्रसरति न कदापि देशस्यान्तमेषाऽधिगच्छेत् आनन्त्याद्देशस्य, नापि युगपद् गच्छेद् न हि सविप्रायाः धियो युगपद् दूरान्तिकपरिपतनं युक्तं वक्तुम् अयमेको दोषः, अन्योऽपि सांप्रतिक्या भूतभाविधियो भूतभाविभ्यां सयोगो न घटते संबन्धान्तरं नोपलभ्यते अतो मुक्तानां सार्वज्ञ्यं न स्यादिति तन्निराचष्टे । श्रुतीति । श्रुतिमुखविदिते योग्यताविभवे अस्या धियः तत्क्रमेषु न क्षतिः स्यादित्यर्थः । अयमर्थः मुख्यासंभवे गौणग्रहस्साधारणः तथा च सयोगसम्भवे स एव ग्राह्यः तदभावेऽपि विषयविषयिभावस्तस्यानापन्नः स्वीकार्य्य इति धर्मभूतज्ञानस्य क्रमयौगपद्याभ्यां प्रसरणानुपपत्तिरुदयगिरिशिखरस्थदिवाकरकरप्रसरणवदुन्मीलितचक्षुषो ब्रह्माण्डोदरवर्तिसकलवस्तुग्रहणवदित्यादिभिः प्रागेव परिहृता भगवतः प्रभावातिशयेन युगपदेव धर्मभूतज्ञानस्य विश्वविषयत्वप्राप्तौ को विरोधः ॥

इति विषयविषयिसयोगचोद्यपरिहारः । ६१ ॥

किञ्च त्वदङ्गीकृतदृष्टान्तेनापि मुक्तबुद्धेर्व्याप्तिरुपपद्यते इत्याह । वेगस्येति ।

मू० वेगस्याचिन्त्यरूपो रविशशिनयनाद्यंशुवर्गेषु
भूमा भागानन्त्येऽप्यणूनामतिपतनमतो ह्या-
हुरन्योन्यमेके । इत्थं सर्वैरबाध्यां गतिमनुव-
दतां मुक्तबुद्धेर्विकासे युज्यन्ते यौगपद्यप्रभृ-
तय इति तु श्रद्दधीध्वं श्रुतार्थाः ॥ ६२ ॥

टी० उक्तं हि भवता रविशशिनयनाद्यंशुवर्गेषु वेगस्याचिन्त्यरूपो भूमेति, अत एव काकशावादिः क्रमेण देशान्तरं गच्छति

रविकरोऽन्द्रायेव तद्युगपदतिलङ्घनमन्तरेण नोपपद्यते इत्थमेव जैनैरप्यङ्गीकृतमित्याह । भागानन्त्य इति । परमाणवोऽनेकावयवास्त त्वद्वे अथाप्यन्योन्यमतिक्रामन्ति परमाणवः तदेतदनन्तानामंशानां युगपदतिलङ्घनमन्तरेण नोपपद्यते । इत्थं सर्वैरबाध्यां गतिमनुसरतामस्माकं मुक्तबुद्धेर्विकाशे यौगपद्यप्रभृतयो युज्यन्त इति, मुक्तार्थाः—मुक्त्यर्थपर्यालोचनवन्तो मनीषिणः मद्दूधीद्रुम ।

इति मुक्तबुद्धिव्याप्त्युपपत्तिः ॥ ६२ ॥

अस्त्वेवं तथा ऽपि योगिबुद्धेर्नष्टादिविषयत्वं नोपपद्यत इति वदतः पक्षं दूषयितुं तन्मतमनुवदति । यत्सूक्ष्ममिति ।

मू० यत्सूक्ष्मं विप्रकृष्टं व्यवहितमपि तद् गृह्णती योगिबुद्धिर्भूयिष्ठा दृष्टलब्धातिशयकरणवृत्त्यानुगुण्येन सिद्धा । नष्टादिष्वक्षतोधीः कथमिति यदि न प्रत्यभिज्ञादिनीतेश्चित्रास्संबन्धभेदाः करणविषययोस्तत्रतत्राभ्युपेताः ॥ ६३ ॥

टी० सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानर्थान् गृह्णती योगिबुद्धिः भूयिष्ठा दृष्टलब्धातिशयकरणवृत्त्यानुगुण्येन सिद्धातु सूक्ष्मादीनां वर्तमानत्वात्, संबन्धोऽपि यथा कथञ्चिदुपपद्यते नष्टादिष्वक्षत इन्द्रियाद् धीः कथं भवतीति चेत् तन्निराकरोति । नेति । हेतुमाह । प्रत्यभिज्ञादिनीतेरिति । यथा प्रत्यभिज्ञा नष्टामपि प्रागवस्थां गृह्णाति । ननु संस्कार एव तत्र कथञ्चित् संबन्धत्वेन कल्प्यत इति चेत् योगिनामप्यतीतादिग्रहणे अदृष्टमेव संबन्धत्वेन कल्प्यतामित्याह । चित्रा इति । ईदृश-

संबन्धभेदास्त्वयाऽप्यङ्गीकार्य्या इत्याभिप्रायिकोऽर्थः ।' तदिदमाह ।
तत्तत्ताभ्युपेता इति ।

इति योगिबुद्धेरतीतादिविषयत्वोपपत्तिः ॥ ६३ ॥

नित्याया इति ।

मू० नित्याया एव बुद्धेस्त्वयमभिदधतः केचिद्-द्रव्यभावं संबन्धं धर्ममस्याः कृतकमकथयन् भूषणन्यायसक्ताः। स्वाभीष्टद्रव्यलक्ष्मस्मृति-विरहकृतं नूनमेषां तदेतत् सौत्रन्तल्लक्षणं तैरनुमतमिह च स्याद्धि कार्य्याश्रयत्वम् ॥ ६४॥

टी० भूषणमतानुसारिणो नित्याया एव बुद्धेरद्रव्यत्वमभिदधत एव विषयविषयिभावमस्याः कृतकमकथयन् मुक्तावस्थाया नित्यानन्दाविर्भावचनात्, आविर्भावो हि तस्मिन् काले नित्येन ज्ञानेन तस्यैवानन्दस्य सबन्धः, स च सबन्धः प्रागभावात् तस्मिन् काले सत्त्वाच्च कार्य्य एव, तथा च सति स्वाभीष्टद्रव्यलक्षणास्मरण मेवामेताद्दृशव्यवहारनिदानं, तदिदमाह । स्वाभीष्टेति । समवायि-कारण द्रव्यमिति द्रव्यलक्षण तैरनुमतं, समवायिकारणत्वञ्च कार्य्या-श्रयत्वमिति चानुमतम्, इह च विषयविषयिभावस्य कार्य्यत्वे तदा-श्रयत्वाद्विज्ञानानन्दयोर्द्रव्यत्वमेव स्यादिति भावः ॥

इत्यद्रव्यपक्षे नित्यद्रव्यविषयत्वस्य कार्यत्वानुपपत्तिः ॥ ६४ ॥

बुद्धिरूपप्रकाशातिरेकेण विषयधर्मं प्राकट्यं नाम धर्मं केचि-द्रूचिरे तदनुवदति । प्राकट्यमिति ।

मू० प्राकट्यं नाम धर्म्मं कतिचन विषये बुद्धि-सम्बन्धजन्यं मन्यन्ते तन्न दृष्टं व्यवहरणवि-

धावानुगुण्यन्तु भानम् । क्वापि स्वाभाविकं स्यात् क्वचन भवति धीगोचरत्वात्मकं तद् भातीत्यादिप्रयोगः स्वदत इति नयात्तत्र कर्म्मत्वगर्भः ॥ ६५ ॥

टी० तन्निराकरोति । नचेति । कथन्तर्हि विषयभानमित्यत्राह । व्यवहरयोग्यमेव मानमित्यर्थः । तच्च व्यवहारयोग्यत्वं क्वापि स्वयंप्रकाशे वस्तुनि स्वाभाविकं स्यात् क्वचन परप्रकाशे वस्तुनि धीगोचरत्वात्मकं तद् भवति । ननु धीरेव मानञ्चेत् कथन्तर्हि भातीत्यादिरर्थसामानाधिकरण्येन व्यवहार इत्यत प्रतिबन्द्या उत्तरमाह । स्वदत इति । यथा देवदत्तास्वादकर्म्मभूतस्यापि मोदकस्य देवदत्ताय स्वदते मोदक इति कर्मत्वगर्भः कर्तृत्वव्यवहारः, एवमत्रापि भातीति व्यवहारः ॥ ६५ ॥

इष्टेति ।

मू० इष्टद्विष्टप्रन*ष्टादिषु च परगतैः कथ्यतेऽन्यद्विशिष्टं ज्ञातत्वोक्तावपीत्थं व्यवहृतिनियमास्तावतैवोपपन्नाः । प्राकट्येऽस्मिन् गुणादिष्वपि कथमधिकं भूतभव्येषु च स्यात् कर्म्मत्वन्तु क्रियार्थे सति फल इति च प्रायिकं व्याप्तिहानेः ॥ ६६ ॥

टी० किञ्च इष्टद्विष्टप्रनष्टादिषु व्यवहारेषु पुरुषादिनिष्ठैरेव इच्छादिभिर्विशिष्टो विषयः कथ्यते इत्थं ज्ञातो घटः प्रकटो घट इत्युक्तावपि व्यवहारनियमास्तावतैव—आत्मनिष्ठज्ञानेनैव उपपन्नाः, अन्य-

* प्रणष्टादिष्विति क्वचित्पाठः नशेरिति पाणिनीयानुशासनेन णत्वस्य निषिद्धत्वात् ।

या प्राकट्ये गुणादिष्वपि भूतभव्येषु च ग्नातत्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं प्राकट्यं कल्प्यं स्यात्, न च तदुच्यते। ननु क्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं तत् प्राकट्याभावे कथं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति । कर्मत्वमिति । प्रायिकमिदं लक्षणं न तु व्याप्तं गमनक्रियायाः फलं ग्रामप्राप्तिः न च प्राप्तेरपि प्राप्त्यन्तरमुपलभ्यते ॥ ८६ ॥

तर्ह्यनुमानात् प्राकट्यं साधयाम इति वदतः पक्षमनुवदति । आधत्त इति ।

सू० आधत्ते धीः क्रियात्वात् किमपि गमनवत् कर्मणीत्यप्ययु*क्तं दत्ताऽनेकोत्तरत्वान्न च फलमधिकं भाति हानादिमात्रात् । हेतुर्धात्वर्थता चेदतिचरणमथ स्पन्दता स्यादसिद्धिर्धीस्वारस्यानुरोधस्यादनुमतमधिकं कैश्चिदस्मत्सयूथ्यैः ॥ ६० ॥

टी० ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित् करोति क्रियात्वाद् गमनक्रियावदित्यप्ययुक्तम् । दत्तेति—इच्छाद्विष्टादिषु व्यभिचारादेरित्यर्थः । तद्विवृणोति । न चेति । हानोपादानादिबुद्धिव्यतिरेकेण विषयगतं फलं नोपलभ्यत इत्यर्थः । किञ्च क्रियात्वादिति हेतुर्धात्वर्थतामाचक्षेदतिचारः । न हि सर्वेषामपि धात्वर्थानामुत्तरोत्तरधात्वर्थाः फलम् अनवस्थानात्, परिस्पन्दनरूपत्वाङ्गीकारे असिद्धिरेव स्यात्, तदिदमाह । असिद्धिरिति । इत्थं प्राकट्यं स्वमतेन निराकृत्य एकदेशिमतेन तदङ्गीकारमप्यनुवदति । धीस्वारस्येति । कैश्चिदित्युक्तिस्तदनङ्गीकारं द्योतयति ॥

इति प्राकट्याख्यधर्मान्तरभङ्गः ॥ ६० ॥

---

* यथार्थमिति पा० ।

इच्छाद्वेषादीनां ज्ञानादतिरिक्तत्वमाहुरन्ये तद्दूषयति । इच्छेति ।

मू० इच्छाद्वेषप्रयत्नाः सुखमितरदपि ज्ञानतो-
नातिरिक्ता या धीस्तद्धेतुरिष्टा न तदधिक-
तया कल्पने कोऽपि लाभः । पर्य्यायत्वं
विशेषे न तु भवति यथा प्रत्यभिज्ञादिभेदे
नो चेदीर्ष्याऽभ्यसूयाभयधृतिकरुणाद्यन्यद-
न्यच्च कल्प्यम् ॥ ६८ ॥

टी० तत्र कल्पनालाघवं प्रमाणमाह । या धीरिति । इच्छादिहेतुभूतानुकूलादिविषया बुद्धिरेव इच्छादिव्यवहारमातनोति तदतिरिक्तकल्पने न कोऽपि लाभः गौरवदोष एव लभ्यते । तर्हि ज्ञानेच्छादीनां पर्य्यायत्वं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । पर्य्यायत्वमिति । यथा ज्ञानत्वाविशेषेऽपि प्रत्यभिज्ञास्मृत्यनुमित्यनुभवादिभेदे न पर्य्यायत्वं तद्वदिहापीति नो चेत् ईर्ष्याभ्यसूयाभयधृतिकरुणाशान्तितुष्ट्यादिव्यवहाराणामपि विषयलाभार्थमर्थान्तरं कल्प्यमित्यनियतिरेव स्यात् ।

इतीच्छादीनां बुद्धिविशेषातिरिक्तत्वभङ्गः ॥ ६८ ॥

अथ बौद्धास्तु चित्तचैत्तरूपेण द्वेधा विभागं वर्णयन्ति तत्र चित्तमिति विज्ञानसन्ततिरुच्यते चैत्तमिति चित्तानुबन्धिकं रागद्वेषादिकं तदेषां न संघटत इत्याह । चेत इति ।

मू० चेतःस्रोतस्स्रुतीनां चिदवधिकतया चैत्तस-
ङ्केतभाजां रागद्वेषादिकानामभिदधतु कथं
भावमस्थेमभावाः । एतेषां हेतुसाध्यक्रमनि-

यतिमतां सर्वचित्साक्षिकाणां कथ्येतातथ्य-
भावे कथमिव कथकद्वन्द्वयुद्धावतारः ॥ ६९ ॥

टी० विज्ञानप्रेतैोर्विशेषाणां चिदधिकतया विज्ञानमात्रव-र्तित्वेन चैत्तादिव्यवहारभाजां रागद्वेषादीनाम् अस्थेमभावात्—क्षणि-कत्ववादिनः कथं सद्भावमभिदधतु विज्ञानस्योत्पन्नापवर्गत्वेन चैत-न्यावस्थान्तरभाक्त्वं न संघटत इत्यर्थः । तर्हि चैत्तानां सद्भाव एव नास्तीति वदाम इति चेत् तच्च नोपपद्यत इत्याह । एतेषा-मिति । हेतुसाध्यक्रमनियतमतां कार्य्यकारणभावो हि बौद्धानां सत्त्वे नियामकम् अतश्चैत्तानामपि कार्य्यकारणभावदर्शनात्तदङ्गीकार्य्यं सत्त्वं सर्वचित्साक्षिणां प्रत्यक्षेण सर्वैरुपलभ्यमानानामित्यर्थः, न हि सर्वेणाप्युपलब्धानां चैत्तानामबाधितानां कथमपि च मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते तेषां रागादीनामतथ्यभावे कथमिव कथकद्व-न्द्वयुद्धावतारः कथ्येत वादाधिकार एव न स्यादिति स्वप्रवृत्ति-विरोधः ।

इति रागद्वेषादिमिथ्यात्वमतभङ्गः ॥ ६९ ॥

रागद्वेषयोरिच्छाभेदत्वमाह । तत्रेति ।

मू० तत्रेच्छैव द्विधोक्ता विषयनियमतो रागवि-
द्वेषनाम्ना पूर्वस्तीव्रस्तु कामः पर इह भजते
तादृशः क्रोधसंज्ञाम् । एकैवेच्छा सिसृक्षा भग-
वत उदिता संजिहीर्षेति चान्यैस्तद्वल्लोके
न किं स्यादधिकमिह तु चेत्कल्प्यतेऽति-
प्रसक्तिः ॥ ७० ॥

टी० अनुकूलविषयोपादानेच्छा रागः, प्रतिकूलविषयजिहासा द्वेषः, अतो विषयभेदेनैव नियतसिद्धो गुणभेदो न कल्प्यः, तावेव रागद्वेषौ तीव्रभावमासाद्य कामक्रोधाविति व्यपदिश्येते अत्र प्रतिबन्दिमाह । एकेति । यथा न्यायदर्शने ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत ईश्वरस्येच्छैव चिकीर्षा संजिहीर्षा रिरक्षिषेत्यादिव्यपदेशभागिनी विषयभेदेनैव लोकेऽपीच्छाया एव विषयभेदेन व्यवहारो भवतु अन्यथाऽतिप्रसक्तिरित्याह । अधिकमिति । बुभुक्षापिपासाजिहीर्षेत्यादिकं सहस्रमपि कल्पनीयं स्यादित्यर्थः ॥

इति द्वेषस्यापीच्छाविशेषत्वम् ॥ ७० ॥

अथ कश्चिदाह यदीच्छातिरिक्तद्वेषपरित्यागः तर्हीच्छैव प्रयत्नोऽपि भवतु किमनेन प्रयत्नेनेति तदिदमाह । इच्छात इति ।

मू० इच्छातः कार्यसिद्धौ किमिह यतनमित्यन्तरा कल्प्यतेऽन्यत्तन्मोहत्वोपलब्धेरिति यदि यतने कल्पितेऽप्येतदेवम् । नैवं व्यावर्तमानादनुगतमधिकं वर्ण्यते मानविद्भिर्वाञ्छन्तोऽपि ह्ययत्ना वयमिह पवनस्यन्दनेन्दूदयादौ ॥ ७१ ॥

टी० इच्छायाः कदाचिद्व्याघातोपलब्धेर्यत्नः कल्प्यत इति चेत् यत्ने कल्पितेऽपि व्याघातोपलब्धिस्तुल्या नैतावता गुणान्तरं कल्प्यत इति भावः । तदेतन्निराकरोति । नैवमिति । व्यावर्तमानादनुवर्तमानमधिकमिति हि विद्वद्भिर्वर्ण्यते न्यायः, तथा च अत्र वाञ्छन्तोऽपि केचिदयत्ना एव वर्तन्ते यथा चन्द्रोदयमभिवाञ्छन्ति

न पुनस्तत्र यतन्ते तस्मादनुवर्तमानाया इच्छाया व्यावर्तमानो यत्नो बुद्ध्यवस्थाभेदत्वेऽपि विजातीयावस्थान्तरमिति भावः ॥

इतीच्छामात्रातिरिक्तप्रयत्नावस्थासिद्धिः ॥ ७१ ॥

अथ केचिद्बुद्धिपूर्वकप्रयत्नातिरेकेण जीवनपूर्वकं प्रयत्नान्तरं कल्पयन्ति तन्न संघटत इत्याह । प्राणेति ।

मू० प्राणस्पन्दस्सुषुप्तिप्रभृतिषु घटते तादृशादृष्टमात्राद् यस्त्वं यत्नं निदानं वदसि भवति तल्लाघवात् प्राणवृत्तौ । धीवृत्तिश्चैव यत्नः स्थित इति स कथं काष्ठकल्पे सुषुप्ते नोचेद् बाह्यानलादेर्ज्वलनमपि ततः कल्प्यतां न त्वदृष्टात् ॥ ७२ ॥

टी० सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्राणस्पन्दहेतुत्वेन स प्रयत्नः कल्प्यते स एव प्राणस्पन्दस्तावददृष्टमात्रादेव भवतु, भवताऽपि चेतन्न परिहार्य्यं प्रयत्नस्यैव निदानतया तत्राऽदृष्टमेव भवान् वदति तदेवादृष्टं लाघवात् प्राणवृत्तौ कारणं भवेत्, ततोऽगौरवभिया तत्र प्रयत्नो न कल्प्यः । किञ्च प्रयत्नोऽपि बुद्धिविशेषतया निर्णीतः, तथा च काष्ठकल्पे सुषुप्ते प्रयत्नो व्याहन्यते इत्यमनङ्गीकारे तथाग्नेरूर्ध्वज्वलनमित्यादिकमपि प्रयत्नादेव कल्प्यं स्यात्, न पुनरदृष्टादित्याह । नो चेदिति ।

इति जीवनमात्रपूर्वकप्रयत्ननिरासः ॥ ७२ ॥

अथ कश्चिच्चोदयति एवं यत्नापलापे सुखमप्यपलपितुं शक्यत इति दुःखाभावमात्रमेव सुखं स्यादिति वदन्तं प्रतिवन्द्या निराकरोति । स्यादिति ।

मू० स्याद् दुःखाभावमात्रं सुखमभिदधतो वैप-

रीत्यप्रसक्तिः स्वापादौ दुःखसिद्धिर्न यदि सुखमपि ह्यत्र नैवास्ति तादृक् । शीतोष्णातीतनीतेर्द्वितयसमधिकावस्थितिर्दुस्त्यजाऽतस्तत्तच्छब्दप्रयोगेष्वनियतिरुचितैस्संघटेतोपचारैः ॥ ७३ ॥

टी० दुःखाभावमात्रस्यैव सुखत्वे सुखाभावमात्रस्यापि दुःखत्वं स्यादित्यर्थः । स्वापादौ सुखाभावेऽपि दुःखसिद्धिर्नास्तीति चेत् तर्हि दुःखाभावेऽपि सुखसिद्धिर्नास्तीति तुल्यम् अतः स्वापे सुखदुःखाभावावुभावपि वर्तेते अतस्तदतिरिक्तं सुखमपि दुःखवत् कल्पनीयमिति भावः । दृष्टञ्च लोके शीतोष्णातिरिक्तानुष्णाशीतकल्पनम्, एवं सुखदुःखरूपद्वितयाऽवस्थाविरहितसुषुप्त्यवस्था दुस्त्यजेत्याह । शीतेति । तर्हि भारावतरणादिषु सुखशब्दः कथं सुखोपभोगाभावमात्रे दुःखशब्दो वा कथं प्रयुज्यत इत्यत आह । तत्तदिति । औपचारिकाः प्रयोगास्त्वहश्शोऽपि सन्तु न हि शब्दप्रयोगमात्रादुपचारसहादर्थतत्त्वं निश्चाययितुं शक्यत इति भावः ॥

इति सुखदुःखोदासीनरूपावस्थात्रयसिद्धिः ॥ ७३ ॥

एवमौपाधिकानां दुःखमिश्राणामनुकूलविज्ञानानामत्यन्तहानौ निरुपाधिकसुखरूपो मुक्त्यवस्थायां यो बुद्धिविकासस्तस्मिंस्तादृशानन्दरूपावस्थाविशेषे चतुर्मुखैश्वर्यपर्यन्तस्यैश्वर्यस्य जीवानुभवस्य चात्यन्ताल्पीयस्त्वमेवेति दुग्धार्णवतद्बिन्दुदृष्टान्तेनोपवर्णयति । भेद इति ।

मू० भेदस्त्वेधा मतीनां ह्युपधिनियमितैरानुकूल्यादिधर्मैस्तस्यैवात्यन्तहानेर्निरुपधिकसुखस्तादृशो धीविकासः । निस्सीमब्रह्मतस्वा-

नुभवभवमहाऽऽह्लाददुग्धार्णवेऽस्मिन् निघ्नो-
पैश्वर्यजीवानुभवरसभरो विन्दुभावोपल-
भ्यः ॥ ७४ ॥

टी० अक्षरार्थः स्वयमेव भाव्यः । ७४ ।

इति निरुपाधिकानन्दरूपमुक्तावस्थाविशेषः ।

केचित्तु संसारेषु सुखमेव नास्तीत्याहुः तदौपचारिकमि त्याह । संसार इति ।

मू० संसारे नास्ति किञ्चित् सुखमिति कतिचि-
त्तद् घटेतौपचारान्नोचेद्व्युत्पत्तिहीनं सुख-
पदमधिकं तत्सुखं नाभिदध्यात् । तस्माद्
दुःखोत्तरत्वप्रभृतिभिरिह तद्दुःखमित्युक्त-
माप्तैः क्ष्वेडोपश्लेषदुष्टे मधुनि विषमिति
व्याहृतिः किन्न दृष्टा ॥ ७५ ॥

टी० अन्यथा सुखपदव्युत्पत्तिरेव न स्यात् तथा चालौकिकमपि सुखं सुखशब्दोनाभिदध्यादित्याह । नो चेदिति । कथन्तर्ह्याप्तैस्संसारस्य दुःखरूपत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य परिहरति । तस्मादिति । दुःखोत्तरत्वाद् दुःखत्वमभिधीयत इति परिहारः, तत्र दृष्टान्तमाह । क्ष्वेडेति ।

इति सांसारिकसुखस्य दुःखत्वोक्तिनिर्वाहः । ७५ ।

अथ धर्माधर्मलक्षणं तत्साध्यादृष्टस्वरूपं च विभज्य दर्शयति । धर्म इति ।

मू० धर्मोऽधर्मश्च तत्तत्फलकरणतया शास्त्र-
सिद्धं क्रियादिद्वारं त्वेतस्य कालान्तरनिय-

तत्फले स्यादिहादृष्टमन्यत् । आहुस्तत्
केचिदन्तःकरणपरिणतिं वासनां चेतसो-
ऽन्ये पुंधर्मं केचिदेके विभु किमपि परे
पुद्गलाँस्तत्सयूथ्याः ॥ ७६ ॥

टी० चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति शास्त्रैकसमधिगम्यं श्रेयःसाधनं धर्म इत्युच्यते स तु क्रियादिरेव द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते इत्याद्यभिधानात् चिरध्वस्तस्यापि कर्मणः कालान्तरभाविफलानुगुणं किमपि द्वारमन्यददृष्टमुपादेयं, तच्चान्तःकरणपरिणतिरिति साङ्ख्याः प्राहुः । चेतसो वासनेति सौगताः । पुंधर्म इति न्यायवादिनः, विभुरूपं किमपि तत्त्वान्तरमिति जैनैकदेशिनः । पुद्गलरूपमिति तत्सयूथ्याः । एतस्य सर्वस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वात् तत्तत्कर्माचरणपरितोषितेश्वरबुद्धिविशेष एवादृष्टमिति तत्त्वविदां संप्रदाय इति हृदयम् ॥

इति धर्माधर्मलक्षणतत्साध्यादृष्टस्वरूपमतभेदः ॥ ७६ ॥

अस्त्वदृष्टं यत् किञ्चिदेव तत् सेवाध्ययनतुल्यत्वे दृष्टा हि फलभिन्नतेत्युक्तप्रकारेण फलभेदात्परिकल्प्यते न पुनरागमैकसमधिगम्यमिति केचिदाहुः तदिदमनुवदति । तुल्य इति ।

मू० तुल्ये सेवादिहेतौ फलभिदुरतया साध्यते
चेददृष्टं हेतोस्सूक्ष्मोऽस्तु भेदो न खलु
समुचिता धर्मिणोऽन्यस्य क्लृप्तिः । व्याख्यातं
यत्तु बाह्यैर्विषयसमफलप्रापकत्वं क्रियाणां
तत्सूतेऽतिप्रसक्तिं तदिह न निगमादन्यतो-
ऽदृष्टसिद्धिः ॥ ७७ ॥

टी० तचान्यथासिद्धिमाह । हेतोरिति । दृष्टेष्वपि कारणेषु यत्किञ्चिद्वैषम्यात् फलभेदोऽस्तु किमनेनादृष्टेन, अन्यथा कल्पनागौरवादनौचित्यमेवेत्याह । न खल्विति । अतिरिक्तादृष्टकल्पनायामदृष्टं कल्प्यं तस्य च भेदः कल्प्यः, तथा च गौरवम् । अस्माकन्तु दृष्टेष्वेव कारणेषु भेद एव कल्प्यः अतो लाघवमिति भावः । तस्मादागमैकसमधिगम्यमदृष्टमित्याकूतम् । अथ केचिदादृशो विषयस्सुखरूपो दुःखरूपो वा तादृशमेव फलं क्रियाया जायत इति वदन्ति तदिदमतिप्रसक्तिमेव सूते विषयस्य सुखात्मकत्वे सुखात्मकं फलमिति न नियमः पापरूपसुखेन दुःखरूपफलस्य प्राप्तेः, एवं दुःखात्मकत्वे दुःखं फलमिति न नियमः दुःखरूपपुत्रविष्यादिशिक्षणादिना सुखस्यैव सिद्धेः, अतश्शास्त्रादेवादृष्टसिद्धिः, न पुनस्स्वकपोलकल्पितादनुमानादित्याह । तदिहेति ।

इत्यदृष्टस्यागमैकसिद्धत्वम् ॥ ७७ ॥

एवमदृष्टस्यागमैकसमधिगम्यत्वे सिद्धे विधिनिषेधव्यापारपरिशोधनेन श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यमाह । निस्सङ्कोचादिति ।

मू० निस्संकोचान्निषेधात् क्वचन फलतयाऽनूदिताहिंस्तु हिंसा ह्यन्ये सामान्यमङ्गे विधिरनुमितिरप्यत्र बाधादिदुःस्था । स्वल्पो दोषो विमृष्टेस्सुपरिहर इह क्रत्वनुग्राहके स्यादित्युक्तं सांख्यसक्तैः पशुहितवचनान्नेति शारीरकोक्तम् ॥ ७८ ॥

टी० अयमर्थः श्येनेऽपि हिंसा दृश्यत्वे अग्नीषोमीयपश्वालम्भनेऽपि प्राणवियोजनफलो व्यापारो हिंसाशब्देनाभिधीयते तद्

मयथापि समानम्, अथापि श्येने हिंसा न विहिता अपि तु रागप्राप्ता यदि हिंस्याच्छ्येनेन हिंस्यादिति हि तत्र विधिक्रमः, न पुनः हिंस्यादेवेति तथा च तत्र हिंसाया रागप्राप्तत्वान्न हिंस्यादिति निषेधवचन तत्र निस्सङ्कोचं, तेन फलतयाऽनूदिता हिंसा तत्र निषेध्यते न पुनः श्येनः, श्येनवस्तत्वासिवत् पृथगिति पृथङ्निर्देशात् विहितत्वाच्च तदिदमाह । अंहस्तु हिंसेति । सा रागप्राप्ता हिंसा शास्त्रनिषिद्धत्वात् पापमित्यर्थः, अग्नीषोमीयपश्वालम्भने तु प्राणवियोजनफलव्यापाररूपत्वेन हिंसात्वे सत्यपि न हिंस्यादिति सामान्यम् आलभेतेति विशेषविधिरुपरुन्धे, विशेषविधिप्राप्ते सामान्यनिषेधस्य रागप्राप्तमात्रविषयतया सावकाशस्य दुर्बलत्वात् । अथापि अग्नीषोमीयहिंसा अधर्म्या हिंसात्वाद् ब्राह्मणहिंसावदित्यनुमितिरागमबाधसोपाधिकत्वाभ्यां दुःस्थेत्याह । अनुमितिरिति । अत्र शङ्का एवं मन्यन्ते अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिरालम्भनस्य क्रतूपकारमाह न हिंस्यादिति तु वाक्यं हिंसाशब्दस्यासङ्कुचितविषयत्वेन अग्नीषोमीयहिंसामपि गृह्णाति, तथा च अस्या अपि हिंसायाः किञ्चित्पापहेतुत्वमस्ति, तच्च वैदिकत्वात् सुपरिहरमिति, तत्रैवं शारीरकशास्त्रे परिहार उक्तः अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य परदुःखोत्पादनात्मकत्वे सत्यपि हिंसाशब्दवाच्यत्वं नास्तीति, न हि व्रणादिशान्त्यर्थे दाहच्छेदादिकारिषु वैद्याम्बष्ठादिषु हिंसकत्वमस्ति, न च पुत्रशिष्यादिकारिषु पित्रादिषु तर्जनादिभिर्हिंसकत्वमुच्यते अशास्त्रीयकर्मणा परदुःखाधानकारिणामेव हिंसकत्वम् अत्र पुनश्शास्त्रीयकर्मानुरोधेन प्राणवियोजनेऽपि न हिंसकत्वम् अपि तु रक्षकत्वमेव पापफलपरिपातिरूपपशुशरीरविच्छेदेन पशोरेव निरतिशयसुखभोगानुरूपदिव्यशरीरग्रहणहेतुत्वात् तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । पशुहितवचनादिति ।

न वा उ वे तन्म्रियसे न रिष्यसि । देवां इदेषि पथिभिस्सुगेभिरिति मन्त्रवर्णेन पशोर्विशिष्टदेशप्राप्तिरुच्यते अयमत्र विभागः आग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य हिंसात्वमभ्युपगम्य आलभेतेति विधिबलान्न हिंस्यादिति निषेधस्य सङ्कोचमाहुः केचित् । अपरे पुनः श्रुतिस्मृतिबलाद्धिंसात्वमेव नाभ्युपगच्छन्ति अल्पीयसा दुःखेन अधिकसुखप्राप्तिहेतोरहिंसात्वात् न म्रियसे न रिष्यसीति तथैव श्रुतत्वाच्चेति ॥

इति श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यम् ॥ ७८ ॥

इत्थं श्रुतिरेवादृष्टनियमे शरणमिति निर्णीतम् । अन्यादृश्याप्याह । सिध्येदिति ।

सू० सिध्येद्वा विश्ववृत्तेरनितरफलतास्थापनाद्वै-
रदृष्टं तत्सत्ताज्ञप्तिमात्रात्तदुचितनियतानु-
ष्ठितिर्नैव सिध्येत् । तस्माच्चर्याविशेषैः श्रुति-
रिह शरणं स्वर्गमोक्षादिहेतौ सैवादृष्टस्वरूपं
प्रथयतु बहुधा तत्तदुक्ताद्विविक्तम् ॥ ७९ ॥

टी० विफलाविश्ववृत्तिर्नेत्यादिना हेतुकलापेन अदृष्टसामान्यं सिद्ध्यतु तथाऽपि तत्सद्भावज्ञानमात्रान्नियतानुष्ठानं न सिद्ध्येत् तदिदमाह । तत्सत्तेति । स्वर्गस्वाराज्याद्यनन्तफलविशेषहेतुकर्मानुष्ठानविशेषसिद्धिर्नानुमानात् सिद्ध्येदिति तस्मादनुष्ठानविशेषे स्वर्गमोक्षादिहेतौ तदङ्गकलापप्रकारविशेषे च श्रुतिरेव शरणं सैव श्रुतिरदृष्टस्वरूपमपि प्रथयतु तत्तदुक्ताद्विविक्तम् अन्तःकरणवृत्तिर्वेत्याद्युक्ताद्विविक्तमीश्वरसङ्कल्परूपमदृष्टं श्रुतिरेव प्रथयत्वित्यर्थः ॥ ७९ ॥

इत्यदृष्टमात्रस्यान्यतस्सिद्धावपि श्रुत्या तद्विशेषनिष्कर्षः ।

अथान्तःकरणवृत्तिर्वेत्यादिभिः परमतमनूद्य फले प्रधानयोगशक्तिः स्वोत्पत्तौ प्रधानफलशक्तिर्वा अदृष्टपदवाच्यमिति स्तुतं कौमारिलैः, तदयुक्तमित्याह । शक्तिरित्यादिना वागित्यन्तेन पूर्वार्द्धेन ।

मू० शक्तिर्य्यागादिकस्य स्वफलवितरणे सम्भवे
वा फलस्य स्थाप्या मध्ये तयोरित्यबहुमत-
पदं सन्तु तौ*तातितो वाक् । शक्ताभावे
हि शक्तिर्न भवति शमितो धर्मधर्म्यैक्यज-
ल्पस्तद्द्वारे शक्तिशब्दो यदि भवतु परं
कृत्रिमस्य क्षिपामः ॥ ९० ॥

टी० तस्मिन् पक्षे व्याघातमाह । शक्ताभाव इति । यागो नष्टस्तस्य शक्तिरनुवर्तत इति व्याहतं, फलं भावि तस्यापि शक्तिः प्रागेवास्तीति च व्याहतम् । ननु धर्मधर्मिणोरैक्यात् शक्तिसद्भावे शक्तस्याऽपि सद्भावोऽस्तीति अतो न व्याघात इत्याशङ्क्य परिहरति । शमित इति । धर्मधर्मिणोरैक्यं भेदाभेदनिराकरणादेव निरस्तम् । तर्हि द्वारमात्रे शक्तिशब्दं प्रयुञ्ज्महे इति चेत् भवत्वयमौपचारिकः प्रयोगः नैतावताऽस्माकं कश्चिद्विरोधः । अपि तु भाट्टोक्तामदृष्टकॢप्तिं प्राभाकरोक्तामदृष्टवाच्यत्वकॢप्तिञ्च प्रतिक्षिपामः तदिदमाह । परमिति ।

इति क्रियादिशक्तिमात्ररूपादृष्टकॢप्तिनिरासः ॥ ९० ॥

अदृष्टस्य देवताप्रीत्यादिरूपत्वं पूर्वोपक्षिप्तं समर्थयते । द्वारमिति ।

मू० द्वारं तत्तत्फलाप्तेः श्रुतिभिरवधृतौ देवता-
प्रीतिकोपौ व्याचष्टे देवपूजायजनमिति न

* तैतातितोऽपि पाठोऽयुक्त इति मन्ये तु-तातपादेन यदा कुमारिलभट्टा उच्यन्ते तदा निर्वाहः तस्मादित्यस्य तैरुक्तं वाक् तौतातितैरित्यर्थः ।

तन्न श्रुतं वाक्यविद्भिः । आम्नातेऽपेक्षिते-
ऽर्थे न च नयनिपुणैरश्रुतं कल्पनीयं नो चे-
त्स्याद्दत्ततोयाञ्जलिरिह भवतां रात्रिसत्रा-
दिनीतिः ॥ ८१ ॥

टी० स एवैनं भूतिं गमयति स एनं प्रीतः प्रीणाति एष एव साधु कर्म कारयति तं क्षिपाम्यजस्रमशुभानित्यादिभिः प्रमाणशतैः ईश्वरप्रीतिकोपाभ्यां धर्माधर्मफलप्राप्तिरवगम्यते । किञ्च यज देवपूजायामिति यजतेर्देवतापूजनवाचित्वं विद्वद्भिरवगम्यते पूजनञ्च प्रीतिहेतुभूतस्सेवाविशेष इति सुप्रसिद्धम्, अतो यज्ञाद्याराधितो भगवान् फलं ददातीति वैदिकसिद्धान्तः । न चापेक्षितेऽर्थे याग-दावीश्वरसङ्कल्पात्मनि द्वारे श्रुत्यैव प्रतिपन्ने निरर्थकमेवादृष्टरूपं किञ्चित् कल्पनीयं विध्यपेक्षितार्थस्यार्थवादादिप्रतिपन्नार्थस्य स्वीकार एव हि न्याय्य इति मीमांसकमर्य्यादा तदिदमाह । आम्नात इति । एवम-नङ्गीकारे दोषमाह । नो चेदिति । रात्रिसत्रन्याये हि प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थवादप्रतिपन्ना प्रतिष्ठा फलतयाऽङ्गी-क्रियते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गरूपे विधिवाक्यप्रतिपन्नेऽपि स्वरू-पविशेषपरिशोधनं यन्न दुःखेन संभिन्नमिति अर्थवादवाक्येन क्रियते तच्च विध्यपेक्षितत्वादनुमन्यते विधिनाऽपि, एवं तेषुतेष्वधिकरणेषु विध्यपेक्षितार्थप्रतिपत्तिरर्थवादादिभिरिति मीमांसकनिर्णयः, अतः श्रुता देवताप्रीतिरेव द्वारभूतमदृष्टमिति शिष्टालापः ॥

इत्यदृष्टस्य देवताप्रीत्यादिरूपत्वम् ॥ ८१ ॥

मन्त्रार्थवादयोराराध्यादिप्रकाशपरत्वेऽपि न वाक्यभेद इत्याह । आराध्यादीति ।

मू० आराध्यादिप्रकाशः स्फुटमुपकुरुते मन्त्रसाध्यो विधीनां प्राशस्त्यादिप्रतीतिर्न च भवति मृषा वर्णनैरर्थवादैः । सत्येऽप्याकाङ्क्षितेऽर्थे तदुभयगमिते वाक्यभेदादि न स्याल्लोकेऽप्येवं हि दृष्टं तदनुगतिमुचां सर्वशास्त्रप्रकोपः ॥ ८२ ॥

टी० आराध्यादिप्रकाशो मन्त्रसाध्यो विधीनामुपकुरुते तेन विध्युपकारकत्वान्नैकवाक्यताभङ्गः, एवमर्थवादसाध्या प्राशस्त्यादिप्रतीतिरप्यर्थस्य मिथ्यात्वे विध्युपकाराय न कल्पते अतोऽर्थवादप्रतिपन्नार्थस्य तथात्वं प्राशस्त्यमेव दृढीकरोति तदिदमाह । प्राशस्त्यादीति । न ह्येषो चतुर्वेदाभिज्ञः सर्वोत्तमानं मिथ्येत्युक्तौ प्राशस्त्यं प्रतीयते, अतो विध्युपेक्षितार्थद्वये मन्त्रार्थवादाभ्यां याथातथ्येन प्रतिपन्ने न वाक्यभेदशङ्का स्यात्, तदेतदाह । सत्येऽपीति । न चैतद्वेदमात्रनियतं लोकेऽपीयमेव गतिरित्याह । लोकेऽपीति । सप्तद्वीपाधिपतिर्महीपतिश्चतुर्दशविद्यास्थानविद् ब्राह्मण इत्यादिलोकव्यवहारः स्वार्थप्रामाण्यमेव पुरस्कुरुते अन्यथा तत्तदाधिक्यप्रतिपादकानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां साकल्येनाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याह । तदनुगतिमुचामिति ॥

इति मन्त्रादेर्विधिविवक्षितार्थत्वविरोधपरिहारः ॥ ८२ ॥

इत्थं प्रमाणप्रतिपन्ने देवतास्वरूपे सति किमिति तत्तच्छब्दमात्रात्मिका देवताऽभिधीयते किम्पचानैरित्याह । बुद्धिरिति ।

मू० बुद्धिर्मन्त्रार्थवादैर्भवति दृढतरा देवतातद्गुणादौ बाधश्चातीन्द्रियेऽस्मिन्न हि भवति धियां

मानता च स्वतो नः । दुःखा*संभिन्नदेशादिकमिव फलदा देवता तत्रतत्र प्राप्या च श्रूयतेऽतः कथय कथमियं शब्दमात्रादिरूपा ॥ ८३ ॥

टी० अयमत्र विकल्पः किं मन्त्रादिभिः प्रतीतिरेव नोत्पद्यते उत वा संशयात्मिका किं वा अवधारणात्मिकाऽपि बाध्यते अबाधिताऽपि बौद्धवत्† स्वतोऽप्रमाणरूपिणीति स्वीक्रियते तत्राद्यं परिहरति । बुद्धिर्मन्त्रार्थवादैर्भवतीति । द्वितीयमप्यपाकरोति । दृढतरा देवता तद्गुणादाविति । तृतीयन्तु निराचष्टे । बाधश्चातीन्द्रियेऽर्थे न हि भवति धियामिति । अयं विकल्पः मन्त्रार्थवादप्रतिपन्नानामलौकिकानामर्थानां किमिन्द्रियैर्बाधः किं वा अनुमानेन न तावदिन्द्रियैरलौकिकेऽर्थे खल्विन्द्रियाणां विधिनिषेधयोस्सामर्थ्यमेव नास्ति नाप्यनुमानेन आगमविरुद्धस्यानुमानस्य‡ दुष्टत्वात् अबाधितस्यापि स्वत एवाप्रामाण्यमिति चतुर्थः पक्षोऽवशिष्यते, स तु बौद्धानामेव तदिदमाह । धियां मानता च स्वतो न इति । तर्हि देवताप्रीत्यादौ श्रुतिरेव नास्तीति पञ्चमं पक्षं परिकल्पयाम इति चेत् तद्दृष्टापलापरूपत्वादनुपपन्नमित्याह । दुःखेति । यथा स्वर्गादिश्रुतिः प्रत्यक्षा एवं देवतादिश्रुतिरपि प्रत्यक्षा अतः कथमियं शब्दमात्रात्मिका देवतेति कथयसि त्वमिति परपक्षवादिनमाक्षिपति । कथयेति ।

इति देवतानां तत्तच्छब्दमात्रादिव्यतिरेकः । ८३ ।

ननु कर्मणां देवताराधनरूपत्वे कल्पान्तरे पूर्वकल्पाराधिता देवता भ्रष्टाधिकाराः कल्पान्तरे पुनरन्ये तत्तत्पदस्था देवताविशेषाः

* दुःखावच्छेदकशरीरानवच्छिन्नत्वमेव दुःखासंभिन्नत्वम् ।

† बौद्धवदिति द्राविडपुस्तकपाठः ।

‡ आगमविरुद्धस्यानुमानस्यादृष्टत्वादिति द्राविडपुस्तकपाठः ।

पूर्वकल्पेऽनाराधितत्वात् पूर्वकल्पकृतकर्मफलजनका न भवन्ति अतः कथमुत्तरकल्पे पूर्वकल्पकृतकर्मफलप्राप्तिरिति चोदयति । प्राचीनेति ।

मू० प्राचीनेन्द्राद्यपाये दिशतु क्रतुफलं कोऽनु-
कल्पान्तरादावन्ये तत्तत्पदस्था न तदुपज-
नकाः प्रागनाराधितत्वात् । मैवं यस्य श्रुति-
श्च स्मृतिरपि नियताऽऽदेशरूपे स एकस्स-
र्वाराध्यान्तरात्मा न हि गलितपदो नापि
सुप्तस्तदाऽपि ॥ ८४ ॥

टी० उक्तमिदं निराकरोति । मैवमिति । श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञे इति यस्य श्रुतिश्च स्मृतिश्च नियताऽऽदेशरूपे प्रमाणसिद्धे स एकस्सर्वकर्मसमाराध्यः पूर्वोत्तरकल्पवर्तिसकलदेवतान्तर्यामी न हि गलितपदो भवति, नापि सुप्तवत् किमपि न जानाति, तेन पूर्वोत्तरकालवर्तिनोरधिकारिणोरधिपतिरन्तर्यामी च भगवानेव सर्वं फलं प्रदापयति यथा पूर्वोत्तराधिकारिणोरधिपतिर्महाराजस्तत्तद्विषयवर्तिनां तत्तत्फलप्रदानेन परिपोषक इति लोकदृष्टमेतत् ॥

इति कर्मणां कल्पान्तरेष्वपि फलसिद्धिद्वारविशेषः ॥ ८४ ॥

तर्हि सर्वाधिपतिस्स एव भगवान् सकलफलप्रदो भवतु हव्यकव्यैकभोक्तृत्वान्मध्ये तन्निविष्टैस्तैः किमन्तर्गडुभिरित्येतत्स्वोक्तिबाधदुःस्थमित्याशङ्क्याह । अस्त्वेवमिति ।

मू० अस्त्वेवं कर्मवर्गे स्वयमिह फलदो हव्यक-
व्यैकभोक्ता तन्निविष्टैस्तैः किमन्तर्गडुभिरिति
च न स्वोक्तिबाधप्रसक्तेः । कर्माराध्यास्त्व-
मेषां दिशति फलमसौ पूर्वमाराधितस्तैः

श्रद्धेयाः श्राद्धभोक्तृद्विजवदत इमे निर्जरा-स्तस्य देहाः ॥ ८५ ॥

टी० देवतामुखेन भगवत्समाराधनं हव्यभोक्तृत्वं तदेव पितृमुखेन चेत् कव्यभोक्तृत्वमिति शास्त्रप्रसिद्धिः, अतो देवपितृप्रह्वाणवचनमसङ्गतम् । किञ्च कर्मभिराराधितो भगवान् सकलमपि फलं ददातीति शास्त्रनिर्णयः तथा च पूर्वस्मिन् कल्पे तैस्तैरधिकारिभिः कर्मविशेषसमाराधितो भगवान् उत्तरस्मिन् कल्पे तेषामेव कर्माराध्यत्वेन देवतात्वं पितृत्वञ्च ददातीति । तथा च तत्तद्देवतामुखेन भगवत एवाराधनीयत्वं तेषामपि च भगवद्विशेषणभूतानां कर्माराध्यत्वमिति न विरोधः, तदिदमाह । कर्माराध्यत्वमिति । ननु देवतानामाराध्यत्वे कथं भगवदाराधनत्वं तदाराधने वा कथं देवताराधनत्वं तदेतद् दृष्टान्तेनोपपादयति । श्रद्धेया इति । यथा श्राद्धे निमन्त्रितब्राह्मणभोजने पितृदेवतयोः प्रीतिः सैव प्रीतिः फलदायिनी एवमाराध्यदेवतान्तर्यामी भगवान् प्रीतः फलं प्रयच्छति ॥ इमे निर्जरास्तस्य देहा इति श्रुतिसिद्धमित्यर्थः ॥

इति देवतान्तरप्रीतेरपि भगवत्प्रीत्यर्थत्वम् ॥ ८५ ॥

एवं प्रधानकर्मसु द्वारभूतां देवताप्रीतिं प्रसाध्य संस्कारकर्मस्वपि स एव देवतासंकल्पविशेषो द्वारत्वेन स्वीकार्य्य इति वदति । विश्वेशेति ।

मू० **विश्वेशाकूतभेदव्यवहितफलदे वैधघण्टापथेऽस्मिन् संस्काराणां गतार्था सरणिरपि तथा मन्त्रणप्रोक्षणाद्यैः । राजेच्छोपात्तभोग्यप्रभृतिनियमवत्तत्र कार्य्यान्तरादिस्व-**

सत्वादीनां गुणानां विपरिणतिभिदां तत्फलं केचिदूचुः ॥ ८६ ॥

टी० यथा यथावाराधितः स्वसङ्कल्पेनैव फलं प्रयच्छति भगवान् एवं मन्त्रप्रोक्षणादिभिरपि संस्कारकर्मभिराराधितस्तत्तत्संस्कार्य्यानुबन्धिफलकरणेन तानितानि कर्माणि सगुणयतीति, कथन्तर्हि तत्तत्संस्कार्यवस्तुनि नियमेनोत्तरकर्मानुष्ठानं स्यात्, न ह्यप्रोक्षितात्प्रोक्षिते कश्चिदतिशयविशेषो भवत्यवोऽस्ति ईश्वरबुद्धिविशेषमन्तरेण व्रीह्यादिषु विशेषास्वीकारादित्याशङ्क्याह । राजेति । यथा राजेच्छया अस्येदं वाहनमायुधं वस्त्रमाभरणमित्यादिनियमकारिणया परिगृहीतानां तेषां पदार्थानां तन्नियमानुरोधेनैव उत्तरोत्तरमारोहणादिकर्मसूपयोगनियमः, एवन्तत्तत्प्रोक्षणादिकर्मविषयीकृतानामेव तेषामुपयोगे। भगवदायत्त इति न विरोधः सहकारिवशादेव सर्वे संपत्स्यत इति हि न्यायवित्संप्रदायः । इत्थं स्वपक्षमभिधाय स्वयूथ्यानां पक्षमप्याह । सत्वादीनामिति । प्रोक्षणादिकर्मभिर्व्रीह्यादिषु सत्वादिगुणपरिणतिभेदं केचिदूचुरिति गुणपरिणतिभेदातिरेकेण प्रोक्षणादिना आधेयशक्तिर्न कल्प्येत्यर्थः । वैभवादयं पक्ष उक्तः प्राक्तन एव पक्षः प्रामाणिक इति भावः ॥

इति शास्त्रीयसंस्काराणां देवताप्रीत्यर्थत्वम् ॥ ८६ ॥

ननु कृष्यादौ मर्दनादौ च परप्रीत्या फलाप्राप्तिर्न दृश्यते तद्वच्छास्त्रसिद्धेष्वपि स्वशक्त्यैव फलप्राप्तिरुचितेत्याशङ्क्य निराकरोति । कृष्यादावित्यादिना न स्यादित्यन्तेन ।

मू० कृष्यादौ मर्द्दनादावपि च न हि परप्रीतिमूला फलाप्तिस्तद्वत् स्याच्छास्त्रसिद्धेष्विति

न सदफलं ह्यत्र दृष्टान्तमात्रम्। दृष्टौ चा-
त्रानुवृत्तिप्रभृतिषु फलदौ शासितुः प्रीति-
कोपौ शिष्टौ चातस्समीची तदुपगतिरिह
त्यक्तिरिष्टेऽपि वाऽभि ॥ ८७ ॥

टी० केवलं हि दृष्टान्तमात्रं प्रामाणिकार्थप्रतिक्षेपकं न भवति अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह। अफलमिति। अत्र प्रतिदृष्टान्तोऽप्यस्तीत्याह। दृष्टाविति। लोके च राज्ञामाज्ञानुवृत्तिप्रभृतिषु प्रीतिकोपौ दृष्टौ दृष्टौ च तौ फलदाविति सर्वेषामेवं शास्त्रदृष्टत्वात्तावेव प्रीतिकोपौ फलदौ भवतः, अतस्तदुपगतिरेव भवतोऽपि समीची एवं प्रमाणदृष्टान्ताभ्यां प्रतिपन्नस्यार्थस्य परित्यागे सर्वस्यापि प्रामाणिकत्वेनेष्टस्यार्थस्य परित्यागः स्यादित्याह। त्यक्तिरिति।

इति कर्मणां स्वयंफलप्रदत्वोपपत्त्यभङ्गः ॥ ८७ ॥

एवं कल्प्यापूर्वपक्षं निराकृत्य वाच्यापूर्वपक्षेऽपि प्राभाकरोक्तं दूषणं तुल्यमित्यतिदिशति। प्रध्वस्तमिति।

सू० प्रध्वस्तं कर्म कालान्तरभवितफलासाधकं
तल्लिङादेर्वाच्योऽर्थः स्थायि कार्यं न यदि
कथमिवान्वेतु कामी नियोज्यः। तच्चापूर्वं
प्रधानं फलजनकमपि स्यान्नियोज्यप्रसिद्धौ
नित्ये नैष्फल्यमस्येत्यभिदधुरपरे तेऽपि
निर्धूतकल्पाः ॥ ८८ ॥

टी० इत्थं किल वाच्यापूर्ववादिनामाशयः चिरध्वस्तं किलं कर्म कालान्तरभावि फलसाधनं न भवति तल्लिङादेर्वाच्योऽर्थः कालान्तरभाविफलसाधकः स्थायिकार्य्यमपूर्वं भवितुमर्हति इत्थं न

यदि स्वर्गकामी नियोज्यः कथमस्मिन्वाक्येऽन्वयमर्हतीति अन्विताभिधानं हि वाक्यकृत्यं न खल्वनन्वितमर्थं कदाचिदपि वाक्यमभिधत्ते तद्वापूर्वे स्वप्रधानं न पुनः कौमारिलकल्पनायामिव द्वारमात्रं तत्र भृत्यपोषणन्यायेन नियोज्यप्रसिद्धये फलजनकमपि स्यात् राजा हि स्वकार्यनिर्वाहाय भृत्यान् पोषयति, एवमपूर्वमपि स्वप्रसिद्धये स्वर्गादिकं नियोज्यफलं प्रयच्छति न च वाच्यं कामाधिकारे अपूर्वमस्तु नित्ये फलाभावात् अपूर्वमभूदिति एकत्र निर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यान्यत्राप्यविशेषात् कामाधिकारे लिङ्वाच्यतया स्वप्राधान्येनापूर्वं निर्णीतं नित्ये फलाभावेऽपि तदेवापूर्वं लिङ्वाच्यं स्यात् अन्यथा लिङो वैयर्थ्यं स्यात् अर्थान्तरकल्पनेनानुवृत्तार्थाभावेन वैरूप्यं स्यादिति अस्मिन्मते विशेषेण दूष्याभावादेतेऽपि पूर्वोक्तकल्पनेन निर्धूता इत्याह । न इति । तुल्यं खल्वेतेषां श्रुतदेवताप्रीत्यादिहा*नं कल्पनागौरवञ्चेति भावः ॥

इति वाच्यार्थापूर्वपक्षेऽपि कल्प्यापूर्वपक्षोक्तदूषणातिदेशः ॥ ८८ ॥

एवं परोक्तं वाच्यापूर्वं निरस्य तत्प्राधान्यवचनमपि निराचष्टे । कृत्युद्देश्यमिति ।

मू० कृत्युद्देश्यं सुखादि स्वत इह न परं स्याद-
न्यार्थवेद्यं क्लृप्तिश्चान्यस्य हेतोरपि च
परिहृतं तत्परत्वं श्रुतीनाम् । नित्ये चापू-
र्वतोऽन्यत् फलमनघगिरस्तस्मरुर्दुस्त्यजं त-
न्नोचेत् स्वस्मिन्नियोगायुतमपि निपुणा-
न्नैव शक्तं नियोक्तुम् ॥ ८९ ॥

* भानमिति पु० पा० ।

टी० कृतिसाध्यं प्रधानं यत् तत्कार्य्यमभिधीयत इति यत्प्राधान्यमुच्यते प्रभाकरमतानुवर्तिभिस्तत्सुखादेरिति दर्शयति। सुखादि स्वत इति। अतोऽपूर्वस्यानन्यार्थवेद्यत्वं न स्यादित्याह। न परं स्यादनन्यार्थवेद्यमिति। तदेवोपपादयति। क्लृप्तिश्चेति। कालान्तरभाविस्वर्गानुकूलतयैव ह्यपूर्वं परिकल्प्यते वाच्यापूर्ववादिभिरपि। ननु कार्य्ये एव वाक्यानां प्रामाण्यमुक्तम् अस्माभिरपि तत्परिहृतमित्याह। अपि चेति। किञ्च नित्ये कर्मणि निष्फलत्वं त्वयाऽभिधीयते तच्चायुक्तमपूर्वव्यतिरेकेण प्रकरणे प्रत्यवायपरिहारोत्तरकर्माधिकारादिकं फलमनघगिरो मुनयः खलु सस्मरुः तच्च भवताऽपि दुस्त्यजमित्याह। दुस्त्यजं तदिति। एवमनङ्गीकारे नित्ये कर्मणि नियोगस्य नियोगत्वमेव बाध्येत, स्वयं प्रवर्तकत्वाभावादिति दर्शयति। नो चेदिति। स्वयमसुखात्मकस्य नियोगस्य सुखादिहेतुभावेनैव प्रवर्तकत्वं संघटते तद्धेतुत्वाभावे सहस्रमपि नियोगाः प्रवर्तयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः॥

इत्यपूर्वप्राधान्यभङ्गः॥ ८९॥

एवं प्राधान्यं निरस्यापूर्वे लिङादेर्व्युत्पत्तिमपि निराकरोति। व्युत्पत्तिरिति।

मू० व्युत्पत्तिश्चेल्लिङादेः स्वयमनवगते स्यान्मिथस्संश्रयादिर्नान्यैरत्रानुभूतिः स्मृतिरपि न च वस्तद्द्वयान्योविमर्शः। अर्थापत्त्यामिते चेन्न गुरुमतमिदं मन्यसे तत्तया चेत् कल्प्येत द्वारमात्रं तदिति न खलु तद्वाच्यभावादिकल्प्यम्॥ ९०॥

टी० अयमत्र विकल्पः किमज्ञातेऽपूर्वे लिङादेर्व्युत्पत्तिः उत ज्ञाते न तावदज्ञाते व्याघातात्, ज्ञाते चेत् किं लिङैव ज्ञाते उतान्यज्ञाते, नाद्यः अन्योन्याश्रयात् तदिदमाह । मिथस्संश्रयादिति । ज्ञाते च व्युत्पत्तिः व्युत्पन्ने चाभिधानम् अभिधानाच्च ज्ञानमिति चक्रकमादिपदार्थः, अन्येनाज्ञातत्वे किमन्यदनुभूतिः स्मृतिर्वा न तावदनुभूतिः प्रमाणान्तरागोचरत्वादपूर्वस्येत्याह । नान्येरस्यानुभूतिरिति । अनुभूतिपरतन्त्रत्वात् स्मृतिरपि नास्तीत्याह । स्मृतिरपीति । तर्हि विमर्शज्ञानेन सिध्यतीति चेतन्न नेत्याह । न चेति । अनुभूतिस्मृतिव्यतिरेकेण विमर्शस्य उपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तर्हि अर्थापत्त्या प्रमितमिति पक्षान्तरमनुवदति । अर्थापत्त्येति । तन्निराकरोति । न गुरुमतमिदमिति । कल्प्यापूर्ववादिनः कौमारिला एव तर्हि तन्मतमेवानुसराम इति पराभिप्रायमनुवदति । मन्यत इति । निराचष्टे । कल्प्येतेति । कुमारिलमतानुसारे कल्प्यापूर्वमेव स्वीकृतं स्यात्, तथा च वाच्यापूर्वसमर्थनाहङ्कारवादो भज्येतेति भावः ॥

इत्यपूर्वविषयलिङादिव्युत्पत्त्यनुपपत्तिः ॥ ६० ॥

यागादिगतं कार्यत्वमेव लिङ्वाच्यं तच्चेष्टस्य कृत्यधीनात्मलाभत्वमित्यादिकं वेदार्थसंग्रहादौ विस्तरेण व्याख्यातं, तदतिरिक्तार्थवाच्यत्वकल्पनायामपि देवताप्रीत्यादिव्यतिरेकेण नान्यस्य कस्यचिदप्रामाणिकस्यापूर्वादिपदवाच्यस्य लिङ्वाच्यत्वं कल्पनीयमित्याह । देवेति ।

मू० देवप्रीत्यादिकं वा विदितमिह विधिप्रत्यय-
स्यास्तु वाच्यं नात्रान्योन्याश्रयो न श्रुत-
परिहरणं नापि क्लृप्तिर्गरिष्ठा । प्राधान्यं

स्याच्च किञ्चिन्नृपभजननयात् सिद्धमेतच्च शास्त्रैरित्थं त्वर्थाविरोधेऽप्यतिगरिमभयान्नेष्यते शब्दशक्तिः ॥ ९१ ॥

टी० अस्त्वित्यन्वाहृव्यवादन्वं द्योतयति अतिरिक्तार्थवाच्यत्वेऽपि देवताप्रीत्यादिकमेव वाच्यमस्त्वित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे प्रागुक्ता दोषा न सन्तीत्याह । नाधेति । तान् गणयति । अन्योन्याश्रयः श्रुतहानमश्रुतकल्पनेति । किञ्च राजसेवान्यायेन राजप्रीतिप्राधान्यवदीश्वरप्रीतिप्राधान्यं चास्मिन् पक्षे वक्तुं शक्यत इत्याह । प्राधान्यमिति । न चैतत् केवलयुक्तिसिद्धं शास्त्रेणापि सिद्धमिति नियमयति । सिद्धमेतच्च शास्त्रैरिति । अत आप्तस्य हितकामस्य नियोगं केचिद्रूचिरे इत्युक्तप्रकारेण ईश्वरनियोगादिकस्य विधित्वे तस्य च लिङ्वाच्यत्वेऽपि नास्माकं कश्चिद्विरोधः । अथापि लिङ्वाच्यत्वे गौरवभयादिष्टस्य कृत्यधीनात्मलाभातिरेकेणार्थान्तरे शब्दशक्तिर्नेष्यत इति निगमयति । इत्थमिति ।

इत्यपूर्वस्य लिङादिवाच्यत्वेऽपि देवताप्रीत्याद्यनतिरेकः ॥ ९१ ॥

उक्तार्थस्थेम्ने कौमारिलोक्तां शब्दभावनाया लिङ्वाच्यतामुन्मूलयति । स्वव्यापार इति ।

मू० स्वव्यापारं विशेष्ये स्वयमभिदधते नैव शब्दाः कदाचिच्छ्रुत्वा लिङ्व्यापृतिं वा कुत इह यतनं स्वोपयोगाद्यबोधे । तस्मादास्माकतत्तद्यतनकृदभिधा स्वस्य वाच्या लिङादेरित्युक्तिं वद्भवद्याममनिपत बुधास्त्वस्तरीमात्ररूपाम् ॥ ९२ ॥

टी० लिङ्व्यापारः शब्दभावना तामेवाभिदधाति लिङ्प्रत्ययः लिङ्व्यापारप्रतिपत्तिरेव पुरुषं प्रवर्तयतीति भावनावाक्यार्थवादिनः । अत्रोभयमपि न संघटते, न खलु शब्दाः कदाचिदपि स्वव्यापारं स्वयमेवाभिदधते अभिधेयानुबन्धिनी खल्वभिधा अभिधेयाश्च घटादयः, एवं लिङभिधानमप्यभिधेयार्थानुबन्धित्वान्न स्वात्मानं विषयीकरोति इत्थं लिङ्व्यापारस्वरूपप्रतीतिः प्रवृत्तिं न करोति न हि लिङ्व्यापार इति बुद्ध्वा कश्चित् प्रयतते स्वोपयोगादिबोध एव हि सर्वत्र प्रवर्तकः, इत्यमर्थतत्त्वं निष्कृष्य परोक्तप्रक्रिया परिहासमास्पदमित्याह । तस्मादिति । आत्माकूतनवतनकृत्—अस्मदीयतत्तद्यागादिप्रयत्नरूपार्थभावनामुत्पादयति केवलं लिङभिधायशब्दभावना शब्दाभिधेया स्वस्य लिङादेर्वाच्येत्युक्तिं बहुवद्वा—श्रुतहानाश्रुतकल्पनानैरर्थक्यादिबहुदोषदुष्टा बुधास्वस्तरीरूपामनियत, वस्तरी—परिहासः ॥

इति शब्दभावनाया लिङादिवाच्यत्वभङ्गः ॥ ६२ ॥

तर्हि माभूच्छब्दभावना लिङर्थे इष्टसाधनत्वमेवास्त्विति मण्डनः, तत्पक्षमपि प्रतिक्षिपति । न स्यादिति ।

मू० न स्यात् पुंसः प्रवृत्त्यै विदितमपि गिरा
स्वेष्टहेतुत्वमात्रं दुस्साधादावयोगादथ सह-
कुरुते साध्यतैकार्थयोगः । इत्थं शक्तिद्वये
स्याद्गुरिमहतमिदं किञ्चिदत्रार्थतश्चेदिष्टो-
पायत्वमर्थादुचितमिह ततः खण्डिता मण्डनोक्तिः ॥ ६३ ॥

टी० गिरा विदितमपि ह्रीष्टसाधनत्वं पुरुषाणां प्रवृत्त्यै न भवत्येव, तत्र हेतुमाह । दुस्स्वाधादावयोगादिति । न हि दुस्स्वाधादाविष्टसाधनत्वं प्रतिपन्नमपि पुरुषं प्रवर्तयति, तर्हि न केवलमिष्टसाधनत्वमस्तु प्रवृत्तिकारणं तस्य सह कृतं साध्यत्वमित्याशङ्कते । अथेति । अथोत्तरम् । इष्टमिति । इष्टसाधनत्वं साध्यत्वञ्चोभयमपि शब्दार्थे इति परिकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः । अत्र शङ्कते । किञ्चिदिति । गौरवपरिहारार्थमिष्टसाधनत्वसाध्यत्वयोरन्यतरस्यार्थत्व स्यादिति भावः । तर्हीष्टसाधनत्वमेवार्थे कार्यत्वं पुनरशाब्दमेव स्यादिति नेष्टसाधनत्वस्य शाब्दत्वसिद्धिरित्याह । इष्टोपायत्वमिति । अन्तरङ्गं खलु प्रवृत्तेरिष्टोपायत्वात् कार्य्यत्वम् । अयमिष्टोपायः अतः कार्यमिति कार्यबुद्ध्यैव प्रवर्तन्ते पुरुषा इति लोकसिद्धमेतत्, अतः खण्डिता मण्डनोक्तिः ॥

इति लिङादेरिष्टसाधनतार्थत्वभङ्गः ॥ ६३ ॥

स्वपक्षे लिङाद्यर्थं निष्कृष्याचष्टे । धात्वर्थस्येति ।

मू० धात्वर्थस्यैव रूपं किमपि हि कथयन्त्यत्र सर्वे लकाराः कर्त्तृव्यापारसाध्यं त्वभिदधति विधिप्रत्ययास्तल्लिङाद्याः । वैघट्यं द्वारसिद्धिः प्रशमयति तथा सन्ति लोकोक्तिभेदास्सिद्धं शब्दानुशिष्ट्या त्विदमुचितमिति स्थापितं भाष्यकारैः ॥ ६४ ॥

टी० द्वयं खलु शब्दार्थनिर्णयकारणं विशिष्टप्रयोगो व्याकरणं चेति उभयमप्यस्मत्पक्षानुकूलं लडादयो लकारास्सर्वेऽपि धात्वर्थस्यैव वर्तमानत्वभूतत्वादिकं किमपि रूपमभिदधति एवं लिङाद-

योऽपि धात्वर्थस्येव यागादेः कर्तृव्यापारसाध्यत्वमभिदधतीति समुचितमेतत् । ननु कथं कालान्तरभाविस्वर्गकामस्य चिरध्वस्तो यागः काम्यफलसाधनमिति शङ्काऽवशिष्यते तदपि देवताप्रीत्यादिद्वारसिद्धिः प्रशमयतीत्याह । वैघट्यमिति । अयमर्थो राजसेवादौ लोकोक्तिसंवादसानित्याह । तथेति । अयमर्थो न लोकप्रसिद्धिमात्रपरिग्राह्यो व्याकरणानुकूलत्वाद्विशेषेण परिग्राह्य इति भाष्यसम्मतिमाचष्टे । सिद्धमिति ॥ ६४ ॥

ननु स्वर्गकामस्य यागादिस्साध्यतया विधीयत इति हि भवतोच्यते यागादेरिष्टसाधनत्वं सावान्नोच्यते कथन्तर्हि यागादेरिष्टसाधनत्वसिद्धिः कथं वा पुनरगोरणादेरनिष्टसाधनत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । इष्टेति ।

मू० इष्टस्वर्गादिकस्य त्वितरदपि यदा साध्यमुक्तं तदार्थात् सिद्धं तत्साधनत्वं सुगममिह तदाऽनर्थकत्वं निषेधे । नित्यत्वेनोपदिष्टेष्वकरणमपि तत्तुल्यमेवार्थलब्धं सामान्यात् प्राप्तमेतत् फलनियतिरपि व्यज्यते तत्तदुक्त्या ॥ ६५ ॥

टी० अर्थात् सिद्धं तत्साधनत्वं शाब्दं कार्यत्वमार्थमिष्टसाधनत्वम् एवमगोरणादावपि शाब्दं कार्यत्वमार्थं निषिध्यमानस्यानिष्टसाधनत्वमिति विभागः । एवमकृत्यकरणेऽनर्थकृत्त्वमुक्तं, तथा कृत्याकरणेऽप्यनर्थकृत्त्वप्रतिपत्तिरार्थतुल्येत्याह । नित्यत्वेति । नित्यस्य कर्तव्यत्वं शाब्दं नित्याकरणस्यानर्थकृत्त्वमार्थमित्यत्रापि विभागः, एतत्सर्वं सामान्येनार्थतत्त्ववर्णनम् । इदमेतत्फलं ददाति

गतस्य चानुष्ठाने सति अयमर्थ इत्यादिविशेषस्तत्तच्छाब्दोतयाऽव-गन्तव्य इति दर्शयति । फलनियतिरिति ॥

इति लिङाद्यर्थनिष्कर्षः ॥ ६५ ॥

इष्टस्य कृत्यधीनात्मलाभत्वमिति स्वपक्षे लिङ्वाच्यत्वं दर्शयित्वा स्वपक्षनिष्ठानामेव केषाञ्चिदीश्वरनियोगरूपविधिपक्षं विविच्य दर्शयति । सन्ति ह्येति ।

मू० सन्ति ह्यन्ये लिङर्थाः कथयितृपुरुषाकूत-भेदास्तथात्राप्याप्तस्याहुर्नियोगं हितमभि-लषितं केऽपि भाष्याशयस्थम् । शास्त्राज्ञाचो-दनात्वं श्रुतिषु विधिपदैरन्वितत्वं नञोऽपि स्वादेशे चावधूते भवति समुचितः प्रत्यवायः स्वतन्त्रात् ॥ ६६ ॥

टी० विधिनिमन्त्रणेत्यादौ विधिः प्रेषणमित्यादयः कथयि-तृपुरुषाभिप्रायभेदा लिङर्थत्वेन प्रतिपादितास्तथाऽत्राप्याप्तस्य हित-कामस्य नियोग एव विधिरिति भाष्यकाराभिप्राय इति केचिन्मन्य-न्ते तन्न यत्र न प्रतिषिद्धाम श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति, शास्ता विष्णुरशेषस्येति भगवदाज्ञारूपत्वं चोदनाया युज्यते, अतः श्रुतिषु विधिपदैरन्वितत्वं शासितुराज्ञाचोदनारूपत्वमेव नञोऽपि नञ्प्रयो-गाच्च भगवदाज्ञायामवधूतायां स्वतन्त्राद् भगवतस्समुचितः प्रत्य-वायो भवतीत्युच्यते, तदिदमाह । न ञोऽपीति ।

इति वक्तृनियोगस्य लिङादिवाच्यत्वपक्षः ॥ ६६ ॥

अथ विश्वनियन्तुरीश्वरस्य । तत्रानन्तगुणस्यापि यदेव प्रथमे

गुणाः । येस्त्वयैव जगत् कृत्वाप्यन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ॥ इत्युक्तक्रमेण षाड्गुण्यस्यैवावान्तरभेदास्सर्वे गुणा इत्याह । षाड्गुण्यस्येति ।

मू० षाड्गुण्यस्यैव कुक्षौ गुणगण इतरः श्रीसख-
स्यैव विश्वं पट्स्वन्ये ज्ञानशक्त्योर्वितत्य
इति च व्यक्तमुक्तं हि तज्ज्ञैः । निस्सीमाऽ-
ऽनन्दभावस्थिरचरचिदचिच्छासनप्रेरणाद्या
ऐशानज्ञानधर्माः कतिचन नियताः केचि-
दागन्तवश्च ॥ ९७ ॥

टी० तस्य चेश्वरस्य केचिद् गुणा निस्सीमानन्दादयो ज्ञानावस्थाभेदा नियता नित्यसिद्धाः केचित्तदातदा संकल्पविशेषादयश्चागन्तव*श्च इति विभागोऽस्तीत्याह । निस्सीमेति ।

इति षाड्गुण्यनिरूपणम् ॥ ९७ ॥

एवं गुणानां विभागमुक्त्वा शक्तेः स्वरूपं शोधयति । हेतोरिति ।

मू० हेतोः कार्य्योपयुक्तं यदिह भवति तच्छक्ति-
शब्दाभिलप्यं तच्चामुष्य स्वधर्मस्तदितर-
दपि वाऽपेक्षितत्वाविशेषात् । विश्वन्त-
द्विष्णुशक्तिर्मुनिभिरभिदधे तत्रतत्रोपयोगा-
दन्या सर्वाद्भुतैकोदधिरगणि न सा तत्स्वरू-
पादिमात्रम् ॥ ९८ ॥

टी० कारणस्य कार्योपयोगी सहकारिकलापः शक्तिरित्युच्यते, तच्च स्वधर्मो वा भवतु अन्यद्वा यत्किञ्चित् अपेक्षितत्वाविशेषात् शक्तिरित्यभिधीयते, तदिदमाह । हेतोरिति । इत्य सामान्येन

---

* इतरेतरागन्तुकार्य्येनाथवताः ।

शक्तिशब्दार्थे प्रसाध्य विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यादिभिर्मुनिवचनैरभिहितामपि शक्तिमेव तल्लक्षणानुरोधेन व्याचष्टे । विश्वस्मादिति ।

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूप वैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महदिति ॥

या मूर्तिस्सर्वोद्गतेकोद्धिरगपि सापि स्वरूपविशेषत्वात् शक्तिशब्दवाच्यतामर्हति न पुनस्सा स्वरूपमात्रं तस्मिन्नेव विग्रहे अस्त्रभूषणादिरूपेण समस्ताः शक्तयस्समाश्रिताः तद्विग्रहविशिष्टो भगवान् सर्वाधार इत्यर्थः ।

इति शक्तिशब्दार्थनिष्कर्षः ॥ ६८ ॥

स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेर्यद्दोषितं दूषणं न्यायवादिभिस्तदाऽऽनुमानिकशक्तिकल्पने भवतु शक्तयस्सर्वभावानामित्याद्यागमसिद्धे शक्तितत्त्वे न दूषणमित्याह । यद्भ्रंशादिति ।

मू० यद्भ्रंशान्मन्त्ररुद्धो न दहति दहनश्शक्तिरेषाऽस्तु सोऽयं हेतुर्मन्त्राद्यभावस्स च गत इति तद्धेत्वभावाददाहः । शक्तेर्नाशे किमस्याः पुनरिह जनकं वृत्तिरोधस्तु युक्तो वन्हेरित्यादिघोषो विरमति विदिते शब्दसिद्धशक्तितत्त्वे ॥ ६९ ॥

टी० इत्थं किल शक्तिदूषणप्रक्रिया यस्य प्रतिबन्धाभावस्य भ्रंशान्मन्त्ररुद्धो दहनो न दहति स एव प्रतिबन्धाभावः शक्तिरस्तु स च प्रतिबन्धाभावो हेतुरेव प्रतिबन्धाभावविशिष्टस्य वन्हेर्दाहकत्वात् तथा च मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धे सति सामग्रीवैकल्यात् कार्याभावः न तु तदतिरिक्तशक्त्युपरोधात् तत्कल्पनायां गौरवात् तदिदमाह ।

तद्धेत्स्वभावाददाह इति । किञ्चातिरिक्तशक्तिकल्पनायां प्रतिबन्धकेन तन्नाशे पुनरुत्तम्भकावस्थायां किन्तया जनकमिति वाच्यम्, उत्तम्भकमिति चेत् अनियतहेतुकत्वप्रसङ्गः, उत्तम्भकसत्त्वेऽपि शक्तिर्न जन्यते चेत् पुनर्दहनकार्य्यं न स्यात्, तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । शक्तेर्नाश इति । तर्हि प्रतिबन्धकेन शक्तिर्न नश्यति किन्तूपरुद्ध्यत इति चेत् तर्हि वन्हिरेवोपरुध्यतां किमनेन शक्तिकल्पनेन गुरुतरेणेत्याह । वृत्तिरोधस्तु युक्तोवन्हेरिति । अथ शक्तिदूषणवादः शब्देतरप्रमाणागम्यायां शक्तौ युक्तः शक्तितत्त्वे शब्दगम्ये सति न युक्त इत्याह इत्यादिदोष इति ।

इति शक्तिदूषणपरिहारः ॥ ९९ ॥

अथ शक्तिमद्द्रव्येषु स्वरूपदूषणामुपपादयति शब्दादिष्विति।

मू० शब्दादिष्वस्ति शक्तिर्यदि कथमिव न द्रव्यतैषां गुणित्वे सा चेन्नास्त्येषु कार्य्यं किमपि कथमितः स्यादितीदं न युक्तम्। शक्तिश्शक्ता न वेति स्वयमवमृशतः स्वोक्तदोषप्रसङ्गे निस्तारश्चेत्स्वभावात् फणिमरणमिह प्रस्तुते किम्प्रयुक्तम् ॥ १०० ॥

टी० इयमत्र पूर्वपक्षप्रक्रिया शब्दादिषु शक्तिर्यद्यस्ति कथमिव तेषामद्रव्यता शक्त्याश्रयत्वेन तेषां गुणित्वात् यदि शब्दादीनां शक्त्याश्रयता नास्ति तर्हि शब्दादिभिः कार्यं किमपि कथं स्यादिति तदयुक्तमित्याह । इदं नेति । तदेतद्विवृणोति । शक्तिरिति । अयमत्र विकल्पः किं शक्तितत्त्वमेव द्रव्येष्वप्यपलपसि अथवा शब्दादीनामद्रव्याणां शक्तिर्नास्तीति, पूर्वत्र क्वचिदपि कार्यसिद्धिर्न स्यादिति व्याघातः

तथा च भवताऽप्यङ्गीकार्य्या शक्तिः तथा च सा शक्तिर्यथा शक्त्यन्तरमन्तरेणापि कार्योपयोगिनी एवं शब्दादयोऽपि स्वगतशक्तिमन्तरेणापि स्वरूपसहकारिभ्यामेव कार्य्यं कुर्वते अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गादिति फणिमरणमिहेत्यादि यथा शक्तेश्शब्दान्तराभावस्स तु शब्दादावपि तुल्य इत्यर्थः ॥

इत्यद्रव्याणां स्वरूपशक्तिमत्त्वम् ॥ १०० ॥

इत्थमद्रव्येषु स्वरूपातिरिक्तां शक्तिं निराकृत्य स्मृतिहेतुसंस्कारं स्वरूपाद्व्यतिरिक्तं साधयितुमुपक्रमते । बाह्येति ।

मू० बाह्याक्षादेरवृत्तौ चिरविदितमपि स्मर्य्यते येन सोऽयं संस्कारस्तुल्यदृष्टिप्रभृतिसहकृतश्चेतसस्साह्यकारी । नासौ पूर्वानुभूतिः कथमुपकुरुतां सा पुरैव प्रनष्टा तुल्यादेर्नापि दृष्टिः कथमनवगते सा स्मृतिं नैव कुर्य्यात् ॥ १०१ ॥

टी० स्मृतिज्ञानस्य तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिकं न साधनं तदभावेऽपि चिरविदितमपि येन स्मर्य्यते स एव हि संस्कार इत्युच्यते । स च तुल्यदर्शनादिसहकृतश्चित्तस्य सहकारी भवति । यथाऽऽहुस्सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः । इति । अयं चागन्तुकधर्मः पूर्वानुभूतिरेवेति न वक्तुं शक्यते, तस्याः पुरैव नष्टत्वेनोत्तरकालानुपकारकत्वात् । तदिदमाह । कथमुपकुरुतामिति । तर्हि तुल्यदर्शनादिकमेवाधुनिकसंस्कारोऽस्त्विति च वक्तुं न शक्यते । अनवगतेऽप्यर्थे स्मृतिप्रसङ्गात् । न हि पूर्वानुभवजनितसंस्कारमन्तरेण सदृशदर्शनादिकं कदाचिदपि स्मृतिं कुरुते ॥ १०१ ॥

तर्हि यज्जन्या संस्क्रिया युष्मत्पक्षे येन सदृशदर्शनादिना नियमेनानुबोद्ध्यते तदेव सदृशदर्शनादिकं तद्वेद्यालम्बनीमेव स्मृतिमुपजनयेदित्याह । यज्जन्यामिति ।

मू० यज्जन्यां संस्क्रियां यत् किमपि नियमतो बोधयिष्यत्यक्लृप्तं तत्तद्वेद्यावलम्बिस्मृतिमुपजनयेत् सम्मतञ्च द्वयोस्तत् । न ह्यन्यद् दृश्यते ऽत्र क्वचन तदधिके कल्पिते गौरवं स्यादित्युत्प्रेक्षा न युक्ता न हि परजनिते क्वापि तत्संस्क्रियोक्तिः ॥ १०२ ॥

टी० तथा चाननुभूते स्मृतिप्रसङ्गो नास्ति सम्मतञ्च द्वयोरपि वादिनोस्सदृशदर्शनादि, तदिदमाह । सम्मतञ्च द्वयोस्तदिति । न च दृष्टत्वादधिकसंस्कारोऽङ्गीक्रियत इत्याह । न हीति । अधिककल्पनायां गौरवमपि प्रसञ्जयति । तदधिक इति । तदेतद् दूषयति । उत्प्रेक्षा न युक्तेति । तदुपपादयति । न हीति । लोक एव हि व्यवहारे निदानं लोके हि तत्क्रियाजन्यातिशयविशेष एव संस्कारव्यवहारः प्रवर्तते न पुनर्यस्मिन् कस्मिंश्चित् सहकारिमात्रे । तेन सदृशदर्शनादिमात्रं संस्कार इत्ययं लोकव्यवहारविरुद्ध इत्यर्थः । न च पूर्वानुभवप्रध्वंसमात्रमेव संस्कार इति वाच्यम् । तस्य परपक्षे नित्यत्वेन संस्कारप्रमोषाभावप्रसङ्गात् अस्मत्पक्षे ध्वंसस्य भावरूपत्वेन पर्यायेण भावस्यैवाभिधानाच्चेति ॥

इति स्मृतिहेतुसंस्कारनिरूपणम् ॥ १०२ ॥

इत्थं संस्कारसद्भावमुपपाद्य तस्य बुद्धिनिष्ठत्वमुपपादयति । बुद्धेरिति ।

मू० बुद्धेरर्थेषु पूर्वप्रसरणजनितस्तेषु भूयोऽवगाहे संस्कारः कारणं तन्मतिगत उचितस्सोऽत्र धीद्रव्यपक्षे । आत्माधारस्य तद्धीप्रसरजनकताक्लृप्तिरौचित्यहीना धीनिष्ठेनैव तेन ह्युचितमविकृतेरात्मनः कुण्ठतादिः ॥ १०३ ॥

टी० द्रव्यं हि बुद्धिस्स्वाऽर्थेषु प्रसरतीत्यस्मत्सिद्धान्तः । तेन बुद्धेः पूर्वप्रसरणजनितो भूयोऽवगाहनकारणं संस्कार इति सिद्धम् । तथा च तस्य बुद्धिनिष्ठत्वमेव समुचितं तदिदमाह । मतिगत उचितस्सोऽत्र धीद्रव्यपक्ष इति । आत्माधारत्वं संस्कारस्य किन्न स्यादिति परिचोद्यात्मनिष्ठस्य संस्कारस्य धीविकासहेतुत्वेऽनौचित्यमाह । आत्मेति । धीनिष्ठेनैव तेन संस्कारेणैवात्मनः कुण्ठत्वमकुण्ठत्वञ्च वक्तुमुचितम् अविकारत्वादात्मन इत्याह । धीनिष्ठेनैवेति । अयमर्थः—आत्मा निर्विकारः सविकारञ्च धर्मभूतज्ञानम् । तच्चात्मनो नित्यासाधारणधर्मः । तेन धर्मभूतज्ञानगतास्सर्वे विकाराः ज्ञानद्वारा ज्ञानाश्रयात्मपर्यन्तं व्यवह्रियन्त इति ॥

इत्यनुभवजन्यसंस्कारस्य बुद्धिनिष्ठत्वम् ॥ १०३ ॥

ये तु वेगस्य कर्मातिरिक्तत्वं साधयन्ति तन्मतं प्रतिक्षिपति । शीघ्रमिति ।

मू० शीघ्रं यातीति कर्मातिशयसमधिको दृश्यते कुत्र वेगस्तद्भेदैर्वेगभेदं कथयसि च समस्तीव्रमन्दक्रमादिः । तत्कर्मत्वाद्विगीते प्रथमवदुचिता तद्गुणोत्पन्नता चेद् बाधो

नास्मिन्विपक्षे गुणपरिषदि वा कर्मसत्त्वतः स्यात् ॥ १०४ ॥

टी० शीघ्रं यातीति कर्मातिशयविशेषादितरो वेगः क्वापि न दृश्यते । भवानपि कर्मभेदैर्वेगभेदं कथयति । तथा च यादृशकर्मभेदाद् वेगभेदः परिकल्प्यते स एव कर्मभेदो वेग इत्युच्यतां तीव्रमन्दादिभेदस्य कर्मण्यपि समानत्वादित्याह । समस्तीव्रमन्दक्रमादिरिति । तर्ह्यधिकं वेगमनुमानेन साधयामः—शरादिगतं द्वितीयादिकर्म शरगुणोत्पन्नं तत्कर्मत्वात् तन्निष्ठप्रथमकर्मवदिति कर्म हि प्राथमिकं यथा संयोगादुत्पद्यते एवं द्वितीयादिकर्मणां शरगुणोत्पन्नत्वे तद्गुणो वेगस्सिद्ध्यतीति चेत् तदिदं निराकरोति । साध्ये नास्मिन्विपक्ष इति । कर्मणः कारणमात्रमेवापेक्षितम् तत्तु कारणं गुण एवेति न निर्बन्धे कारणमस्ति शब्दाच्छब्दान्तरवत् पूर्वकर्मणाऽप्युत्तरकर्मोत्पत्तौ विरोधाभावात् कल्पनालाघवमत्रानुग्राहकम् । अथ वा द्रव्यान्यत्वेन कर्मापि गुणपरिषदि निविश्यताम् । तथा च कर्म तद्गुणोत्पन्नमिति साध्यनिर्देशे सिद्धसाध्यता च वक्तुं शक्येतेत्याह । गुणपरिषदि वेति ।

इति कर्मातिशयातिरिक्तवेगक्लृप्तिभङ्गः । १०४ ।

वेगातिरिक्तं स्थितस्थापकाभिधानं संस्कारमपि कल्पयन्त्यल्पबुद्धयः । तन्नेति वक्तुमनुवदति । शाखेति ।

मू० शाखाकोदण्डचर्मप्रभृतिषु सति चाकर्षणादौ कुतश्चिद् भूयःस्थानाऽऽ*य यानं भवति स तु गुणः स्यात् स्थितस्थापकश्चेत् । मैवं

* भूयः स्वस्थानयानमिति पा० ।

संस्थानभेदस्स भवतु नियतो यद्विशिष्टे तवा-
सौ तेन द्रौत्यं विलम्बो विरतिरपि परावर्त्तने
जाघटीति ॥ १०५ ॥

टी० शाखाकोदण्डचर्मप्रभृतिष्वाकर्षणादौ सति कुतश्चित् कारणविशेषाद् भूयः स्वस्थानावस्थानं भवति स तु कारणविशेषः स्थितस्थापक इति चेन्मैवं नियतसंस्थानविशेष एव स भवतु—स्थितस्थापको भवतु यत्संस्थानविशिष्टेवस्तुन्यसौ स्थितस्थापको भवद्भिः कल्प्यते स्थितस्थापकविशेषाभावे परावर्तने द्रौत्यविलम्बादिकं कथमिति चेतत्तत्स्थितस्थापकविशेषनियामकेन तत्तत्संस्थानविशेषेणैव तज्जाघटीतीत्याह । तेनेति ।

इति संस्थानविशेषातिरिक्तस्थितस्थापकभङ्गः ॥ १०५ ॥

मू० प्रादेशप्रापकोऽसौ किमिति नियमितो मेदि-
नीमात्रनिष्ठस्तोयाग्न्यादावदृष्टेरिति यदि
न पृथिव्येकदेशे ऽप्यदृष्टेः । भूम्यंशे दृश्यते
तत्फलमिति यदि नावादिभेदेऽपि साम्याद्
भूवष्टम्भादिभेदादिदमिति च विपर्य्यासक-
ल्पेप्यपायात् ॥ १०६ ॥

अथ कर्मस्वरूपं निरूप्यते । केचिदिति ।

मू० केचिद्देशान्तराप्तेर्जनिमभिदधते कर्म या
कर्मजेष्टा नेत्येकेऽम्भःप्रवाहस्थिरवपुषि झपे
तत्प्रतीतेरभावात् । खादौ स्रोतःप्रदेशा-
न्तरयुतिरुदके खादिदेशान्तराप्तिस्तुल्या

तल्लौल्यदृष्टिः पयसि तदधिकं कर्म नाल-
म्बते चेत् ॥ १०७ ॥

टी० केचिद्देशान्तरप्राप्तेरुत्पत्तिमेव कर्माभिदधते न पुनस्तदतिरिक्तं कर्म या खलु देशान्तरप्राप्तिः कर्मजन्येति परेषामिष्टा न पुनस्तदतिरिक्तं कर्मोपलभ्यत इति भावः । लाघवञ्चात्र कारणम् । एके तदेतन्नेत्याहुः । तत्र हेतुमप्याहुः—अम्भ इति । न हि जलप्रवाहस्थिरवपुषि मत्स्ये सन्ततं समागच्छत्प्रवाहसंबन्धेऽपि कर्मप्रतीत्यभावात् तेन जल एव कर्म प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति भावः । किञ्च आगच्छति प्रवाहे गगनप्रवाहयोः परस्परसंबन्धाविशेषेण देशान्तरप्राप्तिस्तुल्या । अथापि लौल्यदृष्टिः पयसि न पुनर्गगने चलत्वदृष्टिः । तस्मादुभयसंबन्धाधिकं कर्मावलम्बते लौल्यदृष्टिः तेन देशान्तरप्राप्तेरधिकं कर्मेति भावः ॥

इति कर्मनिरूपणम् ॥ १०० ॥

कर्मेति ।

मू० कर्मत्वान्नाक्षयोग्यं विमतमिति यदि व्याप्तिशून्यं तदेतद्योग्यत्वेऽपि ह्यदृष्टिस्सहकृदपगमाद्‌र्प्यमादिक्रियाणाम् । नो चेत्कर्म्मैव न स्यात् फलमपि हि भवेत्कर्महेतोस्त्वदिष्टाद् द्विष्ठत्वादौ फलस्य द्वितयमपि भवेत्कर्मवत्सर्वदा वः ॥ १०८ ॥

टी० अत्र केचिदाहुः सर्वेषामपि कर्मणां नित्यानुमेयत्वं देशान्तरप्राप्त्या ह्यनुमीयते कर्मेति—प्रयुञ्जते चैतदनुमानं विप्रतिपन्नं

कर्माप्रत्यक्षं कर्मत्वात् परमाणुकर्मवदिति । तत्रोत्तरं व्याप्तिशून्यमिति, कर्मणो नित्याप्रत्यक्षत्वेन क्वाप्यनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः। तर्हि सूर्यगमनादेरपि प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत्राह। योग्यत्वेऽपि हीति । न हि योग्यास्सर्वेऽपि सहकार्यभावेऽपि गृह्यन्ते । व्यवहितविप्रकृष्टादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गात् सूर्यगमनादिकन्तु दूरत्वान्न गृह्यत इति लोकप्रसिद्धमेतत् । कर्मणः प्रत्यक्षत्वं विपक्षे बाधकेनोपपादयति । नो चेदिति । यदि कर्माप्रत्यक्षं तर्हि कर्मस्वरूपमेव न स्यात् कर्मफलभूताया देशान्तरप्राप्तेरेव कर्मव्यवहारसिद्धेः । देशान्तरप्राप्तिरेव कथमिति चेतत्राह । फलमपि हि भवेत्कर्महेतोरिति । त्वदिष्टात् कर्मकारणादेव देशान्तरप्राप्तिरस्तु किमन्तर्गडुना कर्मणेति भावः। किञ्च मल्लयोर्मेषयोर्वा परस्परसंयोगस्य उभयकर्मजत्वात् तद्दृष्टान्तेन स्थाणुश्येनसंयोगस्याप्युभयकर्मजन्यत्वं स्यात् । प्रत्यक्षविरोधस्तत्रेति चेदुक्त तर्हि कर्मणः प्रत्यक्षत्वं भवतैवाभिहितमिति व्याघातमजानानस्य किमुत्तरं देयम् ॥

इति सर्वकर्मणां नित्यानुमेयत्वभङ्गः ॥ १०८ ॥

एवं कर्मप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा कर्मादिष्वसमवायित्वेन व्यवहारभेदं प्रतिक्षिपति । केचिदिति ।

मू० केचित्कर्मादिरूपं जगदुरसमवायाह्वयं हेतुभेदं किन्तैरेवं निमित्ताश्रयमिह जनकं नानिमित्तं विभक्तम् । तत्प्रत्यासत्तिमात्रं व्यभिचरति यदि स्वावक्लृप्तेऽपि तुल्यं युक्त्या नैयत्यमत्रेत्यपि सममथवा स्वस्ति वः स्वैरवाग्भ्यः ॥ १०९ ॥

टी० इत्थं किल वैशेषिकाणां साङ्केतिको व्यवहारः समवायिकारणं किञ्चिदसमवायिकारणञ्चान्यत् तच्च समवायिकारणप्रत्यासन्नमिति । अपरं पुनरीश्वरकालादिकं निमित्तमिति तत्प्रतिबन्द्या निराकरोति । किन्त्वैरिति । यदि समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणमिति कल्प्यते तर्हि निमित्तकारणप्रत्यासन्नमनिमित्तकारणमिति चतुर्थं कारणं किन्न कल्प्यते । अथ निमित्तकारणप्रत्यासत्तिमात्रमकारणेष्वपि विद्यमानत्वाद् व्यभिचारदुःस्थमिति चेत् समवायिकारणप्रत्यासत्तिमात्रमपि व्यभिचारदुःस्थमित्याह । स्वावक्लृप्तेऽपि तुल्यमिति । न हि समवायिकारणप्रत्यासन्नानां सर्वेषामपि धर्माणामसमवायिकारणत्वं भवद्भिरुच्यते युक्त्या नैयत्यमवेत्यपि सममिति । न वयमनवधृतसामर्थ्यानामसमवायित्वं वदामः, अपि त्ववधृतसामर्थ्यानामिति युक्त्या विशेषयाम इति चेत्तर्हि वयमप्यनवधृतसामर्थ्यानामनिमित्तकारणत्वं न वदामः अपि त्ववधृतसामर्थ्यानामिति समस्समाधिः । अतोऽसमवायिकारणवदनिमित्तकारणमिति चतुर्थोऽपि कल्पः कल्प्यताम् । तथा च भवतां स्वैरवाच्यः स्वस्तीति साधिक्षेपमाक्षिपति । अथवेति ॥

इत्यसमवायिकारणविभागक्लृप्त्यनौचित्यम् ॥ ॥ १०९ ॥

यदसमवायिकारणत्वेनावस्थितकर्मप्रसङ्गे परेषां कर्मभेदक्लृप्तिरप्यसमञ्जसेत्याह । कर्मेति ।

मू० कर्मोत्क्षेपादिभेदात् कतिचिदकथयन् पञ्चधा तच्च मन्दं दिग्भेदात्तस्य भेदे दशविधमपि तत्कल्पनं सांप्रतं स्यात् । यत्किञ्चिद्भेदकाच्छेदनवधिकभिदा कर्महेतुर्ध्रुवाच्छेदव्याप्तिवृद्धिस्तच्चेदियमितरसमा संकरस्त्वत्र सह्यः ॥ ११० ॥

टी० उत्क्षेपणादिभेदात् पञ्चविधत्वे तत्तद्दिग्भेदाद् दशविधत्वमपि किन्न स्यात् । यत्किञ्चिद्भेदकात्पञ्चविधत्वं वदाम इति चेत् यत्किञ्चिच्छब्दस्यानेकार्थत्वादनवधिकभेदः प्रसज्येत कर्महेतुधैर्व्याद् भेद इति चेत्तचाप्यव्याप्तिरेव दूषणम् । न ह्येकत्र हेतुस्सर्वत्रान्वेति । केवलमुत्क्षेपणादिबुद्धिमात्रेण भेदश्चेत्तर्हि इतरेष्वपि भ्रमणरेचनादिषु बुद्धिभेदोऽस्तीति तथापि नानात्वं प्रसज्येत । किञ्च बुद्धिभेदोऽपि न नियतः, गमनागमननिष्क्र*मणप्रवेशनादिषु सङ्करस्यापि दृष्टत्वात् । अतस्तत्तदुपाधिभेदादानन्त्यमेव कर्मणो न तु पञ्चत्वमिति ॥

इति कर्मणामुत्क्षेपणाद्यवान्तरभेदनिरूपणम् ॥ ११० ॥

पूर्वस्मिन् ग्रन्थे सङ्करस्तत्र सह्य इति जातिसङ्करप्रसङ्गे न विरोध इत्युक्तम् । तदेव समर्थयते । मृत्स्वर्णादीति ।

मू० मृत्स्वर्णादिप्रसूते भवति हि घटधीर्नान्यदन्यद् घटत्वं नैकं वाध्यं समत्वात्तदिह परिहृतिः कुत्रचित्क्वापि योगः । पारापर्यं विरोधः परिहरणसमावेशनञ्चास्त्युपाधौ तुल्यञ्जातिप्रसङ्गादिकमिति न यथादृष्टभङ्गः क्वचित्स्यात् ॥ १११ ॥

टी० समाविष्टानां जातीनां परापरभावः परस्परपरिहारेण वर्तमानानां विरुद्धानां जातीनां न समावेश इति केषाञ्चित् सङ्केतो न्यायवादिनां, तेन सुवर्णादिघटादौ घटत्वमेव नास्तीति तेषामाशयः । तन्नोपपद्यते अनुवृत्तधीरेव हि सर्वत्र जातिसद्भावे प्रमा-

* घटेऽस्य बुध्या गमनपदेन व्यवह्रियमाणं तदेवापरबुध्या भवत्यागमनपदेन व्यवहारविषयः । एवं निष्क्रमणप्रवेशनादिव्यवहारोऽपि पुरुषबुद्धिविशेषकृतः संकीर्णं इत्येकक्रियायामेवाविप्रतिपन्नो विविधव्यवहार इति तात्पर्यम् ।

णम् । तथा च यथा मृद्घटे घटधीरस्ति एवं सुवर्णघटेऽपि घटधीरस्ति तथा च मृत्त्वघटत्वयोः परापरभावानुपपत्तिः । सुवर्णस्य तैजसत्वेन भवद्भिः स्वीकारात् । ननु मृद्घटेऽन्यद् घटत्वं सुवर्णघटेऽन्यद् घटत्वमिति तद् भवदङ्गीकृतानुवृत्तप्रतीतिविरुद्धमित्याह । नान्यदन्यद् घटत्वमिति । अस्तु तर्ह्येकं घटत्वं बाध्यतां तन्न न सङ्घटत इत्याह । नैकमिति । तत्र हेतुमाह । समत्वादिति । यदि पार्थिवघटत्वं बाध्यं भवतामपसिद्धान्तः । यदि सुवर्णघटत्वं तन्न न समत्वाद् यथा पार्थिवघटे घटत्वबुद्धिव्यवहारौ एवं सुवर्णघटेऽपि घटत्वबुद्धिव्यवहारयोस्समत्वादित्यर्थः । पार्थिवघटस्य प्रचुरत्वान्मुख्यं घटत्वमिति चेत् भारतव्यतिरिक्ते वर्षान्तरे सुवर्णघटस्यैव प्रचुरत्वात् तत्रैव मुख्यं स्यादिति समस्समाधिः । तथा च पार्थिवत्वघटत्वयोः कुत्रचित् सुवर्णघटादौ परस्परपरिहृतिः कुत्र चिद् मृद्घटादौ योग इति यथोपलम्भं स्वीकाराम्न काचिदनुपपत्तिः । तर्हि गोत्वाश्वत्वयोरपि समावेशप्रसङ्ग इति चेन्न उपलम्भस्यैव नियामकत्वात् । इयं खलु मर्य्यादा केषाञ्चित् पारार्थ्ये सत्त्वघटत्वादीनां केषाञ्चिद्विरोधः गोत्वाश्वत्वादीनां केषांचित् परिहरणं समावेशनञ्च पृथिवीत्वघटत्वादीनां यथोपमप्यतिप्रसङ्गादिव्यवहारस्तदुपाधावपि तुल्यमिति प्रतिबन्द्या निराचष्टे । उपाधाविति । दृष्टत्वादुपाधौ न दोष इति चेज्जातावपि तुल्यमित्याह । न यथादृष्टभङ्गः क्वचित्स्यादिति । यथोपाधौ दृष्टत्वात् संकरः स्वीक्रियते तथा जातावपि संकरः स्वीकार्य्य इत्यर्थः ॥

इति परापरजातिसमावेशसंभवः ॥ १११ ॥

मू० जातिः प्राणप्रदात्री गुण इह तदनुप्राणिते

भेदकः स्यादित्याहुः केऽपि नेत्थं नियतिरु-भयथाऽप्यर्थदृष्टेर्निशादौ । तेनान्वेष्टव्यभेदप्रतिनियतिमता केनचिन्नित्यरूप्यं प्राप्ता यादृच्छिकीषु प्रमितिषु च यथादर्शनं तद्व्यवस्था ॥ ११२ ॥

टी० अथ केचिज्जातिगुणयोरेवं वैधर्म्यमाहुः या वस्तुनः प्राणप्रदायी प्रथमं प्रतीयत इत्यर्थः सा जातिः । गुणस्तु तदनुप्राणिते वस्तुनि भेदकः—विशेषको धर्म इति पश्चात् प्रतीयत इत्यर्थः । तदेतदनुपपन्नमित्याह । नेत्थन्नियतिरिति । तत्र हेतुमाह । निशादाबुभयथाऽप्यर्थदृष्टेरिति । कदाचित् प्रथममेव जातिः प्रतीयते पश्चात्तद्गुणः कदाचित् पुनरन्धकारादौ सामान्यत एव शौक्ल्यादिगुणविशिष्टं वस्तु प्रतीयते पश्चात्तद्विशेषो जातिरिति । तेनान्वेष्टव्यस्य पदार्थस्य पृथिव्यादेः प्रतिनियतिमता केनचिदसाधारणेन धर्मेण गन्धवत्त्वादिना निरूप्यं यत्पृथिवीत्वादिकं तत्सामान्यम् । ततश्च यादृच्छिकीषु प्रमितिषु विशेषविषयासु सामान्यविषयासु च यथादर्शनं पौर्वापर्यव्यवस्था भवति तेन गवादिशब्दवाच्येषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादीयमानं गोत्वादिकं सामान्यमिति भावः ॥

इति स्वरूपनिरूपकादिविमर्शः ॥ ११२ ॥

वैशेषिकोक्तजातिपरिक्लृप्तिप्रक्रियां तन्मतपरिज्ञानाय शिष्याणामनुवदति । भिन्नेष्विति ।

मू० भिन्नेष्वेकावमर्शो न तु निरुपधिकस्तेषु चैक्यं विरुद्धं ज्ञानाकारोऽपि वाह्यो न हि भवति न चासिद्धमारोपणीयम् । [illegible] गोत्वा-

दिबुद्धिव्यवहृतिविषयः कोऽपि सत्योऽनुवृत्तस्तस्य त्यागे ऽनुमादेः क्षतिरिति कण*भुक्तन्त्रभक्ता गृणन्ति ॥ ११३ ॥

टी० इत्थं किल जातिं साधयन्ति भिन्नेषु घटादिषु एकावमर्शो न निष्कारणकस्तेन तेन सामान्यमङ्गीकार्य्यम् । न च तेषु स्वरूपैक्यमस्ति विरुद्धत्वादित्याह । तेषु चैक्यं विरुद्धमिति । ज्ञानाकारा एव सामान्यमिति चेद् बाह्यत्वेन प्रतिभासनात् तन्न युज्यत इत्याह । ज्ञानाकारोऽपि बाह्यो न हि भवतीति । बाह्यं समारोपितं सामान्यमिति चेत् तदपि न युज्यत इत्याह । न चासिद्धमारोपणीयमिति । अन्यत्र सिद्धं ह्यन्यत्रारोप्यम् । सामान्यस्य क्वचिदप्यसिद्धत्वात् आरोपणमपि न युज्यत इति भावः । तस्माद् गोत्वादिबुद्धिव्यवहृतिविषयः कोऽपि सत्योऽर्थो गवादिष्वनुवृत्तः, तस्य त्यागेऽनुमानादेः क्षतिः—व्याप्तिग्रहणाभावादनुमानं न स्यात् । आदिशब्देन सङ्केतग्रहणाभावादागमोऽपि न स्यादिति भावः । कणभुक्तन्त्रभक्ता गृणन्तीति परपक्षप्रस्थानोपन्यासतां द्योतयति ॥

इति परोक्तजात्यनुवादः ॥ ११३ ॥

अथ सौगता जातिं खण्डयन्तीत्यनूद्य तत्पक्षं प्रतिक्षिपति । मध्य इति ।

मू० मध्ये यद्यस्ति जातिर्मतिविहतमथो नास्ति भिन्ना भवेत् सा तस्मादन्यत्र वृत्तिर्न च सकलमतिः क्वापि कृत्स्नांशवृत्त्योः । धर्मिध्वंसे तु धर्मस्थितिरपि न भवेन्नात्र गत्या-

---

* कणभुक् तस्य भक्ता गृणन्तीति पा० ।

दि च स्यादित्याद्यैर्वाह्यजल्पैरनितरगतिका संविदऽक्षोभणीया ॥ ११४ ॥

टी० इत्थं किल तेषां जातिखण्डनपरिपाटी व्यक्तिद्वयमध्ये जातिर्यद्यस्ति मतिविहतमुपलम्भविरुद्धमित्यर्थः । अथ मध्ये नास्ति भिन्ना वा जातिर्भवेत् । किञ्च कार्त्स्न्येन वा जातिर्वर्तते एकदेशेन वा । आद्ये ऽन्यत्र व्यक्त्यन्तरे वा वृत्तिरेव न स्यात् । अंशेनोभयत्र वर्तते चेत्तत्रोभयत्रापि सकलमतिर्न स्यात् । कार्त्स्न्येन जातिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । किञ्च धर्मिरूपव्यक्तिध्वंसे धर्मरूपजातिस्थितिर्न संघटते । ननु पूर्वगोव्यक्तिस्थाया जातेरुत्तरगोव्यक्तौ अद्रव्यत्वेन गमनेन संगतिर्न स्यात् । न च तत्रोत्पत्तिस्सम्भवति नित्यत्वेन जातेरङ्गीकारादित्याद्यैर्बाह्यजल्पैरनितरगतिका स्वारसिकबाधविधुरा जातिसंविदक्षोभणीयेत्यर्थः । न याति न च तत्रासीदित्याद्युक्तिः प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्दूषणमिति भावः ॥

इति सौगतोक्तजातिखण्डनपरिहारः ॥ ११४ ॥

इत्थं न्यायविदां जातिसमर्थनप्रकारमुक्त्वा सौगतोक्तमपोहरूपसामान्यं दूषयति । अन्यापोह इति ।

मू० अन्यापोहस्तु गोत्वप्रभृतिरिति तु नेदन्तया तत्प्रतीतेरन्योन्यापोहबुद्ध्या नियतिरिति मिथस्संश्रयस्तत्प्रतीतौ । विध्याक्षेपवत्त्वाद्विषयसमतया बुद्धिनैयत्यसिद्धेश्शब्दार्थत्वादपोहो विमतिपदमिति व्याप्तिभङ्गादिदुःस्थः ॥ ११५ ॥

टी० अगोत्वव्यावृत्तिर्गोत्वमनश्वत्वव्यावृत्तिरश्वत्वमिति नेदं युज्यते इदन्तया विधिरूपेणैव सामान्यप्रतीतेः । अन्योन्यापोहबुद्धिप्रतीतौ त्वन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्याह । अन्योन्येति । गोत्वप्रतीतिसापेक्षमगोत्वमगोत्वप्रतीतिसापेक्षं गोत्वमित्यर्थः । कथन्तर्हि गौरेव गौरिति बुद्धिर्नैयत्यम् इत्थं गोत्वविरुद्धमश्वत्वं विधिरूपमेव गोत्वमाक्षिपति एवं गोव्यतिरिक्तभावत्वमगोत्वमाक्षिपति तत्र पूर्वं न्यूनत्वाद्विषमतया उत्तरं सर्वभावव्यापित्वात् समतया तेन गोत्वविरुद्धधर्मयोगादेव गौरेव गौरिति बुद्धिनियमसिद्धिरित्यर्थः । तेन भावरूपविरुद्धधर्मसिद्धौ व्यवहारनियमार्थमपोहो न कल्प्य इत्यर्थः । ननु सर्वेऽपि शब्दार्थोऽपोहात्मकः शब्दार्थत्वादघटशब्दार्थवदित्यनुमानं व्याप्तिशून्यत्वाद्दुःस्थमित्याह । शब्दार्थत्वादिति । न हि स्वलक्षणशब्दोऽपोहपर इति प्रतिबन्द्यभिप्रायेण परिहारः ॥

इत्यपोहसामान्यवादभङ्गः ॥ ११५ ॥

एवमपोहसामान्यं निरस्यासाधारणस्वधर्मातिरिक्तं वैशेषिकाद्युक्तं सामान्यं निराकरोति । युज्येतेति ।

मू० युज्येतोपाधितश्चेदनुगतधिषणा तत्र नेष्टान्यक्लृप्तिस्तस्मात् संघातवर्गेष्ववयवरचनाभेदतोऽन्यन्न सिद्धेत् । सौसादृश्यात्तु जातिव्यवहृतिनियमस्तेन नातिप्रसक्तिर्नो चेन्मूर्त्तत्वमुख्यैस्त्वदभिमतिनयाद्द्रव्यजुष्टां जातिरन्या ॥ ११६ ॥

टी० अनुवृत्तिप्रत्ययनिर्वाहार्थं खलु सामान्यं साऽनुगतधिषणोपाधितश्चेत्तर्ह्यन्यस्य सामान्यस्य क्लृप्तिर्नेष्टा । तस्मात् संघातवर्गेषु

अवयवरचनाभेदतोऽन्यत् सामान्यन्न सिध्येत्। सङ्घातो ऽवयविद्रव्यं सादृश्याज्जातिव्यवहारे न पुनरतिप्रसक्तिः। सौसादृश्यस्य विवक्षितत्वादित्याह। सौसादृश्यादिति। सौसादृश्यमत्यन्तसादृश्यम्, एवमनङ्गीकारे सर्वत्रापि जातिसिद्धिरित्यतिप्रसङ्गलक्षणं दूषणमाह। नो चेदिति। सौसादृश्यातिरिक्तजातिस्वीकारे गवादिशब्दवन्मूर्तादिशब्देष्वपि मूर्तत्वाद्यभिव्यङ्ग्यजातिस्वीकारः स्यादिति भावः॥

इति संस्थानविशेषातिरिक्तगोत्वादिभङ्गः॥ ११६॥

अस्तु वा परिकल्पिता जातिस्तस्या व्यञ्जकत्वेन परिगृहीतं नोपपद्यत इत्याह। जातेरिति।

सू० जातेर्यद्व्यञ्जकं ते तदपि यदि मतं जातितस्संगृहीतं साऽपि व्यङ्ग्याऽन्यतः स्यात्तदुपरि च भवेज्जातिसंस्थानमाला। तेनैव व्यञ्जकस्याप्यनुगतिरिति चेत्तर्हि जातिः किमर्था व्यावृत्तानां स्वभावाद्यदि तदनुगतव्यञ्जकत्वं जितस्त्वम्॥ ११७॥

टी० जातेर्व्यञ्जकं यत्तदपि यदि जातितस्संगृहीतं जात्यन्तरेण परिगृहीतं यदि वा न परिगृहीतम् अपरिगृहीतत्वे तस्यानुवृत्त्यभावात् परिगृहीतत्वमेव वाच्यं, तथा च सापि जातिर्व्यञ्जकान्तरेण व्यङ्ग्या स्यात्। तच्च व्यञ्जकं जातिपरिगृहीतं भवेत् सापि व्यञ्जकान्तरमपेक्षत इति जातिसंस्थानमाला स्यात्। जातितद्व्यञ्जकाऽनवस्था स्यादित्यर्थः। अनवस्थापरिहारार्थं स्वेनैव व्यञ्जकस्य धर्मस्यानुगतिरिति चेत् तर्हि जातिः किमर्था तेनैव स्वतोऽनुगतेन धर्मेण जातिकार्य्यनिर्वाहात्। तर्हि व्यावृत्ता एव धर्मा

स धर्मस्यप्रतिद्वन्द्विक इति नियमः स्यात् स्वभावादेवेति ब्रूमः । स्वभावो हि नाम प्रामाणिक स्वरूपमेव । यद्यथा प्रतीयते तत्तथैव स्वीक्रियत इति हि न्यायसंप्रदायः । तथा च सास्नादीनामेवान्योन्यसप्रतिद्वन्द्विकत्वं, न पुनः केसरादीनां, केसरादीनां चाश्वादिषु अन्योन्यप्रतिद्वन्द्विकत्वमुपलब्धिनियमादेव स्वीकार्यम् । इत्यमुपलब्धिनियमानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः, भवद्भिरप्ययं नियमोऽङ्गीकार्यं इत्याह । धर्माभावप्रतीतिप्रभृतिनियमवद्वस्त्यनेयं व्यवस्थेति । अग्नेरौष्ण्यं जलस्येव शैत्यमित्यादिकमुपलम्भनियममन्तरेण नोपाध्यन्तरमपेक्षते, एवं घटाभावोऽपि घटप्रतियोगिक एव पटाभावस्तु पटप्रतियोगिक इत्युपलम्भादेव निषेध्यनिषेधकनियमः स्वीक्रियते । किञ्च घटव्यक्तीनामेव घटत्वजात्यभिव्यञ्जकत्वं न पुनर्घटपटव्यक्तीनां, नापि पटव्यक्तीनामिति नियतमेव दृष्टम्, एवमेवैकस्य सास्नादिधर्माः परस्परसप्रतिद्वन्द्विभावनियमेन वैसादृश्यशब्दार्थतां भजन्त इति निरवद्यम् ॥

इति व्यावृत्तसंस्थानानां नियतसंस्थानसादृश्यरूपत्वम् । ११९॥

अथ केचित् शक्तिसंख्यासादृश्यादिकं गुणादेर्विभक्तमाहुः तन्मतमनुवद्य दूषयति । सादृश्यमिति ।

सू० सादृश्यं शक्तिसंख्याप्रभृति च कतिचिद्भिन्नमूचुर्गुणादेः स्यादत्रातिप्रसक्तिः प्रतिगुणमगुणीकारलिङ्गोपलब्धेः । साधर्म्यात् संग्रहश्चेत् सममिदमुभयोर्येन केनापि यद्वा किं दन्तादन्ति कृत्वा फलमिह वलिभुग्दन्तचिन्तान्तरेऽस्मिन् ॥ १२० ॥

धर्मान्तरेण परिगृहीता गवादिव्यवहारमनुवृत्तं निर्वहन्तु तन्न प्रथममेव मदभिमतोऽनुवृत्तधर्मः स्वीक्रियेत मध्ये किमेभिर्व्यावृत्तैः परिकल्पितैरिति चेत्तन्न केचिद्धीसंस्थानभेदाः क्वचन खलु मिथस्सादृश्यरूपा भान्ति यैर्भवदीयं सामान्यमभिव्यज्यते त एव सोऽसादृश्यव्यवहारविषयभूतास्सामान्यव्यवहारं निर्वहन्तु । तस्मात्तेषां सर्वेषामन्योन्यसापेक्षैकस्मृतिविषयतया तत्तदेकावमर्शस्तत्तज्जातीयत्वावमर्श इत्यर्थः । अन्यथा भवतामपि जात्यभिव्यञ्जकोपाधिरूपसौसादृश्यनिरूपणावसरेऽनवस्थितिरप्युत्थीयेदिति हृदयम् ॥

इति संस्थानजात्यनुपपत्तिपरिहारः ॥ ११८ ॥

ननु कथं व्यावृत्तानां संस्थानानां नियतसादृश्यरूपत्वमित्यादिचोद्यमनूद्य परिहरति । सादृश्येति ।

मू० सादृश्यस्यानुवृत्तौ भवति परमता जातिरेवाऽन्यथा चेत्तन्मूला नानुवृत्तव्यवहृतिरुचितेत्येतदप्यात्तसारम् । एकैकस्यन्तु तैस्तैर्निरुपधिनियतैस्सप्रतिद्वन्द्विकं स्याद्धर्माभावप्रतीतिप्रभृतिनियमवद्वस्त्वजेयं व्यवस्था ॥११९॥

टी० इयमत्र चोद्यप्रक्रिया किं सादृश्यमनुवृत्तं भवति तदा परामिप्रेता सैव जातिः स्यात्, अन्यथा ऽननुवृत्तञ्चेत् तन्मूलाननुवृत्तसादृश्यमाला अनुवृत्तव्यवहृतिर्नोचिता स्यात् । एतन्निराकरोति । एतदिति । तत्कथमित्यत्राह । एकैकस्यमिति । यद्यप्येकैकस्य सास्नादिधर्मस्वरूपं तथाऽपि तन्निरुपधिनियतैः स्वभावतोनियतैस्तैस्तैस्सास्नादिभिरन्यनिष्ठैस्सप्रतिद्वन्द्विकं स्यात् । इदमेवान्योन्यसप्रतिद्वन्द्विकरूपं सादृश्यशब्दवाच्यमभिधीयते । ननु कथं नियामकाभावे तेनैव धर्मेण

स धर्मस्वप्रतिद्वन्द्विक इति नियमः स्यात् स्वभावादेवेति ब्रूमः । स्वभावो हि नाम प्रामाणिकं स्वरूपमेव । यद्यथा प्रमीयते तत्तथैव स्वीक्रियत इति हि न्यायसंप्रदायः । तथा च सास्नादीनामेवान्योन्यसप्रतिद्वन्द्विकत्वं, न पुनः केसरादीनां, केसरादीनां चाश्वादिषु अन्योन्यप्रतिद्वन्द्विकत्वमुपलब्धिनियमादेव स्वीकार्यम् । इत्थमुपलब्धिनियमानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः, भवद्भिरप्ययं नियमोऽङ्गीकार्य्य इत्याह । धर्माभावप्रसक्तिप्रभृतिनियमवद्वस्त्वनेयं व्यवस्थेति । अग्नेरेवौष्ण्यं जलस्यैव शैत्यमित्यादिकमुपलम्भनियममन्तरेण नोपाध्यन्तरमपेक्षते, एवं घटाभावोऽपि घटप्रतियोगिक एव पटाभावस्तु पटप्रतियोगिक इत्युपलम्भादेव निषेध्यनिषेधकनियमः स्वीक्रियते । किञ्च घटव्यक्तीनामेव घटत्वजात्यभिव्यञ्जकत्वं न पुनर्घटपटव्यक्तीनां, नापि पटव्यक्तीनामिति नियतमेव दृष्टम्, एवमेकैकस्य सास्नादिधर्माः परस्परसप्रतिद्वन्द्विभावनियमेन सोसादृश्यशब्दार्थतां भजन्त इति निरवद्यम् ॥

इति व्यावृत्तसंस्थानानां नियतसंस्थानसादृश्यरूपत्वम् ॥ ११९॥

अथ केचित् शक्तिसंख्यासादृश्यादिकं गुणादेर्विभक्तमाहुः तन्मतमनूद्य दूषयति । सादृश्यमिति ।

सू० सादृश्यं शक्तिसंख्याप्रभृति च कतिचिद्भिन्न-
मूचुर्गुणादेः स्यादत्रातिप्रसक्तिः प्रतिगुणम-
गुणीकारलिङ्गोपलब्धेः । साधर्म्यात् संग्रह-
श्चेत् सममिदमुभयोर्येन केनापि यद्वा
किं दन्तादन्ति कृत्वा फलमिह बलिभुग्-
दन्तचिन्तान्तरेऽस्मिन् ॥ १२० ॥

टी० तत्र हेतुमाह । स्यादत्रातिप्रसक्तिरिति । अतिप्रसक्तिं विवृणोति । प्रतिगुणमिति । यत्किञ्चिद्वैषम्यात् सादृश्यादीनां गुणादेर्विभागाङ्गीकारे सर्वेषामपि गुणानां प्रतिगुणमाकारभेदोपलब्धेर्गुणव्यतिरेककल्पनाप्रसङ्ग इत्यर्थः । उक्तप्रतिबन्द्याः परिहारमाशङ्कते । साधर्म्यादिति । गुणत्वनियामकसाधर्म्याद् गुणत्वेन संग्रहश्चेतदन्यथापि समभित्याह । समभिदमुभयोरिति । येन केनापीत्यनादरः भवत्कल्पितेनैव धर्मेणान्यथापि गुणत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अथवा सादृश्यादीनां पृथक्त्वापृथक्त्वचिन्तनं जीवपरमात्मयाथात्म्यज्ञानपरे वयन्तसिद्धान्ते काकदन्तपरीक्षावदऽनपेक्षणीयमित्याह । यद्वेति ॥

इति सादृश्यादिपदार्थान्तरत्वभङ्गः ॥ १२० ॥

अथ कश्चिच्चोदयति । गन्धेति ।

मू० गन्धादौ सन्निवेशो न हि भवति न च द्रव्यभेदे निरंशे तस्माज्जात्यानुवृत्तव्यवहृतिरिति चेदुक्ततुल्योत्तरं तत् । तत्तद्वस्तुस्वभावाद्घटत इह मिथस्सप्रतिद्वन्द्विकत्वं तज्जात्याधारतादेरपि तव नियतिस्तत्र न ह्यन्यतः स्यात् ॥ १२१ ॥

टी० सौसादृश्यं जातिरिति भवद्भिरुक्तम् स पुनस्संस्थानभेद इति चाभ्यधायि, तन्नोपपद्यते गन्धादौ संस्थानभेदाभावात् । न चात्मादौ निरंशे संस्थानभेदो ऽस्ति अवयवरचनाविशेषो हि संस्थानं, तस्माज्जात्यैवानुवृत्तव्यवहारस्सर्वत्र संघटत इति इति चोद्यमनूद्योत्तरं वदति । उक्ततुल्योत्तरं तदिति । कथमुक्ततुल्योत्तरत्वमित्यत्राह । तत्तदिति । तत्तद्वस्तुस्वभावनियम एव सर्वत्र नियामकः ।

तेन स्वभावतः एवप्रतिद्वन्द्विकत्वेन प्रमाणसिद्धं तत्तद्वस्त्वेव तत्तदनुगतव्यवहारहेतुभावमनुभवति । एवं वस्तुस्वभावनियमानङ्गीकारे तत्तज्जात्याधारभावो भवन्मते तेषामेव गुणानां कथं स्यादिति चोद्ये स्वभावनियम एव भवतापि वाच्यः । अन्यतश्चेदनवस्थादिदोषदुष्टत्वात् । तेन सर्वसंस्थानेषु वस्तुषु संस्थानभेद एव व्यवहारनियामको गुणादिषु तत्तदसाधारणलक्षणमेव तत्तद्व्यवहारनियामकं तत्त्व भवतापि स्वीक्रियते, अन्यथा तत्तल्लक्षणाभावे तत्तज्जातिनियमो न स्यात्, तथा च तत्तल्लक्षणं भवता यथा कल्प्यते तथैवास्माभिरप्यङ्गीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः ॥

इति निरवयवेष्वनुवृत्तव्यवहारनिर्वाहः ॥ १२१ ॥

एवं सामान्येन सामान्यं विचार्य सत्तासामान्यं विशेषतो निरूपयति । सत्तेति ।

मू० सत्तासामान्यमेके त्रिषु परिजगृहुः केऽपि जातावपीदं प्रख्यादीनां समत्वात्कथय न किमिदं सर्वनिष्ठं गृहीतम् । किञ्च प्रामाणिकत्वप्रभृति समधिकं सत्त्वमन्यन्न दृष्टं तद् ब्रह्मेत्याश्रितं यैर्ध्रुवमपलपितं तत्तु तैर्धर्मतोक्तेः ॥ १२२ ॥

टी० द्रव्यगुणकर्मसु सत्तेति प्रसिद्धमिदम् । अपरे पुनरेव मन्यन्ते जातावपीति । तत्र हेतुमाह । प्रख्यादीनामिति । प्रतीतिव्यवहारो हि सर्वत्र जातिकल्पने प्रमाणं जातावपि सत्प्रतीतिस्समाना चेत् किमिति तत्रापि सत्ता न कल्प्यत इति भावः । तदिदमाह । न किमिदं सर्वनिष्ठं गृहीतमिति । सत्त्वं सर्वनिष्ठं किन्न गृह्यत इत्यर्थः ।

गोत्वं सदश्वत्वं सदिति हि यद्यप्रवृत्तिः । किन्तु परमर्यादया सत्त्वमन्यदङ्गीकृत्योक्तम् । तत्त्वतो निरूपणे प्रामाणिकत्वाद्यतिरेकेण सत्त्वमन्यन्नास्ति तत्तु प्रामाणिकत्वादिकं प्रामाणिकमेव स्वपरनिर्वाहकसमाधेरात्माश्रयादिदोषाप्रसङ्गात् । तस्मात्सत्त्वेऽपि न कश्चिद्दोषः, सत्त्वमस्तीत्यौपाधिकधर्माणां यावदुपाधिवृत्तेस्सर्वन्यायवित्सम्मतत्वात् । अथाद्वैतवादिनस्सत्त्वं ब्रह्मैवेति सङ्गिरन्ते । तदपरामर्शवचनमेव सत्त्वं हि धर्म एव न पुनर्धर्मि । तथा च ब्रह्मणोऽपि धर्मत्वाङ्गीकारे धर्म्यन्तरं कल्प्यम् । एवञ्च सति सत्यन्तरारोपितत्वेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वं प्रसज्यत इति भावः । एवमपलपितं तत्तु तैरिति । तैर्मृषावादिभिर्ब्रह्मैवापलपितं सत्त्वस्य ब्रह्मत्वोक्तेः ॥

इति सत्ताजातिनिरूपणम् ॥ १२२ ॥

एवं सामान्यं निरूप्य वैशेषिकोक्तं विशेषमनर्थकत्वेन दूषयति । यज्जातीयमिति ।

मू० यज्जातीयं यदा यद्यदवधिगुणकं यत्र न ह्यन्यदीदृग् दृष्टैरित्थं विशेषैर्जगति विषमतां वक्ति वैशेषिकोऽपि । नित्येष्वत्यन्ततुल्येष्वपि नियतदशाभेदयोगोऽस्ति शास्त्रात् प्राच्योपाध्यादयो वा विदुरतिभिदुरान् योगिवर्य्यादयस्तान् ॥ १२३ ॥

टी० लोके हि देशकालादिविशेषाद्वस्तूनां विशेषो दृश्यते यज्जातीयमिति जातिः, यदेति कालः, यदिति स्वाभाविको वस्तुविशेषः, यदवधिगुणकमिति गुणविशेषः, यत्रेति देशविशेषः, यद्वस्त्वेतादृशगुणविशिष्टं तद्व्यतिरिक्तवस्तु न हीदृक्, अन्यद्वस्त्वन्यदेशकाला-

दिविशिष्टम् अन्यस्त्वन्यदेशकालादिविशिष्टमिति परस्परविभागः । इत्थं दृष्टैरेव विशेषैर्गमति वैशेषिकोऽपि विषमतां वक्ति । तथा च नित्येष्वप्यत्यन्ततुल्येष्वपि नियतावस्थायोगश्चास्त्यप्रमाणज्ञानामध्यात्मविदामस्ति ईश्वरपरतन्त्रस्य जगत्सृष्ट्यादिकृत्यस्य नित्यानुवृत्तत्वाद् मुक्तानामपि जक्षत्क्रीडन् रममाण इत्यादिव्यापारपारम्पर्यस्यानुवृत्तेः । किञ्चामुक्तदशाभाविभिः प्राच्यैरेव धर्मविशेषैरुपलक्षणतयाऽवस्थितैर्मुक्तानामपि भेदो ज्ञातुं शक्यते । तदिदमाह । प्राच्योपाध्यादयो वेति । अस्तूपाधिभेदः कैरयं भेदोऽवगत इत्याशङ्क्याह । विदुरतिविदुरान् योगिवर्य्यादयस्तानिति । तानुपाधीन् परस्परभिदुरान् योगिप्र*भृतयो विदुः जानन्तीति न दृष्टत्वानुपपत्तिः ॥ १२३ ॥

मुक्ता इति ।

मू० मुक्तास्त्वत्पदक्रमा न हि निगम†विदां ता-
दृशाण्वादयो वा येषामन्योन्यभेदी गजतुर-
गवयात्कल्प्यते ऽन्यो विशेषः । जात्यैक्याद्वः
पृथक्त्वैरिह न यदि फलं स्याद्विशेषैः कथं
तत्तेषामप्यस्त्युपाधिस्सम इति न भिदा-
स्त्यत्र संरम्भमात्रात् ॥ १२४ ॥

टी० किञ्च समानजातीयत्वादिविशेषणविशिष्टाः परमाणवो मुक्तात्मानश्च परस्परव्यावर्तकधर्मवन्तः द्रव्यत्वाद् घटादिवदिति हि विशेषं साधयन्ति वैशेषिकादयः तत्तद्वस्तुनिष्ठैरेव पृथक्त्वैस्सिद्धसाधनम् । ननु पृथक्त्वानि पृथक्त्वजात्या क्रोडीकृतत्वेन परस्परमैक्य-

* अत्रत्यप्रभृतिपदेन नित्यमुक्ता मुक्ताश्च संगृह्यन्ते ।
† निगमदृशामिति पा० ।

मापन्नानि इतरेतरव्यावर्तनं वस्तूनां न कुर्वन्तीति चेत् तदिदमनुवदति। जात्यैक्यादिति। तदेतत्प्रतिबन्द्या दूषयति। स्याद्विशेषैः कथं तदिति। पृथक्त्वैर्व्यावर्तनाभावे वस्तूनां विशेषैरपि व्यावर्तनं न स्यात् तेषामप्येकोपाधिक्रोडीकृतत्वेन व्यावर्तनशक्तेर्भग्नत्वात् तदिदमाह। तेषामिति। विशेषस्य विशेषलक्षणरूपैकोपाधिक्रोडीकृतत्वेऽपि विशेषकत्वं यदि न भज्येत पृथक्त्वस्यापि पृथक्त्वजातिक्रोडीकृतत्वेऽपि विशेषकत्वं न भज्येदिति प्रतिबन्दिपर्यवसानम् ॥ १२४ ॥

किञ्च कल्प्यमानस्य विशेषस्य न कुत्राप्युपयोग इत्याह। नास्मदिति।

मू० नास्मद्दृश्या विशेषाः प्रणिहितमनसां तद्धियां क्वोपयोगस्तत्तद्वस्तुप्रकाशस्सुलभ इह पुनर्भिन्नधीरस्तु मा वा। विश्वं* स्रष्टुर्विशिष्टप्रमितिमिह न ते कुर्वते नित्यसिद्धां तस्मात्तत्सिद्ध्यसिद्ध्योर्न फलमनुमया नागमोऽप्यत्र तादृक् ॥ १२५ ॥

टी० न तावदस्माकं विशेषा उपकुर्वते तेषामस्मद्दृश्यत्वाभावात्। प्रणिहितमनसामुपकुर्वत इति चेत् तेषामपि क्वोपयोगः। न क्वाप्युपयोग इत्यर्थः। तदेव विवृणोति। तत्तदिति। योगिनां सर्वज्ञत्वेन सर्ववस्तुप्रकाशो ऽस्त्येव। तथा च सति तेषु पदार्थेषु भिन्नधीरस्तु मा वा। अयं भावः तेषां पदार्थानामन्योन्याभावविशिष्टत्वेन भवत्कल्पितेनैव भिन्नधीसद्भावेऽपि किं विशेषकल्पनेन। अथ-

* स्रष्टृशब्दस्तृन् प्रत्ययान्तो न तृच्प्रत्ययान्तस्तेन न लोकेति पाणिनीयानुशासनेन षष्ठीनिषेधादौत्सर्गिकी द्वितीया अन्यथा तु विश्वस्य स्रष्टुरिति स्यादिति ध्येयम्

या भवत्कल्पितैरेव पृथक्त्वैर्भेदधीरस्तु । अतो विशेषकल्पनं प्रणिहितमनसां कुर्वेऽप्युच्यते । मा वेत्यनादरव्यवहारो विशेषतिरस्कारायैव न पुनः पृथक्त्वनिमित्तभेदधीतिरस्काराय । तर्हि विश्व*द्रष्टुरीश्वरस्य विशेषैस्तत्तद्वस्तुषु विशिष्टधीरित्याशङ्क्य तदपि न युज्यत इत्याह । विश्वं द्रष्टुरिति । ईश्वरस्य तत्तद्विशिष्टबुद्धेर्नित्यत्वेन न तामपि बुद्धिं विशेषाः कुर्वत इत्यर्थः । तस्मादनुमानेन विशेषसिद्ध्यभिसिद्ध्योर्न किञ्चित्फलम् । मा भूदनुमानम् आगमो ऽस्त्विति चेतन्नेत्याह । नेति । न हि विशेषसिद्धौ कश्चिदागमो दृश्यते, यदि दृश्यते स पुनर्जातिगुणादिभेदमेव दर्शयतीति न भवदभिमतविशेषसिद्धौ मानमित्याह । तादृगिति ॥

इति वैशेषिककॢप्तविशेषभङ्गः ॥ १२५ ॥

एवं विशेषं दूषयित्वा समवायमपि दूषयति । बन्धमिति ।

मू० बन्धं नाध्यक्षयामस्समधिकमपृथक्सिद्धयोस्तत्स्वरूपात् कल्प्ये तस्यातिरेके तदुपरि च तथेत्यप्रकम्प्याऽनवस्था । ताभ्यामेष स्वभावाद् घटित इति कृता भक्तिरस्त्वेतयोस्ते नोचेज् ज्ञानादिकानां विषयविषयिताद्यापतेदन्यदेवम् ॥ १२६ ॥

टी० अपृथक्सिद्धयोस्समवायाख्यं स्वरूपादधिकं कल्प्यमानं संबन्धं न प्रत्यक्षयामः । अतः प्रत्यक्षात्समवायसिद्धिरिति दूरापास्तम् विशिष्टव्यवहारानुपपत्त्या समवायस्य स्वरूपाद् व्यतिरेके कल्प्ये समवायविशिष्टव्यवहारानुपपत्त्या पुनरपि समवायान्तरं कल्प्यमित्यन-

* विश्वद्रष्टुरिति वृजन्तम् ।

घस्था स्यात् । अनवस्थापरिहारार्थं ताभ्यां गुणगुण्यादिभ्यामेव समवायः स्वभावाद् घटत इति यदि भक्तिर्भवता क्रियते, कृता सा भक्तिर्गुणगुणिनोरेवास्तु । अयमर्थः गुणगुणिनो अवयवावयविनो जातिव्यक्ती परस्परं स्वभावादेव सम्बद्धेते इति तदिदमाह । ताभ्यामित्यादिना न इत्यन्तेन । नो चेत् एवमनङ्गीकारे ज्ञानार्थ-योरपि विषयविषयिभावादिकं स्वभावातिरेकेण समवायवदन्यदेव सम्बन्धान्तरं स्यात् तदिदमाह । आवतेदन्यदेवेति ॥ १२६ ॥

किञ्च संबन्धे गुणगुण्यादिसर्वपदार्थसाधारणे सति गोरेव गो-त्वेन संबन्धः, अश्वस्यैवाश्वत्वेन सम्बन्ध इति नियमो न स्यात्, अपि तु गुणजात्यादिसङ्करः स्यात् तदिदमाह । सम्बन्ध इति ।

मू० सम्बन्धे सर्वतुल्ये प्रसजति गुणजात्यादि-सङ्कीर्णभावस्तत्तद्द्वन्द्वस्वभावादनियतिगम-ने निष्फलाऽन्यस्य क्लृप्तिः । त्यक्ते तत्तद्वि-शेषे स्वयमुभयसमे चात्र सम्बन्धरूपे नाना सम्बन्धपक्षे ऽप्ययमधिकरणाधेयभेदः कथं स्यात् ॥ १२७ ॥

टी० गोत्वमेव गवा संबद्धयते पृथिव्येव गन्ध इति तत्त-त्प्रतिनियोगिरूपवस्तुद्वयस्वभावादनियतिरस्याम्यतीत्याशङ्क्य परिहरति। तत्तदिति । निष्फलाऽन्यस्य क्लृप्तिः—गोत्वादितत्तद्वस्तुस्वभावादे-वान्योन्यनियमे मध्ये समवायक्लृप्तिर्निष्फलेत्यर्थः । तत्र च तत्त-द्विशेषे परित्यक्ते तत्तद्वस्तुगतस्वभावविशेषे परित्यक्ते संबन्धस्वरूपे अधिकरणाधिकर्तव्ययोर्द्वयोरपि समाने सति इदमधिकरणमिदमाधे-यमिति भेदः कथं स्यादित्याह । त्यक्त इति । अयं भावः संब-

न्यस्याधारणस्त्वेकमधिकरणम् इतरच्चाधेयं तत्राधिकरणाधिकर्त-
व्ययोः स्वभावादेव इदमधिकरणमिदमधिकर्तव्यमिति नियमः ।
स्वभावविशेषपरित्यागे अधिकरणमेवाधेयं स्यात् । आधेयमेवाधि-
करणं स्यात् सम्बन्धस्योभयतुल्यत्वात् । तस्मात् समवायाङ्गीका-
रवादिनाऽपि सम्बन्धिनोः स्वभावविशेषः स्वीकार्यः । तथा च
मध्ये समवायक्लृप्तिर्निरर्थिका एतद्दूषणं नानासम्बन्धपक्षेऽपि तुल्य-
मित्याह । नानेति । अतः स्वभावादेव गुणगुण्यादिसम्बन्धः,
समवायस्तु निरर्थक इत्यर्थः ॥

इति समवायभङ्गः ॥ १२७ ॥

समवायस्य क्वचिदनित्यत्ववादिनं प्राभाकरं प्रतिक्षिपति ।
धर्म इति ।

मू० धर्मो धर्मी द्वयं वा कृतकमभिमतं यत्र संब-
न्धमत्र प्राहुः कार्यं स्वभावात्तदु*परि घटितं
कोऽपि दत्तोत्तरन्तत् । सिद्धे ऽसिद्धे समं वा
तदुभय इति तु प्रेत्य पक्षत्रयेऽपि प्रागुक्ते-
भ्योऽतिरिक्तान् प्रणिहितमनसः पश्यत प्रत्य-
वायान् ॥ १२८ ॥

टी० यत्र धर्मो वा धर्मी वा उभयं वा कृतकमभिमतं, तत्र
समवायं कार्यं प्राहुः प्राभाकराः । तच्च स्वभावादेव तदुभयघटित
प्राहुः । तच्च दत्तोत्तरमित्याह । दत्तोत्तर तदिति । कथ दत्तोत्तरमि-
त्युत्तर विवृणोति । सिद्ध इति । सिद्धे वा वस्तुनि घटते समवा-
योत्पत्तिः, असिद्धे वा, सम वा, न तावत् सिद्धे, समवायमन्तरेण

* *तदुभयघटितमिति पा ।*

घटसिद्धेरभावात्, नाप्यसिद्धे, असिद्धमाश्रित्य समवायोत्पत्तेरयोगात्, नापि समं, ससमवायतदाश्रययोर्युगपदुत्पत्त्ययोगात् । पूर्वसिद्धे हि घटादौ रूपादेरुत्पत्तिः । इत्थं प्रागुक्तेभ्योऽदूषणेभ्योऽतिरिक्तानेतान् प्रत्यवायान्—दूषणभेदान्, प्रणिहितमनसः—अवहितमनसः, पश्यतेति पदानामन्वयः ॥

इत्यनित्यसमवायपक्षविशेषदूषणम् ॥ १२८ ॥

एवं भावनिरूपणानन्तरमभावमपि निरूपयति । स इति ।

सू० सोऽभावो यः स्वभावं नियमयति दशादे*-शकालादिभेदो नैवं सर्वाश्रितानां त्यजनम-नितरस्याप्यधीप्रापितत्वात् । तत्तत्प्रत्यर्थि-भावस्फुरणसहकृतो नञ्प्रयोगक्षमोऽसौ ना-भावानामभावं त्वमपि कलयसे भावभेदादि-तोऽन्यम् ॥ १२९ ॥

टी० परे खलु भावातिरिक्तमभावं कल्पयन्ति तन्नेत्याह । स इति । यस्स्वभावं नियमयतीति देशकालादिभेदो भवत्पक्षे स यथाभावव्यवहारं नियमयतु अतिरिक्ताभावकल्पने गौरवमनुपलब्धत्वादनपेक्षितत्वाच्च । एवन्तर्हि सर्वाश्रितानां रूपादीनामपि त्यजनं प्रसज्येत इति चेत्तन्नेत्याह । नैवमिति । तत्र हेतुमाह । अनितरेति । *अनन्यथासिद्धबुद्धिसिद्धत्वेन रूपादीनां त्यागप्रसङ्गो* नास्ति । अभावस्य तु भावविशेषैरेवान्यथासिद्धत्वेन त्यागस्समुचित इति भावः । तर्ह्यभावाभावे कथं नञ्प्रयोग इत्यत्राह । तत्तदिति । तत्तत्प्रतियोगिभावस्फुरणसहकृतो देशकालादिभेद एव स्वभावात्

* शेषकालादिभेद इति पा० ।

नञ्प्रयोगमपि सहते, अभावस्यापि नञ्प्रयोगसहत्वे स्वभाव एव नियामकः । एवं देशकालादिनियमे ऽपि विभाव्यम् । ननु भावस्य कथमभावत्वमित्याशङ्क्याभावानाममभावत्वमपि भावमेवाङ्गीकरोमीत्याह । नाभावानामिति । अयं भावः—यथा भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वेनान्योन्याभावरूपत्वमपि भवान् वदति, एवं भावानामेव परस्परप्रतिषेधात्मकत्वेनान्योन्याभावरूपत्वं वयमपि वदाम', अतिरिक्ताभाववादिना त्वया तद्रूपप्रम्भकत्वेन देशकालादिनियतो भावो विलक्षणस्वभाव एव स्वीक्रियते स एव भावोऽस्तु अभावव्यवहारविषयः किमतिरिक्तेनाभावेन कल्पनागौरवपराहतेनेति ॥ १२६ ॥

एवमभावसामान्यं निरूप्य प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषमाह । प्रध्वंस इति ।

मू० प्रध्वंसप्रागभावो द्वितनुरभिमतः प्रागभावात्ययश्च प्रागूर्ध्वानाद्यनन्तप्रतिनियतदशासन्ततिः स्यात्तदा नः । क्लृप्तेऽन्यऽस्मिन्नभावे परमपि च पराभावपारम्परीतस्संपद्येतानवस्था स्वत उपरमणं दृष्ट एवास्त्वभीष्टे ॥ १३० ॥

टी० भवत्सिद्धान्ते प्रध्वंसप्रागभावो नाम घटतत्प्रागभावरूपो द्वितनुरभिमतः । एवं घटप्रागभावध्वंसश्च घटतत्प्रध्वंसरूपो द्वितनुः । एवमेवास्मत्सिद्धान्तेऽप्यनादिप्रागवस्थापरम्परा प्रागभावो घटस्यानन्त उत्तरावस्थासन्तानः प्रध्वंसः स्यात् । तथा च पूर्वोत्तरावस्थासन्ततिव्यतिरेकेण न प्राक्प्रध्वंसाभावो कल्प्यौ । एवमनङ्गीकारेण प्रध्वंसप्रागभावे क्लृप्ते प्रागभावप्रध्वंसे च क्लृप्ते सत्युत्तरोत्तराभाव-

पारम्पर्य्यादनवस्था सम्पद्येत । कुत्रचिद् यदि स्यात् एवोपरमयमनः स्यायास्तर्ह्यादित एवोपरमणं भवत्वित्याह । दृष्ट एवास्त्वभीष्ट इति पूर्वोत्तरावस्थाद्वयं दृष्टं भवतश्चाभीष्टं तत्रैवोपरमणमस्त्वनवस्थाया: अयमर्थः पूर्वावस्थापरम्परा प्रागभावः, उत्तरावस्थापरम्परा प्रध्वं इति, दृष्टानुसारपरिकल्पने न कश्चिद्दोषः । पूर्वभावव्यतिरे प्रध्वंसस्य प्रागभावपरिकल्पने तथोत्तरभावव्यतिरेकेण प्रागभा प्रध्वंसकल्पने त्वनवस्थादोषःस्यमिति ॥ १३० ॥

अथ चोदयति । द्रव्येष्विति ।

मू० द्रव्येष्वेव ह्यवस्था क्रमत उपनता जन्मक्षादिरूपा नावस्थानामवस्थान्वय इति भवेत् कार्य्यतादीति चेन्न । ता एवान्योन्यव्यतिभिदुरतयाऽन्योन्यनाशादिरूपा न्यो जन्मादिषट्कव्यवहृतिविषय दर्थे यथाऽर्हम् ॥ १३१ ॥

टी० द्रव्याणामवस्थान्तरप्राप्त्या जन्मादिस्तु पुनरवस्थान्तरप्राप्त्यभावान्न भवेत् कार्यत्वादीति नेति । तदेव विवृणोति । ता इति । अन्योन्यवे अन्योन्यविरोधयुक्ततया, ता एवावस्था अन्योन्यन अयमर्थः द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिर्विनाशः, अवस्थ न्तरं (भिन्नभयमृदपावस्तां भ्राप्नोति पूर्वावस्थ त्वात् । एवं षड्विधविकारेष्वपि परस्परविरोध हारविषयः सञ्चिन्त्य इत्याह । चिन्त्य इति कल्प्यमित्यर्थः ॥

इति भावातिरिक्ताभावभङ्गः

अथ कश्चित् बाह्यमतानुसारेणाभावानां निःस्वभावत्वमाह तन्मतमनूद्य दूषयति नाभाव इत्यादिना नैवमित्यन्तेन ।

मू० नाभावः कारणानां कथमपि विषयो निःस्वभावत्वयुक्तेर्नाशोऽप्यस्यानपेक्ष्यः स्वयमसत इति प्रागभावादि नित्यम् । स्वाभावग्रस्तमेतन्निखिलमपि जगन्निःस्वभावं ततः स्यान्नैवं भावान्तरात्मन्यधिकवपुषि वा तत्स्वभावत्वदृष्टेः ॥ १३२ ॥

टी० अयमत्र पूर्वपक्षिणो भावः—अभावः कारणानां विषयो न भवति निःस्वभावत्वात् । अतः कार्यमेवाभावो न भवति । अस्य चाभावस्य नाशोऽप्यनपेक्ष्यः—असाध्यः स्वयमसत्वात् न ह्यसतः पुनरसत्त्वमपेक्ष्यते । तस्मादकार्यत्वादनाश्यत्वाच्च प्रागभावादि नित्यमेव । एवञ्चाभावस्य नित्यत्वे विश्वस्य स्वाभावग्रस्तत्वाद् विश्वमपि जगन्निःस्वभावमेव स्यात् ततश्च शून्यमेव विश्वमिति तन्निराकरोति । नैवमिति । तत्र हेतुमाह । भावान्तरात्मन्यधिकवपुषि वा । अधिकरूपे चाभावे तत्स्वभावस्य प्रामाणिकत्वात् कार्यकारणभावादिसर्वस्वभावनियमेन भवदुक्तदोषशङ्काऽपि नाङ्कुरतीति भावः ॥

इत्यभावस्य निःस्वभावत्वभङ्गः ॥ १३२ ॥

एवमर्थतत्त्वं सर्वमुपपाद्य पदार्थेयत्तावचनं न युज्यत इति वदतः परवादिनो मतं दूषयितुमनुवदति । एतावन्त इति ।

मू० एतावन्तः पदार्था न तु पर इति तत्सिद्ध्यसिद्ध्योरयुक्तं नैवं योऽस्त्येष सिद्धान्न पर इति

वचस्येव दोषो न तु स्यात् । सत्येव स्यात्त-
थापि ह्यधिकमनधिकं वेति शङ्कावकाशो
नैवं चेन्नैव शङ्का न च परिहरणं भित्ति-
लाभे हि चित्रम् ॥ १३३ ॥

टी० एतावन्त एव पदार्था न पर इति परेषां सिद्धाव-
सिद्धौ च न युक्तं, सिद्धौ तावद्व्याघातादेव न युक्तं सिद्धस्य निषेद्धु-
मशक्यत्वात् । असिद्धौ च प्रतियोग्यभावान्न युक्तमिति भावः । अनू-
दितमेतन्निराकरोति । मैवमिति । निराकरणप्रकारं विवृणोति । य इति ।
यः प्रमाणेन लोके सिद्ध्यति स एतस्मान्न पर इति सामान्यतः प्रमा-
णसिद्धे वस्तुनि भेदे निषिध्यमाने सति तन्निषेधकवचस्येव भवदुक्तो
दोषो न स्यात् । अयमर्थः सामान्यतः प्रतिपन्ने वस्तुनि प्राङ्निरूपि-
तादर्थादर्थान्तरत्वं प्रतिषिध्यत इति, एवमनङ्गीकारे तथापि ह्यधि-
कशङ्काया नावकाश इत्याह । सत्येवेति । प्रतिपन्ने वस्तुनि खलु भव-
तापि पूर्वोक्तादधिकमनधिकं वेति शङ्काऽपि कर्तुं शक्यते नैवञ्चेत् एवम-
नङ्गीकारे नैव शङ्का भवताधिकत्वं नाशङ्क्यते । न च परिहरणं—नास्मा-
भिराशङ्कितोऽर्थः परिह्रियते तत्र दृष्टान्तमाह । भित्तिलाभ इति ।
अयमर्थः शङ्कायां सत्यामेवोत्तरं दातुमुचितमिति । अयेदं तात्पर्यम्
अधिकमर्थं केनाप्यवगम्याधिकत्वमाशङ्कनीयम् । भवता आशङ्कितं
चेत्तवोत्तरं दास्यामः, नाशङ्कितं चेदस्माभिरपि सुखेनास्थीयत इति ॥

इति पदार्थैयत्तावधारणोपपत्तिः ॥ १३३ ॥

इत्थं निर्मितस्य प्रबन्धस्य वक्तृवैलक्षण्यं, संप्रदायवैलक्षण्यं
विषयवैलक्षण्यञ्च साधदाह । इत्थमिति ।

मू० इत्थं श्रीवेङ्कटेशः श्रुतममत जगन्मूलकन्दं

मुकुन्दं विस्तारो यस्य विश्वं मुनिभिरभिदधे विस्तरो वाङ्मयं च । यन्नास्मिन् क्वापि नैतत् क्षममिह कुहकैरिन्द्रजालं न तैस्तैरेकं तत्सर्वसिद्धौ कलयत हृदये तत्त्वमुक्ताकलापम् ॥ १३४ ॥

टी० श्रीवेङ्कटेश इति वक्तृवैलक्षण्यं, श्रुतममतेति सत्संप्रदायविद्वत्त्वं, जगन्मूलकन्दं मुकुन्दमिति विषयवैलक्षण्यम्, एतदभिधानं प्रबन्धस्योपादेयतमत्वप्रतिष्ठापनाय यस्य भगवतो विस्तारोऽपि विश्वं विस्तरो वाङ्मयञ्चेति सर्वमपि वक्तव्यं संगृहीतमिति द्योतयति, तदेव वदति । *यन्नास्मिन् क्वापि नैतदिति ।* अनेन *यदिहास्ति तदन्यत्र* यन्नेहास्ति न तत्क्वचिदिति वचनं स्मारयति । इह—अस्मिन् प्रबन्धे तैस्तैः कुहकैर्वादिभिरिन्द्रजालं न क्षममिति प्रबन्धस्याधृष्यत्वमाह इत्थंभूतं तत्त्वमुक्ताकलापं मङ्गलतमत्वाद् हृदये कलयतेति शिष्याणां पुरुषार्थसाधनोपदेशः ॥

इति वक्तृवैलक्षण्यादिः ॥ १३४ ॥

निःशेषामिति ।

मू० निश्शेषां वस्तुवृत्तिं निपुणमिह मया न्यस्यता क्वापि कोणे यत्रोदासि द्विधा वा समगणि गहने सम्मते सन्मतीनाम् । निष्क्रष्टुं कश्चिदन्यः प्रभुरिति भगवल्लक्ष्मणाचार्यमुद्रामक्षुद्राचार्यशिक्षाशतगुणितमतेरप्रमत्तान्न मत्तः ॥ १३५ ॥

टी० इत्थं सर्वोत्तरे दर्शने विद्यमाने ऽप्याभासवादिनः प्रत्यक्षागमप्रमित*योरर्थयोर्लघुत्वमेव प्रतिपद्यन्ते अयमाद्यिमो वादिमोहः, प्रत्यक्षागमयोरेव प्राबल्यात्, तद्विरुद्धस्य चानुमानस्यात्यन्तदौर्बल्यात्, यदि वा तर्कमेव परिशोधयाम न तत्त्वोदर्कास्तर्काः. केवलं दन्तादन्तिग्रथसमाचावशेषा तर्काणामप्रतिष्ठितत्वात्, अथ तर्कश-ब्दोऽनुमानमदनुग्राहकं तर्कमपि सगृह्णाति, एव भूते जगति किमेधया साधयाम इति निर्वेदवचनम्। अथवा ऽधिक्षेपवाद इममेवाधिक्षेप वादमुत्तरोत्तरमुद्दीपयति । तिष्ठत्वेतदिति । लघिष्ठा कतिचन मान-से—मनसि, अभिमानस्य सेतु—परा काष्ठा वहन्तो दुर्जनाः स्वयमव भ्यस्युदमुत्पुष्टास्तत्याज्जिगीषन्ति किमुक्तं भवति—स्वय मपणमाचेयेव भापमाणा इव जल्पन्तीत्यर्थः, हहो इति विषादपूर्वाधिक्षेपे ॥ १३८ ॥

इत्यमनेन प्रबन्धेन शिक्षितार्थैस्सर्वेष्वपि तन्त्रेषु स्वातन्त्र्यं तन्वयन् प्रतिभटविद्वत्करोटीकुट्टाकक्रीडाक्षमम् अष्टापदकटकं वाम पादे बिभर्त्विति प्रकृतस्य प्रबन्धस्य वैतण्डिकविजयहेतुत्वेनाशिष यमाह । स्यादित्थमिति ।

मू० स्यादित्थं विश्वतत्त्वं दृढतरममुना तत्त्वदृ-
ष्टिश्च दृष्टा दिष्ट्या चादिष्टमेतद्विशि दिशि
लड्हे डिण्डिमस्ताड्नीयः । स्यादित्थं शि-
क्षितार्थो य इह यतिपतिच्छात्रहस्ताग्रनृ-
त्यन्नाराचन्यासरेखासहचरितमतिस्सर्वतन्त्र-

* प्रत्यक्ष प्रतिपन्नानां घटपटादीनां ज्ञानविश्रान्तत्वरूपस्य वा ज्ञानबाध्यस्य वा व्यवहारकालमात्रावस्थायित्वस्य वा लघुत्वम् एवं कौपालप्रत्यादिप्रतिपन्नानां ग्रहनक्षत्रादीनामपि प्रमाण तथा भाव एव स्वर्गापवर्गनरकादीनामपि शास्त्रमात्रप्रमाणकानां तथा भाव एवेति सर्वस्यापि प्रत्यक्षागमप्रतिपन्नस्यार्थस्य पूर्वोक्त लघुत्वमवापद्यत इति तात्पर्यम् ।

स्वतन्त्रः । शुष्कोपन्यासशिक्षापटिमकटुरट-
द्वैरि* विद्वत्करोटीकुट्टाकक्रीडमष्टापदकट-
कंससौ वामपादे बिभर्त्तु ॥ १३९ ॥

टी० पदार्थः स्पष्टः ॥ १३६ ॥

सर्वमङ्गलसिद्ध्यर्थं प्रबन्धसमाप्तौ सकलाचार्यदेशिक श्रीमद्रामानुजाचार्य्यं प्रतिभटसकलसिद्धान्तध्वान्तनिरासकत्वेन प्रस्तौति, स्तौति च । गाथेति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कट-
नाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलाप-
व्याख्याने सर्वार्थसिद्धावद्रव्यसरः पञ्चमः ॥

मू० गाथा ताथागतानां गलति गमनिका कापिली
क्वापि लीना क्षीणा काणादवाणी द्रुहिणहरगि-
रस्सौरभं नारभन्ते । क्षामा कौमारिलोक्तिर्ज-
गति गुरुमतं गौरवाद्दूरवान्तं का शङ्का शङ्क-
रादेर्भजति यतिपतौ भद्रवेदीं त्रिवेदीम् ॥१४०॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
तत्त्वमुक्ताकलापे ऽद्रव्यसरः पञ्चमः ॥

सर्वार्थसिद्धिसहितः समाप्तश्चायं महानिबन्धः ॥

॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

* भावद्विद्वत्करोटीति पा ।